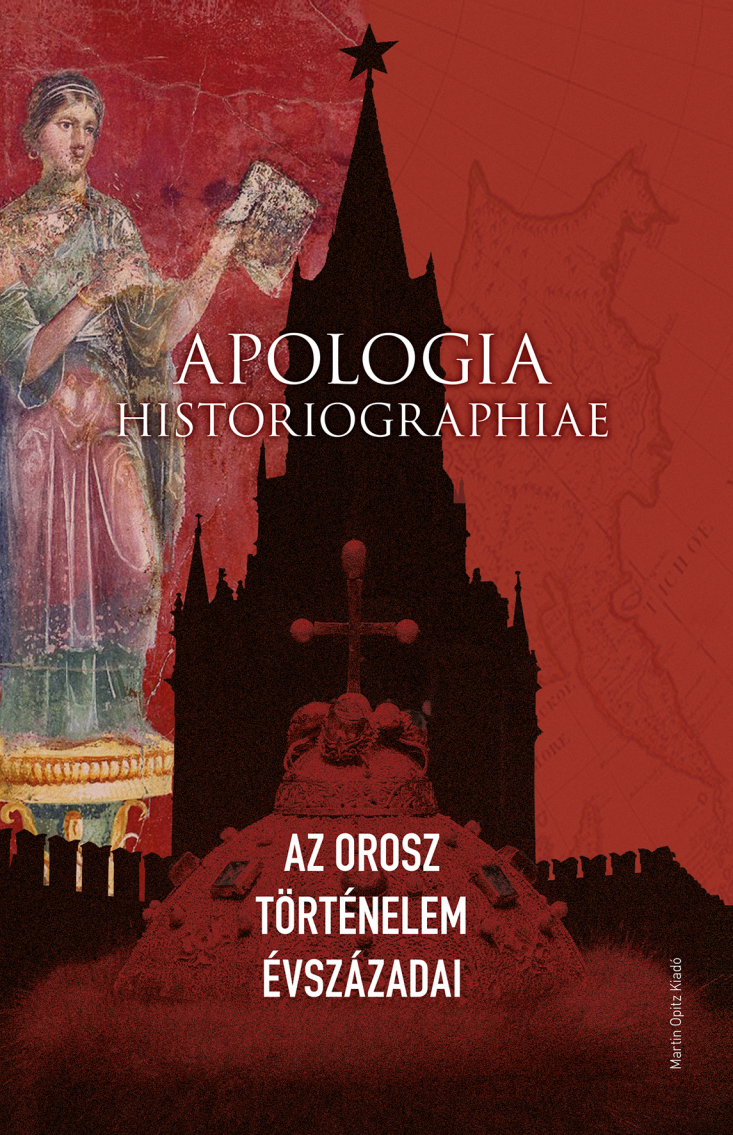

APOLOGIA HISTORIOGRAPHIAE

AZ OROSZ
TÖRTÉNELEM
ÉVSZÁZADAI

APOLOGIA HISTORIOGRAPHIAE
Az orosz történelem évszázadai

APOLOGIA
HISTORIOGRAPHIAE
Az orosz történelem évszázadai

Főszerkesztő
Krausz Tamás

Szerkesztők
Radnóti Klára – Sashalmi Endre

Budapest, 2023

A kötet az ELTE tankönyv- és jegyzettámogatási pályázatán
elnyert forrás felhasználásával készült.

A kötet az Innovációs és Technológiai Minisztérium támogatásával
a Tématerületi Kiválósági Program: Nemzeti Kihívások Alprogram:
Kultúra és család Tématerület [TKP2020-NKA-06) projekt
(„Közösségépítés: család és nemzet, hagyomány és innováció”)
keretében valósult meg.

Olvasószerkesztő
Bertók Krisztina

Borítóterv
auri grafika

ISBN 978-615-6388-37-7

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

© szerzők
© Martin Opitz Kiadó

A kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.

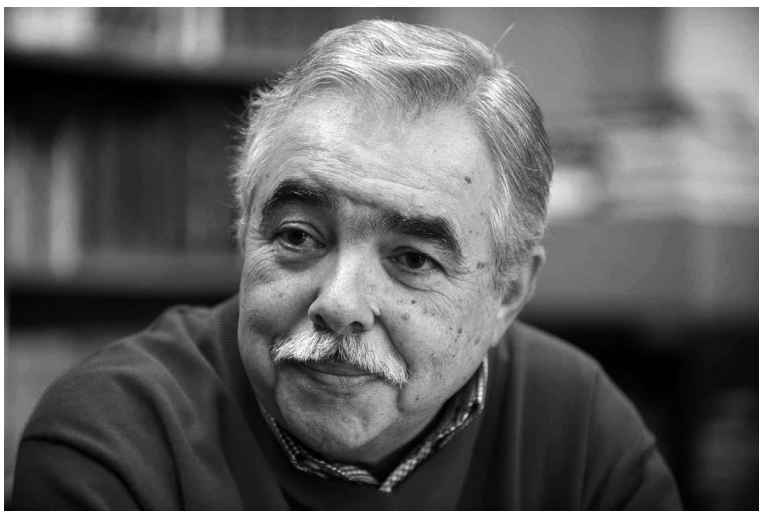
Tartalom

Tabula gratulatoria	9
Szerkesztői előszó (KRAUSZ TAMÁS)	11
Salutatio sollemnis die natali septuagesimo Iulio Szvák scripta (BORHY LÁSZLÓ)	17
MAKAI JÁNOS: Vlagyimir-Szuzdal és Rjazany viszonya a 13. század első évtizedeiben	27
FONT MÁRTA: A Kijevi Rusz nyugati régiói a mongol invázió után (13–15. század)	41
BAGI DÁNIEL: Wittelsbach Ottó „havasalföldi” fogsága a Stájer rímes krónikában	55
IGARI LÉNA: „Űzd el a zsidókat a törvényükkel és szórd szét őket a pogányok között”. Vallási antijudaizmus az óorosz krónikairódalomban	67
VÁSÁRY ISTVÁN: A Baszkakov és Zubov család tatár eredetéről.....	81
BÓTOR TÍMEA: Hogyan öröklődött a nagyfejedelmi hatalom a 14–15. századi Moszkvai Ruszban?.....	93
RADNÓTI KLÁRA: Herberstein nyomában a Magyar Nemzeti Múzeumban	105
HORN ILDIKÓ: Illemhely a halálos ágy helyén. Báthory István és a belorusz műemlékvédelem	121
VARGA BEÁTA: Az orosz kormányzat centralizációs törekvései a Hetmanátusban I. Alekszej és I. Péter uralkodása idején (1654–1725).....	145
GEBEI SÁNDOR: Nagy Péter cár és a dnyeperi kozákság.....	157
V. MOLNÁR LÁSZLÓ: Nagy Péter cár unokájának magyar nevelője	173
SZANISZLÓ ORSOLYA: Natalja Dolgorukaja – egy hercegné vizontagságos élettörténete	185
RING ÉVA: A bari konföderáció a bécsi francia követek jelentéseiben.....	197

SASHALMI ENDRE: A tizennyolcadik század végi európai hatalmi egyensúly és a ruszofóbia az angol médiában: az ocsakovi válság (1791)	207
SCHREK KATALIN: Oroszország a brit karikatúrákon a második koalíció fennállásának időszakában (1799–1801)	221
BODNÁR ERZSÉBET: Orosz álláspont a keleti kérdés kezelésének és az „ottomán örökség” felosztásának kérdésében, 1801–1805	235
BENCZE ANDRÁS: Liszjanszkij Orosz-Amerikája. Jurij Fjodorovics Liszjanszkij írása Alaszkáról	247
BEBESI GYÖRGY: Egy korai pánszláv társaság az 1820-as évek Oroszországában. Az Egyesült Szlávok Társasága és politikai programjuk	259
HERMANN RÓBERT: Könnyűlovasok a kukoricásban. Glazenap altábornagy visszaemlékezése az 1849. augusztus 2-i debreceni ütközetre.....	271
CSORBA LÁSZLÓ: „Arad és Szentpétervár”: az orosz „alternatíva” 1849 nyarán.....	285
FILIPPOV SZERGEJ: „Szerencsétlen, vak öngyilkos”	299
DINNYÉS PATRIK: I. Péter a dualizmuskori magyar történelemtankönyvekben	311
HALÁSZ IVÁN: Az 1918 előtti szlovák ruszofilizmus (oroszbarátság) vázlata	321
PETER PASTOR: Károlyi Mihály elképzelései és lépései egy esetleges magyar–oroszközeledéssel kapcsolatban	331
SCHILLER ERZSÉBET: Borisz Paszternak levele Balázs Bélához, 1938.....	341
HETÉNYI ZSUZSA: Orosz kutyák, rossz kutyák. Egy motívum irodalmi és művelődéstörténeti kontextusa Nabokov műveiben.....	355
KOLONTÁRI ATTILA: A Moszkvai Művész Színház emigráns társulatának magyarországi vendégszereplései a két világháború között a korabeli magyar sajtó tükrében.....	367

GYÓNI GÁBOR: Szekfű Gyula és Oroszország.....	383
BÍRÓ LÁSZLÓ: Német–szovjet rivalizálás a Balkánon, 1939–1941. Jugoszláv perspektívából	395
FÓRIS ÁKOS: Sáskaraj az országunkban. A magyar megszállók és a partizánháború egy szovjet röplap tükrében.....	407
BARÁTH MAGDOLNA: Szovjet történészek a magyar történészkongresszuson (1953)	419
PÓK ATTILA: Marxizmus a magyar középkorkutatásban.....	433
JUHÁSZ JÓZSEF: A második szovjet–jugoszláv vita.....	447
VARGA ZSUZSANNA: Válságkezelés felsőfokon. A kenyérgabona-kérdés a magyar és a szovjet pártvezetés napirendjén az 1960-as évek első felében.....	459
FARKAS ÁDÁM: Ismeretek a Szovjetunióról. Egy 1977-es közvélemény-kutatás tanulságai.....	473
MEZEI BÁLINT: A Szovjetunió válsága és felbomlása az 1990 után megjelent magyarországi középiskolai történelemtankönyvekben	487
KRAUSZ TAMÁS: Megjegyzések a mai ruszo- és szovjetofóbia természetéről	503
KEMÉNY LÁSZLÓ: A ruszofóbiáról haladóknak	519
BÚR GÁBOR: „Timur és csapata”. A Wagner-csoport Afrikában.....	531
BARTHA ESZTER: Mesterség vagy hivatás? A történész szakma „ártalmasságáról”	545

Írások Szvák Gyula 70. születésnapjára

Tabula gratulatoria

Ágoston Magdolna
Bartus Dávid
Bárdonicsek Dominika
Bene Krisztián
Bocskor Anna
Bodor Mária
Bordás Bertalan
Borsi Kálmán Béla
Borsodi Csaba
Csunderlik Péter
Dobszay Tamás
Draskóczy István
Földes György
Gál Csaba
Gémesi Ferenc
Gilyán György
Glatz Ferenc
Goretity József
Havas Ferenc
Hajnal Piroska
Hofi Ildikó
Hornyák Árpád
Hudecz Ferenc
Kiss Ilona
Kosztricz Anna
Körmendi Tamás
Kövér György

Króó Katalin
Kurunczi Jenő
Kutyina Olga
Lebovics Viktória
Mayer Árpád
Mezey Barna
Nagy Balázs
Nagy Éva
Pálosi Ildikó
Ruzsa György
Seres Attila
Siklós Péter
Sipos Balázs
Saáry Gábor
Sz. Bíró Zoltán
Szabó Viktor
Szilárd Léna
Szili Sándor
Szunomár Szabolcs
Troján Anna
Turnár Erik
Várnai Gergely
Végvári Valentina
Vértés Judit
Vladimir Mihály
Zsemlye János

Szerkesztői előszó

A kötet, melyet az Olvasó a kezében tart, Szvák Gyula professor emeritus tiszteletére készült 70. születésnapja alkalmából. Kollégái, pályatársai, tanítványai fogtak össze, hogy egy olyan gyűjteményt állítsanak össze, amely egyrészt méltó módon köszönti az ünnepeket, másrészt haszonnal forgathassák az orosz történelem, az orosz kultúra iránt érdeklődők. A szerkesztők a jubilánsnak ajánlott minden írást köszönettel fogadtak, és messzemenően tiszteletben tartották a szerzők autonómiáját. Így az orosz történelem évszázadait a Kijevi Rusz korától napjainkig felölelő tanulmányok műfajukat és témájukat tekintve változatosak, megközelítésük a személyestől a publicisztikain át a szikáran tudományosig terjed, és az írások természetesen hűen tükrözik íróik személyiségét is. Ez a sokféleség a kötet egyik értéke, jól mutatja közös tudományunk, a történeti ruszisztika fejlődését, sokrétűségét.

Aki történészként, szakemberként valaha is foglalkozott Oroszországgal, az tudja: a ruszisztika több mint történettudomány, több mint kultúratörténet. Mondhatni élethivatás, küldetés. Oroszország ugyanis sok szinten gyakorolt hatást a világra mind kulturális, mind szélesebb társadalmi értelemben a múltban és a jelenben egyaránt. A magyarok mindezzel igazán tisztában lehetnek. Amikor a Szovjetunió összeomlása után Oroszország világtörténelmi jelentősége csökkenni látszott, akkor jött el a mi generációnk ideje. Új idők, de gazdag tradíciók: minden feltétel készen állt arra, hogy újragondoljuk saját történetünket a Szovjetunióval, Oroszországgal összefüggésben. Ez az igényfolyamat, ez a tudományos „újrátöltődés” egy született tudományszervezői tehetség, a fiatal Szvák Gyula személyében jelent meg az ELTE-n még a rendszerváltást megelőzően. Ez derengett fel előttem elsőként, amikor a 70 éves Szvák Gyula professor emeritus születésnapjára gondoltam. Kétségtelen, ő tette le az alapkövet a rendszerváltás periódusában a magyarországi ruszisztika szervezeti és szellemi létrehozásának „ötletével”. Nem állítom, hogy mi, kollégái, barátai nem tettünk semmit

hozzá a koncepcióhoz és ennek realizálásához, de nyilvánvaló, hogy a demiurgosz az ELTE fiatal oktatója volt. Ha a mából gondolok vissza erre a teljesítményre, azt mondom, tudománytörténeti jelentősége volt: elegendő csak a hallgatók, a művek, a hazai és nemzetközi rendezvényeink jelentős számára utalni, és látható, hogy az évtizedek folyamán egy kulturális trend formálódott ki Magyarországon, de merem állítani, hogy hatását tekintve határainkon kívül is. Hogy mindez nem sülyyedt el sem a régi idők, sem az új idők mainstream hatalmi-intellektuális erőinek ölelésében, az természetesen nemcsak Szvák Gyulának az érdeme, de ő állt az élvonalban. Mindezt ő maga foglalta össze legjobban 2005-ben az orosz–magyar kulturális évad főkurátoraként:

„A dolog úgy kezdődött, hogy javában folyt a rendszerváltoztatás. Ennek egy apró, de szimbolikus jelentésében annál jelentősebb aktuására még a Németh-kormány alatt sor került: megszüntették az orosz nyelv kötelező oktatását az iskolákban, ami a gyakorlatban ennél többet jelentett... Mi ruszisták már akkor sejtettük, hogy nem lesz ennek jó vége, de vitatni ki mert volna egy ilyen liberális-patrióta rendeletet. Kötelezően semmit sem kellemes tanulni, bár kétségtelen néha muszáj. Az is vitathatatlan azonban, hogy az orosz nyelv nem matematika. (Bár érdekes lenne eljátszani azzal a gondolattal, hogy hányan tanulnák ma, ha nem lenne kötelező.) Az oroszot mindenesetre az iskolások kevesebb mint 1 százaléka tanulja manapság. Nem tévedtünk tehát akkortájt, amikor arra gondoltunk, hogy az orosz kultúra ügyeire legalább párszor hét szűk esztendő vár.

Ez lehetett a legfőbb oka, hogy az orosz kultúra és történelem iránt elkötelezett társaimmal [...] elkezdtünk gondolkozni arról, hogy ellenszélben lenne a leghálásabb a ruszisztikát művelni. Innentől fogva ugyanis senki nem vádolhat minket azzal, hogy »felülnénk a konjunktúra hullámára« és a szovjet-orosz valóság »moszkovita« típusú meg szépítésére szövetkeznénk, az új – ruszofób – politikai konjunktúrának pedig egész létezésünk mondott nemet [...] Célul tűztük ki – először a magyar tudományosságban – az orosz történelem és kultúrtörténet valósághű kutatását és ábrázolását. Eredményeinket először a Szovjet-, majd (Poszt)Szovjet Füzetek című periodikában tettük közzé. A szigorúan vett tudományos feladatokon kívül politológiai elemzéseket is közzeltünk, és igyekeztünk hiteles információkat közvetíteni a magyar

közvéleménynek, ugyanis az 1990-es évek eleji magyar média a ruszofób nyugati médiumokra támaszkodva hamis és félreorientáló hírek sokaságát zúdította a hazai olvasókra, TV-nézőkre.

Hamar kiderült azonban, hogy civil tudós társaságként tevékenységünk szükségképpen korlátozott hatósugarú marad, és vészesen beszűkül a szponzori érdektelenség következtében. [...] Nemzetközi konferenciáinkkal és a Ruszisztikai Könyvek c. sorozatunkkal a nemzetközi ruszisztika ismert, jól körül határolt profilú tudományos műhelye lettünk. Ilyen minőségünkben elsőként a magyar historiográfiában.”

Tehát a hazai ruszisztika az önálló gondolkodás bástyája, terepe maradt, egy valódi kulturális tér, amelyen hol többen, hol kevesebben fejtették ki, fejtik ki alkotó erőiket. Tanítványaink számára is feltettük a nagy kérdéseket. Hol kezdődik Oroszország, micsoda is Moszkóvia, hogyan született meg az önkényuralmi hagyomány „Iván, a Félelmetes” alakjában? Hol is keressük a forradalmi Oroszország kulturális és társadalmi gyökereit, mozgatórugóit a helyi és globális történetben? Van-e összefüggés Nagy Péter, Lenin, Sztálin és Gorbacsov igen eltérő és bonyolult örökségei között? Máshonnan, műfaji szempontból nézve a dolgot, Szvák Gyula munkássága sem érthető a múltbeli meghatározottságok nélkül, főleg azért nem, mert idejekorán felismerte ezek jelentőségét, és különösképpen sokat tett hozzá a historiográfiai elemzéshez, amely egyszerre volt „mikroanalízis” és összefoglaló vizsgálgódás igen különböző kérdésekben.

Ha a közvetlen hatást gyakorló kollégákról, történészeinkről szólunk, néhány nevet feltétlenül fel kell sorolnunk, akik a historiográfia jelentőségét felismerték, mint szakmai területet: a fiatalon elhunyt Arató Endre vagy Menyhárt Lajos, Perényi József, Niederhauser Emil és Palotás Emil professzorok, és vitáink ellenére se hagyjuk el Dolmányos István nevét, a szovjet történetírók közül pedig Szvák Gyula mentorát, a leningrádi Ruszlán Grigorjevics Szkrinnyikov professzor jelentőségét emelném ki.

Tanszéki kollégáink sokat mesélhetnének Szvák professzor tanszékvezetői évtizedeiről, a pedáns menedzserről és hivatalnokról (nem bürokratáról!), az értekezleteket végigmenedzselő főnökről, mígnem azután egyszer csak ráunt e létre, vagy csak belefáradt, és 65 évesen elment nyugdíjba. Fogta a kalapját, és maradt... Szerencsére. Tudományszervezői képességeit ismételten igazolva egy újabb *struktúrát*

hozott létre: életre hívta a RussianStudiesHu-t, amely a ruszisták nemzetközi fórumaként igazi tudományos hungaricum egy olyan világban, amely a legkevésbé sem kedvez e tudománynak, éppen úgy nem, mint a fentebb említett rendszerváltó periódusban, amelyet Szvák professzor idézett fel. Szvák Gyula történész, professor emeritus esetében semmire sem, vagy legalább is nem sokra jutunk a művek, rangok, címek, kitüntetések szokványos felsorolásával, mert önmagában nem ezek száma adja meg munkásságának itt emlegetett minőségét. A címek és rangok nem sok mindent árulnak el a valódi teljesítményről, noha Szvák Gyulának mindebből bőven kijutott. Nemzetközi tudományos tekintélyét az oroszul és angolul is olvasható művei alapozták meg.

A történészek egyik csoportja, akiket bátran nevezhetünk a „számok és adatok mestereinek”, a pozitivista hagyományok örököseinek, arisztokratikus göggel csak a „mérhető” tartják igazán fontosnak, vagyis implicite csak a „mérhetővel” lehet igazán szakszerűen foglalkozni. Ha igazuk is van, amit amúgy erősen kétlek, abban bizonyosak vagyunk, talán Szvák professzor nevében is mondhatom, hogy Oroszországot mint történelmi képződményt megragadni csak „mérési eszközökkel”, statisztikai módszerekkel nem lehet, vagy legalábbis nem érdemes, mert a lényeg sikkad el: maga a küldetés és annak értelmezései. Persze a „küldetés” hangsúlyozásával nem valami közhelyesen misztikus dologra gondolok, hogy például „Oroszországot ésszel fel nem foghatod” (Tyutcsjev), hanem éppenséggel a valóságos és a sokféle meghatározásból álló *konkrét* értelmében hangsúlyozom mindezt. Mi másról szól „a nagy orosz realisták” öröksége, mint erről a *küldetésről*: igen, jobba tehető a világ, és azt keressük, miképpen. Ebbe az eredetlegendába illeszkedik a „nagy vállalkozás”, amelynek Szvák professzor tulajdonképpen munkásságát szentelte.

A speciális „missziónból” fakad, hogy a szakmai munkásság sok vonatkozásban nem választható el a népszerűsítő publicisztikai tevékenységtől, hiszen – bármit jelentsen is ez a változó történelmi időkben – Oroszország életünk része mint geopolitikai és kulturális valóság. Napjaink „ruszofób világában” különösen is fontos és érdekes a velünk élő orosz-szovjet történelem népszerűsítő értelmezése, vitatása, feldolgozása. Persze nem a „hamu és a mamu” értelmében, hanem tiszteletben tartva azokat a nagyon különféle szakmai intelmeket, amelyeket sokfelől

gyűjthettünk össze: Kljucsevszkijtől Pokrovszkijon át Marc Blochig, Eric John Hobsbawmig vagy Ránki György akadémikusig. Szvák Gyulában ráadásul mindig ott mozogtak – általa sohasem hangsúlyozott – szépírói képességek is, amelyek a bonyolult és olykor a kívülálló számára unalmas történeti kérdések izgalmas „aktualitásokként” való megjelenítésében játszottak nagy szerepet, tanítványainak is nagy meglegedésére. Szvák professzornak egyik ilyen publicisztikai „kiruccanása” – a valóban számos közül – számomra különösen emlékezetes maradt, mert a fekete-fehér látásmóddal szemben íródott ama kérdésről, hogy miképpen világítsuk meg a történelemben a „nagy személyiség” szerepét. Nagy Péterről van szó, aki a közismert európai „ablaknyitása” ellenére – mint Szvák professzor hangsúlyozta –, a társadalmi rendszer egészét tekintve messze nem volt olyan jelentős, mint ahogyan azt akár a szovjet korszak, akár az azt megelőző vagy azt követő korszakokban a mainstream történészek feltételezték. Ennek megfelelően Nagy Péter a specifikus orosz feudalizmus megszilárdítása irányába lépett, nem pedig egy magasabb forma felé. A mi ruszisztikai műhelyünkben komoly viták után érlelődött ki egy pozíció, intellektuális beállítódás, amely szemben állt a nyugati fejlődés kulturális magasabbrendűségének posztulátumaival. Ezek a polémiák a tanszéken megrendezett különféle vitafórumokon is megnyilvánultak, amelyről sokat mesélhetne nemrégén visszavonult kiváló kollégánk Filippov Szergej, vagy a fiatalabbak, Gyóni Gábor és Mezei Bálint.

Egy másik emlékezetes publicisztikai fellépés is eszembe jut, amikor Szvák Gyula egy fiatalabb kollégával – éppen a szovjet területen végrehajtott holokauszttal is kapcsolatban – egy jóindulatú kritikára vállalkozott: egy rövid publicisztikában a német felsőbbrendűség és kultúrfölény szellemi maradványai nyomán mutatta ki a holokauszt relativizálásának pusztító jelenlétét és annak következményeit a történeti és politikai gondolkodás terén.¹

Így jutottunk el IV. Ivántól a holokausztig és tovább. S bár a méltó köszöntésnek kerülnie kell a túlzott személyes motívumokat, nem lehet

¹ Szvák Gyula: „A retrospektív partizánvadászatról.” In: Szvák Gyula: „Mi, moszkoviták”. Publicisztikák Oroszországról. Budapest 2020, 105–107.

nem megemlíteni, hogy a közel 40 éves együttműködés, a közös munka során mindvégig az ELTE volt az intézményi háttér.

Szvák Gyula egyik utolsó eredményeként a RussianStudiesHu-t említettem, de ebben az összefüggésben húzom alá még a ruszisták közösségének összetartását is, amelynek egyik szervezeti formája az Orosz–Magyar Történész Vegyesbizottság volt, amelynek elnöke, mondanom sem kell, mindmáig Szvák Gyula kollégánk. Az ismert háborús konfliktus következtében sajnálatos módon ez a nemzetközi együttműködés is megszakadt egy időre „orosz hálózatunkkal”, számos kedves kollégával.

A fentiek fényében is állítom, hogy a ruszisztikát művelő kollégáink szerte a világon kalapot emelnek Szvák professzor több évtizedes munkássága előtt, amelyből mindmáig haszna származik egyetemünknek is, ahol Szvák Gyula eddigi szakmai életét 1979-től napjainkig eltöltötte. Végül lehetetlen nem megemlíteni egy ilyen ünnepi esemény alkalmából, hogy Szvák Gyula professzor mindig hálával emlékezik meg családjáról, akik mindmáig ott állnak mögötte, és akik ily módon hozzájárultak e gazdag életmű létrejöttéhez.

Mindennek jegyében kívánok Szvák Gyulának 70. születésnapján szerkesztőtársaim és a kötet szerzői és támogatói, mondhatom az egész tudományos közösség nevében hosszú életet, további műveket és sikereket a magyar–orosz tudományos kapcsolatok fejlesztése terén is.

Krausz Tamás

Salutatio sollemnis die natali septuagesimo Iulio Szvák scripta

Biztosan meghökken az olvasó, de talán maga az ünnepelt is, amikor meglátja, hogy a ruszisztika kerek évfordulót ülő professzorát latin nyelven köszöntöm. Kérem, nézze el ezt nekem két okból is. Egyrészt azért, mert ókorkutató vagyok, másrészt azért, mert Szentpétervárott, ahol csaknem 40 évvel ezelőtt Szvák Gyulával, az akkori leningrádi Állami Zsdanov Egyetemen, ő mint egyetemi tanársegéd, én pedig mint orosz szakos részképzésen résztvevő elsőéves egyetemi hallgató egy szemesztert töltöttem, a 18–19. századból számos latin nyelvű felirat ismert.¹ Köszönhető mindez annak a kötődésnek, amely a 18. század közepe és a 19. század közepe között Szentpétervár klasszicista stílust követő építészetiében megjelent: elég a Vasziljevskij Osztrovon álló Tőzsde – ma Tengerészeti Múzeum – épületének a paestumi Héra-templomot – végső soron azonban az athéni Parthenont – követő épületére, homlokzatának Neptunus-szoborcsoporjára, valamint a sziget bejáratát meghatározó Rostrákra, J.-F. Thomas de Thomon lenyűgöző alkotására gondolni.

Nem csoda tehát, hogy Pétervár-szerte találkozik a figyelmes szemlélő ebből a korszakból származó latin nyelvű feliratokkal is, szám szerint negyvennyolccal. Vannak közöttük címerpajzsra² vagy előkelő nemesi házak homlokzatára írott mottók,³ de megtalálhatók római

¹ Összefoglalóan l.: BULDARAGINA 2010.

² BULDARAGINA 2010. 15–19: *Pr[o] fide et patria* (Nyevszkij Prospekt 86.); BULDARAGINA 2010. 20–23: *Deus conservat omnia* (Borisz Seremetyev palotája, Naberezsnoj Fontanki 34.).

³ BULDARAGINA 2010. 32–34: *Domus propria domus optima* és *Dies diem docet* (Lityejnyij Prospekt 46.); BULDARAGINA 2010. 35–38: *Carpe diem* és *Audiatur et altera pars* (Mitnyinszkaja és a 8-aja Szovjetszkaja ulica sarka); *Salve* (Kagyetszkaja Linyija 21.).

katolikus templomokon⁴ és orvosi intézmények falain,⁵ illetve mozaik formájában azok padlóján is.⁶ Nem hiányozhatnak oktatási intézményekről sem, legyen az a mindenki által ismert *Non scholae, sed vitae discimus* mondás,⁷ vagy stílszerűen a Bölcsészkar latin megnevezése (*Philologica Facultas*) annak kovácsoltvas kapuzatán.⁸ Ugyanezzel a természetességgel van jelen – 1989-ből! – a Szentpétervári Klasszikus Gimnázium homlokzatán is (*Gymnasium Classicum Petropolitanum MCMXXCIX. Universitas Litterarum*).⁹ És természetesen nem hiányozhatnak az emlékművek, szobrok talapzatáról sem. II. Katalin cárnő latinul dedikálta a „Mednij Vszadnyik” monolit talapzatát *Petro Primo / Catharina Secunda / MDCCLXXXII* felirattal.¹⁰ Róma városában álló, latin felirattal ellátott szobrok is előképül szolgáltak szentpétervári alkotásoknak. Így van ez az Izsák Székesegyház közelében található, G. Guareschi által tervezett, 1804–1807 között épült Testőr Palota (Konnogvargyejszkij Manyezs)¹¹ *oktostylos prostylos* klasszicista építmény két oldalán álló *Dioskuroi* szobrokkal is, amelyek a Róma városi Quirinale-dombon álló monumentális szobrokat követik. Azok talapzatán az *Opus Praxiteli*, illetve *Opus Phidiae* felirat, a péterváriakén pedig a szobrász, Paolo Tricorni (más írásmódban Tricornia vagy Tresconi) mesterszignatúra olvasható, megadva elkészültének az évét, és feltüntetve a szobrok anyagát, miszerint azok carrarai márványból készültek.¹² Nem hiányoznak a klasszikus ókorban a *tituli honorarii* műfajába tartozó feliratok, vagyis azok, amelyeket valamely köztisztletben álló, egy

⁴ BULDARAGINA 2010. 45–47: *Domus mea domus orationis / [M]ath: XXI Cap[ut] / Anno Domini MDCCLXXXII*. Die (Szt. Katalin templom); BULDARAGINA 2010. 48–54: *Te Deum laudamus* (Szt. Sztanyiszlász templom); BULDARAGINA 2010. 55–57: *Divo Ioanni Baptistae / Paulus imperator Hospitales magister discavit* (Máltai Lovagrend kápolnája).

⁵ BULDARAGINA 2010. 61–64: *Labore et scientia; Arte et humanitate* (Szentpétervári Orvosi Akadémia Klinikája).

⁶ BULDARAGINA 2010. 65: *Salus aegroti suprema lex* (I. Mecsnyikov Állami Orvosi Akadémia épülete, Piszkarjovszkij Prospekt 47).

⁷ BULDARAGINA 2010. 66–69: Nabereznaja Mojki 38.

⁸ BULDARAGINA 2010. 70: *Unyiverszityetskaja Nabereznaja* 11.

⁹ BULDARAGINA 2010. 71–72: *Ulica Krasznogo Kurszanta* 6/9.

¹⁰ BULDARAGINA 2010. 75–76.

¹¹ *Iszaakijevszkaja ploscsagy* 6.

¹² BULDARAGINA 2010. 77–83: *Paolo Tricornia fecit / Carrara / A(nno) MDCCCX*.

közösség érdekében kimagasló tevékenységet kifejtő személy vagy személyek tiszteletére emeltek. Ez lehet valamilyen magas tisztséget betöltő magánszemély, mint például a világot első orosz hajósként körülutazó, és Kamcsatka, a Kuril-szigetek és Szahalin térségét elsőként felderítő és expedíciójának eredményeit 1810-ben publikáló Ivan Fjodorovics Kruzenstern (születési nevén Adam Johann Ritter von Kruzenstern) admirális (1770–1846), akinek a szobrán levő címerpajzsát a *Spe fretus* felirat díszíti.¹³ Közösséget tekintve viszont egy ilyen *titulus honorarius* a Pétervárt tervező első mérnököknek, építőmunkásoknak és polgároknak állít emléket a nyughelyükön. Az a tény, hogy az újlatin feliratban egy elírás is található, ugyanis a birtokos szerkezetben *Urbis Petrinae* helyett *Urbus Petrinae* szerepel,¹⁴ azzal indokolható, hogy a 18–19. századi klasszicizmusban még természetes latin tudás az emlékmű és felirata készítésének idejére, 1995-re már valamelyest megkopott: *Hic apud / aedem sancti / Sampsonii / Hospitatoris / requiescunt / primi Urb{u}is / Petrinae architecti / aedificatores / cives*.¹⁵ Ha már az egyes személyek tiszteletére emelt emlékműveket említjük, nem mehetünk el szó nélkül a szentpétervári temetők sírfeliratai mellett sem. Vannak közöttük lutheránusok,¹⁶ pravoszlávok,¹⁷ de a felirattípus soraiból is kiemelkedik a világhírű orosz tudós és *homo universalis* M. V. Lomonoszov sírfelirata:

¹³ BULDARAGINA 2010. 84–86 (Lejtyenanta Smidta Embankment 17).

¹⁴ Nem valószínű, hogy ezt a hibát az a klasszika filológus követte el, aki a szöveget oroszról latinra fordította. Ez a hiba inkább azzal magyarázható, hogy a feliratot készítő vésnök tévesztette el a szöveget oly módon, hogy a latin „i” betűt egyszerűen felcserélte a cirill ábécében ugyanezt a magánhangzót jelölő „u” betűvel (vö. 22. jegyzet). Az orosz eredetit Yu. M. Pirjutko szövegezte, a latinra fordítást A. K. Gavrilov és Sz. A. Tahtadzsan készítette.

¹⁵ BULDARAGINA 2010. 87–88 (Bolsoj Szampszonyijevszkij proszpekt és Grenagyerszkaja ulica sarka).

¹⁶ Karl Johannes Mai (1820–1895) latin–német nyelvű felirata, aki 35 éven át volt a nevét felvevő gimnázium és reáltanoda igazgatója: *Dux fuit ad lucem miatis quaerentibus illam. Carissimo magistro discipuli*. Sein Wahlspruch war: „Erst amo – Dann doceo” (BULDARAGINA 2010. 95–98); Johannes Peter Busch (1771–1843) német orvos, a szentpétervári Orvosi Akadémia professzora, a sebészet orosz iskolájának megalapítója: *Iohannes Busch / med(icinae) et chir(urgiae) doct(or) professor chir(urgiae) emer(itus) / natus Narvae d(ie) XX m(ensis) Febr(uarii) / MDCCLXXI / obiit Petropoli d(ie) XXIV m(ensis) Oct(obris) MDCCCXLIII / vir integer / doctrina eximius / medicus sagax / chirurgus expertus / praeceptor chirurgiae apud Rossos / facundissimus. / Monumentum posuerunt amici, cultores, discipuli* (BULDARAGINA 2010. 102–104).

¹⁷ Rafail Pirone (1902–1904) sírfelirata: *Ora pro nobis*.

*Viro celeberr(imo) / Michaeli Lomonosov, / Kolmogorodi nato MDCCXI, / Aug(usi) Russiar(um) Imper(ii) a consil(iis) stat(us), / Acad(emiae) Scient(iarum) Petropol(itanae) prof(essori) publ(ico), Holmens(is) et Bononiens(is) socio, / qui ingenio excelluit et artibus / patriae decus eximium / eloq(uentiae) poes(eos) et histor(iae) patriae / praeceptor, / metr(orum) Russ(icorum) institutor, / tragoed(iae) in vernacula autor, / primus musivi oper(is) in Russ(ia) fctor / autodidactus. Praemat(ura) morte musis atque patriae / feriis Paschal(ibus) MDCCCLXV, / script(is) et operib(us) oblivioni / ereptus, / talem civem gratul(ans) patriae / obitum eius lugens / Mich(ael) comes a Woronzow / posuit.*¹⁸

A Lazarev-temető számos, latin nyelvű felirattal ellátott síremlékének sorából¹⁹ a felirat szövegezésének szépsége és az emlékállításban részesített személy fontossága szempontjából ugyancsak kiemelkedik – és Lomonoszovével vetekszik – a többek között a Moszkvai Cári Egyetem élén kurátorként is tevékenykedő Mihail Nyikityics Muravjov, költő és államférfi sírmonumentumának felirata: *Hic jacet / vir quondam excellentissimus / Michael Muravieff senator, / consiliaris privatus sacrae maiesta-/tis imperialis, minister adjunctus / publicae instructionis, / eques ordinum / Sancti Alexandri, Sanctae Annae primae / classis, Sancti Vladimiri 3^{ae} nec non / curator Caesar(eae) Universitatis Mos/quensis, quem mors praematura nobis / eripuit die 29° mensis Julii anno d(omi)*

¹⁸ BULDARAGINA 2010. 112–115 (Lazarev-temető). A szövegben található rövidítések feloldása A. K. Gavrilovtól származik: GAVRILOV 1991.

¹⁹ Latin nyelvű sírfeliratot kapott még – ugyancsak a Lazarev-temetőben – Alekszej Ivanovics Gorcsakov (1769–1817) herceg, gyalogsági tábornok (BULDARAGINA 2010. 119–120: *Hic ultra metas requiescit / beatam spem expectans*); Marija Artyemjevna Sztroganova (1722–1787), A. G. Sztroganov altábornagy harmadik felesége (BULDARAGINA 2010. 126–127: *Amori materno filialis pietas*, Eredetileg a lutheránus temetőben állt, utóbb a Lazarev-temetőben állították fel Augustín de Betancourt y Molina (1758–1824), Carszkoje Szeło híres szökökútja tervező mérnökének síremlékét (BULDARAGINA 2010. 121–123: *Hic iacet nobilis / et doct{f}us dominus / Augustinus de Betancourt / n(atu)s est Insulis Canaris a(nno) d(omini) MDCCCLVIII / obiit Petropoli a(nno) d(omini) MDCCCXXIV. / Viator ora pro salute sua*) csakúgy, mint Leonard Euler (1707–1783), tudós matematikusét is (BULDARAGINA 2010. 124–125: *Leonardo Euleri / Academia Petropolitana MDCCCXXVII // Nat(us) Basiliae (die) IV/XV Aprlis(is) MDCCVII / mort(u)s Petropoli d(ie) VII/XVII Septembr(is) MDCCCLXXXIII*). L. még P. P. Szutugin államtanácsos (BULDARAGINA 2010. 128: *Sit tibi terra levis*) és I. L. Mihajlovszkij-Danyilevszkij, az első szentpétervári bankigazgató (BULDARAGINA 2010. 129–130: *Sit illi terra levis*) sírfeliratait.

*ni 1807. / Fuit non solum doctus, sed et-/iam vir bonus, patriae amans, pauperum / pater, artium et litterarum protector, / fidei iustitiaeque tenax, modestiae co-/mitatisque exemplum; omnes hae virtu-/tes suo pectore co(m)munem sedem habebant. / Ave, pia anima! / Hanc lapidem tempus / edax diruet, sed et nomen tuum et / nominis tui memoria in aeternum / manebunt // Memoriae perenni.*²⁰

A Tyihvini-temető is jeleskedik latin nyelvű feliratokkal ékesített síremlékekkel, amelyeket olyan hírességeknek emeltek, mint a velencei születésű zeneszerző, orgonista és karnagy, a M. Glinkát néhány évtizeddel megelőzve az „Ivan Szuszanyin” és a „Zsizny za carja” c. operákat komponáló Catarino Cavos (1775–1840) és a georgiai előkelő családban született akadémikus, fiziológus professzor Ivan Romanovics Tarhanov (1846–1908).²¹ A szentpétervári, latin felirattal ellátott síremlékeket feltüntető történelmi temetők sorában végül az Angyali Üdvözlét családi sírbolt (Blagovescsenszkaja uszipalnyica) négy sírhelyét kell megemlíteni.²²

Végezetül, meg kell említenünk a szentpétervári diadalívek latin feliratait, amelyek mind a győzelmi emlékműveket, mind pedig a rajtuk feltüntetett feliratokat illetően ízig-vérig római hagyományra, nevezetesen a diadalmenetek megtartására vezethetők vissza.²³ Az egyik legkorábbi,

²⁰ BULDARAGINA 2010. 116–118.

²¹ BULDARAGINA 2010. 131–132, 133–134.

²² I. I. Betszkoy (1704–1790), a Szmolnij Intézet létrehozója, II. Katalin cárnő tanácsadója oktatási ügyekben (BULDARAGINA 2010. 135–136: *Quod aevo promeruit, aeterno obtinuit*) sírja, aki féltestvére, Countess Anastasia von Hessen-Homburg, született Trubeckaja hercegnő latin és orosz nyelvű sírfeliratát maga fogalmazta (BULDARAGINA 2010. 137–138: *Dilectissimae sorori / Anastasiae principi Trubetskoi n(at)ae / hoc doloris monumentum / frater moestissimus p(osuit)* és 139–140: *Immortalitati / sereniss(ima) Anastasia Landgrav(e) de Hess(en) nata Trubetskoi princeps / equestrem Sanctae Catharinae fasciam / illa ipsa nocte / qua Elisabetha Augusta debitum sibi imperium / ad Russorum felicitatem recuperavit / ab eadem Augusta / e pectore detractam sibique impositam / hoc in vase moriens consec{p}ravavit. / Nata anno d(o)m(in)i MDCC obi(i)t anno MDCCLV*). Lásd továbbá a hercegnő lányának, Jekatyerina Dmitrijevna Golicinának és férjének, Dmitrij Kantemirnek a sírtábláját (BULDARAGINA 2010. 141–142: *Hos frigidus cineres lacr{u}jimis fovet*). A feliratokon érdemes figyelni két, ugyancsak a vésnők számlájára írható, a cirill és a latin ábécé formailag azonos, de eltérő mással-, illetve magánhangzót jelölő betűjének a tévesztésére: a *consecravit* szóban a „P”–„R”, illetve a *lacrimis* szóban újfent az „I”–„U” cserére (vö. 14. jegyzet).

²³ Összefoglalóan I. KÜNZL 2003.

Augustus császár uralkodása idejére, egészen pontosan Kr. e. 13–9 közöttre keltezhető diadalív az észak-itáliai Susában található, és felirata egyfajta dedikáció volt az uralkodónak, *Imperator Caesar Augustus*nak a diplomáciai úton Róma csatlósává vált – jöllehet apja, *Donnus* még király (*rex*) volt –, már római hivatalt viselő (*praefectus*) bennszülött törzsfő, *Marcus Iulius Cottius* és 14, az irányítása alá tartozó, alávetett törzsi központ (*civitas*) részéről: *Imp(eratori) Caesari Augusto Divi filio Pontifici Maximo Tribunic(ia) potestae XV Imp(eratori) XIII M(arcus) Iulius regis Donni f(ilius) Cottius praefectus ceivitatium quae subscriptae sunt Segoviorum Segusinorum Belacorum Caturigum / Medullorum Tebaviorum Adanatum Savincatium Ecdiniorum Veaminiorum Venisamorum Iemeriorum Vesubianiorum Quadiatum et ceivitates quae sub eo praefecto fuerunt.*²⁴ Mindenféle felesleges sallangtól mentes a Róma városi Via Sacra bejáratánál álló, több modern kori diadalív – így a párizsi *Arc de Triomphe*-nek és a Napóleon feletti győzelemnek emléket állító, az eredeti, G. Guarenghi által tervezett fakonstrukciójú emlékművet V. P. Sztaszov tervei szerint 1834-ben felváltó, mai alakjában ismert szentpétervári Narva kapu (*Narvskijje triumfalnijje vorota*)²⁵ emlékmű alakjának példaként szolgáló Titus-diadalív – felirata, amelyet öccse és a trónon utódja, Domitianus császár emeltetett a Iudaea provinciában kitört zsidó lázadás leverésének emlékére: *Senatus / Populusque Romanus / divo Tito divi Vespasiani filio / Vespasiano Augusto.*²⁶ Már több háborúban győzedelmeskedő²⁷ uralkodóként tűnik fel Septimius Severus

²⁴ CIL V 7231.

²⁵ BULDARAGINA 2010. 89–91: *Victricibus Rossicis legion(ibus) imp(eratoris) corp(or)is custod(ibus) / grata patria d(ie) XVII m(ensis) Aug(usti) MDCCCXXXIV.* A latin feliratot a Pétervári Művészeti Akadémia elnöke, A. N. Olenyin szövegezte.

²⁶ CIL VI 945.

²⁷ Ugyanez a jelenség, nevezetesen a perzsa és török háborúkban aratott győzelmek, valamint a lengyelek „megbékítése”, azaz pacifikálása figyelhető meg a néhány évvel később, 1838-ban emelt, legalábbis kétszer hatoszlopos (*hexastylos*), dór oszloprendjét tekintve inkább görög ihletésű Moszkvai kapu (Moszkovszkie Triumfalnijje Vorota) latin nyelvű feliratán, amelyet vagy az építész V. P. Sztaszov, vagy maga I. Miklós cár szövegezett: *Victricibus copiis Ruthenicis / in memoriam rerum in Turcis debellandis ac Polonis pacandis {C}Gestarum / Annis MDCCCXXVI-XXVII-XXVIII-XXIX-XXX-XXXI / 1838.* A feliratban a „C”–„G” betűtűvesztés figyelhető meg, amely talán a latin „C” betű cirill ábécében található, azonban eltérő hangértékkel („Sz”) bíró párjával magyarázható. L. fent 14. és 22. jegyzet. BULDARAGINA 2010. 92–94.

a tiszteletére a *Forum Romanum*on emelt, a csatáit mozgalmas reliefe-
ken megörökítő diadalív feliratán, amely egy utólagos korrekcióval egy
szomorú tényt, nevezetesen *Geta* nevű fiának a testvére, *Caracalla* által
történt meggyilkolását próbálja az emlékezetből kitörölni (*damnatio me-
moriae*): *Imp(eratori) Caes(ari) Lucio Septimio M(arci) fil(io) Severo Pio
Pertinaci Aug(usto) patri patriae Parthico Arabico et / Parthico Adiabenico
pontific(i) maximo tribunic(ia) potest(ate) XI imp(eratori) XI co(n)s(uli)
III proco(n)s(uli) et / Imp(eratori) Caes(ari) M(arco) Aurelio L(ucii)
fil(io) Antonino Aug(usto) Pio Felici tribunic(ia) potest(ate) VI co(n)
s(uli) proco(n)s(uli) p(atri) p(atriciae) / optimis fortissimisque principibus
[[felülvéve: et P(ublio) Septimio Getae nob(ilissimo) Caesari]] / ob rem
publicam restitutam imperiumque populi Romani propagatum / insignibus
virtutibus eorum domi forisque S(enatus) P(opulus)Q(ue) R(omanus).*²⁸
Nemcsak testvérgyilkosságra, hanem trónbitorlásra és annak megtorlá-
sára is látunk példát az ókori Rómában a Nagy Konstantin tiszteletére,
az *usurpatio* leverése okán a „hálás *Senatus* És a Római Nép, azaz a híres
SPQR rövidítéssel feltüntetett *s(enatus) p(opulus)q(ue) R(omanus)*” ál-
tal emelt diadalív feliratán: *Imp(eratori) Caes(ari) Fl(avio) Constantino
Maximo / P(io) F(elici) Augusto S(enatus) P(opulus)Q(ue) R(omanus) /
quod instinctu divinitatis mentis / magnitudine cum exercitu suo / tam de
tyranno quam de omni eius / factione uno tempore iustis / rem publicam
ultus est armis / arcum triumphis insignem dicavit.*²⁹ Az utóbbi két Róma
városi – és az ugyancsak győzelmekeket hirdető, idézett két szentpétervári
– diadalív szövegéhez képest sokkal békésebb a 262-ben egy a „császár
(*Gallienus*) és felesége (*Salonina*) isteni lénye (*numen*), valamint fensége
(*maiestas*) iránt rendkívüli módon lekötelezett (*dicatissimus*)” magán-
személy, *Aurelius Victor* dedikációja, amely az *Esquilinuson*, az ún.
Serviusi-fal kései átépítésével kialakított *Porta Esquilinán* vagy *Arco di
Gallienón* maradt fenn: [*G*]allieno clementissimo principi cuius invicta
virtus sola pietate superata est et Saloninae / Aurelius Victor v(ir) e(minen-
tissimus) dicatissimus numini maiestatique eorum.³⁰

²⁸ CIL VI 1033 = ILS 425.

²⁹ CIL VI 1139 = ILS 694.

³⁰ CIL VI 1106 = ILS 548.

Ha most az ókorban élnénk, az ünnepelt, Szvák Gyula, egyetemünk *professor emeritusa* tiszteletétől, barátaitól, kollégáitól és tanítványaitól egy tiszteletet állító feliratot, *titulus honorarium* kapna, amely megemlítené azt, hogy nem csupán egy egyetemi műhely megalapítója, a hazai ruszisztikai kutatások egyik vezető személye, de ennél lényegesen tovább is lépett, és nagyrészt az ő tudományszervezői tevékenységének köszönhető, hogy az ELTE a budapesti történeti ruszisztika nemzetközi szintén is meghatározó iskolává nőtte ki magát. Ez a *titulus honorarius* feltüntetné pályafutását, előmenetelének állomásait, nevezetesen azt, hogy az E(ötvös) L(oránd) T(udomány)E(gyetem) az ő szakmai otthona, itt szerzett diplomát (1977), védte meg egyetemi doktori disszertációját, habilitált, és az egyetem oktatójaként lett 2001-ben „A feudalizmus-kori orosz történelem fő problémái az orosz történetírásban” című dolgozatával az MTA doktora. Itt hozta létre 1990-ben a magyar történeti ruszisztika első autonóm műhelyét, a Magyar Ruszisztikai Intézetet, amely 1995-ben az ELTE önálló szervezeti egysége lett Ruszisztikai Központ néven. A Központnak – később Történeti Ruszisztikai Tanszéknek – ő volt a vezetője 2018-ig, nyugdíjba vonulásáig. A Ruszisztikai Központ 1998-ban rendezte első nemzetközi történeti ruszisztikai konferenciáját. Azóta minden második évben sor kerül erre a rendezvényre, amelyet nyugaton és Oroszországban is jegyeznek, és ahová a világ minden tájáról eljönnek. Itt indított el 1997-től egy új oktatási programot „Történeti ruszisztika és modern szovjetológia” speciális program néven. A Ruszisztikai Központ fokozatosan bekapcsolódott a felsőoktatás minden szintjébe (BA, MA, doktori képzés). 2009-ben alapította és indította be a Magyarországon első és ezidáig egyetlen Ruszisztika Mesterszakot, valamint a Ruszisztika Doktori Programot. 2002-től vezette az MTA–ELTE Történeti Ruszisztikai Kutatócsoportját. Megemlítené ez a felirat azt is, hogy mindeközben tagja a Magyar Történelmi Társulatnak, könyveket ad ki, a nevéhez fűződő Ruszisztikai Könyvek sorozata már a félszázadik kötetnél tart, ő maga is termékeny szerző. 2005-ben a Magyar–Orosz Kulturális Évad főkurátora, 2006-tól a Magyar–Orosz Történész Vegyesbizottság Magyar Tagozatának elnöke, ugyanekkor az Alapítvány az Orosz Nyelvért és Kultúráért elnöki tisztségét is betölti, 2009–2015 között pedig a Magyar–Orosz Művelődési és Baráti Társaság elnöke is. Több orosz, amerikai és cseh ruszisztikai és történész folyóirat

szerkesztőbizottságának a tagja. Nyugdíjba vonulásával újabb lendületet vett, és a nyugati és keleti ruszisztika közötti mediátor szerepet betöltő RussianStudiesHu független, politikamentes tudományos folyóirat alapító főszerkesztője. Historiográfiai, iskolateremtő mikrohistoriográfiai tanulmányai, emlékezetpolitikai kutatásai, az orosz történelem törvényszerűségeit, Oroszország és Európa viszonyát, a magyar–oroszkulturális kapcsolatokat taglaló írásai, tankönyvként funkcionáló kötetei, publicistikája az ELTE legendás tanárai közé emelik.

Ha *titulus honorariust* nem is, de az ünnepelt tiszteletére készítettek születésnapjához kötetet – mindezen címek és elért tudományos kutatói, tudós tanári teljesítmények felsorolásával – professzor úr pályatársai, tanítványai, az ELTE és a társintézmények orosz történelmet kutató professzorai, amely ünnepi kötet a Kijevi Rusz időszakától a 20. századig ad betekintést a legfrissebb történeti kutatásokba, és az egyetemi képzés minden szintjén (BA–MA–PhD) jól használható tananyagot biztosít a hallgatók számára. A Kijevi Rusz, Moszkóvia, a pétervári, majd szovjet Oroszország politikai és diplomáciai kapcsolatait, az orosz történelem oktatását, a ruszofóbia kérdéseit elemző magyar nyelvű tanulmányok új eredményekkel ismertetik meg az olvasót, az egyes dolgozatok jegyzetei, bibliográfiái pedig lényegesen megkönnyítik a tájékozódást a legújabb szakirodalomban, és kiindulópontul szolgálhatnak a további kutatásokhoz.

Remélem, hogy az ünnepelt alkotói lendületét nem töri meg a kerek születésnap, és egyetemünk még hosszú ideig számíthat meghatározó jelenlétére a tudományos életben, oktatóként, kutatóként egyaránt.

Borhy László

akadémikus, az MTA rendes tagja,
az Eötvös Loránd Tudományegyetem
rektora

Bibliográfia

- BULDARAGINA 2010 BULDARAGINA, Olga Vlagyimirovna: Latyinszkije nadpiszi v Petyerburge – Latin Inscriptions in Saint Petersburg. Saint Petersburg, 2010.
- CIL Corpus Inscriptionum Latinarum
- GAVRILOV 1991 GAVRILOV, Alexander Konsztantyinovics: De Latino monumento Petropolitano Michaeli Lomonosovo dicato. *Vox Latina* 27. (1991), 363–366.
- ILS Inscriptiones Latinae Selectae
- KÜNZL KÜNZL, Ernst: Der römische Triumph: Siegesfeiern im antiken Rom. München, 1988.

Vlagyimir-Szuzdal és Rjazany viszonya a 13. század első évtizedeiben

MAKAI JÁNOS

Absztrakt

A Rjazanyi Fejedelemség a 12. században szuzdali (a század közepétől vlagyimir-szuzdali) befolyás alatt állt, és ez jelentős mértékben abban mutatkozott meg, hogy az itteni fejedelmeknek támogatniuk kellett Jurij Dolgorukij és fiai hadjáratait. A tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy ez a viszony miképpen alakult a 13. század első évtizedeiben. A régiókra bomlott Kijevi Rusz viszonyainak ismeretében már a kutatás megkezdése előtt feltételezhető volt, hogy a két régió közti kapcsolat döntő mértékben nem változott meg. Ennek ellentmondani látszik, hogy Nagyfészkü Vszevolod vlagyimiri uralmának végén, a 13. század elején drasztikus eszközöket alkalmazott a békétlenkedő rjazanyi fejedelmekkel, sőt Rjazany városának lakóival szemben is. Jurij Vszevolodovics második vlagyimir-szuzdali nagyfejedelemségének időszakában (1218–1238) azonban helyreállt a 12. századi helyzet: ha szükség volt rá, a rjazanyi fejedelmek segítséget nyújtottak az erősebb szomszéd hadjáratahoz. A tárgyalt időszakban Rjazany még katonai támogatást is kapott Jurij fejedelemtől. Ez a kunok ellen elegendőnek, a tatárok ellen viszont kevésnek bizonyult. Vlagyimir-Szuzdal saját magát sem tudta megvédeni a tatár invázióval szemben.

Kulcsszavak: Vlagyimir-Szuzdal, Rjazany, Rurik-dinasztia, iszadi mérszárlás, tatár invázió

Az előzmények

A Rjazanyi Fejedelemség jórészt az Oka középső folyásának vidékén jött létre. Északnyugati határánál az Oszjotr, a délnyugatinál pedig a Felső-Don folyt. Déli, a kunok által uralt sztyeppékkel érintkező területeit a Voronyezs, illetve annak mellékfolyói hálózták be. Keleten a mordvinok településterületével volt határos. Északkeleten Murom, északnyugaton Vlagyimir-Szuzdal, nyugaton Csernyigov volt a szomszédja. Központja, Rjazany városa, ha nem is a fejedelemség földrajzi középpontjában,

de mindenképpen a belsejében, az Oka partján helyezkedett el.¹ A rjazanyi földön haladtak át a Fekete-tengerhez és a Volga középső folyásához vezető kereskedelmi útvonalak.² Számtott volt a növénytermesztés, a fejedelemség déli részén termett gabona eljutott a távoli Novgorodba is. A legfontosabb tenyésztett állatnak a szarvasmarha számított. A méz és a viasz szintén a terület termékei közé tartozott. A legjelentősebb kézműipari központ Rjazany városa volt. A település északi részén egybek mellett rézöntő, csontfaragó és fazekasműhelyek működtek.³

A Kijevi Rusz keleti részén elhelyezkedő rjazanyi és muromi területek első fejedelme a Csernyigovból előzőtt Jaroszlav Szvjatoszlavics volt (1127–1129).⁴ Utódai között a muromi és a rjazanyi trónok öröklés szerinti cseréje az 1160-as évek elején szűnt meg.⁵ Attól kezdve Rjazany és a kisebb rjazanyi települések élén Rosztjiszlav Jaroszlavics leszármazottai álltak. Közülük a 12. században csak Rosztjiszlav fia, Gleb (†1179) és unokája, Roman (1179–1216) irányította a területet.

Jurij Dolgorukij szuzdali fejedelem (1130-as évek–1157) kétszer kényszerítette menekülésre Rosztjiszlav fejedelmet,⁶ mégsem sikerült Rjazany közvetlen irányítását megszereznie. Mivel Rosztjiszlavnak csak Jurij egyetlen hadjáratahoz kellett segítséget nyújtania,⁷ 1157-ig a déli szomszéd (Rjazany) Szuzdaltól való komolyabb függéséről aligha beszélhetünk. Andrej Bogoljubszkij fejedelemségének időszakában (1157–1174) a vlagyimir-szuzdali–rjazanyi viszony kiegyensúlyozott volt. Bogoljubszkij nagyszabású célokat tűzött ki maga elé, és ezek elérése érdekében erőszakos politikát folytatott. Mivel Rjazanyban nem dúlt belviszály, a hadjárataihoz pedig megkapta a kért segítséget,⁸ a kapcsolatok nem voltak problematikusak.

¹ A Rjazanyi Fejedelemség határaihoz és központjaihoz: MONGAJT 1961 (oldalszám nélküli térkép).

² MARTIN 1995. 99.

³ MONGAJT 1953. 407–408.

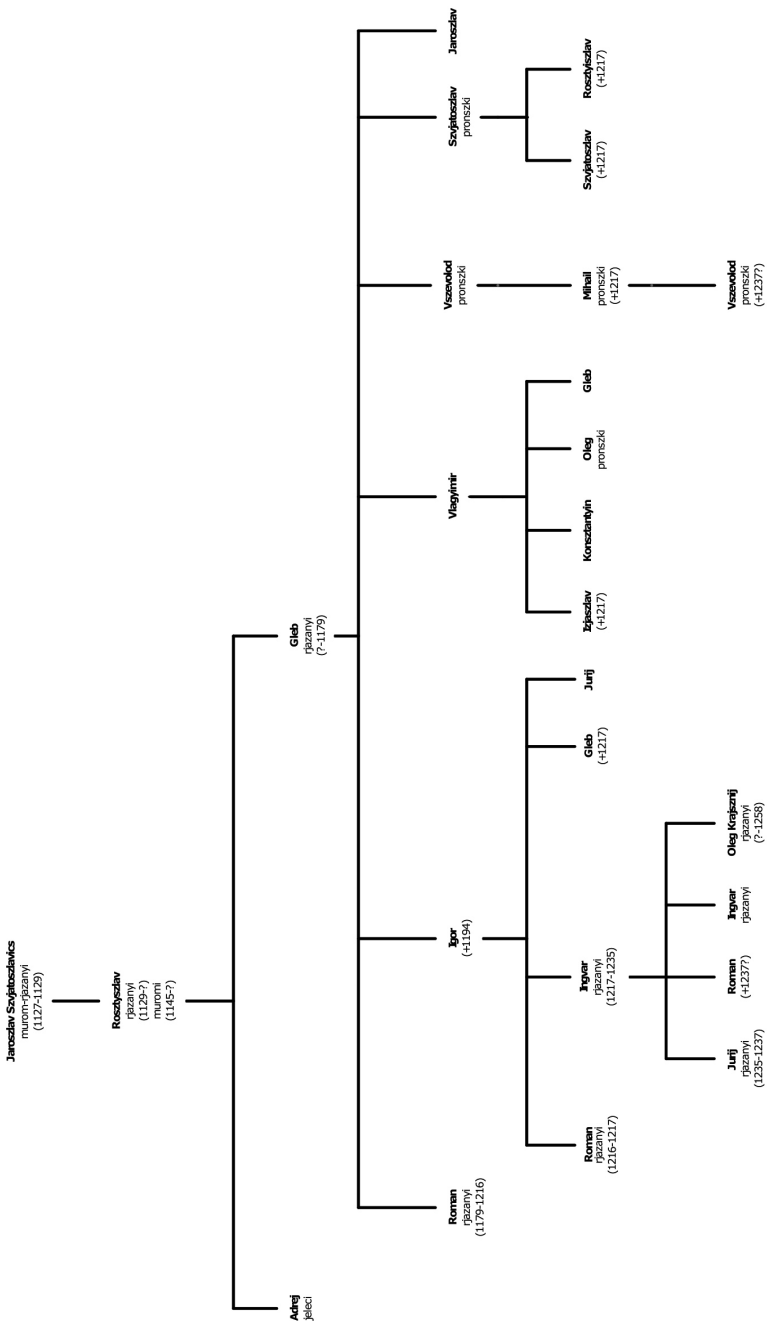
⁴ PSZRL T. I. 296–297, 301. T. II. 290–292, 293. T. VII. 242.

⁵ PSZRL T. II. 518–519. MLSZV 100. PSZRL T. IX. 229.

⁶ PSZRL T. II. 338–339. T. XX. 117.

⁷ PSZRL T. I. 338. T. II. 455, 457.

⁸ PSZRL T. I. 361, 364. T. II. 560, 562–563, 573. T. III. 33.

A rjazanyji fejedelmek. Genealógiai táblázat. Készítette: Ballabás Dániel és Makai János

A változás 1174-ben kezdődött, amikor is a vlagyimir-szuzdali belviszályban Gleb rjazanyi fejedelem sógorait, a Rosztyszlavicsokat (Jurij Dolgorukij unokáit) támogatta Mihalkoval (Dolgorukij fiával) szemben. A Rosztyszlavicsok azonban sem Rosztovban, sem Vlagyimirban nem tudták megőrizni hatalmukat. Az új vlagyimiri fejedelem, a beteg Mihalko (1175–1176) támadást akart indítani Gleb ellen, de azt Mihalko halála után Gleb indította meg 1176 őszén. Vszevolod vlagyimiri fejedelem azonban őt és az újból próbálkozó Rosztyszlavicsokat is végleg legyőzte, és mindannyiukon bosszút állt. Életének utolsó évét Gleb vlagyimiri fogolyként töltötte, és fia, Roman is csak a függés elismerése után, 1179-ben térhetett vissza Rjazanyba.⁹

A következő három évtizedben a déli szomszéd helyzete megegyezett azzal, amely Andrej fejedelemsége alatt volt megfigyelhető: Vlagyimir-Szuzdal katonai segítségét kért és kapott Rjazanytól. Az utóbbi még jobban is járt, mivel az óvatos Nagyfészkü Vszevolod (1176–1212) nem indított olyan nagyszabású hadjáratokat, mint elődje. Az 1179 és 1207 közötti időszak másik jellegzetessége a szuzdali fejedelemnek a rjazanyi belvillongásokba való bevonása volt. Az ismertetett események alapján úgy tűnik, hogy a Rjazanyi Fejedelemségben ekkor csak két voloszty, következésképpen két trón, a rjazanyi és a pronszki létezett, és Gleb fejedelem számos fia és unokája számára mindez kevésnek bizonyult. Az emberi természettel ellenkezett volna, ha ebben a helyzetben Gleb utódai nem esnek egymásnak. A sértettek ahhoz a fejedelemhez fordultak, akivel szemben a rjazanyiak szeniorja is függő helyzetben volt. Vszevolod 1180-ban Rjazanyhoz vonult, és megállapodást kötött Romannal.¹⁰ Még az 1185–1186-os konfliktus sem járt nagy pusztítással. 1185-ben Vlagyimir urát leginkább az háborította fel, hogy az általa küldött fegyveresek is fogságba estek. 1186-ban Vszevolod ugyan károkat okozott az Okától délre, feltehetően Kolomna közelében, de egyetlen nagyobb központot sem foglalt el.¹¹ Vszevolod és a rjazanyiak kapcsolatáról a következő adatok tíz évvel későbbiek. 1196-ban a vlagyimiri fejedelem a szmolenszki Daviddal szövetségben támadást intézett

⁹ Az 1174–1179 közötti eseményekhez: PSZRL T. I. 371–386. T. II. 595–606.

¹⁰ PSZRL T. I. 387–388.

¹¹ PSZRL T. I. 400–406.

násza, a csernyigovi Jaroszlav ellen, és fejedelemsége peremterületeit pusztította. Miután Jaroszlav jelezte megegyezési szándékát, Vszevolod tanácskozni kezdett Daviddal és a rjazanyi fejedelmekkel. Szövetségesei szeretnék volna folytatni a harcot, Vlagyimir-Szuzdal ura viszont békét akart kötni. Végül a csernyigovi Jaroszlav Vszevoloddal, Daviddal és a rjazannyiakkal is rendezte a kapcsolatait.¹²

Vlagyimir-Szuzdal és Rjazany kapcsolatai a 13. század elején

A szuzdali-rjazanyi viszonyban 1207–1208-ban következett be gyökeres fordulat. 1207-ben Nagyfészkü Vszevolod elhatározta, hogy fellép a csernyigovi fejedelmekkel szemben, akik közül Vszevolod Csormnij akkor a kijevei trónt is birtokolta, és üzenetet küldött a Novgorod élén álló fiához, Konsztantyinhoz. Konsztantyin a novgorodi, pszkovi, ladogai és Novij Torg-i katonákat Moszkvába vezette. A Csernyigov elleni katonai akcióban a rjazanyi fejedelmeknek is részt kellett venniük. Vszevolod Moszkvában találkozott Konsztantyinnal és az általa vezetett harcosokkal. Ott szerzett tudomást arról, hogy a rjazanyi fejedelmek titokban egyezkedtek a csernyigovi Olgovicsokkal. Vszevolod ezután Moszkvából az Okához indult. Konsztantyinon kívül további három fia csatlakozott hozzá. Ideérkeztek a rjazanyi fejedelmek is. A rjazanyiaknak egy sátorban kellett helyet foglalniuk, míg Vszevolod egy vászonponyva alá ült le. A tárgyalások nem személyesen, hanem közvetítőkön keresztül zajlottak. Vszevolod végül arra a következtetésre jutott, hogy (kettő kivételével) valamennyi rjazanyi fejedelem összejátszott a csernyigoviakkal, majd tanácsadóikkal együtt elfogatta és Vlagyimir városába vitette őket.¹³

Az ítélezést követően a Csernyigov elleni hadjárat Rjazany ellené alakult át. Vszevolod csapatai átkeltek az Okán, és megtámadták Pronszkot. A város élén akkor Mihail fejedelem állt, de megrettent a várható eseményektől, és Csernyigovba menekült. Mihail helyett a pronszkiak unokatestvérét, Izjaszlavot hívták meg fejedelemnek. Vszevolod

¹² PSZRL T. II. 698–700.

¹³ PSZRL T. I. 429–431. Az Első Novgorodi Évkönyv verziója valamelyest különbözik a Lavrentyij-évkönyvétől: PSZRL T. III. 50.

képviselője megpróbálta rábeszélni a település lakóit a megadásra, de ők bíztak az erődítményükben. A támadók ekkor blokád alá vették Pronszkot. A védők hősiessen harcoltak ugyan, de – mivel vízhez csak a településen kívül juthattak – szomjúság kínozta őket. Háromhetes blokád után a pronszkiak megadták magukat, Vszevolod pedig Oleg Vlagyimirovicsot, a két lojális rjazanyi fejedelem egyikét nevezte ki a település élére.¹⁴

Pronszk semlegesítése után Vszevolod a helytartóit állította a rjazanyi települések élére, és megindult Rjazany városa felé. Még csak Dobrijnál járt, amikor a központ lakóinak követei felkeresték, és jelezték, hogy teljesen alávetik magukat az akaratának. Vszevolod ezután nem folytatta a hadjáratot, hanem visszafordult. Még nem érte el fejedelemsége központját, amikor Arszenyij püspök¹⁵ utolérte, és megerősítette a behódolás tényét. A rjazanyiak teljesítették az ígéretüket: miután valamennyien tanácskoztak, a megmaradt fejedelmeket, tehát azokat, akik nem hódoltak be Vszevolodnak, feleségeikkel együtt Vlagyimir városába küldték.¹⁶ Ezután a vlagyimiri fejedelem saját fiát, Jaroszlavot állította Rjazany élére.¹⁷

A Rjazany engedelmisségben tartásáért alkalmazott vlagyimiri erőszaknak csak állomásai voltak, a végét még 1207-ben sem lehetett látni. A Lavrentyij-évkönyv szerint 1208-ban a rjazanyiak elfogták és megbilincseltek Jaroszlav Vszevolodovics „embereit” (nyilván druzsinájának tagjait), sőt egy részüket meg is gyilkolták.¹⁸ Ekkor a sértett apa a szomszédos terület központjához vonult, ahol fia fogadta őt. A település lakói azonban továbbra sem tanúsítottak engedelmisséget. Vszevolod utasí-

¹⁴ PSZRL T. I. 431–432. A vízhez jutás azért jelentett problémát, mert a magas, szűk helyen épült pronszki erődítménynek nem voltak kútjai: SZUHAREV 2002. 209.

¹⁵ Rjazanyinak ekkor már saját püspöke volt. Tatyiscsev szerint a rjazanyi egyházmegye 1198-ban jött létre: TATYISCSEV T. IV. 1965. 326. Scsapov a rjazanyi püspökség létrehozását 1187 és 1207 közé tette, és ezen belül elfogadhatónak tartotta a Tatyiscsev által megadott konkrét dátumot: SCSAPOV 1989. 51.

¹⁶ RSZRL T. I. 432–433. A „Rjazanci vszi zdumavse” kifejezést I. Ja. Frojanov a vecsére való utalásként értelmezte: FROJANOV 1980. 181.

¹⁷ PSZRL T. I. 434.

¹⁸ A Jaroszlav „emberei” elleni fellépést A. V. Zsevnyak két tényezőre vezette vissza. Egyrészt feltételezte, hogy a megmozdulás oka a vlagyimiri druzsina magatartása lehetett, mert az utóbbi túlságosan sokat engedett meg magának. Másrészt szerinte az események alakulásához a becsvágyó Gleb Vlagyimirovics is hozzájárulhatott, aki szolgálataiért többet várt Vszevolodtól, mint amennyit valójában kapott: ZSEVNYAK 2000. 122.

tására ekkor a rjazanyiaknak el kellett hagyniuk a városukat, amelyet a vlagyimiriak felgyújtottak. Ugyanez a sors várt Belgorodra is. Rjazany lakosait, köztük Arszenyij püspököt, Vlagyimir-Szuzdalba vitték.¹⁹

1209 elején a rjazanyi föld meggyötört lakói mégis képesek voltak ellentámadásra. A Lavrentyij-évkönyvben csak egy rövid híradást találunk ezzel kapcsolatban: a korábban Csernyigovba menekült Mihail és a Pronszk élén őt követő Izjaszlav betört a szuzdali földre, és Moszkva környékét kezdte pusztítani. Vszevolod fejedelem Jurij nevű fiát küldte ellenük, és az utóbbi legyőzte őket.²⁰ A 15. század végi Moszkvai Évkönyvi Szvod az eseményekkel kapcsolatban egy másik, bővebb északkeleti tudósítást őrzött meg, mint a Lavrentyij-évkönyv.²¹

Ha Nagyfészkü Vszevolod fejedelemségének (1176–1212) rjazanyi vonatkozású eseményeit összevetjük a szakirodalomban található nézetekkel,²² az az érzésünk támad, hogy a kutatók értékeléseit az 1207–1208. évi események a kelleténél nagyobb mértékben befolyásolták. A Kijevi Rusz történetének forrásai hemzsegnek a Rurik-dinasztia tagjainak egymás elleni torzsalkodásáról szóló híradásoktól. Az egyik fejedelem letaszította a trónról, majd elűzte a másikat. A fejedelmek erőszakos halála sem volt példa nélküli esemény. A támadó fél gyakorta vett blokádnak alá, rabolt ki vagy éppen gyújtott fel egy-egy települést. Vszevolod egyáltalán nem tartozott a békétlen fejedelmek közé. Olyan sértést is megtorlás nélkül hagyott, amely miatt fivére, Andrej minden bizonytalansággal hadjáratot indított volna. Ha tehette, inkább a tárgyalásos megoldásokat választotta. Hosszú ideig a függésben lévő rjazanyi fejedelmek civakodását is türelemmel viselte, tapintatosan kezelte. Egyszerre hat fejedelem bebörtönzése ugyan szokatlan jelenség volt, de még az után is maradtak Glebovicsok Rjazanyban, hogy néhányukat pótlólag szintén vlagyimiri fogságba kellett küldeni. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, hogy a legdurvább lépést maguk a rjazanyiak

¹⁹ PSZRL T. I. 434.

²⁰ PSZRL T. I. 434.

²¹ MLSZV, 148–149. Az 1209. évi események ismertetésekor felbukkanó topográfiai adatok vizsgálata után Kucskin azt feltételezte, hogy az Oka folyó bal partján a csernyigovi területen Vszevolod idejében már Vlagyimir-Szuzdalhoz kerültek: KUCSKIN 1984. 98.

²² A nézetek ismertetése: MAKAI 2015. 183–185.

provokálták ki: Jaroszlav druzsinájának likvidálása vezetett a központi település felgyújtásához.

A fejedelmek bebörtönzését és Rjazany felgyújtását azért sem érdemes túlértékelni, és Vszevolodnak a korban szokatlanul nagy hatalmat tulajdonítani, mert a rjazanyi-pronszki ellenállás folytatódott. Mint láttuk, Gleb két unokája még 1209-ben is képes volt arra, hogy ellen-támadást indítson, és Moszkva környékét dúlja. A következő évben a fejedelmek feleségeit már szabadon engedték,²³ 1212-ben pedig (egy kivételével) a renitens fejedelmek, Arszenyij püspök és Rjazany városának lakosai szintén hazatérhettek.²⁴ Tehát a vlagyimiri befolyást erőszakos eszközökkel is csak ideiglenesen lehetett növelni.

Vlagyimir-Szuzdal és Rjazany kapcsolatai 1216 és 1238 között

1216-ban, amikor Roman Glebovics, a Rjazanyi Fejedelemség szeniorja vlagyimiri fogságban meghalt,²⁵ még legalább kilenc unokaöccse volt életben. Az utóbbiak közül a rjazanyi trónt Roman Igorevics foglalta el, azonban csak rövid ideig tölthette be ezt a pozíciót, mivel 1217 nyarán a Rurik-dinasztia történetének egyik legtragikusabb eseményére került sor. A rjazanyi fejedelmi ág két tagja, Gleb és Konsztantyin Vlagyimirovics egy Iszadi nevű településre hívta tanácskozássra a rokonokat, ám druzsinájuk és a szintén beszervezett kunok segítségével meggyilkolták a vendégeket és a kíséretük tagjait. A fűbűnösök összesen hat fejedelmet mérszároltak, illetve mérszároltattak le: egy testvérüket (Izjaszlav Vlagyimirovicsot) és öt unokatestvérüket (Mihail Vszevolodovicsot, Rosztyiszlav és Szvjatoszlav Szvjatoszlavicsot, Gleb és Roman Igorevicset). Két északkeleti forrás, a Lavrentyij-évkönyv és a Moszkvai Évkönyvi Szvod alapvetően ugyanazokat az információkat tartalmazza a véres eseményekről, és híradásuk hangvétele is ugyanolyan elítélő.²⁶

²³ MLSZV 149.

²⁴ PSZRL T. I. 437.

²⁵ TATYISCSEV T. III. 1963. 199.

²⁶ PSZRL T. I. 440–441. MLSZV 158–159. A pronszki Mihailt a források Kir Mihailként említik. A kir (küriosz, úr) szó a Kijevi Ruszban a fejedelmek rokonságához tartozók címe volt: SZILI 2005. 71.

A mészárlás híre északnyugatra is eljutott, és a Novgorodi Első Évkönyv az előző két kútfőhöz hasonlóan tudósít róla.²⁷ A mindhárom évkönyvben megtalálható híradás eredeti szerzője egy, a tragédia részleteit ismerő északkeleti (vlagyimiri vagy roosztovi) krónikás lehetett, az általa írt variáció olvasható a Lavrentyij-évkönyvben. Az Első Novgorodi Évkönyv 14. századból fennmaradt régebbi szövegváltozatában és a 15. századi Moszkvai Évkönyvi Szvodban már egy némileg módosított szöveg található, amelyben a fejedelmek szolgálai helyett a dvorjanyinjairól van szó.²⁸

A rokonok meggyilkolásának oka a forrásokban megtalálható: a Sátán azt sugallta Gleb és Konsztantyin fejedelmeknek, hogy öljék meg rokonaikat, és szerezzék meg a teljes hatalmat.²⁹ Ha a *vlaszty* szó másik, a korban használt variánsát (*voloszty*) vesszük figyelembe, a kifejezés úgy értelmezhető, hogy szerezzék meg az egész *voloszty*ot, vagyis a Rosztovi Fejedelemséget. Szergej Melnyikov kutatásai szerint az évkönyvekben sem a két gyilkos fejedelem, sem két fivérük, sem apjuk „birtokáról” (*volosztyáról*, részfejedelemségéről) nincs említés.³⁰ A Vlagyimirovicsek *voloszty* nélküli képviselői tehát csaknem az összes rjazanyi rokon kiirtásával próbálták megszerezni az egész fejedelemség irányítását.

Andrej Kuznyecov külön tanulmányt szentelt annak, hogy az 1211-ben házasságkötéssel megpecsételt vlagyimiri–csernyigovi szövetség milyen hatást gyakorolt az óorosz (ruszbeli) politikai viszonyokra, és ebből a szempontból vizsgálta az 1217. évi vérengzést is. Véleménye szerint Iszadiban a csernyigovi orientációjú rjazanyi fejedelmek haltak meg, és Gleb fejedelem (a főbűnös) 1211-re az akkori vlagyimiri fejedelem, Vszevolod szövetségeséből ellenségévé vált, mivel az utóbbi Csernyigovhoz kezdett közeledni. Kuznyecov úgy vélekedett, hogy Gleb fejedelem aktivitása, amelyet háromszor is feljegyeztek az évkönyvekben, mindvégig a szmolenszki fejedelmek (a csernyigoviak vetélytársainak) sikereivel volt összefüggésben.³¹

²⁷ PSZRL T. III. 58.

²⁸ PSZRL T. III. 58. MLSZV 158–159.

²⁹ PSZRL T. I. 440. MLSZV 158. PSZRL T. III. 58.

³⁰ MELNYIKOV 2006. 132.

³¹ KUZNYECOV 2010. 363. 1211-ben Nagyfészku Vszevolod fia, Jurij Vszevolod Csormnij kijevi-csernyigovi fejedelem lányát vette feleségül: PSZRL T. I. 435.

Az 1217-es iszadi vérengzés kitervelői végül nem érték el a céljukat: mivel Ingvar fejedelem nem jelent meg a tanácskozáson, életben maradt,³² és így ő szerezte meg a szeniori pozíciót. Amennyire az a forrásokból megállapítható, rajta kívül csak a meggyilkolt Mihailnak, a pronszki *volosztj* irányítójának fia menekült meg.³³ A két főbűnös közül Gleb Vlagyimirovics a mérsárlás után a kunokhoz menekült.³⁴ 1219-ben Gleb kun harcosokkal támadást indított Rjazany ellen, de Ingvar fejedelem legyőzte őket. Sok kun elesett, másokat elfogtak, míg Gleb fejedelemről a krónikás megvetően azt jegyezte fel, hogy „maga az átkozott alig tudott elmenekülni”.³⁵ Még ebben az évben Ingvar fejedelem segítséget kért és kapott Jurij vlagyimir-szuzdali nagyfejedelemtől, és a kunok táborhelyei ellen vonult. Az utóbbiak egy része időben elmenekült, de azokkal, akiknek ez nem sikerült, a szlávok leszámoltak.³⁶

Az 1219-et követő szűk két évtizedben a Rjazanyi Fejedelemség sem a belső feszültségektől, sem Vlagyimir-Szuzdallal való konfliktustól nem szenvedett. A külpolitikai-katonai aktivitása sem bizonyult jelentősnek. 1229-ben Jurij vlagyimir-szuzdali nagyfejedelem támadást indított a finnugor mordvinok ellen, de ebben az északkeleti erők mellett csak a Rjazannyal szomszédos Murom vett részt.³⁷ Az egyetlen hadi vállalkozás, amelyhez Rjazany támogatást nyújtott Vlagyimir-Szuzdallnak, az 1232-ben szintén a mordvinok elleni akció volt, de az információk alapján ez nem lehetett jelentős. A támadást a Rurik-dinasztia északkeleti ágának fiatal képviselői vezették, és hozzájuk a rjazanyi fejedelmek és a muromi fejedelem csatlakozott. A rjazanyi fejedelmek neve nem derül ki az évkönyvből, az eseményekről is csak annyi, hogy a szlávok településeket gyújtottak fel, és sok mordvint megöltek.³⁸

³² PSZRL T. I. 440. MLSZV 158. PSZRL T. III. 58.

³³ GVL 291. (PSZRL T. II. 779.) Dimnik szerint Mihail fejedelem fiát Vszevolodnak hívták: DIMNIK 2016. 411.

³⁴ MLSZV 159.

³⁵ PSZRL T. I. 444. A moszkvai forrás szerint Gleb testvére, Konsztantyin is részt vett a Rjazany elleni támadásban: MLSZV 160.

³⁶ MLSZV 160. A kunok elleni támadást Kuznyecov 1220-ra teszi: KUZNYECOV 2010. 364.

³⁷ PSZRL T. I. 451. MLSZV 171.

³⁸ PSZRL T. I. 459.

A Kijevi Rusz fennállásának időszakában a vlagyimiri–rjazanyi kapcsolatok utolsó, meglehetősen tragikus fejezete 1237–1238 telére esett. Ezt két északkeleti, egy északnyugati és egy déli forrás segítségével vizsgáljuk. A Moszkvai Évkönyvi Szvod és az Első Novgorodi Évkönyv szerint 1237 végén a rjazanyi fejedelmek segítséget kértek Jurij nagyfejedelemtől a tatárok ellen, ám ezt a kérést ő nem teljesítette, és maga akarta felvenni a harcot a támadókkal.³⁹ A Szuzdali Évkönyv Lavrentyij-másolatában (a Lavrentyij-évkönyvben) ugyan nincs meg a fenti információ, azonban ugyanennek a forrásnak az ún. Akadémiai másolatában már olvasható.⁴⁰ Az Ipatyij-évkönyv részét képező Halics-volhíniai Évkönyvben nincs szó arról, hogy Jurij visszautasította a rjazanyi kérést.

A moszkvai forrás azt tartalmazza, hogy – Rjazany városának elfoglalása és a szenior fejedelem, Jurij Ingvarovics meggyilkolása után – a tatárok a rjazanyi területekhez tartozó Kolomna felé vonultak tovább. A vlagyimiri nagyfejedelem végül fia, Vszevolod és hadvezére, Jeremej vezetésével csapatokat küldött, és hozzájuk Roman rjazanyi fejedelem csatlakozott. Azonban Kolomnánál a vlagyimiri–rjazanyi erők vereséget szenvedtek, Roman és Jeremej elesett, Vszevolod pedig csak a druzsinája egy kis részével tudott Vlagyimir városába menekülni.⁴¹ Alapvetően a másik három forrás is hasonló módon tudósít az eseményekről,⁴² de akadnak eltérő információik is. A Lavrentyij-évkönyvben nincs szó arról, hogy Roman fejedelem is részese volt a kolomnai ütközetnek, a novgorodi kútfő Vszevolod Jurjevics részvételéről nem tud, míg a halics-volhíniai Jeremej hadvezért nem említi, a rjazanyi fejedelmek közül Roman helyett pedig a szokatlan módon (csak az apai nevén) Mihajlovicsnak nevezett pronszki fejedelmet szerepelteti.⁴³

A ruszbeli tatárjárás következtében a rjazanyi és a vlagyimir-szuzdali területek élén is változás következett be, mivel Jurij Ingvarovics 1237. decemberi halálát követően 1238 márciusában Jurij Vszevolodovics is életét vesztette. Az utóbbinak a Szity folyónál vívott csatában bekövetke-

³⁹ MLSZV 174. PSZRL T. III. 74–75.

⁴⁰ PSZRL T. I. 514–515.

⁴¹ MLSZV 174.

⁴² PSZRL T. I. 460. PSZRL T. III. 75. GVL 290. (PSZRL T. II. 779.)

⁴³ GVL 290. (PSZRL T. II. 779.)

zett haláláról a fenti négy forrás közül három tudósít,⁴⁴ a déli krónikába viszont nem került be az ütközet. Az olvasható benne, hogy a Burundaj (tatár hadvezér) fogságába esett Jurijt megölték.⁴⁵

Amint láttuk, Nagyfészkű Vszevolod (1176–1212) hol mérsékelte, hol erőszakos eszközökkel tartotta függésben a rjazanyi fejedelmeket. Az utóbbiak közül 1179-ben Gleb vlagyimiri fogságban halt meg. 1212 és 1238 között négy eseményt lehet megemlíteni, amely alkalmas lehet a vlagyimir-szuzdali–rjazanyi viszony értékelésére: Roman Glebovics, a rjazanyi fejedelmek szeniorja egészen 1216-ban bekövetkezett haláláig vlagyimiri fogságban maradt; 1219-ben Ingvar segítséget kapott a vlagyimiri Jurijtól a kunok elleni megtorló hadjáráthoz; 1232-ben a rjazanyi fejedelmek a vlagyimiri erők oldalán részt vettek a mordvinok ellen indított hadi vállalkozásban és 1237–1238 telén Jurij támogatta a rjazanyiak harcát a tatárok ellen. A fentiek alapján úgy tűnik, hogy a vizsgált két és fél évtizedben Rjazany számára Vlagyimir továbbra is viszonyítási pontnak számított. Azonban, mivel a periódus nagyobb részében a belső harcok mindkét területen elcsitultak, a vlagyimiri nagyfejedelelem nem kényszerült erőszakos eszközök alkalmazására a rjazanyi fejedelmekkel szemben.

⁴⁴ PSZRL T. I. 465. PSZRL T. III. 76. MLSZV 177.

⁴⁵ GVL 290. (PSZRL T. II. 779.)

Bibliográfia

Források

- GVL Galicko-Volinszkaja letopisz. In: Pamjatnyiki lityeraturi Drevnej Ruszi. XIII vek. Moszkva, 1981.
- MLSZV Moszkovszkij letopisznij szvod konca XV veka. In: Russzkije letopiszi. VIII. Rjazany, 2000.
- PSZRL T. I. Polnoje szobranijje russzkih letopiszej. I. Moszkva, 1997.
- PSZRL T. II. Polnoje szobranijje russzkih letopiszej. II. Moszkva, 1998.
- PSZRL T. III. Polnoje szobranijje russzkih letopiszej. III. Moszkva, 2000.
- PSZRL T. VII. Polnoje szobranijje russzkih letopiszej. VII. Moszkva, 2001.
- PSZRL T. IX. Polnoje szobranijje russzkih letopiszej. IX. Moszkva, 2000.
- PSZRL T. XX. Polnoje szobranijje russzkih letopiszej. XX. Moszkva, 2005.

Szakirodalom

- DIMNIK 2016 DIMNIK, Martin: Power Politics in Kievan Rus'. Toronto, 2016.
- FROJANOV 1980 FROJANOV, I.: Kijevszkaja Rusz. Leningrad, 1980.
- KUCSKIN 1984 KUCSKIN, V.: Formirovanyije goszdarsztvennoj tyerri-torii Szevero-Vosztocsnoj Ruszi v X–XIV vv. Moszkva, 1984.
- KUZNYECOV 2010 KUZNYECOV, A.: Brak Jurija Vszevolodovicsa 1211 g. v obszserusszkih polityicseszkih otnosenijah. In: Szoszlovija, insztituti i goszdarsztvennaja vlaszty v Rosszii. Moszkva, 2010. 360–367.
- MAKAI 2015 MAKAI János: Fejezetek Vlagyimir-Szuzdal 12–13. századi történetéből. Eger, 2015.
- MARTIN 1995 MARTIN, Janet: Medieval Russia, 980–1584. Cambridge, 1995.
- MELNYIKOV 2006 MELNYIKOV, Sz. Naszledovanyije vlasztyi v Muromo-Rjazanszkom knyazsesztve (XII–pervaja polovina XIII vv.). *Vesztnyik Akagyemii Jesztyesztennih nauk* 2006, 131–133.

- MONGAJT 1953 MONGAJT, A.: Murom-Rjazanszkoje knyazsesztvo. In: Ocserki isztorii SZSZSZR. Otv. red. Grekov, B. Csastry I. Moszkva, 1953. 406–414.
- MONGAJT 1961 MONGAJT, A.: Rjazanszkaja zemlja. Moszkva, 1961.
- SCSAPOV 1989 SCSAPOV, J.: Goszudarsztvo i cerkov Drevnej Ruszi X–XIII vv. Moszkva, 1989.
- SZILI 2005 A középkori orosz történelem forrásai. Szerk. Szili Sándor. Budapest, 2005.
- SZUHAREV 2002 SZUHAREV, J.: Vszevolod Bolsoje Gnyezdo. In: Perhavko, V.–Pcselov, J.–Szuharev, J.: Knyazja i knyaginyi russzkoj zemli IX–XVI vv. Moszkva, 2002. 198–212.
- TATYISCSEV T. III. 1964 TATYISCSEV, V.: Isztorija Rosszijszkaja. III. Moszkva–Leningrad, 1964.
- TATYISCSEV T. IV. 1965 TATYISCSEV, V.: Isztorija Rosszijszkaja. IV. Moszkva–Leningrad, 1965.
- ZSEVNYAK 2000 ZSEVNYAK, A.: Hronyika Ruszi i Rjazanszkovo knyazsesztva. Rjazany, 2000.

A Kijevi Rusz nyugati régiói a mongol invázió után (13–15. század)

FONT MÁRTA

Absztrakt

A 13. századi mongol invázió után Kijev és környéke, valamint olyan fontos déli központok, mint Perejaszlavl, Csernyigov, Novgorod Szeverszkij, közvetlen mongol uralom alá kerültek. Az északkeleti régióban közvetett mongol fennhatóság alakult ki: Vlagyimir-Szuzdal, Rjazany, Tver, Nyizsnyij Novgorod élére a mongolok megbízásával (jarlik) rendelkező Rurik fejedelmek kerültek. Északnyugaton Nagy Novgorod korábban kialakult önállósága ekkor teljesedett ki. A nyugati, délnyugati központok a 14. század folyamán litván és lengyel uralom alá kerültek. A 15. században a Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség által bekebelezett részekben új adminisztratív egységek szerveződtek. A Lengyel Királyságban az ország többi részéhez hasonló vajdaságok jöttek létre. Litvánia részben követte a lengyel vajdasági szisztémát, részben meghagyta a korábbi fejedelmi központokat, a mongol–litván határvidék pedig kevésbé szervezett katonai igazgatási formában maradt. A lengyel–litván uralom, a latin és ortodox kettős egyház-szervezet, valamint kulturális hatások együttese hozzájárult a térségben a belorusz és ukrán identitás kialakulásához. A pátriárkai görög és a lengyel–litván latin nyelvű kancellária teremtette meg a *Russia Minor* és *Russia Alba* fogalmakat.

Kulcsszavak: mongol hódítás, Rusz hagyomány, vajdasági szervezet, határőrvidék

A magyar szaktudományos kifejezések között a *Kijevi Rusz* fogalom lassan kezd elfogadottá válni.¹ Nem egyértelmű azonban az időkeret, amelyben létezését valósnak tekintjük. A 10. század végi kezdetek után a 12. század első harmadában már erőteljes a tendencia, amely a régiók kialakulására utal, a 12–13. század fordulójára pedig egyértelmű az egymással versengő régiók léte. Az 1237–1240 között lezajlott mongol had-

¹ L. MAKAI 2018. 11–15.

járatok sora radikálisan átrendezte a hatalmi viszonyokat. Fennmaradt a Rusz elnevezés átalakuló szokásjoggal és egyházszervezettel.

A Kijevi Rusz és a régiók összefoglaló nevéként a szláv nyelvű szakirodalomban használatos a „Régi Rusz” (*Drevnyaja Rusz*) kifejezés, illetve az egyes központok nevével összekapcsolt Rusz a regionális egységek megnevezésére (lásd: Galickaja vagy Galicko-Volinszkaja Rusz, Szmolenszkaja Rusz stb.). Ez volt a gyakorlat a mongol invázió után működő területek megjelölésében is, mint például a Moszkovszkaja Rusz. A Rusz továbbiakban élő formáira Alekszej Martinyuk² hívta fel a figyelmet.

Régiók és mongol invázió

A Kijevi Rusz régiókra bomlása a 12–13. század fordulójára következett be. Négy nagyobb régiót különíthetünk el: Nagy Novgorodot, Vlagyimir-Szuzdalt, Halics-Volhíniát és Csernyigovot.³

1240 után a mongolok a Kijevi Rusz „magját” (Kijev, Csernyigov, Perejaszlavl) ténylegesen uralmuk alá vonták, de a végigpusztított területeket nem feltétlenül akarták saját maguk irányítani. Vlagyimir-Szuzdalt a nekik alárendelt fejedelem irányítása alatt hagyták, Novgorodot valamennyi adó fizetésére szorították. Halics-Volhíniát adófizetésre és katonaaállításra kötelezték. A Rusz fejedelmei az Aranyhorda⁴ központjában kapták meg az uralmukat legitimáló iratot (jarlik). A Rusz fejedelmeinek versengése miatt mindig lehetett találni olyan fejedelmet, aki a mongol érdekeket kiszolgálta. A halics-volhíniai Danyiil a többi uralkodni akaró fejedelemhez hasonlóan nem tudott kibújni a kánnál tett kötelező látogatás alól, vélhetően kapott jarlikot,⁵ de nem nyugodott bele a fejedelemsége fölötti mongol uralomba. Sikertelen ellenállási kísérlete (1254–1255)

² 2015-ben a Minszkben rendezett konferencia – és a nyomában megjelent kötet – foglalkozott ilyen kontextusban a keleti szlávok 15–18. századi történetével. A kötet programadó írását Alekszej Martinyuk jegyzi „Régi Rusz a Régi Rusz után” címmel. MARTINYUK 2017. 29–37.

³ GYÓNI 2018. 195–230; MAKAI 2015. 105–134; ZAJCEV 2009. 45–130; DIMNIK 2016. 348–350; FEDINEC et alii 2021. 42–47. (a vonatkozó rész Font Márta munkája).

⁴ VÁSÁRY 1986. 52–54.

⁵ PASUTO 1950. 236; NAGIRNYJ 2011. 228; DĄBROWSKI 2012. 260; SZTYEFANOVICS 2019. 116–134.

után a fejedelemség déli erődtítményeit (Usica, Bakota, Kucselmin) át kellett adni a mongoloknak.⁶ A fejedelmi rezidencia Holmba került, amelynek székesegyházát Danyiil alapította 1237-ben, és 1264-ben oda temették el.⁷

A segítség ígérete fejében hajlandónak mutatkozott az egyházi unió elfogadására, erről IV. Ince pápa 1246–1248 között íródott levelei tanúskodnak. 1248 januárjában a pápa a Német Lovagrend mongolok ellen mozgósítható katonai erejéről tett említést. 1253 elején Krakkóban találkozott Danyiil a pápa követivel, majd a pápai legátus, Opizo de Mezzano megkoronázta Danyiilt Dorogicsinban.⁸ A nyugatról remélt segítség mítosza Danyiil halálával (1264) szertefoszlott. Fia, Lev Danyilovics (1269–1301) kénytelen volt csatlakozni a mongol sereghez a lengyelek és litvánok elleni hadjáratokban.⁹

Lengyel és litván terjeszkedés kelet felé

A 14. század elejéig Lengyelországot és Litvániát is a Ruszhoz hasonló széttagoeltság jellemezte, Litvánia esetében nem állt fenn a korábbi egységnek a hagyománya sem. A lengyel részfejedelemségek integrációja és a litván törzsek egységbe szervezése épp akkor történt meg, amikor az Aranyhorda expanzív ereje gyengülni látszott.¹⁰

Ulászló (Władysław Łokietek, Nagy-Lengyelország fejedelme 1306–1320, lengyel király 1320–1333) idején¹¹ előbb Jurij Lvovics (1301–1308) kezébe került a hatalom Halicsban. Jurij felesége Ulászló testvére, Eufémia volt.¹² Gyermkeik nevét 1316-ból ismerjük (Andrej és Lev), mint halicsi fejedelmekről utoljára 1323-ban esett szó róluk.¹³ 1324-ben

⁶ PSZRL II. 840–842.

⁷ STÖKL 1981. 526–532.

⁸ A koronázásra 1253 utolsó napjaiban vagy 1254 legelején került sor. L. DĄBROWSKI 2012. 348–366.

⁹ 1260–1262: Płock és Mazóvia, 1273: Lublin, 1277: Łęczyca, 1280: Kis-Lengyelország, 1282: Lublin, 1286: Gostynin, 1294: Łęczyca, 1295: Gnojno (Kielce), 1299–1300: Dobrin, 1275, 1277: Litvánia, 1280–1281, 1286: Kis-Lengyelország, 1285: Magyarország.

¹⁰ VÁSÁRY 1986. 130–133; VÁSÁRY 2009. 79–80.

¹¹ WŁODARSKI 1966. 221–241.

¹² DŁUGOSZ IX. 51; WŁODARSKI 1966. 255; SZCZUR 2002. 313; DĄBROWSKI 2002. 206–207.

¹³ MPV № 83; DĄBROWSKI 2002. 249–255.

Ulászló segítette uralomra Halicsban Bolesław-Jurijt (II. Jurij 1324–1340).¹⁴ Bolesław-Jurij a litván nagyfejedelem egyik leányát, Eufémiát vette feleségül, Eufémia testvérét, Aldona-Annát pedig Nagy Kázmér (1333–1370). 1340-ben Bolesław-Jurij összeesküvés áldozata lett, halála után Kázmér azonnal elindította hadjáratát Halics felé.¹⁵ Elfoglalta a Halicsi Fejedelemség nyugati részét.

A halicsi királyi címet (*rex Galiciae Lodomeriaeque*) a magyar királyok viselték,¹⁶ és komoly szerepe lett Kázmér és Nagy Lajos király (1342–1382) trónutódlási tárgyalásain. A címről Lajos az örökösödés elismerése fejében lemondott azzal a kikötéssel, ha Kázmér örökös nélkül hal meg, akkor a cím és a terület külön fizetség nélkül visszazáll a magyar királyra.¹⁷

A lengyelek a litvánokkal 1349-ben megegyeztek: Halics Kázmér érdekszférájában maradt, és a volhíniai Vlagyimir városa is hozzá került. Az 1350-es években Kázmér és Lajos többször is összefogott a litvánok ellen: 1351 nyarán, 1352, 1354 és 1355 tavaszán. Lajos király az 1351. évi hadjáratban a Lublinban megbetegedett Kázmér helyett az egész magyar–lengyel sereget irányította.¹⁸ A lengyel–litván összecsapások jelentős erőket mozgattak meg a térségben, ahogy Kázmér a magyar királyhoz fordult segítségért, a litvánok a mongolok felé tették meg ugyanazt. 1353 tavaszán Lvov (Lviv) volt a támadás célpontja, nyáron Halicsot rohanták le, szeptemberben pedig Zawichost környékén portyázott a mongol had. 1356-ban Kázmér tíz évre békét kötött a litvánokkal, a keleti irányú terjeszkedést mindketten folytatták, de egymás érdekeltségi körének zavarása nélkül. A lengyel terjeszkedés a Dnyeszter jobb partja mentén folytatódott Podólia irányába, a litvánoké pedig a Dnyeper mentén. 1366–1370 között végérvényesen rögzült a lengyel–litván határ.

A litvánok lakóhelye Zsemaitija (Žemaitija, Samogitia, Žmudz = ‘Alföld’) és Auksztaitija (Aukstaitija, Auksztota = ‘Felföld’) volt, az a terület, amelyet később Memel vidéknek neveztek. Egymással rivalizáló

¹⁴ PASZKIEWICZ 2002. 13, 21–22; WŁODARSKI 1966. 266; WYROZUMSKI 1997. 114.

¹⁵ WYROZUMSKI 1986. 78–79.

¹⁶ FONT 2022.

¹⁷ WYROZUMSKI 1986. 89.

¹⁸ THUROCZI. I. 178. (cap. 159–160.)

törzseik közül a jotving törzs (jatwęg, jatvjag) élt a szlávok szomszédságában, és már a 12. században vezetett zsákmányszerző hadjáratot mind a nyugati (Mazóvia), mind a keleti szlávok (Volhínia, Polock, Pszkov, Szmolenszk) területére. A 13. században a litván előkelők közül többen beházasodtak a Rurikok családjába, és szerephez jutottak a Rusz egyes központjaiban. A helyiekkel való *modus vivendi* hol condominium kialakulásához, hol konfliktushoz vezetett.¹⁹

Szét kell választani a terület feletti fennhatóság és az egyes központok megszerzését. A Polockhoz tartozó területen a 13. század második felétől terjeszkedtek a litvánok, de magát Polockot csak 1305-ben foglalták el. Ezzel megszerezték az ellenőrzést a Dvina menti kereskedelem felett. A Dvina mentén elérték Novgorod határát és a Velikaja (Pszkov folyója) forrásvidékét. Déli irányban a Nyeman mentén került litván uralom alá Grodno és Novogorodok (Nowogródek), illetve a Nyeman és a Pripjaty között a Fekete Rusznak nevezett terület. Az 1320-as években a Pripjatyon átkelve Pinszk, Turov és Breszt, azaz a Poleszjének nevezett terület is a litvánoké lett. Kelet felé haladva 1326-ban foglalták el Minszkét, körülötte a Fehér Rusznak nevezett részeket, és haladtak tovább a Dnyeper irányába. Az 1340-es években Gedimin (Gediminas, 1316–1342) megvetette lábát a Dnyeper középső folyása mentén. Gedimin fia, Olgerd (Algirdas, 1345–1377) folytatta az expanziót, 1352-ben megszerezte Szmolenszket. Hadai a Dnyepert követve jutottak el a mongol uralom alatti Tveri és Moszkvai Rusz határához, Rzsev erődje alá, a Volga eredetvidékére. A mongolokkal összecsapva terjeszkedtek délkelet felé, ahol megegyezésük nyomán Kijevet Gedimin fejedelem Fjodor nevű testvére kapta meg. Az 1360-as években a Deszna menti Csernyigov, Novgorod Szeverszkij és Brjanszk került litván kézre. Az 1362–1363. évi litván–mongol harcokban Szinyie Vodinál a litvánok arattak jelentős győzelmet, a Német Lovagrend krónikása úgy látta, hogy ezt követően „az egész Rusz a litvánokhoz tartozik”.²⁰ Nyugaton Volhínia és Halics megszerzésére törve az 1340–1350-es években a Lengyel Királysággal tűztek össze.²¹

¹⁹ BARONAS-ROWELL 2016. 149; MOUCHARD 2015. 179–181.

²⁰ Idézi: WYROZUMSKI 1986. 90–101; HELLMANN 1981. 747.

²¹ BARONAS-ROWELL 2016. 149–153; KELEMBET 2018. 72–113.

A fentiekből kitűnik, hogy Gedimin volt az, aki a térségben meghatározóvá tette Litvániát:²² ő egyesítette a litván törzseket, és jelentősen megnövelte Litvánia területét. Elsősorban sikeres házasságpolitikájának köszönhetően duzzasztotta birodalmát. Fiai házassága révén szilárdult meg kezében Polock, Pinszk (Narimantas-Gleb), Volhíniában szerzett befolyást Lubart (volhíniai Vlagyimir, Luck), Korjat pedig Novgorodokba nősült. Olgerd az utolsó vityebszki fejedelem leányát vette el. Gedimin leányai közül Anna-Aldona lengyel királyné, Elisabet a plocki fejedelem, Eufemia a halicsi Bolesław-Jurij felesége lett. Máriát a tveri Dmitrij Mihajlovics, Anasztáziát pedig az a Szemjon Ivanovics vette feleségül, aki Iván Kalita vetélytársa volt. Olgerd kétszer nősült, második felesége, Uljana Alekszandrovna a Rurikok tveri ágából származott. Olgerdnek az első házasságból nyolc, a másodikból tizennégy gyermekéről tudunk. E népes család továbbra is kedvező helyzetet teremtett a házasságokon keresztüli hatalom- és területszerzésre. Olgerd leányai ott voltak feleségként Szerpuhovban, Gorogyecben, Novoszilben, Kozelszkben, Tverben és Rjazanyban. Lengyelországban is sikerrel járt a leányok férjhez adása, Czartoryjsk, Oświęcim, Szupsk és Mazóvia fejedelmeihez.

A terjeszkedésben Olgerd fiatalabb testvéreinek is jutott szerep. Keistut (Kestutis, †1382) és Lubart (Liubartas, †1384) a lengyelekkel való hadakozás részesei voltak,²³ Korjat (Kariotas, †1358) a délkeleti terjeszkedés során Podóliába került. Olgerdot a második házasságából származó legidősebb fia, Jagelló (Jogaila) követte, aki nagybátyjával, Keistuttal egyezsége jutott. Amikor Jagelló a lengyel trónra került, Kiestut fia, Witold Litvánia *supremus duxa* lett,²⁴ Korjat fiai Magyarország felé tájékozódtak.²⁵ A lengyel–litván viszony a 15. század folyamán is a fentiekhez hasonlóan alakult. A század első felét, amíg élt Jagelló (1434) és Witold (1430), belső nyugalom jellemezte. Kettejük összefogásának nagy sikere volt a Német Lovagrend felett aratott győzelem 1410. július

²² ROWELL 1994. 49–53; KRAUCEVIJACS 2013. 36–80.

²³ ROWELL 1994. 86–87.

²⁴ HELLMANN 1981. 753, 757; OCHMAŃSKI 1990. 75–76; ZERNACK 1994. 123.

²⁵ Vazul és Tódor 1395-ben Luxemburgi Zsigmond magyar király oldalára álltak Jagellóval és Witolddal szemben. Ezt követően szereztek első magyarországi pozícióikat. L. FONT 2021. 84–87.

15-én Grünwaldnál,²⁶ amelyben Witold kötelékében ruszbeli és mongol seregek is részt vettek. A katonai siker után a lengyel–litván uniót újból megerősítették, 1413-ban Horodlóban.²⁷

Lengyel kormányzat a keleti végeken

A 14. század elejétől kezdve már nem igazán helytálló Halics-Volhíniáról beszélni, korábbi területe összezsugorodott, belső tagolódása is megváltozott. Volhínia helyett más központok váltak fontossá: Vlagyimir, majd Belz; Halics megszűnt központtá lenni a 13. század második felében, a fejedelemség déli része teljesen mongol fennhatóság alá került. Ami fogalmilag az összetartozást jelenthette, az a Ruszhoz tartozás hagyománya, amely a latin szóhasználatban *Ruscia/Rutheniaként* szerepelt.²⁸

A lengyel koronához került terület kormányzati rendszere lassan alakult ki.²⁹ Kázmér uralkodásának végéig ezek a területek nem szerveződtek tartományi keretekbe, irányításukat Kázmér 1362-ig átengedte a mazóviai Siemowit utódainak. Kevés adatunk van a litván származású Korjatovicsok lengyel szolgálatáról és a hadakozásban való részvételükről. Ami bizonyos, hogy szereplésük Podólia irányába való terjeszkedést jelentett.³⁰ A lengyel–magyar perszonálunió idején Lajos király *Rusciát* Magyarországhoz csatolta, és a területet egy vajda irányítása alá helyezte, így született meg a *regni Rusciae vayvoda* tisztsége, amely 1387-ig létezett, míg Jagelló a területet vissza nem szerezte. A Magyar Királysághoz tartozás idején az irányítás egy-egy báró kezébe került. 1370–1380 között Opuliai László viselte a címet, aki emellett egyéb

²⁶ KUCZYŃSKI 1985.

²⁷ OCHMAŃSKI 1990. 81.

²⁸ Nagy Kázmér a *dux Russiae Minoris* címet használta.

²⁹ WYROZUMSKI 1986. 93–94; ZERNACK 1994. 120–121; FONT 2007. 74; DĄBROWSKI 2009. 244–269.

³⁰ A Koriatovicsok Gedimin litván fejedelem Koriat nevű fiának leszármazottai. Koriatnak (†1358 után) kilenc fiát ismerjük név szerint. Közülük: Konsztantin, Jurij és Alekszandr Podólia és Moldva területén működtek, Dmitro a moszkvai fejedelem szolgálatába állt, Fjodor pedig – miután Stefan Kotromanić leányát vette feleségül – a Magyar Királyságban nyert el tisztségeket. Jurij Koriatovics 1352-ben részt vett a Volhínia keleti részét uraló Lubart Nagy Kázmér elleni háborújában. L. VOJTOVICS 2006. 668–675.

tisztségekkel is bírt.³¹ A Lajos halála és Zsigmond trónra lépte közötti időszakban Mária mint az ország királynője rendelkezett Halics ügyeiben is.³² A terület 1386-tól Hedvigé lett, ettől kezdve állandósult az egykori Halics-Volhíniai Fejedelemség megjelölésére a *Russia Minor* név, és vált a Jagellók államának részévé.

A Lengyel Királyság kormányzása vajdaságokra épült, a következő központokkal: Krakkó, Sandomierz, Poznań, Kalisz, Łęczyca, Sieradz, Brzesk és Dobrzyń lengyel jog nélkül. *Russia* területén Przemyśl, Lwów és Halicz központtal szerveződtek vajdaságok.³³ Jagelló idején *Russiának* Belz és Holm körüli részei külön irányítás alá tartoztak, Podóliát Kamenyecből irányították. Podóliában 1393-ig megmaradt a Korjatovicsok igazgatása, majd Jagelló Ulászló a krakkói wojewoda kezébe adta,³⁴ 1411-ben pedig átengedte Witoldnak. Podólia Witold halála után szerveződött vajdasággá.

A Halicsi Fejedelemség központja a 14. század elejére Lvov lett. Attól kezdve, hogy Lvov lengyel uralom alá került, nyugatról is érkeztek betelepülők. Az első privilégiumukat Nagy Kázmér adta 1356-ban. A német polgárság szóhasználatára nyomán kapta a Lemberg nevet. A lengyel és litván uralom alatti városok lakossága általában igen tarka volt, nemcsak Lvov-Lembergé. A keleti szlávok, lengyelek, németek mellett örmények, zsidók és tatárok is éltek; különálló városnegyedeket alkotva. Lengyel közvetítéssel eljutott a magdeburgi városjog *Russia Minor* városaiba. Elsőként 1356-ban Lvov-Lemberg, 1374-ben Kamenyec-Podolszkij kapta meg ezt a jogot, a 15. század folyamán pedig Luck (1432) és Kijev (1494) is.³⁵

A Litván Nagyfejedelemség kormányzati struktúrája

A nagyfejedelemség területén Witold lengyel mintát követve vajdaságokat szervezett Vilnius és Trocki (Trakai) központokkal. Novogorodok

³¹ CZARNKOW In: MPH II. 680; ENGEL 1996. I. 4; SPERKA 2006. 113–150; MARZEC 2017. 148–159.

³² ENGEL 1996. I. 4, 35.

³³ SZCZUR 2002. 539–541.

³⁴ SAMSONOWICZ 1990. 13.

³⁵ GÖNCZI 2021. Köszönöm a szerző hozzájárulását kézírata felhasználásához.

(Nowogródek), Volkoviszsk és a „Fekete Rusz” területe az említett vajdaságokba tagolódott. Újabb vajdaság csak a 15. század végén (1471) szerveződött Kijev központtal.³⁶ A litván uralom alatti Volhíniában a régi szokásjog érvényesült, ami arra a részfejedelemségi időszakra emlékeztetett, ahol a fejedelmi hatalmat öröklés vagy „választás” (a fejedelem hívása) alapján is meg lehetett szerezni. A Volhínia déli részén és Podólia keleti vidékén (Vinnyica, Hmelnyik) a 15. században élő jelentős bojárclásdot (Nyeszvizskije) Sztaniszlav Kelembet az ún. „bolohovi fejedelmek” leszármazottainak tartja, akik korábban a Dnyeper alsó folyása mentén éltek.³⁷ A kisebb területek nem részfejedelemség módján, hanem birtokként került a litván fejedelmi család tagjainak kezébe.

A vajdaságok előkelőinek jogállása különbözött a lengyelekétől, ugyanúgy, ahogy a litvánok és ruszbeli előkelők jogállása is. E különbségeket Jagelló több lépcsőben szüntette meg (1387, 1413). Majd 1434-ben egy Jagelló fiai által kibocsátott privilégium biztosította a lengyel, litván és a ruszbeli bojárok hasonló jogállását. 1447-ben IV. Kázmér garantálta a *sztaroszta* választás jogát és kötelezte magát a „régik jogok” (*stari-na*) megtartására – többek között Volhínia esetében is.³⁸ A Dnyeper bal partja gyéren lakott terület volt, az Aranyhordával határos (Perejaszlavl, Csernyigov, Novgorod Szeverszkij, Putyivl). A folytonos, több irányból induló hadakozás miatt stabil adminisztráció nem alakult ki. Kelembet „mongol” fejedelemségnek nevezi, a lengyel–litván forrásokban „vad mezőnek” tartott vidék volt.³⁹

Összegzés

A különböző időben, módon és körülmények között lengyel és litván uralom alá került keleti szláv területek státusza az új állami keretek között kezdettől fogva igen heterogén volt, és a 15. század folyamán az is maradt.⁴⁰ Az új államiságba történt integráció nyomán új szervezeti

³⁶ OCHMAŃSKI 1990. 88–89; SZCZUR 2002. 540.

³⁷ KELEMBET 2021. 197.

³⁸ GÓRSKI 1987. 9–17. 12–13.

³⁹ KELEMBET 2021. 199; FEDINEC et alii. 2021. 120–122.

⁴⁰ L. erre LJUBAVSZKIJ 2004; SABULDO 1987.

struktúra alakult ki, ami a kancellárián felbukkanó új elnevezésekben ragadható meg: *Russia Minor* és *Russia Alba*, de ez csak a vajdaságokban szervezett részekre volt értendő. A lengyel király adta privilégiumok nyomán itt megjelent a magdeburgi városjog, ami nemcsak jogi, hanem gazdasági és kulturális következményekkel is járt. A „régikövek” engedélyezése a Rusz szokásait és törvényeit engedte érvényesülni – a környezet megkívánta módosulásokkal. A mongolok közvetlen szomszédságában az állandó harckészültség a határőrvidék bizonytalanságát mutatja. Emellett létezett az egyházszervezet kettőssége folytonos küzdelemben és kölcsönhatásban. Mindez hozzájárult a keleti szláváson belül az eltérő identitások kialakulásához.

Bibliográfia

Források

DŁUGOSZ	Ioannis Dlugosii Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae. Libri XII. Cracoviae 1873. (reprint: Liber nonus (1300-1370). Varsaviae, 1978.)
CZARNKOW	Ioannis de Czarnekow, Chronicon Polonorum. In: Monumenta Poloniae Historica. t. II. Ed. Szlachtowski, Jan. Lwów, 1872. 601–756.
KHW	Kronika Halicko-Wolyńska (Kronika Romanowiczów). wyd. wstęp i przypisy Dąbrowski, Dariusz – Jusupowicz, Adrian. Przy współpracy Jurjewa, Irina – Maiorow, Aleksandr – Wiłkul, Tatiana. (MPH Nova series t. XVI) Kraków–Warszawa, 2017.
MPV	Monumenta Poloniae Vaticana. I. (1207-1344). Ed. Pławnik, Johannes. Kraków, 1913.
PSZRL II	Polnoje szobranije russzkikh letopiszej. t. II. Ipatyjevskaja letopisz. Izd. Klossz, Borisz M. Moszkva, 2001.
Thuroczi	Johannes de Thurocz: Cronica Hungarorum. I. Textus. Eds. Kristó, Julius – Galántai, Elisabeth. Budapest, 1985, II/1–2. Commentarii. Eds. Mályusz, Elemér – Kristó, Julius. Budapest, 1988.

Szakirodalom

- BARONAS–ROWELL 2016 BARONAS, Darius – ROWELL, S. C.: The Conversion of Lithuania. From Pagan Barbarians to Late Medieval Christians. Vilnius, 2016.
- BARTNICKI 2005 BARTNICKI, Mariusz: Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264. Lublin, 2005.
- DĄBROWSKI 2012 DĄBROWSKI, Dariusz: Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. Toruń–Wrocław, 2002.
- DĄBROWSKI 2012 DĄBROWSKI, Dariusz: Daniel Romanowicz, król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna. Kraków, 2012.
- DĄBROWSKI 2009 DĄBROWSKI, Jan: Ostatnie lata Ludwika Wielkiego 1370–1382. Kraków, 2009. (reprint: Kraków, 1918.)
- DIMNIK 1981 DIMNIK, Martin: Mikhail, Prince of Chernigov and Grand Prince of Kiev 1224–1246. Toronto, 1981.
- DIMNIK 2003 DIMNIK, Martin: The Dynasty of Chernigov 1146–1246. Cambridge, 2003.
- DIMNIK 2016 DIMNIK, Martin: Power Politics in Kievan Rus': Vladimir Monomakh and His Dynasty 1054–1246. Toronto, 2016.
- ENGEL 1996 ENGEL Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Budapest, 1996.
- FEDINEC et alii 2021 FEDINEC Csilla – FONT Márta – SZAKÁL Imre – VARGA Beáta: Ukrajna története: régiók, identitás, államiság. Budapest, 2021.
- FENNELL 1983 FENNELL, John: The Crisis of Medieval Russia 1200–1301. London–New York, 1983.
- FONT 2021 FONT Márta: Egy mai elnevezés és a középkor valósága. Kárpátalja a 13–15. században. *Pontes* 4. (2021), 77–94.
- FONT 2022 FONT Márta: A „Halics királya” cím megjelenése és változó tartalma a 13–14. században. *Magyar Tudomány* 183. (2022), 3: 368–378.
- GÓRSKI 1987 GÓRSKI, Karol: Młodość Kazimierza i rządy na Litwie (1440–1454). In: Kazimierz Jagiełłończyk: Zbiór studiów o Polsce w drugiej połowy XV wieku. Eds. Biskup, Marian – Górski, Karol. Warszawa, 1987. 9–17.
- GÖNCZI 2021 GÖNCZI, Katalin: Das sächsisch-magdeburgische Recht in Litauen und Weißrussland. Leipzig, 2021. (kézirat)
- GYÓNI 2018 GYÓNI Gábor: A középkori Novgorod politikatörténete. (Ruszsztikai könyvek XLVI) Budapest, 2018.
- HELLMANN 1981 HELLMANN, Manfred: Das Grossfürstentum Litauen bis 1569. In: Handbuch der Geschichte Russlands I. Hrsg.

- Hellmann, Manfred – Zernack, Klaus – Schramm, Gottfried. Stuttgart, 1981. 717–841.
- KRAUCEVIJACS 2013 KRAUCEVIJACS, A.: Gisztoija Vjalikaga Knyazszstva Litouszkogo. Ad pacsatku gaszpadarsztva da karalevsztva Litvi i Ruszi (1248–1341 g.). Garodnya–Uroclav, 2013.
- KELEMBET 2021 KELEMBET, Sz.: „Drevnyerusszkoje naszlegyjije” szo- szegyej: Juzsnaja Rusz pod vlasztju Litvi, Polsi i Vengrii v 1340–1430-h gg. Szovremennaja ukrainszkaja izszo- riografija (2001–2021 gg.). *RussianStudiesHu* 1. (2021), 2: 181–205.
- KUCZYŃSKI 1985 KUCZYŃSKI, Stefan M.: Bitwa pod Grunwaldem. Ka- towice, 1985.
- LJUBAVSZKIJ 2004 LJUBAVSZKIJ, M. K.: Ocserki izstorii Litovszko-russzko- go goszudarsztva do ljublinszkoy unyii vkljucsityelno. Szankt-Peterburg, 2004. (reprint: Moszkva, 1915.)
- MAKAI 2015 MAKAI János: Fejezetek Vlagyimir-Szuzdal 12–13. szá- zadi történetéből. Eger, 2015.
- MAKAI 2018 MAKAI János: Klió labirintusában. A történetírás a Kije- vi és a Vlagyimir-szuzdali Ruszról. Eger, 2018.
- MARTINYUK 2017 MARTINYUK, A. V.: Drevnyaja Rusz poszle Drev- nyej Ruszi: k teoreticeszkoy posztanovke problemi. In: Drevnyaja Rusz poszle Drevnyej Ruszi: diszkursz vosztocsnoszlavjanszkogo (nye)egyinsztva. Szoszt. Doronyin, A. V. Moszkva, 2017. 29–37.
- MARZEC 2017 MARZEC, Andrzej: Pod rządami nieobecnego monar- chy: Królestwo Polskie 1370–1382. Kraków, 2017.
- MOUCHARD 2015 MOUCHARD, Florent: La Maison de Smolensk. Une dy- nastie princière du Moyen Âge russe 1125–1404. Paris, 2015.
- NAGIRNYJ 2011 NAGIRNYJ, Witalij: Polityka zagraniczna księstw ziem Halickiej i Wołyńskiej w latach 1198 (1199) – 1264. Kra- ków, 2011.
- OCHMAŃSKI 1990 OCHMAŃSKI, Jerzy: Historia Litwy. Wrocław–War- szawa–Kraków, 1990.
- PASZKIEWICZ 2002 PASZKIEWICZ, Henryk: Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. Kraków, 2002. (reprint: Warszawa ,1925.)
- PASUTO 1950 PASUTO, V. T.: Ocserki po izstorii Galicko-Volinszkoy Ruszi. Moszkva, 1950.
- ROWELL 1994 ROWELL, S.C.: Lithuania Ascending. A Pagan Empire within East-Central Europe 1295–1345. Cambridge, 1994.

- SABULDO 1987 SABULDO, F. M.: Zemli Jugo-Zapadnoj Ruszi v szosztave Velikogo Knyazsesztva Litovszkogo. Kijev, 1987.
- SPERKA 2006 SPERKA, Jerzy: Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370–1401: Studium o elicie władzy w relacjach z monarchą. Katowice, 2006.
- STÖKL 1981 STÖKL, Günter: Das Fürstentum Galizien–Wolhynien. In: Handbuch der Geschichte Russlands I. Hrsg. von Hellmann, Manfred – Zernack Klaus – Schramm, Gottfried. Stuttgart, 1981. 484–533.
- SZCZUR 2002 SZCZUR, Stanisław: Historia Polski. Średniowiecze. Kraków, 2002.
- SZTYEFANOVICS 2019 SZTYEFANOVICS, P.: Polityicseszkoje razvityije Galicko–Volinszkaj Ruszi v 1240–1340 gg. i otnosenyija sz Ordoj. *Rosszijszkaja isztorija* 2019/4. 116–134.
- VÁSÁRY 1986 VÁSÁRY István: Az Aranyhorda. Budapest, 1986.
- VÁSÁRY 2009 VÁSÁRY, István: The Jochid realm: the western steppe. Eastern Europe. In: The Cambridge History of Inner Asia. Eds. Di Cosmo, Nicola – Frank, Allen J. – Golden, Peter B. Cambridge, 2009. 67–85.
- VOJTOVICS 2006 VOJTOVICS, L.: Knyaza doba: portreti eliti. Bila Crkva, 2006.
- WŁODARSKI 1966 WŁODARSKI, Bronisław: Polska i Rus' 1194–1340. Warszawa, 1966.
- WYROZUMSKI 1986 WYROZUMSKI, Jerzy: Kazimierz Wielki. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1986.
- WYROZUMSKI 1997 WYROZUMSKI, Jerzy: Polska–Węgry i sprawa Rusi Halicko–Włodzimierskiej za Kazimierza Wielkiego. In: Europa Środkowa i Wschodnia w polityce Piastów. Red. Zielińskiej-Melkowskiej, Krystyny. Toruń, 1997. 111–119.
- ZAJCEV 2009 ZAJCEV, A. K.: Csernyigovszkoje knyazsesztvo X–XIII vv. Moskva, 2009.
- ZERNACK 1994 ZERNACK, Klaus: Polen und Russland. Zwei Wege in der europäischen Geschichte. Berlin, 1994.

Wittelsbach Ottó „havasalföldi” fogsága a Stájer rímes krónikában

BAGI DÁNIEL

Absztrakt

Stájer Ottokár rímes krónikája a 13–14. század fordulója magyar történelmének egyik legfontosabb német nyelvű forrása. A jelen munkában egy apró részletet, Wittelsbach Ottó erdélyi elfogását és a Halics-volhíniai Fejedelemséggel való kapcsolatát mutatom be. A tanulmány fő kérdése, hogy megfelel-e a történeti igazságnak az, hogy Bajor Ottót a havasalföldi uralkodó tartotta fogságban, majd a halics-volhíniai fejedelem engedte szabadon. A szöveghez mellékeltem a krónika magyar fordításának ide vonatkozó részét is, amely egy 2022-ben lezáruló kutatási projekt keretében született meg.

Kulcsszavak: krónikaírás, középfelnémet irodalom, Stájer rímes krónika, Wittelsbach Ottó, Havasalföld, Halics-Volhínia

A 13. század folyamán virágzásnak indult a Hohenstaufok udvarából kiindult középfelnémet nyelvű irodalom. A kezdetben csak a Német-római Császárság nyugati felében keletkezett művek mellé a 13. század második felében felsorakoztak a birodalom perifériáján, elsősorban Ausztriában, Stájerországban született alkotások, és az utolsó Přemyslidák, II. Ottokár (1253–1278), II. Vencel (1278–1305) és III. Vencel (1305–1306) idején lendületet kapott a csehországi irodalom fejlődése is.¹ Ez utóbbi majd a Luxemburgi-dinasztia uralma alatt érte el csúcspontját, amikor IV. Károly császár (1347/1355–1378) udvarában számos latin és német nyelven író művész jelent meg.

¹ NECHUTOVÁ 2007

A 13–14. század fordulójának egyik legjelentősebb ilyen műve az ún. Stájer rímes krónika.² Szerzőjét, Maja Loehr eredményeinek köszönhetően, már a két világháború között sikerült azonosítani a stájerországi Judenburg közelében élő Ottokar aus der Gaal (Otacher ouz der Geul) személyében, aki a Liechtensteinek, az egyik legjelentősebb stájer miniszteriális család familiárisa volt.³ A legvalószínűbben 1308–1319 között keletkezett terebélyes, majd 98 000 sort tartalmazó krónika az első népnyelven írott mű Ausztria és Stájerország 1246–1309 között történetéről. Azonban Ottokár érdeklődése nem áll meg a stájer és osztrák ügyek elbeszélésénél. Részletes hírekkel szolgál a birodalom nyugati felében történt eseményekről, egy teljes könyvet szentelve továbbá Akkon elestének és a keresztes háborúk problematikájának, és átfogó képet kapunk a Přemyslida-birodalom I. Vencel, illetve II. Ottokár korabeli kiépüléséről, majd II. Vencel alatti megújításáról is.

Szerzőnk elsősorban a stájer és osztrák nemesség szóbeli emlékeire hagyatkozott a történetei megkomponálásakor, ám felhasznált rengeteg olyan, elsősorban osztrák, bajor és cseh vonatkozású elbeszélő forrást is, amelyekben az elbeszéléseihez szükséges hírfoszlányokat talált. A szóbeli hírek és az elbeszélő források információin túl a krónikát átszövik a 13. századi udvari epika kliséi, toposzai is. Ottokár vélhetően a Liechtenstein-család szolgálatában ismerkedett meg a lovagregények formai és tartalmi követelményeivel. Ura, II. Otto von Liechtenstein apja az az Ulrich von Liechtenstein volt, aki stájer miniszteriálisként egyben mesterdalnokként is ismertté vált. Számos mű mellett ő volt a *Frauendienst* című lovagregény szerzője is, amely az első német nyelvű ún. Ich-Roman, azaz egyes szám első személyben előadott történet.⁴ Szerzőnk mindemellett számos oklevelet is ismert, amelyek közül nem egyet részletesen is idéz a történetében.⁵

A krónika nem érdektelen a magyar történetírás számára sem. Ottokárt nagyon érdekelték a Přemyslidák és a Habsburgok konfliktu-

² REIMCHRONIK I–II. Legfontosabb irodalmát lásd: LOEHR 1937. 89–130; LIEBERTZ-GRÜN 1984. 124–1; HATHEYER 2005. 13–26.

³ LOEHR 1937. 89–93.

⁴ FRAUENDIENST.

⁵ LOEHR 1937. 91–92.

sai az Árpádokkal. IV. Bélától egészen az interregnum koráig – gépelve majd egymillió karakternyi szövegkorpuszban – számos olyan hírt hagyott hátra, amelynek a krónikában olvasható tartalommal egyedül ő a forrása. A magyar történetírás a 19. századtól kezdve használta a krónika adatait az Árpád-kor utolsó évtizedei történéseinek rekonstrukciójához.⁶ A rímes krónika magyar vonatkozású adatait Gombos F. Albin is kiadta híres katalógusában, amelyben az Árpád-kor külföldi kútfojt gyűjtötte egybe.⁷

Ottokár adatainak megbízhatóságáról nincs konszenzus a tudományban. Ennek oka elsősorban a szerző munkamódszerében rejlik. Ottokár ugyanis az általa olvasott vagy hallott híreket kibővítette, kiszínezte, és anekdotaszerű történeteket farigcsált belőlük, illetve az őt érdeklő kérdéseket fiktív párbeszédek és történetek formájában írta le, amelyeket legtöbbször úgy komponált meg, hogy megfeleljenek a krónika főbb eszmei mondanivalójának: a hűség és becsület, a lovagiasság mindenek elé helyezésének, a jogrend tiszteltetésének és az ezekkel ellentétes magatartásformák elítélésének.⁸

A krónika számos, Magyarországot érintő adatai közül jelen írásban egyet kívánunk bemutatni, Wittelsbach Ottó fogságba ejtését és csodálatos megmenekülését Kán László kezei közül. A krónikában fenntartott történet ugyanis jó példája annak, ahogyan Ottokár a saját maga elvárásait ütköztette a rendelkezésére álló forrásanyaggal és hírekkel. Bajor Ottó erdélyi, majd további kálváriája történetének magja ugyanis igaz. Mind magyar, mind külhoni források is megemlékeznek arról, hogy Ottót fogságba ejtette Kán László erdélyi vajda.⁹ Ottokár azonban több lényeges kérdésben is eltér a többi rendelkezésre álló forrásunktól. Az egyik a magyar korona kérdése. A rímes krónika a következőket állítja: „Ám bármennyire abajgatták is [mármint Kán László emberei] Ottót, [88585] semmivel nem tudták visszaszerezni tőle azt, ami nem

⁶ PAULER 1899. II. 206–586.

⁷ GOMBOS III. 1786–1952.

⁸ Vö. pl. Reimchronik I. A cseh vonatkozású hírek kérdéséhez lásd pl.: BOK 2002. 33–54.

⁹ CONT SANCR. III. 734.; CWP 817; ANNOST. 554; CHRONHUNG. 486.

volt nála.”¹⁰ A koronának bizonyára Ottónál kellett lennie, mivel okleveles forrásból tudjuk, hogy Gentilis bíboros még 1309-ben is Kán Lászlótól követelte, hogy adja vissza,¹¹ illetve ismerjük az erdélyi vajda levelét, amelyben maga szól arról, hogy visszaadja a koronát Károly Róbertnek.¹² Ottokár azonban nem véletlenül állítja, hogy Ottó nem adhatta vissza azt, ami nem volt nála: elmondása szerint ugyanis Ottó király már a végzetesnek bizonyult erdélyi út előtt rájött arra, hogy a magyarok vissza akarják szerezni tőle a koronázási ékszereket, így „csak azon járt az esze, hogy az éj leple alatt útnak indítsa Schelklingen grófját, akinek magával kellett vinnie a koronázási ékszereket is, hogy – amint azt mondják – biztonságba helyezze őket Bajorországban”.¹³ A koronázási ékszerek Bajorországba küldésének története persze önmagában nem Ottokár kitalációja. Szerzőnk itt a Luxemburgi-korszak első harmadában keletkezett Königszaali krónikát használta, azonban kiforgatta annak szavait, amelyek szerint Ottó király megmenekülése után, végleges távozásakor vitte magával a koronát.¹⁴ A történet elferdítése megítélésem szerint Ottokár jog- és erkölcsi felfogásával áll összefüggésben. Szerzőnket rettenetesen zavarták a jogsértések, különös tekintettel arra, hogy Ottó – az ő szemében – a királyi hatalom legitim birtokosa volt, mivel a koronázási ékszereket maga II. Vencel adta át neki.

Ennél is izgalmasabb azonban Ottó király fogságának leírása. Eltekintve a nyilvánvaló irodalmi túlzásoktól, szinte anekdotaszerű képektől, szerzőnk erősen eltér a rendelkezésére álló forrásokban olvasható történetektől. Azokból ugyanis csak az derül ki, hogy Ottót az erdélyi vajda fogta el, majd kiadta a halics-volhíniai uralkodónak, aki aztán szabadon engedte.¹⁵ Ehhez képes a rímes krónikában egy egészen más történet bontakozik ki

¹⁰ REIMCHRONIK I. 1153. 88585–88587. sk.: „swie si des teten, doch mochten si mit dheinen dingen im des nicht an gewinnen, des er niht enhet.”

¹¹ CDH VIII. 1. Nr. 136. 277; CDH VIII. 1. Nr. 144. 338; CDH VIII.1; Nr. 170. 381; CDH VIII.5. Nr. 31. 70.

¹² CDH VIII.1. Nr. 177. 389–391.

¹³ REIMCHRONIK II. 1173. 87790–87795. sk.: „eins dinges er gedäht, daz er bi der naht lie von draven von Schalklingen den gräven, der moust ouh verstoln die kleinât wider holn an sin gewarheit hinz Beiern, als man seit”.

¹⁴ CHAR. 107. Vö.: NECHUTOVÁ 2007. 154–155.

¹⁵ CONTSANCER III.: „prefatus Otto dux Babarie dimissus a rege Ruscie, cui antea a duce Transilvano commissus fuerat, relicto regno Ungarie solum proprium remeavit...”

a szemünk előtt. Eszerint a szerb és bolgár király megtudta, hogy mit művelnek Ottó királlyal Déván, és miután rokonságban álltak Ottóval, mert ők is Béla király lányának a gyerekei voltak, megfenyegették a vajdát, hogy hagyjon fel azzal, amit tesznek. Ennek hatására Kán László elküldte a foglyát a vlach uralkodóhoz, aki tovább folytatta a kínzását, majd csak isteni beavatkozásra engedte szabadon, mivel gyógyíthatatlan betegségbe esett (88622–88686 sk.). Ottokár elbeszélése itt is számos fiktív elemet tartalmaz. II. Uros István szerb király (1282–1321) rokonságban állt ugyan az Árpádokkal, de nem így, hanem V. István Katalin nevű lányának volt a férje.¹⁶ Ottokár állítása azonban – bármennyire fiktív is – egy lényeges pontra világít rá a szerző gondolkodásában. A krónikában szereplő magyar királyok közül IV. Bélától tartott a legjobban, és egyben őt tekintette a stájer és osztrák hercegség legkomolyabb ellenfelének is. Gondolkodásában a magyar trónra való jogosultság összekötődött azzal, hogy az ideális jelöltnek IV. Béla király leszármazottjának kellett lenni. Béla király emlékezete olyan erősen éltetett a fejében, hogy még a szerb királyt is így keverte bele a történetbe. Nem tudjuk persze, nem arról volt-e szó, hogy a krónikaíró tudott arról, hogy Kán László összeházasította a lányát II. Uros fiával, amit később fel is róttak neki.

Még érdekesebb a vlach vagy havasalföldi uralkodó belekeverése a történetbe. Eltekintve attól, hogy nem tudjuk, kiről van szó pontosan, a történetben két szempontot kell figyelembe vennünk. Az egyik a betegség (*siechtum*), a másik a halics-volhíniai uralkodó jellemzése a történetben. A betegség mint büntetés visszatérő irodalmi toposz a krónikában. Betegség dönti le magatartása miatt az esztergomi érseket, miután támogatja IV. László istentelen magatartását,¹⁷ de ugyanígy jár Taufersi Hugó gróf is, Habsburg Albert herceg egyik híve, akinek oda-vesszett a becsülete, mivel lepaktált a Kőszegiekkel, és így még a táborban betegségbe esett.¹⁸ Ugyanilyen sors jutott osztályrészül II. Vencel királynak is, aki – Ottokár elmondása szerint – azért fonnyadt el a betegségtől, mert választófejedelemként fellázadt a római király, Habsburg Albert el-

¹⁶ WERTNER 1892. 505; ZSOLDOS 2007. 113.

¹⁷ REIMCHRONIK I. 24650.

¹⁸ REIMCHRONIK I. 31455.

len.¹⁹ Itt is ez a motívum köszön vissza: azaz a hűtlenség, az adott szó be nem tartása vezet el a betegséghez. Ám még ennél is érdekesebb a halics-volhíniai uralkodó szerepe a történetben. A történet elbeszélésének időpontjában I. Jurij Levovics (1301–1308 v. 1316) uralkodott Halicsban, akit Ottokár csak Georin von Riuzen néven emleget. Kétségtelen, hogy a krónika állítása itt pontos: I. Jurij ugyanis tényleg IV. Béla unokája volt, mivel I. Lev halicsi fejedelem és Árpád-házi Konstancia házasságából született.²⁰ Azonban a halicsi uralkodó magatartásának szembeállítását Kán Lászlóval és a havasalföldi uralkodóval vélhetően már a fikciók körébe tartozik. Ismét utalnunk kell arra, hogy egy olyan forrás sem ismeri Wittelsbach Ottó havasalföldi kitérőjét, amelyről Ottokár beszámol. Szerzőnk ismerte és sokszor használta is az Osterhofeni évkönyveket, amelyben azt olvashatjuk, hogy Ottó „*per Prusciam et Rusciam*” tért haza, és közben feleségül vette a glogauai herceg lányát Boroszlóban.²¹ A másik megfontolásra érdemes körülmény az, hogy ebben az időben a halicsi dinasztia (vagy I. Jurij, vagy már a fia, II. Lev) és az Anjouk szoros és jó kapcsolatokat ápoltak egymással, amint azt I. Károly első feleségének kiléte is bizonyítja.²²

Okkal gyanítható, hogy I. Jurij – vagy a fia – lehetett az a halicsi uralkodó, akinél Wittelsbach Ottó raboskodott, majd kalandos úton visszatérhetett előbb Prágába, majd onnan Bajorországba. Ottokárt azonban – csakúgy, mint a krónika más helyein is – nem a történeti hűség érdekelte, hanem a krónika fő célkitűzései. Wittelsbach Ottó elfogását és erdélyi kálváriáját jogtalannak érezte, mivel – talán Habsburg Albert meggyilkolása miatt is – nem szívlelhette, ha koronás főekkel így bánnak. A „vlachok” máshol is szerepelnek a történetében, a magyar királyok seregének leírásakor a kunok és nyögérek mellett mindig előkerülnek ők is.²³ Vélhető, hogy így szötte bele őket az események elmondásába. A magyar királyt ténylegesen fogságban tartó, majd tisztázatlan okokból elengedő halicsi uralkodót pedig Ottó király lovagias megmentőjeként ábrázolta.

¹⁹ REIMCHRONIK II. 86315–86320.

²⁰ WERTNER 1892. 485.

²¹ AnnOst 554.

²² KRISTÓ 1994 .194–199.

²³ Pl. REIMCHRONIK I. 6827, 7394.

Mindent összevetve, ez az apró részlet pontos képet ad Ottokár írói módszeréről. A mindenhol olvasott apró híreket összegyúrta, mesés és anekdotaszerű részletekkel kibővítve adta közre. Ám a meseszerűség, a fiktív történetelbeszélés pontos célokat követ e helyen is: a jellemesség, a becsület és jólneveltség, illetve az udvarképes viselkedés (*êre, zuht*) kerül szembe az árulással, jellemtelenséggel és a méltatlan magatartással.

Függelék

A Stájer rímes krónika szövege Ottó király fogságáról

Ahogy hát a várba ért a vajda a királlyal, [88420] rögtön el is zárta őt egy különálló helyiségben. Ekkor látta Ottó király életében utoljára László vajdát. Azonban a harmadik napig még [88425] egész jól bántak vele. Ekkor megüzente neki ez a hűtlen gazember, hogy azt akarja: azonnal adja át neki a koronát [88430] és a többi koronázási ékszert. És ha nem teszi meg azonnal, vegyen rögtön búcsút az életétől. Megesküdött Ottó király az [88435] élő Istenre, hogy nincsenek nála a koronázási ékszerek. Megparancsolta erre fel László vajda, hogy szaporán kerítsék elő őket. [88440] Egyenként és egymás után átkutatták a király utazótáskáit, a málhás zsákokat és az utazóládákat. Mivel nem hozott eredményt a kutatás, [88445] a vajda szabadon engedte a király kíséretét, és megparancsolta nekik, hogy az országot elhagyva menjenek az erdőn túlra.²⁴ Alig sikerült annyit kijárni a király számára, [88450] hogy legalább három német szolga hadd maradjon mellette, hogy lássák, mi történik vele.

DCCLXIX

[...]

Nem sokkal később történt, hogy a szerb és a bolgár király biztos értesülést szerzett [88520] az odaérkező kereskedőktől, hogy ugyanez az ember, mármint Ottó király, rokonságban áll velük: ők ugyanis minden kétséget kizáróan szintén Béla király lányának a gyerekei voltak, [88525] ahogy Ottó király is. Amint közölték velük, hogy rokonok és egy nem-

²⁴ A szövegben az *über walt* szerepel (REIMCHRONIK II. 1151. 88448. s.), azaz menjenek ki Erdélyből.

zetségbe tartoznak, rögvest megüzenték követek útján László vajdának, [88530] hogy ha ettől kezdve csak egy ujjal is hozzáér Ottó királyhoz, akkor mindenkor gondjuk lesz arra, miként járjanak utána, [88535] hogy elveszítse a hatalmát és megfosszák a becsületétől. Megrémült ő ezektől a szavaktól. Így aztán a vajda elküldte a követeit az erdőn túlra, [88540] Havasalföld urához, aki minden ügyben parancsolt amazoknak. [88545] Tudatták vele a követek, hogy a vajda egy olyan embert tart fogságban, aki igen nagy károkat okozott az országnak: [88550] mert elrejtette és eltulajdonította a királyságból a koronát és koronázási ékszereket, amelyekre úgy tekintettek, mint az ország becsületének és dicsőségének zálogára. [88555] Tudatta vele továbbá a vajda, hogy elküldi neki őt: legyen a havasalföldieknek arra gondja, miként érik el, hogy visszaadja a koronát. És ha olyan ügyesek lennének, [88560] hogy visszaszerzik tőle, azzal előnyökre és nagy dicsőségre tesznek szert a leendő királynál: mert ha valamilyen területre vágynak a maguké körül, [88565] ami még nem az övék, azt a király jóváhagyásával hatalmuk alá hajthatják. „Mondjátok meg neki, hogy küldje csak el hozzánk ezt az embert” – mondták a havasalföldiek. [88570] „Úgy járunk el, hogy ha tényleg titokban eldugta a koronázási ékszereket, vagy előadja őket, vagy az élete bánja.” [88575] Amint magkapta az üzenetet és megértette a havasalföldiek szándékát, ez a gazember rögvest elküldte Ottó királyt az erdőn túlra, [88580] és a havasalföldiek kezére adta. Azok meg nekiláttak erősen fenyegetni. Ám bármennyire abajgatták is, [88585] semmivel nem tudták visszaszerezni tőle azt, ami nem volt nála. Mikor már szenvedést okoztak neki, [88590] a havasalföldiek azt tanácsolták az uruknak, hogy parancsolja meg: kössék ki Ottó királyt egy falhoz, s lőjenek ki rá nyilakat, [88595] mégpedig előbb a felső és alsó végtagjaira, azaz a kezeire és a lábaira. „Mert” – ahogy mondták – „így majd nem lesz más választása, minthogy visszaadja a koronázási ékszereket. [88600] Ha azonban megcsökné magát és ellenállna, okozunk neki nagyobb fájdalmat, s nyilazzunk egyenesen a szívébe.” Azonban azon az éjjelen, [88605] amikor éppen ezen gondolkodtak, olyan fájdalmas betegség tört rá a havasalföldi uralkodóra, hogy már a halálát érezte közeledni. [88610] Hajnaltájt odamentek hozzá az asszonyok és így szóltak: „ha meg akarsz gyógyulni, engedd szabadon Isten hírével azt az embert, akit jelenleg minden ok nélkül fogságban tartasz”. [88615] Megparancsolta hát a havasalföldi uralkodó, hogy engedjék szabadon Ottó királyt a fogságból, s hagyják, hogy oda távozzon onnan, ahova akar elmenni onnan oda, ahova csak akar. [88620] Az meg

azt sem tudta, merre induljon. Amint megtörtént ez és szabadon engedték a királyt, máris meggyógyult a havasalföldi uralkodó. [88625] Ám ahogy erőre kapott ez a gazember, abban a minutumban ismét elfogatta Ottó királyt és visszarakatta rá a láncokat, amelyeket korábban viselt. [88630] A király meg ott helyben búcsút mondott az életnek, s lelkét Istennek ajánlva, lemondott a földi létről.

DCCLXX

[88635] Hallgassátok csak meg, mi történt ekkor! Visszaesett a betegségbe a galád oláh, s még a korábbiaknál is jobban fájt minden porcikája. Ekkor azonban így szólt a felesége: [88640] „na látod, így jár az, aki Isten ellen cselekszik”. És rábeszélte a férjét, hogy engedje szabadon [88645] a foglyát. Ahogy ez bekövetkezett, az uralkodó máris lábadozni kezdett. Amint teljesen meggyógyult, szabad elvonulást kérve [88650] eléje járult Ottó király. Ám az oláh a következő szavakkal tagadta meg ezt tőle: „addig szó sem lehet erről, [88655] amíg oda nem adod a koronát és a koronázási ékszereket, vagy meg nem mutatod, hogy hol vannak”. Amint kimondta ezt, [88660] ismét előntötte a fájdalom, amely olyan kínokat okozott neki, hogy ott helyben odalett minden ereje. Annyira szenvedett, [88665] hogy már inkább meghalt volna. Csak ekkor kezdett azzal foglalkozni, hogy engedjék szabadon elvonulni Ottó királyt, [88670] és szavatolják a biztonságát is. Amikor közölték ezt Ottó királlyal, azt is megkérdezték tőle, hogy hova akar menni. Azt válaszolta ő erre, [88675] hogy a vitéz Jurij fejedelemez, a Rusz urához. Amaz ugyanis a rokona volt, mivel Béla király véréből származott, [88680] aki mindkettőjük nagyapja volt. Ahogy közölték a havasalföldi uralkodóval a király kérését, rögtön gondoskodott róla, [88685] hogy biztonságban elkísérjék a Ruszba. Amint ez megtörtént, a havasalföldi teljesen felépült és meggyógyult.

[88690] Ugyanekkor Ottó királyt már a Rusz felé vitték a követek. Szívélyes szeretettel fogadta ott őt [88695] Jurij király. Majd amint megvoltak az üdvözléssel, rögtön hadat is üzent az oláhoknak a szégyen és gyalázat okán, [88700] amely Ottó királyt érte náluk. Jurij fejedelemez olyan jól gondoskodott a rokonáról, hogy – Isten jutalmazza meg ezért – [88705] egy jó hónapon át tejben-vajban fürösztötte. Ekkor Ottó király kérlelni kezdte az unokaöccsét, hogy segítsen neki hazajutni. Az meg így felelt neki: „jóuram, [88710] megosztok veled bármit – ha jónak és

hasznosnak látod – abból, amit a Jóisten juttatott nekem: az országot és a benne lakókat.” [88715] Igencsak kedvére volt ez Ottónak, a bajorok urának, és legott megkérte, hogy segítsen neki hazatérni. A rusz király meg [88720] azonnal elküldte őt a glogauai herceghez. Jólnevelt és bölcs férfiú volt a herceg, ami azon is meglátszott, [88725] hogy olyan szépen fogadta a nélkülözött, mintha a fivére lenne. Majd amint eljutott hozzá a hír, [88730] hogy mit élt át Ottó herceg, olyan ajánlatot tett neki, amiért – nagy erényessége okán – igen nagy köszönet illeti őt. Volt neki ugyanis [88735] egy szép és érintetlen lánya, akivel igen jól tett, mert hagyta, hogy Ottó – aki a vendége volt – addig-addig nézegesse ezt a szüzet, [88740] amíg el nem vette az eszét a szerelem, mert ez a nő mindenki másnál erősebben elhódította a szívét, [88745] mint akit eddig látott életében. Így aztán a glogauai herceg hamarosan közvetítőt küldött Ottóhoz, aki az ő nevében megkérte a bajor uralkodót: [88750] beszéljenek arról, hogy szíveskedjék feleségül venni a lányát. A glogauai fejedelem pedig ezért minden olyan kötelességnek eleget tesz, [88755] amire csak egy apa a fiával szemben mindenkor kötelezett. Ahogy Ottó király megértette az üzenetet, amelyet kapott, így szólt a közvetítőhöz: [88760] „még soha nem láttam olyan nőt vagy leányt életemben, aki ennyire kedvemre lett volna. Amennyiben az a fejedelem úr kívánsága, hogy legyen enyém a lány, [88765] boldogan beleegyezek ebbe.” Nem sokkal később mindketten esküt is tettek a házasságra. Amint végeztek ezzel, [88770] Ottó király felkészült a hazaútra. Megkapta kísérlőnek a közvetítőt, akit ott helyben megkértek, [88775] hogy legjobb tudása szerint kísérje el Prágáig. Örömmel eleget is tett ő ennek, mert nagyon megtisztelőnek tartotta, [88780] hogy Ottó királyt szolgálhatja. Amint felkészítették Ottó királyt az útra, hogy kérésének megfelelően Csehországba, majd onnan haza induljon, [88785] megengedték, hogy találkozzon szűz arájával, aki rögtön feledtette vele a szomorúságát. Engedték neki ugyanis, hogy csókot adjon neki rózsavörös ajkával. [88790] Elfeledtette ez vele azt, hogy mit állt ki László vajdánál, és fátylat vetett arra a sok kellemetlenségre és rosszra, ami a havasalföldieknél [88795] lett osztályrészévé. A glogauai herceg – a vendéglátót kötelező tisztelet okán – elkísérte egy darabon, több mint egy napig vele tartott. [88800] Majd barátságban elbúcsúzott tőle, s útjára bocsátotta. Isten óvja őt, s legyen jobb az útja, mint amilyen Magyarországon és

Erdélyben [88805] jutott neki osztályrészül. Gyorsan oda is ért a vitéz herceg az úticéljához. Mindez s Krisztus születése után az ezerhárom-századik [88810] és utána az ötödik²⁵ évben történt.

Bibliográfia

Források

ANNOST	Annales Osterhovenses. Ed. Wilhelm Wattenbach. MGH SS. 17. Hannover, 1861. 538–558.
CDH	Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Ed. Gregorius Fejér. T. I–XI. Buda, 1829–1844.
CHAR	Chronicon aulae regiae. Excerpta de diversis chronicis additis quibusdam aulae regiae memorabilibus. Chronicon Francisci Pragensis. Chronicon Benessii de Weitmil. Ed. Josef Emler. Fontes Rerum Bohemicarum IV. Prag, 1884. 1–337.
CHRONHUNG	Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. Ed. Alexander Domanovszky. Scriptores Rerum Hungaricarum I. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Budapest, 1999. 219–505.
CONTSANCR III	Continuatio Sancrucensis III. 1302–1310. Ed. Wilhelm Wattenbach. MGH SS 9. Hannover, 1851. 743–735.
CONTZWETL	Continuatio Zwetlensis III. a. 1241–1329. Ed. Wilhelm Wattenbach. MGH SS 9. Hannover, 1851. 654–669.
CWP	Continuatio Weichardi de Polhaim 1280–1307. Ed. Wilhelm Wattenbach. MGH SS. 9. Hannover, 1851. 810–818.
FRAUENDIENST	Ulrich von Liechtenstein: Frauendienst. Ed. Viktor Spechtler. Göppingen, 2003.
REIMCHRONIK I–II.	Ottokars Österreichische Reimchronik. Ed. Joseph Seemüller. MGH Deutsche Chroniken. V./1–2. Hannover, 1890.

Szakirodalom

BOK 2002	Bok, Václav: Zum Bild des böhmischen Königs Přemysl Ottokars II. in der „Steirischen Reimchronik.” In: Literarische Leben. Rollenentwürfe in der Literatur
----------	--

²⁵ Ottokár természetesen téved, mindez 1308-ban történt.

- des Hoch- und Spätmittelalters. Festschrift für Volker Mertens. Eds. Mathias Meyer, Hans-Jochen Schiewer. Tübingen, 2002. 33–54.
- GOMBOS GOMBOS F. A.: *Catalogus Fontium historiae Hungaricae* I–IV. Budapest, 2005.
- HATHAYER 2005 HATHAYER, Bettina: *Das Buch von Akkon. Das Thema Kreuzzug in der Steirischen Reimchronik des Ottokar aus der Gaal. Untersuchungen, Übersetzung und Kommentar* von Bettina Hatheyer. Göppingen, 2005.
- JASIŃSKI 2007 JASIŃSKI, Kazimierz: *Rodowów Piastów ślaskich*. Kraków, 2007.
- JUREK 2010 JUREK, Tomasz: *Dziedzic królestwa Polskiego książę Głogowski Henryk 1274–1309*. Kraków, 2010.
- KRISTÓ 1994 KRISTÓ Gyula: *Orosz hercegnő volt-e Károly Róbert első felesége?* *Aetas* 9. (1994), 1: 194–199.
- LOEHR 1937 LOEHR, Maja: *Der steirische Reimchronist: her Otacher ouz der Geul. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichte* 51. (1937), 89–130.
- NDB Neue Deutsche Biographie. Herausgegeben von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Berlin, 1953–.
- NECHUTOVÁ 2007 NECHUTOVÁ, Jana: *Die lateinische Literatur des Mittelalters in Böhmen*. Köln–Weimar–Wien, 2007.
- PAULER 1899 PAULER Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. I–II. Budapest, 1899.
- WERTNER 1892 WERTNER Mór: *Az Árpádok családi története*. Nagy-Becskerek, 1892.
- ZSOLDOS 2007 ZSOLDOS Attila: *Családi ügy*. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években. Budapest, 2007.

„Üzd el a zsidókat a törvényükkel és szórd szét őket a pogányok között” Vallási antijudaizmus az orosz krónikairódalomban

IGARI LÉNA

Absztrakt

A legnagyobb létszámú zsidó diaszpóra az Orosz Birodalomban egy sávban letelepedve élt a szláv népességgel együtt, kisebb-nagyobb súrlódások mellett. A ún. letelepedési övezetben azonban valószínűleg már évszázadokkal a zónát kijelölő uralkodói rendelet előtt is éltek zsidó közösségek, jóllehet néha nem megállapítható, hogy éppen kazárokról vagy zsidókról tanúskodó forrással van-e dolgunk. Írásomban egyfelől kísérletet teszek arra, hogy bemutassam, milyen kapcsolat volt a zsidó közösség és a szláv lakosság között, és milyen kölcsönhatással lehettek egymásra a kulturális és a mindennapi élet területén. Vizsgálat tárgyát képezik továbbá a zsidó diaszpóráról tanúskodó, magyar nyelven kevésbé ismert források is: szláv, héber és más nyelven született írások, régészeti leletek. Bemutatásra kerülnek továbbá a vallási eredetű antijudaizmusról tanúskodó szövegek, amelyekben bőségesen fellelhetőek a legelterjedtebb antiszemita sztereotípiák, valamint említésre kerülnek az első pogromok is.

Kulcsszavak: Zsidó diaszpóra, Rusz, Kazár Kaganátus, antijudaizmus, pogrom

Mivel az orosz történetírói hagyomány időről-időre visszatér a zsidózó eretnekeknek tulajdonított források tanulmányozásához, érdemesnek gondoltam disszertációt szánni az oroszországi eretnekmozgalmaknak, amelyek közül a legjelentősebbként a moszkvai–novgorodi eretnekséget szokás számba venni.

Munkám során az tűnt célravezetőnek, hogy először is összegyűjtöm és megvizsgálom az eretnekekre való hivatkozásokat tartalmazó forrásokat: ha lehetséges, közvetlenül a saját írásaikat, ha nem, akkor a rájuk vonatkozó egyéb forrásokat. Elsősorban az eretnekeknek tulajdonított forrásokból, első kézből kívántam megismerni a tévesnek/rendszerelle-

nesnek ítélt vallási meggyőződésüket, egyházellenes nézeteiket, továbbá annak a vádnak az alapját, amely szerint az egyházi és hatalmi elitet megfertőzte a zsidó vallás hatása. Ezzel párhuzamosan szükségesnek tartottam megvizsgálni azokat a forrásokat, amelyekben felfedezhetők érintkezési pontok a zsidó kultúrával. Volt-e egyáltalán a Ruszban a judaizmusnak a kereszténységre bármilyen mértékű hatása, vagy inkább a bizánci polemikus irodalom toposzaival, az ókeresztény egyházatyák antijudaista írásainak direkt átvételével van dolgunk? Egyáltalán volt-e közvetlen érintkezés a két kultúra képviselői között? Bár Alekszejev, Frojanov és még számos jelentős történész valódi mozgalomként ír az eretnekségről, amely a judaizmus hatása alatt alakult ki a moszkvai államban, nem érdemes elvetni a „polemikus irodalmi toposz” narratíváját sem.

Nézzük meg először is, mely forrásokra támaszkodik az orosz historiográfiai hagyomány a tárgyalt „zsidózó eretnekség” leírásakor. A legfontosabbnak Joszif Volockij „Felvilágosítója” (*Proszvetyityel*) tekinthető, bár ez a munka csak közvetett forrásként fogadható el. Ezenkívül van még néhány püspöki levél, valamint egy 1490-es zsinati ítélet. Alapvetően ezeken a forrásokon alapulnak azon történetírói munkák, amelyek a zsidózó eretnekség jelenségét próbálták rekonstruálni. Az uvarovi kódex az 1505. évnél ír az eretnekek kivégzéséről,¹ a Licevoj Szvod elnevezésű képes krónika 1375-ös bejegyzésénél megemlíti a *sztrigolnyik* („posztónyíró”) eretnekek kivégzését, a zsidózók megégetését 1504-nél közli.

A Felvilágosító legendája szerint a hírhedt „zsidó Szcharia”, akit Joszif az eretnekség elterjesztőjeként említett, Kijevből Novgorodba érkezett (Kijev akkor litván fennhatóság alatt állt), és olyan sikeres vallási agitációt folytatott, hogy nemcsak néhány novgorodi pap tért át titokban a judaizmusra, hanem az uralkodói elit egyes képviselői is. Volockij apát még Iván Vasziljevics nagyfejedelmet is megfeddte amiatt, hogy a zsidók által „elfordított” eretnekek pártját fogja. Itt érdemes megjegyezni Kazakova és Lurje elméletét, akik kétségbe vonták Szcharia személyének létezését is. Más kutatók feltételezése szerint azonban valós személy volt és egy Kijevi Mózes nevű rabbi tanítványa lehetett, valódi neve pedig

¹ POLNOJE SZOBRANYIJE RUSSZKIH LETOPISZEJ 1963. 337.

Zaharija Ben-Aron HaKohen lehetett (Mózeset egyébként más zsidó források valóban fontos kabbalista tanítóként emlegetik).²

Nézzük magát a Felvilágosítót, amely szerint „abban az időben Kijev városában élt egy Szcharia nevű zsidó, aki az ördög eszköze volt — minden gonosz találmányra kiképezték: boszorkányság és fekete mágia, asztrológia és csillagióslás”.³ Mire következtethetünk ebből? Először is, feltehetően volt egy zsidó közösség Kijevben, amely város akkoriban a lengyel-litván uralkodó fennhatósága alatt élt. Ezt a feltételezést erősíti a következő idézet is:

„Más zsidók is érkeztek Litvániából – Joszip Smojlo-Szkaravej, Mojszej Hanus. Alekszej és Gyenyisz (novgorodi papok) annyira igyekeztek megerősíteni magukat a zsidó hitben, hogy mindig együtt ittak és ettek a zsidókkal, és tanulmányozták a judaizmust; és nemcsak maguk tanulmányozták, hanem feleségeiket és gyermekeiket is ugyanerre tanították. Azt akarták, hogy a zsidó hit szerint körülmétkedjenek, de a zsidók nem engedték meg nekik, mondván: ha a keresztények ezt megtudják, meglátnak és lelepleznek téged; tartsd titokban zsidóságot, de külsőleg légy keresztény.”⁴ A fentiek alapján okkal feltételezhetjük, hogy a moszkvai állam megalakulásának korszakában, Novgorodban előfordulhattak litván zsidók. A későbbi évszázadokban, a majdani Orosz Birodalom nyugati sávjában, a Litván Nagyfejedelemség területén, a mai Ukrajna és Belorusz térségében, dél felé Besszarábiáig a későbbi ún. letelepedési övezet településein élő komolyabb létszámú zsidó diaszpóra évszázadokon át kisebb-nagyobb súrlódásokkal egy tömbben élt a szláv népesség mellett – erre vonatkozóan mind írott emlékek, mind archeológiai bizonyítékok rendelkezésünkre állnak, ahogy arra a továbbiakban még kitérek.⁵ A következő megállapítás, amelyet még a szöveghez hozzátehetünk, hogy a szerző véleménye a legkevésbé sem volt hízalgő a zsidóságról: a levél írója a zsidót az ördög eszközének tekinti, és mindenféle okkult praktika művelőjének.

² BRUCKUSZ 1918.

³ VOLOCKIJ 1904.

⁴ VOLOCKIJ 1904.

⁵ IVIK–KLJUCSNYIKOV 2021. 178–180.

Milyen kapcsolattartási pontok voltak a zsidó közösség és a szláv lakosság többi része között? Mekkora lehetett a zsidóság létszáma, és milyen kölcsönhatással lehettek egymásra a kulturális és a mindennapi élet területén? Hogy ezekről legalább hozzátétőleges képet kaphassunk, vizsgáljuk meg a zsidó diaszpóráról tanúskodó forrásokat, mind az ó-oroszkronikairóadalom, mind a héber vagy más nyelven született források felhasználásával.

Az első forrás, amely a zsidóság jelenlétéről tanúskodik a Rusz területén, egy kairói genizában (azaz irattárban) található dokumentum, a cambridge-i Egyetemi Könyvtár (Cambridge University Library) katalógusában „Kievan Letter” (héberül: מכתר קייב) néven ismert, amelyet Norman Golb amerikai kutató fedezett fel és vezetett be a tudományos életbe.⁶

A dokumentum tartalma több publikációban is megjelent már, így részletes ismertetését mellőzöm, de érdemes megjegyezni, hogy ahhoz a műfajhoz sorolható, amely a középkorban mondhatni „elterjedt zsáner” volt: egy pénzügyi nehézségekbe ütköző ember levele, aki kénytelen segítséget kérni hittársaitól vagy a törzséhez tartozóktól, hogy szorult helyzetéből – jelen esetben az adósrabszolgaságból – segítsenek őt kiváltani. Szemjon Yakerson tanulmánya szerint a hasonló témákról szóló levelek meglehetősen nagy számban találhatók meg a kairói genizában, ezek közül néhányat már publikáltak.⁷ A levél születését 930–950 körülre datálják, tartalma, sőt szkennelt eredetije a cambridge-i egyetemi könyvtár honlapján megtalálható.⁸ A levél szerint a bajba került Yaakov ben Hanuka közösségének a már kifizetett 60-on felül további 40 érmét kellett összegyűjtenie társuk fogságból való kiváltására: „most pedig, nemesek és uraim, mi, a kijevi közösség, írunk nektek Mar Yaakov ben Hanuka nehéz esetéről...”⁹

Amennyiben elfogadjuk, hogy az egyébként elég erősen rongálódott levél ezen helyén a viszonylag hiányos szöveg valóban a *qiyub*ként olvasandó (קייב), akkor a levél jelentőségét – egyebek mellett – az adja,

⁶ GOLB–PRITSACK 1982.

⁷ YAKERSON 2014. 204.

⁸ <https://cudl.lib.cam.ac.uk/view/MS-TS-00012-00122/1>

⁹ ZUCKERMAN 2015. 659.

hogy itt található Kijev városának első említése, ami jóval korábbi, mint az első szláv szövegekben. Másrészt azért is fontos kordokumentum, mert a héber kvadrátírással írt szöveg végén található egy rovásírással írt szövegrész, ezért egyes kutatók kazár emlékként tekintenek rá.¹⁰ Bár a szöveg paleográfiai vizsgálatát végző szerző megkérdőjelezi, hogy a levél Kijev elnevezését tartalmazó szövegrésze valóban *qiyyubk*-ként rekonstruálható, a Nyesztor-krónika (vagy ahogy újabban a magyar szakirodalom rövidíti, a PVL) szövegeivel harmonizál a levél tartalma, hiszen a 862. évi bejegyzésnél a krónikás is megemlíti Kijevet mint városkát, amely a kazároknak fizet adót.¹¹ Norman Golb rámutat arra, hogy lehetetlen egyértelműen megállapítani, hogy a levél a kijevi közösségben született, vagy a tagjainak címezték-e. Az egyetlen vitathatatlannak tűnő tény, hogy az egész levél egyetlen kézírással készült, professzionális írnok keze alatt, azaz valószínűleg valamely rabbinikus bíróság (Szófer beit hadín) profi írástudójától származik. Egyetlen rész nem illik a levél formai elemeibe, ez pedig a rovásírásos egység.

A kazár szálát többször is látjuk feltűnni a krónikában: a kijevi fejedelmeket – a legendás Aszkold és Dir korától kezdve, Oleg és Igor adófizetéssel kapcsolatos vitáin át, Szvjatoszláv kazárokon aratott győzelméig, csakúgy, mint Vlagyimir disputájáig a „kazár zsidókkal” – mindvégig ellentmondásos kapcsolat fűzte a Kazár Kaganátushoz. Okkal merül fel a kérdés, hogy a zsidóság ez esetben valójában kiket takart? A kazárok zsidó vallású rétegét, vagy egy etnikumot? Mitől számít egyáltalán valaki „zsidónak”, és mitől lesz egy tárgyi vagy írott emlék zsidó jellegű? Attól, hogy héberül vagy judeo nyelven (jiddis, judeo-arab, karaita stb.) született? Attól, hogy a zsidó valláshoz kapcsolódik? Ekkor azonban felmerül a kérdés, hogy hol a „zsidó vallás” határa? Mi a helyzet a kazárokkal, a krími karaitákkal? Egyáltalán mi a zsidóság: nép, kultúra vagy vallás?

A kazár szál más szempontból is érdekes: egyfelől a kazár elit egy részének judaizmusba való betérésének legendája kapcsán, másrészt a judaizmushoz kötődő archeológiai leletek miatt,¹² így írásom további

¹⁰ SÁNDOR 2014.

¹¹ RÉGMÚLT IDŐK ELBESZÉLÉSE 2015. 31.

¹² JACKSON–KONOVALOVA–PODOSZINOVA 2009. 203., BARTAL’–KULIK 2022. 159.

részében is többször említésre kerül majd ez a türk nyelvű sztyepei nép. Annál is inkább, mert egy Jehuda Ha Lévitől származó mű, a Bulan Kagán betérését leíró Kuzari, valamint az oroszországi historiográfiában cambridge-i dokumentumként jegyzett – a magyarban Schechter-féle szöveggént ismert¹³ –, Chasz dai ibn Saprut cordóvai zsidó tisztviselő és Ioszif kagán közötti levelezést rögzítő források elbeszéléseiből tudunk a kazár elit zsidóvá válásáról.¹⁴ 960 környékén kelt levelében Ioszif említést tesz arról, hogy a Volga folyó (Itil) torkolatánál él, és nem engedi, hogy a ruszok hajóikon tovább menjenek. A szerző önmagát Bulán kagán leszármazottjaként írja le, felmenői pedig héber, bibliai eredetű nevet viselő fejedelmek voltak. A levél további érdekessége, hogy tartalmazza a Rusz fejedelmének Kherszon ellen vívott háborúja leírását, amelynek közvetett oka az Itáliában a 930-as években lezajlott pogromsorozatot volt, és amelyet a kazár kagán azzal igyekezett megtorolni, hogy a Rusz fejedelmét ráveszi a bizánci érdekeltségek ostromára.¹⁵ A háborúról szóló értesülés a PVL-ben a 988-as évnél szerepel, közvetlenül a Vlagyimir megkeresztelkedését megelőző eseménysorozat leírásánál.¹⁶ Arab nyelvű források időben némileg más korszakra téve a kazár elit betérését, de szintén felemlítik a zsidó vallás felvételét a kazár birodalomban, Al-Mahszúdi forrásai e tekintetben különösen jelentősek.

Az írott források hitelességét megerősíteni látszik egy 1999-es gottlandi régészeti feltárás során előkerült numizmatikai lelet is, amelyben arab dirhemek mintájára vert kazár érmék voltak, olyan felíratral, amely alátámasztja a judaizmus jelenlétét a kazár elitben. Az arab világban elterjedt hitvallás „محمد رسول الله” (Muhammad raszúl Allah – azaz Mohamed, Isten küldöttje) helyett ugyanis „موسى رسول الله” (Músza raszúl Allah – azaz Mózes, Isten küldöttje) szerepel rajtuk arab nyelven,¹⁷ ami nem meglepő, hiszen a középkor ezen periódusában számos zsidó írás született arabul, mint ahogy a fent már említett Kuzari is. Ami az érme feliratának tartalmi részét illeti – bár vitathatatlan, hogy

¹³ HUNYADI 2001. 162–175.

¹⁴ KOKOVCOV 1913. 152–153; NOVOSZELCEV 1990.

¹⁵ GOLB–PRITSÁK 2003. 132–133, 141.

¹⁶ RÉGMÚLT IDŐK ELBESZÉLÉSE 2015. 91.

¹⁷ BARTAL¹–KULIK 2022.

a muszlimok is prófétaként tisztelik Mózeszt, az egyéb források tükrében mégis eléggé valószínű, hogy a Kazár Kaganátus zsidó vallású uralkodója verethette az érméket.

A Kijevi Rusz létrejötte és a szláv írásbeliség megjelenése után a krónikákban is hamar feltűnik a zsidóság és a hozzájuk való viszony kérdése. A PVL-ben 6621. évnél (1113) a következő bejegyzés olvasható: „Déli 1 órakor egy jel tűnt fel a Napon. Minden ember számára látható volt: a Napból kevés maradt látható, olyan volt, mint a szárvaival felfelé néző Hold, március 19-én, a Holdnak pedig 29-én. [...] Mint a régmúltban is Antiokhosz idején, Jeruzsálemben is voltak jelek, ott a levegőben tűntek fel emberek, akik lóháton száguldoztak, fegyverrel a kezükben fenyegetőztek, és ez csak Jeruzsálemben volt, más földeken ez nem volt. [...] A kijeviek pedig kirabolták Putyata hadvezér udvarát, megtámadták a zsidókat, kifosztották a vagyonukat.”¹⁸

Az idézett krónikarészletből először is arra szeretnék rámutatni, hogy ez az első szláv nyelvű említése annak, hogy Kijevben vagy annak közvetlen közelében zsidó közösség élt. Ehhez kapcsolódik a következő értesülés is az Ipatyij krónikából, amely a „Zsidók Kapuját” említi. Ilyen bejegyzés két helyen szerepel benne: az 1146. és 1151. évnél. Az első szerint Izjaszlav Msztyiszlavovics és Igor Olgovics csatája során az Ulib és Iván hadvezetése alatt álló ezredek elárulják Igort, és elhagyják a csatatéren: „és amikor Ulib megérkezett ezredéhez, csakúgy mint Iván, elhagyták a zászlókat és a Zsidók Kapujához menekültek”.¹⁹ A második bejegyzés Kijev ostromát írja le Jurij Dolgorukov idején: Izjaszlav Msztyiszlavovics és szövetségeseinek elhelyezkedését írja le a védekezésnél: „Izjaszlav Davidovics az Aranykapu és a Zsidók Kapuja között állt, Rosztyiszlav és fia, Roman pedig a Zsidók Kapuja előtt állt.”

Kijev történelmi topográfiájának kutatói szerint a Zsidók Kapuja feltételezhetően a mostani Lviv tér területén található.²⁰ Létezik olyan elmélet, amely szerint ezen kapu a „zsidó negyed” vámpontjaként szolgálhatott²¹ – bár ez a topográfiai elnevezés csak a 19. század történetírásában jelent

¹⁸ RÉGMÚLT IDŐK ELBESZÉLÉSE 2015. 221.

¹⁹ PSZRL II. 1908. 326.

²⁰ VORTMAN 1996. 33–37.

²¹ KLIER 2000. 44.

meg, a zsidó negyedre vonatkozó bizonyítékok inkább csak közvetettek. Ugyanakkor nem zárható ki az sem, hogy kazár népesség élhetett a város ezen részén. Egyes kutatók – különösen Omeljan Pritsak és Bálint Csanád – szerint a Kazár Kaganátus nyugati határa a Dnyeper és a Déli Bug folyók mentén haladt.²² Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy további források vagy archeológiai leletek nélkül nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy a „zsidó” jelen esetben etnikumra vagy kultúrára vonatkozik-e, és hogy Kijev ezen része valójában kinek a fennhatósága alatt volt: zsidók, vagy zsidó vallású kazárok gyakorolták-e azt?

A következő megállapítás, amelyet a fenti idézethez érdemes hozzáfűzni, az, hogy először említi a krónikaszöveg a helyi zsidó közösséget, közvetlenül ezután pedig az első pogrom dokumentálását is a Rusz területén. A baljós jelek után elhunyt kijevi nagyfejedelem halálát követő zavargásoknak a zsidó közösség is áldozata lett (mint oly sokszor a történelemben).

A Rusz judaizmushoz való viszonyának illusztrálására vizsgáljunk meg egy forrást, mely az ószláv krónikákra egyébként jellemző – az ókeresztény egyházatyáktól átvett – antijudaista narratívában íródott. Ez a legendás történet Nyikítáról, a kijevi Barlangkolostor szerzeteséről szól, akit „démon szállt meg”, ami abban nyilvánult meg, hogy fejből ismerte az Ószövetség könyveit: „a Genesist, Exodust, Leviticust, a Numerit, a Bírák könyvét, a Királyok könyveit és az összes prófétát sorrendben, sőt a zsidók összes könyvét jól ismerte. De nem akarta látni, hallani vagy olvasni az evangéliumokat és az Apostolt, azokat a szent könyveket, amelyeket az Úr kegyelemben adott nekünk megerősítésünkre és feddésünkre, és nem engedte, hogy mások beszéljenek róla. Ebből mindenki megértette, hogy az ellenség megtévesztette. [...] az istenhordozók mind eljöttek a megtévesztetthez, és miután imádkoztak Istenhez, elűzték tőle a démont. Aztán kivitték a barlangból, és az Ószövetségről kérdezték, hogy halljanak tőle valamit. Nyikita megesküdött, hogy soha nem olvasa a könyveket; és aki korábban kívülről ismerte a zsidó könyveket, most egy szót sem tudott belőlük.”²³

²² IVELEV–KOZLOVSZKIJ–MINAJEVA 2014. 69–91.

²³ KIJEVO-PECSERSZKIJ PATYERIK 1997.

A történet a kijevei Barlangkolostor Patyerikonjából származik. A szövegben arra a paradoxonra szeretnék rávilágítani, amely az egész antijudaista narratívára egyébként jellemző. A szerzetesek között, akik Nyikitából kiűzték a démonot, Nyesztor, a krónikás is szerepel, aki a PVL egyik szerzője: annak a krónikának, amelyben nemcsak számos ószövetségi szöveg parafrázisa olvasható, hanem olyan apokrif szövegek, sőt zsidó történeti munkák is, amelyeket nagy valószínűséggel héber nyelvről fordítottak ószlávra. Ez persze nem akadályozza abban, hogy „démoni megszállottság” jelének tekintsék a jámbor szerzetesek azt, hogy társuk ismeri az ószövetségi könyveket. Ez a paradoxon egyébként az egész „zsidózó eretnekség” kérdéskört is más megvilágításba helyezi: a kanonizált, egyházi jóváhagyást kapott források számtalan „zsidó” szöveget tartalmaznak, ezért vettem el azt a kutatói módszert, amely az eretnekek írásai között próbál judaizálásra utaló kijelentéseket találni.

Az utolsó példaként idézendő szöveg ismét a Patyerikonból származik: a történet egy mártír szerzetesről, Jevsztratyijról szól, akit a legenda szerint nomádok fogtak el, akiknek fogságából egy zsidó vásárolta ki. Két hétig tartotta fogva élelem és víz nélkül, az összes fogoly meghalt, csak Jevsztratyij maradt életben.

„A zsidó, gondolván, hogy ez a barát felelős az aranya megsemmisüléséért, amelyet a foglyokért fizetett, úgy döntött, hogy feláldozza őt a húsvétján. Amikor eljött Krisztus feltámadásának napja, megkínozta Szent Jevsztratyijt úgy, ahogy az evangéliumban leírtakban a zsidók kínozták Urunkat, Jézus Krisztust: ezt az áldottat a keresztre szegezte. És ő dicsőítette Istent a kereszten, és életben maradt a tizenötödik napon is. A zsidók azt mondták neki: »te bolond, fogadd el törvényünket, és életben maradsz: hiszen Mózes kapta a törvényt Istentől, amelyet nekünk adott, ezért mondja a könyvekben: „átkozott mindenki, aki a fán függ”« – erre a szerzetes válasza: »ő megsemmisítette a törvényt és kegyelmet hozott«. A továbbiakban a forrás számos bibliai verset idéz, majd így folytatja: „A zsidó pedig, hallván, hogy a keresztre feszített gyalázta őt, fogott egy lándzsát, átszúrta, és lelkét az Úrnak adta. És hirtelen, ugyanazon a napon, a király parancsot adott a zsidókról, hogy üzzék ki az összes zsidót, miután elkobozták a vagyonukat, és végezzék ki a véneket. Ez meg is történt. Egy bizonyos zsidó pedig, gazdag és nagyon bátor, megkeresztelkedett, és ezért a király közel engedte magához, és hama-

rosan püspökké nevezte ki. Felszentelték ugyan, de titokban hitehagyott maradt a Krisztustól és hittől, és szabadságot adott a zsidóknak az egész görög Királyságban, hogy rabszolgaságba vethessék a keresztényeket. És ezt a gonosz püspököt is elítélték és megölték, amint azt a boldog Jevsztratyij megjósolta, és vele együtt minden zsidót, aki Korszunyban (azaz Herszonban) telelt, és azt zsidót is, aki megkínozta az áldottat, megfosztották birtokától, ő pedig felakasztotta magát.”²⁴

Ez a szakasz tulajdonképpen egy sztereotípiagyűjteménynek is tekinthető, amely a középkori zsidóüldözések alapvető vádjait sorolja fel, élénk illusztrációja a vallási antijudaizmusnak:

1. A pénzéhes, kapzsi zsidó.
2. A vérvád, a húsvétkor ártatlan keresztény vért ontó zsidó képe.
3. A Krisztus-gyilkosság vádja.
4. Az evangéliumot elutasító, mózesi törvényt abszolutizáló magatartás.
5. A kikeresztelkedett zsidó „kripto zsidó” marad.
6. A fenti bűnökért az egész közösséget sújtó kollektív büntetést a kiűzetés.
7. Júdás sorsának megismétlődése, aki felakasztotta magát.

Összegzésként, ami a forrásokból kiolvasható a zsidósághoz való viszonyról, az, hogy a bizánci eredetű antijudaizmus alapvetően határozta meg a szláv és zsidó népesség együttélésének ábrázolását. Azok a sztereotípiák, amelyek mind a keleti, mind a nyugati kereszténységben megtalálhatóak voltak, átszivárogtak a szláv népesség írástudói közé is. Ezek fedezhetők fel az olyan írásokban, mint Ilarion homíliája a Törvényről és kegyelemről (*Szlovo o zakonye i blagodatyi*), vagy a kijevei Barlangkolostor Patyerikonja. Az előbbi is ellenséges velük szemben – „Űzd el a zsidókat a törvényükkel és szórd szét őket a pogányok között, mert mi közös van az árnyék és a valóság, a zsidóság és kereszténység között?”²⁵ – az utóbbiban azonban a fentiek szerinti erős vallási anti-judaizmust találjuk, csakúgy, mint Volockij Felvilágosítójában.

²⁴ KIJEVO-PECSERSZKIJ PATYERIK 1997.

²⁵ »SZLOVO O ZAKONYE I BLAGODATYI MITROPOLITA ILARIONA« <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4868> (Elérés: 2019. 07.02.)

Érdemes mindemellett megjegyezni, hogy az egyházi szerzők szövegein kívül a jogi típusú dokumentumokban is találkozunk a zsidóellenes megnyilvánulásokkal: a zsidózó eretnekség elterjedésének ürügyén, III. Iván uralkodásának vége felé Moszkvából kitiltották a zsidókat.²⁶ III. Vaszilij vatikáni követének szavai szerint pedig „Moszkvában a zsidókat ki nem állhatják, mert azok nagyon rossz emberek. Nemrég a törököket megtanították arra, hogyan kell rézágyúkat önteni.”²⁷ A zsidó közösséget ért, 1113-ban feljegyzett támadást követően, a moszkvai birodalom kialakulása idején, is olvasunk zsidókat érő atrocitásokról. A források IV. Iván idején, 1563-ban, Polockban jegyezték fel pogromot,²⁸ miután az uralkodó úgy döntött, hogy a rurikidák votcsinájának tartott várost visszaveszi a Litván Nagyfejedelemségtől. A bevett városban aztán leromboltatta a katolikus templomokat, a zsidókat pedig kötelezte, hogy keresztelkedjenek meg – aki ellenállt (a többség), azokat a Dvinába fojtották.²⁹

Bibliográfia

Források

JEVREJSZKIJE HRONYIKI
XVII SZTOLETYIJA 2015

KIJEVO-PECSERSZKIJ
PATYERIK
POLNOJE SZOBRANYIJE
RUSSZKIH LETOPISZEJ XXVIII
RÉGMÚLT IDŐK ELBESZÉLÉSE

VOLOCKIJ 1904

Jevrejszkije Hronyiki xvii Sztoletyija. Epoha „hmelnyicsini” Moszkva, 2015. Jevrejszkije Hronyiki xvii Sztoletyija. Epoha „hmelnyicsini” Moszkva, 2015.
Kijevó-Pecerszkij Patyerik, IV. XII. sz. Red. Olsevszkaja L. A., Dmitrijev L.A. Szankt-Petyerburg, 1997.
Polnoje Szobranijje Russzkih Letopiszzej XXVIII. Uvarovszkaja letopisz. Moszkva–Leningrad, 1963.
Régmúlt idők elbeszélése. Szerk. Balogh László – Kovács Szilvia. Budapest, 2015.
VOLOCKIJ, Jozsif: Proszvetyityel. Kazany, 1904.

²⁶ ALEKSZEJEV 2012. 244.

²⁷ SZVÁK 2014. 27–34.

²⁸ SZVÁK 2014. 27–34.

²⁹ KARAMZIN 1991.

Internetes források

- LETTER (T-S 12.122) (Kievan Letter) (letöltve: 2019. július 02.) <https://cudl.lib.cam.ac.uk/view/MS-TS-00012-00122/1>
- SZLOVO a zakonye blagodatyi mitropolita Ilariona (letöltve: 2019. július 02.) <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4868>

Szakirodalom

- BARTAL–KULIK 2022 BARTAL, I. – KULIK, A.: Isztorija jevrejszkovo naroda v Rosszii I. Ot drevnosztyi do rannyevo novovo vremenyi. Moszkva, 2022.
- BRUCKUSZ 1918 BRUCKUSZ, Ju.: Zaharija, knyáz Tyamanszkij. Jevrejszkaja sztarina, Vol. X. Petrograd, 1918.
- GOLB–PRITSAK 2003 GOLB, N. – PRITSAK, O.: Hazaro-jevrejszkije dokumenti X veka. Moszkva–Jeruzsálem, 2003. 132–133, 141.
- GOLB–PRITSAK 1982 GOLB, N. – PRITSAK, O.: Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century. Cornell University Press, Ithaca 1982.
- HUNYADI 2001 HUNYADI L.: A Schechter-féle szöveg: egy névtelen kazár zsidó levele. In: Források a korai magyar történelem ismeretéhez. Magyar Őstörténeti Könyvtár 16. Szerk. Róna-Tas András. Budapest, 2001. 162–167.
- IVELEV–KOZLOVSKIJ–RUSSZKIH LETOPISZEJ XXVIII IVELEV, M. M. – KOZLOVSKIJ, A. A. – MINAJEVA, N. I.: Raszprosztranyenijje i vlijanyije hazarszkovo kaganata v szredneyem Podnyeprovje (k voproszu szuscseszto-vanyija zsidovszkovo goroda na tyerritorii drevnyeho Kijeva). In: Hazarszkij almanach, XII. Harkov, 2014. 69–91.
- IVIK–KLJUCSNIYKOV 2021 IVIK, O. – KLJUCSNIYKOV, V.: Hazari. Moszkva, 2021. 178–180.
- JACKSON–KONOVALOVA–PODOSZINOVA 2009 JACKSON, T. N. – KONOVALOVA, I. G. – PODOSZINOVA, A. V.: Drevnyaja Rusz v szvetye zarubezsnih isztocsnikov. III. Vosztocsnije isztocsniki, 2009.
- KAZAKOVA–LURJE 1955 KAZAKOVA, N. K. – LURJE, J. Sz.: Antyifeodalnije jetyicsezskije dvizsenijja na Ruszi XIV–XVI. Moszkva, 1955.
- KOKOVCOV 1913 KOKOVCOV, P. K.: Novij jevrejszkij dokument o hazarah i hazaro-russzko-vizantyjszkijh otnosenijah. XI. 1913. 152–153.
- KLIER 2000 Klier, D.: Rosszija szobirajet szvoih Jevrejev – Russia Gathers her Jews. Moszkva, 2000.

- KRAUSZ 2004 KRAUSZ Tamás: Antiszemizmus – holokauszt – államszocializmus. Budapest, 2004.
- NOVOSZELCEV 1990 NOVOSZELCEV, A. P.: Hazarszkoje goszudarsztvo i jevo rol v isztorii Vosztocnoj Jevropi i Kavkaza. Moszkva, 1990.
- SÁNDOR 2014 SÁNDOR Klára: A székely írás eredetéről dióhéjban. *Magyar Tudomány* 175. (2014) 5: 572–575.
- SZVÁK 2014 SZVÁK Gyula: Az első orosz pogromista és történelmi emlékezete. In: Az antiszemizmus történeti formái a cári birodalomban és a Szovjetunió területein. Szerk. Krausz Tamás – Barta Tamás. Budapest, 2014. 27–34.
- VORTMAN 1996 VORTMAN, D.: De sukatyi Zsidovszki vorota. In: Evrejszka isztorija ta kultura v Ukraini. Materiali konferencii. Kiiv, 1996. 33–37.
- YAKERSON 2014 YAKERSON, Sz. M: Nyeszkolko paleograficseszkih remarok k datyirovke „Kijevszkovo pizsma”. In: Kenaanyiti: Jevreji v szrednyevkovom szlavjanszkom mire. Szerk: Moszkvovics–Cslenov–Torpuszman. Moszkva–Jeruzsálem, 2014.
- ZUCKERMAN 2015 ZUCKERMAN, K. O.: V kijevszkom pizsme iz Kairszkoj genizi. In: Matyeriali po archeologii isztorii i etnografii Tavrii. Szimferopol, 2015. 658–710.

A Baszkakov és Zubov család tatár eredetéről

VÁSÁRY ISTVÁN

Absztrakt

A cikk megkísérli a Baszkakov és Zubov család tatár eredetének tisztázását. E két nemesi család tatár őstől való leszármazását az orosz kutatás hitelesnek és megbízhatónak fogadja el, mindössze az esemény datálását és az ősatya személyét illetően voltak kételemek és eltérő vélemények, cikkünk pont ezeket a kérdéseket igyekszik tisztába tenni. A Baszkakov és Zubov család egy kereszténnyé vált tatár baszkaktól eredeztette magát, aki a keresztségben Martyin/Zaharej nevet viselte. A család legismertebbé vált tagja az áttért baszkek unokája Borovszki Szent Pafnutij lett (1394–1477), akinek az életére vonatkozó gazdag forrásanyagban sehol sem szerepel a tatár ős nagyapa eredeti neve. Amragan vlagyimiri baszkek csak az 1686-ban a Razrjadnij Prikazba beadott családi összeírásban fordul elő ősatyaként, ezután minden későbbi forrás ezt emlegeti. Alapos vizsgálat után a cikk arra a következtetésre jut, hogy a Martyin névre keresztelkedett egykori borovszki baszkek helyett a jó 60 évvel korábban élt vlagyimiri nagy baszkek Amragan neve először tévesen kerülhetett be a Baszkakovok és Zubovok családfájába az 1686-ban beadott családi összeírásban és innen terjedt el a kései genealógiai irodalomban. A végkövetkeztetés az, hogy bár a tatár legendák jelentős része a tatár őstől való eredetet jól megőrizte, de a részletek vonatkozásában, az idő múlásával a neveket és a kronológiát illetően kavarodások jöhetnek létre.

Kulcsszavak: orosz genealógiák, Baszkakovok, Zubovok, Martyin/Zaharej, Amragan vlagyimiri baszkek, Borovszki Szent Pafnutij

Mint a középkorban mindenütt, az orosz nemesség is különböző eredetű családokból állt össze, a legnépesebb helyi orosz elemen kívül a legkülönbözőbb országokból integrálta tagjait, mind nyugatról, mind keletről. A Moszkvai Állam, földrajzi és történeti helyzetének megfelelően, a legtöbb idegen eredetű családot a litvánok, lengyelek és tatárok közül inkorporálta. A nemesi családokra vonatkozó feljegyzések, főleg a rurikidák népes fejedelmi klánjára, az orosz évkönyvek gazdag tárházában állnak rendelkezésünkre, de minden forrás tartalmazhat genealó-

giai jellegű feljegyzéseket. Mindenesetre az első rendszeres genealógiák elkészítésére csak a *mesztnyicsesztvo* 1682-ben történt megszüntetése után került sor, mikor is a nemesi családokat kötelezték, hogy adják be családfájukat és családi irataik másolatát a Razrjadnij Prikazba. Így született a „Barhatnaja knyiga”, amely az 1555–1556-os „Goszudarev rodoszlovec”-et és a 16–17. századi genealógiai összeírásokat foglalta magában, amelyeket 1682–87-ben adtak be a nemesi családok. A Barhatnaja knyiga aztán 100 évvel később, 1787-ben nyomtatásban is megjelent.¹ Az orosz források az idegen eredetű, orosz szolgálatba állt nemes ős esetében a *vijezd* szót használták az esemény jelölésére, amelynek jelentése „kijövetel” volt. A külföldi őstől való eredet a 16. század végétől a 17. században már szinte divattá vált, és ezeket az eredetre vonatkozó legendákat minden esetben kritikával kell kezelni, főleg az európai eredetlegendákat.² Ugyanakkor a tatár, litván és lengyel eredetlegendák többsége magától értetődően valamilyen történeti magot majd minden esetben tartalmaz, hiszen ezekkel a népekkel, illetve államaikkal az oroszok a 13. századtól kezdve rendszeres kapcsolatban voltak. Egyes tatár előkelők orosz szolgálatba állása (*vijezd*) igazából a 14. századtól kezdődött nagyobb mértékben, és egyre erősödött ez a tendencia az 1360-as éveket követő aranyhordai zavargások, majd az önálló kán-ságok leválásával a Nagy Horda testéről. A hordai dinasztikus harcok vesztesei a környező államokban, Krímben, Kazánban, Asztrahánban, Moszkóviában és Litvániában találtak menedéket. A Nagy Horda szét-hullása, majd bukása után (1480 és 1502) Ahmat kán és családjának számos tagja szóródott szét és került jelentős mértékben orosz szolgálatba.³ Kétségtől a legkorábbi biztos példa egy tatár előkelő emigrációjára a 13. századból a dzsingiszida herceg Petr cárevicsé.⁴ Most egy időben

¹ BK 1–2. – Mindezekre ma is alapvető N. P. Lihacsov munkássága: LIHACSOV 1897; LIHACSOV 1902.

² Érdemes megjegyezni itt, hogy a *Barhatnaja knyiga* minden esetben feltünteti a család származását (orosz, lengyel–litván, nyugat-európai, tatár és más keleti, meghatározatlan).

³ BELJAKOV 2006; BELJAKOV 2011. 51–53.

⁴ Ennek történeti hátterét egy másik cikkemben próbáltam felvázolni „Péter aranyhordai cárevics, az orosz egyház szentje és a Csirikovok genealógiája” című cikkemben (megjelentés alatt a *Világtörténetben*).

későbbre datálható tatár migrációról (*vijezd*) fogok szólni, mégpedig a Baszkakov család névadó őseinek az orosz szolgálatba állásáról.

Hogy koherens családfával rendelkezünk a Baszkakov családról, annak köszönhető, hogy a későbbi orosz genealógiák között van egy, amely a híres Szent Pafnutij Borovszkij nagyatyjától, Amragan baszkaktól, keresztény nevén Martyin/Zaharejtől eredezteti magát. A Baszkakovoknak az első összefüggő családfája a 17. század végén keletkezett, amelyet 1686-ban adtak be a Razrjadba.⁵ A Barhatnaja knyiga szerint a Baszkakov család tatár eredetű volt („iz Tatar”),⁶ és ősük Amragan baszkak volt. A Baszkakovok tatár őstől való leszármazását az orosz kutatás hitelesnek és megbízhatónak fogadja el, mindössze az esemény datálását és az ősatya személyét illetően voltak kételyek és eltérő vélemények, cikkünk pont ezeket a kérdéseket igyekszik tisztába tenni. A 15–16. századi számos tatár *vijezd* között az orosz nemességben a Baszkakov család őséé volt az egyik legkorábbi, csak a dzsingiszida Szent Petr cárevicsé volt korábbi (vö. a 4. jegyzetet fentebb). A Baszkakov család a későbbiekben, már a 16. században is, igen kiterjedt volt, és a 20. századig végig prominens szerepet játszott az orosz történelem folyamán.⁷

A következőkben először közlöm a közös eredetű Baszkakov és Zubov család első négy nemzedéke tagjainak családfáját az 5. jegyzetben említett, a Razrjadba beadott összeírás alapján, majd megpróbálom tisztázni a család tatár eredetéről szóló adatok forrásértékét.

⁵ A felhívásnak nem minden nemesi család tett eleget, így egyes családok kimaradtak a *Barhatnaja knyigából*. Erről a folyamatról és részletes történetéről, alapos levéltári kutatásokkal alátámasztva I. ANTONOV 1996. Vö. még BICSKOVA 1981. A Baszkakovokról szóló genealógiai feljegyzések (*rodoszlovnije roszpizsi*) pontos adatai, levéltári jelzetekkel együtt: ANTONOV 1996. 83. A Baszkakov család 1686-ban készült eredeti beadványa a Razrjadban megőrződött (RGADA f. 210, op. 18, ed.hr. 84, fols. 1, 2). A családfa kiadatlan, a tatár eredetű orosz családokról szóló nagyobb munkámban szeretném majd több más anyaggal együtt publikálni. – A családfát követő két oklevélmásolat (fols. 3–4: egy 1610-ben kelt oklevél és fols. 3–4: egy 1673-ban kelt oklevél) közül az első ki van adva: JUSKOV 1898, No. 295.

⁶ BK 2. 284: eredetileg a 154. számú összeírás volt.

⁷ Vö. még OG 12. 48; DOLGORUKOV 1857. 263; BOBRINSZKIJ 1890. 653–654; BROKGAUZ 1891. 144.

A Baszkakov és Zubov család első négy nemzedékének genealógiája

I.

1. Martyin (Zaharej ?), a keresztséget felvett baszkak eredeti tatár neve nem maradt fenn (a vlagyimiri nagy baszkakkal, Amragannal való azonosítása téves)

II.

2. Ivan Martyinovics..... 1.

III.

3. Parfenyij Ivanovics (később: Pafnutyij Borovszkij)..... 2.

4. Ivan Ivanovics 2.

IV.

5. Nyikita Ivanovics (az ő leszármazottai a Baszkakovok) 4.

6. Jakob Ivanovics Zub (az ő leszármazottai a Zubovok) 4.

A Baszkakov és Zubov család eredetének kérdése

A genealógiai feljegyzés szerint a vlagyimiri tatár nagy baszkak⁸ Amragan felvette a keresztnységet, és a keresztségben a Martyin nevet kapta (ragadványneve pedig a Zaharej volt). Ennek a keresztnévé lett basztraknak, Martyinnak volt a fia Ivan, akinek két fia volt: az egyik Parfenyij, aki később mint szerzetes a Pafnutyij Borovszkij nevet viselte és Ivan. Pafnutyijnak mint szerzetesnek természetesen nem volt gyermeke, de öccsének, Ivan Ivanovicsnak két fia volt, Mikita és Jakov, az előbbtől származik a Baszkakov család, az utóbbtól a Zubov család.

„Batu kánnak (cárnak) az orosz földre vezetett hadjárata során az agarénus (muszlim: itt a pogány tatárookra vonatkozik) nemből száрма-

⁸ Az aranyhordai török eredetű *baszkak* terminusnak óriási irodalma van, erre l. DOERFER 1963–1975. – A *baszkak* szóra az orosz nyelvben és forrásokban l. SZREZNYEVSKIJ 1. 43; SIPOVA 1976. 64. – A *baszkak* szó török–mongol hátterére l. VÁSÁRY 1978.

zó saját kormányzóit, a baszkakokat tette meg a korábbi kormányzók helyett. (Az egyiket) Amragannak nevezték kun (polovec) nyelven [...], és a 6767. évben [= A.D. 1257/58] elküldte Jaroszláv Jaroszlávovics herceg télen Szvjatoszláv Alekszandrovicsot az orosz földre, hogy sereget gyűjtsön. Sokakat összegyűjtött, vele jött Nagy Novgorodba a vlagyimiri baszkak Amragan is. Mikor a németek meghallották, hogy a német város Kolivany⁹ ellen akartak továbbmenni, elküldték követeket kérelemmel, Amragan pedig felvette a szent keresztséget, s a keresztségben a Martyin nevet kapta, ragadványneve pedig Zaharej volt. Martyin fia Ivan volt, Ivan gyermekei pedig Parfenyej, szerzetesként Pafnutyij Borovszkij és Ivan voltak. Ivan Ivanov gyermekei Mikita és Jakov Zub (*zub* 'fog') voltak..."¹⁰

Ebben a narratívában két történetileg ismert, más írott forrásokban is szereplő személy szerepel, az egyik Amragan nagy baszkak, a másik pedig Borovszki Szent Pafnutyij; a többi négy személyről (2., 4., 5. és 6. sorszám alatt a családfában) más forrás nem tudósít.

Lássuk hát ezt a két történeti személyt (1. és 3. sorszám alatt), mennyiben járulnak hozzá a genealógia megértéséhez. Amragan (a Nyikonovszkaja letopiszjben Iarmagan és Nagarman néven szerepel) az 1260/70-es évek ismert tatár szereplője volt, az orosz évkönyvek sokszor megemlékeznek róla.¹¹ A vlagyimiri nagy baszkak (*velikij baszkak*) tisztségét viselte, tehát annak megfelelően, hogy az orosz nagyfejedelmi cím viselője ez időben a vlagyimiri fejedelem volt, a legfontosabb fejede-

⁹ Tallinn/Revel régi orosz neve, amely a 13–18. században volt használatos.

¹⁰ „Внашествие царя Ботыя на рускую землю [вместо] владетелей прежних, поставляя своих владетелей агарянска рода Амраган зоветца половецким [языком] [...] баскаки, и в лето 6767 [1258/59] послал князь Яр[ослав Ярославич] на зиму Светаслава Александровича за рускую землю полки збирати, он же совокуп [...] многу и прииде с ним в Великий Новъгород баскак владимирский Амраган и хоте итти на град немецки Колывань. И уведав немцы, приславши послы своя с челобитьем, и Амраган прия святое крещение, и во крещении имя ему Мартин прозвище Захарей. А у Мартина сын Иван, а у Ивана дети Парфеней был в чернцах Пафнутий Боровский, да Иван. А у Ивана Иванова сын дети Микита да Яков Зуб, от них же и тарати [...]. А у Никит[ы] Иванова сына сын Данила, а у Данила Микитина сына дети Михайло да Данило да Иван бездетен...” (RGADA f. 210, op. 18, ed.hr. 84, fol. 1).

¹¹ PSZRL 10 (Nik. let.). 147, 151. – További előfordulásokat l. SZELEZNYOV 2009. 77.

lemség mellé (vagy inkább fölé) a tatár főkormányzó a nagy baszkak címet viselte. Nyilván ő volt a többi fejedelemség és város élére kinevezett baszkakok főnöke. 1267/68-ben (6777) vejével (vagy sógorával, oroszban *zjaty*), Ajdarral és orosz hadak élén érkezett Novgorodba, hogy hadjáratot vezessenek a Német Lovagrend városai ellen. De a német városok megijedtek, ajándékokat küldtek és behódoltak az orosz–tatár hadak előtt, így kerülték el a pusztítást. 1273-ban Amragan részt vett Jaroszlav Jaroszlavics tveri és vlagyimiri nagyfejedelemnek a novgorodi köztársasággal vívott konfliktusában, és együtt perzselték fel a Torzszok környéki vidéket.¹² A vlagyimiri nagy baszkak Amraganról más feljegyzésünk nincs, esetleges áttéréséről, a roszpisz szövegét leszámítva, nem szólnak források.

Most ugorjunk a családfa 3. nemzedékének képviselőjére, Parfenyijre, aki később a híres szentéletű szerzetes lett Pafnutyij Borovszkij néven. Parfenyij/Pafnutyijra (1394–1477) gazdag forrásanyag áll rendelkezésre, amelyben elsősorban két forráscsoportot kell elkülönítenünk. Mindkét forráscsoport olyan emberektől származik, akik személyesen ismerték Pafnutyijt, hiszen Pafnutyij legjelesebb követőjének és tanítványának, az orosz szerzetesség és egyház életében oly fontos szerepet játszó Jozsif Volockijnek közvetlen rokonai voltak. Az egyik Jozsif testvére, Vasszian Szanyin volt, aki összeállította a szent életrajzának, a *zsityijének* a szövegét,¹³ amelynek egy változata a Makarij metropolita által szerkesztett Velikije Csetyi Minyeibe is bekerült.¹⁴ A másik munkát, a *Volokolamszkij Patyeriket* Doszifej Toporkov írta, aki Jozsif unokaöccse volt.¹⁵ Mindhárman, Jozsif, Vasszian és Doszifej, Pafnutyij tanítványi köréből kerültek ki, a borovszki monostorból, ahonnan két évvel meste-

¹² SZELEZNYOV 2009. 77. – Itt pontos hivatkozásokkal a megfelelő évkönyvekre és a szakirodalomra. Vö. még NASZONOV 1940. 20–21.

¹³ Ennek kiadását l. KADLUBOVSKIJ 1899. 98–149.

¹⁴ Ugyanakkor Pafnutyij Borovszkij szentként való tisztelete már 1531-től datálható, amikor Danyiil metropolita rendelkezett a szent kánonjának éneklése és a *zsityije* felolvasása felől az istentiszteleten. A szent ünnepe azóta május 1-jén, Pafnutyij halálának napján van. A Makarij-féle 1546. és 1548. évi zsinatok tehát mindössze megerősítették Pafnutyij szentként való kultuszát (GOLUBINSZKIJ 1913. 83, 100). – Vö. még BULGAOV 1888. 153–154.

¹⁵ A Volokolamszkij Patyerik első kiadását l. VOLOK. PATYERIK 1905, a műről szól mai ismereteinket l. LURJE 1989. 163–166. Vö. még KADLUBOVSKIJ 1902. 125–160, 220–229. – Mindkét forráscsoportra ma is érvényes megállapításokkal KLJUCSEVSZKIJ 1871. 204–208.

rük, Pafnutyij halála után, 1479-ben jöttek el, mikor is Jozsif megalapította a volokolamszki monostort. Mindezek miatt mind a *zsityije*, mind a *Patyerik*, igen hiteles, komoly forrásértékű munkáknak tekinthetők.

Ezek alapján a következőkben foglalható össze Pafnutyij élete. Parfenyij 1394-ben a Borovszk városától nem messze található Kugyinovo faluban született kis földbirtokos (*voicsinnyik*) családban. Édesapja, Ivan egy Martyin nevű megkeresztelkedett tatár baszkkaknak volt a fia. 1414-ben, húszéves korában lett szerzetes a borovszki Pokrovszkij monostorban. Később igumenné választották, és 1426 tájt pappá szentelték. Utáni harminc évig a borovszki monostorban élt, majd 1444-ben egy súlyos betegség után felépülve kivonult a monostorból egy társával, és új monostort alapított. Legnevesebb tanítványa Ioann Szanyin, akit ő maga szentelt fel szerzetessé Jozsif néven (a későbbi Jozsif Volockij).

Az elbeszélésben különös hangsúllyal szerepel az, hogy Pafnutyij nagyapja, Martyin egy megkeresztelkedett tatár baszkkak volt, de sem a *zsityijében*, sem a *Patyerikben* nem szerepel a nagyapa eredeti tatár elnevezése. Amragan baszkkak neve először a fentebb közölt 1686-ban beadott családi roszpiszben fordul elő ősatyaként, ezután minden későbbi forrás ezt emlegeti.¹⁶ Nagyon kevesen gondolkoztak el a mai napig

¹⁶ BK 2. 284: „predok ih nazüvalsza Amragam baszkkak”; OGDR 1798. 25 és OGDR 1801. 4: „...Dvorjanye Zubovü [...] proiszhogyat ot drevneye blagorodnoj familii Amragata, a po krescenyii nazvannogo Zaharijem, kotorij v 1237m godu nahogyilsza v gorogye Vlagyimire namesztnyikom.” Számos későbbi genealógiai munkában, amelyek elsődleges forrásokat nem használtak, a vlagyimiri nagy baszkkak neve változatos torzított formákban jelenik meg (*Miragan*, *Amragat* sb.). Ezekre l. BASZKAKOV 1979, 19–27; HALIKOV 1992. 51–52. Baszkakov és Halikov egyben egy sor téves etimológiát is közrebocsát e nevekkel kapcsolatban, amelyekre itt kitérni felesleges. Mindenesetre N. A. Baszkakov észrevette, hogy kronológiailag magyarázhatatlan az Amragantól való eredet, és ezt úgy próbálta áthidalni, hogy Amragan két keresztény nevéből két nemzedéket csinált, tehát szerinte Martyin Zaharej fia lehetett, és így Pafnutyijnak nem nagyapja, hanem dédapja lett volna. Elmés ötlet, de semmilyen adat nem támasztja alá, a tatár ős mindenhol Pafnutyij nagyapjaként (*gyed*) szerepel, és nem dédapjaként (*pragyed*). Teljesen elfogadhatatlan N. Lukina ötlete is, aki a kései forrásokban szereplő és az 1237. évhez kapcsolt Amragatot megpróbálja leválasztani a későbbi Amragan baszkkaktól, és megtenni a Zubovok (és persze a Baszkakovok) őseül (LUKINA 2005). Az összes névvariáns (*Amragan*, *Iarmagan*, *Narmagan*, *Miragan*, *Amragat* stb.) egy névnek (feltehetően az *Amragannak*) a romlott alakja. A névnek nincsen biztos etimológiája, legvalószínűbb a török *Amragan*, „ajándék” jelentésű név hangátvétései *Amragan* alakjából való való származtatása (l. RÁSONYI–

azon, hogy hogyan lehetséges, hogy Pafnutij még ismerte nagyapját, a Martyin névre megkeresztelkedett baszkakot, aki legalább két nemzedékkal később élhetett, mint Amragan baszkak az 1260–1270-es években. A. A. Zimin tisztázta, hogy ha a nagyapa élt még Pafnutij gyermekkorában (a 14. század végén, 15. század elején), ez pont a baszkakok intézményének felszámolásának idejére esett, amely az orosz fejedelmek által is támogatott népi mozgalmak hatására következett be, és ezután az orosz fejedelmek kezdték közvetlenül beszédni a hordai adót. Mindez Ivan Kalita moszkvai fejedelemsége idejére (1325–1340) eshetett.¹⁷ A baszkakság felszámolása idején az orosz fejedelmek követelése a baszkakok kereszténységre térése volt, mármint ha maradni akartak orosz földön. Ez idő tájt, tehát az 1320–1330-as években a baszkaki réteg egy részének megkeresztelkedése sejthető, és Zimin jogosan feltételezi, hogy ekkor tájt történhetett meg Pafnutij nagyapjának Martyin névre történő megkeresztelése is.¹⁸ Megkeresztelése előtt pedig Martyin (tatár nevét nem tudjuk) Borovszknak volt a baszkakja, ezt világosan állítja a Volokolamszki Patyerik (*i ot gyeda szvojego Martyina szlüsa, izse toj bjase baszkak v gragye Borovjszce*). A. A. Zimin hívta fel a figyelmet, hogy ez a fontos útbaigazításul szolgáló mondat a *zsityijében* hiányzik.¹⁹

Végül még egy kérdésre kell válaszolnunk: miért állítja a *zsityije*, hogy a hitetlen agarénusok (itt tatárok) baszkaknak hívják a városi kormányzókat kun/polovec nyelven.²⁰ A kun (oroszul polovec) elnevezés a *zsityijében* valószínűleg archaizmus, hiszen a kunok/polovecek török törzsei, akik a 11–13. században olyan fontos szerepet játszottak a dél-orosz sztyeppevidék történetében, és az orosz fejedelemségekkel a legszorosabb kapcsolatban voltak, a tatár-mongol hódítás után egy részük

BASKI 2007. 1/72).

¹⁷ ZIMIN 1952. 64.

¹⁸ ZIMIN 1952. 63.

¹⁹ ZIMIN 1952. 63, 29. j. – KRIVOSEJEV (2015. 194–201) azt próbálta bizonyítani, hogy a Zimin javasolta 1320 körüli datálással szemben inkább az 1262. évi, baszkakokkal kapcsolatos zűrzavaros időre kell inkább gondolnunk. Érvelése nem győzött meg.

²⁰ „Sei prisznopomnyimüi otyec Pafnotyje, ot / kolena agarjanjska vlekiiszja rodom. [...] bezbozsnij carj Batij [...] k szim zse posztavljajet i vlasztjelja po vszem gradom, ot bezbozsnüh agarian ihzse baszkaki naricajet poloveckim jazikom, ot tyeh kolena i roda korenny imaty Blazsennij szei Pafnotyje, jakozse prezse recseszja.” KADLUBOVSKIJ 1899. 117–118.

elmenekült nyugatra, viszont nagy tömegben maradtak és politikailag az Arany Horda mongol fennhatósága alá kerültek. Zimin kimutatta, hogy csak a *zsityije* használja a *polovec* terminust, a *Patyerik*ben az „ih zse baszszakaki naricajet tyeh jazika” kifejezés szerepel.²¹

Mindezek után feltehetjük a kérdést, hogy a Martyin névre keresztelkedett egykori borovszki baszszak helyett hogyan és mikor kerülhetett be a Baszszakovok és Zubovok családfájába, kronológiailag és egyáltalán, tévesen, a jó 60 évvel azelőtt élt vlagyimiri nagy baszszak, Amragan neve? Pontosan nem tudjuk a választ, de úgy tűnik, hogy az 1686-ban beadott családi összeírásba került be először és terjedt el a kései genealógiai irodalomban.

A cserét az is megkönnyítette, hogy Martyin eredeti tatár neve nem maradt fenn, így könnyen azonosíthatták a legismertebb baszszakok egyikével, a jóval korábban élt Amragannal. Ez újból figyelmeztet, hogy milyen óvatosan kell bánni a genealógiák származási legendáival. Ugyanakkor, a tatár eredetű orosz családok genealógiáival foglalkozván, az is nyilvánvalóvá lett előttem, hogy pár evidens genealógiai koholmányt leszámítva, a tatár legendák jelentős része a tatár őstől való eredetet jól megőrizte, de a részletek vonatkozásában, az idő múlásával a neveket és a kronológiát illetően igen nagy kavarodások jöhettek létre, mint ahogy ezt a Baszszakov és Zubov család tatár őséne vizsgálatánál is láhattuk.

²¹ ZIMIN 1952. 63. – Mindennek ellenére kétségtelen, hogy a *baszszak* terminus török eredetű, és SZEMJONOV (1947. 140) némi joggal tarthatja a szót kun/polovec eredetűnek, akkor is, ha a 13. század közepétől csak a *tatár* terminust használták az orosz források az Arany Horda alattvalóira.

Bibliográfia

- ANTONOV 1996 ANTONOV, A. V.: Rodoszlovnüje roszpisi konca XVII v. Moszkva, 1996 (Issledovanyija po russzkoj isztorii, vüp. 6).
- BASZKAKOV 1979 BASZKAKOV, N. A.: Russzkie familii tjurkszkogo proizshozsgyenyija. Moszkva, 1979.
- BELJAKOV 2006 BELJAKOV, A. V.: Ahmatovicsi v Rosszii. Inozemci v Rosszii v XV–XVII vekah. Moszkva, 2006. 505–514.
- BELJAKOV 2011 BELJAKOV, A. V.: Csingiszidi v Rosszii XV–XVII vekov. Proszopograficseszkoje isszedovanyije. Rjazany, 2011.
- BICSKOVA 1981 BICSKOVA, M. E.: Iz isztorii szozdanyija rodoszlovnih roszpiszej konca XVII v. i Barhatnoj knyigi. *Vszpomogatyelnije isztoricseszkiye gyiszdyclini* 12. (1981), 90–109.
- BK 1–2 Rodoszlovnaja knyiga knyazej i dvorjan rosszijszkih i vijezzsuh, szogyerzsacsasaja v szebe: 1. Rodoszlovnaju knyigu ... kotoraja izvesztna pod nazvanyijem Barhatnoj Knyigi Moszkva, 1787.
- BOBRINSZKIJ 1890 BOBRINSZKIJ, A. A.: Dvorjanszkije rodi vnyeszennije v Obscsij Gerbovnyik Vszerosszijszkaj Imperii. Csaszty 1: do konca XVI veka. Szankt-Petyerburg, 1890.
- BROKGAUZ Enciklopegyicseszki szlovar Brokgauza i Jefrona. 86 tom. Szankt-Petyerburg, 1890–1907.
- BULGAKOV 1896 BULGAKOV, Sz. V.: Meszjaceslov i Triogyion pravoszlavnoj cerkvi: Zsityija vszeh szvjatih, prazdniki poszti i procsije dnyi cerk. goda. Vipuszk 4: Harjkov, 1896.
- DOERFER 1963–1975 DOERFER, G.: Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen 1–4. Wiesbaden, 1963–1975.
- DOLGORUKOV 1857 DOLGORUKOV, Knyazj P.: Rosszijszkaja rodoszlovnaja knyiga. Csaszty 4. Szankt-Petyerburg, 1857.
- DRRI Dvorjanszkije rodi Rosszijszkaj imperii 1–2. Szankt-Petyerburg, 1995.
- GOLUBINSZKIJ 1903 GOLUBINSZKIJ, Je. Je.: Isztorija kanonyizacii szvjatih v russzkaj cerkvi. 2. jav. és kieg. kiadás. Moszkva, 1903.
- HALIKOV 1992 HALIKOV, A. H.: 500 russzkih familij bulgaro-tatarszkogo proizshozsgyenyija/ Bolgar-tatar csygyzlary 500 rus familiase. Kazanj, 1992. = Sh. E. Tanaln (Jekatyerinburg, 2004) http://tatural.ru/500/500_rustat_family.htm.
- JUSKOV 1898 JUSKOV, A. I.: Akti XIII–XVII vv. predsztavlennije v Razrjadnij Prikaz predsztaviteljami szluzsilih familij

- poszle otmeni mesztnyicesztva. Csasztj I. 1257–1613 gg. Moszkva, 1898.
- KADLUBOVSZKIJ 1899 KADLUBOVSZKIJ, A. P.: Zsityije prepodobnogo Pafnutija Borovszkogo, piszannoje Vasszianom Szanyinim. Szbornyik isztoriko-filologicseszskogo obscsesztva pri Insztitutye knyazja Bezborodko v Nyezsinye. Kijev, 1899. T. 2, old. 2, 98–149.
- KADLUBOVSZKIJ 1902 KADLUBOVSZKIJ, A. P.: Ocserki po iztorii drevnyerusszkoy lityeratury zsityij szvjatih 1–5. Varsó, 1902.
- KLJUCSEVSZKIJ 1871 KLJUCSEVSZKIJ, V. O.: Drevnyerusszkije zsityija szvjatih kak isztoricseszskij isztocsnjik. Moszkva, 1871.
- KRIVOSEJEV 2015 KRIVOSEJEV, Ju. V.: Rusz i mongoli. Issledovanie po isztorii Szevero-Vosztocsnoj Ruszi XII–XIV vv. Szentpétervár, 2015.
- LIHACSOV 1897 LIHACSOV, N. P.: Goszudarev rodoszlovec i rod Adasevih. Szentpétervár, 1897.
- LIHACSOV 1901 LIHACSOV, N. P.: Goszudarev rodoszlovec i Barhatnaja knyiga. *Izvesztyija Russzskogo Genyealogicseszskogo Obscsesztva* 1. (1900), 49–62.
- LIHACSOV 1989 LIHACSOV, D. Sz. (red.): Szlovar knyizsnyikov i knyiznosztyi Drevney Ruszi. II/1 (vtoraja polovina XIV–XVI b.). L–Ja. Leningrád, 1989.
- LUKINA 2005 LUKINA, N.: Vologodszkije dvorjanye Zubovi, 1. rész. Moszkva, 2005. = https://www.booksite.ru/usadba_new/zubov/4_47.htm#0
- LURJE 1989 LURJE, Ja. Sz.: Patyerik Volokolamszkij. In: LIHACSOV 1989. 163–166.
- NASZONOV 1940 NASZONOV, A. N.: Mongoli i Rusz (isztorija tatarszkoy polityiki na Ruszi. Moszkva–Leningrád, 1940.
- OGDR Obscsij Gerbovnyik dvorjanszkikh rodov Vszerosszjszkoy Imperii, 1–21. Szentpétervár, 1798–1917. = <https://gerbovnik.ru> (hozzáférés: 2022. 06. 20.)
- PSZRL Polnoje szobranijje russzkih letopiszzej 1–46. 1841–2018 (bizonyos kötetek több kiadásban is megjelentek)
- RÁSONYI–BASKI 2007 RÁSONYI, L.–BASKI, I.: Onomasticon Turcicum. Turkie Personal names, 1–2. Bloomington, 2007.
- RGADA Russzkij Goszudarstvennij Arhiv Drevnyih Aktov. Moszkva.
- SIPOVA 1976 SIPOVA, Je. N.: Szlovar tjurkizmov v russzkom jazike. Alma-Ata, 1976.
- SZELEZNYOV 2009 SZELEZNYOV, Ju. V.: Elita Zolotoj Ordi. Kazany, 2009.

- SZEMJONOV 1947 SZEMJONOV, A. A.: K voproszu o zolotoordinszkom tyerminye „baszkak”. *Izvesztyija AN SzSzSzR. Otgyelenyije lityeraturi i jazika* 6/2. (1947), 138–140.
- SZREZNYEVSKIJ 1893–1903 SZREZNYEVSKIJ, I. I.: Matyeriali dlja szlovarja drevnyerusszkogo jazüka po piszmennim pamjatnyikam, 1–3. Szankt-Petyerburg, 1893–1903; Dopolnyenyija. Szankt-Petyerburg, 1912.
- VÁSÁRY 1978 The origin of the institution of *basqaqs*. *Acta Orientalia Hungarica* 32. (1978), 201–206.
- VOLOK. PATYERIK 1915 Volokolamszkij Patyerik. Moszkovszkije viszsije zsenz-kije kurszi. Szeminarij po drevnyerusszkoj lityerature. No. 5. Szergijev Poszad [1915].
- ZIMIN 1952 ZIMIN, A.A.: Narodnije dvizsenyija 20-h gg. XIV veka i likvidacii szisztemi baszkacsesztva. *Izvesztyija AN SzSzSzR, szerija isztorii i filosofii* 9/1. (1952), 61–65.

Hogyan öröklődött a nagyfejedelmi hatalom a 14–15. századi Moszkvai Ruszban?¹

BÓTOR TÍMEA

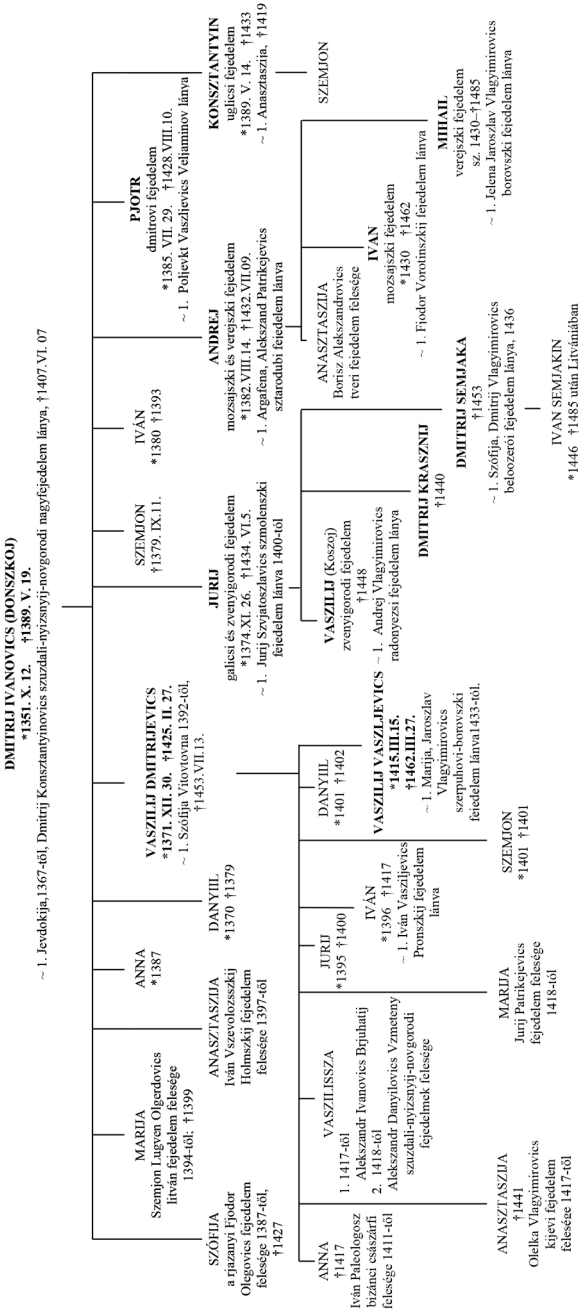
Absztrakt

A moszkvai nagyfejedelmek 14–15. században keletkezett végrendeletein keresztül betekintést nyerhetünk a Moszkvai Nagyfejedelemség gazdaság-, társadalom-, politika- és kultúrtörténetébe. Az új, a moszkvai nagyfejedelmi ág, a Kalityics- vagy Kalitovics-dinasztia kapcsolatrendszere, a hatalom öröklésének rendje és szokása jól rekonstruálható a fennmaradt testamentumok vizsgálata során. 1425-ben I. Vaszilij halálakor az öröklésre vonatkozó végrendeletet felül kellett bírálni, mivel a nagyfejedelem tízéves fia, a későbbi II. Vaszilij jogosultsága is felmerült atyja végrendeletei alapján. Tanulmányomban a 15. század első felét meghatározó dinasztikus viszály kialakulásának okait vizsgálom a nagyfejedelmi végrendeletek tükrében. Milyen előzmények vezettek ahhoz, hogy II. Vaszilij a halála előtt (1462) megszövegezett oklevelében, először a moszkvai fejedelmi testamentumok sorában, rangidős fiára, Ivánra hagyta a nagyfejedelmi címet?

Kulcsszavak: 14–15. század, Moszkvai Nagyfejedelemség története, nagyfejedelmi végrendeletek, öröklési rend, a hatalom megosztása

Az öröklés rendjének gyakorlata a 14–15. században keletkezett moszkvai nagyfejedelmi végrendeletek alapján jól vizsgálható. Az öröklésnek két fajtája létezett: a törvény (*po zakonu*) vagy szokás (*po obicsaju*), valamint a végrendelet (*po zavescsanyiju*) szerinti. A törvény vagy szokás által bekövetkezett öröklésben a végrendeletkező akarata semmilyen formában nem nyilvánulhatott meg. Az a tény viszont, hogy Iván Kalitától kezdve minden moszkvai nagyfejedelem írásba foglalta végakarátát, azt fejezte ki, hogy a szokással ellentétben a nagyfejedelem megpróbálta személyes döntését is érvényre juttatni. A 14. században a végrendelet általi örök-

¹ A moszkvai nagyfejedelmek 14–15. században keletkezett végrendeleteinek kommentár-
rokkal ellátott magyar fordítása: BÓTOR 2011. 70–143.

Családfa: Dmitrij Ivanovics (Donszkoj) és Vaszilij Dmitrijevics leszármazottjai

lést az Arany Horda urának akarata és a szokásjog korlátozta. Magát a hatalom öröklésének rendjét és szokását azonban a 14. század közepéig keletkezett testamentumok cikkelyei még egyáltalán nem szabályozták. A 14. század végén Dmitrij Donszkoj második végrendeletének (1389) az öröklésre vonatkozó passzusa a legidősebb fiú, vagyis Vaszilij halálának esetére fogalmazta meg a nagyfejedelem akaratát. Nevezetesen, hogy ez esetben Dmitrij Donszkoj következő fia, Jurij Dmitrijevics lesz a nagyfejedelem örököse. A cikkelyben csak a nagyfejedelmi örökrész sorsáról esett szó, amelybe azonban a Vlagyimiri Nagyfejedelemség nem tartozott bele. Vaszilij halála esetén atyja nem zárta ki annak a lehetőségét, hogy a tatár kán döntsön a nagyfejedelmi trón sorsáról. I. Vaszilij halálakor, 1425-ben, az öröklésre vonatkozó rendelkezést azonban felül kellett bírál-
ni, hiszen a nagyfejedelem tízéves fia, a későbbi II. Vaszilij jogosultsága is felmerült atyja végrendeletei alapján. Tulajdonképpen az oldalági, a nemzetségi öröklést (*rodovoje sztarejsinsztvo*) az egyenes ági, a dinasztikus (*gyinasztyicseszkoje sztarejsinsztvo*) öröklés próbálta felváltani a nagyfejedelmi testamentumokban megfogalmazott rendelkezések végrehajtásával.

I. Vaszilij nagyfejedelem halála után (1425. február 27.) kezdődött a dinasztikus harc első szakasza a tízéves Vaszilij fejedelem és a galicsi részfejedelem, Jurij Dmitrijevics között. I. Vaszilij halálakor négy nagybátyja: Jurij, Andrej, Pjotr és Konsztantyin² fejedelem még életben voltak.³ Dmitrij Donszkoj második testamentumának (1389) egyik rendelkezésében a következő állt I. Vaszilij nagyfejedelem halálának esetére: „*És ha a bűneim miatt az Isten fiamat, Vaszilij fejedelmet veszi el, akkor fiam Vaszilij fejedelem örökrésze azé a fiamé lesz, aki őt követi, azt az örökrészt a fejedelelemnőm ossza szét fiaim [között]. És ti, gyermekeim, engedelmeskedjetek Édesanyátoknak, akinek adja, azé lesz.*”⁴

A galicsi és zvenyigorodi fejedelem, Jurij Dmitrijevics, atyja végrendelete alapján jogosan azt feltételezte, hogy az öröklésről nem rendelkezhet testvére, I. Vaszilij, hiszen a fenti idézetben világosan megfogalmazódott,

² Konsztantyin fejedelem néhány nappal Dmitrij Donszkoj halála előtt született, ezért a nagyfejedelmi végrendeletben csak feltételesen említették meg. „*Ha az Isten ad Nekem egy fiút, a fejedelelemnőm adjon egy részt neki, és kapjon az idősebb testvéreitől is egy-egy részt.*” DDG 1950. № 12. 35; BÓTOR 2011. 105.

³ Jurij 1374. november 26-án, Andrej 1382. augusztus 14-én, Pjotr 1385. július 29-én született. PSZRL 15. 2000. 99, 108, 143, 150; EKZEMPLJARSZKIJ 1889. 290.

⁴ DDG 1950. № 12. 35; BÓTOR 2011. 105.

hogy Jurijt, vagyis a Vaszilij után következő legidősebb fiút említette meg örökösként az 1389-es testamentum szövege. Jurij úgy vélte, hogy I. Vaszilij halála után, mint Iván Danyilovics Kalita nemzetségének legidősebb tagját, őt fogja megilletni a nagyfejedelemi trón.⁵ Jurij Dmitrijevics a nemzetségi, vagyis az oldalági öröklés révén akart hatalomra kerülni. Dmitrij Donszkij második végrendeletében a kulikovói győzelem (1380) hatására egy másik fontos kérdésben is rendelkezés született. Dmitrij Ivanovics moszkvai nagyfejedelem a tatár kán beleegyezése nélkül első alkalommal mint atyai örökségét (*otcsina*) hagyta rangidős fiára a Vlagyimiri Nagyfejedelemséget. „*Fiamra, Vaszilij fejedelemre örökööl hagyom atyai örökségemet, a nagyfejedelemséget.*”⁶ Dmitrij a forrás szövege alapján saját atyai örökségének (*otcsina*) nyilvánította a Vlagyimiri Nagyfejedelemséget, és egyetlen egy szót sem ejtett arról, hogy a tatár kán hogyan ítélte meg ezt a helyzetet. A testamentum szövege nem tett említést annak tisztázására, hogy az örökös halála után az Arany Horda urának akarata ezután befolyásolja-e majd a trónöröklés kérdését, illetve hogyan kell ezt követően a moszkvai uralkodónak a tatárokhhoz viszonyulnia. Dmitrij Donszkij⁷ és később I. Vaszilij mindhárom végrendeletében (1407,⁸ 1422–1423, 1424–1425⁹) csak az adófizetésre vonatkozóan tűnt fel először a tatárokhöz fűződő kapcsolat megváltozásának lehetősége.

Dmitrij Donszkij 1389-es testamentumának az öröklésre vonatkozó fenti cikkelye tehát a legidősebb fiú halálának esetére fogalmazott meg kitélt. Dmitrij Ivanovics ebben a passzusban valójában csak saját örökrészének sorsáról rendelkezett legidősebb fia halála után, amely a Vlagyimiri Nagyfejedelemséget nem foglalta magába. A moszkvai uralkodó saját akaratát ekkor még nem állította szembe a szokásrend szerinti

⁵ ZIMIN 1991. 7.

⁶ DDG 1950. № 12, 34; BÓTOR 2011. 103.

⁷ „Ha az Isten változást hoz a Hordával [kapcsolatban], és a gyermekeimnek már nem kell vihodot adniuk a Hordába, akkor a fiaim gyűjtsék össze az danyt a saját örökrészükön és legyen az övüké.” DDG 1950. № 12, 36; BÓTOR 2011. 106.

⁸ „Ha az Isten változást hoz a tatárokkal [kapcsolatban], és a fejedelemnöm fogja maga számára az adót összeszedni, a danyt a saját volosztyjaiból és a falvaiból, fiam Iván fejedelem, nem avatkozhat bele az adó [összeszedésébe].” DDG 1950. № 20, 56; BÓTOR 2011. 111.

⁹ „Ha az Isten változást hoz a Hordával [kapcsolatban], és a fejedelemnöm fogja maga számára az adót összeszedni, fiam, Vaszilij fejedelem nem avatkozhat bele [az adó összeszedésébe].” DDG 1950. № 22, 61; BÓTOR 2011. 119; DDG 1950. № 21, 59; BÓTOR 2011. 124.

trónörökléssel, amelyet Szaraj ura szentesített. A nagyfejedelem nem zárta ki annak a lehetőségét, hogy egy rendkívüli helyzetben (Vaszilij halála) a nagyfejedelmi trónról a tatár kán rendelkezzen. Ezzel együtt, miután örökrészét a rangidősség elvén a soron következő, legidősebb fiúnak adta át, azt sugallta, hogy a vlagyimiri nagyfejedelmi trón feletti uralom is a rangidőst, vagyis Jurij Dmitrijevics-et illeti majd meg.¹⁰ Az 1389-es oklevél keletkezésekor I. Vaszilij még nem volt házas, így egy leendő unoka személye érthetően nem került bele a végrendelet szövegébe.¹¹ Csak a nagyfejedelem gyermekei, közülük is Vaszilij után a rangidős fiú, tehát Jurij léphetett volna az elhunyt uralkodó helyébe. I. Vaszilij uralmának végére a helyzet azonban egészen másként alakult: a nagyfejedelemnek egyetlen kiskorú fia, Vaszilij, tízéves volt, és a trónöröklés kérdését Dmitrij Donszkoj végrendelete alapján felül kellett vizsgálni.¹²

A. A. Zimin az 1389-es testamentum szövegének két eltérő interpretációját fogalmazta meg. Az első szövegmagyarázatban nyilvánvaló, hogy I. Vaszilij örökrészének, következésképpen a nagyfejedelmi trón örökösének, mindenképpen a megboldogult nagyfejedelem legidősebb testvérének kellett lennie, vagyis Jurij Dmitrijevics-nek. Ez a szituáció Dmitrij Donszkoj atyjának, Iván Ivanovics nagyfejedelemnek (1353–1359) az esetére hasonlított, amikor is Szemjon Gordijnak halálakor (1341–1353) egyetlen fia sem maradt életben a pusztító pestis következtében.¹³ Annak ellenére, hogy Szemjon Gordij végrendeletében feleségére, Marija Alekszandrovna fejedelemnőre hagyta örökrészét, Iván Ivanovics Mariját háttérbe szorítva azonnal elfoglalta a nagyfejedelmi trónt.¹⁴ Továbbra sem tisztázódott azonban Dmitrij Donszkoj 1389-es végrendelete alapján, hogy az öröklés kérdésében az oldalági vagy az egyenes ági rokonok élveznek-e elsőbbséget. Hiszen a nagyfejedelmi trón birtoklása nemcsak

¹⁰ ZIMIN 1991. 8.

¹¹ Vaszilij első fia Jurij, 1395-ben született, de 1400-ban, gyermekkorában már el is halálozott. EKZEMPLJARSZKIJ 1889. I.

¹² ZIMIN 1991. 8.

¹³ ZIMIN 1991. 9.

¹⁴ „Ezt a szerződést fejedelemnőmnek adom.” DDG 1950. № 3, 13; BÓTOR 2011. 81. Marija Alekszandrovna és Szemjon Gordij harmadik házasságából négy gyermek született, Danyiil, Mihail, Iván és Szemjon fejedelem. Feltételezhető, hogy mindannyian még közvetlenül atyjuk halála előtt a pestis következtében hunytak el. EKZEMPLJARSZKIJ 1889. 88.

a tradíciót, a szokást támogatta, hanem a tatár kán akaratát is kifejezte, aki megosztotta az Északkeleti-Rusz fejedelemségeinek erejét.¹⁵

A második magyarázat szerint Dmitrij Donszkij testamentumának szövege éppen az új, az egyenes ági öröklésrend gyökereit próbálta megteremteni, amely I. Vaszilij uralma alatt alakult ki.¹⁶ I. Vaszilij mindhárom végrendeletében megfogalmazódott az örökölni hagyó szándéka, vagyis a legidősebb fiú számára biztosítani a nagyfejedelmi hatalmat. Az első, 1407-ben keletkezett oklevélben még csak a nagyfejedelmi trón átadásának lehetőségéről nyilatkozott I. Vaszilij rangidős fia részére. „*Adja az Isten, hogy fiam, Ivan fejedelem a nagyfejedelemséget megtartsa...*”¹⁷ A második végrendelet szövege (1422–1423) hasonlóképpen megtartotta a vlagyimiri nagyfejedelmi szék továbböröklésének feltételezett reményét az akkori egyetlen fiú, Vaszilij Vasziljevics részére. „*Adja az Isten fiamnak a nagyfejedelemséget, hogy azután fiamra, Vaszilij fejedelemre hagyhassam örökölni.*”¹⁸ A harmadik testamentumban (1424–1425) pedig egyértelművé vált, hogy a Vlagyimiri Nagyfejedelemség – mint Dmitrij Donszkij atyai öröksége (*voťcsina*) – a nagyfejedelem fiára, a későbbi II. Vaszilijra fog szállni. „*Fiamra, Vaszilij fejedelemre örökölni hagyom atyai örökségemet, a nagyfejedelemséget, melyet atyám örökölni hagyott rám.*”¹⁹

Egy másik meghatározó problémával is szembe kellett néznie Dmitrij Donszkij fiainak, méghozzá az utód nélkül maradt fejedelmi örökrészekkel (*ugyel*) kapcsolatban. Az 1389-ben keletkezett végrendeletben világosan kirajzolódott a Moszkvai Nagyfejedelemségben található *ugyelek* rendszere: Vaszilij Kolomná, Jurij Zvenyigorodot, Andrej Mozsajszkot,

¹⁵ ZIMIN 1991. 9.

¹⁶ ZIMIN 1991. 9.

¹⁷ DDG 1950. № 20, 56; BÓTOR 2011. 111.

¹⁸ DDG 1950. № 22, 61; BÓTOR 2011. 117. A második és harmadik végrendelet egyértelmű különbséget tesz a Vlagyimiri Nagyfejedelemség feletti uralomról. A trónöröklésre vonatkozó passzusok jelentése csak a két végrendelet keletkezési idejének pontosításával nyert értelmet, amelyet a legújabb kutatások igazoltak. A korábbi forráskiadásokban található második (№ 21.) és harmadik (№ 22.) oklevelek száma felcserélődött, illetve datálásuk évei is megváltoztak. MAZUROV–NIKANDROV 2008. 238–239. A. A. Zimin tehát jogosan állapította meg a végrendeletek elfogadott keletkezési idejének ismeretében, hogy az egyenes ágon végbemenő trónöröklés még nem volt érvényben I. Vaszilij halálának idején. ZIMIN 1991. 9.

¹⁹ DDG 1950. № 21, 58; BÓTOR 2011. 122.

Pjotr Dmitrovot, Iván Ramenyejcét kapta meg.²⁰ Dmitrij Donszkoj az atyai örökség, vagyis a Moszkva feletti közös uralom jogát első négy fiának adta.²¹ Kompenzálásként a Vlagyimiri Nagyfejedelemség miatt, amelyet Dmitrij Donszkoj Vaszilijnek adományozott, Jurijra dédapja, Iván Kalita vásárlásai (*kupli*) közül Galicsot hagyta örökül a nagyfejedelem. Természetesen a kisebb testvérek sem maradhattak ki, így Andrej Beloozeróból, Pjotr Uglicsból részesült. Az újabb fiú megszületését váró nagyfejedelem a későbbi Konsztantyin örökrészéről feltételesen rendelkezett testamentumában. Halála után feleségére, Jevdokija fejedelelnőre bízta, hogy mekkora örökrészt osszon az újabb fiúgyermeknek. „*Ha az Isten ad nekem egy fiút,²² a fejedelelnőm adjon egy részt neki, és kapjon az idősebb testvéreitől is egy-egy részt.*”²³ Dmitrij Donszkoj végrendelete nem hagyta figyelmen kívül azt a helyzetet sem, ha valamelyik fiának örökrésze bármilyen oknál fogva lecsökkent volna. Ebben az esetben szintén felesége ügyelt az örökbirtok nagyságának kompenzálására, méghozzá a többi testvér örökrészének kárára. „*Ha valamelyik fiam atyai öröksége kisebb lesz, mint amekkorát örökül hagytam rá, a fejedelelnőm osszon [részt] a többi fiam örökrészből. Ti, fiaim engedelmeskedjete Édesanyátoknak.*”²⁴ A fejedelelnő személye garanciát jelentett férje akaratának betartására, hiszen az oklevél következő passzusa arra a váratlan helyzetre vonatkozott, ha a nagyfejedelem valamelyik fia idő előtt elhalálozott volna. „*Ha a bűneim miatt, az Isten egy fiamat elveszi tőlem, akkor a fejedelelnőm fogja szétosztani az örökrészét fiaim között. Akinek adja, azé lesz, gyermekeim nem kerülhetik meg akaratát.*”²⁵

I. Vaszilij 1407-ben készült első végrendelete rögzítette a legkisebb fiú, Konsztantyin örökbirtokát, aki Tosnát²⁶ és Usztyuzsnát kapta meg.

²⁰ DDG 1950. № 12, 33–34; BÓTOR 2011. 119.

²¹ „Gyermekeimre hagyom, atyai örökségemet Moszkvát, Vaszilij fejedelemre, Jurij fejedelemre, Andrej fejedelemre, Pjotr fejedelemre.” DDG 1950. № 12, 33; BÓTOR 2011. 99.

²² Konsztantyin a nagyfejedelem hatodik fiaként 1389. május 16-án jött világra. PSZRL 25. 1949. 215.

²³ DDG 1950. № 12, 35; BÓTOR 2011. 105.

²⁴ DDG 1950. № 12, 35; BÓTOR 2011. 105.

²⁵ DDG 1950. № 12, 35; BÓTOR 2011. 105.

²⁶ DDG 1950. № 20, 57; BÓTOR 2011. 112. Tosna korábban Pjotr fejedelem örökrésze volt, de később I. Vaszilij harmadik végrendeletének keletkezésekor (1424–1425) már Vlagyimir Andrejevics szerpuhovi és borovszki fejedelem gyermekeihez tartozott. DDG 1950. № 21, 58; BÓTOR 2011. 124.

Később I. Vaszilij engedetlenség miatt elvette Konsztantyin örökrészét, aki ezáltal a dinasztíából száműzött fejedelemmé vált (*knyaz-izgoj*). I. Vaszilij halála tehát ellentétet okozott a részfejedelmek között, a vita elsősorban a nagyfejedelmi trónról és az utód nélkül maradt fejedelmi *ugyelek* öröklésének kérdéséről zajlott a 15. század első felében.²⁷

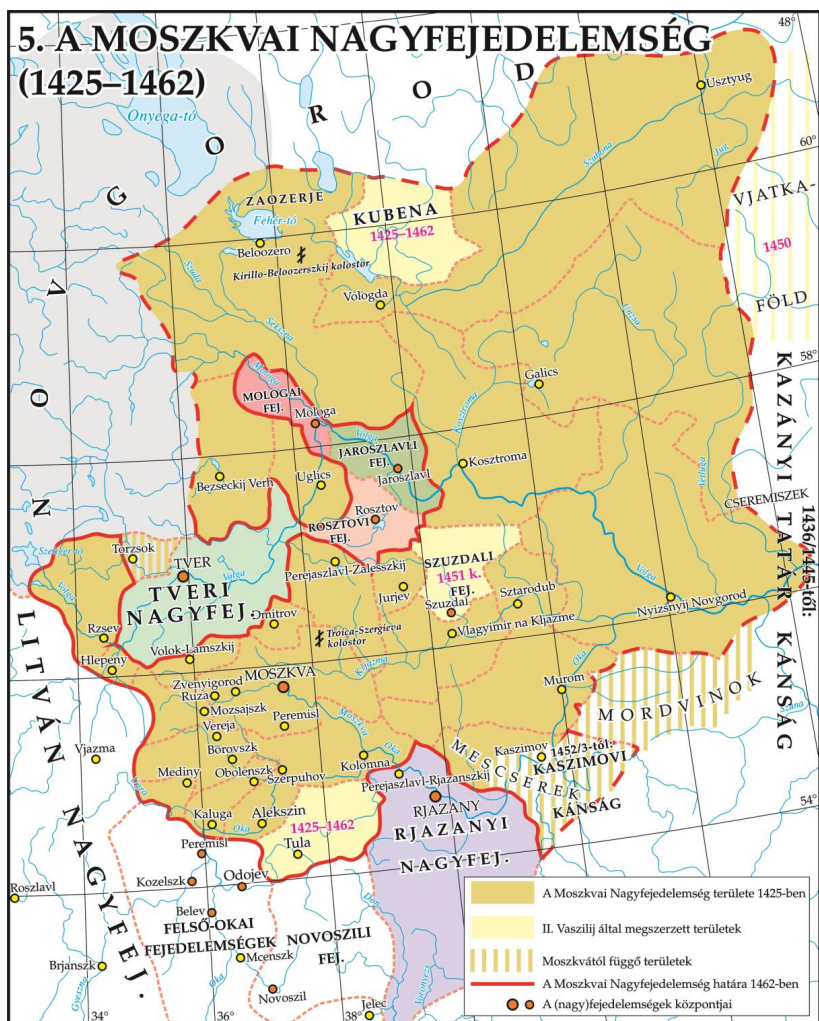
A kiskorú Vaszilij Vasziljevics atya halálakor (1425. február 27.) tízéves volt, helyette édesanyja, Szófia régensnő és Fotyij metropolita kormányzott. A gyermek uralkodó nagybátyja, Jurij Dmitrijevisc tehát igényt tartott a nagyfejedelmi székre. I. Vaszilij nagyfejedelem második (1422–1423) és harmadik (1424–1425) végrendeletében apósa, Vitovt nagyfejedelem védelmére bízta 1415-ben született fiát, Vaszilijt. „*Fiamat, Vaszilij fejedelmet és a fejedelemnőmet és a gyermekeimet a testvéremre és az apósomra Vitovt fejedelemre bízom...*”²⁸ A litván uralkodót váratlanul érte a moszkvai nagyfejedelem bizalma, mert annak ellenére, hogy a felek közeledtek egymáshoz, még mindig ellenséges viszonyt ápoltak az Északkeleti-Rusz területeinek megszerzésével kapcsolatban. Szófia fejedelemnő és Fotyij egyházfő Vitovt litván uralkodóhoz fordult segítségért, aki korábban megígérte I. Vaszilijnek, hogy gondoskodni fog kiskorú fia trónörökléshez fűződő jogának betartásáról. Látszólag a litván nagyfejedelem nem utasította el lánya és ezzel unokája támogatását, de mindezt nem tette önzetlenül. Litvánia Moszkva belpolitikai viszályait használta fel saját területeinek gyarapítására az Északkeleti- és az Északnyugati-Ruszbán. A Litván Nagyfejedelemség és Pszkov között kitört háború első szakaszában Moszkva még törekedett saját külpolitikai elképzeléseinek betartására.²⁹ Moszkva nem avatkozott bele Vitovt nagyfejedelem Pszkovval és Novgoroddal szembeni konfliktusába. Az Oka menti területek uralma felett Moszkva a litvánok javára kisebb-nagyobb mértékben elveszítette korábban megszerzett pozícióit. A legnagyobb ellenfél, Tver, egyre szorosabb kapcsolatokat kezdett kialakítani Litvániával.³⁰

²⁷ ZIMIN 1991. 10.

²⁸ DDG 1950. № 22, 62; BÓTOR 2011. 120; DDG 1950. № 21, 60; BÓTOR 2011. 125.

²⁹ IVANOV 1999. 108.

³⁰ L. V. Cserepnin 1427. augusztus 3-ra datálta a tveri Borisz Alekszandrovics és Vitovt litván nagyfejedelem között létrejött megegyezés szövegét. DDG 1950. № 23, 62–63.

A Moszkvai Nagyfejedelemség 1425–1462 között

A II. Vaszilijt támogató moszkvai udvar a litván nagyfejedelem pártfogásának segítségével egy rövid időre, 1428-ban felfüggesztette a dinasztikus konfliktust.³¹ Jurij Dmitrijevic – aki ekkor már Novgorodban

³¹ A kompromisszumos megállapodás eredményét az 1428. március 11-én II. Vaszilij, illetve a galicsi és zvenyigorodi fejedelem, Jurij Dmitrijevic által megkötött két változatban is fennmaradt egyezmény örökölte meg. DDG 1950. № 24, 63–67.

székelt – a fejedelmi megállapodás szövegében megígérte, hogy a továbbiakban nem tart igényt a nagyfejedelmi trónra. Valójában soha nem tudott megbékélni ezzel a helyzettel, hiszen nem akarta elismerni a kis-korú II. Vaszilij trónhoz való jogát.

A viszály rövidesen újjáéledt: Jurij legidősebb fia (a *Koszoj*, azaz „Bandzsza” ragadványnevet kapó) Vaszilij annak ellenére, hogy atyja halála után (1434) II. Vaszilij rangidősségéhez semmi kétség nem fért, hiszen mind a primogenitura, mind a senioratus elve szerint őt illette meg a nagyfejedelmi szék, minden jogalap nélkül folytatta tovább a küzdelmet.³² Jurij két kisebb fia, Dmitrij Semjaka és Dmitrij Krasznyj nem értett egyet bátyjuk hatalmi törekvéseivel. A fiatalabb testvérek egy lehetséges szövetség reményében azonnal II. Vaszilijhez fordultak. Vaszilij (*Koszoj*) csak erős bojári és a moszkvai lakosság támogatásával tudott volna fellépni a koalíció ellen, ezzel azonban nem rendelkezett. A nagyfejedelmi trón sorsáról való döntés Dmitrij Semjaka és Dmitrij Krasznyj kezébe került. Dmitrij Semjaka katonai erejének köszönhetően II. Vaszilijt a moszkvai fejedelmi dinasztia legidősebb tagjának ismerte el és ültette a nagyfejedelmi székbe. II. Vaszilij nagyfejedelem visszatérése tehát a vetélytársai között fennálló viszály eredményeként válhatott valóra. Jurij halála maga után vonta a részfejedelmi örökrészek újbóli felosztását. Dmitrij Semjaka a korábbi Ruza mellett Uglicsot és Rzszevet is megkapta, míg a galicsi Dmitrij Krasznyj Bezseckij Verh feletti uralomból részesült.³³ Vaszilij Koszój nem kerülhette el sorsát, veszített a véres küzdelemben, amelynek eredményeként 1436-ban II. Vaszilij megvakíttatta a zendülő fejedelmet,³⁴ aki ezáltal kapta a *Koszoj* ragadványnevet, amely jelen esetben vakságára utalt.

Ezt követően újabb negyedszázadig tartott a zavaros időszak (*szmuta Semjakina*),³⁵ és úgy tűnt, hogy a végéhez érkezett a régi szokásjog szerinti öröklés (*naszledovanyije po obicsaju*) rendjének gyakorlata. A lemenő ági örökösök és ezen belül a legidősebb fiúnak a hatalomból való előny-

³² SASHALMI 2007. 187.

³³ Az 1434. június 5. Jurij Dmitrijevic halála után keletkezett fejedelmi megállapodás rögzítette az örökrészek újbóli felosztását. DDG 1950. № 34, 87–89; SZKRINNYIKOV 1997. 172.

³⁴ SZKRINNYIKOV 1997. 173–174.

³⁵ Részletesebben: BÓTOR 2011. 198–204.

ben részesítése egyértelműen rögzítésre került II. Vaszilij által, a halála előtt (1462) megszövegezett végrendeletében. A moszkvai fejedelmi testamentumok sorában első alkalommal történt, hogy az uralkodó fejedelem saját atyai örökségét a vlagyimiri nagyfejedelmi címmel együtt hagyta rangidős fiára, Ivánra. „*Legidősebb fiamra, Ivánra örököül hagyom atyai örökségemet, a nagyfejedelemséget.*”³⁶ A testamentumban jól végigkövethető, hogy a többi részfejedelemnél nagyobb területeket és hatalmat adott a leendő III. Ivánnak. Ezt megelőzően, 1446-ban II. Vaszilij még életében megnevezte első számú örökösét, amelynek írásban történő megerősítése a különböző jogi dokumentumokban (fejedelmi megállapodásokban) is megtörtént.³⁷ Nagyfejedelemmé és társuralkodóvá 1448 őszen kiáltották ki a későbbi III. Ivánt, azonos időpontban Iona metropolita beiktatásával.³⁸ II. Vaszilij a tatár kán beleegyezése nélkül tette ezt, amely egyértelműen azt bizonyította, hogy az öröklés kérdésében ezentúl már nem kellett egy külső hatalom urának jóváhagyását kérni.³⁹ 1452 vagy 1453-ban megalakult a Kaszimovi Kánság, amelynek eredményeként az Oka mentén létrejött egy függő tatár fejedelemség. II. Vaszilij uralkodásának végére megteremtődött a nagyfejedelmi hatalom önállósága, a moszkvai metropolíának sikerült a konstantinápolyi patriarchátus ellenőrzése alól kivonnia magát, illetve a külső tatár uralom alól is felszabadult a Moszkvai Nagyfejedelemség.⁴⁰

A trónöröklés végrendelet általi rögzítése a dinasztikus rangidősség elvét, tehát a lemenőági örökösök (fiú, unoka) dominanciáját erősítette meg a hatalom átadásakor, amely döntő tényezőnek bizonyult a későbbi központosított orosz állam kialakulásában.

³⁶ DDG 1950. № 61a, 194; BÓTOR 2011. 127.

³⁷ A legelső forrás, amely a későbbi III. Ivánt mint nagyfejedelmet említette meg, II. Vaszilij és a szuzdali fejedelem, Iván Vasziljevics között létrejött megállapodásban szerepelt. DDG 1950. № 52, 155; MELNYIKOV 2010. 103. A fejedelmi szerződés keletkezése Iona metropolita beiktatása (1448. december 15.) utáni és II. Vaszilij negyedik fia, Borisz születése (1449. június 22.) előtti időszakra datálható. DDG 1950. № 52, 159–160.

³⁸ ALEF 1986. 45–46; ZIMIN 1991. 132–133; MELNYIKOV 2010. 106.

³⁹ CRUMMEY 1987. 76.

⁴⁰ SASHALMI 2007. 190.

Bibliográfia

Források

- RGADA Rosszjszkij goszudarsztvennij arhiv drevnyih aktov. F. 135. otgy.1. Rubr. 1. № 1–7, 8–9, 13–14, 15–16, 21–22.
- DDG 1950 Duhovnije i dogovornije gramoti velikih is ugyelnih knyjazej 14–15. vv. Red. Cserepnyn, L. V. Bahrusin, Sz. V. Moszkva–Leningrad, 1950.
- PSZRL 15. 2000 Rogozsszkij letopiszec. Tverszkoi szbornyik. Moszkva, 2000.
- PSZRL 25. 1949 Polnoje szobranije russzkij letopiszej. Jermolinszkaja letopisz. T. 25. Moszkovszkoj letopisznij szvod konca 15. v. Moszkva–Leningrad, 1949.

Szakirodalom

- ALEF 1986 ALEF, Gustave: The Origins of Muscovite Autocracy. The Age of Ivan III. *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte* 39. (1986) 1–382.
- BÓTOR 2011 BÓTOR Tímea: A tatár függéstől az önálló uralkodóig. A Moszkvai Fejedelemség története a nagyfejedelmi végrendeletek (1336–1462) tükrében. (Ruszsztikai Könyvek XXVIII.) Budapest, 2011.
- CRUMMEY 1987 CRUMMEY, Robert: The Formation of Muscovy 1304–1613. London–New York, 1987.
- EKZEMPLJARSZKIJ 1889 EKZEMPLJARSZKIJ, A. V.: Velikije i ugyelnije knyjazja szevernoj Ruszi v tatarszkij period sz 1238 po 1505 g. T. 1. Szankt–Petyerburg, 1889. Reprint, 1966.
- IVANOV 1999 IVANOV, D. I.: Moszkovszko–litovszkije otnosenija v godi 15. sztoletija. In: Szrednyevakovaja Rusz. Vip. 2. Red. Gorszkij A. A. Moszkva, 1999. 79–115.
- MAZUROV–NIKANDROV MAZUROV, A. B. – NIKANDROV, A. Ju. Russzkij ugyel epohi szozdanyija jegyinovo goszudarsztva: Szerpuhovszkoje knyazsenyje v szereginye 14–pervoj polovinye 15 vv. Moszkva, 2008.
- MELNYIKOV 2010 MELNYIKOV, Sz. A.: Isztoriko–pravovije faktori evoljucii drevnyerusszkovo goszudarsztva 11–15. vv. Moszkva, 2010.
- SASHALMI 2007 SASHALMI Endre (szer.): Kelet-Európa és a Balkán 1000–1800 közt. Intellektuális-történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók? Pécs, 2007.
- SZKRINNYIKOV 1997 SZKRINNYIKOV, Ruszlan: Az orosz birodalom születése. Budapest, 1997.
- ZIMIN 1991 Zimin, A. A.: Vityjaz na raszputyje. Feodalnaja vojna 15. v. Moszkva, 1991.

Herberstein nyomában a Magyar Nemzeti Múzeumban

RADNÓTI KLÁRA

Absztrakt

Sigismund Herberstein (1486–1566), az Oroszországgal foglalkozó európai irodalom meghatározó alakja, moszkvai útjairól szóló feljegyzései, önéletrajzi munkái a 16. századi történelem beszédes forrásai. Diplomáciai pályája során a magyar történelemnek is részese lett. A pályafutását, politikai szerepét, műveit elemző tanulmányok mellett alakját a Magyar Nemzeti Múzeumhoz köthető emlékek is felidéznek: az 1928. évi kiállítás, amelyen gróf Apponyi Sándor a múzeumnak adományozott könyvgyűjteményében található gazdagon illusztrált önéletrajza szerepelt, valamint az 1933-ban a bécsi gyűjteményekből Magyarországnak jutott tárgyak kiállításán bemutatott, neki tulajdonított orosz nyereg – még ha ez utóbbi hitelességét a fegyvertörténészek meg is kérdőjelezik.

Kulcsszavak: Herberstein, önreprezentáció, Augustin Hirschvogel, Donat Hübschmann, humanista szerzők, trianoni békeszerződés 177. §, Magyar Nemzeti Múzeum

Sigismund von Herberstein (1486–1566), Neyperg és Guettenhag bárója, I. Miksa, V. Károly, I. Ferdinánd és II. Miksa diplomatája leginkább III. Vaszilij birodalmában tett utazásairól ismert a ruszisták körében. 1549-ben kiadott munkája, a *Rerum Moscoviticarum Commentarii* hosszú időn át az orosz világ enciklopédiájának számított. A Bécsben latin nyelven megjelent mű bestseller lett: a 16. században hatszor adták ki latinul, ötször németül, kétszer olaszul, egyszer angolul és egyszer még cseh fordításban is megjelent.¹ Könyve megkerülhetetlen alpmű, feljegyzései hosszú időn át döntően befolyásolták az Oroszországgal foglalkozó európai irodalmat, és még a 18. században is Herbersteint tartották

¹ GERBERSTEJN 1988. 374.

Oroszország felfedezőjének.² Ugyanakkor Herberstein a Habsburgok szolgálatában keresztül-kasul bejárta Európát, s bár 1516–1518 közötti és 1526–1527. évi moszkvai útjait kiemelkedő jelentőségűnek tartotta diplomáciai karrierje szempontjából, magyarországi működése is számottevő volt. Miksa császár először 1518-ban küldte II. Lajoshoz Budára, 1520–1526 között minden évben járt Magyarországon (összesen 14 alkalommal), később is sokszor megfordult erre. Pályafutásának kimagasló eseményeként tartotta számon, hogy 1541-ben megint csak ő tárgyalta Budán – immáron Nagy Szulejmánnal.³

A Magyar Királyságot, és annak történetét is jól ismerő államférfi hazánkra tejjel-mézzel folyó Kánaánként gondolt, ahol elképesztő bőségben és minőségben található minden elképzelhető földi jó. Magyarországon az egyszerű földműves asztalára is olyan étkek kerülnek, amelyek másutt ingyencsúszónak számítanak, a magyarok óriási gulyákat terelnek évente Európa több országába (csak Bécsen át a Szent Római Birodalomba évente több mint 80 000 marhát), a folyók bővelkednek halban, a bor felülmúlja a krétait, a föld mélye ezüstöt-aranyat rejt, itt van a legtisztább kőszó, és olyan vizet is találunk, ami a vasat rézzé változtatja...⁴ Sajnos ezt a földi édenkertet, ami Hunyadi Mátyás erőskezű uralma alatt élte virágkorát, a Jagellók hozzá nem értése, erélytelensége a tönk szélére sodorta. A magyar nép amúgy sem szereti az idegeneket, barátságtalan velük szemben, ehhez még nyugtalan, lázadó természetű is, és gőgös a végtelenségig. II. Ulászló és II. Lajos nem tudtak maguknak tiszteletet kivívni, főleg az ifjú Lajos helyzete volt szánalomra méltó. Míg az országot uraló oligarchák mindenben dúskáltak, addig fiatal királyuk szinte éhezett. A magyar uralkodó elit elbizakodottságában nem hogy meghunyászkodott volna a trónra lépő Szulejmán szultán előtt, de sértő megnyilvánulásaival, leplezetlen megvetésével még ki is hívta maga ellen a haragját.⁵ Ugyanakkor II. Lajos király hiába kért, nem kapott segítséget a törökök ellen rokonságától, a lengyel királytól, így következett be a mohácsi katasztrófa, amelyben ő maga is halálát lelte.⁶

² L. erről részletesebben RADNÓTI 2002. 1–22.

³ PAPP 2021. 3.

⁴ GERBERSTEJN 1988. 251.

⁵ GERBERSTEJN 1988. 247–250.

⁶ GERBERSTEJN 1988. 86.

A Magyar Királyságot a *Rerum Mosoviticarum Commentarii* lapjaiban elsirató Herberstein művében többször ír saját szerepéről, követként tett utazásairól. Híre-neve fennmaradásáért ennél többet is tett, mert (a művelt, humanista Európa számára) latinul, (családja számára) németül önéletrajzi írásokat is publikált, és ezekben meglehetősen öntudattal tekintett vissza életútjára.

Ez a *Gratae Posteritati* (azaz „A hálás utókornak/utódoknak”) című latin nyelvű kiadvány az első, amelynek kapcsán Herberstein neve felbukkan a Magyar Nemzeti Múzeum történetében. 1928-ban rendezték meg azt az „újszerzeményi” kiállítást, amelyben az 1919 és 1928 közötti gyarapodást tárták az érdeklődők elé. Ekkor három teremben állították ki az Országos Széchényi Könyvtár „mutatványát”, a legjelentősebb, legfontosabbnak ítélt gyarapodásból. Ennek keretében mutatták be a kupolacsarnoktól jobbra eső ún. kandallóteremben gróf Apponyi Sándor 1924-ben a nemzeti könyvtárnak adományozott gyűjteménye néhány illusztris darabját,⁷ köztük Herberstein *Gratae Posteritati* kezdetű önéletrását.⁸ A kötetet II. Lajos királyunk képénél nyitották ki.⁹ Eszerint a látogatók Sigismund Herberstein teljes alakos portréját is láthatták, hisz II. Lajos színezett mellképe mellett a másik oldalon Herberstein látható, az aranyozott keretbe foglalt felirat szerint a fejedelem kegyéből jutalmul kapott öltözkéiben, amelyben útjára bocsátották. Megemlíti továbbá a szöveg a nemes prémekeket is, melyeket szintén ajándéku kapott.

Az utazásaira, életére visszatekintő államférfi műveit igen igényes formában adta közre. Az Apponyi-könyvtárból származó gazdagon illusztrált kötetet ma az Országos Széchényi Könyvtárban a Régi Nyomtatványok Tára őrzi.¹⁰ A Raphael Hoffhalter által 1560-ban Bécsben nyomtatott mű címlapját Herberstein színes címere ékesíti, és Herberstein saját képei mellett közli a diplomáciai pályafutása során megismert uralkodók színes ábrázolásait is. Míg az uralkodókról többségében egy-egy medaillonba foglalt mellkép (kivéve III. Vaszilij és Nagy Szulejmán egész alakos képmása) szerepel a műben, Herbersteinről hat

⁷ KIÁLLÍTÁS 1928. 52–53.

⁸ HERBERSTEIN 1560.

⁹ KIÁLLÍTÁS 1928. 73.

¹⁰ OSZK RNYT App. H. 359.

GRATAE POSTERI
TATI SIGISMUNDVS LIBER BARO IN HER-
berstain Neyperg & Guettenhag, Primarius Ducatus Carinthiae Hæ-
reditariusq; & Camerarius & Dapifer &c. Immunitate meritorum ergo
donatus, actiones suas à puero ad annum vsq; ætatis suæ septua-
gesimum quartum, breui commentariolo
notatas reliquit.

VIENNÆ AVSTRIÆ EXCV-
debat Raphael Hofhalter
ANNO
M. D. L X.

A Gratae Posteritati címlapja Herberstein címerével (OSZK RNYT App. H. 359)

teljes oldalas színes kép, felirattal, hogy épp melyik követsége alkalmával kapott öltözetet viseli.

Herberstein, aki töviről hegyire leírja a követfogadás ceremóniáját Moszkóviában, részletesen beszámol az ilyenkor szokásos ajándékokról is. Ezek szerint első útja végén (1517) búcsúzáskor egy cobolyprémmel bélelt orosz díszruhát kapott, emellett nagy mennyiségben coboly-, hermelin- és mókusprémet. III. Vaszilij kegyesen megajándékozta egy szánnal, ahhoz kiváló lovakat, a hidegre való tekintettel pedig jegesmedvebőrt és megfelelő takarót is adott. Ezen túl ellátta a legjobb minőségű szárított hallal: vizát, tokhalat stb. kapott az útra.¹¹ Nem volt vele szűkmarkú az orosz uralkodó. De hát ez természetes, hiszen a követeket uruk rangja szerint tisztelték Oroszhonban, így a császár követei élvezték a legnagyobb figyelmet.¹² Az ajándékok átadásáról, fontosságáról minden követ megemlékezik, erről hosszú leírásokat olvashatunk a visszaemlékezésekben,¹³ és a drága ötvösművek mellett szintén gyakori ajándéknak számítottak az udvari díszöltözetek.

Herbersteint három alkalommal látjuk a kötetben ajándékkul kapott orosz udvari öltözetben.

Másodjára egy földig érő, hasított ujjú, sálgalléros, kapcsok nélküli kabátot visel, ami alatt látszik a szűk ujjú piros köntös. A harmadik portrén hosszú gombsorral összefogott sarkig érő bundában ábrázolták, fején cobolyprémmel szegett süveggel. Herberstein 1526-ban kapta ezt a brokátborítású cobolyprém bundát, melynek széles gallérja a vállára borul, s ujjai orosz szokás szerint úgy bővülnek, hogy a viselőjüknek épp csak a keze feje látszik.

Az orosz udvari viseletben pompázó követet (a díszes ruha viselője méltóságát, megbecsültségét jelzi) egyszer javakorabeli férfiúként, másszor ősz szakállú aggastyánként ábrázolták, holott Herberstein még második moszkvai útján sem volt több 40 évesnél. Tiszteletreméltó, ősz öregként az utókor számára örökíttette meg magát, így hangsúlyozta diplomáciai működésének, politikai szerepének jelentőségét.

¹¹ GERBERSTEJN 1988. 223–224.

¹² GERBERSTEJN 1988. 210.

¹³ RADNÓTI 2002. 88–91; lásd erről VLAGYIMIRSKAJA 2002.

Szolgálatát alatt Herberstein széles ismeretségi körre tett szert, utazásai révén ismerték egész Európában. Humanista körökkel való jó kapcsolatait mutatja, hogy többen versben is méltatták munkásságát, és ő nem átalította ezeket a dicsőítő költeményeket önéletrírásában közzétenni.¹⁴ A korszak humanista szerzői ugyanis meg voltak győződve, hogy a nagy emberek tetteit csak a költők örökíthetik meg méltó módon: „Nagy Sándor is boldognak mondta Achillest azért, mert dicsőségének és tetteinek megénekelésére egy Homerost talált.”¹⁵ Ezt az elvet próbálták a valóságba is átvinni. A kor ismert humanista költőit maga Herberstein kérte meg az alkalomhoz illő versek megírására,¹⁶ így laudálta Herbersteint Johannes Dantiscus (1485–1548), Danzig (azaz Dantiscum) szülötte, a „lengyel diplomácia atyja”,¹⁸ a Krakkóban tanító ifjabb Rudolf Agricola (1490 körül–1521), de Tordai Zsigmond, pozsonyi kamarai hivatalnok, Paul Fabricius (1529–1589), a bécsi egyetem professzora, matematikus, csillagász, geográfus, botanikus, és egyben latinul író költő, s többen mások is.

Herberstein első moszkóviai követsége alkalmával III. Vaszilijtól kapott orosz díszruhában. Donat Hübschmann színezett fametszete (OSZK RNYT App. H. 359; a kötetben nincsenek oldalszámok)¹⁷

¹⁴ HERBERSTEIN 1560; PAPP 2021. 3–4.

¹⁵ KLENNER 1939. 30.

¹⁶ GLOMSKI 2007. 58–40.

¹⁷ Az 1558-as kiadású kötetben ugyanennél a portrénál a német feliratban benne van az 1517-es évszám (OSZK RNYT Ant. 3475)

¹⁸ GLOMSKI 2007. 134–138.

Herberstein hasított ujjú,
sálgalléros orosz díszöltözékben
(OSZK RNYT App. H. 359)

Herberstein 1526-ban a III. Vaszilijtól
kapott öltözékében
(OSZK RNYT App. H. 359)

A humanista szerzők verses formában, antik mintákat követve hirdették a diplomata hősi tetteit. Johannes Dantiscus *Soteria* című művében (a cím Publius Papinius Statius [45–96 körül] Rutilius Gallicus római szenátor számára betegségéből való felgyógyulására írt poémáját idézi), az ókori szerzőt követve Herberstein Moszkóviából való szerencsés visszatérését ünnepli, Herberstein utazását Odüsszeusz kalandjaihoz, őt magát pedig Héraklészhez hasonlítva.¹⁹ A reneszánsz poéta kis költői túlzását a korban természetesnek is vehetjük, hisz Herberstein (feltehetőleg) halálmegvető bátorsággal vállalta az ismeretlenbe vezető hosszú utakat, így voltaképpen a legendás elődök nyomába lépett. Ugyanakkor egy önéletírásban ez szokatlanul nagy önbizalomról tanúskodik. A kevélység bűne alól azzal az indokkal menthette fel magát,

¹⁹ PAPP 2021.4; GLOMSKI 2007. 135–137.

hogy művét okító-tanító céllal adta közre. Így a korábban zsinórmértékül szolgáló „önmagáról beszélni senkinek nem szabad” erkölcsi elvet elvethette annak az elgondolásnak a jegyében, hogy írásait, önéletrajzi műveit olvasva mások abból profitálni fognak, tehát jó oka van tetteit a nyilvánosság elé tárni.²⁰

Herberstein kötetei sikeréhez minden bizonnyal hozzájárult az is, hogy kora legjelesebb grafikusai illusztrálták könyveit. Az 1540-es évek derekán találkozott Augustin Hirschvogellel (1503–1553), egy nürnbergi térképrajzoló, rézkarcoló művésszel, akit ekkoriban Perényi Péter koronaőr foglalkoztatott Magyarországon. Herberstein, aki hosszasan dolgozott első alkalommal 1549-ben megjelent moszkvai úti beszámolóján, Hirschvogelt bízta meg ennek illusztrálásával. Hirschvogelt részletes instrukciókkal látta el, sőt, az utazásokról magával hozott tárgyakat is megmutatta neki a nagyobb hitelesség kedvéért. Így az orosz lovasokról, az orosz harcos fegyverzetéről, a ruhákról készült rajzok kiemelkedő jelentőségűek, történetileg hitelesek, valósághűek, ami ritkán mondható el a 16–17. századi ábrázolásokról.²¹ Hirschvogel megrajzolta Moszkóvia térképét, készített egy sorozatot, ami Herberstein emlékezetesebb útjait örökítette meg: lóháton (dán követségben), szánkón (Moszkóviában), hajón (Spanyolországban), kocsin (magyarországi követségén), és ábrázolta azokat az uralkodókat, akikkel megbízója követeként találkozott. Más kérdés, hogy Hirschvogel 1546-ban az uralkodókról készített rézmetszeteinek – amelyek páncélos, névvel azonosított fantáziaképek – semmi közülük nem volt a valósághoz, előképüket idősebb Hans Burgkmair fametszetei és az Augsburger Geschlechterbuch (nemzetségkönyv) címertartó figurái közt kereshetjük.²² A 16. században ez teljesen megszokott eljárás volt: ugyanazt a motívumot, metszetet különböző személyek, események megörökítésére is felhasználták, mégpedig nemcsak propagandacélú, sokszor silány kivitelű röpiratokban,²³ hanem tudományos igénnyel készülő kiadványokban is. Ez a megoldás valószínűleg nem felelt meg Herbersteinnek, mert megbízta Hirschvogelt

²⁰ Vö. Kiss Farkas 2018. 35–37.

²¹ Schwarz 1917. 29–42; Zsabreva 2014. 178–80.

²² Papp 2021. 14–23; Papp 2021.b 29–34.

²³ Kappler 1988. 159–180.

egy újabb portrészorozat elkészítésével, és ezt az újabb, medaillonba foglalt mellképszorozatot használta későbbi műveiben.²⁴ Ezek az uralkodóképek kerültek be a *Gratae Posteritati* (Bécs, 1560) kezdetű művébe is. Ebben Herberstein címere, hat színes portréja és I. Ferdinánd császár képe Donat Hübschmann (1540?–1583) kezét dicséri, aki Lipcséből érkezett a császárvárosba, talán épp Raphael Hoffhalter hívására. Ezeket a fametszeteket, portrékat – esetenként más felirattal – aztán ettől kezdve többször is felhasználta Herberstein. A diplomáciai szolgálatot előtérbe állító metszetek ismertek voltak, Paul Fabricius, Torda Zsigmond és Johannes Rosinus is említik azokat a kötetben megjelent dicsőhimnuszokban.²⁵ A követ nagy méretű, díszruhás, színes, teljes alakos ábrázolása (miközben az uralkodókról csak kisebb méretű mellképek voltak láthatók!) merőben szokatlan, a politikus jelentőségét mutatja, a császári ház méltó szolgálatát bizonyítja. Herberstein úgy tolta magát előtérbe, úgy láttatta magát a politikai diskurzus meghatározó képviselőjeként, és állította magát példaként a jövőendő nemzedékek elé, hogy ez egyúttal, szándéka szerint, uralkodója és a birodalom tekintélyét is emelje.²⁶

Mind a *Rerum Moscoviticarum Commentarii*, mind a *Gratae Posteritati* egyes kiadásai különböztek egymástól. Egyikben több, másikban kevesebb, esetleg csak fekete-fehér metszet szerepelt, voltak reprezentatívabb, nagyobb méretű és kevésbé díszes kiadások.²⁷ A szöveg sem maradt feltétlenül változatlan, a képfeliratok a legszembevetőbb példák erre. A különböző nyelvű kiadványok is több-kevesebb változtatással jelentek meg az idők folyamán, ezt jól demonstrálják a Régi Nyomtatványok Tárában őrzött példányok is.²⁸

Herberstein nevével, hozzá kapcsolódó tárggyal a Magyar Nemzeti Múzeumban 1933-ban találkozhatunk ismét, a bécsi gyűjteményekből Magyarországnak jutott tárgyak kiállításán: „Orosz nyereg és lószerszám. Állványa fából készült, kápaít keleti ízlésű lakkfestés díszíti. Az első kápanak gomb helyett magas félkörös záródása van. Bevonata

²⁴ PAPP 2021b. 35–36.

²⁵ OSZK RNYT. App. H. 359; VIDMAR 2019. 75–79.

²⁶ PAPP 2021. 5–9; VIDMAR 2019. 79–80.

²⁷ Pl. OSZK RNYT. Ant. 3841. (3) *Gratae Posteritati* – ebben kevesebb a metszet.

²⁸ OSZK RNYT. App. H. 1748. (Viennae, 1459); App. H. 1751. (Venezia, 1550); App. H. 359. (Viennae, 1560); Ant. 3841. (3) (Viennae, 1562); Ant. 1608. (Viennae, 1560) stb.

piros bagariabőr, domborított vonalas díszítéssel. Kétoldalt vastag bőrből készült, tarka lakkfestéssel díszített lebbentyűk vannak a nyereghez kötve. A kantár piros bársonnyal bevont szíjzatú, kézománcú rézboglárokkal díszítve és vas feszítőzablával ellátva. A nyeregnek még belső párnája is megmaradt. XVI. század eleje.

Egyike a Herberstein Zsigmond által oroszországi követségeiből (1515–18 és 1526) hozott s ezekről kiadott munkájában ábrában is közölt nyergeknek.”²⁹

Ez a tárlat hosszas előkészületek után valósult meg. 1919-ben az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után Ausztria ugyanis nemzeti vagyonnak nyilvánította a Habsburg uralkodók vagyonához tartozó bécsi császári és királyi gyűjteményeket. Ezekben viszont számos műtárgy a magyar korona jogcímén került a közös uralkodó birtokába.³⁰ Ezeknek visszaszerzésére szinte azonnal széles körű mozgalom indult – a magyar békedelegáció művészettörténész szakértője, Gerevich Tibor (1882–1954) egyetemi tanár, „múzeumi igazgatóőr” javaslatára került a trianoni békeszerződésbe az a paragrafus, amely az osztrák államot kötelezte „a magyar szellemi tulajdon fogalma alá tartozó tárgyak” átadására. A 177. § értelmezése nehéz és hosszan elnyúló tárgyalásokat, vitákat eredményezett a két állam között, hiszen már a „szellemi tulajdon” fogalmának meghatározása is többféle értelmezést tesz lehetővé, nem beszélve arról, hogy mit tekintünk „magyar”-nak. Az osztrák fél a csonka Magyarországot értette ez alatt, a magyar álláspont szerint viszont a történeti Magyarország területét kell alapul venni. Ehhez társultak még olyan alapkérdések, hogy például Hunyadi Mátyás híres könyvtárának Corvinái – amelyeknek jó része Itáliában készült – megilletik-e a magyar államot, azaz a magyar művelődéstörténet emlékei közé lehet-e őket sorolni. A magyar igényekkel a „bécsi közös és udvari gyűjtemények felosztását előkészítő bizottság” foglalkozott, a magyar delegáció a nemzeti történelem és a nemzeti művelődés szempontjából legfontosabb emlékekre fókuszált, ezeket akarta megszerezni.

²⁹ KIÁLLÍTÁS 1933. 41.

³⁰ Részletesen: SIKLÓSSY 1919. 1–228.

Az erre a problémakörre összeállított bizottságok 1923 júliusában adták át az osztrák kormánynak az első konkrét jegyzéket, majd ezt még több forduló követte. Az álláspontok azonban csak nem akartak közeledni, így 1926-ban már döntőbírákra bízta a folytatást: Ausztria Viktor Kienböck volt közös pénzügyminisztert, Magyarország pedig báró Sztéryny Józsefet, volt kereskedelemügyi minisztert bízta meg a további tárgyalásokkal, akik végül 1928-ban Luganóban egyeztek meg feltételeken. Viszont a kormányok ezt a megállapodást nem hagyták jóvá, mindkét fél panasziratokat nyújtott be, és egészen 1932 végéig folytatódott a huzavona, míg végül 1932. november 27-én Velencében ratifikálták „a múzeumi és könyvtári állományok tárgyában” kötött egyezményt. Nem sikerült mindenben megegyezni, például a Bocskai-korona kérdése nyitva maradt, a nagyszentmiklósi kincs osztrák kézbe jutott, de a velencei egyezmény rendelkezett az ún. közös kultúrjavak további sorsáról.

A megkapott tárgyak között viszont sok olyan volt, amelyek nem tartoztak a magyar szellemi tulajdon körébe – ezeket más tárgyak helyett kaptuk, kárpótlásul.³¹

Ezen a kiállításon mutatták tehát be – talán a kárpótlásul kapott tárgyak egyikeként, netán Herberstein magyarországi működése miatt a magyar művelődéstörténethez kapcsolódó tárgyként – azt a nyerget, amit az akkori „szakférfiak” Herberstein hagyatékából származónak írtak le.

Herbersteinről tudjuk, hogy kapott nyerget ajándékba Moszkóvíában, útleírásában említi, hogy a *prisztavok*, akiket az uralkodó követségük elébe küldött, felszerszámozott, felnyergelt lovakat hoztak magukkal a nagyfejedlem méneséből a követség vezetőinek, hogy ezen folytassák útjukat Moszkva felé.³² Ami azt illeti, Herberstein művében rajzokat is közöl az orosz nyergekről, a lovasok fegyverzetéről,³³ és ezeken a fametszeteken ábrázolt nyergek valóban hasonlítanak ehhez a „Herberstein-nyereghez”. Anélkül, hogy belemélyednénk a nyergek történetébe és számtalan fajtájába, le kell szögezni, hogy az orosz nyereg, ami lehetőséget ad a lovasnak, hogy gyorsan forduljon, nyilazzon a nyeregben ülve, nagyon hasonlít

³¹ KIÁLLÍTÁS 1933. 1–19.

³² GERBERSTEJN 1988. 212.

³³ HERBERSTEIN 1549 (RNYT APP. H. 1748); GERBERSTEJN 1988. 113–114.

Az orosz harcos felszerelése. Színezett metszet.

Rerum Moscoviticarum Commentarii...

Viennae, 1549

(OSZK RNyT. App. H. 1748)

az ún. magyar nyereg, ami szintén a könnyűlovas harcmodort szolgálta. Ezekkel a keleti vagy nomád típusú nyergekkel szemben a nyugat-európai nyergek más szerkezetűek voltak. Nyugaton a nyereg egyik fő feladata az volt, hogy a lándzsával vívott harcban megóvja a páncélos, nehézfegyverzetű lovagokat a kibillentéstől, a leeséstől. Ezért a nyugati típusú nyereg első és hátsó kápája is magas volt, hogy támaszt nyújtson a lovasnak. A keleti nyereg a ló hátára két oldaldeszkájával feküdt fel, a nyugati típusú nyereg a ló hátán négy felületen támaszkodott a kápák nyúlványaival.

A nyereg ráadásul nem csupán kényelmi, biztonsági

célokat szolgált: díszítése, anyaga tulajdonosának rangját is mutatta. A gyakran brokáttal, bőrrel, skófiummal borított díszes nyergek (nem beszélve a dúsan faragott csontnyergekről) gyakran fejedelmi ajándékok voltak.³⁴

Az 1933-ban a bécsi gyűjteményekből származó nyereg tehát bekerült Magyarország leggazdagabb lószerszámgyűjteményébe, a Magyar Nemzeti Múzeumba. A fegyvertörténetesek viszont időről időre átértékelik elődeik véleményét. Nem egészen 40 év elteltével ugyanerről a tárgyról – leltári száma 55.3282 – talán a bécsi eredetet is figyelembe véve azt tartották, hogy Miksa császáré volt. Kalmár János leírásában a meggyzín bőrrel borított nyereg négyszögletes bőrtakarója lelóg a ló hátára és oldalaira. A nyerget arannyal festett körvonalú keleties fekete lombdísz

³⁴ KALMÁR 1971. 332–342.

„Herberstein nyerge” (MNM Fegyvergyűjtemény, ltsz. 55.3282)

ékesíti. Magas kápáinak külső lapján karcolt arabeszkjein a nyugati reneszánsz és a keleti díszítő motívumok keverednek. Kalmár János a 15–16. század fordulóján készült magyar munkának véli,³⁵ az ő leírásában fel sem merül az orosz eredet, sem Herberstein neve. Kalmár János utódja a Fegyvertárban, Temesváry Ferenc egyetért azzal, hogy feltételezhetően magyar nyergesmester munkájáról van szó, viszont a nyereg szerkezete véleménye szerint a magyar és a nyugati nyergek keveréke.³⁶ A legutóbb megjelent kiadványban viszont már erős török hatás alatt készült nyereggént esik szó róla, a készítés helyét pedig Magyarország Oszmán Birodalom által megszállt hódoltsági területére teszi a szakértő szerző. A faszervezetes nyeregnek nagy méretű, ívelt hátsó kápája hátra-

³⁵ KALMÁR 1971. 337–338.

³⁶ TEMESVÁRY 1995. 188, Kat. 64.

felé dől, az első kápa előrehajló, ívelt kápagombban végződik. A kápák külső oldalai véséssel és irdalással, aranyozott, szalagfonatos indákkal ékítették. A vörösés bőrt fekete színű, arannyal kontúrozott török rumi motívumokkal (arabeszkkel) díszítették. A nyeregszárnyat (1933-ban „lebbentyűt”) széles bőrszegély kereteli, szintén rumi (arabeszkes) motívumokkal. Kovács S. Tibor véleménye szerint eleve tévesen határozták meg orosz nyeregként. Ehhez hasonló nyergek Báthory István lengyel király 1581. évi hadjárata után kerültek Ausztriába, és még a 17. században is készültek Erdélyben – Kemény János fejedelem és Teleki Mihály kancellár ilyen típusú nyergei fenn is maradtak.³⁷

A nyereg kapcsán a szakértői vélemények változásait megcáfolni nem tisztem. Ha a tudomány mai állása szerint ennek a műtárgynak nincs is köze Herberstein oroszországi küldetéséhez, az akkor is tény marad, hogy a bécsi császári gyűjteményben őriztek a jeles diplomata hagyatékából származó tárgyakat, és ezek történetét még a legfrissebb szakirodalom is említi, még ha meg is kérdőjelezi a műtárgy orosz eredetét, illetve kötődését Herbersteinhez.³⁸ A műtárgy sorsa, megítélésének változásai, ebben az esetben múzeumba kerülése is figyelemre méltó.

Összegezve az eddigieket, Sigismund Herberstein pályafutása igen jól dokumentált. Ő maga is sokat tett azért, hogy működésének emlékezete ne enyvésszen el az idők folyamán. Első oroszországi útjának 500. évfordulóján, 2017-ben történészkonferenciát szerveztek a „Kelet Kolumbusza”-ként méltatott diplomata emlékére,³⁹ akinek művei, hagyatéka a mai napig a történészek, művészettörténészek számára a 16. századi történelem, főként orosz történelem, művelődéstörténet kimeríthetetlen forrása.

³⁷ Kovács 2019. 15, 184–185.

³⁸ Kovács 2019. 185.

³⁹ <https://mdz-moskau.eu/siegmund-von-herberstein-der-kolumbus-des-ostens/>

Bibliográfia

Források

- GERBERSTEJN 1988 GERBERSTEJN, Szigismund: Zapiszki o Moszkovii. Moszkva, 1988.
- MNM Fegyvertár Nyereg, ltsz. 55.3282
- OSZK RNYT App. H. 359. Gratae Posteritati Sigismundus liber baro in Herberstain Neyperg & Guettenhag ... Viennae, excudebat Raphael Hofhalter Anno MDLX (1560)
- OSZK RNYT Ant. 1608. Gratae posteritati... Viennae MDLX (1560)
- OSZK RNYT App. H. 1748. Rerum Moscoviticarum commentarii... Viennae, 1549.
- OSZK RNYT App. H. 1751. Comentari della Moscovia Et parimente della Russia & delle altre cose belle & notabili, composti gia latinamente per il signor Sigismondo libero Barone in Herberstein... Venezia, Gioan Battista Pedrezzani, M.DL (1550)
- OSZK RNYT Ant. 3841(3) Sigismundi liberi baronis in Herberstain Neyperg et Guettenhag, supremi Carinthiae camerarii et dapiferi, tribus imperatoribus servitia bello, consilio et legationibus, ab anno 1506 usque ad 1562 praestita, descripta et depicta. Viennae, M.D. LXII. (1652)

Szakirodalom

- GLOMSKI 2007 GLOMSKI, Jacqueline: Patronage and Humanist Literature in the Age of the Jagiellons. Court and Career in the Writings of Rudolf Agricola Junior, Valentin Eck and Leonard Cox. Toronto 2007.
- KALMÁR 1971 DR. KALMÁR János: Régi magyar fegyverek. Budapest, 1971.
- KAPPELER 1988 KAPPELER, Andreas: Die deutschen Flugschriften über die Moskowiter und Iwan den Schrecklichen im Rahmen der Rußlandliteratur des 16. Jahrhunderts. In: Russen und Rußland aus deutscher Sicht 9-17. Jahrhundert. Hrsg. von Mechtild Keller. München, 1988.
- KIÁLLÍTÁS 1928 Tíz év szerzeményei 1919–1928. A Magyar Nemzeti Múzeum kiállításai V. Budapest, 1928.
- KIÁLLÍTÁS 1933 A bécsi gyűjteményekből Magyarországnak jutott tárgyak kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban. Budapest, 1933.

- KISS FARKAS 2018 KISS FARKAS Gábor: „Önmagunkról szólván igen nagy haszon keletkezik a tanítás révén”. Önkommentár és tanítás a margókon a 14–16. században. In: A könyv és olvasója. A 14–16. századi könyvkultúra interdiszciplináris megvilágításban. Szerk. Fábíán Laura. Budapest, 2018. 15–44.
- KLENNER 1939 KLENNER Aladár: Eck Bálint, Thurzó Elek humanista pártfogoltja. Bölcsészdoktori értekezés. Budapest, 1939.
- KOVÁCS 2019 KOVÁCS S. Tibor: Jancsárpuska, türkisz kard és rubintot bot... Oszmán-török fegyverek a Magyar Nemzeti Múzeumban. Budapest, 2019.
- PAPP 2021 PAPP Júlia: Siegmund von Herberstein kiadványainak magyar vonatkozású illusztrációi. *Magyar Könyvszemle* 137. (2021), 1: 11–38.
- PAPP 2021b PAPP, Júlia: On the Margin of Artwork Reproduction: Two Examples of the Use of Graphic Reproductions as Inspiration for Artworks in the Sixteenth Century. In: Engraving, Plaster Cast, Photograph: Chapters from the History of Artwork Reproduction. Ed. PAPP, Júlia. Budapest, 2021.
- RADNÓTI 2002 RADNÓTI Klára: Európa Moszkóvia-képe a XV–XVI. században. (Ruszsztikai könyvek X.) Budapest, 2002.
- SCHWARZ 1917 SCHWARZ, Karl: Augustin Hirschvogel. Ein deutscher Meister der Renaissance. Mit einem Selbstbildnis Hirschvogels in Handpressenkupferdruck und sieben- und siebenzig Abbildungen in Tonätzung. Berlin, 1917.
- SIKLÓSSY 1919 DR. SIKLÓSSY László: Műkincseink vándorútja Bécsbe. Budapest, 1919.
- TEMESVÁRY 1995 TEMESVÁRY Ferenc: Díszes nyergek, lószerszámok. Budapest, 1995.
- VIDMAR 2019 VIDMAR, Polona: Caesari in mis omni hora fidelis servivi: The Portraits of Sigismund Herberstein and Walter Leslie in Diplomatic Robes. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 43. (2019), 75–90. <https://doi.org/10.31664/ripu.2019.43.06>
- VLGYIMIRSKAJA 2001 Gifts to the Tsars 1500–1700. Treasures from the Kremlin. Ed. VLAGYIMIRSKAJA, N. SZ. New York, 2001.
- ZSABREVA 2014 ZSABREVA, A. E.: Russzkij kosztjum v zapadnojevropejszkoi gravjuri XVI. v.: pravda i vimiszel. *Stratum plus* 5. (2014), 177–195.

Illemhely a halálos ágy helyén

Báthory István és a belorusz műemlékvédelem

HORN ILDIKÓ

Absztrakt

Fehéroroszországban a grodnói óvár az egyetlen olyan történelmi és építészeti emlék, amely hét évszázadon keresztül uralkodók székhelyeként működött. Történetéből magasan kiemelkedik az 1579 és 1586 közötti időszak, amikor Báthory István a livóniai háborúk hadműveleti központjává, illetve királyi rezidenciájává tette meg. Itt töltötte életének utolsó másfél évét, és itt is halt meg. Nagyszabású építkezéseivel egy modern reneszánsz palotakomplexumot alakított ki, amely halála miatt azonban befejezetlen maradt. A későbbiekben többször átépített, hányatott sorsú, végül életveszélyessé vált várrom rekonstrukciója 2016-ban kezdődött el. A munkálatokat a mai napig heves viták övezik, mert az újjáépítés irányítója, Uladzimir Bacskov nem a vár hétszáz éves történelmi-építészeti változásait tervezte bemutatni, hanem kizárólag a Báthory-várat akarta teljes pompájában helyreállítani, annak ellenére, hogy ebből az időszakból sem képi, sem írott források nem állnak ehhez rendelkezésre. Emiatt a valóságban sohasem létezett, és történetileg még részleteiben sem hiteles építmények készültek el a vár konstrukciójának első szakaszában. A tanulmány bemutatja és végigkíséri a belorusz műemlékvédelem revitalizációs koncepcióit, a grodnói óvár körül kialakult szakmai és társadalmi vitát.

Kulcsszavak: Báthory István, grodnói óvár, kulturális örökség, revitalizáció, Uladzimir Bacskov, Mikola Volkau

Báthory István királyságának a negyedik évében, 1579 februárjában járt először Grodnóban, amikor részt vett a litván rendi gyűlésen. Személyes fellépésével sikerült elérnie, hogy a litvánok tizenötezer katona kiállítását ajánlják fel a IV. Iván ellen tervezett háborúhoz.¹ A király ekkor még csupán két hetet töltött a városban, de ennyi idő is elég volt, hogy beleszeressen, és királyi székhelyévé válassza. A székhely kérdése már

¹ WREDE 2010. 97; KIENIEWICZ 2000. 145.

a Jagellók számára is probléma volt, mert teljes udvartartásukkal együtt rendszeresen ingázni kényszerültek két fő lakhelyük, Krakkó és Vilnius között (közel 800 km). A hosszú útvonalon idővel kialakult egy köztes megálló, Varsó, amely a 16. század elejétől már egyfajta királytól független hatalmi és adminisztrációs központtá vált. Itt tartották az országgyűléseket, itt tanácskoztak a szenátorok és a bíraskodás is itt zajlott.

Báthory a három hivatalos lakhelyén uralkodási idejének nagyjából tíz-tíz százalékát töltötte mindössze, mivel a háborúi és a belső problémák miatt folyamatosan úton volt. A fővárosnak számító Krakkó teljesen háttérbe szorult, mert az ország déli részén, nyugodt területen feküdt, a királynak viszont a konfliktusos, illetve katonailag fenyegetett részek közelében kellett lennie. Varsó földrajzi fekvésének köszönhetően jó irányító központ lehetett volna, de Báthory folyamatosan kikerülte a várost, és tudatosan igyekezett csökkenteni presztízsét. A király állandó harcban állt a hatalmát csorbítani és őt ellenőrizni akaró szenatori testülettel, így érthetően nem szívesen ment Varsóba.² Varsó-ellenességét az is fokozta, hogy felesége viszont éppen itt rendezkedett be. Báthory politikai okokból vette el a nála tíz évvel idősebb Jagelló Annát, és mivel dinasztiát szeretett volna alapítani, minél gyorsabban el akart válni a már az ötvenes éveit taposó nőtől. Ezt azonban katolikusként csak úgy érthette el, ha nem hálja el a házasságot a feleségével, ezért mindig igyekezett elkerülni őt.³

Mivel a két lengyel rezidenciáján elődjeihez képest jóval kevesebb időt töltött, azt sem tehetta meg, hogy a litván fővárosát, Vilniust preferálja. Ahhoz azonban megvolt a joga, hogy újabb királyi rezidenciát alakítson ki, és ott töltse ideje nagy részét. Erre kiválóan megfelelt Grodnó, amely Vilnius és Varsó között feküdt, kiválasztását pedig jól lehetett indokolni azzal, hogy az orosz háborúk idején kell egy hadműveleti központ. Grodnó, bár kicsi, jelentéktelen városka volt ipar és kereskedelem nélkül, megvoltak a maga fényes korszakai, így nem lehetett azt mondani, hogy méltatlan, hagyományok és előzmények nélküli hely lett volna. Első virágzása Bölcs Jaroszláv kijevi nagyfejedelem utódaihoz köthető, és a 11–12. században a fekete rutén fejedelmek székhelye volt. Majd a korai

² WREDE 2006, 24–33.

³ LANGER 1999 67–75; BESALA 2007, 59–60.

litván uralkodók, különösen Vytautas (1392–1430) pártfogását élvezte, aki – miután jelentősen kibővítette és megerősítette az ekkor már kőből épült várat – fő rezidenciájává tette. Jagelló IV. Kázmér (litván nagyfejedelem 1440-től, majd lengyel király is 1447–1492) szintén Grodnót választotta székhelyéül, és a város tőle nyerte el privilégiumait. Kázmér itt is halt meg, akárcsak másodszülött fia, Szent Kázmér (1458–1484), akit Litvánia védőszentjének tekintenek.⁴ Báthory hajdani anyósa, Bona Sforza királyné (1494–1557) szintén sok időt töltött Grodnóban, amikor a litvániai királyi birtokok gazdálkodását szervezte újjá.⁵

Ezt a sort folytatta tehát Báthory, amikor Grodnót szemelte ki új rezidenciájának. A Nyemán és az itt beletorkolló Gorodnyicsanka folyók találkozásánál, a meredek dombon álló gótikus várból fenséges kilátás nyílt a városra, a folyókra és az egész vidékre. Ekkortájt még hatalmas, szinte érintetlen erdőségek ölelték körül, kiváló vadászhelyeket kínálva, amely szintén vonzó lehetőséget jelentett a vadászatot és halászatot a napirendjébe rendszeresen beépítő Báthorynak. A király a személyes igényeinek és a reprezentációs feladatoknak megfelelően több ponton átformálta a várat és a várost. Megújíttatta a vár erősítési rendszerét, és kialakíttatta benne a királyi rezidenciát. Báthory számára egy katolikus udvari templom megléte szintén kulcsfontosságú volt. Az alapvetően ortodox város központjában Vytautas (Vitold) litván nagyfejedelem 1403-ban építtetett egy impozáns faszerkezetes katolikus templomot, de ez ekkorra már a többszöri felújítás ellenére nagyon rossz állapotban volt. A király ennek a helyére egy háromhajós, magas tetővel és harangtoronnyal rendelkező téglaeépítésű templomot álmódott, amelynek megépítését kiemelt feladatként kezelték. Legkésőbb 1584-től már biztosan királyi templomként működött, teljes pompájában viszont csak 1586 augusztusára készült el. Báthory ide szeretett volna temetkezni, mert Grodnót tartotta a „legszebb helynek, ahol élőként ideiglenesen lakhatott, és halottként örök nyugalomra térhetett”.⁶

⁴ SZULAKOWSKA 2019. 235–237, 248–250, 316–323.

⁵ LEONAVIČIŪTĖ-GECEVIČIENĖ 2021. 135–141; SZULAKOWSKA 2019. 322.

⁶ LAWSZUK 2008. 68. A fatemplom eredeti neve a Boldogságos Szűz Mária-templom lett volna, de a városlakók az alapítóról Fara Vytautasnak hívták, amelyet Báthory téglatemploma is megörökölt. DINNYÉSI 2021. 58–67.

A király a templom köré egyházi és oktatási központot akart szervezni. Személyesen jelölte ki azt a területet, ahol iskolákat és az egyháziaknak lakóházakat építettek volna fel. Magát a templomot a jezsuiták kezelésébe akarta adni, és 1584 és 1586 között jelentős erőfeszítéseket tett, hogy a városban jezsuita kollégiumot alapítson. Törekvése azonban éppen a rend ellenállásán bukott el, mert egyszerűen nem volt arra kapacitás, hogy a király gyors ütemű fejlesztéseit kövessék, és a lengyel, litván, észt területeken megalapított vagy tervbe vett kollégiumokat kellő számú szerzetessel ellássák és működtessék.⁷

A templommal párhuzamosan folyt az építkezés a várban és a királyi rezidencián. A szakirodalomban sokáig szilárdan tartotta magát az a nézet, hogy a grodnói vár átépítése az 1550-es évek óta királyi építésként foglalkoztatott firenzei származású Santi Gucci nevéhez fűződik.⁸ Olga Hajduk lengyel művészettörténész azonban meggyőzően bizonyította, hogy ez téves elképzelés. Gucci ezekben az években a királyi házaspártól kapott egyéb megrendeléseken dolgozott, több száz kilométerre Grodnótól. A források sem őt, hanem más külföldi mestereket neveznek meg a vár építőiként. Az építkezést Antoni de Grep (Dekryp) del Ronco irányította, nem építészeti, hanem koordináló, szervezői feladatokat látott el. Ő intézte az építési anyagok beszerzését, a kőművesek és más szakemberek felfogadását, és ő felelt az ütemezésért és a lebonyolításért.⁹ Az építészeti kivitelezést Joseph Royten végezte, akit a források következetesen *Sacrae Regiae Maiestatis Murator et Architectus in Arce Grodnensis* címmel neveztek meg. Olga Hajduk kutatásai azonban további kérdéseket is felvetettek, mert még mindig nem tudjuk biztosan, hogy a tervezési munkákat vajon ki végezhetette, illetve a részfeladatokba bevont külföldiek beazonosítása még szintén hátravan.¹⁰

⁷ LAWSZUK 2008. 69–75. Báthory végrendeletében tízezer aranyat hagyott a jezsuita templom és kollégium létrehozására, ennek emlékét a grodnói ferences templom márványtáblája őrzi.

⁸ FISCHINGER 1969. 34–36.

⁹ HAJDUK 2021. 848–853.

¹⁰ Ewa Korpysz szerint Royten osztrák származású volt, még 1592-ben is Grodnóban dolgozott. KORPYSZ 2016. 186.

Bár az építkezés Báthory életében nem fejeződött be, a vár 1584-től kezdve már teljes jogú királyi rezidenciaként működött, ahol követfogadások, szenátusi tanácsülések zajlottak. Marek Wrede lengyel történész kimutatása szerint Báthory kétszer annyi időt töltött uralkodása során itt, mint a többi székhelyén. Életének utolsó tizennégy hónapjában pedig végig a grodnói várban lakott.¹¹ Azt, hogy hogyan nézhetett ki a király halálakor a rezidencia, nem tudjuk rekonstruálni. Teljes várleltár nem maradt fent, az egyéb írásos és képi anyagok szegényesek. Az 1930-as évektől kezdve több szakaszban zajló ásatások eredményei mellett a legtöbbet az 1568-ban és 1600 körül készült két metszet segít, amelyek előtte-utána állapotban mutatják meg várat.¹² Ezek alapján Báthory a korban újnak számító erőd- és palotakomplexumot építtetett, amelyet egy közel 300 méter hosszú és egyenetlen magasságú, 3–3,5 méter vastag védőfal vett körül. A várat mély vizesárok választotta el a várostól, az összeköttetést csak egy fahíd biztosította, amelynek utolsó tagja felvonóhídként lett megépítve.¹³

A régészeti leletek alapján tudjuk, hogy a komplexum épületei egységesen fehér falakkal, vörös cserepes tetővel, zöldre, illetve feketére festett vas- vagy tölgyajtókkal rendelkeztek. A padlót festett kerámia-, a reprezentatív részeken pedig márványlapok borították. A fűtést drága, többszínű vagy zöld domborműves csempékből épített kályhák biztosították, és a várban facsöves vízvezeték is létesítettek. A királyi palota kapcsán rengeteg a vitás kérdés. Ami biztosnak mondható, hogy egy 21×60 m alapterületű kétszintes, gazdagon díszített reneszánsz épület lehetett. A homlokzatot és az oromzatot szürke-fehér sgraffitókkal díszítették. Az ábrák nem ismertek, a töredékekből csak a geometrikus formák, valamint növények, oroszlánfej és heraldikai motívumok igazolhatóak.

¹¹ WREDE 2010. 142. 2. ábra.

¹² Matthias Zündt 1568-as metszete Braun és Hogenberg *Civitates Orbis Terrarum* sorozatának II. kötetében jelent meg. Tomasz Makowski 1600 körül készült metszete a 2010-es évek végéig ismeretlen volt a lengyel kutatók előtt. LUKOŠEVIČIUS 2014. 27–50.

¹³ A Báthory-várra vonatkozó legfontosabb kutatások, amelyekből a vár jellemzőit rekonstruálni próbáltam: HAJDUK 2021. 843–858; MALCZEWSKI 2017. 24–28; SZULAKOWSKA 2019. 316–318; WOJCIECHOWSKI 1938. 229–270; WOJTKIEWICZ 2016. 63–74; VOLKAU 2013. 16–20; VOLKAU 2015. 5–22; VOLKAU 2021. 145–160.

Grodno, Matthias Zündt 1568-as metszete, részlet

A vékony kőkeretes ablakok és a palota sarkain lévő hatszögletű, kupolás tetejű kiugró ablakok adták a palota karakteres megjelenését.

A szintek közt nem volt belső összeköttetés, a királyi lakosztályba a főhomlokzat díszének számító lépcső vezetett. Ennek formájáról azonban nincs konszenzus, talán a 2020-ban megindult új ásatások eldönthetik majd a vitát. A földszinten tíz boltíves helyiség volt, itt kapott helyet például a fegyvertár, a kincstár és a levéltár is. Efölött helyezkedett el a király lakosztálya, amely tizennégy teremből állt. Mind nagy belmagasságú, stukkódíszítéssel, kőportálokkal, faragványokkal, sgrafittikkel ékesített márványpadlós szobák voltak. A központi helyet a díszes ebédlőpalota foglalta el, ennek a mennyezete a feltárt töredékek szerint a Wawel követfogadó dísztermét idézhette rózsza- és emberfejdíszzeivel. Itt volt még a király fehér, szürke és arany színekben pompázó hálója, a dolgozószobája, ruha- és fegyvertára, a könyvei, valamint az apródok és testőrök termei. A királyi fürdő és a fölötte lévő csodálatos panorámájú Alabástrom-terem nem a palotában, hanem a Nyemán felőli toronyban kapott helyet.

Az építkezések csak a Wasa-uralkodók alatt fejeződtek be, ám azt a főszerepet, amelyet Báthory szánt neki, a vár többé már nem töltötte

Grodno, Tomasz Makowski 1600 körül készült metszete, részlet

be. Az elhanyagolt rezidenciának rohamosan romlott az állaga, amit aztán a háborús és természeti károk tetézték: a 17. század közepén orosz, a 18. század elején svéd csapatok dúlták és égették fel. Időközben a domboldal annyira alámosódott, hogy a folyó felőli fal és torony 1729-ben a Nyemánba omlott, a megmaradt részeket pedig pár év múlva egy tűzvész pusztította el. Több kísérlet is történt Grodnó presztízsének visszaállítására. Amikor az ország lengyel és litván részének kapcsolatát és jogait újratárgyalták, az 1673-as szejm határozata szerint minden harmadik gyűlést Vilnius helyett Grodnóban kellett tartani, tehát az államnak a két fővárosa, Krakkó és Vilnius mellett két hivatalos országgyűlési székhelye is lett, Varsó és Grodnó.¹⁴ Ezért 1673–78 között a várat barokk ízlés szerint újjáépítették, a palotát kibővítették és alkalmassá tették a szejm munkájának és résztvevőinek a befogadására.

A 18. századi csapások azonban megpecsételték a vár sorsát. III. Ágost király fontolóra vette az újjáépítést, de az omlás és az 1735-ös tűzvész olyan pusztítást végzett, hogy jobbnak látta inkább a szomszédos dombon egy új királyi rezidenciát építeni. A régi romos palotát sem hagyták azért veszni, leegyszerűsítve és dísztelenítve lakható állapotba hozták,

¹⁴ KITURKA 2013. 9–10.

és ezután a király szolgálonépének adott helyet. Ekkor kezdték óvárnak hívni, megkülönböztetésképpen az újvárnak nevezett modern reziden-ciától. Lengyelország felosztása után a terület az Orosz Birodalomhoz került, a grodnói óvár pedig több mint 120 évig kaszárnyaként funkcionált. A két világháború között a második lengyel köztársaság idején az oroszok helyett lengyel katonák érkeztek, és az óvárban fertőzőkórház, tiszti kaszinó, közfürdő és mosoda kapott helyet, míg végül 1930-ban ideköltöztették az akkor tíz éve alapított városi múzeumot. Tervbe vették az óvár teljes rekonstrukcióját, régészeti ásatások és történeti kutatások kezdődtek, elkészült az építészeti terv is, de a háború közbeszólt.¹⁵ A szovjet korszakban tovább működhetett a múzeum, újabb régészeti ásatások is folytak (1949, 1970-es évek, 1980-as évek vége), ezeknek célja az óorosz állam történelmének gazdagítása lett volna. Az újjáépítés azonban a Szovjetunió felbomlásáig természetesen szóba sem kerülhetett, sőt az óvár renoválására sem fordítottak kellő figyelmet.¹⁶

Az önállóvá válás olyan súlyos problémákat hozott felszínre a fehér-orosz társadalomban, mint a nemzeti identitás, a történelmi múlt és örökség értelmezése, valamint a szomszéd országokhoz, különösen az oroszokhoz, mint testvérnéphez való viszony. Izgalmas kérdés volt, hogy mit tudnak majd magukénak érezni a több évszázados történelmükből, amely róluk is szólt, az övék is volt, de folyamatosan más népek államának a részeként, idegen elit uralma alatt éltek, nemzeti önállóság nélkül. A fehéroroszok szeretik a „váruk országának” nevezni földjüket, így az identitáshoz vezető út egyik fontos eleme végül az épített történeti örökség lett. Könnyebb volt úgy kezelni a kérdést, hogy mindegy hova tartoztak a várak politikailag, ki volt éppen az uruk, mert az állandóságot a föld adta, ahová építették őket. Ez pedig a belorusz ősi föld volt, és várak körül is egyszerű parasztként, polgárként mindig is a belorusz emberek éltek.¹⁷

¹⁵ Maśtycki lengyel elnök és Piłsudski marsall védnöksége alatt létrehozták a grodnói Stefan Batory király Emlékét Megőrző Vajdasági Bizottságot, amely az óvár rekonstrukciójára és a várhegy állagmegóvására gyűjtött pénzt. A kastély helyreállítását Wojciechowski professzor terve szerint kellett volna elvégezni. PASKOV 1999. 26–28.

¹⁶ KITURKA 2013. 12–14; VOLKAU 2015. 5–12.

¹⁷ VOLKAU 2021. 146.

A grodnói óvár az átépítés előtt

Ennek a gondolatmenetnek köszönhetően a várak a nemzeti mitológia részévé, az önazonosítás szimbólumává váltak. Jelképei lehettek a (bármelyik) megszálló hatalom elleni önzetlen küzdelemnek, a nemzeti összetartozásnak, de ugyanígy lehetett velük hangsúlyozni az európai kultúrához való tartozást, vagy a lengyel–litván–fehérorosz közös múltat is. A várak képe megjelent az új bankjegyeken, és két vár is felkerült az UNESCO világörökségi listára. Ráadásul egy-egy szépen restaurált, átgondoltan fejlesztett műemlék tökéletes kulturális közösségi térként szolgált a helyi társadalom számára. A vízumkényszer eltörlésével a várak a határon átnyúló turizmus vonzó célpontjai lehettek, és ezzel hozzájárulhattak egy-egy régió fellendüléséhez és gazdagodásához. Éppen ezért hirdette meg a kormány előbb a 2012–2016 között futó „Fehéroroszországi kastélyok” elnevezésű kiemelt finanszírozású programot, majd ennek sikere után a 2016–2020 közötti „Fehéroroszország kultúrája” című projektet.¹⁸

¹⁸ VOLKAU 2021. 147–149.

Fehéroroszországban a műemlékvédelmi viták nem az eredeti állapot megőrzésének kérdése körül zajlanak, mert a szakemberek egyetértenek abban, hogy a romokat sem a helyiek, sem a turisták nem értékelik pozitívan.¹⁹ Elvetik az „úgy, ahogy volt” rekonstrukció kivitelezhetőségét, ehelyett a műemlék „revitalizálását” és a környezetébe való integrálását tartják fontosnak. Speciális esetekben a „történelmi Disneyland” kialakítását is elfogadhatónak tartják.²⁰ Mivel minden helyreállítási projekt kompromisszumokon alapul, a viták során a főkérdés mindig a kompromisszum mértéke, valamint az, hogy mennyi teret szabad engedni a hipotéziseknek.²¹

Lengyelországban, Litvániában a varsói és a vilniusi királyi vár teljes újjáépítése, illetve más műemlékek rekonstrukciója kapcsán már évtizedek óta folynak a csillapíthatatlan viták. A revitalizációs szemléletnek a pragmatikus szempontokon kívül nagyon erős érzelmi okai is vannak. A legjobban ezt Jan Zachwatowicz, a háború utáni varsói újjáépítés ikonikus alakja fogalmazta meg: „Mivel nem lehet elfogadni, hogy elragadják tőlünk a kulturális emlékműveinket, rekonstruálni fogjuk őket, az alapoktól kezdve újjáépítjük őket, hogy olyan emlékműveket hagyjunk az utókorra, amelyek még ha nem is eredetiek, de legalább pontosan visszaadják az emlékezetben élő, ám a most elérhető anyagokkal létrehozott formájukat.”²²

Mivel Fehéroroszországban a grodnói óvár az egyetlen olyan történelmi és építészeti emlék, amely hét évszázadon keresztül uralkodók rezidenciájaként, illetve a szejm székhelyeként működött, már az első körben elhatározták a rekonstrukcióját. Azonban leromlott állapota miatt a helyreállítás rendkívül költséges és hosszantartó lett volna, így a sokkal látványosabb és kevesebb ráfordítást igénylő kastélyokat, Mirt és Nyaszvizset (Nieśwież) részesítették előnyben. A halogatásnak végül az vetett véget, hogy az óvári múzeum egyik termében beszakadt a padló, és az életveszélyes körülmények miatt az összes muzeológus kilátásba helyezte a felmondását. A végül jóváhagyott újjáépítést három szakasz-

¹⁹ SCSASZNAJA 2020

²⁰ SZTUREJKA 2017.

²¹ HRODNA.LIFE 2021.

²² Idézi: MALCZEWSKI 2017. 25.

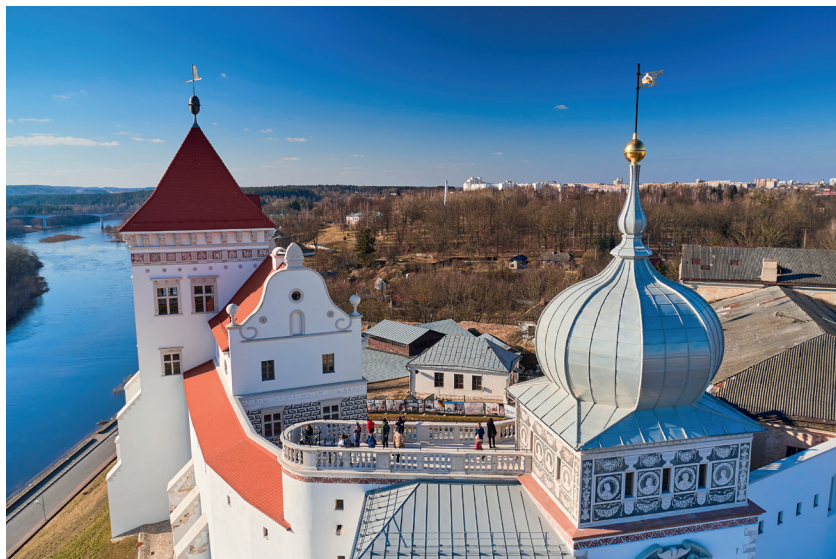
ra osztották: 2017 és 2021 között a kaputorony és a Nyemán mentén lévő építmények egy részét kellett rekonstruálni. A következő négyéves időszak a királyi palota újjáépítését célozta meg, míg a záró szakasz a palotakomplexum nyugati részét hozza majd rendbe.²³

Grodno ujjongva ünnepelt, de az óvár felújításának százéves vágyálma hamarosan rémálommá kezdett válni, a rekonstrukció pedig a belorusz műemlékvédelem állatorvosi lova lett. Mindehhez több tényező vezetett, amelyek közül a legfontosabb a projektet vezető szakember személye volt. A választás arra a 73 éves Uladzimir Bacskovra esett, akit a fehérorosz műemlékvédelem egyik utolsó nagy „bölényének” tartottak. Ez az elnevezés azokat a szovjet korszakban szocializálódott szakértőket takarta, akik különösebb hozzáértés nélkül, sokszor akaratok ellenére csöppentek bele a műemlékvédelembe, és menet közben külön képzés nélkül úgy sajátították el a szakmát, hogy sem a külföldi szakirodalomhoz, sem tanulmányutakhoz nem juthattak hozzá. Az építészmérnök Bacskov is 40 éves koráig víztározót, hajóállomást, felüljárót és lakótelepeket tervezett. Az 1980-as évek közepén került a műemlékvédelembe, és szakterülete a reneszánsz építészet lett. Különösen Santi Gucci munkásságát tanulmányozta megszállott rajongással, még e-mail címének is Gucci nevét választotta. Ars poeticája nem a fennmaradt történeti emlékek minél pontosabb rekonstrukciójára irányult, hanem a műemlékeknek olyan konstruálására, amilyenek szerinte lehetettek, illetve amilyeneknek lennie kellett volna az adott korszakban.²⁴ Bacskov másik szakterületét az ortodox kupolák képezték, és amikor a két kedvenc világa találkozott, olyan sajátos konstrukciót hozott létre, amit például a nyasvizsi várkastély 2006–2012 közt történt helyreállításakor láthatunk: a barokk épület egyik tornya reneszánsz köntösben, de ortodox kupolával a tetején épült újra. A végeredmény olyan felháborodást váltott ki, többek között a korábbi birtokos Radziwiłł család tagjai részéről, hogy a kupolát néhány év múlva le kellett bontani, és újra kellett építeni.²⁵

²³ VOLKAU 2021. 147.

²⁴ SZTUREJKA 2020; Bacskov pályafutását a Wikipedia szócikke foglalja össze: https://be.wikipedia.org/wiki/Уладзімір_Басілевіч_Бачкоў

²⁵ VOLKAU 2015, 5, 11–12; VOLKAU 2021. 152–158.

A kaputorony a kilátóval

Ennek ellenére a grodnói projektet is Bacskov irányíthatta szakmai befolyásának és korábbi itteni munkásságának köszönhetően. Az óvár rekonstrukciójára ugyanis már 1985-ben felállítottak egy munkacsoportot, amelyet Bacskov vezetett, de az elkészült helyreállítási tervet sem akkor, sem a függetlenné válás után nem finanszírozták. Bacskovnak óriási szerepe és munkája volt abban, hogy az újjáépítés azért napirenden maradt és végül bekerült az állami kastélyprojektbe. A fehérorosz, majd a lengyel és litván szakmai közvélemény is kezdettől fogva nagy aggodalommal figyelte a fejleményeket Bacskov munkássága, valamint az új kutatások és régészeti ásatások elmaradása miatt. A rekonstrukciós terveket nem tették elérhetővé, Bacskov kommunikációja pedig csupán látványos elemekkel tarkított ismeretterjesztő előadásokra korlátozódott.²⁶ De ezekből is kiviláglott, hogy Bacskov a várat nem a maga komplexitásában, a különböző építési korszakokat feltárva, minden jelentős értéket megőrizve mutatja be. Ehelyett a hét évszázados

²⁶ HAJDUK 2021. 856–857; MALCZEWSKI 2017. 24–29; SZULAKOWSKA 2019. 318–319; VOLKAU 2021. 1491–52; WOJTKIEWICZ 2016. 71.

A rekonstrukció első szakasza utáni állapot

történetből kizárólag azt a hét évet, Báthory korszakát emelte ki, amikor Grodno a lengyel–litván állam központjának számított. A fő cél tehát a reneszánsz palota teljes pompájában való visszaállítása lett, vagyis minden mást le kellett bontani, beleértve a Sobieski-kori barokk részeket is, amikor a kastély a szejm székhelyeként működött.

A rekonstrukciós terv arra a feltételezésre épült, hogy a Báthory-várat Santi Gucci tervezte. Ikonográfiai háttérét pedig Tomasz Makowski 1600 körül készített látképe adta. A metszet azonban sematikus és rendkívül pontatlan, ami a ma is meglévő épületekkel való összevetésből egyértelműen kiderül. Az, hogy nem tudjuk, milyen volt a vár a király halálakor, Bacskov számára nem problémát, hanem az alkotói fantázia és a tervezés nagyobb szabadságát jelentette. Így egy olyan épületet tervezhetett meg, amely a valóságban sohasem létezett, és történetileg még a részleteiben sem hiteles. Bacskov számára fontos volt, hogy az emlékmű státuszát és presztízsét minél jobban kiemeljék, a várat fenségessé tegyék, ezt pedig az eredeti méretek jelentős megnövelésével próbálták elérni. Ezért a kaputoronyra és a királyi palotára is egy korábban nem létező emeletet terveztek, illetve a mellette levő épületet is meg akarták magasítani.

Bacskov makettje a rekonstrukció után tervezett végső állapotról

Megváltoztatták az ablakok, ajtók számát, méretét és elhelyezkedését. A kaputoronyra egy aránytalan és hatalmas, teljes gömb alakú kupolát szántak, amelynek léte eleve csak a Makowski-metszetről volt ismert, de ott is más formában szerepel. A kaputornyot a palotával összekötő boltíves folyosót meghosszabbították, és a tetejére egy nyitott, balusztrádos teraszt építettek, kifejezetten azért, mert ez „tökéletes hely a sétálgatásra és a környezet szemlélésére”.²⁷

A kaputorony közelében felépült egy előzmények nélküli új ház, azért, hogy el tudják rejtani a fűtést, vízellátást és az elektromos rendszert működtető készülékeket. A palota földszinti, külön bejáratú raktárhelyiségeit belső ajtókkal egybenyitotta, és új, fiktív funkciókkal ruházta fel. A projekt második szakaszába tartozó palotánál azt tervezte, hogy a reprezentatív ebédlőtermet kibővíti és trónteremmé lépteti elő, egy kis

²⁷ SUPRON 2018; SUPRON 2019; VOLKAU 2021. 152–158.

hangulatos kávézóval is ellátva. A palotába konferencia-központot álmódott, egy hozzá csatlakozó kis szállodával. A lebontandó 17. századi részek helyébe fiktív reneszánsz épületek kerültek volna az arany metszés szabályai szerint.²⁸

A 17. és 19. század közötti átépítések során az eredeti reneszánsz díszítés nagy része eltűnt, ezért Bacskov a felújított várrész ornamentikáját saját elképzelései alapján alakította ki. Mivel Santi Guccinak tulajdonította a vár reneszánsz átépítését, a fiktív díszítéshez is a hozzáköthető, vagy neki tulajdonított művek részleteit emelte át, például síremlékek részei, kapubejárati díszek, oszlopfejek, támpillérek faragványai, címerkartusok és keresztelőmedence-töredékek jelentek meg az eredeti kontextusukból kiragadva a vár teljesen más funkciójú helyein. A kaputorony új emeletét Báthoryt, valamint különböző császárokat ábrázoló sgraffitodíszítéssel látták el, amelyeket a krasiczyni kastély homlokzatának motívumairól másoltak le. Krasiczyn ugyan nem köthető Guccihoz, de Bacskov szeretne volna látványosabbá tenni a tornyot, különösen azután, hogy a palota más részeiből előkerültek sgraffittotöredékek.²⁹

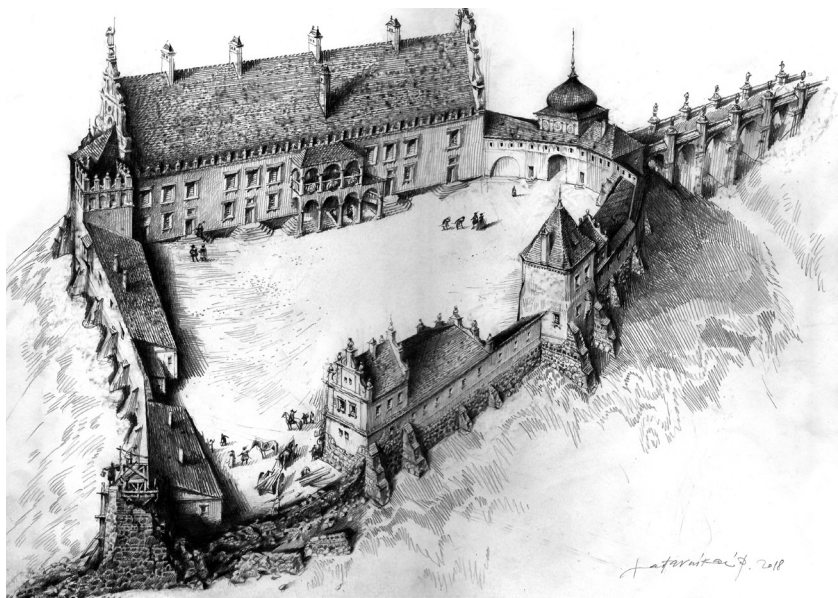
Amikor az újjáépítési terv a szakmai közvélemény előtt körvonalazódni kezdett, azonnal heves tiltakozást váltott ki. A viták több szinten párhuzamosan zajlottak: egyrészt a hagyományos szakmai fórumokon, amelyek azonban a kutatás és publikálás időigényessége miatt inkább hosszabb távon voltak hatásosak. Másrészt pedig a gyors és sokakhoz eljutó médiában, így a grodnói online újságokban és a városvédő helytörténetesek blogjain.³⁰ A grodnói óvár „revitalizációs” terve megtermékenyítőleg hatott a kutatásra. Megvitatták és kiigazították az addigi szakirodalom állításait és tévedéseit, de számos új kutatás is indult a témában, amelynek első eredményei sorra jelennek meg. A korábbi régészeti ásatások anyagát szintén ellenőrizték, de ami még fontosabb, újraindultak a feltárások, gazdag leletanyagot hozva a vár minden korszakából.³¹

²⁸ VOLKAU 2021. 152–158.

²⁹ HAJDUK 2021. 849–856.

³⁰ SUPRON 218; SUPRON 2019.

³¹ A konferencián elhangzott új fejleményekről részletesen beszámolt a helyi sajtó. HRODNA. LIFE 2021.

Mikola Volkau és Pavel Tatarnikau rekonstrukciós rajza az óvárról

A rekonstrukció ellenzőinek a vezére egy fiatal történész, Mikola Volkau lett. Volkau tökéletes ellentéte volt Bacskovnak. Mivel jó négy évtizeddel fiatalabb volt, ő már kiváló képzést kaphatott. A történelem alapszakot Minszkben végezte, a kulturális örökség mesterszakot Vilniusban, majd az Akadémia művészettörténet és „nemzettörténet” szakját is elvégezte. Ösztöndíjakkal német, lengyel, litván és orosz egyetemeken járt. Kutatási területe a Litván Nagyhercegség kora újkori hadtörténete, különös tekintettel a tüzérségre, a várépítészetre és várostervezésre. A grodnói vitában már kandidátusként, és az akadémiai Történettudományi Intézet ismert kutatójaként léphetett fel, így fiatal kora ellenére súlya volt a véleményének.³²

³² Volkau archivált adatlapja egészen 2022 novemberéig szerepelt a Belorusz Nemzeti Tudományos Akadémia Történeti Intézetének honlapján, a weboldal megújulása után azonban innen is törölték. Pályafutását egyedül az orosz (!) wikipédia oldala foglalja össze: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Волков,_Николай_Александрович_\(историк\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Волков,_Николай_Александрович_(историк))

Volkau és más szakemberek sorra mutattak rá a koncepcionális, kutatásmódszertani, műemlékvédelmi és egyéb szakmai hibákra. Ízekre szedték a koncepciót, azt is bebizonyították, hogy nem is Bacskov saját ötlete, hanem az 1930-as évek lengyel kutatásainak a szelektív és koncepciózus, rossz minőségű átvétele.³³ A reneszánsz vár makettjét nyíltan fantáziaszüleménynek nevezték, mert ha nem is lehet ma már tudni hogyan nézett ki akkor a vár, az pontosan látszott, hogy az újonnan épülő házak, a plusz emeletek, a torony ortodox kupolája a valóságban soha nem léteztek. Arra is felhívták a figyelmet, hogy a reneszánsz állapot kiemelésével nemcsak történelemhamisításról van szó, hanem a történeti értékek tudatos lerombolásáról is, hiszen a bontásra ítélt 17–18. századi részek szintén művészi és főleg történeti értékkel bírnak. Lerombolásuk tehát visszafordíthatatlan veszteségeket jelent. Attól is tartottak, hogy a lejtőkre is kiterjedő nagyszabású építkezés a Várhegy újbóli megcsúszását idézheti elő.³⁴

Az építkezés megindulásával egyéb problémákat is sorolni kezdtek. A kastélyt két olyan építőipari vállalat építette, amelyeknek nem volt tapasztalatuk a történelmi épületek felújításában. Bár olyan szélsőséges eset nem fordult elő, mint a miri kastély felújításakor betervezett műanyag nyílászárók, a modern építéstechnika, a vasbeton meg a toronysisakra szánt horganyozott lemez használata vörösréz helyett, így is túllépte a tűréshatárt. Mivel a restaurátorokból az egész országban óriási hiány van, a szokásos módon kortárs művészeket kértek fel az ornamentika rekonstrukciójára. Ez azonban elég vegyes minőségű munkát eredményezett, olykor nevetséges hibákkal. A kaputorony császár portái között pl. szerepelt V. Károly arcképe is. A mintául szolgáló krasiczyni sgraffitón az uralkodó feje a körbefutó latin feliratot több részre osztja. A grodnói művész történelmi eligazítást nem kapott, csak azt az utasítást, hogy itt a fej ne lógjon bele a feliratba. A festő pedig szolgálai másolt, így V. Károly arcképe felett megjelent a rejtélyes Caro Lus Vrom

³³ Az összefoglaló és egyben legrészletesebb elemzés: VOLKAU 2021. 145–160.

³⁴ HRODNA.LIFE 2017.

név. Az már csak hab a tortán, hogy a portré minősége a hírhedt spanyol „Moncsicsi Jézus” restaurálásra emlékeztet.³⁵

Ennél sokkal nagyobb problémák támadtak a lengyel és német nyelvű források félrefordításából, amikor a szöveget félreértve, nem létező vagy teljesen más funkciójú épületeket emeltek. Bacskov teljesen érzéketlennek bizonyult a történelem iránt. Azt tudta, hogy a kapu fölé kell egy címer, de hogy mit jelképezzen, az már mindegy volt neki. Ezért természetesen Báthorynak a Gucci által készített sírkápolnájából vette át a címet, és így a fő helyre egy másik állam ma is eleven jelképe, a lengyel sas került. A legsúlyosabb döntése viszont a második ütembe tartozó palota belső tereinek modern felhasználásához kapcsolódott. Mindent funkcionálisan, az építész szemével nézett, a termék történeti értéke egyáltalán nem érintette meg. Így történhetett meg, hogy Báthory István kedvelt szobája helyére, oda, ahol egyébként a király örökre lehunyta szemét, a látogatók számára mosdót és illemhelyet tervezett be.³⁶

A viták a leglátványosabb elem, a kupola körül csúcsosodtak ki, és ez volt az a pont, ahol már a Kulturális Minisztérium is közbelépett. A szakértők és a szélesebb közvélemény gömbkupola ellenessége, a lengyel tiltakozás és Bacskov korábbi kupolabotránya megkongatták a vészharangot. A kupola új, hitelesebb formájáról már egy minisztériumi bizottság döntött, és más pontokon is változtatást rendeltek el. Még el sem indult az építkezés, de már a döntéshozók is felismerték Bacskov koncepciójának tarthatatlanságát, de azt is, hogy a kialakult helyzetet nem tudják megoldani. Az állami finanszírozási gyakorlat ugyanis rövidtávú tervekben gondolkodik. 3-4 év alatt el kell készülnie egy adott műemléki projektnek az ásatásokkal, kutatásokkal és a teljes kivitelezéssel együtt. Az ütemtervet nem a szakemberek állítják össze, hanem hivatalnokok, és az újabb támogatást csak az egyes részmunkák komplett befejezése után utalják. Grodnó tervezési munkáira már rengeteg pénz elment, szó sem lehetett arról, hogy az egészet a szemétkébe dobják. A minisztérium

³⁵ RU.HRODNA.LIFE 2020.

³⁶ HRODNA.LIFE 2017.

fő célja tehát az időrabló újratervezésnek, az ezzel járó többletköltségeknek és a nemzetközi botránynak az elkerülése volt.³⁷

Attól a Bacskov-ellenesek is félték, hogy esetleg teljesen leállítják és beláthatatlan időkre elnapolják a projektet. Az óvár olyan katasztrofális állapotban volt, hogy a felújítást nem lehetett halasztani. Így az a hallgatólagos kompromisszum született, hogy Bacskov megvalósíthatja az első ütemtervet szoros minisztériumi kontroll alatt. Az eredmény ugyan hamis, de legalább látványos lesz. A második és harmadik szakaszt azonban csak alapos tudományos előkészítés és régészeti feltárások után kezdik majd meg, a kivitelezésben pedig a fő szerepet a különböző területeket lefedő szakemberekből álló munkacsoport játssza majd. A megfogalmazás igencsak árulkodó: „Minderre azért van szükség, hogy minimalizáljuk a hibákat a létesítményben.”³⁸ Pozitív fejlemény volt viszont, hogy Grodnó esete hozta el azt a felismerést, hogy a műemlékvédelmi és restaurációs szabványok hiánya valós probléma, nem elég az általános építési szabványoknak megfelelni. 2018 végére tervezték kidolgozni a részletes szabályzatot, ami örvendetes, de meglepő annak fényében, hogy az országban addigra már két világörökséges felújítás is történt.³⁹

Bacskov hiába bukott bele a tervbe, imádott Báthory–Gucci várának egy részét így is megépíthette. Az ünnepélyes megnyitót viszont már nem érte meg, 2021 augusztusában elhunyt. A másik tábor fővezére még korábban, már 2020 őszén kihullott a küzdelemből. Mikola Volkau ugyanis részt vett a választások meghamisítása és a törvénytelenségek elleni tiltakozásokon, amiért rövid időre fogságba került, majd hat kutatótársával együtt, szervezeti átszervezésre hivatkozva, kirúgták a Történettudományi Intézetből. Öt kollégájuk, köztük Volkau közvetlen főnöke, szolidaritásból önként mondott fel.⁴⁰

Az óvárban jelenleg ásátások folynak, és még él a szakszerű felújítás minisztériumi ígérete is. De hogy milyen hosszú út vezet még odáig,

³⁷ HRODNA.LIFE 2018.

³⁸ ASTAPOVICS 2018.

³⁹ A miri várkastély 2000-ben került a világörökségi listára. <https://whc.unesco.org/en/list/625/>. A nyasvizsi (Nieśwież) kastély 2005-ben, és a világörökségi adatlapján dokumentálták a 2009–2011 közötti felújítását is. <https://whc.unesco.org/en/list/1196>.

⁴⁰ RADIO SZVABODA 2020.

azt akkor értjük meg igazán, ha végigsétálunk Báthory István grodnói emlékének az útvonalán. A Báthory István és Marx Károly utca találkozásánál már csak emlékmű őrzi a Báthory által építtetett templom helyét, ahol a királyt felravatalozták és testét másfél évig, az ünnepélyes krakkói temetésig őrizték. A templomot a szovjet hatalom robbantotta fel 1961-ben és a grodnóiak időről-időre követelik ikonikus templomuknak, a város jelképének újjáépítését. Helyi kis abszurd: a tér neve még mindig Szavjetszkaja tér. Itt találjuk a Báthory-házat, mellette a királyról elnevezett kávézót és üzletet, ahol a Batori feliratú sapkás eladók a vásárolt termékeket Batori feliratú zacskóba pakolják. A Báthory István utca Várdomb felőli végén egy talpazaton az ottfelejtett szovjet tank áll, csöve jelképesen még mindig Lengyelország felé irányítva.⁴¹ Az óvárba felérve szembesülünk a látványos új kaputorony és a mellette lévő kopott palota kontrasztjával. A Báthory-palota előtt nem a király lovas szobra áll, hanem Vytautas túlméretezett, kissé ijesztő alakja. Rajta kívül a városban a történeti személyek közül még Leninnek, Csapajevnek és más szovjet hősöknek van szobra, de aláírásgyűjtés folyt egy Bona Sforza emlékmű felállításáért is.⁴² Báthoryról köztéri szobor nem készült, egyedül a pompás kapu felett elhelyezett lengyel–litván címer idézi fel emlékét.⁴³ A grodnóiak mégis a legkedvesebb királyukként tartják számon és szeretik őt, mert itt élt, és sikerrel harcolt az oroszok ellen.

Bibliográfia

ÁBRÁM 2021

ÁBRÁM Zoltán: Báthory István grodnói emlékezete. *Népijság* 2021. december 12. <https://www.e-nepujsag.ro/articles/bathory-istvan-grodnai-emlekezete>

ASTAPOVICS 2018

Anton Astapovicsnak, a Fehérorosz Műemlékvédelmi Társaság elnökének a nyilatkozata 2018. július 24-én. <https://hrodna.life/articles/kruglyi-stol-pa-staryim-zamku/>

⁴¹ ÁBRÁM 2021

⁴² ZNADNIEMNA 2019.

⁴³ Ha köztéren nem is, de kevésbé látványos helyeken találhatunk Báthory-emlékeket: a ferences templomban van egy emléktábla és fölötte a falból kissé morbidan kiugró koronás Báthory-fej, valamint a múzeum vitrinjében egy kis lovasmakett.

- BESALA 2007 BESALA, Jerzy: Małżeństwa królewskie. Władcy elekcji. Warszawa, 2007.
- DINNYÉSI 2021 Grodno – Báthory városa. Szerk. DINNYÉSI János. <http://www.naputonline.hu/2021/11/10/grodno-bathory-varosa/>
- FISCHINGER 1969 FISCHINGER, Andrzej: Santi Gucci, architekt i rzeźbiarz królewski XVI wieku. Kraków, 1969.
- HAJDUK 2021 HAJDUK, Olga M.: Kilka uwag o batoriańskiej przebudowie Starego Zamku w Grodnie oraz jej współczesnej rekonstrukcji. *Biuletyn Historii Sztuki* 83 (2021) 4: 843–858. <https://czasopisma.ispan.pl/index.php/bhs/article/view/1075/667>
- HRODNA.LIFE 2017 Interjú Mikola Volkauval a grodnói vár rekonstrukciós munkálatairól. 2017. április 15. <https://hrodna.life/articles/adnavits-palats-vezhu-ruinyi-ne-chapats-mikalay-volkau-pra-shkodnyi-praekt-bachkova-yaki-uzho-zatsverdziu-minkult/>
- HRODNA.LIFE 2018 A HRODNA.LIFE tudósítása a 2018. július 24-én tartott építészeti fórumról. <https://hrodna.life/articles/kruglyi-stol-pa-saryim-zamku/>
- HRODNA.LIFE 2021 Beszámoló a „Royal Grodno. Anyagi és szellemi kultúra” c. konferenciáról. Grodno, 2021.05.01. <https://hrodna.life/articles/zamak-kanferencyja/>
- KIENIEWICZ 2000 KIENIEWICZ, Leszek: Senat za Stefana Batorego, Warszawa, 2000.
- KITURKA 2013 KITURKA Jurij et al.: Grodzenszkija zamki: Gisztorika-archityekturni narysz. szlonim: Szlonimskaja drukarnya, 2011.
- KORPYSZ 2016 KORPYSZ, Ewa: Grepy de Ronco Antonio. In: Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku. Red. Migasiewicz, Paweł – Osiecka-Samsonowicz, Hanna – Sito, Jakub. Warszawa, 2016. 186.
- LANGER 1999 LANGER, Andrea: Residenzfunktion – Residenzwechsel: Krakau und Ujazdów/Warschau zur Zeit von Bona Sforza und Anna Jagiellonka. In: Krakau, Prag und Wien: Funktionen von Metropolen im frühmodernen Staat. Hrsg. v. Dmitrieva, Marina – Lambrecht, Karen. Stuttgart, 2000. 59–75.
- LAWSZUK 2008 LAWSZUK, Włodzimierz: Stefan Batory i Jezuici w Grodnie: Pierwsza próba założenia kolegium. *Rocznik Grodzieński* 2008/2. 56–76. <https://www.academia>

- edu/6264607/Stefan_Batory_i_Jezuici_w_Grodnie_Pierwsza_proba_zalozenia_kolegium
- LEONAVIČIŪTĖ-GECEVIČIENĖ 2021 LEONAVIČIŪTĖ-GECEVIČIENĖ RASA: Bona Sforca ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė: Jogailaičių dinastijos stiprinimas. Vilnius, 2021. (PhD disszertáció) <https://epublications.vu.lt/object/elaba:109842603/>
- LUKOŠEVIČIUS 2014 LUKOŠEVIČIUS, Viktoras: Cartographic image of Samogitia in the old maps of Lithuania, Poland and other neighboring countries (1231–1700). *Geodesy and Cartography* 40. (2014), 27–50. <https://doi.org/10.3846/20296991.2014.890317>
- MALCZEWSKI 2017 MALCZEWSKI, Łukasz: Stary Zamek w Grodnie odbudowa poprzez wyburzenie. *Spotkania z Zabytkami* 41. (2017), 7–8: 24–28. <https://www.academia.edu/35629998/>
- PASKOV 1999 PASKOV, Genagijj et al.: Pamjac: Giszt.-dakum. hronyika gorada Grodna. Minszk, 1999.
- RADIO SZVABODA 2020 Z Insztytutu gisztorii NAN Belaruszi zvolnyili szem szupracounikau. 2020. november 27. <https://www.svaboda.org/a/30971888.html>
- RU.HRODNA.LIFE 2020 Interjú Jevgenijj Osnorevskij grodnói helytörténész és bloggerrel 2020. május 16. <https://ru.hrodna.life/2020/05/16/sgrafita-pamyli/>
- SCSASZNAJA 2020 Interjú Alena Scsasznaja dījnyertes építésszel, 2020. november 13. <https://hrodna.life/articles/masa-konkurs/>
- SUPRON 2018 Sto mi vedaem pra bramnuju vezsu Sztaroga zamka? Supron blogja, Grodnó, 2018.11.18. <https://supron-licvin.livejournal.com/129041.html>
- SUPRON 2019 Jakim zsa biw kupal bramnaj vezsi Sztaroga zamka? Supron blogja, Grodnó, 2019.05.16. https://supron-licvin.livejournal.com/130948.html?utm_source=3userpost
- SZTUREJKA 2017 Sztjepan Szturejka kulturális antropológus interjúja, 2017. február 21. <https://hrodna.life/articles/restauratsiya-ne-adnaulenne-yak-byilo-stsyapan-sturejka-pra-sprechki-vakol-staroga-zamka/>
- SZTUREJKA 2020 Sztjepan Szturejka megemlékezése Bacskovról. 2020. augusztus 10. <https://hrodna.life/2021/08/10/sturjejka-na-smern-bachkova/>
- SZULAKOWSKA 2019 Szulakowska, Urszula: Renaissance and Baroque Art and Culture in the Eastern Polish-Lithuanian Commonwealth (1506–1696). Cambridge Scholars Publishing, 2019.

- p>VOLKAU 2013 VOLKAU, Mikola: Ab nyekatorih aszpektah arhityektury Sztaroga zamka w Goradnyi csaszow Sztefana Batoryja.
- Krajaznawcsyja zapiszki*
- 2013/9. 16–20.
- <https://www.academia.edu/7631863/>
- p>VOLKAU 2015 VOLKAU, Mikola: Apxitэkтыпа Archityektura Sztaroga zamka w Grodna w XVI – XVIII sztszt.: vygljad i pryznacsennye zbudavannyaw razmescsanyh uzdowzs nyomanszkaj szcjany.
- Belaruszki gisztarycsny czasopisz*
2015. nr. 11. 5–22.
- <https://www.academia.edu/19861677>
- p>VOLKAU 2021 VOLKAU, Mikola: Rekonsztrukcija Sztarogo zamka v Grodno.
- Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*
- 2021/1. 145–160.
- <https://slavica-petropolitana.spbu.ru/images/2021-1/010-Volkov.pdf>
- p>WOJCIECHOWSKI 1938 WOJCIECHOWSKI, Stary zamek w Grodnie, II.
- Biuletyn Historji Sztuki i Kultury*
- 1938/3. 229–270.
- http://bcpw.bg.pw.edu.pl/Content/1522/15bhks_nr3_wojciechowski.pdf
- p>WOJTKIEWICZ 2016 WOJTKIEWICZ, Sławomir: Stary zamek w Grodnie. Koncepcja kształtowania architektury kontekstualnej na przykładzie zamku w Grodnie.
- Przestrzeń i Forma*
- 2016/26. 63–74.
- http://www.pif.zut.edu.pl/images/pdf/pif-26/DOI%2010_21005%20pif_2016_26_B-04%20Wojtkiewicz.pdf
- p>WREDE 2006 WREDE, Marek: Ku nowemu centrum Rzeczypospolitej. Stolicy króla Stefana Batorego.
- Rocznik Warszawski*
34. (2006), 13–34.
p>WREDE 2010 WREDE, Marek: Itenerarium króla Stefana Batorego 1576–1586. Warszawa, 2010.
p>ZNADNIEMNA 2019 Grodnianie chcą upamiętnienia królowej Bony Sforzy. 2019. június 11.
- <https://glosznadniemna.pl/39732/grodnianie-chca-upamietnienia-krolowej-bony-sforzy/>

Az orosz kormányzat centralizációs törekvései a Hetmanátusban I. Alekszej és I. Péter uralkodása idején (1654–1725)

VARGA BEÁTA

Absztrakt

Mivel 1654-ben az ukrajnai területek önként csatlakoztak Oroszországhoz, cserébe a Romanov-uralkodóknak engedményeket kellett adniuk a központosított kormányzás vonatkozásában. Az Ukrajnáért folytatott háború (1654–1686) során a cári kormányzatnak egy erős tartományra volt szüksége, amely mintegy katonai-politikai „lőkhárító”, leveszi a terhek nagy részét az orosz hadsereg válláról. Ez lehet az elsődleges oka annak, hogy a 18. század elejéig a Romanovok részéről nem mentek végbe drasztikusabb változtatások a Hetmanátus megkülönböztetett helyzetében. Ivan Mazepa „kiugrási” kísérlete végül előkészítette a talajt az orosz integrációs törekvések számára. I. Péter új típusú ukrajnai politikája következtében a Zaporozsjei Had önkormányzati joga jelentősen leszűkült, így Kelet-Ukrajna lakosságának betagozódása az orosz társadalmi és adminisztrációs struktúrába az 1710-es évektől jelentősen felgyorsult.

Kulcsszavak: Zaporozsjei Had, Hetmanátus, perejaszlavi egyezmény, andruszovói egyezmény, sztarsina,

A nagy északi háborúban 1708. október 26-án a Zaporozsjei Had¹ vezetője, Ivan Mazepa váratlanul áttért az Oroszország elleni expanzióra készülő XII. Károly svéd királyhoz. I. Péter cár a kozák vezető ezen tettét az árulás tipikus esetének nevezte, míg a hetman azzal érvelt, hogy Ukrajna védelmében hazafias kötelessége volt így cselekednie. Orosz-szovjet és ukrán történészek generációi vitatták a hetman „árulásának” kérdését, amely probléma középpontjában az orosz uralkodók centralizációs

¹ Az 1654-ben Oroszországhoz csatlakozó ukrán területekből kialakult Hetmanátus hivatalos elnevezése a katonai alapon szerveződő Zaporozsjei Had lett, amely egyszerre jelölte a cári szolgálatban álló kozák sereget és az adminisztratív szervezetet is.

és a Hetmanátus autonóm törekvéseinek összeütközése állt. A 17. század közepétől az orosz–ukrán kapcsolatrendszerben érlelődő konfliktus oka a Zaporozsjei Had részéről a kozák jogok és privilégiumok védelmére, az 1654. évi *perejaszlavi egyezmény*, illetve a *Márciusi cikkelyek*² változatlan formában történő megőrzésére vezethető vissza. Fontos kiemelni, hogy 1654-ben nem beszélhetünk formális szerződésről: az ukrainai területek ugyanis, miután lerázták a lengyel uralmat, önként csatlakoztak Oroszországhoz. Ezért cserébe az orosz uralkodóknak engedményeket kellett adniuk a központosított kormányzás vonatkozásában, és privilegizált helyzetet, teljes körű autonómiát biztosítottak a csatlakozott ukrainai területeknek az orosz államon belül. Perejaszlavnál megegyeztek, hogy tiszteletben tartják a Zaporozsjei Had privilégiumait, de ezt Moszkva csupán taktikai manővernek szánta, míg a kozák sztarsina az 1654-es egyezményt jogaik elismerésének tekintette. Az ukrán/kozák és az orosz felfogás az 1654. évi egyezmény jellegét illetően I. Alekszej cár uralkodása idején még többé-kevésbé „megfért” egymás mellett. Ezzel szemben majd I. Péter azt hangsúlyozta, hogy a kozákok minden kiváltsága a cár bőkezűségéből fakad, amelyeket az orosz uralkodó bármikor korlátozhat, sőt vissza is vonhat.

Alekszej Mihajlovics cár, miután 1654-ben „*hatalmas uralkodói keze*”³ alá vette az ukrainai területeket, kezdetben egyáltalán nem szólt bele a Hetmanátus szervezeti felépítésébe és működésébe. Az orosz uralkodó ragaszkodott a Márciusi cikkelyekben foglaltakhoz, de a Zaporozsjei Had megtartása érdekében még bizonyos engedményekre is hajlandónak mutatkozott. Az Ukrajnáért folytatott ún. „*kelet-európai harmincéves háború*”⁴ háború (1654–1686) során Oroszországnak egy olyan erős tartományra volt szüksége, amely mintegy katonai-politikai „lőkhárító”, leveszi a terhek nagy részét a Romanovok válláról.⁵ Ez lehet az elsődleges oka annak, hogy Ivan Mazepa „árulásáig” a Hetmanátusban nem

² Az 1654. március 27-i cári adománylevél többek között kimondta 60 ezer ukrainai kozák állami szolgálatba állítását, a Zaporozsjei Had önkormányzati jogának tiszteletben tartását, különös tekintettel a szabad hetmanválasztásra.

³ VOSSZOJEGYINYENIJE 1953. 406–414.

⁴ GEBEI 2001. 9.

⁵ ROGOZSIN–SZANYIN 2004. 12.

mentek végbe drasztikusabb változtatások az ukrainai területek megkülönböztetett helyzetében a cári kormányzat részéről.

A Hetmanátus felé megnyilvánuló ingadozó és kevésbé következetes politikájával Alekszej egyben hozzájárult a Zaporozsjei Hadon belüli megosztottsághoz és a hetmani kormányzaton belül újra és újra jelentkező függetlenedési törekvésekhez – ez utóbbi cél megvalósítása érdekében az egyes hetmanok hol a lengyelekhez, hol a tatárokhoz és a törökökhöz „csapódtak”. Bogdan Hmelnyickijtől kezdve valamennyi hetman a Romanovokkal szembeni szolgálatát a szerződéses elvre vezette vissza. Mazepát megelőzően Ivan Vihovszkij (1657–1659),⁶ Jurij Hmelnyickij (1659–1663)⁷ és Petro Dorosenko (1665–1676)⁸ is más orientációt választott, ami tipikus viselkedési mód volt a kozák vezetés részéről az orosz uralkodó felé, amikor az utóbbi nem akarta betartani a politikai alkut, azaz a perejaszlavi egyezményben foglaltak rá vonatkozó részét.

1662-re a Hetmanátus területe két részre szakadt: a Dnyeper bal parti területei megmaradtak a cár hűségében, míg a jobb parti Ukrajna fokozatosan visszacsatlakozott a Rzeczpospolitához. Az 1660-as évek elejére Moszkva ténylegesen már csak a kelet-ukrainai területeket birtokolta, amely változás az orosz expanzió megtorpanását jelezte. Ivan Vihovszkij és Jurij Hmelnyickij lengyel oldalra átállását követően a moszkvai kormányzat központosító törekvéseihez kedvező „táptalajt” nyújtott az ukrán területeket sújtó és a Hetmanátus egységét látványosan gyengítő polgárháborús időszak.⁹ Az 1667. évi *andruszovói egyezmény*¹⁰ értel-

⁶ Ivan Vihovszkij a kozák sztarsina azon szűk rétegének érdekeit képviselte, amely a Rzeczpospolitához történő visszacsatlakozást sürgette.

⁷ Jurij Hmelnyickij többször is a cári kormányzat katonai segítségét kérte a krími tatár támadások ellen, de sikertelenül. Ezek a sérelmek arra készítették a hetmant, hogy Vihovszkij példáját követve átálljon a lengyelekhez.

⁸ Petro Dorosenko az egyetlen járható útnak a török orientációt választotta, és ügyesen alkalmazott hintapolitikájának köszönhetően a bal parti riválisaihoz képest viszonylag hosszú ideig meg tudta tartani a pozícióját, és kiterjedt mozgásteret tudott biztosítani Nyugat-Ukrajna számára.

⁹ 1662 nyarára az Ukrajnában dúló „belháború” a Dnyeper mindkét partján jelentősen kiszélesedett, amely időszak a „Ruinaként” nevezett zavaros időszak negatív csúcspontját jelentette.

¹⁰ AKTI 1869. 173–176.

mében 13,5 évre szóló fegyverszünetet kötött a lengyel és az orosz kormányzat, a Hetmanátus területét pedig a Dnyeper mentén hivatalosan is két részre osztották. A bal parti területek az orosz uralkodók birtokában maradtak, míg a nyugati régiók visszakerültek a lengyel-litván államhoz.

Moszkvában ekkor úgy ítélték meg, hogy a Zaporozsjei Had kellőképpen meggyengült ahhoz, hogy a cári kormányzat érdekeit hatékonyabban érvényesítsék. Bogdan Hmelnyickij és Ivan Vihovszkij hetmansága idején még nem születtek az 1654-es perejaszlavi egyezményt megerősítő, illetve kiegészítő ún. „*Hetmani cikkelyek*”, amelyek orosz részről a Hetmanátus autonómiájának korlátozására irányultak. A Jurij Hmelnyickij beiktatását megerősítő *Perejaszlavi cikkelyek*¹¹ 1659. évi változata megerősítette ugyan a Zaporozsjei Had jogait és privilégiumait, valamint a szabad hetmanválasztás jogát, de a továbbiakban a hetmannak nem állt jogában külföldi követeket fogadnia és küldötteket indítani a szomszédos államokba,¹² vagyis a hetmani diplomácia hatásköre teljesen leszűkült. Ivan Brjuhoveckijnek (1663–1668) a cári megerősítésért el kellett fogadnia az 1665. évi *Moszkvai cikkelyeket*,¹³ amelynek alapján ezentúl a hetmanválasztási procedúrát az orosz uralkodó előzetes jóváhagyásához kötötték, az új hetmannak pedig személyesen kellett Moszkvába mennie cári megerősítésért.¹⁴ Ettől kezdve nem lehetett kétséges, hogy I. Alekszej alávetett tartományként kívánja kezelni a Hetmanátust. A Demjan Mnohohresnij (1669–1672) megválasztásához köthető 1669. évi *Gluhovi cikkelyek* ugyanakkor a cári kormányzat és a kozák sztarsina közötti kompromisszumot tükrözték a Zaporozsjei Had létszámának kérdésében. I. Alekszej beleegyezett a kozák sereg felére, azaz 30 ezer főbe csökkentésébe, ugyanis az andruszovói egyezménynek köszönhetően Moszkva elhárította magától a kétfrontos háború veszélyét, és már nem volt szüksége olyan nagy létszámú kozák seregre, mint korábban. A kozák vezetők pedig egyre jobban el akartak határolódni a közkozákoktól azáltal, hogy felére csökkentették a kiváltságolt kozákok rétegét. Az Ivan Szamojlovics hetmani pozícióját megerősítő 1672. évi

¹¹ MARKEVICS 1843. 184–197.

¹² MARKEVICS 1843. 190–191.

¹³ BANTIS-KAMENSZKIJ 1858. 6–7.

¹⁴ BANTIS-KAMENSZKIJ 1858. 10–15.

*Konotopi cikkelyek*¹⁵ szintén elsősorban Moszkva és a kozák *sztarsina* pozícióját erősítették meg. A Sztarsina Rada kérelmének megfelelően engedélyt kaptak arra, hogy az újonnan megválasztott hetman esetleges hatalmaskodását és árulását megelőzendő, teljes ellenőrzési jogkört gyakorolhassanak, és bűnössége esetén maguk ítélkezhesenek felette.

A legdöntőbb változás 1654–1687 között a Hetmanátuson belül a kozákság helyzetében és a társadalomban betöltött helyében mutatkozott meg. 1648-ig állandó konfliktusban álltak a lengyel-litván kormánnyal, mert jóllehet állandóan igényelték a fegyveres erejüket, ugyanakkor mindvégig „robbanásra” kész puskaporos hordót jelentettek a Rzeczpospolita számára.¹⁶ 1648-tól kezdve a kozákok döntő befolyáshoz jutottak Ukrajna irányításában és már nem „köztes”¹⁷ társadalmi kategóriát, hanem különálló, vezető társadalmi réteget alkottak. 1654-től orosz kötelékben kezdett egyre markánsabban elkülönülni egymástól a kozák elit és a közkozákság: míg a *sztarsina* kezébe vette a Hetmanátus kormányzását, hivatalokat és földbirtokokat halmozott fel, addig a közkozákok fokozatosan elszegényedtek, és egyre inkább el akarták kerülni az egyre költségesebbé váló katonai szolgálatot.

A Hmelnjickij-mozgalom következtében az ukrainai társadalom két meghatározó elemét a kozákok és a „nem kozákok” képezték, akik között nem létezett éles határvonal, miközben a nemesség korábbi jelentés-tartalma eltűnt, gazdasági és politikai előjogokkal nem rendelkezett más társadalmi rétegekkel szemben.¹⁸ A lengyel orientációt képviselő Ivan Vihovszkij hetman 1658-ban a varsói kormánnyal megkötötte a *hadjaci egyezményt*, amelynek értelmében a Rzeczpospolita három önálló állam – Lengyel Királyság, Litván és „Rusz” Nagyfejedelemség – föderációjává alakult volna át. Egy trialista alapokon működő államközösség egyenrangú tagjaként a hetman és a kozák vezetők jóval kiterjedtebb

¹⁵ BANTIS-KAMENSKIJ 1858. 15–16.

¹⁶ VARGA 2010a. 229.

¹⁷ A lengyel-litván fennhatóság alatt a nemesség és a jobbágyok között helyezkedtek el a társadalmi ranglétrán: személyükben szabadok voltak és az államnak katonai szolgálattal tartoztak, de nekik nem lehettek jobbágyaik.

¹⁸ MJAKOTYIN 1924. 85.

előjogokat élvezhettek volna, mint az orosz kötelékben.¹⁹ Az oroszországi nemesség ugyanis ekkor még nem képezett egységes, azonos jogokkal rendelkező társadalmi réteget, kötelező hivatali vagy katonai szolgálattal tartozott az államnak, amely utóbbi kötelezettség a Rzeczpospolitában ismeretlen jelenségnek számított. Ivan Brjuhoveckij (1663–1668) 1665-ös moszkvai látogatását követően a *sztarsina* legmagasabb rangú tagjai bojári, azaz nemesi (*dvorjan*) címet kaptak,²⁰ de továbbra is kozákok maradtak, mert a Hetmanátus területén 1654 után nemesség hivatalosan nem létezett, jogilag sem *slachtának*, sem *dvorjannak* nem nevezhették magukat.²¹

1687. július 25-én a moszkvai kormányzat engedélyével bal parti hetmanná Ivan Mazepát (1687–1708) választották, akinek a cári megerősítésért el kellett fogadnia a Hetmanátus autonómiáját tovább korlátozó „*Kolomaki cikkelyeket*”.²² Megfogalmazásra került többek között az a már korábban „bevált” gyakorlat, hogy a kozákok csak cári feljogosító ukázzal választhatnak hetmant, illetve foszthatják meg őt a hatalmától.

A cár támogatását élvezve Ivan Mazepa megteremtette a gazdasági és társadalmi feltételeket egy erős hetmani kormányzat kialakításához, miközben mintegy húsz éven keresztül nem szolgáltatott okot arra, hogy cár iránta való bizalma meginogjon. Társadalmi szempontból a 17–18. század fordulója átmeneti periódusnak tekinthető, mert ekkorra már élesen elkülönült egymástól a *sztarsina* és a közkozákok tömege. A kozák elit részéről a hetmani hatalom korlátozására irányuló tendenciák ellenére Mazepa ebben a rétegben látta legfőbb támaszát, ezért is tartotta fontosnak egy hozzá hű új „arisztokrácia” létrehozását. Kedvező feltételeket teremtett a kozák főtisztviselők jólétének kialakításához, gondoskodott megfelelő képzésükről, fiaikat külföldre küldte tanulni.²³

Az északi háború (1700–1721) egyre több konfliktus forrása lett a hetmani és a cári kormányzat között. I. Péter a Zaporozsjei Hadat határaiton túlra, a velük eredetileg hadban nem álló svédek ellen vezényel-

¹⁹ KAMINSKI 1977. 178–197.

²⁰ BANTIS-KAMENSKIJ 1858. 154–159.

²¹ PUTRO 1988. 465.

²² BANTIS-KAMENSKIJ 1858. 16–18.

²³ KRUPNYCKYJ 1942. 59–60.

te ki, ráadásul nem különálló kontingensként, hanem orosz és német katonatisztek vezetésével, szervesen beintegrálva a kozákokat a cári seregbe. A kozák vezetés egyre inkább tartott attól – a már korábban is fennálló veszélytől –, hogy I. Péter fel akarja oszlatni a Zaporozsjei Hadat, a Hetmanátust pedig alávetett tartománnyá tervezi átalakítani a centralizáció jegyében. Az északi háború ugyanakkor az ukrán területek egyesítéséhez is kedvező feltételeket teremtett. Miután 1704 júliusában a svédek által támogatott I. (Leszczyński) Szaniszló (1704–1709) került a lengyel trónra, a cár felszólította Ivan Mazepát, hogy kozákjaival segítse vissza a hatalomba az Oroszországgal szövetségben álló II. Ágostot. A hetman eleget tett a parancsnak, de mivel útja a jobb parti Ukrajnán keresztül vezetett, egyúttal az ukrán területeket is egyesítette, mintegy a Romanovok nevében.²⁴ Maga mellé állította a jobb parti kozák ezredek, és felvette a „*Dnyeper mindkét partjának hetmanja*” címet. A cár azonban felszólította a kozák vezetőt, hogy Nyugat-Ukrajnát adja át a királyi címet hivatalosan még mindig birtokló II. Ágostnak,²⁵ így a hetman kénytelen volt onnan kivonulni.²⁶

1708 szeptemberében XII. Károly a seregével megjelent a Hetmanátus határainál, majd titkos svéd–kozák tárgyalásokra került sor:²⁷ a hetman a svéd királytól garanciát kapott arra, hogy svéd protektorátus alatt Ivan Mazepa a Hetmanátus felett önálló kormányzati joggal rendelkezhet, és ezt az előjogot utódai is örökölni fogják.²⁸ A hetman előtt két alternatíva körvonalazódott: a svédek győzelme esetén egész Ukrajna felszabadulhatna a lengyel és orosz függés alól, ami az ukrán területek egyesítését és egy önálló ukrán állam megteremtését is lehetővé tenné; amennyiben viszont a svéd uralkodó a kozák támogatás hiányában vereséget szenvedne, a Hetmanátus alávetett orosz tartománnyá válna, és végleg le kellene mondania az autonóm és függetlenedési törekvésekről.

²⁴ MANNING 1957. 121–122.

²⁵ VARGA 2003. 27.

²⁶ MACKIW 1984. 40.

²⁷ A XII. Károly által lengyel trónra ültetett I. Szaniszló már 1705-ben felvette a kapcsolatot Mazepával, de a hetman svéd oldalra csábítására tett kísérletei kudarcot vallottak.

²⁸ LISZT FILIPA ORLIKA 1862. 1–28.

Miután XII. Károly a Hetmanátust tette meg főhadszínterré, I. Péter pedig megtagadta a kozákoktól a svéd invázió elleni katonai segítségnyújtást, azt üzenve a hetmannak, hogy „védjék magukat, ahogyan tudják”, Ivan Mazepa megtette a döntő lépést. Az elutasító választ az 1654-es perejaszlavi egyezmény megsértéseként értékelte a cár részéről, és mintegy 15 ezer kozákja élén elindult a svéd uralkodó táborába. A hetman október 30-i univerzáléjában a következőképpen indokolta ezen lépését: „*a moszkvai kormányzat már régóta rossz szándékkal közeledik felénk, ránk akarja erőltetni zsarnoki hatalmát, megsemmisíteni a Zaporozsjei Hadat és a kisorosz népet örök szolgaságba vetni...*”²⁹

I. Péter ugyanakkor a hetman átállását úgy értékelte, hogy Mazepa elárulta Oroszországot, ezért kegyetlen bosszút állt. Parancsára Alekszandr Mensikov összevont cári csapatokkal lerohanta a kozák településeket, a hetmani rezidenciát, Baturint pedig porig égették. 1708. október 28-án I. Péter kiáltványban tudatta a „kisorosz” lakossággal, hogy a hetman elárulta uralkodójukat,³⁰ november 1-jén pedig büntetlenséget és privilégiumaik megtartását ígérte azoknak a kozákoknak, akik újra hűséget fogadnak az orosz uralkodónak.³¹

Ivan Mazepa valójában ugyanazt tette, mint a hetmanok többsége: a tradicionálisnak tartott kozák érdekeket a cár iránti lojalitás elé helyezte. Mazepa majdnem összes elődjét árulónak tartotta az orosz kormányzat, de I. Pétertől eltérően I. Alekszej cár nem próbált „ideológiai” kérdést csinálni az ügyből. Péternek teljesen új bázisra volt szüksége, amely meghatározza hatalmát a Hetmanátusban. Oroszországban ő alkalmazta először az egységes állam értékeit arra a viszonyra vonatkoztatva, ami korábban személyes kapcsolaton alapult a cár és a kozák *sztarsina* között.³² Az I. Alekszej cár által az utódaira örökített Oroszország patrimonialis és teokratikus jellegéből fakadóan a modern államiség korai fokáig jutott csak el.³³ Azáltal, hogy I. Péter a hetmant többször is árulással vádolta meg, nemcsak propagandát akart létrehozni, hanem

²⁹ BANTIS-KAMENSKIJ 1859. 173–175.

³⁰ PISZMA 1948. 241–242.

³¹ PISZMA 1948. 266–268.

³² SUBTELNY 1978. 180.

³³ CRARCRAFT 2004. 146.

egy teljesen új értékrendszert – az abszolutista államét – vezetett be Oroszországban, amelynek alapján a Hetmanátust is kormányozni kívánta. A cár megítélésében az orosz államban minden és mindenki a cár tulajdona, ezért korlátlanul rendelkezhet az ország erőforrásai felett és veheti igénybe alattvalói személyes szolgálatát is.³⁴ Az állam és a közjó érdekében történő kormányzás³⁵ ideológiájára alapozva I. Péter feljogosítva érezte magát arra, hogy fellépjen a hagyományok, így a tradicionális kozák önkormányzatra épülő Zaporozsjei Had autonómiája ellen is.

A hetman kiátkozása, a baturini mészárlás és a cár rendeletei megfélemlítették a Hetmanátus lakosságát, Mazepától még a kiugrási kísérletet eredetileg támogató kozák főtisztek egy része is elpártolt. A svéd hadvezetés végül úgy döntött, hogy az orosz hadsereget Poltavánál döntő ütközetre kényszerítik. A gondosan kidolgozott haditerv megvalósításába azonban hiba csúszott, a svéd csapatok ugyanis jelentős késéssel, 1709. április elején érkeztek Poltavához, és csak május 1-jén indulhatott meg az erőd módszeres ostroma.³⁶ Lőszer- és élelem-utánpótlás nélkül, a lengyel és az oszmán támogatás reményében csalódva, az egyre nagyobb létszámfölnybe³⁷ kerülő orosz sereggel szemben a szövetséges haderők sorsának megpecsételődése elkerülhetetlennek tűnt.³⁸ A döntő ütközetben, 1709. június 27-én, a svédek vereséget szenvedtek, de a seregük nem semmisült meg teljesen. XII. Károly és a hetman a jobb parti Ukrajna délkeleti részén keresztül menekült oszmán területre, a moldovai Benderbe, ahol a már idős hetman 1709. október 2-án meghalt.

1708 végén a Gluhovba összehívott Hadsereg Rada a Romanovok melletti kitartást választotta, és a svéd király oldalára átváltt Mazepa helyére Ivan Szkoropadszkijt (1708–1722) ültették a hetmani székbe,³⁹ akit valójában I. Péter nevezett ki, megsértve ezáltal a Zaporozsjei Had sarkalatos privilégiumát, a szabad hetmanválasztást jogát. Az új kozák

³⁴ SASHALMI 2018. 1027.

³⁵ MARKEVICS 1842. 163–165.

³⁶ VARGA 2010b. 101–123.

³⁷ Az erőviszonyok eleve kiegyenlítetlenek voltak, ugyanis XII. Károly mindössze 25 ezer fős sereget tudott harcra szólítani I. Péter 56 ezer katonája ellen, ráadásul az ostromló sereg mindössze 4 ágyúval rendelkezett, szemben az oroszok 72 ágyújával. OHLOBLYN 1959. 19–30.

³⁸ MACKIW 1984. 198–208.

³⁹ MARKEVICS 1843. 325.

vezetőnek el kellett fogadnia a „*Resetilivkai cikkelyeket*”: a hetmani hatalom további korlátozását és a kozák szabadságjogok szűkítését. Ettől kezdve a cár minden lehetőséget megragadott, hogy a Zaporozsjei Had anyagi és emberi erőforrásait maradéktalanul Oroszország szolgálatába állítsa. Az 1722-ben elhunyt Szkoropadszkij utódjául Pavlo Polubotokot (1722–1724) választották meg, de a cár ezúttal nem hagyta jóvá a választás eredményét, hanem Hluhivban a cári megerősítés nélküli hetman mellé állította az újonnan megszervezett Első Kisoroszországi Kollégiumot a Hetmanátus irányítására. 1723. június 23-án I. Péter rendeletet adott ki, amelyben kifejezte azon szándékát, hogy „*hetmannak hűséges és megbízható embert kell keresni, s amíg meg nem találjuk [...] el kell felejtetni a hetman-választást*”.⁴⁰

Összegzés

I. Alekszej 1654-től kezdve a fokozatosság elvét kívánta alkalmazni ukrainai területeivel szemben, ugyanakkor központosító szándékairól sem mondott le, és minden lehetséges alkalmat megragadott a Hetmanátus autonómiájának leépítése érdekében. Valójában sem a cári udvarnak, sem a kozák vezetőknek nem állt érdekében erőskező hetmanok hatalomra jutása, amely tendencia lényegesen leszűkítette a hetmanok és ezzel együtt a Hetmanátus bel- és külpolitikai mozgásterét, és egyben megkönnyítette a Zaporozsjei Had autonómiáját korlátozó orosz központosító törekvéseket. Az „Oszd meg és uralkodj” elvének alkalmazása Alekszej Mihajlovics cár részéről tökéletesen bevált, a kozák elit által teljesen „kézben tartott” hetmanok mozgásterére lényegesen leszűkült a 17. század végére.

I. Péter felfogásában az állam mint a nép jólétét szolgáló intézmény lett a lojalitás alapja, amely a továbbiakban már nem tudott tolerálni egy olyan lazán megfogalmazott szerződést, mint a perejaszlavi egyezmény.⁴¹ Ivan Mazepa „kiugrási” kísérlete előkészítette az utat az orosz integrációs törekvések számára, I. Péter új típusú ukrainai politikája

⁴⁰ KOSZTOMAROV 1989. 410.

⁴¹ SUBTELNY 1978. 179.

következtében a Zaporozsjei Had önkormányzati joga jelentősen leszűkült. A cár az ellenőrzése alá vonta a Hetmanátus teljes közigazgatási rendszerét, így Kelet-Ukrajna lakosságának betagozódása az orosz társadalmi és adminisztrációs struktúrába az 1710-es évektől jelentősen felgyorsult.

Bibliográfia

Források

- AKTI 1869 Akti, odnosjasscsijeszja k isztorii Juznoj i Zapadnoj Rosszii, szobrannije i izdannije Arheograficeskoj komisszijej. Szanktpeterburg, 1869. VI.
- BANTIS-KAMENSKIJ 1858 BANTIS-KAMENSKIJ, D. N.: Isztocsnyiki Malorosszijszkoj isztorii, szobrannije D. N. Bantis-Kamenszkim, i izdannije O. Bodjanszkim. I. Moszkva, 1858.
- BANTIS-KAMENSKIJ 1859 BANTIS-KAMENSKIJ, D. N.: Isztocsnyiki Malorosszijszkoj isztorii, szobrannije D. N. Bantis-Kamenszkim, i izdannije O. Bodjanszkim. II. Moszkva, 1859.
- PISZMA 1948 Piszma i bumagi Imperatora Petra Velikovo. VIII. Moszkva, 1948.
- VOSSZOJEGYINYENYIJE 1953 Vosszojegyinyenyije Ukraini sz Rosszijej. Dokumenti i materiali. V 3 tomah. III. Moszkva, 1953.

Szakirodalom

- BANTIS-KAMENSKIJ 1903 BANTIS-KAMENSKIJ, D. N.: Isztorija Maloj Rosszii ot vodvorenijja Slavjan v sej strane do unicstozsenijja Getmansztva. Kijev, 1903.
- CRARCRAFT 2004 CRARCRAFT, James: The Petrine Revolution in Russian Culture. Cambridge, 2004.
- GEBEI 2001 GEBEI Sándor: A hatalmi viszonyok átrendeződése Kelet-Európában 1654–1686 között. *Világtörténet*, 2001 tavasz-nyár, 3–29.
- KAMINSKI 1977 KAMINSKI, Andrzej: The Cossack Experiment in Szlachta Democracy int he Polish-Lithuanian Commonweallth: The Hadiach Union. *Harvard Ukrainian Studies*, 1977. June. 178–197.
- KOSZTOMAROV 1989 KOSZTOMAROV, N. I.: Isztoriceszkije proizvogyenyija. Avtobiografija. Kijev, 1989.
- KOSZTOMAROV 1992 KOSZTOMAROV, N. I.: Russzkaja isztorija v szisnyeopiszanyijah jejo glavnyejsih gyejatyalej. III. Moszkva, 1992.

- KRUPNYCKYJ 1942 KRUPNYCKYJ, Boris: Hetman Mazepa und seine Zeit (1687 bis 1709). Leipzig, 1942.
- LISZT FILIPA ORLIKA 1862 Liszt Filipa Orlika do kijivszkovo mitropolita Sztefana Javorszkovo (1721). *Juzsno-russzkij literaturno-ucsenyij vesztnyik* 1862/10. 1–28.
- MACKIW 1984 MACKIW, Theodore: Ivan Mazepa – Hetman der Ukraine und Reichfürst des heiligen Römischen Reiches (1639–1709). München, 1984.
- MANNING 1957 MANNING, Clarence A.: Hetman of Ukraine: Iván Mazeppa. New York, 1957.
- MARKEVICS 1843 MARKEVICS, N. A.: Isztorija Malorosszii. IV. Moszkva, 1842.
- MARKEVICS 1842 MARKEVICS, N. A.: Isztorija Malorosszii. V. Moszkva, 1843.
- MJAKOTYIN 1924 MJAKOTYIN, V. A.: Ocserki szocialnoj isztorii Ukraini v VII–XVIII vv. Prága, 1924.
- OHLOBLYN 1959 OHLOBLYN, Oleksander: The Year 1709. *The Ukrainian Review* 1959. 19–30.
- PUTRO 1988 PUTRO, A. I.: Levobereznaja Ukraina v szosztave Roszsijszkovo goszudarsztva vo vtoroj polovinye XVIII veka. Kijev, 1988.
- ROGOZSIN-SZANYIN 2004 ROGOZSIN N.M. – SZANYIN, G.A.: Rosszija i Ukraina v XVI–XVIII vv. In: Isztorija i isztoriki: isztoriograficszkij vesztnyik. Moszkva, 2004.
- SASHALMI 2018 SASHALMI Endre: A 17–18. századi Oroszország mint fiskális-katonai állam. *Századok* 152. (2018), 5: 1013–132.
- SUBTELNY 1978 SUBTELNY, Orest: Mazepa, Peter I., and the Question of Treason. *Harvard Ukrainian Studies* 1978/2. 158–183.
- SUBTELNY 1980 SUBTELNY, Orest: Russia and the Ukraine: The Difference That Peter I. Made. *Russian Review* 1980/1. 1–17.
- VARGA 2003 VARGA Beáta: Péter ukrán politikája: Mazepa „árulásának” kérdése. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica* 2003. 25–35.
- VARGA 2010a VARGA Beáta: A ukrainai kozák sztarsina átalakulása nemességgé (1648–1835). In: Távollabba tekintve. Tanulmányok J. Nagy László 65. születésnapjára. Szeged, 2010. 226–236.
- VARGA 2010b VARGA Beáta: A poltavai csata jelentősége az ukrán történelemben. In: A poltavai csata jelentősége az orosz és a svéd történelemben. Szerk. Miszler Tamás – Sashalmi Endre. Pécs 2010. 101–123.

Nagy Péter cár és a dnyeperi kozákság

GEBEI SÁNDOR

Absztrakt

I. Péter cár 35 éves egyedulalmából (1689-től) csupán egyetlen év telt el háború nélkül. Minden cselekedetét a háborús szükségletek előteremtése diktálta. Mindez a társadalmi (katona és civil élet) viszonyok gyökeres felforgatását is eredményezte. Egy marginális társadalmi csoport, a lengyel királyoktól megörökölt, autonómiával rendelkező dnyeperi kozákság önállóságának a felszámolásáról szól ez a rövid tanulmány.

Kulcsszavak: Zaporozsjei Had, szicsei kozákok, északi háború, „Kis-Oroszország” bekebelezése

Amikor Szvák Gyula professzor urat születésnapja alkalmából I. Péter cár tevékenységéhez kapcsolódó írással köszöntöm, akkor azt nemcsak a személyes ismeretségből fakadóan, hanem a tudományos hivatatlanság által diktált tiszteletből is teszem. Ugyanis Szvák professzor neve Magyarországon a magyar történeti ruszisztika megteremtésével forrt egybe. Nem azokkal a kérdésekkel kívánok foglalkozni, amelyeket a jubiláló történész oly sokszor érintett – így például „arányban voltak-e az I. Péter által elért eredmények az értük hozott áldozatokkal? Péter reformjai egy „új” Oroszország születését készítették elő, avagy a „rég” átmentését alapozták meg évszázadokra? A birodalom vagy az alattvalók érdekei nyomnak-e többet a latban az utólagos történelmi értékelés-kor?”¹ –, hanem csupán egyetlen kérdéssel: hogyan és milyen körülmények között zajlott egy marginális társadalmi csoport, a kozákság állami szolgálatba való „betagolása” a péteri Oroszországban.

Az alábbiakban a dnyeperi kozákságról lesz szó, hiszen a Doni Had cári szolgálata már IV. Iván cártól kezdve állandósult. A doni kozákok,

¹ SZVÁK 1989; Uő: 1999. 1047–1086; Uő: 2001; Uő: 2008. 10–19; Uő: 2017. 317–322; Uő: 2019.

akik „nem a cári ukázok szerint éltek” a Don mentén, már Kazany (1552) és Asztrahany (1556) bevételében is jeleskedtek. Moszkva a „cári zsoldos-ságot” rendszeres gabona- és pénzadományokkal fizette, hogy a sztyeppe-i nomádok portyázásait megakadályozzák.² Grigorij Kotosihin, az 1664-ben Svédországba menekült cári Külügyi Hivatal irodistája egyenesen azt állította, hogy a doniak nélkül a tatárság nem engedelmeskedne a cárnak.³

A dnyeperi kozákság „előtörténete” viszont nem Oroszországhoz, hanem a Lengyel–Litván Nemesi Köztársasághoz (a Rzeczpospolitához) kapcsolódik. 1569 után, a lublini unió értelmében a kraj (= *krajna*, *okrajna* = végvidék), a Dnyeszter, a Déli-Bug és a Dnyeper folyók völgye Litvániától Lengyelországhoz került, a vidék feudalizálása szinte azonnal elkezdődött. 1569 előtt a „csak” a tatárságtól fenyegetett krajban élő népesség a fegyveres önvédelem megszervezésével a politikai centrumtól szabad, kötöttségektől mentes életmódot folytatott. Ezt a társadalmi rendet borította fel a királyi privilegizálások gyakorlata, amelynek következtében az állami és a magánföldesúri hatalom „akciórádiusán” kívüli szabadok száma egy évtized alatt oly mértékben felduzzadt, hogy a velük kapcsolatos gondok és bajok az államügyek szintjére emelkedtek. A „kozák problémát” a lengyel királyok zsolddal kívánták orvosolni. Báthory István már 500 főre emelte a létszámukat azzal a határozott céllal, hogy egyszer s mindenkorra elejét vegye a kozákok és tatárok közötti konfliktusoknak.⁴ A Báthorynak tulajdonított módszert később valamennyi király alkalmazta, a zsoldos kozákok a Zaporozsjei Hadban szolgáltak. Ennek létszáma a bel- és külpolitikai helyzettől függően gyakran változott, az ukrajnai lakosság elkozákosodása feltartóztathatatlanul haladt előre. Külső, oszmán-török(-tatár) veszély esetén a *déli kraj*=*Okrajna*, *Ukrajna* minden férfia kozáknak, vagyis a jobbágykötöttségektől mentes katonaparasztnak vallotta magát. A Zaporozsjei Had létszámának időnkénti emelése viszont a kozák-jobbágy elkülönülést nem oldotta fel. 1648-ra a kozákság ügye belháborúba torkolt, leginkább az erőszakos polonizáció, a pravoszláv hit, egyház negligálása miatt.

² ISZTORIJA 2008. 22, 33.

³ KOTOSIHIN 1884. 151–152.

⁴ GEBEI 2006b. 291–315.

Az 1648 májusában kirobbant Hmelnickij-féle „kozák háború” egy év leforgása alatt megsemmisítette a „lengyel rendet” Ukrajnában, és a zborovi egyezmény aláírására kényszerítette a „büszke polákokat”. Varsó a kijevi, a braclavi és a csernyigovi vajdaságokból álló „Kozák-Ukrajnát” autonómnak nyilvánította, a királyhoz hű Zaporozsjei Had létszámát 40 ezerben limitálta.⁵ A lengyel – ukrainai kozák belháború 1654-ben már a Rzeczpospolita–Oroszország-háborúba csapott át, mert az 1654. január 8/18-án megtartott perejaszlavi kozák rada úgy döntött, hogy elhagyja a lengyel király szolgálatát, és mindennemű lakosával egyetemben „az egyvérű és egyvallású uralkodó cári védelme alá” adja magát a kozák kiváltságok megtartása mellett.⁶ Ez a perejaszlavi döntés tulajdonképpen a „kelet-európai 30 éves háború” (1654–1686) gyúanyagának bizonyult. Ebben a háborúban az érdekelt nagyhatalmak – a Rzeczpospolita, Oroszország, az Oszmán Birodalom (Krími Kánság) – mindegyike az ukrainai kozákok megnyerésével kívánt erőfölényre szert tenni a vetélytársakkal szemben. A Bogdan Hmelnickij életében 1657-ig még egységes Zaporozsjei Had geopolitikai helyzetük és érdekük alapján 1663-ban már megkettőződött, lengyel és orosz orientációjú Zaporozsjei Hadra bomlott. A Dnyeper folyó bal partján elhelyezkedő ezredek (a nyezsini, csernyigovi, sztarodubi, priluki, perejaszlavi, mirgorodi, poltavai) a cárra, a folyó jobb partján lévők (a csigirini, korszunyi, kanyevi, cserkaszi, braclavi, bjelocerkovi, vinnyicai [= kalnyicki], pavolocsi) pedig a lengyel királyra esküdtek fel. Az Ukrajnáért megindult lengyel–orosz viaskodás 1667-ben az andruszovói fegyverszünettel átmenetileg lecsendesedett, államhatárnak a Dnyeper folyót fogadták el.⁷

A jobb parti kozákság podóliai ezredei és a „lenti” (= a zuhogókon túli, szicsi) kozákok felháborodással fogadták a lengyel–orosz „kibéklést”, mert az a „Dnyeperen inneni és túli kozákság egységének” a gondolatát feladta. Tiltakozásul 1669-ben a podóliai ezredek Pjotr (Petro) Dorosenko hetman vezetésével török alattvalóságot fogadtak, ezál-

⁵ Rejesztr 1649: a kozákok–hajdúk összevetéséről lásd: GEBEI 2006a. 179–197.

⁶ Perejaszlavsz’ka 1654: történelmi értékelése a Szovjetunió széthullása után reneszánszát éli, sajnos az aktuálpolitikai szempontokat sem nélkülözve. Erről a kérdéstről lásd pl. GEBEI 2004. 375–388.

⁷ PSZ I. 658–659.

tal a régi egységes Zaporozsjei Had három részre szakadt.⁸ Az ukrajnai kozákság lengyel–orosz–török széttagoltságán az 1686. évi „örök érvényű lengyel–orosz béke” sem változtatott,⁹ de a szicsei szabad kozákokat kizárólagosan a cárhoz rendelte.¹⁰ Az „örök érvényű béke” 10. pontja Oroszországot és a Rzeczpospolitát arra kötelezte, hogy az Oszmán Birodalom ellen háborút kezdeményezzen. 1687 nyarán az orosz csapatok a kozák egységekkel együtt megindultak a Krím ellen, a Rzeczpospolita pedig Moldva, Podólia felől támadott.¹¹ Katonai akciójuk mindkét fronton súlyos vereséggel zárult. Moszkvában a kudarcért a dnyeperi kozákság hetmanját, Ivan Szamojlovicsot tették felelőssé. Hetmanságától megfosztották, és szibériai száműzetéssel is büntették.

Az új hetmanválasztást és a hetmani jelvények cári kegyből történő átadását Vaszilij Golicin, a kijevi cári helyőrség főparancsnoka, a Balparti-Ukrajna tényleges helytartója celebrálta. Az „irányított választás” eredményeképpen a jezsuita iskolákban és a varsói királyi udvarban pallérozódó, pravoszláv vallású Ivan Mazepa jeszaul (= hadfelügyelő) lett a 30 ezres Zaporozsjei Had főparancsnoka 1687-ben.¹²

Mazepa a megismételt krími hadjáratban 1689-ben ugyanúgy kudarcot vallott, mint elődje, Ivan Szamojlovics, mégis elmaradt a felelősségre vonása. I. Péter cár a Moszkvába rendelt Mazepát nemcsak megerősítette a posztján, hanem megjutalmazva bocsátotta haza, baturini rezidenciájára. Az ifjú cár mellett tartózkodó külföldi szem- és fültanúk azt jegyezték fel Péter és Mazepa találkozásairól, hogy az okos, nyelveket beszélő hetman (németül, franciául, olaszul, latinul kiválóan beszélt) szinte elvarázsolta a cárt európai műveltségével. Büntetés helyett a cár a bizalmába fogadta, őszintén tisztelte, mindig „*goszpogyin getman*” megszólítással fordult hoz-

⁸ CSUHLIB 2005. 452–456. – Dorosenko 17 pontos kérvénye a szultáni fennhatóság elismeréséért.

⁹ PSzZ II. 773–774. – A 3. cikkely tételesen felsorolja azokat a kozákközpontokat, amelyek végérvényesen és örök időkre szóloán a cár országát gyarapítják: Kijev, Csernyigov, Nyezsín, Sztarodub, Novgorod-Szeverszkij, Pocsep, Gluhov, Baturin, Gadjacs, Perejaszlav, Lubni, Priluki, Mirgorod, Poltava. Az „örök béke” (1686) tartalmáról, értékeléséről lásd: KOCSEGAROV 2008. 318–364.

¹⁰ PSzZ II. 788.

¹¹ PSzZ II. 777–778.

¹² PSzZ II. – Az új hetman és a cárhű Zaporozsjei Had 22 pontos, jogokat és köteleességeket részletező „szerződése” a 867–880. oldalakon, Mazepa esküje a 880. oldalon.

zá. Sőt, azután, hogy 1700-ban a Szent András Rendet is megkapta, a cár „*gosztopogyn getman i kavalér*”-ként emlegette.¹³

Mazepa több mint két évtizeden át, 1708-ig hűségesen szolgálta a cárt. Közvetlen és közvetett irányításával a bal parti kozákok a „nagy északi háború” (1700–1721) valamennyi frontján küzdöttek, de orosz-lánrészt vállaltak a jobb parti kozákfelkelés elfojtásában is 1704–1705-ben. Megjegyezzük, hogy Mazepa mélyen lenézte, sőt megvetette a jobb parti és a szicsi kozák „testvéreit”. Őket a széljárásnak engedelmeskedő „nádrengeteghez” hasonlította, mert az a „*nép*” a pénz szavára „ide-oda hajladozott”.¹⁴ Egy pillanatig sem habozott, amikor a Don–Volga vidékén kirobbant kozák jobbagyfelkelés leveréséhez kellett három ezredét indítania (1707–1708),¹⁵ a visszamaradt ezredeivel pedig ugyanebben az időben XII. Károly svéd király támadásával szemben kellett helytállnia. Ekkor már Ukrajna, a kozákság lakóhelye volt a tét!

A „skandináv Nagy Sándor” 1707-ben a háborús sikerek zenitjén állt, de a lengyel–litván front eredményei csakis Oroszország térdre kényszerítésével válhattak igazi sikerré. Az oroszok ugyanis érzékeny veszteségeket okoztak a svédeknek a balti térségben 1702–1704 között. Kezdődött a Néva folyó és a Ladoga-tó közötti régiót (Ingriát) kontrolláló svéd váraknak, Noteburgnak (= később Schlüsselburg), Nevenschantznak (= „Névai sánc”, Konyec), Kotlin-szigetének (= Kronstadt) az elfoglalásával, Péter-Pál apostolok városának az alapításával, folytatódott a livóniai Dorpat(= Tartu), majd Narva, Ivangorod balti kikötők elfoglalásával. A háború végső kimenetele tehát attól függött, hogy sikerül-e a nyílt ütközetek elől kitérő orosz főerők megsemmisítése vagy sem.

XII. Károly közel 40 ezres hadával 1707/1708 telén már a Nyeman-parti Grodnóban állomásozott, hogy szándékát valóra váltsa: Oroszországot „lengyelországi alapokra kell helyezni”.¹⁶ Nedeczký Sándor, II. Rákóczi Ferenc orosz rezidense egyik jelentésében szintén ezzel az okkal magyarázta a „svéciai király” hadakozását: „...[ahogyan] az Augustust [Erős Ágost lengyel királyt] detronizálta, [...]] hasonlókép-

¹³ JAKOVLEVA 2003. számozatlan oldalak.

¹⁴ Isztocsnyiki 1859. 41, 44.

¹⁵ Isztocsnyiki 1859. 169–171. A megtorlás részletei pl. GORGJEJEV 2007. 263–264. (1929. évi reprint).

¹⁶ PiB VI. 1912. 462.

pen valameddig ki nem veti az országából, s mást nem teszen helibe [a cár helyébe], nem fog nyugodni”.¹⁷

Nem elég, hogy a háború gondolai Péter cár minden pillanatát lekötötték, ebben a hadakozási holtidőben még egy aggasztó problémával is meg kellett birkóznia. Mazepa közvetlen munkatársai, Vaszilij Kocsubej főhadbíró és Ivan Iszkra poltavai ezereskapitány hetmanjukat az ellenséggel való titkos összejátszással gyanúsították meg. A 33 pontba foglalt Mazepa-ellenes bizonyítékokat személyesen adták át a szmolenszki cári vajdának.¹⁸ A legsúlyosabb vádpont szerint Mazepa hetman többször is nyíltan beszélt arról, hogy „Moszkva erősen dolgozik azon, hogy bekebelezze a teljes Kisorosz Ukrajnát”. Azt a rémhírt terjesztette baturini rezidenciáján, hogy cár öfelsege szántsándékkal nem vállalja a csatákat, bizonyára lemondani készül Ukrajnáról a svéd bábkirály, Szaniszló lengyel király javára.¹⁹

A beadvány természetesen a kozák besúgók jóvoltából Mazepa előtt sem maradt titok, a vádakát cáfoló önigazoló levelét 1708. február 24./március 7-én dátumozta Péter cárnak. „Sajnos, a gyűlölködők és rágalmazók száma gyarapodik, és azt állítják rólam” – írta Mazepa a cárnak –, hogy „én a cárhoz hűtlen lettem, holott én a szolgálatomban soha meg nem inogtam, már cár öfelsege apját is, bátyját is hűségesen szolgáltam, minden csábításnak ellenálltam.” Kérte, sőt követelte, hogy a feljelentést vizsgáltsa ki a cár, a rágalmazókat küldesse Baturinba szembesítésre, ahol a bíróság meghozza az igazságos ítéletet.²⁰ Péter cár postafordultával tudatta Mazepával, hogy nem hisz a hazug vádaknak, mindenre kiterjedően kivizsgálhatja az ügyet. Péter cár be is váltotta az ígéretét. Parancsára az igazmondás céljából kínpadra vont Kocsubej és Iszkra bevallotta, hogy Mazepa ellenséggel való tárgyalásait csak kitalálták, a hűtlenséget azért állították, hogy a hetmanságból eltávolítsák a gyűlölt vén parancsnokot. A „hamis vádaskodás” elnyerte méltó büntetését, a jelentgetőket a cár kiszolgáltatta Mazepának, hogy ő hajthassa végre rajtuk a halálos ítéletet. Mazepa, „a rendíthetetlen cárhű” alattvaló” júli-

¹⁷ NEDECZKI – számozatlan oldalak,

¹⁸ ISZTOCSNYIKI 1859. 98–110; KOSZTOMAROV 1992. 803–808. (1876. évi kiadás reprintje).

¹⁹ ISZTOCSNYIKI 1859. 99–104.

²⁰ ISZTOCSNYIKI 1859. 68–70.

us 14/25-én kegyetlenül leszámolt egykori harcostársaival: a „szent igazság győzedelmeskedett” – informálta a cárt az ítélet végrehajtásáról.²¹

A Mazepa-ügy felgöngyölítése után I. Péter cár a svéd offenzíva elhárítására koncentrált. Felderítő hálózatának köszönhetően pontos információi voltak a svéd utánpótlás nehézségeiről, mint ahogyan arról is, hogy Adam Löwenhaupt livóniai kormányzó-generális 16 ezer fős hadteste málhás szekerek ezreivel megindult Rigából a svéd fősereget támogatni. A közismerten puritán svéd király úgy kalkulált, hogy a Minszk–Mogiljov-útvonalon masírozott hada 1708 nyarán a Dnyepernél, Mogiljov térségében egyesül Löwenhaupt hadtestével és az élőrővel, munícióval feltöltött hadserege a Szmolenszk–Moszkva támadási irányba fordulhat. Tervét viszont végzetes hibája romba döntötte.

Legnagyobb tévedése abban állt, hogy az orosz hadseregre még mindig úgy tekintett, mint egy rendezetlen, kiképzetlen tömegre, amely hét éve folyton-folyvást „gyáván” retirál előle. Hadvezértől szokatlan módon elhanyagolta a felderítést, így nem rendelkezett pontos információkkal a cári haderő nagyságáról, megosztott egységeinek tartózkodási helyeiről. Olyannyira alábecsülte az ellenséget, hogy eleve kizárta egy önálló, csak Löwenhaupt elleni orosz támadás lehetőségét. Be sem várva északi felmentő seregét, csapatait már Ukrajna felé, az élelmiszerekben gazdag vidék felé parancsolta. Csak Ukrajna határához érve, a Csernyigovot átszelő Gyeszna folyó partján értesült a Löwenhauptra mért csapásról, a leszajjai katasztrófáról.²² Az 1708. szeptember 28-i/október 9-i véres küzdelemben a svéd generális 16 ezres kontingense közel 50%-os emberveszteséget szenvedett (halottak, sebesültek, hadifoglyok), a „hétezer szekérnyi teljes málhá a moszkvaiak martaléka lett, az ágyúkat beletaszították a vízbe”.²³

Leszajja miatt a Szmolenszk–Moszkva direkt támadási irányt módosítania kellett. Egyedül Mazepa titkos felajánlkozásában, „Kozákország”

²¹ ISZTOCSNYIKI 1859. 75–79, 83–85. Kocsubej magatartásában bizonyára szerepet kapott az a tény is, hogy az öregedő Mazepa hetman szerelmes leveleivel állandóan zaklatta a lányát. „...akár szeretsz engem, akár nem, a halálomig – ennek a szónak értelmében – szívből szeretni téged soha nem hagyok fel” (*hocs ljubis', hocs nye ljubis' mene, do szmertyi tebe, podlug szlova szvovo, ljubiti i szerdecyje kohati nye peresztanu*) – Uo. 129–130.

²² GOLIKOV 1789. 418–423; PiB VIII/I. 1948. 168–173.

²³ Uo.; KRMANN 1984. 61. Egyéb részletek: PAVLENKO NY. 1994. 231–260; ARTAMONOV 2008.

segítségében bízhatott. 1708 október végén a 69 éves Mazepának is színt kellett vallania, tovább már nem szabotálhatta el a cári parancsok teljesítését.²⁴ Választania kellett: vagy a több évtizedes cári szolgálat, vagy a svéd királyhoz való csatlakozás. Az utóbbira voksolt, és október 25-én/november 5-én a svéd táborba „szökött”. Végérvényesen szakított a múltjával, hátat fordított Péter cárnak, orosz szempontból ő egy áruló, esküszegő lett! De milyen okok vezettek az esküszegéséhez, a felségárulásához?

A háború Ukrajnába való „érkezése” a kozák privilégiumokat is ki kezdte. Háborgott a kozák elit a lovak rekvirálása miatt, a közkozások elégedetlenkedtek a gyalogos, dragonyos cári katonákká való besorolásuk miatt, a cár szava, parancsa egyre inkább jobbágyi adóalanyoknak fokozta le őket.²⁵ Maga a hetman az orosz kalapács és kozák üllő között érezte magát. Ez a fokozódó kiszolgáltatottság, valamint – úgy gondoljuk – Hmelnyickij történelmi példája, aki a lengyelektől megszabadított Ukrajnát, adta meg a végső lökést Mazepának az elpártoláshoz. Miért ne szabadíthatná meg ő, a hetman a kozákságot, illetve Ukrajnát a terjeszkedő orosz rabságtól?²⁶

A svéd táborban tartózkodó magyar evangélikusok küldöttségének vezetője, Krmann Dániel szem- és fültanúja volt XII. Károly király október 29-i/november 8-i audienciájának, ahol Mazepa a hódolatát és együttműködését ajánlotta fel Ukrajna megszabadítójának. Már akkor az volt a benyomása, hogy a kozák főparancsnok „szíve mindig lengyel maradt, inkább húzott a lengyelekhez és a svédekhez, mint a moszkvaiakhoz, ezt azonban pompásan leplezte”.²⁷ Ezen az audiencián rögzítették a svéd–kozák együttműködés feltételeit. XII. Károly kötelezte magát arra, hogy a svéd parancsnokság alá rendelt kozák segédhadakkal együtt megvédi Ukrajnát Oroszországgal szemben, de az oroszoktól el-

²⁴ PiB VIII/1. 1948. 193, 207–208; ISZTOCSNYIKI 1859. 158–163; CSUHLIB 2009. 16–39.

²⁵ JAKOVLEVA 2003: számozatlan oldalak. L. még: (TAIROVA-)JAKOVLEVA 2011. 283–285, 294, 305. stb. Az ukrán történetírás ma Ukrajna függetlenségéért harcoló szabadsághősnek tekinti Mazepát. Lásd erről néhány exponált művet: OGLOBLIN 1960; ISZTORIJA 2006; PAVLENKO SZ. 2007; CSUHLIB 2008. stb.

²⁶ ISZTOCSNYIKI 1859. 173–175. Tettének fő motívumát így magyarázta: „Moszkva hatalma (ereje) már régóta ellenséges számunkra” (*vrazsgyebnaja nam zdavna potencija Moszkovszkaja*), mert az csak a kisorosz városokat akarja magának, és zsarnoki rabságba akar hajtani bennünket (*v tiranszkuju szvoju nyevolju zaprovogyityi*).

²⁷ KRMANN 1984. 67, 69.

foglalt territóriumok azt a felet illetik, aki megszerezte azokat. Mazepa mint a király szövetségese, „rangemelésben” részesül, nem hadvezérként (hetmanként), hanem „csernyigovi fejedelemként” (*Princeps = Knjaz*) funkcionál, utódai is jogosultak lesznek erre a titulusra. Természetesen az ősi kozák privilégiumok nem csorbulhatnak a jövőben, de a háború idején fizetség ellenében élelmezniük kell a svéd hadakat.²⁸

A kecsegtető szerződés sem motiválta kellően a kozákságot, alig háromezren csatlakoztak hetmanjukhoz, hiszen a Moszkva-ellenesség a lengyel uralom újraéledését sugallta számukra svéd színezetben. Ezt a momentumot ügyesen használta ki Péter cár „A kisorosz néphez” szóló 1708. november 6-i/17-i kiáltványában.²⁹ Hosszasan dicsérte a „kisorosz népet”, mert nem követték „az árulót, Istenét elhagyó” Mazepát, mert nem hagyták magukat elcsábítani a szebbnél szebb ígéretektől. Azt állította, hogy Mazepa bűne miatt zajlik ez a háború Ukrajnában. Mint „Kis-Oroszország oltalmazója” ígéri, hogy az ellenség kiűzése után „a kisorosz vidék” lakóinak régi jogai, amelyeket még 1654-ben apjától érdemeltek ki, nem sérülnek, „A nagyorosz emberek” (értsd: hivatalnokok) és a „nagyorosz helyőrségek” visszahívásra kerülnek Ukrajnából³⁰ – vázolta a biztató perspektívát a cári kiáltvány.

Az árulás fizikai és erkölcsi megtorlása sem váratott magára. A hetmani fővárost, Baturint a cári kegyenc, Mensikov pusztította el, hamuvá égette, védőit kíméletlenül kardélre hányatta.³¹ 1708. november 12-én/23-án a Gluhovba parancsolt kozák képviselők az áruló Mazepa helyett új hetmant választottak, a sztarodubi ezereskapitány Ivan Szkoropadszkij személyében (1646–1722), majd I. Péter cár jelenlétében az áruló Mazepát jelképesen „kivégezték”, bábuját a város főterén felakasztották. A Szentháromság székesegyházban pedig egy ünnepélyes

²⁸ PAVLENKO SZ. 2003. 318; CSUHLIB 2014. 90.

²⁹ PiB VIII/1. 1948. 276–284.

³⁰ PiB VIII/1. 1948. 282–283; PSzZ IV. 1830. 426–431. – I. Péter cár „a kisorosz néphez” intézett újabb felhívása (1709. február 3.) már mindenkit, „aki szereti hazáját” (*otcsiznu szvoju*) „a kisorosz nép védelmére” (*na oboronu Malorosszijszkomu narodu*) mozgósított. Egyéb részletek: PiB IX/1. 1950. 59–66.

³¹ GOLIKOV 1789. 47.

mise keretében „örök kárhozatra” ítélték, és az egyházból „örök időkre kiközösítették”.³²

Az ukrajnai kozák helyzet Mazepa „árulásával” nem jutott nyugvópontra, mert a szicsi szabad kozákság magatartása svédbarátira váltott. A helyi és „mélységi” felderítést állandóan működtető cár idejekorán értesült a Dnyeper menti szicsben történekekről. Itt 1709. március 12-én/23-án olyan határozat született, hogy a szicsi atamán delegációt küld Mazepa hetmanhoz és XII. Károly svéd királyhoz, hogy felajánlja a szabad kozákság fegyveres erejét az oroszok ellenében. A küldöttek március 26-án/április 6-án már Mazepával tárgyaltak, a következő napon pedig a svéd király előtt tisztelegtek a Poltava megyei Velikije Budiscsában. A helyi templomban esküvel hitelesített egyezség szerint Gorgyijenko atamán 8 ezernyi kozákja csatlakozik az oroszellenes támadókhoz annak fejében, hogy a szövetkező felek szeparatív békét nem köthetnek. Megállapodtak abban is, hogy a harcot addig folytatják, amíg a cári katonaságot ki nem szorítják Ukrajnából.³³

Ezúttal sem késett I. Péter cár megtorló válasza. A szicsi kozákoknak a Poltavát ostromló svédekhez történő elvonulása remek alkalmat teremtett arra, hogy a főerők nélküli tűzfészekkel örökre leszámoljon. Ilyen parancssal indult Pjotr Jakovlev ezredes az ezredeivel a dnyeperei zuhogók mögötti kozák szállásterületre. Igaz, hogy tíz napba került (május 11-re/22-re), amíg a hátrahagyott szicsiek elkeseredett védekezését megtörte a cári katonaság. Az 1652 óta létező gerenda-föld várat (szics) szétrombolták, a védőknek, „az istentelen, engedetlen zaporozsjei felségárulóknak” nem kegyelmeztek.³⁴

XII. Károly a potenciális szövetségeseitől megfosztva Poltava ostromával bajlódott, helyzete egyre kilátástalanabbá, május végére kriti-

³² BANTIS-KAMENSKIJ 1830. 105–109; PAVLENKO Sz. 2007. 612–613. Megjegyzés: az Ukrán Pravoszláv Egyház kezdeményezésére 2018. szeptember 18-án az ortodox pátriárkák konstantinápolyi zsinata törvénytelennek és kánonjogilag érvénytelennek nyilvánította az Orosz Pravoszláv Egyház Mazepa ukrán hívőre kimondott kiközösítését, a vallás politikai célokat nem szolgálhat indoklással.

³³ KRUPNYCKYJ 1942; KRUPNYCKYJ 1943. Megjegyzés: Borisz Krupnyckyj (Krupnyickij) emigráns ukrán történész (1894–1956) alapvető munkáit a németországi Szabad Ukrán Egyetem professzoraként alkotta.

³⁴ ISZTOCSNYIKI 1859 – Péter cár 1709. május 26-i levele Szkoropadszkij hetmannak a szics bevételéről) 221–227. A levél közölve még PSzZ IV. 1830: 452–457.

kussá vált. Voronyezs és Azov felől beérkeztek a cár felmentő seregei, és a várral átellenben, a Vorszkla folyó partján táboroztak le. Péter cár születésnapját, május 30-at/június 10-ét különleges módon ünnepelték meg az oroszok. Hatalmas ösztűzzel „köszöntötték” a várost ostromló svédek a folyón túlról. Az oroszok 102 ágyújával szemben a svédek 39 lövege – lőpor hiányában – szinte néma maradt. Június 4-én/15-én maga Péter cár is megérkezett Poltavához, elkezdődött az ostromlók nyílt csatára való kényszerítésének tervezése. Közismert, hogy június 27-e/július 8-a „a svédek végzetes napja” lett Poltavánál. XII. Károly király meglepetésszerű támadással szeretne volna kicsikarni a győzelmet a minden vonatkozásban túlerőben lévő oroszok ellen, mert „győzelem nélkül sem előre, sem hátra nem vezetett már útja”. Kílátástalan helyzetében is konokul ragaszkodott életfilozófiájához: „*Perire potest timere nescit*” („Aki képes az életét feláldozni, az nem ismeri a félelmet”). Saját maga vezette öngyilkos csatára a seregét. „Cár őfelsége lesöpörte a svédek a harcmezőről”, ezen a napon „hullott el a svéd hadsereg színe-virága”³⁵ – jegyezte fel naplójában haditudósításszerűen Krmann Dániel. Az orosz győzelmi statisztika szerint 8619 svéd katonát a helyszínen temettek el a csata utáni napokban, 16 264-en pedig fogságba adták magukat.³⁶ Az egy évvel ezelőtti kb. 50 ezres diadalittas svéd hadseregből alig 1300-an tudtak átmenekülni török földre az „Észak oroszánjaként” is emlegetett királyukkal.

A győzelmi hangulat kellős közepén (már július végén) a Mazepa-utód Szkoropadszkij hetman sietett a Zaporozsjei Had számára kamatoztatni a cár jutalom osztogató kedvét, és a kozákság érdemeit ecsetelve egy 14 pontból álló kérvényt nyújtott be az uralkodónak a privilégiumaik megerősítése céljából.³⁷ A kérvény a „Mazepa nélküli Mazepa-sérelmeket” is elősorolta. Így például az orosz generálisok ne rendelkezhessenek a kozákokkal; a közvetlen parancsnoklás a kozák előjárókat illesse; „Kisoroszország” háború sújtotta ország, ezért a kozákságot távoli hadjáratokba ne vezényeljék, csakis a „böszörmények elleni védelemre” köte-

³⁵ KRMANN 1984. 112, 116, 118. L. a részleteket bibliográfiai ajánlásokkal: GEBEI 2009. 903–939.

³⁶ BANTIS-KAMENSKIJ 1830. 121–126; PiB 1950. 266–273; PAVLENKO NY. 1994. 321.

³⁷ PSZ IV. 1830. 457–461.

lezzék; az orosz katonaság vonuljon ki a kisorosz városokból; a porciózás a kozákokat ne terhelje; a „Kisoroszországgal” kapcsolatos cári okmányok a hetmani kancellária által érvényesíttessenek stb. A tételes válaszadás lényege röviden összefoglalható. A kérelem végső elbírálása a háborúra való tekintettel nem időszerű, a kozákság háborús részvételétől és rendkívüli áldozatvállalásaitól eltekinteni nem lehet, az orosz generálisok parancsainak engedelmeskedni kötelesek, hiszen a háború tétje a „*Malorosszijszkij narod*” védelme is.

A cári ukáz végrehajtásáért az 1708 decemberében kormányzónak kinevezett Dmitrij Golicin (1665–1737) felelt, neki kellett a kormányzóságra kiszabott újonclétszámot biztosítani, felszerelésükről, ruházatukról, élelmezésükről gondoskodni, a kényszermunkával folyó építkezéseket munkaerővel ellátni.³⁸ Az 1708. decemberi reform – Oroszország 8 kormányzóságra való tagolásával – a legnehezebb és a legsürgetőbb állami feladatokat decentralizálta, azok végrehajtását a gubernátorokra testálta. Az 1709. év utolsó napján kelt például az a cári parancs, hogy a gubernátorok gondoskodjanak Pétervár építéséhez szükséges munkások összegyűjtéséről – 20 000–20 000 ember február 1. – május 1., július 1. – október 1. váltásban –, illetve az élelmezésükre fordítandó 100 000 rubel különadóról. A kvótakötelezettség alól senki ki nem bújhatott, a kormányzó intézkedési jogköre mindenkire, úgy a világiakra, mint az egyháziakra is kiterjedt.³⁹ A kozákságot koncentrálni kijevi és azovi kormányzó mellett, hogy 1710 elején a területükön élő kozákokat lajstromoztatta, a hetman megkerülésével közvetlenül utasította a kozák ezerskapitányokat az északi frontra való készülődésre. A hetman formális jogköre csak arra korlátozódott, hogy a kozákságot engedelmességre, a parancsok teljesítésére szólítsa fel.⁴⁰ Árulkodó mozzanata a dnyeperi kozákság „megtörésének” I. Péter cár intézkedése 1711 szeptemberében. A cár közvetlenül arra utasította a bjelocerkovi ezredest, hogy a jobb parti kozákokat „csábítsa át” a bal part-ra. Igaz, hogy az „örök érvényű béke” (1686) értelmében a dnyeperi jobb

³⁸ VELIKANOV 2017 – A szerző cikke alapján érzékeltetve az élelmezés, takarmányozás helyzetét egy reform előtti (1703. évi) létszámviszonyokkal: ekkor a „kisorosz városokban”, Kijevben kb. 3100, Csernyigovban kb. 600, Nyezsiben kb. 1300, Perejaszlavban kb. 1400 főnyi orosz helyőrség állomásozott.

³⁹ PSzZ IV. 1830. 466.

⁴⁰ Archív JUZR III/2.1868: 748–749.

part a Rzeczpospolitáié – szögezte le a cári ukáz –, de az ott élő kozákok a háború okán szabadon átköltözhetnek erre a partra, ha hűséget fogadnak a cárnak. Családjukkal együtt cári védelem alá kerülnek. Lakóhelyet bőven találnak maguknak ezen a vidéken egészen az Alsó-Dnyeperig, a Tyasmin folyó torkolatáig. Ne legyen gondjuk az elvesztett földjük, házuk miatt, mert ugyanolyan nagyságú földre lesznek jogosultak, mint amilyeneket elhagytak.⁴¹

Miután 1709-ben „a kisorosz belső tér” felszabadult, a háborús színtér a Baltikumba tevődött át. A cári ukázok immár minden eddigi kiváltságot felülírtak, a dnyeperi és a doni kozákok – messze a „szállásterületüktől” – részesei voltak az északi csatározásoknak, Riga, Revel (= Tallin), Dorpat (= Tartu), Viipuri (= Vyborg) stb. ostromainak. A kozák autonómiát elsodorta a háború. A doniak esetében ez már 1716-ban bekövetkezett, amikor a szenátus joghatóságába kerültek át, a dnyeperi Zaporozsjei Had maradék önrendelkezése pedig 1722-ben, Szkoropadszkij hetman halálával szállt a sírba.⁴² A kozákság intézménye viszont nem múlt ki, exportálása az Orosz Birodalom keleti és déli határvidékeire, „ukrajnákra” irányult (Kubány, Tyerek, Jajik, Bajkál, Amur-Usszuri). A kozákságot az orosz társadalomba „asszimilálta” a cári abszolutizmus, az állam feltétlen szolgájává formálta át őket is.⁴³

Bibliográfia

Források

ARCHIV	JUZR III/2. 1868 Archiv, odnoszjasieszja k isztoriji Juzgo-zapadnoj Rossziji. Csaszty 3., Tom 2. Kijev, 1868.
GOLIKOV 1789	Golikov I. I.: Gyejanyija Petra Velikovo, mudrovo preobrazovatjelja Rossziji, szobrannije iz dosztovernih isztocsnyikov i raszpolozsennije po godam. Csaszty XI. Moszkva, 1789. 418–423.

⁴¹ Archív JUZR III/2.1868: 756–757.

⁴² VARGA 2008: 192–199.; GORGJEJEV 2007: 281. – I. Péter cár parancsa a Szenátusnak 1723-ban: tudassák a kozákokkal és a kisorosz ezredekkel, hogy ezután a kozák ezereskapitányok „oroszokból lesznek kinevezve” (*opregyelajutszja iz russzkih*)

⁴³ SZVÁK 2017: 319.

- ISZTOCSNYIKI 1859 Isztocsnyiki Malorosszijszkoj isztoriji, szobrannije D. N. Bantisem-Kamenszkim, i izdannije O. Bodjanszkim. Csaszy 2. 1691–1722. Moszkva, 1859. 169–171. (utolsó letöltés: 2022.04.14.) <https://archive.org/details/bantueshkam2/page/n105/mode/2up>
- KOTOSIHIN 1884 Kotosihin, Grigorij: O Rossziji v carsztvovanyije Alekszeja Mihajlovicsa (3-je izdanyije). Szankt-Petyerburg (SPb), Archeograficeszkaja Komisszija, 1884. 151–152.
- KRMANN 1984 Krmann Dániel: Küldetésem története. Itinerarium (1708–1709). Budapest, Európa Könyvkiadó, 1984. (Latin eredetije közölve Monumenta Hungariae Historica. Scriptores II. Budapest, MTA, 1894. 446–594, 631–638.)
- NEDECZKI MTA Kézirattára: Ms. 4958. fasc. 2/I. Litterae Nedeczianae (számozatlan oldalak)
- PiB VI. 1912 Pisma i bumagi imperatora Petra Velikovo, VI. SPb., 1912. 462.
- PiB VIII/1. 1948 Pisma i bumagi, VIII/I. Moszkva–Leningrád, 1948. 168–173.
- PiB IX/1. 1950 Pisma i bumagi, IX/1. Moszkva–Leningrád, 1950. 59–66.
- PSzZ I., II., IV. 1830 Polnoje szobranyije zakonov Rosszijszkoj imperiji. I. k. 1649–1675. (Szobranyije 1-je) SPb., 1830. 658–659. II. k. 1676–1688. (Szobranyije 1-je) SPb., 1830. 773–774.; IV. k. 1700–1712. (Szobranyije 1-je) SPb., 1830. 291–295.
- REJESZTR 1649 Rejesztr Vijszka Zaporoz'kovo 1649 roku: (Dzserela z isztoriji ukrajinsz'kovo kozatsztva. Red. Todijcsuk, O. V. i drugije...) Kijiv, Naukova Dumka, 1995. – a 40 ezres kozák lajstrom publikálva, először 1874-ben. <https://www.bing.com/search?q=%D0%A0%D0%B5%D1%94%D1%81%D1%82%D1%80+%D0%92%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0+%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B7%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE+1649+%D1%80%D0%BE%D0%BA%D1%83. +%D0%9A.%2C+1995&cvid=ba22c5c8240842cd825f1d169327c95e&aqs=edge..69i57.2152j0j1&pglt=771&FORM=ANNTA1&PC=HCTS> – (utolsó letöltés: 2022.04.04.)

Szakirodalom

- ARTAMONOV 2008 Artamonov, V. A.: Zarja Poltavszkoj pobjedi (1708–2008). K 300-letyiju pobjedi Petra Velikovo pri Lesznoj. Mogiljov, MGU im. A. A. Kulesova, 2008.

- BANTIS-KAMENSKIJ 1830 Bantis-Kamenszkij, D. Ny.: Isztorija Maloj Rossziji. Csaosztj 3. Moszkva, 1830. 105–109.
- CSUHLIB 2008 Csuhrilj, Tarasz: Getman Mazepa: posztat', otocsennja, epoha. Zbirnik naukovih prac'. Kijiv, 2008.
- CSUHLIB 2009 Csuhrilj, T. V.: Mazepinsz'ka Ukrajna mizs Rosz-szijsz'koju ta Svedsz'koju koronami: dilemma viboru pro-tekcciji. *Ukrajnsz'kij Isztoricsnij Zsurnal* 2009/2. 16–39.
- CSUHLIB 2014 Csuhrilj, Tarasz: Projekt „kozac'kovo knjazisztva” – isz-toricsna alternativa polityicsnovo usztroju Get'manscsi-ni? *Ukrajnsz'kij isztoricsnij zsurnal* 2014/4. 90.
- GEBEI 2004 Gebei Sándor: Új tendenciák a posztszovjet ukrán tör-ténetírásban. In: Emlékkönyv Gunst Péter 70. születés-napjára. Szerk. ifj. Barta János – Pallai László. Debrecen, 2004. 375–388.
- GEBEI 2006a Gebei Sándor: Hajdú kiváltságolás - kozák kiváltságolás. In: „Frigy és békesség legyen...” A bécsi és a zsitvatoroki béke. A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója VIII. Szerk. Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária. Debrecen, 2006. 179–197.
- GEBEI 2006b Gebei Sándor: A kozákság, mint a lengyel végek határör-sége (1569–1648). In: Magyarország védelme – Európa védelme Balassi Bálint és Bocskai István korában. Szerk.: Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás. Eger, 2006. 291–315.
- GORGYEJEV 2007 Gorgyjejev, A. A.: Isztorija kazacsesztva. Moszkva, 2007.
- ISZTORIJA 2006 Isztorija ukrajnsz'kovo kozactva. Nariszi u dvoh tomah. Red.: Szmolij, V. A. et alii. Kijiv, Kijevo-Mogiljansz'ka Akagyemija, 2006.
- ISZTORIJA 2008 Isztorija Donszkovo kazacsesztva. Ucsenbnik dlja sztugyen-tov. Pod red. Venkov, A. V. Rosztov-na Donu, 2008.
- JAKOVLEVA 2003 Jakovleva, T. G.: Mazepa – getman: v poiszkah isztori-cseszkaj objektivnosztji. In: Novaja i novejsaja isztorija 2003/4. [http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/HIS-TORY/MAZEPA.HTM](http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/HISTORY/MAZEPA.HTM) – számozatlan oldalak, utolsó letöltés: 2022.04.10.
- JAKOVLEVA 2011 Tairova-Jakovleva, T. G.: Ivan Mazepa i Roszsijszkaja imperija: isztorija „predatylsasztva”. Moszkva, 2011.
- KOCSEGAROV 2008 Kocsegarov, K. A.: Recs Poszpoltajta i Roszszija v 1680-1686 godah. Zakljucsenyije dogovora o Vecsnom mire. Moszkva, 2008. 318–364.
- KOSZTOMAROV 1992 Kosztomarov, Ny. I.: Russzkaja isztorija v szisnyeopisza-nyijah jejo glavnyejsih gyejatyelej. Knyiga III. Moszkva, 1992. (1876. évi kiadás reprintje)

- KRUPNYCKYJ 1942 Krupnyckyj, Boris: Hetman Mazepa und seine Zeit. Leipzig, 1942.
- KRUPNYCKYJ 1943 Krupnyckyj, Boris: Geschichte der Ukraine von den Anfängen bis zum Jahre 1917. Leipzig, 1943.
- OGLOBLIN 1960 Ogloblin, Olekszandr: Geťman Ivan Mazepa ta jovo doba (Praci isztoricsno-filoszoficsnoj szekciji). New York–Parizs–Toronto, 1960.
- PAVLENKO NY. 1994 Pavlenko, Ny. I.: Pjotr Velikij. Moszkva, 1994.
- PAVLENKO SZ. 2003 Pavlenko, Sz. O.: Ivan Mazepa. Kijiv, 2003.
- PAVLENKO SZ. 2007 Pavlenko, Sz. O.: Doba geťmana Ivana Mazepi v dokumentah. Kijiv, 2007.
- PEREJASZLAVSZ'KA 1654 Perejaszlavsz'ka rada 1654 roku. Isztoriografija ta doszlidzsennja. Gl. red. Szohany, Pavlo. Kijiv, 2003.
- SZVÁK 1989 Szvák Gyula: Furkósbottal Európába? I. Péter: érvek – ellenérvek. Budapest, 1989.
- SZVÁK 1999 Szvák Gyula: I. Péter alakja az orosz történetírásban. *Századok* 133. (1999), 5: 1047–1086.
- SZVÁK 2001 Szvák Gyula: IV. Iván és I. Péter utóélete. (Ruszsiztikai Könyvek VIII.) Budapest, 2001.
- SZVÁK 2008 Szvák Gyula: I. Péter ún. „modernizációja”... In: Tradíció és modernizáció a XVIII–XX. században. Szerk. Bodnár Erzsébet – Demeter Gábor. Debrecen, 2008. 10–19.
- SZVÁK 2017 Szvák Gyula: Pro, kontra és rekontra. *Acta Academiae Agriensis, Sectio Historiae* 44. (2017), 317–322.
- SZVÁK 2019 Szvák Gyula: IV. Iván és I. Péter mikrohistoriográfiája. Budapest, 2019.
- VARGA 2008 Varga Beáta: Önállóság, autonómia vagy alávetettség? Szeged, 2008.
- VARGA 2010 Varga Beáta: A poltavai csata hatása az ukrán történelemben. In: A poltavai csata jelentősége a svéd és az orosz történelemben. Szerk. Miszler Tamás – Sashalmi Endre. Pécs, 2010. 101–121.
- VELIKANOV 2017 Velikanov, V. Sz.: Rosszizszkije garnyzioni v maloroszszijszkih gorodah na nacsalnom etape Velikoj Szevernoj vojni (v 1700–1708 gg.). In: Vojna i oruzsije: [...] Trudi Vosz'moj Mezsdunarodnoj naucsno-praktyicseszkoj konferenciji, 17–19 maja 2017 goda. – <http://rusmilhist.blogspot.com/2017/05/1700-1708.html> (oldalszámozás nélkül, utolsó letöltés: 2022.05.05.)

Nagy Péter cár unokájának magyar nevelője

V. MOLNÁR LÁSZLÓ

Absztrakt

A Szvák Gyula 70. születésnapjára készült tanulmány írója arra vállalkozott, hogy bemutassa az Ugocsa vármegyei Karácsfalván született Zékány János pályafutásának főbb állomásait. A szerző felidézi a Pétervárra áttelepült tudós pedagógus életútját, lvovi középiskolai éveit és a Prágában, Regensburgban, Bécsben folytatott egyetemi stúdiumait. 1698-ban, I. Péter kérésére lépett be a cári, külügyi szolgálatba, diplomataként és fordítóként részt vett a karlócai béketárgyalásokon. Az orosz uralkodó 1708-ban kérte fel közeli rokonai, a Nariskin hercegek nevelőjének. A cár elégedettségét jelzi, hogy unokája, a későbbi II. Péter (1727–1730) képzésére a több nyelvet beszélő, a pedagógia kérdéseiben is jártas Zékányt tartotta a legalkalmasabb személynek. Egyidejűleg saját javadalmainak felügyeletével is megbízta, ami helyes döntésnek bizonyult, mivel a mindenható kegyenc, A. D. Mensikov gyakran megdézsmálta a cári kincstárat. A kiskorú trónörökös edukációjával Zékány jól haladt, de Mensikov – leleplezése miatt – kettétörte karrierjét és kiutasította az országból. Bár a fiatalkorú uralkodó leveleiben többször kérte visszatérését, ezt a bécsi udvar megakadályozta. A tanulmány meggyőzően bizonyítja, hogy Zékány a korai felvilágosodás kimagasló személyisége, páratlan szellemi képességgel rendelkező tudós és korszerű nevelési elveket alkalmazó pedagógus volt.

Kulcsszavak: karlócai béke, diplomata, Nariskin hercegek, II. Péter, A. D. Mensikov

I. Péter (1689–1725) cárról közismert, hogy lelkes híve volt a tudományok támogatásának, amit a kortársak közül jó néhányan észrevettek. Közéjük tartozott A. D. Kantyemir (1708–1744) herceg is, aki „*K umu szvojemu*” című ódájában nemcsak elismerte, hanem támogatta is a péteri reformok fontosságát és hasznát, a racionális intézkedések társadalmat jobbtétó szerepét. A felvilágosodás századában I. Péter azok közé tartozott, akik hittek a műveltség és a nevelés fontosságában, elfogadták

a ráció embert formáló elveit,¹ a 17–18. század fordulójának azon gondolkodóit, akik őszintén bíztak az edukáció humanizáló erejében.²

A cár személyi kérdésekben mindig körültekintően járt el, mivel tudta, hogy a rossz intézkedések súlyos következményekkel járhatnak. Amikor 1724-ben unokája, Pjotr Alekszejevics nagyherceg (a későbbi II. Péter cár) nevelőjének kinevezése mellett döntött, L. K. Nariskin herceg véleményét is figyelembe vette, aki nemcsak művelt „alattvalója” volt, hanem – rokonsága révén – megbízható szövetségesének is számított. Ezt az álláspontot támasztja alá az orosz klasszicista dráma megteremtője, A. P. Szumarokov (1717–1777) is, aki tisztában volt Zékány János kimagasló kvalitásaival, pedagógusi erényeivel.³

Előre bocsátjuk, hogy Kantyemir és Szumarokov egyaránt pozitívan értékelték Zékány (orosz nevén Ivan Alekszejevics Zejkan) működését, bár véleményükben időnként ellentmondások is megfigyelhetők. Erre utal, amikor arról írtak, hogy az Ugocsa vármegyei Karácsfalván született magyar származású Zékány miként tudta orosz nyelvre tanítani a fiatal cárevicset. Feltételezésük szerint a Nagy Péter által kijelölt „idegen” személy aligha volt képes arra, hogy tökéletesen ismerje az orosz nyelvet, és Péter nagyherceget erre tanítsa.

Az utókor történésze úgy tudja feloldani ezt az „ellentmondást”, hogy Karácsfalvát a 18. században zömében ukrán és orosz nyelvű népesség lakta, és csak az 1900-as évek elejére magyarosodott el teljesen. A nyugat-ukrajnai területről származó embereknek nem okozott nehézséget az orosz nyelv ismerete, mivel anyanyelvi szinten beszéltek. Tudjuk azt is, hogy a 17–18. század fordulóján az ukrán és az orosz nyelv közötti különbség még nem volt annyira érzékelhető, mint napjainkban. A továbbiakban nézzük meg, ki volt a már említett Zékány János, milyen tanulmányokat folytatott és miért őt bízták meg a későbbi II. Péter nevelésével?⁴

A 19. századi orosz történetírásban az első megbízható tanulmányt Zékány és A. D. Mensikov herceg kapcsolatáról a levéltáros G. V. Jeszipov (1812–1899) írta *„Mensikov herceg száműzetése”* című munkájában,

¹ SZVÁK–ANYISZIMOV 2004. 225–238; SASHALMI 2004. 31; SZVÁK 2009. 93–111.

² KANTYEMIR 1867. 195–196.

³ SZUMAROKOV 1787. III. 278.

⁴ V. MOLNÁR 2004. 318–324.

amely 1860-ban az „*Otyecsesztvennij zapszki*” című folyóiratban látott napvilágot. A. L. Petrov 1906-ban megjelent „*Matyeriali dlja isztorii Ugorszkoi Ruszi*” című munkájának második kötetében arról tett említést, hogy I. Péter udvarában milyen jelentős befolyással rendelkezett Ivan Zejkan, aki hatalmas vagyont halmozott fel a cár jóvoltából.⁵

1930-ban a Prágába emigrált orosz történész, A. V. Florovszkij (1884–1968) kiváló tanulmányt közölt Zejkanról, amely az addig kiadott összes forrást igyekezett feldolgozni.⁶ Érdekességgéppen említjük meg, hogy Zékány Jánosról értékes munkát publikált 1926-ban Takáts Sándor is, aki hitelesen írta le II. Péter nevelőjének Bécsben folytatott egyetemi tanulmányait, szerteágazó nyelvtudását (német, francia, latin, holland, orosz), kiemelkedő műveltségét, amit az is bizonyít, hogy I. Lipót (1657–1705) császár „poeta laureatus” címmel tüntette ki.⁷ Bizonyára ez is közrejátszott abban, hogy amikor 1698-ban I. Péter Bécsben járt, és alkalmas személyt keresett majdani unokája nevelésére (Péter Alekszejevics ugyanis csak 1715. október 12-én, apja, Alekszej cárevics pedig 1690. február 18-án született), akkor Zékányt ajánlották neki erre a feladatra. Feltétlenül említést kell tennünk – a szakirodalmi előzmények felsorolásakor – Váradi-Sternberg János (1924–1992) tanulmányáról is, amely 1986-ban Pozsonyban került kiadásra.⁸

Az Ungvári Egyetem professzora, Váradi-Sternberg János (orosz nevén: Jakov Iszakovics Sternberg) helyesen mutatott rá arra, hogy Zékány örömmel fogadta el az orosz uralkodó felkérését, mivel a cár ajánlata rendkívül kedvező volt, és a felkínált összeget méltányosnak tartotta. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy I. Péter unokájának nevelése kétségtelenül megtisztelő feladatnak számított, és az udvarban jelentős presztízzsel járt.⁹ Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a külföldön tanult, az idegen nyelvekben kiválóan képzett Zékánynál az orosz uralkodó nem találhatott volna megfelelőbb személyt, akire nyugodt lelkiismerettel rábízhatta unokája nevelését.

⁵ PETROV 1906. 22–23.

⁶ FLOROVSKIJ 1930. 112–122.

⁷ TAKÁTS 1926. 362–372.

⁸ STERNBERG 1986. 33–43.

⁹ BAKLANOVA 1947. 60.

A cári szolgálatba lépett Zékány Jánosról a történészek véleménye megegyezik abban, hogy az Ugocsa vármegyei Karácsfalván (ma: Karacsin) kismemesi családban született 1670-ben.¹⁰ Elemi iskolai tanulmányait Szatmárnémetiben, Nagyszőlősen végezte, középiskolás éveit Lvovban töltötte. Felsőbb tanulmányait Prágában, Regensburgban és Bécsben folytatta, ahol a legkiválóbb hallgatók közé tartozott.

A cári Külügyi Hivatal gyorsan intézkedett Zékány felterjesztéséről, amelyben az orosz állami szolgálatba történő felvételét kérte. Ezt követően az újonnan kinevezett diplomata csak rövid ideig tartózkodott Bécsben, mivel hamarosan cári utasítást kapott, hogy vegyen részt a karlócai béketárgyalásokon.¹¹ A kongresszus, amelyen Zékány is megjelent, 1698 októberében kezdődött, és azzal a céllal jött létre, hogy a harcoló felek, az Oszmán Birodalom, illetve a Habsburg Birodalom (és a vele szövetséges Lengyelország, Velence, Oroszország) békét kössenek. Rajtuk kívül az európai hatalmak közül Anglia és Hollandia is közreműködött a béketárgyalásokon, ami arra irányult, hogy nemzetközi tekintélyüket erősítsék.¹²

A tanácskozáson az orosz delegációt P. B. Voznyicin követ vezette, aki a Külügyi prikáz (kormányshé) élén állt.¹³ A konferencia munkája alatt állandó feladat hárult az újonnan kinevezett tolmácsra és fordítóra, Zékányra, aki 1698. október 6-án – Voznyicin megbízásából – látogatást tett a bécsi és a velencei követnél a békeszerződés szövegének egyeztetése céljából.¹⁴ A cári küldöttség vezetője 1698. október 21-én felkereste az angol és holland követeket, az oroszok által javasolt békefeltételek megvitatása tárgyában. December 23-án Voznyicin azzal bízta meg Zékányt, hogy németről fordítsa le latin nyelvre a békeszerződés szövegét, ami kiváló nyelvi felkészültségére utal. December 25-én a cári delegáció vezetője arra utasította Zékányt, hogy tegyen látogatást a tárgyaló felek követeinél, és köszöntse őket karácsony ünnepén.¹⁵

¹⁰ LELEKACS 1942. 49–54.

¹¹ LELEKACS 1942. 50.

¹² GUSZKOV 2018. 119–121.

¹³ GEBEI 1999. 13; ROGOZSIN–CSISZTYAKOVA 1988. 113–123.

¹⁴ SZITA–SEEWANN 1999. 23–50.

¹⁵ FLOROVSKIJ 1930. 117.

1699. január 22-én Zékány visszautazott az Orosz Birodalom fővárosába, mivel az uralkodó új feladatokat jelölt ki számára. A Karlócán végzett állami szolgálataiért a cár jelentős pénzadományban részesítette, amelyekről az udvar „kiadási” könyvei is tanúskodnak.¹⁶

1699 márciusában Nagy Péter azzal a feladattal bízta meg Zékányt, hogy Voznyicin társaságában utazzon Bécsbe és találkozzon I. Lipót császárral, a két nagyhatalom közötti soron következő feladatok megvitatása céljából. I. Péter maradéktalanul megbízott Zékány diplomáciai felkészültségében, az osztrákokkal való sikeres együttműködésben, valamint Voznyicin és Zékány összehangolt tevékenységében.¹⁷

1708-ban fontos esemény történt Zékány életében, mivel az orosz uralkodó azzal bízta meg, hogy unokaöccseivel, Alekszandr és Ivan Nariskin hercegekkel utazzon el nyugat-európai körútjukra. Megtisztelő feladat volt ez, mivel I. Péter közeli rokonait nevelőként külföldre kísérni csak a cárhoz közel álló személyre lehetett bízni. Az uralkodó tisztában volt Zékány kiváló nyelvi felkészültségével és pedagógiai tájékozottságával, ami alkalmassá tette őt erre a feladatra.¹⁸

Zékány nehéz küldetésre vállalkozott a Nariskin hercegek edukációja kapcsán, mivel a cár utasítására 1708-tól 1721-ig maradt a fiatalemberek nevelője. Beutazták fél Európát: Angliát, Franciaországot, a német államokat, Hollandiát, Itáliát és Spanyolországot. Bár elsősorban mindenhol a hajóépítés mesteriségét igyekeztek elsajátítani, de időközben az adott ország nyelvével is megismerkedtek.¹⁹

A nyugat-európai országokba tett látogatás nem múlt el nyomtalanul Zékány életében. Újabb ismeretekkel gazdagodott, elmélyítette francia és spanyol nyelvtudását, jelentős irodalmi és filozófiai művekkel ismerkedett meg, a korai felvilágosodás elkötelezett híve lett. I. Péter cár nagyra értékelte az ifjú hercegek nevelésében végzett munkáját, jellemformáló szerepét, korszerű pedagógiai módszereit. A Nariskin-fiúk is elismeréssel nyilatkoztak róla a cár előtt, aki egy év múlva, 1722-ben felkérte unokája, a későbbi II. Péter (1727–1730) cár nevelőjének. Az ural-

¹⁶ BELOKUROV 1906. 81–82.

¹⁷ LELEKACS 1942. 52; STERNBERG 1986. 38.

¹⁸ BELOKUROV 1906. 84.

¹⁹ ANDREJEV 1948. 153; NARISKIN 2005. 154–155.

kodó ugyanis úgy ítélte meg, hogy eljött az idő az akkor hétéves cárevics tanítására, és arra utasította Zékányt, hogy minél hamarabb kezdje el az oktató-nevelő munkát.²⁰ Úgy tűnhet, hogy a trónörökös nevelése előnyös lehetett Zékány számára, mivel ez a pétervári udvarban jelentős befolyáshoz juttatta. Ez a megbízatás kitüntető kegy volt, és számottevő anyagi hasznot is biztosított. Ő azonban tartott a nagy felelősséggel járó feladattól, ezért a cár által kijelölt időpontban félt elkezdni a tanítást.

Zékánytól két levél maradt fenn, amelyekben azt kívánta megindokolni, hogy miért szeretne lemondani a megtisztelő megbízatásról. Az első A. M. Makarovnak,²¹ a Legfelső Titkos Tanács vezetőjének, a másodikat magának az uralkodónak írta. Zékány alázatosan arra kérte „minden oroszok cárját”, hogy mentse fel a súlyos teher alól, mivel magát „alkalmatlannak” tartotta a trónörökös nevelésére, mert ez túlságosan nagy felelősséggel járó feladat.²² Mentséggént arra is hivatkozott, hogy az anyanyelve nem orosz, ezért félt, hogy a tanítás során nyelvi hibákat követhet el. Kérelmében arra is kitért, hogy már nem tekinthető fiatalembernek, és az udvari intrikák káros hatással lennének egészségi állapotára.

Nagy Péter kezdetben nagyon türelmes volt Zékány „magyarázkodásával”, de 1724. január 4-én kemény hangú levélben szólította fel, hogy azonnal álljon neki a trónörökös nevelésének, és további kifogásokat ne tegyen. A cár Alekszandr Nariskin herceget bízta meg az utasítás végrehajtásával és a munka mihamarabbi elkezdésével.²³

A következő három és fél évben Zékány lelkiismeretesen és magas színvonalon nevelte a cárevicset, amelynek során főleg a francia és latin nyelv oktatásában ért el kimagasló eredményeket. Erről tanúskodnak azok a levelek, amelyeket a későbbi II. Péter A. I. Oszterman alkancellárnak írt. A fiatal uralkodó francia nyelvtudásáról elismerően nyilatkozott Antioh Kantyemir herceg, A. P. Szumarokov drámaíró és Feofilakt Lopatyinszkij érsek is. Nagy Péter cár szintén elégedett volt Zékánnyal, amikor megbízta, hogy fordítsa le a svédekkel vívott északi háború történetének egyik fejezetét. 1725 februárjában, I. Péter halála után, Willen

²⁰ PAVLENKO 2006. 123.

²¹ PAVLENKO 1984. 235.

²² STERNBERG 1986. 41.

²³ DMITRIJEV 2006. 97–98.

de Wilde holland követ arról tett említést, hogy hamarosan megjelenik a megboldogult uralkodó munkája az északi háborúról, amelyet Zékány János fordított le latinra.²⁴

Döntő fordulatot hozott Zékány életében az 1727-es esztendő, mivel I. Katalin (Marta Skawronska) cárnő halála után az akkor tizenkét éves II. Péter került a trónra, aki helyett ténylegesen A. D. Mensikov (1673–1729)²⁵ herceg kormányzott. Vele azonban Zékány már korábban összetűzésbe került, I. Péter ugyanis megbízta unokája nevelőjét, hogy legyen személyes javadalmainak felügyelője is. Ő azonban hamarosan rájött, hogy a kegyenc megdézsmálja az uralkodó bevételeit, ami rendkívül felbosszantotta a cárt. Sajátos igazságot szolgáltatott: magához hívatta Mensikovot és Zékányt is, majd mindkettőjüket alaposan megverte, az egyiket a lopásért, a másikat a leleplezésért. Persze, Alekszandr Danyilovics Mensikov sohasem bocsátotta meg Zékány tettét, ezért II. Péter trónra lépése után három nappal a cár korábbi nevelőjét elbocsátotta. Ezt követően már semmi sem akadályozta a mindenható kegyencet, hogy saját maga „gondoskodjon” a tizenkét éves fiú neveléséről, akit lányával szeretett volna összeházasítani. A dolgok azonban nem a herceg kedve szerint alakultak, mivel politikai ellenfelei hamarosan a szibériai Berjozovo faluba száműzték.²⁶

Mielőtt erre sor került volna, Mensikovnak még volt annyi ideje, hogy Zékányt eltávolítsa Oroszországból. Katonai kísérettel előbb Moszkvába vitték, majd Kijevbe, ahol ez idő tájt I. J. Trubeckoj (1667–1750) herceg volt a kormányzó, aki megígértette Zékánnyal, hogy Karácsfalvára való visszatérése után Oroszországot sértő leveleket nem ír. A nagyherceg egykori nevelője – érthető módon – rosszul érezte magát szülőfalujában, mivel összegyűjtött vagyonát nem vihette magával, és Pétervárra többé sohasem térhetett vissza. Érdekességképpen említjük meg, hogy 1727. szeptember 7-én Mensikov – letartóztatása előtt egy nappal – a fiatal uralkodó megbízásából levelet küldött Zékánynak, hogy mihamarabb térjen vissza Pétervárra. Indoklásában arra hivatkozott, hogy a fiatakorú cár ragaszkodik korábbi nevelőjéhez, és szívesen folytatná vele tanulmányait.²⁷

²⁴ SMURLO 1913. 363–364.

²⁵ FONT-KRAUSZ-NIEDERHAUSER-SZVÁK 2001. 255–256.

²⁶ DOLGOVA-LAPTYEVA 2004. 268–269.

²⁷ FLOROVSKIJ 1930. 116.

N. I. Pavlenko Mensikovról írt könyvében nagyon furcsállta, hogy a racionális gondolkodású, éles eszű herceget miért hagyta el szerencséje, és mivel magyarázható, hogy az államügyeket jól ismerő Alekszandr Danyilovics Mensikov nem vette észre az ellene irányuló összeesküvést. A magyarázat viszonylag egyszerű: Mensikov hat hétre súlyosan megbetegedett, és a józan ítélőképesség ez alkalommal teljesen cserben hagyta. A cári udvarban ekkorát nem lehetett hibázni, mivel udvari ellenfelei parancsára 1727. szeptember 8-án letartóztatták, előbb a lipecki kormányzóságban levő Ranenburgba száműzték, majd a rangjától és vagyonától megfosztott herceg (Pétervár katonai főkormányzója, generalisszimusz, I. Péter leghűségesebb embere, számos csata hőse, I. Katalin cárnő trónra segítője) a szibériai Berjuszovába került, ahol másfél év múlva, 1729. november 12-én halt meg.²⁸

A Mensikov által küldött futár csak szeptember 22-én ért Kijevbe, ahol a kormányzó hajlandó volt engedelmessé válni a mindenható herceg utasításának, ugyanakkor 28-án újabb két küldönc érkezett arra hivatkozva, hogy nem kell teljesíteni Mensikov parancsát, mivel kegyvesztett lett és letartóztatták.²⁹ Andrej Oszterman néhány nap múlva levelet küldött Trubeckoj kormányzónak, hogy akadályozza meg Zékány Oroszországba való visszatérését.³⁰

Jogosan tette fel a kérdést Nyikolaj Pavlenko: Hogyan fordulhatott elő, hogy a törvényes uralkodó akaratát Andrej Oszterman és néhány befolyásos udvari ember negligálta?³¹ Ebben valószínűleg közrejátszott, hogy a fiatalkorú uralkodó, II. Péter (a Romanovok férfiágának utolsó tagja), aligha tűnhetett veszélyes ellenfélnek. Attól is tarthattak, hogy Zékány, visszatérése esetén, erősen korlátozta volna az udvaroncok befolyását és a kincstár megdézsmálását.³²

Részben hasonló álláspontot képviselt Antonyij Florovszkij, aki úgy ítélte meg, hogy a 18. század elején Zékány nem tekinthető „hétköznapi” nevelőnek, mivel szellemi kvalitásai kortársai fölé emelték, akinek

²⁸ PAVLENKO 1981. 137–146.

²⁹ RUBCOV 2008. 15.

³⁰ MARKINA 1999. 169–181.

³¹ FONT–KRAUSZ–NIEDERHAUSER–SZVÁK 2001. 257.

³² PAVLENKO 2006. 183.

műveltsége, az európai ügyekben való tájékozottsága és pedagógiai kultúrája szinte páratlan volt a korabeli Orosz Birodalomban. Ezzel is magyarázható, hogy kitűnt I. Péter környezetéből, de olyan emberek számára is fontos volt, mint a két Nariskin herceg és A. V. Makarov. Döntő szempont volt az is, hogy a fiatalkorú II. Péter mindvégig ragaszkodott hozzá, és nagyra értékelte nevelője felkészültségét.³³

Zékány 1727 őszén tért vissza szülőföldjére, Karácsfalvára. Nyugalma azonban nem tartott sokáig, mivel a bécsi helytartótanács utasította Károlyi Sándor tábornokot, hogy emberei állandóan tartsák szemmel az „orosz emigráns” mozgását, és az ott állomásozó császári katonaság akadályozza meg külföldre történő utazását. Az utasítás kiterjedt arra is, hogy Károlyi gróf rendszeresen szerezzon információkat Zékány mindennapi életéről, és azokat juttassa el az osztrák hatóságoknak.³⁴

Károlyi Sándor gróf jelentése hamarosan megérkezett Bécsbe, és ezzel közel egy időben báró Perényi Imre, a debreceni bíróság elnöke is beszámolt a Zékányról szerzett értesüléseiről. Az említett jelentések megismételték azt a tényt, hogy a „nagy követjárás” idején, 1698-ban – a bécsi jezsuiták ajánlására – lépett be Zékány az orosz állami szolgálatba, és azt követően előbb a Nariskin hercegek, majd a trónörökös II. Péter nevelését bízták rá. Munkáját eredményesen végezte, amit az is mutat, hogy jelentős, mintegy hárommillió rubel értékű vagyont halmozott fel Oroszországban, de ellenségei megakadályozták abban, hogy ezt magával vigye Karácsfalvára.³⁵

Takáts Sándor kutatásai meggyőzően bizonyították, hogy II. Péter több alkalommal írt levelet Zékánynak, abban a reményben, hogy mihamarabb Pétervárra tud utazni. Oszterman pedig ezer tallért küldött neki a bécsi holland követségre, hogy az utazási költségeket és az egyéb kiadásokat biztosítani tudja. 1727. december 6-án az alkancellárnak ki-nevezett Oszterman arról tájékoztatta Zékányt, hogy a megelőző hetekben már négy levelet küldött neki II. Péter megbízásából. A hatóságok

³³ FLOROVSKIJ 1930. 118–119.

³⁴ TAKÁTS 1926. 370.

³⁵ STERNBERG 1986. 41.

azonban elkobozták ezeket a küldeményeket, ezért sohasem jutottak el a címzetthez.³⁶

Zékány, aki örömmel visszatért volna az Orosz Birodalom fővárosába, 1727 végén kérelemmel fordult a vármegyei hatóságokhoz, hogy útlevélet állítsanak ki számára. Ehelyett azonban Károlyi Sándor arra utasította a munkácsi és huszti kapitányokat, hogy mindenképpen akadályozzák meg Zékány külföldre távozását. A helyzet annyira elmérgesedett, hogy amikor a karácsfalvai birtokkal rendelkező Zékány embereivel szüretelni indult, ezt csak katonai kísérettel tehette meg. Ezzel magyarázható, hogy 1728 szeptemberében Zékány illegális határátlépést kísérelt meg, de a munkácsi vár kapitányának parancsára elfogták és börtönbe zárták. Az ottani állapotok hatására súlyosan megbetegedett, és csak gyógyulása után engedték szabadon.³⁷ Ezt követően, 1730 januárjában újabb kérelemmel fordult Károlyi grófhhoz, hogy vagyonának visszaszerzése érdekében Pétervárra utazhasson. Nagy kegynek számított találkozása Károlyi Sándor tábornaggal, aki megígérte, hogy kérelmét támogatja, és Bécsben is közbenjár érdekében. A bécsi udvar azonban határozottan elutasította a kérelmet, mivel valószínűleg orosz kémeket sejtett Zékány személyében.³⁸

Bár Zékány János időközben lemondott az Oroszországba való visszatérés tervéről, a bécsi és a vármegyei hatóságok folytatták megfigyelését. Súlyos csapást jelentett Zékány számára az is, hogy legfőbb támogatója, II. Péter cár 1730. január 12-én, mindössze tizenöt éves korában, váratlanul távozott az élők sorából. Amikor egykori nevelője erről értesült, lélekben teljesen összeomlott, és világossá vált számára, hogy Pétervárra való visszatérése immár hiú ábránd marad.

Sajnos, Zékány János életének utolsó szakaszáról csak kevés adattal rendelkezünk. Köztük említhető az 1731. március 21-én, a nagyszőlősi járásban, Felsőveresmarton kiállított végrendelete, amelyben vagyonáról intézkedett. Az eddig publikált orosz, ukrán és magyar nyelvű cikkekből arra következtethetünk, hogy a Nagy Péter nevével fémjelzett időszak

³⁶ TAKÁTS 1926. 371.

³⁷ STERNBERG 1986. 41.

³⁸ STERNBERG 1986. 42.

művelt személyisége, a diplomataként és a cárevics nevelőjeként egyaránt kiváló Zékány, korának figyelemre méltó alakja volt, és valószínűleg végrendeletének megírása után 1739-ben hunyt el kismemesi birtokán.³⁹

Bibliográfia

Források

ANDREJEV 1948	ANDREJEV, I. N. (red.): Piszma i bumagi imperatora Petra Velikovo. T.8. Moszkva-Leningrad, 1948.
DOLGOVA 2004	DOLGOVA, Sz. R. – LAPTYEVA, T. A.: Trudi i dnyi A. D. Mensikova (1716–1720, 1726–1727). Moszkva, 2004.
KANTYEMIR 1867	KANTYEMIR, A. D.: Szocsinyenyija, pizma i izbrannije perevodi. T. 1. Szankt-Petyerburg, 1867.
PETROV 1906	PETROV, A. L.: Matyeriali dlja isztorii Ugorszkoi Ruszi. Szankt-Petyerburg, 1906.
SZITA–SEEWANN 1999	SZITA László – SEEWANN, Gerhard: A karlócai béke és Európa. Dokumentumok a karlócai béke történetéhez, 1698–1699. Pécs–Szigetvár, 1999.
SZUMAROKOV 1787	SZUMAROKOV, A. P.: Polnoje szobranijje szocsinyenyij. Izd. vtoroje. Moszkva, 1787.

Szakirodalom

ANYISZIMOV 1994	ANYISZIMOV, J. V.: Rosszija bez Petra. Szankt-Petyerburg, 1994.
BAKLANOVA 1947	BAKLANOVA, N. A.: Velikoje poszolsztvo za granyicej v 1697–1698 gg. In: Pjotr Velikij. Red. Andrejev, A. I. Moszkva–Leningrad, 1947.
BELOKUROV 1906	BELOKUROV, Sz. A.: O Poszolszkom prikaze. Moszkva, 1906.
DMITRIJEV 2006	DMITRIJEV, Sz. D.: Pjotr II. Oszirotyevseje carsztvo. Favorit i opala. Moszkva, 2006.
FLOROVSKIJ 1930	FLOROVSKIJ, A. V.: Karpatorossz I. A. Zejkan, nasztavnyik imperatora Petra II. In: Karpatorusszkij szbornyik. Uzsgorod, 1930.
FONT–KRAUSZ–
NIEDERHAUSER –SZVÁK 2001	FONT Márta – KRAUSZ Tamás – NIEDERHAUSER Emil – SZVÁK Gyula: Oroszország története. 2. kiadás. Budapest, 2011.

³⁹ FLOROVSKIJ 1930. 121.

- GEBEI 1999 GEBEI Sándor: A karlócai béke kelet-európai összefüggései. *Történelmi Szemle* 41. (1999), 1–2: 1–29.
- GUSZKOV 2018 GUSZKOV, A. G.: Ucsasztyije Rosszii v karlovickom kongressze (1698–1699 rr.). Russzkaja diplomatija v rannyeje novoeje vremja. *Novaja i novejsaja isztorija* 2018/3. 119–121.
- LELEKACS 1942 LELEKACS, M. M.: O Zejkane. Uzsgorod, 1942.
- MARKINA 1999 MARKINA, L. A.: Graf A. I. Oszterman (strihi k ikonografii). In: Nyemci v Rosszii. Szbornyik sztatyej. Szankt-Petyerburg, 1999.
- NARISKIN 2005 NARISKIN, A. K.: V rodstve sz Petrom Velikim. Nariskini v isztorii Rosszii. Moszkva, 2005.
- PAVLENKO 1981 PAVLENKO, N. I.: Alekszandr Danyilovics Mensikov. Moszkva, 1981.
- PAVLENKO 1984 PAVLENKO, N. I.: Ptyenci gnyezda Petrova. Moszkva, 1984.
- PAVLENKO 2005 PAVLENKO, N. I.: Mensikov – polugyerzsavnij vlasztjelin. Vtoroje izdanyije. Moszkva, 2005.
- PAVLENKO 2006 PAVLENKO, N. I.: Pjotr II. Moszkva, 2006.
- ROGOZSIN 1988 ROGOZSIN, N. M. – CSISZTYAKOVA, J. V.: Poszolszkij prikaz. *Voproszi isztorii* 1988/7. 113–123.
- RUBCOV 2008 RUBCOV, Ju. V.: General-feldmarsali v isztorii Rosszii. Moszkva, 2008.
- SASHALMI 2004 SASHALMI Endre: A „jó cár” eszméje a Romanov-dinasztia alatt, 1613–1905. In: Orosz Arképcsarnok. Konferenciakötet. Szerk.: Csibi Norbert, Mészler Tamás. Pécs, 2004. 15–39.
- SMURLO 1913 SMURLO, J. F.: Koncsina Petra Velikovo i vsztuplenyje na presztol Jekatyerini I. In: Szbornyik v cseszty D. A. Korszakova. Kazany, 1913.
- STERNBERG 1986 STERNBERG, Ja. I.: Zakarpatyec Ivan Zejkan v okruzsenyii Petra I. In: Naukovij zbirnik Muzeju ukrainszkoj kulturi u Svidniku. T.14. Bratislava, 1986.
- SZVÁK 2009 SZVÁK Gyula: I. Péter. In: A tizenkét legnagyobb orosz. Budapest, 2009. 93–111.
- SZVÁK–ANYISZIMOV 2004 SZVÁK Gyula: IV. Iván – ANYISZIMOV, J. V.: I. Péter. Budapest, 2004.
- TAKÁTS 1926 TAKÁTS Sándor: A magyar múlt tarlójáról. Budapest, é. n. [1926]
- V. MOLNÁR 2004 V. MOLNÁR László: Gyejatyelnoszty pedagogov-vihodcev iz Vengrii v Rosszii (1703–1848 rr.). *Studia Slavica* 49. (2004), 3–4: 318–323.

Natalja Dolgorukaja

– egy hercegné viszontagságos élettörténete

SZANISZLÓ ORSOLYA

Absztrakt

Natalja Boriszovna Dolgorukaja hercegnének nem volt jelentős udvari, vagy politikai szerepe, nem töltött be állami hivatalt, nem élt élénk társadalmi életet, mégis nagy hatást gyakorolt az utókorra. A századforduló új idealizált nőképének megtestesítőjeként a hagyományos értékeket képviselte. Életének főbb mozzanatait, hányattatott sorsának, önként vállalt száműzetésének története önéletírásának köszönhetően maradt fent. Jelen tanulmány célja a hercegné életének bemutatása, amelyhez elsődleges forrásként feljegyzései szolgáltak. Dolgorukaja egy azon tíz orosz arisztokrata nő közül, akiknek életút-rekonstrukciója – esettanulmány jelleggel – a 18. századi reformok nőkre gyakorolt hatását vizsgáló nagyobb kutatás részét képezik.

Kulcsszavak: 18. század, N. B. Dolgorukaja, autobiográfia, száműzetés, házastársi hűség

A 18. században a hatalmi ambíciók, az állandóan átrendeződő erőviszonyok hatására gyorsan változott az arisztokráta helyzet. Azok, akik egyik nap még kiváltságos, irányító pozícióban voltak, másnap már mindentől megfosztott számkivetettekké válhattak. Kegyvesztettségük közvetlenül nemcsak őket, hanem egész családjukat érintette. A nők a patriarchális családmódel szerint hajadonként apjuknak, házasságkötésük után pedig férjüknek tartoztak engedelmességgel. Habár rendelkezhetek saját jogon ranggal és vagyonnal, függő helyzetük összekötötte sorsukat a család férfitagjainak sorsával. Ugyanakkor Dolgorukaja hercegné önként vállalt száműzetésének példája nyomán megszületett a női önfeláldozás, a házastársi hűség romantikus képe, amely komoly hatással volt a 19. század első felében a dekabrista felkelők feleségeinek azon döntésére, hogy családjuk rosszallása és a közmegevetés ellenére kövesék elítélt férjüket Szibériába. Kérdés, hogy végső soron mi váltotta ki e nők tettét: függő helyzetük vagy szabad elhatározásuk?

A hercegné történetének fő forrását az általa írt visszaemlékezése adja, de alakját irodalmi alkotások is megőrizték. Oroszországban őt tekintik az első női memoáírónak. 1767-ben idősebbik fia, Mihail (1731–1794) kérésére vetette papírra emlékeit a kijevi Florovszkij zárdában, ahová kilenc évvel korábban vonult vissza, szellemi fogyatékkal élő kisebbik gyermekével, Dmitrijel (1737–1769). Az elbeszélésen erősen érződik a hagiográfiai irodalom hatása, de mivel a szerző nagy hangsúlyt fektetett a száműzetésük helyszínéül kijelölt szibériai Berjovszkij vezető utazás részleteinek a bemutatására, ezért útleírásként is szokták értelmezni.¹ A szöveg a Dolgorukijok számára fontos dokumentum volt, amellyel elődeik igazságtalanul elszenvedett büntetésére kívántak rámutatni, becsületük helyreállítása, nevük tisztázása során.² Nyomtatásban először 1810-ben jelent meg a *Drug junosesztva* című moszkvai havilapban.³ A keletkezését követő korai kiadásának köszönhetően, a 19. század elején arisztokrata körökben már ismerték Dolgorukaja életének főbb mozzanatait és férje kegyvesztettségéből eredő tragikus sorsát. Ez alapján őt tartották a 18–19. század fordulóján a romantika jegyében kialakult új, idealizált nőkép előfutárának, amely szerint egy asszony csak akkor lehet jó feleség, anya és háziasszony, ha képes komoly áldozatokat hozni. Ő testesítette meg egy személyben az önzetlen, jámbor nő, a hűséges feleség és az odaadó anya alakját. Önfeláldozása, önként vállalt száműzetése azonban nem mondható egyedülállónak. Ilyen volt Jekatyerina Ivanovna Golovkina (1701–1791) esete, akinek a férje az 1741-es palotaforradalmat kísérő elitváltásnak esett áldozatul, amikor is rangját és vagyonát elvesztve kényszerült Szibériába, ahova felesége is követte.⁴ Jelizaveta Vasziljevna Rubanovszkaja (1757–1797) özvegy sógorát, A. Ny. Ragyiscsevet (1749–1802), az *Utazás Pétervárról Moszkvába* szerzőjét követte 1790-ben Ilimszkbe, ahol aztán vadházasságban éltek egészen az asszony haláláig.⁵ A 19. században pedig a már említett dekabrista felkelők feleségei jártak be hasonló utat.

¹ DICKINSON 2007. 64.

² CLYMAN–VOWLES 1996. 14–15; HAMMARBERG 2007. 93, 96.

³ ZIRIN 1994. 154.

⁴ PUSKAREVA 2012. 52, 157.

⁵ BROKGAUZ–JEFRON 1899. 82.

Családi háttér és korai évek

Natalja Boriszovna 1714-ben született Borisz Petrovics Seremetyev (1752–1719) tábornagy és Anna Petrovna Szaltikova (1677–1728) lányaként.⁶ A család férfitagjai generációkon keresztül magas katonai és állami hivatalokat töltöttek be, közben pedig jelentős vagyonra, rangra és befolyásra tettek szert. A 18. század elején a Seremetyevék elsőként kaptak grófi címet Oroszországban.⁷ Élénk udvari kapcsolataikat jól mutatta, hogy Natalja bátyja, Pjotr Boriszovics együtt nevelkedett a későbbi uralkodóval, II. Péterrel (1727–1730), akihez barátság fűzte.⁸ A tábornagnak összesen nyolc gyermeke született,⁹ közülük Natalja volt a kedvence. Feleségével igazi áldásnak tartották a kislány érkezését, akit óvó gondoskodással vettek körül, szeretettel halmoztak el. Az örömteli, felhőtlen gyerekkor azonban nem tartott sokáig, beárnyékolta a szülők korai elvesztése.¹⁰

A gyerekek nevelésének kérdésében édesanyjuk hozta a döntéseket. Különösen nagy gondot fordított legidősebb lánya, Natalja taníttatására. Tőle várta, hogy felnőve bizalmasa és támasza legyen.¹¹ A 18. század első felében, mivel még nem voltak zárt leánynevelő intézetek,¹² a grófkisasszony oktatása otthon, anyai felügyelet mellett folyt. Nevelőnőnek a német származású Maria Staudent fogadták fel mellé, aki rajzot és zenét tanított neki.¹³ További házitanítóról nem tudunk, ugyanakkor az arisztokraták köreiből elvárás volt, hogy a lányok több nyelvet beszéljenek, ismerjék az udvari etikett szabályait, a kor divatos táncait,

⁶ TONCSU 2004. 219.

⁷ BROKGAUZ–JEFRON 1903. 492.

⁸ BROKGAUZ–JEFRON 1911. 187.

⁹ Jevdokija Alekszejevna Csirikovával (?–1703) kötött házasságából Szofja (1671–1694), Mihail (1672–1714) és Anna (1673–1732). Míg a másodikból Pjotr (1713–1788), Natalja, Szergej (1715–1768), Vera (1716–1789) és Jekatyerina (1718–1799). BROKGAUZ–JEFRON 1911. 131; DOLGORUKOV 1856. 500–501.

¹⁰ Ötéves volt, mikor édesapja meghalt, kilenc évvel később pedig édesanyját is elveszítette. TONCSU 2004. 219.

¹¹ DOLGORUKAJA 2020. 372–373.

¹² Az első, lányok számára nyitott állami internátust, a Szmolnij Intézetet II. Katalin alapította 1764-ben. DNYEPROV–ÜSZACSEVA, 2009. 23.

¹³ AGEJEVA 2011. 24.

és rendelkezzenek a társalgáshoz szükséges alpműveltséggel.¹⁴ Így feltelezhetjük, hogy ezek elsajátítása is a számára összeállított curriculum részét képezték.

Anyja halála nagy veszteség volt a kamaszlány számára. Saját bevalása szerint egyetlen társaságának elvesztésével csendes visszavonultságban teltek mindennapjai. Önként vállalt remeteségét jó híre, erkölcsi feddhetetlensége zálogának tartotta.¹⁵ Tizenöt éves volt, mikor bevezették a társaságba. Szépségével, gazdagságával és műveltségével mindenki figyelmét felkeltette. Sok udvarlója akadt, de sorra kikoszorazta őket, míg nem megismerkedett a huszonkét éves Ivan Alekszejevics Dolgorukij (1708–1739) herceggel. A jóképű, vidám, tehetséges fiatalember megtetszett neki, és fogadta udvarlását. A végső döntés azonban a család rangidős tagjainak kezében volt. Döntéseiket érdekeik formálták, nem pedig a fiatalok érzelmei, de szerencsére a kettő ebben az esetben egybeesett. Ez a hercegi família – akárcsak a sajátjuk – ősi múltra tekintett vissza. A 18. század első felében, II. Péter trónra lépését követően sikeresen megszilárdították helyüket az udvarban. Négyen¹⁶ közülük bekerültek a végrehajtói hatalmat gyakorló, nyolcfős testületbe, a Legfelsőbb Titkos Tanácsba. Ármánykodásaik eredményeként eltávolították a cár mellől a régent, A. D. Mensikovot (1673–1729), akit feleségével és gyerekeivel együtt Berjozovóba száműztek,¹⁷ ugyanoda, ahova nem sokkal később a Dolgorukijokat is. Ivan Alekszejevics bizalmi pozíciót töltött be az uralkodó mellett. Húga, Jekatyerina Alekszejevna (1712–1745) pedig a cár menyasszonya lett.¹⁸ Natalja fivére, Pjotr Boriszovics ismerte a herceget az udvarból, és habár tudott kicsapongó életviteléről, mégis jó férjjelöltnek tartotta húga számára. „...vőlegényem a hazának első személyisége volt, minden természet adta értéke mellett tekintélyes ranggal rendelkezett az udvarnál és a gárdánál is”¹⁹ – írta róla feljegyzéseiben

¹⁴ MIHNYEVICS 2007. 27–28; PONOMAREVA–HOROSILOVA 2006. 149.

¹⁵ DOLGORUKAJA 2020. 374.

¹⁶ Vaszilij Vlagyimirovics (1667–1746), Vaszilij Lukics (1670–1739), Alekszej Grigorjevics (?–1734) és Ivan Alekszejevics.

¹⁷ SZVÁK 1989. 121–122.

¹⁸ BROKGAUZ–JEFRON 1893. 923; IGNATYJEV 1866. 39; PUSHKAREVA 1997. 131–132.

¹⁹ DOLGORUKAJA 2020. 375–376.

a grófkisasszony. 1729. december 24-én tartották meg az eljegyzést a Seremetyevék moszkvai házában. Az eseményen a cári és menyasszonya is részt vett, ami egyértelműen jelezte az uralkodó támogatását.²⁰ Az előnyösnek ígérkező frigy egy csapásra változott kellemetlen, nem kívánatos teherré az uralkodó 1730 januárjában, váratlanul bekövetkezett halálával.²¹

A Dolgorukij család bukása

II. Péter gyors lefolyású betegsége cselekvésre sarkallta közvetlen környezetét. Legközelebbi bizalmasai, a Dolgorukijok, a betegágya mellett megpróbálták végrendeletet hamisítani a nevében, amelyben a cári menyasszonyt, Jekatyerina Alekszejevna-t jelölték meg a trón örököseként. A dokumentumot a Legfelsőbb Titkos Tanács nem fogadta el egyhangúlag hitelesnek.²² Végül egy általuk könnyen irányíthatónak tartott és uralkodásra alkalmatlan személyt ültettek a trónra, V. Iván lánya, Anna Ivanovna (1730–1740) személyében. Pozíciójuk biztosítása érdekében megfogalmazták az új uralkodó regnálásának feltételeit.²³ Azonban hamar szembesülniük kellett tévedésükkel: a kurlandi herceg özvegye orosz földre érkezvén – kihasználva a helyi nemesség elégedetlenségét, valamint a gárda támogatását – megszegte a hatalmát korlátozó kondíciókat, majd első intézkedései között felszámolta a testületet, egykori tagjait pedig szigorúan megbüntette. Natalja Boriszovna, vőlegénye és rokonai bukásáért Ernst Johann von Biront (1690–1772), a cárnő kegyencét okolta.²⁴ Valójában sokkal inkább a hatalmi ambícióknak és a vezető arisztokrácia köreiből lezajlott átrendeződéseknek lettek az áldozatai. Egyes vélemények szerint a jelentős Dolgorukij-vagyon elkobzásának szándéka húzódott meg a háttérben.²⁵

²⁰ ZIRIN 1994. 154–155; TONCSU 2004. 220.

²¹ SZVÁK–NIEDERHAUSER 2002. 89.

²² SZVÁK–NIEDERHAUSER 2002. 90.

²³ FILIPPOV 2006. 58.

²⁴ DOLGORUKAJA 2020. 384–385.

²⁵ AGEJEVA 2011. 111.

A kegyvesztettség olyan súlyos bélyeg volt, ami miatt a Seremetyevek már nem támogatták a fiatalok frigyét. A megváltozott körülmények hatására arra biztatták Natalját, hogy lépjen vissza a közelgő esküvőtől, ami csak szerencsétlenséget hozna rájuk.²⁶ A rokonok nyomása sokat számított egy ilyen helyzetben: Marfa Ivanovna Szurmina (1718–1745) például kérvényt nyújtott be Annához, amelyben a Jurij Jurjevics Dolgorukij herceggel kötött házassága annulálását kérte. Uralkodói engedéllyel az érvénytelenítésre sor is került.²⁷ Seremetyeva azonban kitartott vőlegénye mellett. Még attól sem riadt vissza, hogy közvetlen családtagjai távolságtartóvá váltak. A cárnő audiencián igyekezett jobb belátásra bírni a lányt, de látva naiv ragaszkodását, végül jóváhagyta a házasságkötést. A szertartásra 1730. április 5-én került sor a Dolgorukijok birtokában lévő Gorenka falu templomában, a menyasszony rokonságának – akik nem kívánták magukat kompromittálni – részvétele nélkül.²⁸ Pár nappal később, április 8-án és 14-én megszületett az ukáz, amely megpecsételte Dolgorukaja és új családja sorsát.

Utazás Berjozovába

A büntetés szigorú volt. A birodalom legjelentősebb arisztokrata családja egyik napról a másikra elveszítette mindenét. Megfosztották őket a befolyásuktól, hivatalaiktól, majd fokozatosan a rangjuktól, végül pedig már ingó és ingatlan vagyonuktól is. Natalja apósát, Alekszej Grigorjevics herceget utasították, hogy háza népével együtt menjen a Moszkvától délkeletre, a Kazanyi kormányzóság területén fekvő penzai falvakba, és ott várjon az újabb parancsra.²⁹ Összesen három napot kaptak arra, hogy felkészüljenek az utazásra. Személyes dolgaik, értékeik és egyéb szükségleteiket szolgáló használati tárgyaik összekészítését az asszonyok felügyelték.

A vizsgált korszakban az arisztokrata nők utazással kapcsolatos tapasztalatai nagyon eltérőek voltak. Akadtak olyanok, akik csak a család

²⁶ Ennek lehetőségét az I. Péter által 1702-ben bevezetett felbontható jegyesség biztosította. PREOBRAZSENSZKIJ–NOVICKAJA 1997. 718.

²⁷ VORONCOV–DASKOV 2010. 20.

²⁸ TONCSU 2004, 220–221.

²⁹ SZOLOVJOV 1851–1879. XVI–XX. 1209; VITALE 2003. 11.

téli és nyári rezidenciái között ingáztak, de olyanok is, akik idegen országokat is megjártak. Dolgorukaja esetében viszont ilyen nagyobb utazásról nem tudunk. Tapasztalatok és az úti cél ismeretének hiányában nem túl előrelátó módon rendelkezett ruhaneműik és javaik utazóládákba pakolásáról. A feleslegesnek vélt ékszereit, kelméit visszaküldette a szülői házba. Férje bundáit sem rakatta el, mert túl értékesnek ítélte őket. Végül úgy határozott, hogy fejenként elegendő lesz egy-egy meleg kabátot elcsomagolni. Mikor fivére ezer rubelt folyósított részére, abból csupán négyszázat tartott meg, a többit visszajuttatta abban a hiszemben, hogy anyósa és apósa mellett semmiben nem fognak hiányt szenvedni, mert minden közös lesz. A szolgálói közül tízet vittek magukkal, a jószágaikból pedig Ivan Alekszejevics öt kedvenc lovát.³⁰ Az események – a cár halála, az esküvő, a száműzetés – gyorsan követték egymást. A fiatalasszonynak még nem volt lehetősége beilleszkedni új családjába, ezért, habár a férje mellette volt, mégis jelentőséggel bírt számára, hogy nevelőnője, aki anyja halála óta a bizalmasának számított, velük tartott.

Az utazás embert próbáló volt: a rossz körülmények, a rájuk leselkedő veszélyek komoly fizikális és mentális megterhelést jelentettek a család valamennyi tagjára. Natalja Boriszovna részletesen leírta feljegyzéseiben, hogy milyen kihívásokkal kellett szembenézniük. Hol falvakban, hol pedig a szabad ég alatt töltötték az éjszakát. Egy szakasztól eltekintve, folyamatos, szigorú katonai ellenőrzés mellett haladtak úti céljuk felé. Dolgorukaja igyekezett hasznossá tenni magát, és ellátni a háziasszony szerepét, még akkor is, ha éppen nem volt otthonuk. Előrelátóan kellett kezelnie a kiadásait, mert a költségeikre magukkal vitt pénz nem volt sok, és gyorsan fogyott. A helyzetük megkövetelte, hogy takarékos és beosztó legyen.

Három heti bolyongás után – nagyjából félúton – engedély nélkül, közel egy hónapnyi pihenőt tartottak a család szeliscsei birtokán. Engedetlenségük nem került el a cárnő figyelmét. 1730. június 19-én új parancs érkezett, amely elrendelte, hogy Alekszej Dolgorukij herceg a feleségével és a gyermekeivel Berjozovóba, fivérei közül Szergej a családjával Araniburgba, Vaszilij a szolovecki kolostorba, míg Ivan a Pusztóje

³⁰ DOLGORUKAJA 2020. 388–390.

tóhoz menjen. A rendelet kiadása után pár nappal a Dolgorukijok valamennyi címét elkobozták.³¹ Öt nappal később Artyemij Maksejev hadnagy parancsára fegyveres őrséggel körülvéve keltek útra, immár Berjozovo irányába. Az addig élvezett viszonylagos szabadságuk erősen korlátozottá vált. A család valamennyi tagját egy helyiségben szállásolták el, a folyamatos katonai jelenlét miatt nem volt lehetőségük bizalmasan beszélni egymással. Az őrség nélkül nem mehettek sehova, egyedül a templom látogatását engedélyezték nekik. Megtiltották, hogy levelet küldjenek vagy fogadjanak, ezzel Dolgorukaja maradék kapcsolata is megszakadt a testvéreivel.³² Kaszimovtól többnyire vízi úton haladtak Szibéria felé, kisebb pihenőket tartva Muromban, Nyizsnyij Novgorodban, Kozmogymjanszkban. Kazanyban egy hétig kellett várakozniuk, míg kíséroiik mindent előkészítettek a kihajózáshoz. Mielőtt július 13-án vízre szálltak a Káma folyón Szarapul irányába, meg kellett válniuk a szolgálóiok többségétől. Csak tizenötöt vihettek magukkal, tíz férfit és a család nőtagjai mellé egy-egy cselédet. Natalja kénytelen volt búcsút venni nevelőnőjétől.³³ Elválásukkor Maria Stauden valamennyi pénzét odaadta a hercegnének. Mindeközben július 24-én, Szentpéterváron rendelet született a Dolgorukijok ingatlanjainak összeírásáról, amelyre végül csak szeptemberben került sor.³⁴

A három hétig tartó vízi út nem kevésbé volt veszélyes, mint a szárazföldi. A viharos időjárás nem kímélte a rossz állapotú bárkát. Augusztus 1-én Szolikamszkban szálltak partra. Két nappal később Szurmagah faluban Nyikita Ljubovnyikov, a szenátus megbízottja lajstromot készített a család tulajdonában lévő ingóságokról. Natalja Boriszovnáknál nem volt olyan érték, amit érdemes lett volna megemlíteni a listában. A nevelőnőjétől kapott pénznek is már csak a fele volt meg. A javak összeírása után észak felé haladtak tovább, átkeltek az Urál-hegységen.³⁵ Tobolszkban Maksejev hadnagy a megbízásának megfelelően az itteni helyőrség parancsnokának, Pjotr Sarigin kapitánynak adta át a rábízott személyeket,

³¹ AGEJEVA 2011. 104–105.

³² DOLGORUKAJA 2020. 395.

³³ KORSZAKOV 1891. 112.

³⁴ AGEJEVA 2011. 106, 108–109, 111.

³⁵ AGEJEVA 2011. 111–112.

aki 24 fegyveressel kísérte őket tovább az Irtis, majd az Ob folyón.³⁶ Az utazás utolsó szakasza egy hónapig tartott, mert az időjárás sokszor megállásra kényszerítette őket.³⁷ Szeptember végén érkeztek meg Berjozovóba. Ez a folyók által határolt, zord, mocsaras vidéken fekvő város³⁸ a 18. századra sokak száműzetésének helyszíne lett. Dolgorukaja tíz évet élt ezen a helyen, de erről az időszakról, a mindennapjairól kevés információt tartalmaz a visszaemlékezése. A család izolációját fenntartották: nem érintkezhetek a helyiekkel, nem levelezhetek az otthoniakkal. Natalja és a férje számára egy fáskamrát jelöltek ki szállásként. Fakanállal ettek, ónpohárból ittak. A napi teendők mellett az asszonyok hímzéssel töltötték az idejüket.³⁹ A hercegné anyósa, Praszkovja Ivanovna Hilkova 1730 végén, 48 éves korában, skorbutban hunyt el,⁴⁰ apósa pedig négy évvel később. Ezután Ivan Alekszejevics lépett elő családfővé. A párnak három gyermeke született: Mihail 1731. április 2-án, a következő évben Borisz, majd 1738 októberében Dmitrij. A gyerekek okozta örömmellett sok szenvedésben volt része a fiatalasszonynak. Borisz nem sokkal a születése után meghalt. A nehézségek, a gyász a szülőket a vallás felé fordította. Ugyanakkor a herceg, természetéből adódóan és minden tiltás ellenére, gyorsan összebarátkozott a helyőrség tisztjeivel és a hivatali előjárókkal. Mikor kicsit többet ivott a kelleténél, meggondolatlanul beszélt. Tyisin tobolszki vámhivatalnok készséggel számolt be ezekről az esetekről és a kihágásokról az udvarnak. Harmadik gyermeke világra jött előtt két hónappal Ivan Alekszejevics többekkel együtt az állam és a cárnő elleni lázítóbeszéd vádjával letartóztatták, majd Tobolszkba vitték. Ettől kezdve a hercegné nem kapott hírt a férjéről.⁴¹ A herceget nyomorúságos körülmények között tartották fogva egy földalatti börtönben. A kínzások során összeroppant férfi olyan dolgokról is beszámolt, amit nem kérdeztek tőle – például a II. Péter nevében hamisított

³⁶ KORSZAKOV 1899. 155–156.

³⁷ AGEJEVA 2011. 113.

³⁸ VITALE 2003. 12.

³⁹ https://azbyka.ru/otechnik/Georgij_Orlov/zhenskie-podvigi-i-dobrodeteli-v-zhivih-rasskazah/35# (Utolsó elérés: 2022. 05. 21.)

⁴⁰ POLOVCOV 1905. 498.

⁴¹ KORSZAKOV 1899. 155.

végrendeletéről –, amivel másokat is bajba kevert. Vallomása alapján újabb eljárás indult. Hamarosan átszállították Schlüsselburgba, ahol tovább vizsgálták az ügyét. Végül 1739. november 8-án, Novgorod közelében három rokonával – Vaszilij Lukiccsal, Szergej és Ivan Grigorjevicscel – együtt kivégezték.⁴² A 24 évesen megözvegyült Natalja Boriszovna kolostorba akart vonulni, de gondoskodásra szoruló gyermekei miatt nem tette. 1740-ben a régenstől, Anna Leopoldovnáától (1740–1741) kegyelmet kapott. Ennek köszönhetően két gyermekével visszatérhetett Moszkvába. Ott viszont se a Seremetyevék, se a Dolgorukijok nem fogadták tárt karokkal. Fivére, Pjotr megtagadta tőle atyai örökségét, de Natalja nem is vágyott már a fényűző, arisztokrata életmódra. 1758-ig, kolostorba vonulásáig szerény körülmények között, visszavonultan élt. Idejét gyerekei nevelésének és jövőjük elrendezésének szentelte. 1771-ben hunyt el.⁴³

Dolgorukaja megindító története nemcsak kortársait érintette meg, hanem olyan 19. századi költőket és írókat is megihletett, mint K. F. Rilejev, I. I. Kozlov, O. F. Furman, J. A. Heard, vagy Ny. A. Nyekraszov.⁴⁴ Alkotásaikban ugyanazok a hagyományos értékek jelentek meg – házastársi hűség, önfeláldozás, anyai kötelességtudat –, amelyek a társadalmat formáló, a mindennapi életre is kiható 18. századi reformok után is nagy fontossággal bírtak. Mivel pedig ezek nem csupán orosz specifikumok, hanem egyetemes keresztény értékek voltak, ezért némelyik mű külföldön is megjelent fordításban, amivel nemzetközi ismertséget szereztek a tragikus sorsú hercegné alakjának.

Bibliográfia

Forrás

DOLGORUKAJA 2020

Natalja Boriszovna Dolgorukaja hercegnének, Borisz Petrovics Seremetyev tábornagy lányának sajátkezű feljegyzései. In: Orosz hősök és antihősök. (Ruszisztikai Könyvek XLVIII.) Budapest, 2020. 369–409.

⁴² VITALE 2003. 13–14.; BROKGAUZ – JEFRON 1893. 923.

⁴³ PUSHKAREVA 1997. 132.; AGEJEVA 2011. 132.

⁴⁴ Lásd bővebben SZANISZLÓ 2020. 257–265.

Szakirodalom

- AGEJEVA 2011 AGEJEVA, Larisza Ivanovna: Po szledam knyaginyi Natalji Dolgorukovoj. Kijev, 2011.
- BROKGAUZ–JEFRON 1893 BROKGAUZ, Fridrih-Arnold – JEFRON, Ilja Abramovics: Enciklopegyicseskij szlovar. X^A. Szankt-Petyerburg, 1893.
- BROKGAUZ–JEFRON 1899 BROKGAUZ, Fridrih-Arnold – JEFRON, Ilja Abramovics: Enciklopegyicseskij szlovar. XXVI. Szankt-Petyerburg, 1899.
- BROKGAUZ–JEFRON 1903 BROKGAUZ, Fridrih-Arnold – JEFRON, Ilja Abramovics: Enciklopegyicseskij szlovar. XXXIX^A. Szankt-Petyerburg, 1903.
- BROKGAUZ–JEFRON 1911 BROKGAUZ, Fridrih-Arnold – JEFRON, Ilja Abramovics: Russzkij biograficseskij szlovar. XXIII. Szankt-Petyerburg, 1911.
- BROKGAUZ–JEFRON 2007 BROKGAUZ, Fridrih-Arnold–JEFRON, Ilja Abramovics: Russzkij biograficseskij szlovar. Moszkva, 2007.
- CLYMAN–VOWLES 1996 CLYMAN, Toby W. – VOWLES, Judith (eds.): Russia Through Women's Eyes. Autobiographies From Tsarist Russia. New Haven – London, 1996.
- DICKINSON 2007 DICKINSON, Sara: Women's Travel and Travel Writing in Russia, 1700–1825. In: Rosslyn, Wendy–Tosi, Alessandra (eds.): Women in Russian Culture and Society, 1700–1825. New York, N.Y., 2007. 63–82.
- DNYEPROV–USZACSEVA 2009 DNYEPROV, Eduard Dmitrijevis – USZACSEVA, Rajsza Fjodorovna: Zsenszkoje obrazovanyije v Rosszii. Moszkva, 2009.
- DOLGORUKOV 1856 DOLGORUKOV, Pjotr Vlagyimirovics: Rosszjiskaja rodoszlovnaja knyiga. Csasztjy tretjja. Szankt-Petyerburg, 1856.
- FILIPPOV 2006 FILIPPOV, Szergej (szerk.): Az újkori orosz történelem forrásai. XVIII. század. Budapest, 2006.
- HAMMARBERG 2007 HAMMARBERG, Gitta: The Canonization of Dolgorukaja. In: The Russian Memoir: History and Literature. Ed. Holmgren, Beth. Evanston, 2007. 93–127.
- IGNATYJEV 1866 IGNATYJEV, Ruf Gavrilovics: Iz zsziznyi goszudarijni-nyeveszti knyjazsni Je.A. Dolgorukovoj. *Russzkij arhiv* 1866/1. 38–46.
- KORSZAKOV 1981 KORSZAKOV, Dmitrij Alekszandrovics: Iz zsziznyi russzkih gyejatyalej XVIII veka. Kazany, 1891.
- MIHNYEVICS 2007 MIHNYEVICS, Vlagyimir Oszipovics: Russzkaja zsen-scšina XVIII sztoletyija. Moszkva, 2007.

- ORLOV 1899 ORLOV, Georgij Nyikolajevics (red., szoszt.): Zsenszkije podvigi i dobrogyeteli v zsvih rasszkazah. Moszkva, 1899. Online: https://azbyka.ru/otechnik/Georgij_Orlov/zhenskie-podvigi-i-dobrodeteli-v-zhi-vyh-rasskazah/35# (Utolsó elérés: 2022.05.21)
- POLOVCOV 1905 POLOVCOV, A. A.: Russzkij biograficeszkij szlovar. VI. Szankt-Petyerburg, 1905.
- PONOMAREVA–HOROSILOVA 2006 PONOMAREVA, Varvara Vitaljevna–HOROSILOVA, Ljubov Boriszivna: Mir russzkoj zsenscsini: voszpitynije, obrazovanyije, szugyba XVIII – nacsalo XX veka. Moszkva, 2006.
- PUSHKAREVA 1997 PUSHKAREVA, Natalia Lvovna.: Women in Russian History from the Tenth to the Twentieth Century. Armonk, N.Y., 1997.
- PUSKAREVA 2012 PUSKAREVA, Natalja Lvovna: Csasztajna zsziny russzkoj zsenscsinyi XVIII. veka. Moszkva, 2012.
- SZANISZLÓ 2020 SZANISZLÓ Orsolya: Natalia Dolgorukova as a Role Model for Russian Women and Girls in 19th-century Literary Works. In: Rosszija i Vengrija v mirovoj kulture: isztocsnik i ego interpretacija / Russia and Hungary in World Culture: the Source and its Interpretation. Ed. Szvák, Gyula. (Ruszisztikai Könyvek XLVII). Budapest–Moszkva, 2020. 257–265.
- SZOLOVJOV 1851–1879 SZOLOVJOV, Szergej Mihajlovics: Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremenj. Knyiga csetvertaja. XVI–XX. Szankt-Petyerburg, 1851–1879.
- SZVÁK 1989 SZVÁK Gyula: Az analfabéta akadémikus. In: Szürke emnenciások. Szerk. Szvák Gyula. Budapest, 1989. 105–123.
- SZVÁK–NIEDERHAUSER 2002 SZVÁK Gyula – NIEDERHAUSER Emil: Romanovok. Budapest, 2002.
- TONCSU 2004 TONCSU, Jelena Alekszandrovna: Rosszija – zsenszkaja szugyba vek X–XIX. Szankt-Petyerburg, 2004.
- PREOBRAZSENSZKIJ–NOVICKAJA 1997 PREOBRAZSENSZKIJ, Alekszandr Alekszandrovics – NOVICKAJA, Tatjana Evgenyijevna (red.): Zakonodatylstvo Petra I. Moszkva, 1997.
- ZIRIN 1994 ZIRIN, Mary: Dolgorukaia, Natal'ia Borisovna. In: Dictionary of Russian Women Writers. Eds. Ledkovsky Marina – Rosenthal, Charlotte – Zirin, Mary. Westport, 1994.
- VITALE 2003 VITALE, Serena: A jégpalota. Húsz rövid történet Oroszországról. Budapest, 2003. 7–18.
- VORONCOV–DASKOV 2010 VORONCOV–DASKOV, Alekszandr Illarionovics: Jekatyerina Daskova zsziny vo vlasztyi i v opale. Moszkva, 2010.

A bari konföderáció a bécsi francia követek jelentéseiben¹

RING ÉVA

Absztrakt

A tanulmány a császárvárosban állomásozó francia nagykövetek levelezése alapján mutatja be a bécsi és versailles-i királyi udvarok viszonyát az 1768. február 29-én megalkotott bari konföderációhoz. Bár az 1755-ben megkötött francia–osztrák békeszerződés abból indult ki, hogy mindkét állam közös érdeke Oroszország terjeszkedési törekvéseinek megakadályozása, a lengyel eseményekkel kapcsolatban merőben eltért a két ország felfogása. Choiseul francia külügyminiszter soha nem értette meg, hogy Ausztria miért tanúsít olyan közönyös magatartást az orosz csapatok kiűzésére törekvő lengyel felkelőkkel szemben, és utasítja el mereven a támogatásukat. Kaunitz kancellár megnyilvánulásai egyrészt azt tükrözik, hogy sokkal tájékozottabb volt a lengyel belpolitikai helyzettel kapcsolatban francia kollégájánál, másrészt azt, hogy a földrajzi közelség miatt Bécsnek sokkal jobban kellett ügyelnie arra, hogy intézkedései ne szolgáljanak precedensül a soknemzetiségű Habsburg Birodalom egyetlen népe számára sem. Mária Terézia hozzájárulása Lengyelország I. területi megcsonkításához a közép-európai hatalmi egyensúly megőrzése érdekében azután végképp felfoghatatlan maradt Versailles számára, és gyakorlatilag a francia–osztrák szerződés elhalásához vezetett, ezért azt újra kellett tárgyalni.

Kulcsszavak: nagykövet, Bécs, Versailles, Lengyelország, II. Szaniszló Ágost, II. Katalin, Bar, konföderáció

Az 1755-ös, „diplomáciai forradalmat” előidéző francia–osztrák szövetségi szerződés ratifikálása után a két ország uralkodói igyekeztek összehangolni külpolitikai célkitűzéseiket, miközben megőrizték kapcsolataikat

¹ A tanulmány magyarra fordított és átdolgozott változata a 2013-ban megjelent, *La Confédération de Bar à la Lumière de la correspondance des diplomates français envoyés à Vienne* című írásnak. CADILHON–FIGEAC–LE MAO 2013. 225–234.

hagyományos szövetségeseikkel. Ennek megfelelően Franciaország északon továbbra is Svédországra, keleten pedig az Oszmán Birodalomra támaszkodott. Ausztria ellenben fenntartotta az együttműködést Oroszországgal, amellyel Franciaországnak fagyos volt a viszonya az egész 18. században.² Az eltérés különösen 1768 után vált nyilvánvalóvá, amikor (II.) Szaniszló Ágost lengyel király ellenzéke egy konföderációt hozott létre a podoliai Barban, és harcot hirdetett az orosz hadsereg ellen. Tanulmányunk célja azoknak az információknak az ismertetése, amelyek a lengyel eseményekkel kapcsolatban találhatók a Francia Külügyi Levéltár (A.E.) *Correspondance politique* c. sorozatának Ausztriára vonatkozó kötetében. Ezt követően bemutatjuk a lengyel konföderáció keletkezését megelőző eseményeket a felkelők álláspontjának, valamint a bécsi és versailles-i udvar véleményének jobb megértése érdekében.

A Choiseul³ külügyminiszternek küldött jelentések értékes információkat tartalmaznak Ausztriának a szomszédjaihoz fűződő viszonyáról, mindenekelőtt Poroszországhoz és Oroszországhoz. Ebben a tanulmányban azonban mi csak a bari konföderáció visszhangjának bemutatására fogunk szorítkozni, amely fontos szerepet játszott a lengyel nemzeti identitás formálásában, és közvetve hatott a magyar nemzeti identitás alakulására is.

A Bécsben szolgáló francia nagykövetek 1768–1772 között

Aymeric-Joseph-Jacques de Durfort-Civrac (1716–1787), Durfort márki, később Civrac hercege 1767-ben lett a francia monarchia nagykövete Bécsben. Mielőtt kinevezték volna a Habsburg Birodalom fővárosába, már betöltötte ezt a posztot Velencében 1756–1760 között.⁴ 1770-ben mindössze néhány hónapra Louis-Auguste Le Tonnelier, Breteuil báró (1730–1807), I. Erzsébet cárnő, majd II. Katalin volt szentpétervá-

² BÉLY 1992. 497; SCOTT 2001. 140.

³ A lotaringiai születésű Étienne-François 1757–1758-ban szintén betöltötte a bécsi nagyköveti posztot. A dauphin és Marie-Antoinette házasságának tervéért kapta a duc de Choiseul címet. https://www.larousse.fr/encyclopedia/personnage/%C3%89tienne_Fran%C3%A7ois_duc_de_Choiseul/113465. Letöltés 2022. május 18.

⁴ MAGNY 1856. 113.

ri nagykövete váltotta fel Durfort-Civracot.⁵ Utóda, François-Michel Durand de Distroff (1714–1778) szintén csak rövid ideig maradt Bécsben, 1771–1772 között⁶.

A bari konföderáció megalakulása

1764-ben az orosz hadsereg segítségével Stanisław Poniatowskit királlyá választották, és (II.) Szaniszló Ágost néven megkoronázták. Bár az idegen hadsereg jelenléte ellentétben állt a hatályos törvényekkel,⁷ az orosz csapatok továbbra is a Rzeczpospolita területén állomásoztak, hogy veszély esetén segíthessenek a trón fiatal birtokosának. Ez lehetővé tette, hogy Szaniszló Ágost egy sor reformot vezessen be a központi hatalom megerősítésére. A lengyel király folyamatosan működő kormányhivatalokat és bíróságokat állított fel, védővámokat vezetett be, kereskedelmi és hiteltársaságokat, manufaktúrákat létesített, eltörölte a magánvámokat. Mindezt azonban csak úgy tudta elérni, hogy a szejmben átmenetileg felfüggesztették a *liberum veto* alkalmazását.⁸ 1766 után II. Frigyes és II. Katalin egyre hangosabban követelte a nemkatolikusok egyenjogúsítását, tehát azon törvények eltörlését, amelyek megfosztották a más vallásúakat a közhivatalok betöltésétől, a nemesi kiváltságok és a városi polgárjog megszerzésétől.⁹ Miután a lengyel diéta több alkalommal is elvetette a vallásszabadság törvénybe iktatását,¹⁰ II. Katalin utasította az orosz nagykövetet, hogy határozottabban próbálja meggyőzni az országgyűlési követeket. A szejm 1767 októberi tanácskozásán mégis akadt néhány résztvevő, aki nem félt tiltakozni a vallásszabadság bevezetése ellen. Repnyin herceg ekkor az „orosz módszert” választotta:

⁵ MAUREPAS–BOULANT 1996. 452.

⁶ LOMAS 1869; JEFFARES 1800.

⁷ HÜPPE 1894. 132, 136.

⁸ HISTORIA POLSKI 1958. II. 48–49.

⁹ KONOPCZYŃSKI 1991; MICHALSKI 1970.; BEAUVOIS 1995. 159–161. Albert Sorel szerint már az 1764-es orosz–porosz egyezmény aláírásakor megállapodtak, hogy a jövőben követelni fogják a más vallásúak egyenjogúsítását. Ez nagyon is beleillett a cári udvar politikájába, mivel I. Katalin uralkodása óta szokássá vált a balkáni ortodox keresztény egyházfők támogatása, oroszországi taníttatása. 1766-ban II. Katalin emisszáriusai zavargásokat szítottak Görögországban, Krétán, Montenegróban, Boszniában. SOREL 1889. 10, 27.

¹⁰ BEAUVOIS 1995. 161–162.

október 13-án letartóztatta az ellenzék négy vezetőjét, akiket Kalugába hurcoltak, ahol öt évig raboskodtak.¹¹ Az eset által megfélemlített kövek a szejm 1768 februári ülésén megszavazták a vallásszabadságot, de forrt az elégedetlenség körükben. 1768. február 29-én a nemesség egy része Podoliában létrehozta a bari konföderációt.¹² A kifejezés tulajdonképpen felkelést jelentett, amelyből fokozatosan nőtt ki a polgárháború. A lázadók fő célkitűzése a katolikus vallás dominanciájának, illetve a nemesi köztársaság függetlenségének visszaállítása, továbbá az orosz hadsereg kiűzése volt. Gyorsan világossá vált azonban, hogy a küzdelem elsősorban az ún. „arany szabadság”, azaz a régi nemesi előjogok megőrzéséért és az uralkodó megbuktatásáért folyt. Az orosz hadsereg kiűzése a lengyel–litván államból viszont jelentős katonai erőt igényelt, ezért a felkelők segítséget kértek Franciaországtól, Ausztriától, Szászországtól és az Oszmán Birodalomtól.¹³

A Correspondance politique-ből kirajzolódó francia álláspont

Durfort márki kiemelt figyelmet szentelt a lengyel diéta tevékenységének. 1768. február 8-án arról értesült informátorától, hogy a bécsi udvart nagyon nyugtalanítja a vallásszabadságot engedélyező rendelet esetleges elfogadása. A nagykövet úgy vélte, hogy az osztrák kormányzat szerint a

¹¹ A bari konföderáció megalakulásának fő okát a lázadók által kibocsátott Nyilatkozat a következőképpen magyarázza: „Íme a humanításra hivatkozás, amit Oroszország cárnője olyan fennköltén szokott emlegetni minden nyilatkozatában. Az a példa nélkül álló merénylet, amelyet elkövetett az országgyűlésünk alatt szenátoraink: Soltky gróf krakkói érsek, Zaluski gróf kijevei érsek, Rzewuski gróf a Korona kishetmanja és fia, a podoliai vajda meg nem engedett letartóztatásával, majd Moszkvába hurcoltatásával, hogy a Szenátus üléstermében a cárnőt dicsőítő beszédekkel mondjanak, azt bizonyítja a hazájukat szeretők számára, hogy ez az elnyomó kéz további, még erősebb láncokat készít elő számunkra a jövőben. [...] Mi pusztán csak a régi alkotmányunkat szeretnénk visszaállítani, ahogyan az az orosz csapatok betörése előtt működött. Ha valóban nem a cárnő az oka a zavargásnak, ahogyan állítja, miért tart nálunk a mi költségünkre évek óta egy nagyszámú hadsereget?” Durfort jelentése 1769. február 11-én. A. E. C. P. A. vol. 310.N. 176. F60.; MICHALSKI 1970.

¹² Hüppe szerint: „A lengyel alkotmány egyesíti magában a legáltalánosabb jogélvezet végletét (a *liberum vetot*) a legáltalánosabb erőszak gyakorlásáéval, az engedélyezett, sőt autorizált forradalommal, szóval a *confederatio-elvvel*.” HÜPPE 1984. 210. Összefoglalva: a lengyel mintájú konföderáció a nemesség fegyveres szövetsége egy közös cél végrehajtása érdekében.

¹³ MICHALSKI 1970. 8.

törvény hivatkozási alapul szolgálna a magyarországi protestánsok számára, akik szintén sérelmezték kizárásukat a közhivatalokból.¹⁴ Durfort az 1768. március 30-án kelt jelentésében tájékoztatta Choiseul herceget a lengyelországi felkelés kitöréséről, amelynek résztvevői megesküdtek arra, hogy addig nem teszik le a fegyvert, amíg a vallásszabadságra vonatkozó törvényt nem törlik el. Jelentésében a nagykövet megnevezte a felkelés vezetőit is: a kamienieci püspök fivérét, Krasínskit,¹⁵ Pulaskit¹⁶ és a fiatal Potockit.¹⁷ Durfort úgy tudta, hogy a felkelők rendelkeznek fegyverekkel és katonákkal, de reguláris hadsereggel nem. Ugyanekkor informálta Choiseul herceget, hogy a lázadók merényletet követtek el Szaniszló Ágost király ellen, egyenesen Varsó szívében.¹⁸ Az esemény akkor nem keltett nagyobb visszhangot, de a nagykövet kiemelkedő fontosságot tulajdonított neki. Április 13-án kelt leveléből kitűnik, hogy Durfort osztotta az Ausztriában elterjedt vélekedést, miszerint a lázadóknak nincs túl sok esélyük legyőzni az orosz hadsereget, annak ellenére, hogy a törökök már készülnek egy újabb oroszellenes háborúra, amelynek következményeként csapatai részleges kivonására kell kényszeríteni a cárnőt.¹⁹ A nagykövet igyekezett kipuhatolni, hogy a bécsi udvar hogyan reagálna a lengyelek esetleges segítség kérésére. 1768. április 27-én kelt levelében tájékoztatta Versailles-t a Habsburg Monarchia államminiszterével folytatott beszélgetéséről. Durfort szerint Kaunitz egyáltalán nem aggódott a lengyel események miatt, biztosra vette, hogy az orosz hadsereg hamarosan helyreállítja a rendet, és a felkelők fájdalmas vereséget fognak szenvedni. Hozzáfűzte, hogy – bár jól titkolja – Ausztria teljesen közömbös a lengyelek sorsa iránt, a főcancellár ugyanis biztosította arról, hogy a bécsi udvar egyáltalán nem fog beavat-

¹⁴ Durfort à Choiseul A. E. C. P. A. vol. 309. F. 51.

¹⁵ Michał Hieronim Krasieński (1712–1784), a Lengyel Királyság Generális Konföderációjának marsallja. https://www.google.com/search?q=michal+hieronim+krasinski+psb&rlz=1C-1GCEA_enHU971HU971&oq=&aqs=chrome.2.69i59. (Letöltés: 2022. 05. 19.)

¹⁶ Kazimierz Pulaski (1745–1779). Lengyel–amerikai szabadságharcos. Csatlakozott a bari konföderációhoz, részt vett annak harcaiban. <https://zyciorysy.info/kazimierz-pulaski/>. (Letöltés: 2022. 05. 19.)

¹⁷ Joachim Karol Potocki (1721–1791), a Lengyel Királyság Generális Konföderációjának főparancsnoka. <http://www.sejm-wielki.pl/b/7.114.165>.

¹⁸ Durfort à Choiseul. A. E. C. P. A. N. 104. F. 114.

¹⁹ Durfort à Choiseul A. E. C. P. A. N. 108. F. 153.

kozni a király és a felkelők közötti harcba.²⁰ Az osztrák kormányzatnak a lengyel konföderáció iránti közönyét tükrözte Durfort május 14-i levele is: „A bécsi udvar megerősítette a kordont, amelyet Magyarország határán húzott és parancsot adott, hogy ne engedjék meg a felkelőknek, hogy csapatostul és felfegyverkezve lépjenek be magyar területre, egyébként azonban minden folytatódjon a normális rendben.”²¹

A bécsi francia nagykövetek levelezésének vaskos kötegéből kitűnik, hogy az osztrák és francia udvar álláspontja mind jobban eltért egymástól a lengyel események tekintetében.²² XV. Lajos katonai tanácsadókat és pénzt küldött a lengyeleknek, valamint arra ösztönözte Bécset, hogy szintén nyújtson segítséget a konföderátusoknak. Ezzel szemben Ausztria egyre inkább azt tapasztalta, hogy nemcsak parasztok menekülnek nagy számban a szomszédos Magyarországra, de a felkelők felfegyverzett csapatai is gyakran behatolnak annak területére, ezért katonaságot vezényelt a határra.²³ Amikor azután a felkelőket követve az orosz csapatok is behatoltak Magyarország területére, a helyzet még bonyolultabbá vált.²⁴ Mivel a határ mentén elsősorban rutén parasztok éltek, akik ugyanazt a nyelvet beszélték, amelyet podoliai és ukrainai sorstársaik, és ugyanahhoz az ortodox egyházhoz is tartoztak, a falusi népességet egyre jobban ingerelték a felkelők betörései. Bécsben komolyan tartottak attól, hogy ezen a területen zavargások támadnak, részben a katonai incidensek, részben az orosz hadsereg balkáni előnyomulásának hírére.²⁵

Choiseul azt remélte, hogy a dauphin és Marie-Antoinette házassága majd meggyőzi Mária Teréziát Versailles szándékainak őszinteségéről.²⁶

²⁰ Durfort à Choiseul. A. E. C. P. A. N. 110. F. 168.

²¹ Durfort à Choiseul. A. E. C. P. A. N. 135. F. 96–98.

²² CHAUSSINAND–NOGARET 1998. 231–238.

²³ Durfort à Choiseul 1968 júl. 22. A. E. C. P. A. N. vol. 310. F. 60.

²⁴ A bécsi orosz nagykövet, Galicin herceg tájékoztatta Durfort márkít 1768. dec. 3-án az inzultusról, amit az orosz katonák követtek el Magyarország területén a konföderátusok ellen. A. E. C. P. A. N. vol. 310. N. 159. F. 233.

²⁵ A. E. C. P. A. N. vol. 312. N. 228. F. 207.

²⁶ Utasítások az új nagykövet számára, XV. Lajos jóváhagyásával, Versailles, 1770. május 30.: „Franciaország és Ausztria érdekei ebben a vonatkozásban lényegében ugyanazok. Fenntartani Lengyelország függetlenségét és megfékezni Oroszország ambícióit hatalmának kiterjesztésére, ez az a két pont, aminek a hasznosságában és szükségességében a két udvar hosszú ideje egyetért. De Bécs, esetleg néhány titkos megállapodás vagy hátsó szán-

Soha nem értette meg azt, amit Kaunitz az új francia nagykövetnek, Durandnak, a kancellár austerlitzi (Slavkov u Brna – Csehország) kastélyában magyarázott: Ausztria sohasem támogatná a lengyel felkelést, amit a legnagyobb tragédiának tekintett az országra nézve. A menedékjog, amit az egyes felkelőknek nyújt, a legtöbb, amit a bécsi udvar értük tehet. Utalva az anarchiára, amely Lengyelországban uralkodik, Kaunitz úgy vélte, hogy az orosz hadsereg jelenléte és felügyelete sokkal hasznosabb számára, mint folytatni és meghosszabbítani a lakosság szenvedését a konföderáció segítségével.²⁷

Szaniszló Ágost 1771-es elrablása után, aki ezúttal meg is sérült, a bari konföderációról alkotott vélemény radikálisan megváltozott az európai királyi udvarokban. Függetlenül attól, hogy milyen szörnyűségeket követtek el az orosz katonák a lengyel területeken, a megkoronázott, Isten kegyelméből uralkodó király sérthetetlennek tűnt. A merénylet, amelynek szerzője, Kazimierz Pulaski volt, tarthatatlanná tette Bécs álláspontját: Mária Terézia fokozatosan visszavonta a konföderátusoknak adott menedékjogot. Versailles nyomására nem űzhette ki őket teljesen a Monarchiából, de áthelyezte őket: először Teschenbe (Těšín – Csehország), majd Zsolnára (Žilina – Szlovákia). A felosztásra vonatkozó egyezmény aláírása után pedig végleg el kellett hagyniuk a Habsburg Birodalom területét.²⁸

A bari konföderáció és a nemzeti identitás megerősödése

A bari konföderáció Lengyelország első megcsonkításával végződött. Annak ellenére, hogy a polgárháború, majd az ország területi megrövidítése vezetői felelőtlen politikájának a következménye is volt, a lengyel lakosság többsége hősnak tekintette őket. A közvélemény úgy vélte, hogy keserves küzdelmet folytattak a katolikus és független Lengyelország

dék, netán valamilyen jól leplezett bizalmatlanság miatt passzivitásba burkolózik, amelynek a következményei napról-napra gyászosabbak, és aminek állandó okait, amelyek méltók figyelmünkre, Őfelsége teljhatalmú miniszterének feltétlenül ki kellene derítenie.”

A. E. C. P. A. vol. 313. F. 71.

²⁷ Durand à Choiseul, 1770. júl. 11. A. E. C. P. A. vol. 313. N. 20. F. 113.

²⁸ MICHALSKI 1970. 31–59; BEAUVOIS 1995. 159–161.

restaurációjáért. Csak a tanult, művelt elit egy kis része tulajdonította a területi veszteségeket a központi hatalom megerősítése kudarcának, mint például a konföderáció bécsi képviselője, Józef Wybicki²⁹.

Ernest Renan szerint egy nemzet identitásának formálódásában a közös szenvedés fontosabb szerepet játszik, mint a győzelem vagy a közös siker.³⁰ Lengyelországban a konföderátusok harcának kudarca meghatározó szerepet játszott a nemzeti „küldetés” meghatározásában, amely két fő pilléren nyugszik: a katolikus egyház és a függetlenség védelmén. Az első területi elcsatolásokból ezért azt szűrték le, hogy az eseményekért kizárólag a nagyhatalmak felelősek, ami előkészítette a talajt a 19. századi lengyel messianizmus számára.

A bari konföderáció nagy visszhangot váltott ki a Magyar Királyságban is, amelynek lakóit közvetlenül érintették a harcok. Több ezer lengyel menekült telepedett le Eperjes (Prešov – Szlovákia) környékén.³¹ Érdemes kiemelni, hogy a magyar nemesség, amelynek közel egyharmada valamelyik protestáns felekezet tagja volt, és amely szintén folyamatos küzdelmet folytatott az ember természet adta jogának tekintett vallásszabadságért, a hagyományos lengyel–magyar barátság eszméjétől elvakítva nem hánytorgatta fel a lengyel felkelőknek a katolikus egyház dominanciájának védelmét. A bécsi francia nagykövetei jelentései szerint a magyar nemesség ugyanazt a nézetet képviselte, mint Versailles: megpróbáltak közbenjárni a királynőnél a lengyelek érdekében. Durfort márki 1768. november 6-ai levelében idézi Esterházy grófnővel folytatott beszélgetését, aki remélte, hogy Szaniszló Ágost trónfosztása után a lakosság végre a konföderáció mellé áll, és a törökök segítségével majd kiűzi az orosz hadsereget az országból.³²

Ahogy a lengyelországi közvélemény, ugyanúgy a magyar lakosság sem tartotta felelősnek a felkelőket a Rzeczpospolita első területi megcsonkításáért. Egyhangúan a hatalmi egyensúlyt féltve őrző nagyhatalmakat vádolták, akik csak ürügyként hivatkoztak a rend helyreállítására. A lengyel mágánásokhoz hasonlóan a bécsi udvar abszolutisztikus

²⁹ FABRE 1984. 210.

³⁰ RENAN 1887. 10.

³¹ BENKOVSKÁ 1976. 115.

³² Durfort à Choiseul. A.E. C.P. A. vol. 310. F. 26. pièce 117.

törekvései ellen küzdő magyar nemesség is a központi hatalomban látta a fő ellenséget. A Rzeczpospolita első megcsonkításának sikerült is meggyőznie őket, hogy az abszolút monarchiák veszélyeztetik a „szabadságot”, ami számukra is ugyanazt jelentette, mint a lengyeleknek: a függetlenséget és a nemesi privilégiumok teljességét, azaz a feudális alkotmányt.

Bibliográfia

Források

- E. C. P. A. Archives des Affaires Étrangères. Correspondance politique. Autriche. (vol. = kötet, N. = szám. F. = lap.)
 BEAUVOIS 1995 BEAUVOIS, Daniel: Histoire de la Pologne. Paris, 1995.

Szakirodalom

- BÉLY 1992 BÉLY, Lucien: Les relations internationales en Europe, XVIIe-XVIIIe siècles. Paris, 1992.
 BENKOVSKÁ 1976 BENKOVSKÁ M., Barski konfederáci a Prešov. Nové obzory XVIII. Východoslovenské Vydavateľstvo v Košicach pre Múzeum Slovenskej Republiky Rád, v Prešove roku 1976.
 CADILHON–FIGEAC–LE MAO 2013 CADILHON, Francois – FIGEAC, Michel – LE MAO, Caroline (red.): La correspondance et la construction des identités en Europe Centrale (1648–1848). Paris, 2013.
 CHAUSSINAND–NOGARET 1998 CHAUSSINAND–NOGARET, G. Choiseul. Naissance de la gauche. Paris, 1998.
 FABRE 1984 FABRE Jean: Stanislas-August Poniatowski et l'Europe des Lumières. Paris, 1984.
 HISTORIA POLSKI 1958 Historia Polski. Red.: Kieniewicz, Stefan – Kula, Witold. Warszawa, 1958.
 HÜPPE 1894 HÜPPE, Siegfried: A lengyel alkotmány története. Ford. Szathmáry György. Budapest, 1894.
 JEFFARES 1800 JEFFARES, N.: Dictionary of Pastellist before 1800. Durnfort, Online edition-Iconographical genealogies.
 KONOPCZYŃSKI 1991 KONOPCZYŃSKI, Władysław: Konfederacja barska. I–II. Warszawa, 1991.
 LOMAS 1869 Éloge de Durand de Distroff, par M. Louis de Lomas avocat. Metz, 1869.

- MAGNY 1856 Le nobiliaire universel ou Recueil général des généalogies, par le vicomte de Magny, Paris, 1856.
- MAUREPAS –BOULANT 1996 MAUREPAS, Arnaud de – BOULANT, Antoine: Les ministres et les ministères de siècle des Lumières (1715-1789). Paris, 1996.
- MICHALSKI 1970 MICHALSKI, Jerzy: Schylek konfederacji barskiej. Warszawa, 1970.
- RENAN 1887 RENAN, Ernest: Qu'est-ce qu'une nation? Paris, 1887.
- SCOTT 2001 SCOTT, Hamish M.: The Emergence of the Eastern Powers 1756–1775. Cambridge, 2001.
- SOREL 1889 SOREL, Albert: La question d'Orient au XVIIIe siècle: Le partage de la Pologne et le traité de Kaïnardji. Paris, 1889.

A tizennyolcadik század végi európai hatalmi egyensúly és a ruszofóbia az angol médiában: az ocsakovi válság (1791)*

SASHALMI ENDRE

Absztrakt

A cikk azt a folyamatot kívánja felvázolni, hogy mikor és miért vált érdekessé a 18. századi brit külpolitika számára Oroszország a hatalmi egyensúly szempontjából, és ez miként tükröződött a korabeli angol médiában. Egy hetilapban megjelent, Oroszország történetét összefoglaló 1791-ben íródott cikksorozat, valamint ugyanebben az évben készült néhány karikatúra ikonográfiai elemzése révén betekintést nyerhetünk a ruszofóbia kezdeteibe. A 18. századi angol karikatúrákból ugyanakkor arról is képet kapunk, hogy miként lett a medve Oroszország politikai értelemben vett szimbóluma a század végére. Végül, de nem utolsósorban, a cikk kitér arra a problematikára, hogy milyen negatív tulajdonságokat társított a nyugati ikonográfia a medvéhez, és ezek miként jelentek meg vizuálisan Nagy Katalin alakjának karikatúrákon történő ábrázolásában.

Kulcsszavak: hatalmi egyensúly, ruszofóbia, ikonográfia, karikatúrák, „orosz medve”, Nagy Katalin

Bevezetés

Jelen írásban néhány 18. századi, az európai hatalmi egyensúllyal kapcsolatos angol karikatúrát vizsgálok meg, amelyek témája az ún. ocsakovi válság – John Howes Gleason szerint innen datálható a ruszofóbia kezdete Nagy-Britanniában¹ –, és összevetem azok ikonográfiai üze-

* A cikk a Nemzeti Közszerológati Egyetem Politika-és Államelméleti Kutatóintézet által biztosított ösztöndíj keretében készült. A projekt címe: *A „rossz uralkodó” az orosz eszmetörténetben 1700–1825 között európai kontextusban, különös tekintettel a zsarnokság problematikájára.*

¹ GLEASON 1950.

netét a *The Gentleman's and London Magazine* című hetilap e témában megjelentetett cikksorozatának nézőpontjával. A következő három problémakört érintem az írásban: 1) Oroszország helye az angol politikai eszmétörténetben a hatalmi egyensúly szempontjából, különös tekintettel a 2) vizuális ábrázolásokra, nevezetesen Oroszország medve alakjában történő allegorikus megjelenítésére, valamint Nagy Katalin medve alakban (vagy a medvére jellemző jegyekkel) való ábrázolására; 3) a medve mint negatív tulajdonságokkal rendelkező állat a nyugati keresztény ikonográfiában, és ezen karaktervonások Katalinra való átvitele a karikatúrákon.

A második pontban jelzett problémakört ugyan alaposan feldolgozta az elmúlt két évtizedben az orosz történetírás, amelynek eredményeit magyar nyelven kiválóan összefoglalta Tóth Szergej,² viszont az első kérdés, a 18. század utolsó évtizedét kivéve, nem kapott különösebb teret a brit történettudományban, míg a harmadik pontban megfogalmazott problematikát, legjobb tudomásom szerint, eddig egyáltalán nem vizsgálták. Az ocsakovi válság kapcsán keletkezett karikatúrák azért érdekesek, mert az előbb említett problémakörök mindegyike megjelenik bennük, mégpedig a ruszofóbiában kulminálva.³ Ugyancsak a ruszofóbia volt az, ami dominált a *The Gentleman's and London Magazine* című hetilap Oroszországról szóló cikksorozatában: miután ugyanis áttekintette az orosz történelmet egészen a kezdetektől, a kortárs események tárgyalásához érkezve Oroszország térnyerését Európa egészét érintő fenyegetésként értékelte.

Az 1791. évi ún. ocsakovi válság elnevezését egy akkoriban jelentéktelen kikötőről kapta, amely a Fekete-tenger északi részén fekszik, és amelyet az orosz csapatok 1788-ban foglaltak el az 1788-1792 közt zajló orosz-török háború során. Amikor 1791-ben a brit miniszterelnök, az ifjabb William Pitt, váratlanul azt követelte Nagy Katalintól, hogy adja vissza a kikötőt és a körülötte levő területet az Oszmán Birodalomnak, ellenkező esetben a flotta mozgósítását fogja kezdeményezni Oroszország ellen, egy diplomáciai krízis vette kezdetét. Az orosz kormányzat ter-

² TÓTH 2018. 277–295.

³ Az elemzendő karikatúrák mindegyike könnyen elérhető az interneten angol címüket beírva.

mészeten nem akart eleget tenni a követelésnek, viszont értelemszerűen a háborút is szerette volna elkerülni Nagy-Britanniával. A válság végül azáltal oldódott meg, hogy a Londonban tartózkodó orosz követ, Voroncov gróf, egy új taktikát próbált meg alkalmazni a diplomáciában. Nevezetesen, a közvéleményt és a parlamenti ellenzék tagjait igyekezett meggyőzni arról, hogy Ocsakov egy olyan jelentéktelen kikötő, amely abszolút nem veszélyezteti Nagy-Britannia érdekeit, és ezért a mondhatni bagatell dologért nem érdemes háborút indítani – már csak azért sem, mert Nagy-Britanniának igen fontos kereskedelmi partnere Oroszország.⁴ (Ez utóbbi egyébként tényleg megfelelt a valóságnak.) Célja megvalósításához Voroncov anyagi támogatást nyújtott egy igen hosszú, anonim pamflet megjelentetéséhez, amelynek fő elemeit ő maga vetette papírra⁵ – az írás az Oroszországgal folytatott kereskedelem fontosságát adatokkal és táblázatokkal is bizonyította.

I.

Oroszország azt követően jelent meg a hatalmi egyensúlyról szóló angol közgondolkodásban, hogy a nagy északi háború (1700–1721) során az orosz flotta döntő győzelmeket aratott a svédek felett Hangö (1714), illetve Grenham (1716) mellett. Ekkor Oroszország tengeri hatalmának növekedése, következésképp a Balti-tenger térségében történt hatalmi átrendeződés következtében aggodalmas cikkek jelentek meg egyes angol hetilapokban, amelyek szerzői az akkorra már közhelynek számító hatalmi egyensúly jegyében tekintettek Oroszországra.⁶ 1719-ben a *Weekly Journal or British Gazetteer* amellet érvelt, hogy meg kell állítani Oroszország előretörését a Baltikumban, és leszögezte: „haditengerészeti hatalmunk legkorábbi periódusától fogva Britannia [...] úgy tekintett az északi hatalmak közti igazságos hatalmi egyensúlyra, mint alapvető államérdekére”.⁷ A *Weekly Packet* pedig, ugyancsak az orosz expanzió megállítására ösztönözve, kijelentette, hogy amennyiben Oroszország

⁴ WORONZOFF-DASHKOFF 2014. 170–183.

⁵ WORONZOFF-DASHKOFF 2014. 177.

⁶ A hatalmi egyensúlyra a kora újkorban lásd: SASHALMI 2021. 210–232.

⁷ BLACK 1983. 58.

meghódítja Svédországot, akkor „Európa [hatalmi] Egyensúlya bizonyosan lerombolódik azon a fertilityon”.⁸

A század közepén Oroszország helye már nem volt kérdéses az európai nagyhatalmak közt. Az osztrák örökösödési háború (1740–1748) idején Thomas Robinson 1744 arról beszélt Oroszországgal kapcsolatban, hogy „az orosz udvar jogos és szükséges befolyást kell, hogy gyakoroljon, és fog is gyakorolni, az európai ügyekre”.⁹ 1756-ban pedig, abban az évben, amikor megkezdődött a hétéves háború (1756–1763), Richard Rolt kiadta *A new dictionary of trade and commerce, compiled from the information of the most eminent merchants, and from the works of the best writers on commercial subjects, in all languages* című művét, amelyben két oldalt szentelt a hatalmi egyensúly (*Ballance of power*) kérdésének. Amellett, hogy aprólékosan definiálta a fogalmat és áttekintette előtörténetét, saját korához érve leszögezte, hogy Európában a hatalmi egyensúly fenntartása három regionális egyensúlytól függ: „Az első, az északi egyensúly, amelyben alapvetően Oroszország erejét kell figyelembe venni [...] A második, a hatalmi egyensúly Németországban [...] A harmadik, az egyensúly Itáliában.”¹⁰ Ez pedig világosan mutatja Oroszország nagyhatalmi szerepét, ami aztán a háború végére nem is lehetett kérdéses. Annak ellenére azonban, hogy Oroszország egyre fontosabb pozíciót foglalt el a korabeli nemzetközi kapcsolatokban, egészen 1791-ig nem merült fel komoly problémaként az ellenségeskedés kérdése brit–orosz viszonylatban, még azt követően sem, hogy 1780-ban Nagy Katalin, az amerikai gyarmatok függetlenségi harca idején meghirdette a „fegyveres semlegesség” elvét, ami nyilvánvalóan alapvetően sértette Nagy-Britannia érdekeit. 1791-ben mind a brit parlamentet, mind a brit közvéleményt meglepte az a vélemény, hogy „az orosz expanzió komoly fenyegetést jelenthet a brit érdekekre”, aminek okán „az Ifjabb Pitt vezette kormány a flotta mobilizálására kért forrásokat”.¹¹ Oroszország mindaddig elsősorban kereskedelmi partner, nem pedig rivális volt Nagy-Britannia számára, de 1791 után a melegtengerek felé irányuló,

⁸ BLACK 1983. 58.

⁹ BLACK 1983. 61., 17j.

¹⁰ ROLT 1756. „Ballance of power.”

¹¹ GLEASON 1950. 9.

az Oszmán Birodalommal szembeni orosz expanzióra egyre inkább úgy tekintett a brit kormányzat, mint ami veszélyezteti a brit érdekeket Keleten. Az újonnan megjelent orosz veszélyről alkotott nézet vezetett ahhoz a cikksorozathoz, amelynek hangneme egyértelműen intervencióra buzdított. Oroszország Európában elfoglalt helyéről a sorozat hatodik száma így írt: „Most olyan korszakhoz érkeztünk, amikor Oroszország egy új és rendkívüli karaktert ölt magára. Filozofikus elégedettséggel szemléltük nemes küzdelmeit a barbárság bilincseinek lerázására; tanúi voltunk azon kísérletének és üdvözlöttük, hogy nevet szerezzen magának a nemzetek sorában; és nagylelkűen elismertük mértéktartó igényeit a védelemre és támogatásra. Most azonban már úgy kell tekintenünk rá, hogy nemcsak egy Nagy Birodalom, amely sikeresen érvényesíti jogát arra, hogy versenyezzen a legbüszkébb Hatalmakkal, hanem mint aki arrogánsan, *Európa* parancsoló *Diktátoraként* cselekszik.”¹² A súlyos figyelmeztetés pedig a következő cikk végén így hangzott: „Talán ez az az ország, minden más közül, amelyben egy ambiciózus Monarcha számára sikerrel kecsegtethetnek a külföldi hódítás és univerzális uralom (*universal dominion*) veszélyes és csábító tervei.”¹³ Az „univerzális uralom” kifejezés (hasonlóan az „univerzális birodalom”, „univerzális monarchia” terminusokhoz) jól ismert klisé volt (legkésőbb a 18. század elejétől) az európai hatalmi egyensúlyról szóló gondolkodásban, minthogy akkoriban XIV. Lajos expanzív politikájának megőrzésére használták.¹⁴ Ennek ellenszerét pedig a hatalmi egyensúly elvében látták, és éppen ezt érezte fenyegetve a cikk szerzője 1791-ben, amely többek közt arról is írt, hogy Oroszországnak szándékában áll elfoglalni Konstantinápolyt. Ez utóbbi téma, amint látni fogjuk, prominensen jelen volt a karikatúrákon is.

¹² „Chapter VI. Conduct of Russia towards Britain in the last War. Policy of Britain to counteract his Views.” *The Gentleman's and London Magazine*, 523.

¹³ „Chapter VII. The present state of Russia. Its National Character, Resources and Power.” *The Gentleman's and London Magazine*, 590.

¹⁴ SCHVÉD 2019. 251–263.

II.

A medve mint Oroszország *attribútuma* – de még nem mint annak *szimbóluma*! – széles körben elterjedt volt a 16–17. századi Európában írott és vizuális forrásokban egyaránt, a legfontosabbak pedig ez utóbbi téren a metszetek és a térképek voltak.¹⁵ Azonban a medve alakja ezeken az ábrázolásokon nem bírt semmiféle ideológiai jelentéssel, hanem pusztán „illusztrációként, vagy díszítésként volt jelen, mint a távoli és egzotikus ország jellegzetes állata”.¹⁶ Speciálisan politikai kontextusban a medve az 1730-as évektől jelenik az angol karikatúrákon Oroszországgal kapcsolatban, ami Oroszország megnövekedett szerepére utalt az európai ügyekben: ettől az időtől fogva datálhatók „Londonban az első olyan nyomtatványok, amelyeken az orosz császárnőket megkoronázott medvékként ábrázolják”.¹⁷ Mindazonáltal a medve mint kifejezetten Oroszország politikai értelemben vett szimbóluma vagy metaforája, csak a 18. század utolsó harmadától lett bevett elem az angol politikai ikonográfiában.¹⁸ E jelenség kapcsán pedig megfigyelhető volt a medve egyre inkább negatív beállítása, illetve magának Nagy Katalinnak medvealakban való ábrázolása, amelynek során az uralkodót a medvére jellemző negatív tulajdonságokkal ruházták fel. Mindez kiválóan megfigyelhető az ocsakovi válság által inspirált karikatúrákon.

III.

A bevezetőben említett harmadik pontban vázolt problémakör megvilágításához a következő kérdéseket kell feltennünk: Miként, milyen ikonográfiai eszközök segítségével történt meg az a váltás az ábrázolásmódban, amely a medve korábban semleges, illetve egzotikus, tehát egyáltalán nem ellenszenves alakját meglehetősen negatív karaktervonásokkal ruházta fel? Továbbá, mi volt a kulturális háttere annak, hogy a medvével társított negatív tulajdonságokat különösebb gond nélkül

¹⁵ TÓTH 2017. 282.

¹⁶ TÓTH 2017. 282.

¹⁷ ROSSZOMAHIN–HRUSZTALJEV 2008.

¹⁸ ROSSZOMAHIN–HRUSZTALJEV 2008.

át lehetett vinni Oroszországra, illetve Katalin személyére? A második kérdésre a választ a nyugati keresztény kultúrkör ikonográfiájának állat-szimbolikája adja meg, nevezetesen, hogy tradicionálisan milyen valós vagy vélt pozitív, illetve negatív tulajdonságokat társítottak egyes állatokkal. „A Bibliában a medve Isten haragját szimbolizálta. A kora-középkortól kezdve a medvét elsődlegesen az *ördögi* dolgoknak, gyakran pedig magának az *Ördögnek* a megtestesítőjeként fogták fel. Mint a *bűn példázatát*, a késő-középkori és korai reneszánsz forrásokban a medvét a *Falánksággal* társították, a méz iránti híres szeretete miatt; a *Bujasággal* a medve vélt szexuális étvágya miatt, esetenként pedig a *Haraggal*.¹⁹ Ezek a negatív karaktervonások, mint a *bujaság*, *harag*, *rosszakarat*, szembe-tűnően jelen vannak az 1790-es évek karikatúráin, amelyek Katalint gúnyolták különböző politikai események kapcsán (mint az ocsakovi válság vagy Lengyelország közelgő 1795-ös felosztása),²⁰ Katalin expanzív külpolitikája, valamint szexuális viselkedése okán.

Ami az első kérdést illeti, arra a választ feltehetően a kora újkori emblematika legnépszerűbb művének, Cesare Ripa *Iconologia* című írásának 1709-es angol nyelvű kiadása adja meg. Ez a verzió meglehetősen leegyszerűsített, szinopszisszerű változata volt Ripa munkájának, talán éppen ezért is használták előszeretettel az angol karikaturisták.²¹ Úgy vélem, hogy ebben a műben kereshetjük a forrását azoknak az ikonográfiai paneleknek, amelyek a medvével társított bűnök negatív tulajdonságokként való vizualizálására szolgáltak, ennél fogva pedig Katalin karaktervonásait is ennek segítségével ábrázolták. Az *Iconologia* 1709-es kiadásában a következő bűnök allegorikus leírásai (és képi ábrázolásai) tartoznak szorosan az elemzendő karikatúrák ikonográfiájához.

Fig. 170. (*Ira*) *Harag*: „Fiatal férfi, kerek vállú, *Arca duzzadt*, szikrázó Szemek, kerek Szemöldök, hosszú Orr, széles Orrlyukak [...] A fiatalság

¹⁹ COHEN 2009. 220. (Kiemelés tőlem. S. E.)

²⁰ Egy 1794-es karikatúra, *Queen Catherine's Dream* címmel, Katalint trónon ülve ábrázolja, akinek az Ördög felajánlja a bal kezében tartott Varsót, valamint a jobb kezében (magasabban) tartott Konstantinápolyt.

²¹ Ripa műve az egyes erényeket és bűnöket férfi, illetve női alakban ábrázolta allegorikusan (példákat lásd alább), annak megfelelően, hogy adott fogalmat jelölő szó nőnemű vagy hímnemű volt az olaszban.

azt jelenti, hogy ki van téve a Haragnak. A *Medve olyan állat, amelyik igen hajlamos a Haragra* [...] A vöröses arc(csontok) azt, hogy a Harag gyakran elváltoztatja az ábrázatot a Vér felforrása által, és belobbantja a szemeket.”²²

Fig. 220. (Malicia) Rosszakarat: „Egy vén Banya, igen ronda.”²³

Az itt említett ikonográfiai panelek állandó elemei a Katalinról készült 1790-es évekbeli karikatúráknak, akit vagy *medveként*, vagy *medve társaságában*, vagy éppenséggel *medvebőrrel* díszített ruházatban és negatív karaktervonásokkal ábrázolnak.

Az egyik karikatúra, amely Katalint mint a birodalmi expanzió megtestesítőjét, területszerzési ambícióit (a falánkság átvitt jelentésben való értelmezését) leginkább megjeleníti az ocsakovi válság kapcsán, a *Birodalmi lépés* (*An Imperial Stride*) címet viseli. Ennek témáját (a karikatúra katalógusbeli leírása szerint) valószínűsíthetően az a cikk inspirálta, amely 1791-ben jelent meg a *The Bon Ton Magazine* című újságban, és amelynek egyik megfogalmazása így szólt Katalinról: „Oroszország császárnőjéről úgy hírlik, hogy egyik lábát Szentpétervárra, a másikat Konstantinápolyra szándékozik helyezni. Micsoda örömet kell, hogy jelentsen a Birodalmi lépés a közbenső országok kíváncsi lakói számára.”²⁴ Sir W. Young pedig az ocsakovi válság kapcsán elhangzott parlamenti beszédében úgy fogalmazott, hogy Katalin egy „női kolosszus, aki egyik lábával a Fekete-tenger partján áll, míg a másikkal a Balti partvidéken”.²⁵

Az említett karikatúra Katalint valóban olyan kolosszális alakként ábrázolja, aki egyik cipőjével Oroszországon, míg a másikkal a konstantinápolyi Hagia Sophia tetején levő félholdon áll. (Oroszországot és Konstantinápolyt felirat, a mecsetté alakított Hagia Sophia templomot pedig maga az élethű ábrázolás azonosítja a képen.) Katalint (szinte a boszorkányokra jellemző sztereotípiák szerint) öregasszonyként, nagy orral ábrázolják, aki medvebőrrel díszített ruhát visel. Szoknyája alatt felfelé tekintő európai koronás fők láthatók (köztük a pápa is), akiket

²² *Iconologia* 1709. 43. (Kiemelés tőlem. S. E.) A Harag tévesen szerepel ehelyütt férfialakban, minthogy a női alakban való ábrázolása a helyes.

²³ *Iconologia* 1709. 55. (Kiemelés tőlem. S. E.)

²⁴ *Catalogue of Political and Personal Satires*, No. 7843 (777).

²⁵ *Catalogue of Political and Personal Satires*, No. 7843 (777).

koronáik és öltözetük alapján lehet azonosítani. Mindegyik férfi frivol másodlagos jelentéssel bíró kijelentéseket tesz (lásd: a szoknya alá benéző férfiak) – kivétel ez alól a török szultán, akinek a szavai direkt módon teszik ezt, kijelentvén: „Az egész török hadsereg sem elégítené ki őt.” A metszet inspirációjára vonatkozó említett adalékok megerősíteni látszanak Eirwen Nicholson megállapítását a karikatúrák fő célcsoportját illetően: eszerint a karikatúrák elsősorban azoknak a politikusoknak szóltak, akik a parlamentben ültek, tehát egy „Westminster orientált” közeget céloztak meg.²⁶

A ruszofóbia, a karikatúra műfajából eredően humoros módon, leginkább azon a karikatúrán jelentkezik, amely a következő címet viseli: *Az orosz medve és az ő legyőzhetetlen lovasa, amint összeccsap a brit légióval* (*The Russian bear and her invincible rider encountering the British legion*).²⁷ A szexuális frivolitás itt is alapvető része az üzenetnek: a lovas ugyanis nem más, mint Katalin szeretője, Patyomkin, míg a koronát viselő medve arca magáé Kataliné, aki a következőket mondja: „Törd a lándzsáikat ezernyi darabra, drága Patyomkinom! Én mindig győzök, amikor rajtam lovagolsz!” Patyomkin ütésre emelt szablyával látható, míg a Katalin képét viselő medve, az ellenfeleire tekintve támadásra emeli egyik lábát, a cárnő arca pedig haragot sugároz. Katalin ellenfelei a brit légióban (a teljesség igény nélkül) III. György király, William Pitt, végül pedig két püspök, akik közül az egyik így szól: „Az orosz medvéktől, jó Uram, ments meg engem!”

A ruszofóbia szintén erősen jelen van az *Északi mumus* (*The Northern Bugga Bo* [bugaboo])²⁸ című karikatúrán (1. kép), amely Katalint szintén ronda öregasszonyként ábrázolja (ugyancsak frivol kontextusban), aki egyik lábával a Fekete-tenger északi, míg a másikkal annak déli partján áll, miközben lehajol, hogy kezeivel megragadja a (felirattal jelzett) Baltikumot. A cárnő előrehajló pozícióban ürít egy éjjeli edénybe, melyen a *Black C.* felirat látható – jelen esetben ez egyrészt a Fekete-tengerre utal, azáltal, hogy az angolban a *Black Sea* és *Black C.* a kiej-

²⁶ NICHOLSON 1996. 14, 19.

²⁷ *Catalogue of Political and Personal Satires*, No. 7844 (778),

²⁸ A kép forrása: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:The_Northern_Bugga_Bo_\(BM_1990,0623.19\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:The_Northern_Bugga_Bo_(BM_1990,0623.19).jpg), (Letöltés: 2022. 07.16.)

2. kép. A hatalmi egyensúly. Avagy a halhatatlan Chatham öröksége, aki [egyensúlyozó] pózmesterré avanszált (The Balance of Power. Or the Posterity of Immortal Chatham Turn'd Posture Master)

volt) sovány alakként ábrázolva egy magasban kifeszített kötélén lépdél egy egyensúlyozó rúddal, melynek egyik végén szultán, a másik végén Katalin ül. Újfent egy Katalint kigúnyoló, erős szexuális töltésű karikatúrával van dolgunk, ami teljesen világos lesz a három ábrázolt személy kijelentései nyomán. Ezek kontextusában ugyanis egyértelművé válik, hogy az egyensúlyozó rúd átvitt értelemben nem más, mint egy férfi nemi szerv. A rúd egyik oldalán ülő szultán ezt mondja: „Drága Billym, segíts már nekem, hogy még egyet lökhessek, és neked adom a szerájom felét.” Katalinról, akit ez esetben is öregasszonyként ábrázolnak, kerek szemöldökkel, így nyilatkozik Pitt: „A vén banya nem indít be engem, és a szerájjal nem lehet megvesztegetni engem. Nekem semmi dolgom az efféle ügyekkel. Az én rudam mindig egyenes marad.” Katalin pedig a következő kijelentést teszi: „Mind a Sovány Billy, mind te magad, te körülméletl kutya, tegyél csak meg bármi rosszat azért, hogy leteríts, ha tudsz. Én mindannyiutoknak méltó ellenfele vagyok, és még több ezret is benyelek.”

Összefoglalás

A ruszofóbia egyértelműen jelen van az ocsakovi válság során keletkezett és jelen írásban elemzett forrásokban, az írott és vizuális médiumokban egyaránt: a karikatúrákon azonban, érthetően, humoros stílusban. A mai szemlélőnek olyan benyomása támad, mintha egyes karikatúrákon egyenesen a ruszofóbia nevetségessé tétele lenne a cél, ami nyilvánvalóan a műfaj ellenzéki alapállásából következett. Az utolsóként bemutatott karikatúra szerzőjéről, James Gillrayról, például bizonyosan tudni lehet, hogy ebben az időben az ellenzéki oldalon állt, karikatúrája pedig magát a hatalmi egyensúly elvét teszi nevetség tárgyává – mint ahogy annak a pamfletnek bevezetője is, amelyet Voroncov megbízásából publikáltak. A *The Gentleman's and London Magazine* nevű hetilapban megjelent cikksorozatban viszont a ruszofóbia és a hatalmi egyensúlyról vallott nézet egyértelműen William Pitt álláspontját tükrözte.

Bibliográfia

Források

- Catalogue of Political and Personal Satires Preserved in the Department of Prints and Drawings in the British Museum*. Vol. VI. (1784-1792): <https://archive.org/details/catalogueofprint06brituoft/page/n8/mode/1up> (Letöltés: 2021. December 6.)
- The Northern Bugga bo*. [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:The_Northern_Bugga_Bo_\(BM_1990,0623.19\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:The_Northern_Bugga_Bo_(BM_1990,0623.19).jpg), (Letöltés: 2022. 07.16.)
- The Balance of Power. Or the Posterity of Immortal Chatham Turn'd Posture Master*, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:The_balance_of_power._-_or._-_The_posterity_of_the_immortal_Chatham_turn%27d_posture_master_by_James_Gillray.jpg (Letöltés: 2022. 07.16.)
- The Gentleman's and London Magazine*. <https://play.google.com/books/reader?id=LP-0RAAAAYAAJ&pg=GBS.PA588-IA2&hl=en>, (Letöltés: 2021. December 6.)
- Iconologia or Morall Emblems by Caesar Ripa* (London: Benj. Motte, 1709) <https://resources.warburg.sas.ac.uk/pdf/noh390b2714105.pdf>, (Letöltés: 2021. December 6.)

Szakirodalom

BLACK 1983	BLACK, Jeremy: The Theory of the Balance of Power in the First Half of the Eighteenth Century: A Note on Sources. <i>Review of International Studies</i> 9. (1983), 1: 55–61.
COHEN 2009	COHEN, Simon: Animals as Disguised Symbols in Renaissance Art. Leiden, 2009.
GLEASON 1950	GLEASON, John Howes: The Genesis of Russophobia in Great Britain: A Study of the Interaction of Policy and Opinion. Cambridge, MA, 1950.
NICHOLSON 1996	NICHOLSON, Eirwen: Consumers and Spectators: The Public of the Political Print in Eighteenth-Century England. <i>History</i> 81. (January, 1996), 261: 5–21.
ROSSZOMAHIN–
HRUSZTALJOV 2008	ROSSZOMAHIN, A. A. – HRUSZTALJOV, D. G.: Rosszija kak medvegy. Isztoki vizializacii XVI-XVIII veka http://cens.ivanovo.ac.ru/almanach/rossomahin-khrustalev-2008.htm (Letöltés: 2021. December 6).
SASHALMI 2021	SASHALMI Endre: Az emberi testtől az óraműig. Az állam metaforái és formaváltozásai nyugati keresztény kultúrkörben 1300–1800. Pécs, Kronosz Kiadó, 2021.
SCHVÉD 2019	SCHVÉD Brigitta: The Concepts of Universal Monarchy and Balance of Power in Charles Davenant's An Essay

- Upon The Ballance of Power (1701). *Specimina nova. Pars Prima: Sectio Mediaevalis* 2019. 251–263.
- TÓTH 2018 TÓTH Szergej: Egy ideológiai metafora története: az orosz medve. In: Állati jelek, képek és terek. Szerk. Szirmai Éva – Tóth Szergej – Újvári Edit. Szeged, 2018. 277–295.
- WORONZOFF-DASHKOFF 2014 WORONZOFF-DASHKOFF, Alexander: Simon Vorontsov and the Ochakow Crisis of 1791. In: *Intellectual and Political Elites of the Enlightenment*. Ed. Tatiana V. Artemyeva, Mikhail I. Mikeschin. Helsinki, 2014. 170–183.

Oroszország a brit karikatúrákon a második koalíció fennállásának időszakában (1799–1801)

SCHREK KATALIN

Absztrakt

A francia forradalmi háborúk időszakában szerveződött második koalíció mind hadtörténeti, mind diplomáciatörténeti szempontból mozgalmas periódus volt, amelyről a hagyományos történeti források mellett a vizuális források is tanúbizonyságot adnak. A brit karikatúrák szinte minden fontos eseményt megörökítettek, emellett sajátos, kritikus szemléletet érvényesítettek. A tanulmány azt vizsgálja, hogyan jelent meg Oroszország, először mint szövetséges, majd később mint ellenséges állam a kortárs szatirikus ábrázolásokban a második koalíció létrejöttétől a szentpétervári kormánynak a nagyhatalmi partnerségből való kiválásáig.

Kulcsszavak: francia forradalmi háborúk, második koalíció, angol–orosz kapcsolatok, Oroszország, A. V. Szuworov, I. Pál cár, brit karikatúrák

A francia forradalom és a hozzá kapcsolódó háborúk sok szempontból új korszakot nyitottak az európai történelemben. A franciaellenes koalíciók időszaka a sajtótermékek fejlődésére, a kialakulóban lévő közvéleményre is hatással volt. Kimondottan nagy népszerűségnek örvendett a karikatúra műfaja, amely képi megjelenítésével egy-egy adott politikai helyzet, nemzetközi szituáció tömör, frappáns, legtöbbször kritikával tűzdelt ábrázolásait tárta a nagyközönség elé, nem kis hatást gyakorolva a korabeli média fogyasztói bázisára.¹ Ezek az alkotások a korszak vizuális forrásaiként hozzájárulnak ahhoz, hogy bővíthessük ismereteinket nem csupán a közvélemény formálásának eszközeiről, hanem arról is, hogyan jelenítettek meg a karikatúrák egy adott országot, milyen topo-

¹ A 18. századi és 19. század eleji brit karikatúrák és szatirikus nyomtatványok történetéhez kiváló áttekintést adnak az alábbi művek: DONALD 1996; TAYLOR 2018.

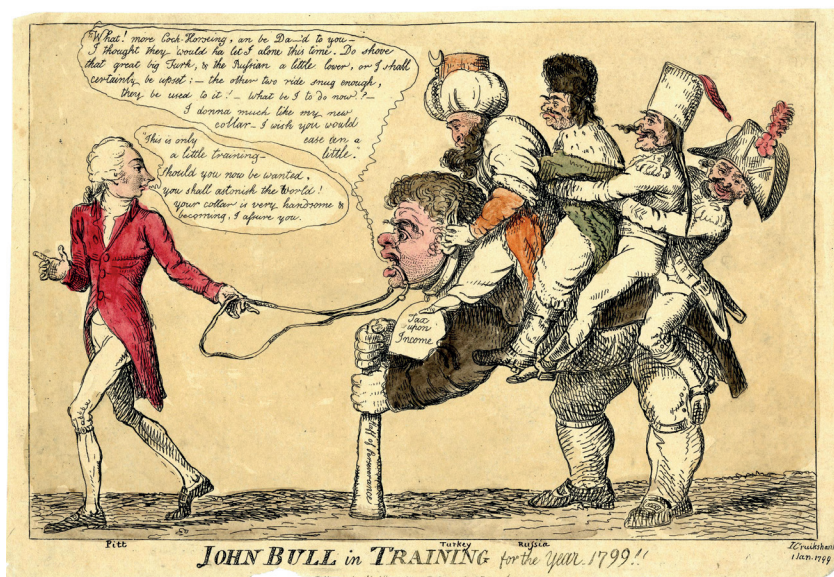
szokat társítottak hozzá. Különösen érdekes ez Oroszország esetében, mivel a kelet-európai nagyhatalom számos karikaturistát ihletett meg a századfordulón való nemzetközi szerepvállalásával.²

A cári kormánynak a Franciaország ellen vívott háborúba való bekapcsolódása a második koalíciós részvétellel kezdődött. Az 1798 során szerveződött és a következő évben sikereket elérő partnerség négy fő alappillére Nagy-Britannia, Ausztria, valamint Oroszország és az Oszmán Birodalom voltak. Utóbbi két állam együttműködése már önmagában is izgalmas diplomáciatörténeti jelenség volt.³ Hasonlóképpen sokrétű téma a második koalíción belüli angol–osztrák–orosz kooperáció, mivel idővel a partnerek között regionálisan – Észak-Itáliában és a Mediterráneumban – kialakuló érdeellentétek miatt mind angol–orosz, mind pedig osztrák–orosz vonalon a bizalmatlanság lett úrrá, amely aztán 1800-ra szakításhoz vezetett. Az 1799–1801 közötti időszakot tekintve a koalíciós működésről, a közös hadjáratokról és a felmerülő vitákról is rendelkezésre állnak képi anyagok. A British Museum Paintings and Drawings gyűjteménye bővelkedik az Oroszországhoz kapcsolódó szatirikus ábrázolásokban, a tanulmányhoz használt források jelentős részét innen merítettem. Emellett a felhasznált karikatúrák néhány darabja a Library of Congress British Cartoon Prints Collection, a londoni Victoria and Albert Museum és az oxfordi Bodleian Library Curzon Collection gyűjteményéből, valamint publikált forrásból származik.⁴ Az orosz tematikájú brit karikatúrákat a vizsgált időszakban alapvetően három fő kategóriába lehet sorolni: 1) az Oroszországot mint nagyhatalmat és szövetségi partnert megjelenítő; 2) a Szuvorovot és az általa vezetett hadjáratokat középpontba állító; 3) és az I. Pál személyét, valamint politikáját kritizáló alkotásokra.

² Az alkotók között található többek között Isaac Cruikshank, James Gillray és William Holland.

³ BODNÁR 2001.

⁴ Először 2014-ben jelent meg egy gyűjteményes kötet, amely Oroszország és az orosz külpolitika brit karikatúrákon való ábrázolásával foglalkozott a napóleoni háborúk ideje alatt, majd 2016-ban – ennek folytatásaként, de kronológiailag korábbi időszekekre fókuszálva – publikálta ugyanaz a szerzőgárda a II. Katalin és I. Pál uralkodását átfogó újabb kötetet. Lásd: USZPENSZKIJ–ROSSZOMAHIN–HRUSZTALJEV 2014 és 2016.

John Bull az 1799-es évre edz!!⁵

A London vezetésével létrejött franciaellenes szövetség már a korai időszakban éles kritikát kapott. Az első ilyen ábrázolás a *John Bull is training for the year 1799!!* [sic] című kép volt,⁶ amely január elsején jelent meg. Az Ifjabb William Pitt miniszterelnök (1783–1801, 1804–1806) kantárszáron vezeti a Nagy-Britanniát megszemélyesítő John Bullt, miközben az erején felül cipeli a szorosan belekapaszkodó nemzetközi partnereket, valamint a nyakába akasztott adóterhet. A szövetségeseik között találjuk – és az alábbi sorrendet követve – a török szultánt, az orosz cárt, a porosz királyt és az osztrák uralkodót, az utóbbi mind közül a leginstabilabb helyzetben van és erősen kapaszkodik, hogy le ne essen a birkáról. A képen az Oroszországot megtestesítő személy szőrmesapkával és meglehetősen előnytelen arcvonásokkal ábrázolva látható. Sokatmondó

⁵ Isaac Cruikshank: John Bull in training for the year 1799!! © The Trustees of the British Museum. Shared under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) licence

⁶ A British Museum képanyagának hivatkozásakor a Museum Number (továbbiakban BMN) rövidített formában van megadva. BMN: 1868,0808.6809. Title: John Bull in training for the year 1799!! (1 January 1799).

A szövetséges hatalmak lehúzzák a csizmát az „Egyenlőségről”⁷

a John Bull által Pitthez intézet egyik mondat: „Lökd azt a nagy törököt és az oroszot egy kicsit lejjebb, különben biztosan feldúlt leszek...”⁸ A két legnehezebb „kolonc” a szövetség fenntartásának nehézségeire és annak brit oldalról felmerülő súlyos anyagi vonzatára utalnak.

Szintén a koalíció működésének viszontagságait mutatja be az *Allied Powers, Un-Booting Egalité* című kép, amely már Nagy-Britannia, Ausztria, Oroszország és az Oszmán Birodalom „egységes” fellépéséről tár elénk egy rendkívül hatásos jelenetet.⁹ A kép két oldalán aránytalanul oszlanak meg a koalíciós partnerek. Bal oldalon Oroszország, Ausztria és a Porta, míg jobb oldalon Nagy-Britannia fogja körbe a Franciaországot jelképező Napóleont, aki látszólag a végsőig hajlandó elmenni azért, hogy szabaduljon szorult helyzetéből. A mindkét irányból lefogott

⁷ James Gillray: *Allied Powers, Un-Booting Egalité*. © The Trustees of the British Museum. Shared under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) licence.

⁸ Uo.

⁹ BMN: 1868,0808.12553. Title – *Allied Powers, Un-Booting Egalité* (1 September 1799).

Napóleon még ebben a helyzetben is harcra kész, két kezében egy-egy vérest tört tart, amivel igyekszik sebesüléseket okozni ellenfeleinek. A brit alak – egy tengerészfiú – a francia tábornok kezeit szorosan hátrafogja, a török szablyával támad felé, miközben talán a legfontosabb feladatot Oroszország és Ausztria végzi: minden erejüket latba vetve azon vannak, hogy lehúzzák Itália arannyal teli csizmáját Napóleon lábáról. Oroszország azonban a többiektől eltérően – és a szövetségesek közül egyedülként – nem emberi, hanem állati, medveszerű külsőt kapott. A hagyományosnak mondható ábrázolás azonban mégsem szokványos, a test mérete és jellege alapján ugyan medvére asszociálunk, feje mégis inkább farkasra emlékeztet és az orosz csapatok itáliai működéséhez kötődő negatív visszhangot erősíti azáltal, hogy vérszomjas farkas képében utal Oroszországra.¹⁰ Oroszország medve ábrázolása ebben az időszakban némiképpen eltér a későbbi, 19. századi megjelenési formáktól. Bizonyos esetekben klasszikus módon szemléltetik, de vannak olyan képek is, amelyeknek a címe vagy leírása ugyan utal az orosz medvére és a fizikum felépítése szintén összhangban van ezzel, ugyanakkor a fej egészen más, általában majomszerű, és ilyenkor a medve rendszerint Paolo feliratú nyakörvet visel, ezáltal összemosva Oroszország képét I. Pál cár (1796–1801) gúnyos megjelenítésével.¹¹

A karikatúrákésztők erőszertetettel ragadták meg az 1799-es orosz hadjáratok témáját, és különösen sokat foglalkoztak Alekszandr Vasziljevics Szuvorov tábornok személyével, mint a szövetségesek itáliai előrenyomulásának emblematisztikus alakjával. Szuvorov azonban közel sem hősies vagy elismerésre méltó figura. Az egyik képen óriási, az elleneséges katonákat felfaló szörnyalakként tűnik fel, akinek ezúttal a „falat” megfeküdte a gyomrát.¹² Az orosz tábornok gyötrelmét fokozza a mel-

¹⁰ Ezen a ponton érdemes megemlítenünk, hogy a képen a brutalitás nem egyedül orosz attribútumként jelenik meg, az oszmán Porta esetében szintén hasonló utalások vannak. A képen megjelenő török éppen szablyával készül levágni Napóleon orrát, hogy azzal bővítsa a nyakában lévő – fülekből és orrokból álló – füzért.

¹¹ Lásd: Victoria and Albert Museum, Drawings and Paintings Collection (Továbbiakban: VAM). Accession number: E.1145–1990. Title: Northern Bears Taught to Dance' (1801); BMN: J.4.200. Title: Foreign amusements or the British lion on the watch (1 January 1801).

¹² BMN: 1868,0808.12562. Title: The great swallow all!!! Disgorging or French bullie [bouilli] too hot for the bears stomach (29 October 1799).

lette álló és vele szinte egyenrangú méretben megjelenő André Masséna, aki a francia alakulatok vezetőjeként Svájcban tette próbára az orosz csapatokat és aratott fölényes győzelmet az 1799. szeptember 25-i második zürichi csatában. Bár Szuworov alakulataival nem vett részt abban az ütközetben, de az Alpokon való átkelés utáni áldatlan helyzet és az orosz visszavonulás ténye, amellyel szembe kellett néznie, mégis vesztes helyzetbe hozta őt.¹³ A kép a francia katonai fölény egyértelmű megjelenítése, emellett érdekessége, hogy Szuvorovval kapcsolatban egy szójáték köré építi az egész kontextust. A Szuworov név angol átíratban használt egyik leggyakoribb változata a Suworow, a személyéhez kötődő képek címadása vagy az azokban megjelenített szöveg pedig rendszeresen asszociál a swallow (nyel-lenyel) igére, és ezáltal egy mohó, katonai sikerei révén az ellenséges erőket elnyelő rémalakként mutatják be az orosz tábornokot. Tipikus példája ennek a *General Swallow all-o feasting on a French fricassee!!* [sic] címet viselő kép, amely egy főétkezés szituációjába helyezve mutatja be, hogyan kebelezi be Szuvorov a számára tálcán kínált francia katonákat.¹⁴ Ennél is drasztikusabb reprezentálása mindennek az az ábrázolás, amely a csataterén zajló küzdelem közben Szuvorot kontrollálhatatlan étvágyú, szuronyait villaként használó, ellenfeleit felfaló bestiaként mutatja be, miközben az egyik francia katona azt mondja: „...ha egyszer eléri Párizst, a direktórium aligha lesz neki elég reggelire”.¹⁵ Utóbbi kép esetében Szuvorov rémisztő kinézetét a koponyával és keresztesonttal díszített fekete usanka¹⁶ teszi még hatásosabbá, amely lényegében magával a halállal azonosítja őt. Visszakanyarodva a kiindulási ponthoz, az imént említett példákhoz képest a Messéna–Szuvorov-jelenetben – a hadi helyzet változásai miatt – fordított a szimbolika, és bár a katonákat még felfaló, de már megemésztetni képtelen orosz generális nem félelmetessé, hanem nevetségessé válik a francia hadvezetés előtt.

¹³ SCHRODER 1987. 245.

¹⁴ Library of Congress, British Cartoon Prints Collection. Control number: 2004681705. Title: General Swallow-all-o feasting on a French fricassee!! (May 1799).

¹⁵ BMN: J,4.199. Title – Genl. Swallow destroying the French army (1 June 1799).

¹⁶ Ugyanez a motívum megjelenik a következő karikatúrán is: BMN: 1868,0808.12523. Title: General Swarrow, towing the French directory into Russia!!

Swallow generális megsemmisíti a francia hadsereget¹⁷

Szuworov a róla készült brit karikatúrák első időszakában maga volt az orosz kolosszus, a legyőzhetetlen erő megtestesítője.¹⁸ Az 1799. július 15-én publikált kép ezt igyekezett megragadni. Szuworov két hóna alatt a Jean Moreau és Étienne Macdonald által vezetett francia csapatokkal, markában a direktórium vezetőivel van megjelenítve, miközben méretes termetével átível az európai kontinensen. Két főváros neve olvasható a térképen, Párizs és Szentpétervár: az előbbi lábbal tapossa, a másik felé lép, a kettő között pedig az osztrák–orosz csapatok által elfoglalt Torinó látható, amely az itáliai hadjárat egyik nagy sikere volt. Szuworov az itáliai és a francia „körútján” szerzett ajándékokkal igyekszik haza az orosz fővárosba. Nem véletlen a Moreau-ra és Macdonaldra való utalás, akik képtelenek voltak érdemben felvenni a harcot az orosz–osztrák erőkkel

¹⁷ Isaac Cruikshank: Genl. Swallow destroying the French army. © The Trustees of the British Museum. Shared under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) licence

¹⁸ BMN: 1868,0808.12547. Title: The Russian colossus (15 July 1799).

szemben, s ez nem csupán a francia stratégia átszervezését tette szükségessé, de komoly aggodalmat keltett odahaza a párizsi kormányzat körében is. A direktórium megleckéztetésének másik analógiája a *Suwarrow giving the French Directory a taste of the knout!!* [sic] című kép, amelyen a párizsi kormányzat egyik tagja a szabadság fáájához (Tree of Liberty) kötözve szenved el a Szuworov-féle bántalmazást, miközben a direktórium másik négy tagja elborzadva, ámde tehetetlenül szemléli az eseményeket.¹⁹ Vagy amikor a magabiztos, pipázó Szuworov kötélén vezeti a direktórium imára kulcsolt kezű, kétségbeesett tagjait Oroszországba.²⁰

A második koalíciós háborúk időszakában rendszerint I. Pál cár is a brit karikaturisták kereszttüzébe került.²¹ Általában a cár nem önmagában, hanem a szövetségi szisztémában betöltött helye, szerepe révén, és a többi koalíciós partnerrel közösen lett pellengére állítva, de ezekben az esetekben a stilizált orosz uralkodó nem azonosítható konkrétan I. Pál személyével és attribútumaival. A cár az ilyen helyzetekben az Orosz Birodalom egészének megtestesítője volt. Valójában azok a karikatúrák, amelyek kimondottan Pál személyére vannak kihegyezve, a brit–osztrák–orosz partnerség megromlásának időszakában – 1800-ban és 1801-ben – készültek. A *The three orders of St Petersburg* című karikatúrán²² I. Pál természetes alakként jelenik meg, portréja azonban el-lentmondásos üzeneteket sugall, mivel a cár önmagában a „rend” három különböző formáját jeleníti meg, ami valójában ismét egy szójáték. A cár bal kezében lévő „order”, a jobb kezében lévő „counter order” felíratú dokumentumok a cár által kiadott utasítások és ellenutasítások, amelyeket az orosz hadvezetésnek és az angol diplomáciai képviselőnek küldött a koalícióban való részvétellel és az abból történő kivonulással

¹⁹ BMN: 1868,0808.12540. Title: Suwarrow giving the French Directory a taste of the knout!! (June 1799).

²⁰ BMN: 1868,0808.12523. Title: General Swarrow, towing the French directory into Russia!! (16 May 1799). Emellett találkozhatunk olyan karikatúrával, amely egyenesen Szuworov Párizsba történő bevonulását vizionálta. Lásd: Triumphant Entry of Suwarrow to Paris (August 1799). In: USZPENSZKIJ–ROSSZOMAHIN–HRUSZTALJEV 2016. 218–219.

²¹ A cár angol ábrázolásával V. M. Csekmarev foglalkozott, a témában megjelent tanulmánya az általunk vizsgált időszakot csupán részben érinti és a Pálról készült 1765–1804 közötti angol képanyag átfogó elemzésére vállalkozott. Lásd CSEKMAREV 2019.

²² BMN: 1868,0808.6867. Title: The three orders of St Petersburg (18 March 1800).

kapcsolatban.²³ A kép a cári politika ellentmondásosságára utal, amelyet I. Pál koronájának felirata egyszerűen „rendetlenségként” vagy „zűrzavarként” (disorder) summáz.

Az uralkodó külpolitikájának bizonytalanságait követően az orosz szándék már sokkal letisztultabb változatát tükrözi vissza az a kép, amelyen I. Pál magabiztosan és határozottan áll, és lábával a megtépázott szövetséges szerződés maradványait tapossa, ami egyértelmű kifejezése a partnerség felbomlásának, ennek oka a háttérben meghúzódó Málta szigete, amelyet brit lo-
 bogó ékesít.²⁵ Ugyanennek a helyzetnek az analógiája az I. Pált groteszk, elvakult figuraként bemutató kép, amely már nem csupán utalást tesz a Málta körül kialakult polémiára, hanem egyfajta „szemtől szemben” helyzetet teremt azáltal, hogy a cár egyenesen a brit fennhatóság alatt álló szigetre néz.²⁶

A képek egy része tehát a második koalíció bomlását, a szövetségi kapcsolat elárulását köti az orosz uralkodóhoz. A Pál-motívumok egy másik meghatározó eleme a harc, amelyet a cár önmaga vív. Két híres karikatúra is megörökíti ezt a küzdelmet. Az egyik képen I. Pál a brit uralkodóval, III. Györggyel (1760–1820) verekedik, próbálja állni

A nagylelkű szövetséges²⁴

²³ GEORGE 1942, 614.

²⁴ James Gillray: The Magnanimous Ally. © The Trustees of the British Museum. Shared under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) licence

²⁵ BMN: 1868,0808.6921. Title: The Magnanimous Ally (20 January 1801).

²⁶ BMN: 1868,0808.6944. Title: A portrait taken from the thing itself, at Petersburg (1 April 1801).

a sarat, de az erőviszonyok közel sem kiegyenlítettek. Az angol király mögött álló Ifjabb William Pitt magabiztosan, teljes harci díszben biztatja uralkodóját. Sokatmondó, hogy az orosz cár legyőzéséhez nincs szükség Pittre, hanem ahhoz – az amúgy labilisnak tartott és mentális problémákkal küzdő – György király is elegendő: a miniszterelnöknek nem kell személyesen közelharcba bonyolódnia. Közben Pál a test-test elleni küzdelemben védekező pozíciót vesz fel, miközben egyik szemét takarja – vagy inkább elvakítja – Málta elvesztése. Az összképhez hozzátartozik, hogy nemcsak I. Pál érzi magát fenyegetve Nagy-Britanniától, de ő az egyedüli, aki kiáll vele szemben. Mögötte meghúzódva ott találjuk VII. Keresztély dán (1766–1808) és IV. Gusztáv Adolf svéd királyt (1792–1809), akik már félig a földön, szinte védtelen helyzetben azt kívánják: „Bárcsak újra biztonságban lennék Koppenhágában. – És én pedig Stockholmban.”²⁷ Ehhez a tematikához jól illeszkedik a Crazy Paul – A New Ballad című vers, amely amellet, hogy az orosz cár mentális állapotának a külpolitikájában való lecsapódását taglalja, a negyedik versszakában erőteljes utalást tesz Dánia és Svédország orosz orientációjára is.²⁸ Ezenfelül előjön Oroszország és Franciaország kétés együttműködése, amelyhez egy karikatúra is társult.²⁹ I. Pál számára a második koalíció 1799 őszén-telén tarthatatlanná vált. Miután a brit csapatok megszállták Máltát, a cár – aki a lovagrend nagymestere is volt egyben – személyes felelősséget érzett a szigetért és szerette volna azt ismét orosz protektorátus alá vonni.³⁰ A kérdés komoly vitát generált Nagy-Britannia és Oroszország között, mivel a sziget fontos stratégiai helyzete miatt a londoni kabinet nem volt hajlandó feladni frissen megszerzett földközi-tengeri hídfőállását. A szakítópróbát nem állta ki a szövetség, I. Pál pedig 1799 év végén és 1800 év elején már teljesen más

²⁷ BMN: 1868,0808.6924. Title: The Russian bruiser getting his dose with his seconds thirds bottle holder and coming in for their share (30 January 1801).

²⁸ Now for Gallia's cause right hearty/ Fickle as the passing air/ Led about by Bonaparte/ Growling like a dancing bear. How I shame the sons of Russia/ While intend to work my fall/ Holland, Sweden, Denmark, Prussia/ Cry, come help us, Crazy Paul! Lásd: Crazy Paul. Oxford, Bodleian Library Curzon Collection b.3 (138a).

²⁹ Oroszország ezúttal egy megtermett jegesmedve, amelyet Napóleon irányít. Lásd: Uo., HOLLAND 1911. 141–142.

³⁰ SCHREK 2020. 41–42.

külpolitikai irányvonalban gondolkodott és a semleges északi államokhoz közeledett.³¹

Egészen hasonló – és érdekes módon az előző karikatúrával egy időben publikált – alapszituáció jelenik meg egy másik képen, amely szintén a cár küzdelmét helyezi középpontba, de itt már I. Pál nem önmaga, hanem az „orosz medve”, mellette segítője, aki a következő szöveget olvassa fel: „Legyen tudva minden ember előtt, hogy gazdám, a legnagyobb, leghatalmasabb, legerősebb és legcsodálatosabb nagy északi medve – józan és józan eszénél lévén – az egész világot egyszemélyes harcra hívja ki és megkezdi első ügyességi próbáját itt Moorfieldsben³²...”³³

Az orosz tematikájú karikatúrák 1799–1801 között rendkívül sokrétűek és változatosak voltak. Gyakran visszaköszöntek bennük a kelet-európai nagyhatalommal kapcsolatban eredendően meglévő nyugati sztereotípiák, amelyek az orosz durvaságban, brutalitásban, vagy éppen a medvemotívum különböző ábrázolási módjaiban ragadhatók meg. Ugyanakkor az általános jellemző jegyek mellett kiemelkednek a közvetlen személyekhez – A. V. Szuворovhoz és I. Pálhoz – kapcsolódó szatirikus művek. Tanulságos azt is számba venni, hogy mi az, ami ezekben a mozgalmas években elkerülte az alkotók figyelmét. A koalíciós háborún belül aratott katonai sikerei ellenére például érdekes módon Fjodor Fjodorovics Usakov admirális nem került a kritika középpontjába. A kutatás későbbi szakaszában mindenképpen fontos lenne kibővíteni a vizuális források számát – jelen tanulmányban a teljesség igénye nélkül, a legfontosabb és legismertebb karikatúrák kerültek elemzésre –, mivel azok további adalékokkal szolgálhatnak nem csupán Oroszország megítélését, hanem az angol–orosz nemzetközi kapcsolatok alakulását illetően is, amely I. Sándor trónra lépését követően teljesen új szakaszba lépett.

³¹ Feldbæk 1982, 19. Hasonló északi szövetségi rendszerre már volt példa a 18. századi orosz külpolitikában II. Katalin idején. A formálódó szövetség kritikája szintén megjelenik a brit karikatúrákon. Lásd: *Pills for Paul or English Prescriptions for Northern Complaints!!* (January 1801). Oxford, Bodleian Library Curzon Collection b.3 (137).; VAM. Accession number: E.1145–1990. Title: *Northern Bears Taught to Dance* (1801).

³² A korabeli London egyik híres köztere.

³³ BMN: 1868,0808.6923. Title: *Single combat in Moor-fields or magnanimous Paulo o! – Challenging all o!* (30 January 1801).

Bibliográfia

Források

British Museum, Department of Prints and Drawings – Catalogue of Political and Personal Satires (Letöltve: 2022. június 19.)

BMN: 1868,0808.6809. Title: John Bull in training for the year 1799!! https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1868-0808-6809

BMN: 1868,0808.6867. Title: The three orders of St Petersburg. https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1868-0808-6867

BMN: 1868,0808.6921. Title: The Magnanimous Ally. https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1868-0808-6921

BMN: 1868,0808.6923. Title: Single combat in moor-fields or magnanimous Paulo o! – Challenging all o! https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1868-0808-6923

BMN: 1868,0808.6924. Title: The Russian bruiser getting his dose with his seconds thirds bottle holder and coming in for their share. https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1868-0808-6924

BMN: 1868,0808.6944. Title: A portrait taken from the thing itself, at Petersburg. https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1868-0808-6944

BMN: 1868,0808.12523. Title: General Swarrow, towing the French directory into Russia!! https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1868-0808-12523

BMN: 1868,0808.12540. Title: Suwarrow giving the French Directory a taste of the knout!! https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1868-0808-12540

BMN: 1868,0808.12547. Title: The Russian colossus. https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1868-0808-12547

BMN: 1868,0808.12553. Title: Allied Powers, Un-Booting Egalité. https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1868-0808-12553

BMN: 1868,0808.12562. Title: The great swallow all!!! Disgorging or French bullie [bouilli] too hot for the bears stomach. https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1868-0808-12562

Museum number: J,4.199. Title: Genl. Swallow destroying the French army. https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_J-4-199

BMN: J,4.200. Title: Foreign amusements or the British lion on the watch. https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_J-4-200

Library of Congress – British Cartoon Prints Collection (Letöltve: 2022. június 19.)

CN: 2004681705. Title: General Swallow-all-o feasting on a French fricassee!! <https://www.loc.gov/item/2004681705/>

University of Oxford, Bodleian Library Curzon Collection (Letöltve: 2022. július 3.)

b.3 (137). Title: Pills for Paul or English Prescriptions for Northern Complaints!! (January 1801). <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/ea41dcf8-44e7-490f-9fba-0ee17ac3f05d/>

b.3 (138a). Title: Crazy Paul!! <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/cc846e9e-2d15-4e69-812d-2ece6ec5bf74/>

Victoria and Albert Museum – Prints, Drawings and Paintings Collection (Letöltve: 2022. július 3.)

Accession number: E.1145–1990. Title: Northern Bears Taught to Dance'. <https://collections.vam.ac.uk/item/O189575/northern-bears-taught-to-dance-print-charles-argus-williams/>

Szakirodalom

- BODNÁR 2001 BODNÁR Erzsébet: A keleti kérdés az orosz külpolitikában. Egy furcsa szövetség. Orosz–török közeledés és együttműködés a 18. század végén. In: Hatalmi ideológiák a szláv népek körében. Szerk. Bebesi György. (Kelet-Európa és Balkán Tanulmányok 1.) Pécs, 2001. 129–150.
- CSEKMAREV 2019 CSEKMAREV, B. M.: Pavel v anglijszkij grafike (1765–1804 gg). *Isztoriceszkije issledovanyija* (2019) 91–108.
- DONALD 1996 DONALD, D.: The Age of Caricature. Satirical Prints in the Reign of George III. New Haven, 1996.
- FELDBÆK 1982 FELDBÆK, Ole: The Foreign Policy of Tsar Paul I, 1800–1801. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* H. 1 (1982) 1: 16–36.
- GEORGE 1942 GEORGE, M. D.: Catalogue of Political and Personal Satires in the British Museum. Vol. VII. [London], 1942.
- HOLLAND 1911 HOLLAND, J. Rose: Napoleon in Caricature 1795–1821. I. London–New York, 1911.
- SCHREK 2020 SCHREK Katalin: A keleti kérdés válságainak kezelése az angol–orosz kapcsolatok viszonyrendszerében: koncepciók, mechanizmusok és azok szinterei, 1821–1841. Pécs, 2020.
- SCHROEDER 1987 SCHROEDER, Paul: The Collapse of the Second Coalition. *The Journal of Modern History* (1987) 2: 244–290.
- TAYLOR 2018 TAYLOR, David Francis: The Politics of Parody. A Literary History of Caricature, 1760–1830. New Haven, 2018.
- USZPENSZKIJ–ROSSZOMAHIN–HRUSZTALJEV 2014 Uszpenszkij, V. M. – Rosszomahin, A. A. – Hrusztaljev, D. G.: Medvegij, Kazaki, Russzkij moroz: Roszsziya v anglijszkij karikatyure do i poszle 1812 goda Szankt-Petyerburg, 2014.
- USZPENSZKIJ–ROSSZOMAHIN–HRUSZTALJEV 2016 Uszpenszkij, V. M. – Rosszomahin, A. A. – Hrusztaljev, D. G.: Imperszkij sag Jekatyerini. Roszsziya v anglijszkij karikatyure XVIII veka. Szankt-Petyerburg, 2016.

Orosz álláspont a keleti kérdés kezelésének és az „ottomán örökség” felosztásának kérdésében, 1801–1805

BODNÁR ERZSÉBET

Absztrakt

1801 és 1805 között a keleti kérdés kezelése nem okozott nagyobb gondot az orosz diplomáciának, a diplomaták sikeresen képviselték az orosz külpolitika álláspontját az európai udvarokban és Konstantinápolyban. I. Sándor és az orosz kabinet a keleti kérdésben követett politika terén e rövid időszakban tulajdonképpen a II. Katalin, illetve I. Pál által kimunkált úton haladt. Az orosz–török kapcsolatok alapjául az 1799-ben kötött orosz–török szövetség szolgált, amelynek megújítására 1805-ben került sor. Szentpétervár a békés viszony fenntartására törekedett a Portával, és a vitás kérdéseket diplomáciai úton rendezte vele. A keleti kérdésben érintett nagyhatalmakkal folytatott diplomáciai tárgyalásain pedig, ahol a legkeményebb ellenfélnek Franciaország számított, az Oszmán Birodalom területi integritásának megőrzése mellett állt ki. Az orosz–török relációban kialakított politikájának fő csomópontjai a korábbi orosz–török háborúkat lezáró békékben foglaltak betartatása, az Oszmán Birodalomban élő keresztények védelme, valamint a Dunai Fejedelemségek privilégiumainak biztosítása voltak. Mindezekből következik, hogy az orosz külpolitika az „ottomán örökség”, azaz az Oszmán Birodalom felosztásának kérdésével nem kívánt foglalkozni a vizsgált időszakban.

Kulcsszavak: keleti kérdés és európai ügyek, európai nagyhatalmi politika, nemzetközi kapcsolatok, orosz külpolitika és diplomácia a 19. század elején, Oszmán Birodalom, orosz–török kapcsolatok, „ottomán örökség”

A keleti kérdés az Oszmán Birodalom hanyatlásához kapcsolódó, s a birodalomban élő elnyomott népek lázadásával és az európai nagyhatalmak beavatkozásával összefüggő problémák halma. A keleti kérdés mint európai probléma a 18. század végén körvonalazódott, és az első világháborút lezáró békerendszerig vezető szerepet játszott az európai nagyhatalmi politikában.¹ Első periódusa,

¹ A keleti kérdés fogalmához lásd: MAJOROS 1997. 59.

a történeti keleti kérdés időszaka, a keleti (krími) háborúval (1853–1856) zárult le.²

A 19. század elején az Orosz Birodalom, a keleti kérdésben vetélkedő, illetve együttműködő többi nagyhatalomhoz hasonlóan, kimunkálta követendő politikájának alapelvét és programját, számolva a megvalósítás lehetőségeivel a nemzetközi viszonyrendszerben. Jelen tanulmány az orosz kabinetnek és diplomáciának a keleti kérdés kezelésével kapcsolatban kifejtett elképzeléseit vizsgálja meg az 1801 és 1805 közötti időszakban. Az orosz diplomácia eszköztárából kiválasztott források segítségével kíván rávilágítani I. Sándornak (1801–1825), a fiatal és a külpolitikában járatlan uralkodónak, valamint tapasztalt tanácsadóinak, külügyminisztereinek és diplomatáinak a keleti kérdés problémáinak értelmezése és kezelése során kialakított álláspontjára.

Nehéz külpolitikai örökség

I. Sándor 1801 márciusában palotaforradalommal került a trónra, és uralkodásának első éveiben a hatalomra jutásának körülménye hatással volt bel- és külpolitikájára. Az európai ügyek aggasztó állapota nem tűrt halasztást, amelyek közül prioritást az angolokkal való konfliktus rendezése élvezett. Azonnal hozzá kellett látnia az apja, I. Pál (1796–1801) meredek irányváltással terhelt külpolitikája következményeinek a felszámolásához.³ A fiatal uralkodó azonban járatlan volt a külpolitikában. Nevelője, a svájci származású, republikánus elveket valló Frédéric Césaire La Harpe hatására Sándor már nagyherceggént a belpolitikára koncentrált. Az orosz állam átalakítására irányuló elképzelését elég korán

² A történeti keleti kérdés fogalma alatt azokat a folyamatokat és történéseket értjük, amelyek 1774 és 1856 közötti időszakban jellemezték az európai nagyhatalmak együttműködését és vetélkedését a hanyatló Oszmán Birodalom sorsát illetően. Ebben az időintervallumban a keleti kérdés részproblémái közül meghatározó ütközőpontoknak számítottak a következők: a három kontinensre kiterjedő birodalom létének, azaz egyben tartásának, vagy felszámolásának, illetve az „ottomán örökség” felosztásának, valamint a stratégiai szempontból fontos fekete-tengeri szorosok feletti befolyás megszerzésének kérdéskörei, amelyek kihatottak az európai ügyekre és átformálták az európai viszonyrendszert is.

³ I. Pál konfrontálódott szövetségeseivel, Ausztriával és Nagy-Britanniával, kilépett a második franciaellenes koalícióból és szövetséget kötött Franciaországgal, majd háborúba sodródott az angolokkal.

körvonalazta, s hatalomra jutása után hozzá is látott reformterveinek megvalósításához.

Ezzel szemben az orosz külpolitikáról vallott nézete kiforratlan és naiv volt, kevés ismerete volt arról, hogy miként és milyen elvek mentén irányítsa azt. Az első szerény kinyilvánított célja a béke megteremtése és biztosítása volt Oroszország és Európa számára. I. Sándor hatalomra jutásakor azonban nem volt olyan helyzetben, hogy elképzelését megvalósítsa és az európai ügyekre döntő befolyással bírjon, és ezáltal az emberiség javát szolgálja.⁴ Uralkodása kezdetén tanácsadóira hagyatkozott, elfogadta a Külügyi Kollégium vezetésével megbízott Ny. P. Panyin által kimunkált külpolitikai programot, amelyben az európai ügyek kezelése mellett a keleti kérdés is figyelmet kapott. Panyin „Az Orosz Birodalom politikai rendszeréről”⁵ című tervezetében Európa államai között az erőegyensúly és a béke megteremtését, illetve fenntartását jelölte meg az orosz külpolitika fő céljaként, és ennek szellemében az 1792-től követett politika folytatását szorgalmazta a keleti kérdés kapcsán, azaz a jó szomszédi viszony ápolását az Oszmán Birodalommal. II. Katalin (1762–1796) uralkodása idején az Orosz Birodalom az Oszmán Birodalom ellen vívott sikeres háborúit (1768–1774, 1787–1792) lezáró békekötések (Kücsük-Kajnardza, 1774; Jassi, 1792) révén jelentős területekhez jutott, és az Oszmán Birodalomban élő keresztények jogainak képviselte terén olyan privilégiumot szerzett, amelynek megőrzése kulcsfontosságú volt.⁶ Az orosz kabinet keleti politikáját ezen békékben rögzített eredményeinek megtartása és a Portával való békés viszony fenntartása motiválta. I. Pál folytatta ezt a kurzust, sőt a megváltozott nemzetközi viszonyok kínálta lehetőséggel élve szövetségre is lépett a Portával.

Az Oszmán Birodalom fokozatos gyengülése ellenére továbbra is a nemzetközi kapcsolatok komoly tényezője maradt, és a 18. század végén a kellő rugalmasságot mutató diplomáciája ügyesen kamatoztatta ezt. A Porta új külpolitikai programjának középpontjába területi integritásának megőrzése került, és e terve sikeres realizálása érdekében egyre

⁴ HARTLEY 1996. 63–64.

⁵ VPR Szer. I. t. I. dok. 16. 62–72.

⁶ Lásd részletesen BODNÁR 2014. 49–66.

intenzívebben kereste a „békés” együttműködés lehetőségét az orosz kabinettel. Emellett a Porta Orosz Birodalom felé fordulása egybeesett III. Szelim (1789–1807) reformpolitikájával, amelytől a szultán belső és külső stabilitást remélt. Azonban rövidesen számolnia kellett a francia forradalom hatásával, illetve Napóleon felemelkedésének, majd terjeszkedő politikájának veszélyével. A hagyományos francia orientáció megtartása ugyan fontos volt a Porta számára, de ugyanakkor érdekelt volt abban is, hogy a keleti kérdésben érintett európai nagyhatalmakkal jó viszonyt ápoljon. 1798-ban kénytelen volt feladni franciabarát álláspontját, mivel szüksége volt az oroszok és az angolok támogatására és katonai segítségére a birtokait sértő francia terjeszkedés megállítása érdekében. Az orosz–török közeledést Napóleon egyiptomi expedíciója váltotta ki. Az 1798 szeptemberétől elkezdődött orosz–török tárgyalások eredményeként megszületett szövetségi szerződéskötésre 1799 januárjában került sor, amelyhez Nagy-Britannia is csatlakozott. A szerződés értelmében az orosz hadiflotta szabadon áthajózhatott a fekete-tengeri szorosokon, s ennek elérése az orosz diplomácia igen jelentős eredményének számított. Az angolokkal és a törökökkel tető alá hozott szövetség révén megnövekedett az orosz befolyás a Földközi-tenger keleti medencéjében.⁷

Régi-új politika

A fő irány tehát az orosz külpolitika számára adott volt a keleti kérdésben. I. Sándor elfogadta Panyin koncepcióját, aki az Oszmán Birodalom területi integritásának fontosságát hangsúlyozta írásában. Az uralkodó tanácsadói és „fiatal barátai” – P. A. Sztroganov, N. N. Novoszilcev, V. P. Kocsubej, A. A. Czartoryski – is egyetértettek Panyin álláspontjával. A második franciaellenes koalícióban elszenvedett vereségek hatására a külpolitikára befolyással bíró politikai elit az európai ügyekben az izolációs politika híve lett, mert úgy vélte, hogy ez szolgálja legjobban az orosz érdekeket a kialakult nemzetközi helyzetben. Ezért szorgalmazta, hogy Oroszország maradjon ki az európai konfliktusokból és stabilizálja pozícióját a nemzetközi küzdőtéren békekötések és szövet-

⁷ Lásd részletesen BODNÁR 2001. 129–150.

ségek létesítésével. Mihamarabb rendezze az angol–oroszl és a francia–oroszl kapcsolatokat, illetve Ausztriához, Poroszországhoz és az Oszmán Birodalomhoz fűződő viszonyát.⁸ I. Sándor az őt hatalomra segítők és támogatók véleményét figyelembe véve összegezte külpolitikájának legfontosabb elveit, és a külföldön diplomáciai szolgálatot teljesítő nagyköveteihez és követeihez 1801 júniusában és júliusában küldött utasításában kijelölte számukra az európai ügyekben és a keleti kérdésben követendő politikát.

1801 áprilisától az orosz diplomácia olajozottan működött. Szentpétervár helyreállította kapcsolatát Ausztriával (1801. május 5.), lezárta konfliktusát Nagy-Britanniával (1801. június 17.), és mindent úgy sikerült megoldania, hogy nem rontott Poroszországhoz és Franciaországhoz fűződő viszonyán. 1801 júniusától az orosz diplomácia azon munkálkodott, hogy minél gyorsabban normalizálja a francia–oroszl kapcsolatokat. A tárgyalások hosszan elhúzódtak, a békekötésre 1801. október 8-án került sor. I. Sándor elsősorban diplomáciai úton óhajtott az orosz pozíciót és a keleti kérdésben addig elért eredményeket megerősíteni, és a Portát a francia befolyástól megvédeni, ezért ajánlotta fel az orosz diplomácia közvetítő szerepét a francia–török békekötésben, amire egyébként az 1801. október 10-én Párizsban aláírt titkos konvenció harmadik cikkelye jogosította fel.⁹

Az orosz kabinet az európai ügyek rendezése során ügyelt arra is, hogy a keleti kérdésben kialakított álláspontját képviselje és védelmébe vegye az Oszmán Birodalmat. „Az Ottomán Porta ezidáig hű maradt az Oroszországnak adott kötelezettségeihez, és én ebben a vonatkozásban nem formálhatok semmiféle módot, hogy panaszkodjam rá. [...] Politikai rendszerem egyik princípiuma abban áll, hogy mindig, minden erőmmel az [oszmán] állam megőrzése érdekében cselekedjek, melynek gyengesége és rossz irányítása a veszélytelensége garanciájának az ára.”¹⁰ – írta az uralkodó követeinek adott utasításában. A jó szomszédi viszony megteremtését és az Oszmán Birodalom épségének megőrzését fontos-

⁸ ORLIK–PONOMARJEV 1995. 30–33.

⁹ VPR Szer. I. t. I. dok. 22. 100.

¹⁰ VPR Szer. I. t. I. dok. 12. 42–59.

nak, e gyenge állam létezését hasznosnak ítélte Oroszország szempontjából. Hangsúlyozta, hogy a Porta az európai birtokainak megszerzésére irányuló francia fenyegetést elhárítani csak orosz segítséggel tudja. 1801 szeptemberében bécsi nagykövetéhez, A. K. Razumovszkijhoz küldött levelében még határozottabban fogalmazta meg álláspontját, kiemelve, hogy „Ausztria érdekei ebben a viszonylatban egybeesnek Oroszország érdekeivel”, ami a bécsi kabinet számára is világos kell, hogy legyen. Remélte, hogy Bécs ellent tud állni a francia kormány azon javaslatának, hogy növelje területeit az Oszmán Birodalom kárára. Abban az esetben, ha a bécsi kabinet mégis meginogna, felhatalmazta nagykövétét, hogy fedje fel az orosz álláspontot. „Az én szisztémám Törökország viszonylatában nem engedi meg nekem, hogy közömbös maradjak mindahhoz, ami fenyegeti ennek a birodalomnak a függetlenségét és épségét.”¹¹ – írta. Szentpétervár ugyanis Bécs növekvő befolyásától tartott a Balkánon: nem volt tehát véletlen az, hogy I. Sándor a keleti kérdésben érdekelt nagyhatalmak közül elsőként Ausztia felé kommunikálta álláspontját.

Közvetítő és védelmező szerepben

1801 folyamán az Oszmán Birodalom helyzetét érintő kérdések terítékre kerültek az osztrák, az angol és a francia kabinetekkel folytatott tárgyalások során. Az orosz diplomaták – A. I. Morkov párizsi követ, Sz. R. Voroncov londoni nagykövet, A. K. Razumovszkij bécsi nagykövet és V. Sz. Tomara konstantinápolyi követ – fontos és megbízható információkat szolgáltattak a külügy számára. A francia–török békeszerződés megkötése orosz közvetítéssel zajlott, ami jelentős erőfeszítést igényelt az orosz diplomáciától a török udvarban és Párizsban egyaránt. I. Sándor Tomarához, a konstantinápolyi követhoz küldött levelében azt kérte, hogy kövessen el mindent a francia befolyás gyengítése érdekében,¹² és arra utasította párizsi követét, A. I. Morkovot, hogy segítse a török delegáció munkáját.¹³ 1802. június 25-én a francia diplomácia alá-

¹¹ VPR Szer. I. t. I. dok. 18. 91.

¹² VPR Szer. I. t. I. dok. 42. 145–146.

¹³ VPR Szer. I. t. I. 205.

írta a békemegállapodást a Portával Párizsban, azonban Szentpétervár csak részben volt elégedett az abban játszott szerepével. Nyilvánvaló volt számára, hogy a török udvarra gyakorolt francia nyomás tovább erősödik majd. Az orosz külügy ezért nem tétlenkedett a béketárgyalások idején sem, hozzálátott Franciaország balkáni nyomulásának megzavarásához a Jón-szigetek visszaszerzésére tett lépéseivel.¹⁴ A francia–török békekötést követően pedig a francia diplomácia egyre erősödő befolyását igyekezett mérsékelni Konstantinápolyban, ahol a francia és az orosz diplomácia párbaja igen intenzív formát öltött.¹⁵ 1802. szeptember 11-én I. Sándor arra utasította a rendkívüli követi és meghatalmazott miniszteri megbízatással Konstantinápolyba küldött A. J. Italinszkijt, intse óvatosságra a Portát, hogy az ne higgyen a francia udvar ígéreteinek, és érzékeltesse vele: „...nem egy alkalommal a franciák a megállapodásokat figyelmen kívül hagyva azokkal ellentétben cselekedtek”.¹⁶ Az orosz kabinet az orosz–török szövetség szorosabbra fűzésével kívánta növelni befolyásának súlyát a Portánál. Ennek érdekében meg kellett oldania az orosz–török kapcsolatokat terhelő súlyos problémát, rendeznie kellett a Dunai Fejedelemségek ügyét.

A Dunai Fejedelemségek – Moldva és Havasalföld – sajátos helyet foglaltak el az Oszmán Birodalom rendszerében, megőrizték autonómiájukat, igaz erősen megnyirbált formában. A 18. század folyamán a Porta folyamatosan korlátozta önállóságukat, önkényesen választotta ki a fejedelmeiket a fanarióták köréből, illetve távolította el őket a pozíciójukból, és egyre nagyobb adót sajtolt ki az államoktól. A 19. század elején a feltetelek tovább nehezedtek a Dunai Fejedelemségekben, miután a szultán csapatai az ellene fellázadt vidini pasával, Pazvandoglu Oszmánval vívott harcai során behatoltak oda. Városok és falvak pusztultak el a hadi cselekmények következtében. A megnövekedett adóterhek, a kivetett pótdadók, a katonaállítási és egyéb kötelezettségek teljesítése tiltakozást váltott ki.¹⁷ A fejedelemségek azon privilégiumai sérültek, amelyeket a 18. századi orosz–török megállapodások rögzítettek. Oroszország a szá-

¹⁴ VPR Szer. I. t. I. dok. 50. 157–159.

¹⁵ SZIROTKIN 1966. 17–20.

¹⁶ VPR Szer. I. t. I. dok. 110. 284.

¹⁷ VPR Szer. I. t. I. dok. 60. 172. Prim. 98. 707.

mára stratégiai és politikai szempontból fontos fejedelemségeket nem hagyhatta magára. Az orosz kabinet élhetett a kücsük-kajnardzsi békében rögzített és a későbbi egyezményekben megerősítést nyert jogával, amely lehetővé tette számára, hogy „szót emeljenek a két fejedelemség érdekében” a Portánál.¹⁸ A Jassiban és Bukarestben tevékenykedő orosz főkonzuloknak lehetőségük nyílt arra, hogy kapcsolatba lépjenek a helyi lakossággal, képviseljék ügyüket és támogassák a fejedelemségek függetlenedési törekvéseit. Ily módon az orosz kabinet a protektori joga révén növelhette befolyását, valamint akadályozhatta a térségben érdekelt nagyhatalmak, jelen esetben Franciaország befolyásának kiterjesztését Moldvában és Havasalföldön.¹⁹

Az 1799-es Portával kötött szövetség fennmaradásáért és az Oszmán Birodalom egyben tartásáért kiálló orosz politika a diplomáciai szolgálatot ellátó főkonzuljai elé kettős feladatot állított a fejedelemségekben. Egyrészt úgy kellett cselekedniük, hogy a Portát meggyőzzék, Szentpétervár nem tör titokban birtokainak a felosztására, másrészt pedig életben kellett tartaniuk a fejedelemségek lakosságában azt a hitet, hogy az orosz kabinet kész segíteni őket az oszmán uralom alól történő felszabadulásuk küzdelmében.²⁰ A konstantinápolyi orosz követeknek úgy kellett fellépniük a fejedelemségek érdekeinek képviselte során, hogy az ne váltsa ki a Porta ellenérzését, és ne szolgáltasson alkalmat e térség iránt érdeklődő nagyhatalmak részéről a beavatkozásra.

Az orosz uralkodó a Szentpétervárra küldött főkonzuli jelentések²¹ áttanulmányozása után, amelyek a fejedelemségekben uralkodó tarthatatlan állapotokról számoltak be, felhatalmazta konstantinápolyi követét, hogy kezdje meg a tárgyalásokat a Portával. 1802 júliusától Tomara I. Sándor utasításai²² alapján megbeszéléseket folytatott a török kabinettel Moldva és Havasalföld sérült jogainak helyreállítása érdekében. A követ az orosz kabinet követeléseit a Portának augusztus 2-án nyújtotta át.²³

¹⁸ VPR Szer. I. t. I. Prim. 97. 706.

¹⁹ SZEMENOVA 1997. 133.

²⁰ GROSZUL 1975. 145.

²¹ VPR Szer. I. t. I. dok. 60. 172.; dok. 87. 237–238.

²² VPR Szer. I. t. I. dok. 84. 232.; dok. 91. 244.

²³ VPR Szer. I. t. I. dok. 95. 250–254.

1802. szeptember 24-én a szultán fermánja által megerősítést nyertek a korábban megkötött békékben rögzített, Moldva és Havasalföld státusát garantáló megállapodások, valamint azok a kiegészítő cikkelyek, amelyek a fejedelemségek működését szabályozták. A fejedelmek uralkodásának idejét hét évben szabták meg, és az elmozdításukat a Porta az orosz uralkodó jóváhagyása nélkül nem kezdeményezhette.²⁴

Szövetségben az Oszmán Birodalommal

Az 1802-es konvenció aláírásával nem mindenki értett egyet a török kabinetben, ami kedvezett Párizs keleti politikájának. A francia kabinet és diplomácia sietve használta ki a török udvar megosztottságát, a konvencióval és Oroszországgal szembeni ellenérzését. Napóleon a Portával megkötött békére apellálva az Oszmán Birodalom védelmezőjeként tüntette fel magát, s rövid idő alatt elérte a Díván franciabarát vonalának megerősödését.²⁵ Morkov Párizsból²⁶, az új követ, A. J. Italinszkij Konstantinápolyból jelentették, hogy Franciaország az Oszmán Birodalmat háborúba taszítja Oroszország ellen.²⁷ A Porta e kétszínű francia politika veszélyét érzékelve fontosnak tartotta az oroszokkal kötött szövetség életben tartását. I. Sándor biztosította Konstantinápolyt, hogy politikája nem változott az Oszmán Birodalom vonatkozásában, továbbra is a szövetséges maradt és a jó szomszédi viszony megőrzése, valamint a birodalom területi integritásának megtartása mellett áll.

1803 elején az európai helyzet megváltozott, a rövid békés időszak véget ért. 1803. május 18-ától Nagy-Britannia és Franciaország között a harcok ismét kiújultak. A francia terjeszkedés Európában és Közel-Keleten orosz érdekeket sértett, melyre az orosz külpolitika azonnal reagált.²⁸ 1803-ra Napóleon „keleti terve”, az Oszmán Birodalomtól újabb területek bekebelezésére irányuló elképzelése, egyre határozottabb formát öltött. A francia berendezkedést népszerűsítő ügynökök

²⁴ VPR Szer. I. t. I. dok. 115. 300–301. Prim. 97. 706–707.

²⁵ GEORGIJEV–KINJAPINA 1978. 54.

²⁶ VPR Szer. I. t. I. 382.

²⁷ VPR Szer. I. t. I. dok. 155. 383–384.

²⁸ ORLIK–PONOMARJEV 1995. 48–49.

tevékenykedtek a Balkánon, függetlenséget ígérve a balkáni népeknek. Horace Sebastiani tábornok pedig Napóleon megbízásából Szíriába, Egyiptomba és a Jón-szigetekre utazott, hogy ott kapcsolatot létesítsen franciabarát körökkel. A. R. Voroncov külügyminiszter 1803. október 18-án kelt levelében már arról írt, hogy „délen az ügyek ijesztő fordulatot vettek: a francia kormány jelentős erőket összpontosított az Adriai-tenger partjára és a Nápolyi Királyságba, [...] nincs kétség afelől, hogy Bonaparte a közeli jövőben partra száll Dalmáciában és Görögországban”.²⁹ Az eseményeket Szentpétervár nem nézhette tétlenül. I. Sándor egyetértett külügyminiszterével abban, hogy Oroszország egyedül, és csupán a diplomácia eszközével, a francia terjeszkedést megállítani nem tudja, a háborúhoz viszont szövetségesre van szüksége, amely jelen esetben Nagy-Britannia lehet. Czartoryski, aki a betegeskedő Voroncov helyett irányította a külügyeket, 1804 februárjában és márciusában a londoni nagykövethez küldött leveleiben körvonalazta az angol–orosz szövetségekötésről kialakított orosz álláspontot.³⁰ A francia–orosz viszonyt tovább rontotta az 1804 márciusában kivégzett Enghien herceg ügye, és egyben siettetette az angol–orosz hivatalos tárgyalások mihamarabbi megkezdését. Az angol–orosz közeledés és a harmadik franciaellenes koalíció összekovácsolásának folyamata felgyorsult, 1804 novemberétől tárgyalások folytak Londonban, majd Szentpéterváron. A két nagyhatalom egyeztetett Ausztria, Poroszország és az Oszmán Birodalom szövetségbe történő bevonásáról is. Az angol–orosz szerződést végül 1805. április 11-én írták alá.³¹

1804 elejétől az Oszmán Birodalom nehéz helyzetbe került, miután Napóleon azt követelte III. Szelimtől, hogy ismerje el a császári címét. A szultán nem engedett a francia diplomácia nyomásának, és az anglok és az oroszok támogatását maga mögött tudva, megtagadta a kérés teljesítését. 1804 novemberében a francia diplomáciai testület távozott Konstantinápolyból. A Porta a francia támadástól tartva 1804 decemberében Oroszországhoz fordult, a segítségét kérve kezdeményezte az 1799-

²⁹ VPR Szer. I. t. I. dok. 222. 527.

³⁰ VPR Szer. I. t. I. dok. 259. 234–237; dok. 260. 639–640.

³¹ VPR Szer. I. t. II. dok. 117. 355–377.

ben megkötött szövetség megújítását. 1804 decemberétől Italinszkij hivatalos megbeszéléseket folytatott a török miniszterekkel az új szövetségi szerződés feltételeiről, amelynek megkötésére hosszú egyeztetések után 1805. szeptember 23-án került sor. A huszonöt cikkelyből álló dokumentum az Oszmán Birodalom és Oroszország bonyolult viszonyát szabályozta.³² A szerződő felek a Napóleon ellen vívott háború esetén kölcsönös segélynyújtásról biztosították egymást, a Porta elismerte Szentpétervár protektori jogát és engedélyezte a fekete-tengeri szorosok szabad használatát az orosz hadihajók számára. Az 1805-ös megállapodás által teremtett eszményi állapot azonban csak igen rövid ideig állt fenn. A harmadik franciaellenes koalíció szétzúzása után (1805. december 2.) a megváltozott nemzetközi viszonyok az orosz–török kapcsolatra is rávetültek. I. Sándor és környezete megvolt győződve arról, hogy az Oszmán Birodalom a francia támadás esetén részeire hullik.

Az orosz kabinet, miután az Oszmán Birodalom épségének megóvását tartotta szem előtt, nem foglalkozott az „ottomán örökség” megszerzésének lehetőségével e rövid időszakban. 1801-ben Markov a párizsi francia–orosz béketárgyalásokon, 1804-ben N. N. Novoszilcev az angol kabinettel folytatott londoni megbeszéléseken I. Sándor utasítását követve kerülte a kérdés megvitatását.³³

Bibliográfia

Források

VPR	Vnyesnyaja polityika Rosszii 19 i nacsalo 20 veka. Dokumenti Rosszizskovo Minyiszyersztva Inosztrannih gyel. Szer. I. t. I. Moskva, 1960.
VPR	Vnyesnyaja polityika Rosszii 19 i nacsalo 20 veka. Dokumenti Rosszizskovo Minyiszyersztva Inosztrannih gyel. Szer. I. t. II. Moskva, 1961.

³² VPR Szer. I. t. II. dok. 184. 582.; 589–594.

³³ VPR Szer. I. t. II. dok. 51. 154.; BODNÁR 2019. 159–160.

Szakirodalom

- BODNÁR 2001 BODNÁR Erzsébet: A keleti kérdés az orosz külpolitikában. Egy furcsa szövetség. Orosz–török közeledés és együttműködés a 18. század végén. In: Hatalmi ideológiák a szláv népek körében. Szerk. Bebesi György. (Kelet-Európa és Balkán Tanulmányok 1.) Pécs, 2001. 129–150.
- BODNÁR 2014 BODNÁR Erzsébet: Orosz–török háborúk és békeszerződések a 18. század második felében. Okok, motivációk és eredmények. In: Háborúk és békekötések a 18–20. századi orosz és szovjet történelemben. Szerk. Máté Zsolt. (MOSZT Könyvek 7.) Pécs, 2014. 49–66.
- BODNÁR 2019 BODNÁR Erzsébet: I. Sándor külpolitikája és elképzelése az európai összefogásról, 1801–1805. In: Az Eiffel torony árnyékában. Majoros István 70 éves. Szerk. Búr Gábor. Budapest, 2019. 147–163.
- GEORGIJEV–KINJAPINA 1978 GEORGIJEV, V. A. – KINJAPINA, N. Sz.: Vosztocsnij voprosz vo vnyesnej polityike Rosszii konyec 18–nacsalo 20 vv. Moszkva, 1978.
- GROSZUL 1975 GROSZUL, G. Sz.: Dunajszkije knyazsesztva v polityike Rosszii, 1774–1806. Kisinyov, 1975.
- HARTLEY 1996 HARTLEY, Janet: Alexander I. London, 1996.
- MAJOROS 1997 MAJOROS István: A keleti kérdés kezdetei. *Világtörténet* 1997, tavasz–nyár, 59–70.
- ORLIK–PONOMARJEV 1995 ORLIK, O. V.– PONOMARJEV, V. N. Isztorija vnyesnej polityiki Rosszii. Pervaja polovina XIX veka. Moszkva, 1995.
- SZEMENOVA 1997 SZEMENOVA, L. Je.: Dunajszkije knyazsesztva. In: Alekszandr I, Napoleon i Balkani. Red. Vinogradov, V. N. Balkanszkije isszledovanyija 18. Moszkva, 1997. 132–143.
- SZIROTKIN 1966 SZIROTKIN, V. G.: Duel dvuh gyiplomatij. Rosszija i Francija 1801–1812 gg. Moszkva, 1966.

Liszjanszkij Orosz-Amerikája

Jurij Fjodorovics Liszjanszkij írása Alaszkáról

BENCZE ANDRÁS

Absztrakt

A föld körüli utazás terve már I. Péter korában is felvetődött, de egészen 1803-ig kellett várni, amikor két hajót, a Nyévát és a Nagyezsdát útnak indították, hogy megkerüljék a Földet. Az expedíció vezetője a Nyéván utazó Ivan Fjodorovics Kruzenstern lett, a Nagyezsda kapitánya Jurij Fjodorovics Liszjanszkij volt. Hazatérésük után mindketten megírták visszaemlékezéseiket az útról. Jelen írásomban Ju. F. Liszjanszkij írásán keresztül szeretném bemutatni, hogy milyen módon látta a kapitány, illetve látták az oroszok Orosz-Amerika helyzetét a 19. század elején. Különösen érdekes, mit írt Liszjanszkij az oroszok és az indiánok kapcsolatáról visszaemlékezéseiben, mert ebben az időszakban éppen háború zajlott az oroszok és a helyi lakosság között. Ezen túl az is foglalkoztat, milyen információkat akart az olvasóközönség, így az orosz nép és az Orosz–Amerikai Társaság (OAT) tagjai számára átadni Alaszkáról, mit emel ki útleírásában. Hogyan próbál valós képet festeni a látottakról, hogy az Orosz–Amerikai Társaság befolyásolni tudja az uralkodót gazdasági-politikai érdekei képviselésében.

Kulcsszavak: Orosz-Amerika, Liszjanszkij, gyarmatosítás, kolonizáció, Orosz–Amerikai Társaság

Az 1803-as utazásról

Oroszországban már a 18. században is jöttek létre különböző tervek a Föld megkerülésére, így például I. Péter uralkodása idején, 1722-ben javaslat született arra, hogy indítsanak hajót Kronstadtból Kamcsatkára. Ugyanakkor a két kamcsatkai expedíciót leszámítva I. Péter halála után egészen II. Katalin koráig nem került sor a tervezett utak megvalósítására. 1787-re befejeződtek egy újabb utazás előkészületei, de mivel Oroszországot ekkor a külpolitikai események Európában

kötötték le (pl. orosz–török háború), így végül nem sikerült az utat kivitelezni.¹

1799-ben alakult meg az Orosz–Amerikai Társaság. Kezdeményezője Grigorij Ivanovics Selihov volt,² aki ugyan nem élhette meg az OAT megalakulását, de tevékenysége nagyban hozzájárult annak létrejöttéhez. 1783-ban alapította meg az Északkeleti Társaságot, ami később összeolvadva a többi, korabeli kereskedelmi társasággal, átalakult a már említett OAT-tá. Selihov maga még a 18. század végén járt Alaszkában, és az ott töltött időszakáról részletes visszaemlékezést írt.

A 19. századi utazók számára elérhető volt ez az írás, mégis fontosnak tartották, hogy saját maguk is megírják a visszaemlékezéseiket az útjukról.³ Mivel a legtöbb esetben világ körüli utazásokról volt szó, így Orosz–Amerika csak egy-egy fejezet erejéig jelenik meg ezekben a művekben. Ennek ellenére részletesen kitérnek a helyi lakosság szokásaira, vallására, mindennapi életükre. Bemutatásra került általában az is, hogyan éltek az oroszok, milyen körülmények nehezítették meg az ottlétüket.

E művek sorába tartozik Jurij Fjodorovics Liszjanszkij útleírása is. Írását két részre osztotta fel, Orosz–Amerikáról a második részben ír öt fejezeten keresztül. Bemutatja utazásának viszonyosságait, illetve Kodiak és Sitka szigetét.

Oroszország már csak presztízs szempontjából is érdekelt volt egy világ körüli utazás megszervezésében és kivitelezésében, mégsem az orosz állam volt az, amely végül felkarolta és véghez vitte a tervet. I. Pál 1799-ben kiadott ukáza alapján alakult meg a fentebb már említett OAT, amelynek elsődleges célja a csendes-óceáni térségben való kereskedelem kiépítése és fenntartása volt, különösképpen, ami a szőrmekereskedelmet illeti. Az állami szerepvállalás viszont ennyiben ki is merült, ettől

¹ BOLHOVITYINOV 2021. 103–105.

² Grigorij Ivanovics Selihov (1748–1795) orosz kereskedő, nagyvállalkozó, Orosz–Amerika első állandó településeinek alapítója, az Orosz–Amerikai Társaság létrehozásának kezdeményezője.

³ Pl. Jurij Fjodorovics Liszjanszkij és Ivan Fjodorovics Kruzenstern, az első orosz világkörüli utazók; a Lazarev testvérek: Andrej, Mihail és Alekszej Petrovics; Otto von Kotzebue; Fjodor Petrovics Litke.

kezdve a Társaság „szabad kezet kapott” Amerikában. 1802 nyarán az OAT vezetői megkeresték az új uralkodót, I. Sándort, hogy támogasson egy ilyen utazást. Az utazás céljai között szerepelt Orosz-Amerika megerősítése, a Távol-Keleten lévő területek állapotának javítása, és mindemellett lehetőség arra, hogy Oroszország elkezdjen kereskedni Kínával, vagy Japánnal.⁴

Liszdjanszkij és Kruzenstern személyében tapasztalt kapitányokra találtak. Mindketten harcoltak a svédek ellen az 1780-as években, de „önkéntesként” angol hajókon is szolgáltak az 1793-ban. Az 1790-es években mindketten eljutottak Ázsiába, majd hazatérve Kruzenstern az expedíció élére állt.⁵

Az előkészülethez tartozott, hogy 1802-ben, mikor Liszdjanszkijt felkérték az expedícióhoz való csatlakozásra, Londonba ment, hogy hajókat vásároljon.⁶ Ez jól jelzi, hogy habár az orosz hajóépítés sokat fejlődött, mégsem tartották elég jónak arra, hogy Föld körbehajózására alkalmas hajókat készítsen.

Végül 1803 nyarán az oroszok útnak indultak Amerika irányába. Kronstadtból először Tenerifére mentek, onnan Dél-Amerikát megkerülve a Húsvét-szigetekre. Végül Nuku-Hivánál elváltak egymástól: Kruzenstern elindult Kamcsatkára, Liszdjanszkij pedig Alaszka felé vette az irányt. Előbbi először Petropavlovszkba érkezett, ahonnan Japánba utazott tovább. Sikeresen leírta a Szahalin-sziget keleti, illetve északi partvidékét, majd Kamcsatkára visszatérve Makaóba hajózott, hogy onnan továbbmenjen Kantonba. Hazautazása alatt Szent Ilona-szigetén próbálta bevárni a társát, de mivel hiába várakozott, végül úgy döntött, hogy egyedül folytatja az útját. Afrikától nyugatra hajózva a Brit-szigeteket megkerülve tért végül vissza Oroszországba.⁷

Ez idő alatt Liszdjanszkij elhajózott egészen Kodiakra, ami ekkoriban már Orosz-Amerika fennhatósága alatt állt. Természetesen az orosz-tingit⁸ háborúba való bekapcsolódás nem szerepelt az utazás

⁴ BOLHOVITYINOV 2021. 106.

⁵ MAGIDOVICS 1961. 533.

⁶ MAGIDOVICS 1961. 533.

⁷ MAGIDOVICS 1961. 536.

⁸ A tlingitek egy alaszakai őshonos indián csoport, akik Sitka szigete környékén élnek ma is.

céljai között, Liszjanszkij se számolt vele. Ő maga úgy fogalmazott, mikor Kodiak felé tartott: „az utazásom véget fog érni ebben az évben, de tévedtem. A következő napon [...] átnyújtottak nekem egy levelet az Orosz–Amerikai Társaság vezetőjétől [...], amelyben értesített engem, hogy a helyi lakosok bevették a sitkai települést és a segítségemet kéri.”⁹

Miután segített Alekszandr Andrejevics Baranovnak legyőzni a tlingiteket, kihasználva az ottlétét, megismerkedett Kodiak szigetével, valamint az Alaszkai-öböl keleti felében található szigetekkel. Amerikát elhagyva ő is Makaóba hajózott, ahol találkozott Kruzensternnel. Közösén áthajóztak Kantonba, de újra elváltak egymástól, így ő is önállóan fejezte be az utazását.¹⁰

Liszjanszkij útleírása

Liszjanszkij mind Sitka, mind pedig Kodiak esetében bemutatja a két terület természetföldrajzát, ír a szigetek klímájáról, növény- és állatvilágáról, a környező területekről, adott esetben azok jogi helyzetéről is. Kodiaknál először is azt említi meg, hogy jogilag Oroszországhoz tartozik, és a partja alkalmas települések létrehozására. Sitkánál már a sziget természetföldrajzával kezdi a bemutatást, amelyből megtudhatjuk, hogy négy fő sziget található a környéken: Jakobijev, Kruzov, Baranov és Csicsagov. Ezek közül külön kiemeli a Baranov-szigetet, ahol Orosz–Amerika központja található.¹¹

Az ottani tél szerinte olyan, mint az orosz ősz. A hó december 22-től kezdődik a leírás szerint, és egészen március 15-ig tart. Ezt Liszjanszkij nyilván nem tudhatta magától, emiatt vagy már egy korábbi utazó írásából meríthetett (például Selihovtól), vagy esetleg a helyiek megfigyelését írta le. A nyár állítása szerint meleg és egészen augusztus végéig tart.¹²

Az élővilág közel azonos a két területen. Kodiakon égerfát, fűzfát és nyárfát látott. Sitkán az égerfán kívül még erdei fenyőt is talált. Sitkán különböző bogyókat is észrevett: málna, fekete áfonya, fekete ribiszke,

⁹ LISZJANSZKIJ 2017. 226.

¹⁰ MAGIDOVICS 1961. 535.

¹¹ LISZJANSZKIJ 2017. 263, 301.

¹² LISZJANSZKIJ 2017. 263, 305.

vagy eper.¹³ Érdekes módon a növényekről ennyit jegyzett fel csupán. Az állatokról már sokkal többet írt. Egyrészt azért, mert sokkalta gazdagabb volt a terület állat-, mint a növényvilága. Másrészt, mert a Társaság jövőbeli politikája számára is lényegesebb volt, hogy tudják, milyen állatok bundáját lehet esetleg eladni, illetve hogy mikre lehet vadászni élelemszerzés céljából. Csoportosítva mutatja be a különböző szárazföldi és vízi állatokat, különbséget téve halak és tengeri vadak, valamint szárazföldi vadak és madarak között. Az OAT számára a legérdekesebb mindenekelőtt a hódoknak, a fókáknak (medvefóka és steller-oroszlánfóka) a jelenléte volt, mivel ezen állatok bőrére nagy volt a kereslet.¹⁴

Ju. F. Liszcjanszkij azon „szerencsés” helyzetben volt, hogy éppen akkor járt Orosz-Amerika területén, amikor egy új települést alapítottak, amely később az oroszok központjává vált. Novo-Arhangelszk megalapítása előtt létezett a szigeten egy másik erőd, de azt a helyi lakosok a háború alatt lerombolták. Liszcjanszkij véleménye szerint Novo-Arhangelszk jóval sikeresebb lesz elődjénél az elhelyezkedése miatt, mert például a hajókat könnyebb lesz ágyúkkal védeni a partról, így azok nyugodtan le tudnak horgonyozni. Az oroszok teljesítményét dicséri, hogy a nemrégiben alapított Novo-Arhangelszkben nagyon gyorsan sok új épületet húztak fel (összesen nyolcat), illetve veteményeseket is létesítettek. Liszcjanszkij szerint ennek a településnek kell lennie Orosz-Amerika központjának, a már említett előnyökön túl azért is, mivel földrajzilag Orosz-Amerika közepén található. Nem elhanyagolható szempont továbbá, hogy rengeteg hód él körülötte, amelyeknek a prémjét jövedelmező eladni.¹⁵ Az új település megalapítása pedig tovább segítette az oroszokat, hogy megszilárdítsák a helyzetüket a térségben.¹⁶

Az orosz utazó végül nem tévedett. Alaszka 1867-es eladásáig Novo-Arhangelszk lett a terület adminisztrációs központja. Talán Liszcjanszkij véleménye is hozzájárult, hogy az OAT vezetősége ezt válassza. Mind a mai napig Alaszka állam egyik fontos településének számít. A hivatalos,

¹³ LISZJANSZKIJ 2017. 263, 304.

¹⁴ LISZJANSZKIJ 2017. 265, 305.

¹⁵ LISZJANSZKIJ 2017. 304.

¹⁶ GRINYOV 2018. 268.

2019-es adatok szerint a 290 alaszakai város közül a tizenkettedik legnépesebb a maga 8458 főnyi lakosával.¹⁷

Annak ellenére, hogy Alaszka klímája nem kedvező a mezőgazdaság számára, így is képesek voltak bizonyos növényeket termesztani: salátát, káposztát, répát, fokhagymát, retket és burgonyát.¹⁸ A burgonya nagyon népszerű lett a helyi lakosok körében. Olyannyira, hogy A. A. Isztomin szerint az orosz–indián kapcsolatok egyik legnagyobb eredménye a krumpli megismertetése volt az indiánokkal, majd később annak elterjesztése Orosz-Amerikában.¹⁹ Az oroszok persze nemcsak a burgonya-termesztésben voltak sikeresek e területen. G. I. Selihov óta foglalkoztak állattenyésztéssel is, mindenekelőtt szarvasmarha- és sertésenyésztéssel. Mind a két háziállat megtalálható volt Sitkán és Kodiakon is.²⁰

Liszfjanszkij írásában legtöbbet a helyi lakosság bemutatásával foglalkozik. Külön kitér a fizikumukra, illetve a kulturális szokásaikra: miket és hogyan fogyasztanak, miben áll a hitviláguk, milyen épületeik vannak, hogyan temetik el az elhunytakat. De röviden megpróbálja felvázolni a társadalmukat is.

Szintén kitér az oroszok és az indiánok közötti kapcsolatra, ami azért is különösen érdekes, mert Ju. F. Liszfjanszkij éppen az orosz–indián háború időszakában érkezett meg Orosz-Amerikába. Emiatt valószínűleg sokkal kedvezőtlenebb kép alakult ki benne az őshonos lakosságról rövid ott-tartózkodásának ideje alatt.

Mindkét szigeten középtermetű, kerek arcú emberek éltek, akiknek a hajuk fekete vagy barna színű, egyenes és hosszú volt. Kiemeli a kapitány azt is, hogy az indiánok körében nagyon népszerűek voltak az ajkakban, orrokban elhelyezett ékszerek. Ruházatuk egy úgynevezett parka volt, amelyet a helyi állatok, elsősorban fókák bőrből készítettek. Hideg időben bőrből készült csizmában jártak, nyáron mezítláb.²¹

Táplálkozásuk nagyon egyszerű volt: nyaranta általában halat, hódót, fókát, különböző bogyókat fogyasztottak, míg télen szárított halat

¹⁷ ALASZKA 2019.

¹⁸ LISZFJANSZKIJ 2017. 206. és 304.

¹⁹ ISZTOMIN, A. A. 1985. 151

²⁰ LISZFJANSZKIJ 2017. 265. és. 305.

²¹ LISZFJANSZKIJ 2017. 256.

és különböző tengeri állatok zsírját. A halat földbe ásva vagy raktárban tartva őrizték, majd botokra felhúzza sütötték meg a tűz mellett. Ismerték már az evőeszközöket, de látható módon egy részüket nyugati emberektől (valószínűleg oroszoktól vagy amerikaiaktól) szereztek, mivel az edényeik európai típusúak voltak. Mindemellett látott náluk olyan kanalakat is, amelyek fából vagy vadjuhok szarvából készültek.²²

A kodiakiak és a sitkaiak szokásai nem tértek el egymástól az orosz kapitány szerint, kivéve a temetkezést. A sitkaiak elégették halottjaikat, majd a hamut egy kis dobozba helyezték, amelyet végül a partra raktak ki. Ugyanakkor, ha egy tajon²³ vagy más fontosabb személy hunyt el, úgy a halott egyik szolgáját is megölték. Hogy Ju. F. Liszdjanszkij ebben bizonytalan volt, azt jól jelzi, amikor azt írja, hogy az elmondottak alapján cselekszenek így a sitkaiak.²⁴ Tehát ő maga nem látott ilyen eseményt, csak a szóbeli beszámolók alapján írta le. Velük szemben a kodiakiak a legjobb ruhájába öltöztették fel a halottat, akit utána egy sírhely mélyére eresztettek le, gerendákkal és kövekkel betakarva. Amennyiben harcokról volt szó, úgy a fegyverzetét is vele együtt temették el.²⁵

A gyerekneveléssel kapcsolatban kiemelte, miszerint az „anya [...] belemártja őt [kisgyereket] télen a tengerbe, vagy a folyóba és addig tartja, amíg le nem csillapodnak a könnyei”.²⁶ Talán pont ennek a kegyetlen szokásnak volt köszönhető, hogy kevésbé voltak betegesek a helyi lakosok. Elsősorban csak a megfázás volt jellemző rájuk, bár a különböző nemi betegségek és a tüdőbaj is elterjedt közöttük. (Annak esélye, hogy egy 19. századi utazó vagy a gyarmatokon élő vadászok, kereskedők felismerhették a tuberkulózist, több mint valószínűtlen. Véleményem szerint, mikor a tüdőbajt emlegeti, inkább különböző tüdővel kapcsolatos betegségekre gondolhat, mint például a tüdőgyulladás.) A betegségek gyógyításakor először a sámánt hívták, hogy próbálja meggyógyítani az adott beteget tanácsokkal, majd amennyiben

²² LISZDJANSZKIJ 2017. 306.

²³ Politikai vezető a helyi indián törzseknél.

²⁴ LISZDJANSZKIJ 2017. 308.

²⁵ LISZDJANSZKIJ 2017. 269.

²⁶ LISZDJANSZKIJ 2017. 274

ez nem segített, akkor varázslatokkal. Legvégül, ha minden kötél szakadt, eret vágta a betegnek.²⁷

Nagyon érdekesek az indiánok hitvilágáról tett megállapítások. A leírtak alapján egy egyszerű duális vallásról beszélhetünk, ahol létezik egy jó és egy rossz lény. A sitkaiaknál valószínűleg a rossz lény az, aki valahol a Földön vagy az égben él, és betegségeket szabadít az emberekre, amikor megharagszik rájuk. Szájhagyomány útján, de Kodiak lakosságánál biztosan fennmaradt és Liszjanszkij le is jegyezte, hogy miként gondolkoztak a Föld keletkezéséről. Egész pontosan arról, hogy hogyan kerültek a lakosok egy szigetre. Korábban élt egy tajon, akinek a lánya beleszeretett egy kankutyába. Neki született két lánya és három fia. De egy családi konfliktus következtében el kellett hagyniuk a szülőföldjüket. A gyerekek közül az egyik északra ment, a többiek pedig délre. Közöttük volt a kodiakok őse is, aki letelepedett a szigeten. Ekkor Kodiak és Alaszka között még csak egy kis folyó volt. A Kenyajszkj-öbölben élt viszont egy nagy vidra, aki egyszer csak fogta magát, bemászott Kodiak és a szárazföld közé, így a kis folyót felduzzasztva elvágta a szigetet a szárazföldtől. A világteremtés másik elképzelése szerint a fényt a világra egy varjú hozta, majd az égből leesett egy buborék, amelyben egy férfi és egy nő volt. Ők gyújtottak először tüzet, és a kezeikkel, lábikkal készítették el a hegyeket. A férfi hajából lettek az erdők, a nő pedig vizet engedve ki magából megalkotta a tengert. De ők hozták létre a halakat és az erdőkben élő vadakat is. Gyermekük született, akik közül az elsőszülött kövekkel játszott, amelyek közül az egyiket elhajította, és abból a kőből jött létre Kodiak szigete.²⁸

A helyi népekről összefoglalóan a Sitkáról szóló fejezetben írt. Megtudjuk ebből, hogy a közös elnevezésük „koljus” vagy másképpen „kolos”. Összesen öt különböző nemzetséghez tartoznak: medvezsij (medve), orilnij (sas), voronyij (holló vagy varjú), kaszatkin (kardszárnyú delfin) és volcsij (farkas), amely egyenlő a kokvoitanszk nemzetséggel. Utóbbiak a legveszélyesebbek, mert egyrészt nem félnek a haláltól, másrészt ők a legtapasztaltabb harcosok. A számuk eléri

²⁷ LISZJANSZKIJ 2017. 274.

²⁸ LISZJANSZKIJ 2017. 268–269.

a 10 000 főt, igaz Jakutföldtől számolja őket. Érdekes módon állítása szerint ugyanazt a nyelvet beszélték.²⁹ Ez nagyon hasznos tudott lenni az oroszok számára, mivel nem volt szükség sok tolmácsra egy-egy utazás során. A társadalmukban a politikai vezető a tajon, aki mint egy törzsfő vezeti a népét. Nem minden esetben gyakorolt viszont teljhatalmat, mert például a kisebb falvakban akár őt is lehetett belőlük, így osztva fel a hatalmat több ember között. Ami különösen érdekes és figyelemreméltó, az az öröklődési rendjük. Alapesetben nagypapáról unokára szállt az örökség, kivéve a tajon vagy más címet. Ezen politikai titulus „a legerősebbhez, vagy ahhoz megy át, akinek a legtöbb rokona van”.³⁰

Szemben más kortárs utazók leírásával, mint például G. I. Davidov, az oroszok és a helyi lakosok kapcsolata Ju. F. Liszjanszkijnál korántsem volt barátságos. Természetesen e kétoldalú viszony leírására valószínűleg nagy hatást gyakorolt az éppen zajló háború. A kapitánytól tudjuk, hogy A. A. Baranov szerint a sitkaiak nem nagyon szerettek volna az oroszokkal barátkozni. Annak ellenére, hogy az oroszok legyőzték őket, mégsem akarták elküldeni egyik vezetőjüket sem, hogy a békéről tárgyaljon. Kétszer kellett az oroszok követének kérnie, hogy végül az egyik tajon elmenjen az oroszokhoz.³¹

A korábbi ellenségeskedés ellenére A. A. Baranov megpróbálta normalizálni a helyzetet. Annak jeléül, hogy az oroszok a barátaiknak tartják a helyi lakosokat, átadott nekik „egy orosz rézcímert, ami sasnak a tollaival és szalagokkal volt díszítve”.³² Érdekes ugyanakkor, hogy a legfőbb tajon esetében éppen arról számolt be, hogy őszintén kifejezte a barátságos szándékát az oroszok irányába.³³

Az oroszok „fegyverei” közé tartozott, és talán ez volt a leghatásosabb, hogy a helyi lakosság közül túszoikat, úgynevezett amanatokat ejtettek. Például az orosz kapitánynál is akadtak foglyok, közöttük az egyik vezető fia.³⁴ Az, hogy a fontosabb tajonok gyerekeit tudták tús-

²⁹ LISZJANSZKIJ 2017. 309.

³⁰ LISZJANSZKIJ 2017. 309-310.

³¹ LISZJANSZKIJ 2017. 289.

³² LISZJANSZKIJ 2017. 293.

³³ LISZJANSZKIJ 2017. 298.

³⁴ LISZJANSZKIJ 2017. 292.

ként maguknál tartani, nagyban segíthette az oroszokat, hogy az ő akaratuk érvényesüljön a „diplomáciai” tárgyalások során.

Az indiánok viszont egyáltalán nem bántak jól a foglyokkal, különösképpen, ha európaiak voltak. Keményen megdolgoztatták őket, sőt „Ha valaki az utolsók [európaiak] közül a kezükre kerül, akkor nincs az a kínszenvedés, aminek ne adnák át ezt a szerencsétlent. [...] Az egyik felvágja a rabságba esett testét, a másik darabokra szaggatja, vagy elégeti, a harmadik felaprítja a kezeit, lábait, vagy lehántja a haját.”³⁵

Érdekes módon Kodiakon más volt a helyzet. Az ottani lakosok békében éltek az oroszokkal, a harcokban is részt vettek a tlingitekkel szemben, illetve a prémvadászatban is segítették az európaiakat. Az oroszok és kodiakiak közötti jó kapcsolatot jellemzi, hogy mire Ju. F. Liszjanszkij megérkezett a szigetre, szinte az összes őshonos lakos áttért a keresztény vallásra, felhagyva a korábbi hitük gyakorlásával.³⁶

Összefoglalás

Ju. F. Liszjanszkij részletesen bemutatta írásában az indiánok jellegzetességeit, valamint az orosz és indián kapcsolatokat. A helyi lakosokat összességében negatív módon ábrázolja. Véleményem szerint bizonyos esetekben valószínűleg túloz (például, amikor az orosz foglyok sorsáról értekezik), de ennek oka lehet, hogy az orosz–tlingit háború hatott írására. Mindemellett ilyen részletességgel azért sem tudhatott mindent, mert ehhez túl kevés időt töltött Orosz-Amerikában. Valószínűleg korábbi utazók írásait olvasva, illetve a helyi oroszok elbeszélései alapján alakította ki a leírt képét az indiánokról.

Mégis fontosnak tartom írását, mert így az Orosz–Amerikai Társaság igazgatói, illetve az orosz kormányzat, beleértve a cárt is, első kézből értesülhettek a legújabb eseményekről. Ezek pedig nagyban segíthették az OAT-ot, hogy kialakítsák a megfelelő jövőbeli politikájukat.

Az orosz és indián kapcsolatok esetében eléggé negatív képet írt le, amelyet elsősorban az indiánok hozzáállásával magyaráz. Szerinte a

³⁵ LISZJANSZKIJ 2017. 306.

³⁶ LISZJANSZKIJ 2017. 267.

helyi lakosok nem szerettek volna békében élni, ők azok, akik megtámadták az oroszokat. Figyelmén kívül hagyta ugyanakkor, hogy az oroszok törtek be a helyi lakosok területére. Ezzel szemben az oroszok úgy jelennek meg, mint akik semmiről sem tehetnek, és csak jogos önvédelmet alkalmaztak. Érdekes, hogy Alaszkában ilyen ellenséges viszony alakult ki, holott valamivel később Kaliforniából kifejezetten jó kapcsolatról jelentettek. A kettő közötti különbség abban rejlik, hogy Kaliforniában az oroszoknak az indiánok mellett a spanyolokkal is meg kellett küzdeniük, emiatt jobbnak látták, ha legalább a helyi lakosokkal jó viszonyt ápolnak. Ezzel szemben Alaszkában és a környékbéli szigeteken nem volt másik gyarmatosító hatalom. Kaliforniában az indiánok és az oroszok számára ott voltak a spanyolok, mint közös ellenség. Északon csak az oroszok jelentettek veszélyt az indiánok számára. Ez a rossz viszony pedig húsz éven át fennmaradt az európaiak és a helyi lakosság között.³⁷

Ugyanakkor leszámítva az ellenséges helyi lakosokat, az oroszok helyzetét kedvezőnek mutatja be. Annak ellenére, hogy mezőgazdaságban nem voltak sikeresek, mégis említ több olyan kapásnövényt, amelyet sikeresen termesztettek. Egyáltalán nem olyan kép rajzolódik ki, amelyet Ny. P. Rezanov írt le,³⁸ amikor arról értekezik, hogy Orosz-Amerika az éhhalál szélén állt, mikor ő megérkezett.

Bibliográfia

Források

LISZJANSZKIJ 1812

LISZJANSZKIJ, Ju. F.: Putjesetszviye vokrug szveta v 1803. 4. 5. i 1806 godah, po povelenyiju ego imperatorszkogo veliceszstvo Alekszandra Pervogo na karable Nyeve pod nacsaszltvom flota kapitan-lejtenant, ninye kapitana 1-vo ranga a kavalera Jurija Liszcjanskovo. Szankt-Petyerburg, 1812.

³⁷ ISZTOMIN 2002. 461.

³⁸ Ny. P. Rezanov szintén ezzel a világ körüli utazással jutott el Alaszkába, ahonnan Kaliforniába ment tovább mint első orosz azon a területen. Utazásáról és Orosz-Amerika helyzetéről lásd részletesebben: ISZTOMIN–GIBSON–TYISKOV 2004. 118.

LISZJANSZKIJ 2017

LISZJANSZKIJ, Ju. F.: Putyesesztvije vokrug szveta na karable Nyeva. Moszkva, 2017.

Szakirodalom

ALASZKA 2019

Alaska Cities by Population. https://www.alaska-demographics.com/cities_by_population. Letöltve: 2021. 12.11.

BOLHOVITYINOV 2021

BOLHOVITYINOV, Ny. Ny.: Ny.P. Rezanov i pervoje krugoszetnoje plavanyie rosszijan. In: Isztorija Russzkoj Ameriki 1799-1825. II. Moszkva, 2021.

GRINYOV 2018

GRINYOV, A. V.: Aljaszka pod krilom dvuglavovo orla. Moszkva. 2018.

ISZTOMIN 1985a

ISZTOMIN, A. A.: Russzko-Tlingszitszkije Kontatki (XVIII-XIX. vv.) In.: Isztoricseszkiye szugybi amerikanszkih Ingyejcev. Moszkva. 1985. 146–154.

ISZTOMIN 2002

ISZTOMIN, A. A.: Ingyejszkij” faktor v kalifornijiszkoj polityike Rosszijszko-Amerikanszkoj Kompanyiji na nacsalsztvom etape kolonyizacii (1807-1821 gg). In: Isztorija i szemiotika ingyejszkih kultur Ameriki. Moszkva. 2002. 452–463.

ISZTOMIN–GIBSON–
TYISKOV 2004

ISZTOMIN, A. A. – GIBSON, J. R. – TYISKOV, V. A.: Rosszija v Kalifornyii. Moszkva, 2004.

MAGIDOVICS 1961

MAGIDOVICS, I. P.: A földrajzi felfedezések története. Budapest, 1961.

Egy korai pánszláv társaság az 1820-as évek Oroszországában

Az Egyesült Szlávok Társasága és politikai programjuk

BEBESI GYÖRGY

Absztrakt

Jelen tanulmány a dekabristáknak, az orosz tisztikar radikális forradalmi mozgalmának az 1820-as évek elején szerveződő, viszonylag kevesebb figyelmet kapó irányzatával, az orosz történelem első ismert pánszláv szervezetével, az Egyesült Szlávok Társaságával (ESZT) foglalkozik. A terjedelmi korlátok miatt nem tekinti át az egész mozgalom előzményeit, illetve többi szervezetének történetét, közülük csak a Déli Társaságra tér ki érintőlegesen, mivel az ESZT ebbe a szervezetbe olvadt be az 1825-ös év során.

Kulcsszavak: pánszlávizmus, ukrán kisnemesi-tiszti szervezkedés, katonai lázadás, föderatív köztársaság, Boriszov fivérek, dekabrista katekizmus, lengyel kérdés

Megalakulás, politikai program

Az Egyesült Szlávok Társaságát Pjotr Ivanovics Boriszov (1800–1854) katonatiszt hozta létre fivérével, Andrejjel közösen 1823-ban. Megalakulásukkor 35 fiatal ukrainai, szintén tisztként szolgáló kisnemes csatlakozott hozzájuk.¹ Boriszov a fekete-tengeri flotta nyugalmazott magas rangú tisztjének fia volt. Mint a felkelés bukása és letartóztatása után tett vallomásaiból² kiderül, kadetiskolában tanult, tüzértiszti növendék volt, önszorgalomból megismerkedett a francia és a lengyel nyelvvel, a népuralom, a demokrácia és a szabadság iránti érdeklődését az ókori görög történelem tanulmányozásával magyarázta. Rendkívüli módon

¹ HELLER–NYEKRICHS 1996. 437.

² BORISZOV 1954a. 211–218.

irritálta az a mód, ahogyan a földesurak a jobbágyaikkal bántak, illetve, ahogy a tisztek a legénységgel, ezért saját bevallása szerint felnőtt korára liberális gondolkodású ember lett. Elítélte azt is, ahogy a pravoszláv klérus magasabb rangú tagjai az alsópapsággal viselkedtek, úgy látta „nem különböznek ebben a katolikus egyház papjaitól”.³ Gondolkodásának sarokköve a *Közjó* volt, amelyet a legfőbb törvénynek tekintett. 1823-ban megismerkedett a lengyel Julian Lublinskivel, aki hasonló szemléletű volt és nagy hatást tett rá, így ők hárman jutottak arra a gondolatra, hogy egy titkos társaságot alapítanak „egy nagyobb megrázkódtatások nélkül végrehajtandó forradalom céljából”.⁴ Szintén itt fogalmazódott meg először – eleinte ebben a szűk körben – az az eszme, hogy „az összes szláv törzseket egyesíteni, s azokat szabaddá kell tenni”.⁵ Boriszov ezek után megírta a leendő titkos társaság szabályait,⁶ és megfogalmazta annak esküjét,⁷ ezt Lublinski lefordította lengyelre, és a saját köreiben terjeszteni kezdte, így lengyel területen is létrejött egy hasonló szellemiségű titkos társaság.

Az Egyesült Szlávok – akik magukat csak *szlávoknak* nevezték – legfőbb célkitűzése volt, hogy a szláv törzseket egy *föderatív szövetségben* egyesítsék, és bár demokratikus módon, de feltétlen orosz szupremácia mellett. 14 szláv államnak kellett volna az elképzelt szövetségi államban egyesülnie, jellemző, hogy Magyarországot is a szláv államok közé sorolták, amely azért is érdekes, mert a magyarság ekkoriban nem volt független – gondolhatnánk arra is, hogy azért került bele népünk az elképzelt szláv szövetségbe, mert az ország területén jelentős szláv lakosság élt, ám ennek valójában csak a földrajzi-etnikai tájékozatlanság volt az oka.⁸ A szövetség központjában majd egy nagy várost kell építeni, amely nem katonai erejével, hanem műveltségével irányítja az új államot. Az új főváros lesz a föderáció központja, ide küldik majd képviselőiket az államközösségben élő szláv népek, és itt fog székelni a szövetségi állam vezetősége. Belátva a világereszkedelem és a külfölddel való kapcso-

³ BORISZOV 1954a. 212.

⁴ BORISZOV 1954a. 213.

⁵ BORISZOV 1954. 213.

⁶ BORISZOV 2007. 124–125.

⁷ BORISZOV 1954b. 243.

⁸ FONT et alii 1997. 349.

lattartás fontosságát, úgy tervezték, hogy a szláv földek közelében lévő tengerek partján kikötőket kell építeni. Négy tengerrel, így négy kikötővel számoltak. Sokat idézett szláv egyesítő elgondolásukat úgy fogalmazták meg, hogy „a szláv törzseket egy görögökéhez hasonló, de annál tökéletesebb szövetségben kell egyesíteni”.⁹ Úgy gondolták, hogy ki kell irtani a szláv népek közötti gyűlölködést, és az általuk lakott összes földet egy föderatív szövetségben kell egyesíteni. Terveik szerint pontosan meghatározták volna minden egyes állam határát, minden népnél bevezették volna a demokratikus képviseleti kormányformát, egy választott kongresszus feladatává tették volna az egyesített állam ügyeinek intézését, amely jogot kapna az alaptörvény megváltoztatására is, de minden csatlakozott államnak meghagynák a jogot, hogy a maga belső rendjével foglalkozzék, és saját magára vonatkozó független törvényeket hozzon – nem nehéz ebben az USA alkotmányának hatását felfedeznünk.¹⁰

A Társaságot alapfilozófiájuk szerint hármas cél vezérelte: meggyőződésük szerint az ember boldogulásának *testi, erkölcsi és szellemi* feltételei vannak, ezért az elképzelt polgári társadalomnak, amely egyének közösségéből áll, ugyanezen elveken kell nyugodnia. Ebben az elgondolásban a korabeli liberális társadalomfelfogás köszön vissza.¹¹ Ezek a tényezők együttesen a *közjólét* pillérei, és terjesztésük minden szlávnak alapvető kötelessége.

Hogy milyen módon kell az elképzelt idealizált szövetségi államot megvalósítani, arra több elképzelés is létezett: egyrészt a katonai forradalmi út, amelyet a szlávok ekkor még elvetettek, mert bár „gyorsabban elérik céljaikat, következményeik veszélyesek; a szabadságnak amelynek nevében végrehajtják őket nem bölcsői, hanem koporsói lesznek”.¹² Ezért azt az álláspontot képviselték, hogy inkább a népet kell felkészíteni egy új típusú polgári rendre, elfogadtatni velük a polgári kötelességeket, felébreszteni bennük a vágyat, hogy változtassanak megalázó helyzetükön. Bár elgondolásaik nemes lelkűnek tűnnek, és nagyfokú naivitást, idealizmust tükröznek, esküjük mégis kérlelhetetlenül kemény

⁹ BORISZOV 1954a. 217.

¹⁰ GORBACSEVSKIJ 2007. 122.

¹¹ GORBACSEVSKIJ 1954a. 229–230.

¹² GORBACSEVSKIJ 2007. 123.

és szigorú volt: kardjukra esküdtek, titoktartást fogadtak, elkötelezték magukat eszméik terjesztése mellett, és hogy életüket a „szabadságnak és a nemes szlávok testvéri szövetségének szentelik”.¹³ Ha pedig esküjüket megszegik, akkor sújtsa őket társaik jogos bosszúja és megvetése.

Maga Boriszov is elismeri vallomásaiban, hogy eszközeik ezeknek a céloknak a megvalósításához nem voltak, amire erejükből futotta, az nézeteik propagálása, új tagok toborzása, illetve önmaguk művelése a tudományok és a művészetek terén,¹⁴ valamint az erények, a szeretet és a barátság ápolása. Humanista elképzeléseik mellett türelmetlen, átgondolatlan, szélsőséges dolgok is felbukkantak a Társaság elképzeléseiben, például I. Sándor hadgyakorlatról történő elrablása, amely két ízben is felmerült,¹⁵ ezzel „felgyorsították” volna az átmenetet, ám ez ellentmondott más területen tanúsított türelmes álláspontjuknak, másrészt ez a realitásokat tekintve eleve illuzórikus volt, viszont a későbbiekben elősegítette, hogy a szlávok az eleve radikális programot hirdető déliekhez csatlakozzanak. Mindemellett megpróbálkoztak gyakorlati dolgokkal is, ami jó szándékukat, ám egyúttal naivitásukat bizonyította: egy 1825-re tervezett gyűlésükön Boriszov már elő kívánta terjesztetni azt az elgondolását, hogy a Társaság valamennyi tagja, akiknek parasztjaik vannak, szabadítsa fel azokat, illetőleg hozzanak létre egy közös alapot, amelyből azokat a parasztokat váltják majd ki, akiknek különösen nehéz a soruk, majd adják vissza ezen emberek szabadságát. Fontosnak tartotta továbbá a műveltség terjesztése érdekében kisebb községi, falusi iskolákat építeni, vagy az építésükhöz hozzájárulni.¹⁶ Mélységesen humanista elképzelései nem valósulhattak meg, már csak azért sem, mert addigra a Társaságban azok az erők kerültek többségbe, akik a Déli Társasággal történő egyesülést szorgalmazták, és mivel annak programja jóval radikálisabb volt, ezek a kezdeményezések elfelejtődtek.

Szimbólumukat szintén Boriszov készítette, egy oltár felett összekulcsolódó két kéz volt rajta látható, és a következő francia nyelvű felirat: „*La gloire, L' amour et L' amitié*” (Dicsőség, szerelem és barát-

¹³ AZ EGYESÜLT SZLÁVOK ESKÜJE 1954. 243.

¹⁴ BORISZOV 1954a. 213.

¹⁵ FONT et alii 1997. 349.

¹⁶ GORBACSEVSZKIJ 2007. 123.

ság).¹⁷ A Társaság első neve „Testvéri Egyetértés” volt, amelyet később Boriszov a tagság egyetértésével a „Természet Barátai”-ra változtatott. A programot tovább alakították, és a korábbi elvekhez hozzávették még az erkölcsösség tökéletesítését, és a vallás megtisztítását az előítéletektől. Boriszov ezek után elkezdett dolgozni a Társaság alkotmányán, ennek szellemisége a visszaemlékezések szerint fivérének mérsékelt elgondolásait tükrözte, az elkészült dokumentum azonban nem maradt fenn az utókorra, mert amikor a dekabrista felkelés Szentpétervárott elbukott, ennek hírére testvére, Andrej valamennyi iratukat elégette. Állammodelljükben, amely viszont fennmaradt, Platón gondolatáig nyúltak vissza, a híres egykori görög köztársaságot kívánták életre keltetni. A Természet Barátainak szimbóluma ekkor már a felkelő nap lett, amint sugaraival szétszórja az összetorlódott felhőket, Boriszov saját megfogalmazása szerint „Felkelek és szétoszlatom a homályt”.¹⁸

Az 1824-es év során nem tudtak különösebb sikereket elérni sem eszméik terjesztésében, sem a tagtoborzásban, ezért úgy döntöttek, hogy a hatékonyabb működés érdekében egységes szervezeti szabályzatot hoznak létre, ami a tagokra nézve kötelező direktívákat tartalmaz, rendbe teszik az ügyvitelt, és központosítják a Társaság irányítását. Erre 1824 végén került sor a Lescsin melletti táborban. A titkos szervezet élére egy évre szóló megbízással elnököt és titkárt választottak. Az elnök feladata volt a gyűlések összehívása, titkos szervezetről lévén szó ennek helyét és idejét is ő határozta meg, irányította a társaság működését és eszméinek terjesztését. A titkár a konspirációért, az elnökségnek egymással és a tagokkal való kapcsolataért felelt, valamint kezelte a Társaság vagyonát, amelyből az általuk hasznosnak ítélt célokat támogatták. Az első elnök Boriszov lett, egyelőre ideiglenes megbízással, őt 1825 márciusában a csernyigovi táborban választották meg, titkárrá pedig szintén ideiglenesen Ivanovot tették,¹⁹ aki a hadtestparancsnokságon teljesített szolgálatot, így kapcsolatot tudott tartani a szervezet valamennyi tagjával. A Társaság vagyonát szeptember 1-jéig

¹⁷ BORISZOV 1954a. 216.

¹⁸ BORISZOV 1954a. 216.

¹⁹ GORBACSEVSKIJ 1954a. 221–222.

szerették volna összegyűjteni, és a titkárt felhatalmazták, hogy gyarapítása érdekében a pénzt kereskedelmi ügyletekben megforgassa.

Egyesülés a Déli Társasággal

Alapvető változást hozott a Társaság működésében a Déli Társasággal történő megismerkedésük, és az ahhoz történő közeledésük. A Pesztyel által irányított déliek jóval radikálisabbak voltak, programjukban katonai államcsíny, a cári család kiirtása, katonai diktatúra bevezetése szerepelt többek közt, persze távlati nemes célok érdekében.²⁰ A két társaság közötti kapcsolatfelvétel úgy indult, hogy az Egyesült Szlávok hallottak arról, hogy a Szemjonovszkij ezred tisztjei körében valamiféle titkos társaság alakult, és megbízták Tjutcsevet, a penzai gyalogezred századosát, hogy puhatolozzon a kapcsolatfelvétel felől. A közvetítő sikerrel járt, a déliek szívesen fogadták a közeledést, és 1824. augusztus 29-én a déliek részéről Sz. Muravjov és Besztuzsev-Rumin Mlinyiscsi faluban találkozott Gorbacsevszkijjal és Boriszovval, akik az Egyesült Szlávokat képviselték.²¹ Muravjovék ismertették a Déli Társaság radikális gondolatait, amelyet tárgyalópartnereik időközben már megismertek, és már az első megbeszélésen felmerült az egyesülés gondolata. Az Egyesült Szlávok ragaszkodtak ahhoz, hogy az egyesüléshez a Lublinski-féle lengyel titkos csoport is csatlakozzon. Mivel nem született megegyezés, abban maradtak, hogy a déliek vezetőit meghívják Boriszov szálláshelyére Mlinyiscsi faluba, ahol összehívják az Egyesült Szlávok képviselőit, és előttük is ki kell majd fejteniük elgondolásaikat, és azután fognak csak dönteni az egyesülésről. Szeptember elején a gyűlésen Besztuzsev-Rumin nagyhatású beszédet tartott, ismertette a Déli Társaság felépítését, szervezeti kereteit, ezen belül az Intézőszékeket, bemutatta, hogy a társaságot a Legfőbb Duma irányítja, közölte, hogy mennyi katonai alakulat támogatja őket, felvázolta, hogy a köztársasági államforma mellett törnek lándzsát, és állította, hogy Oroszország főrendjei közül sokan támogatják őket. Beszéde hatására az Egyesült Szlávok jelenlévő többsége

²⁰ BEBESI 2021. 150.

²¹ GORBACSEVSZKIJ 1954a. 223.

az egyesülés mellett fogalt állást, csak az alapító atya Boriszovnak maradtak súlyos kétségei. Úgy gondolta, hogy a tisztán katonai forradalmat hirdető és köztársaságot kívánó, a hatalmat egy ideiglenes kormány kezébe letenni kívánó déliek programjának a végrehajtása közben elsikkad az eredeti célkitűzés, a szlávok felszabadítása és egyesítése egy föderatív államban. Nem tetszett Boriszovnak és néhány társának a cári család kiirtásának gondolata sem, mert a törvényességet és a fokozatosságot részesítették volna előnyben, és elítélték az uralkodógyilkosságokat, így például I. Pál megölését is. Mivel az Egyesült Szlávok céljai távoliak és nehezen megfoghatók voltak, ugyanakkor a déliek konkrét programmal és határozott gyors cselekvési tervvel álltak elő, ezért a többség az egyesülés mellett döntött, és Szláv Intézőszék néven olvadtak be a Déli Társaságba, 1824 augusztusában.

A már eldöntött szervezeti fúzió után éles vita alakult ki a további operatív teendők kérdésében is. Gorbacsevszkij és Boriszov úgy gondolta, hogy fokozatosan, egyszerű nyelven fel kell készíteni a katonákat az államcsínyre, hogy majd a kellő pillanatban melléjük álljanak. Muravjovék ezt a leghatározottabban ellenezték, mert úgy gondolták, hogy a katonák alkalmatlanok a köztársaság kivívása nemes céljának megértésére, és nincs más dolguk, mint adott pillanatban parancsnokaik utasítását követni.²² Alapvető különbség mutatkozott a két társaság tagjainak vagyoni helyzetében és társadalmi kapcsolatrendszerében is: a déliek a társadalom felsőbb köreiben mozogtak, vagyonosak voltak, rangjuk volt, összeköttetésekkel rendelkeztek, és részben ebből fakadóan úgy gondolták, hogy a hatalomátvételt katonai erővel a nép részvétele nélkül kell végrehajtani, aztán majd a hatalom birtokában kell olyan rendszabályokat hozni, amelyek a lakosság, a társadalom fokozatos átalakulását lehetővé teszik. Ezzel ellentétben a többnyire ukrainai és fiatal, többségükben csak kisnemesi birtokkal rendelkező Egyesült Szlávok önmagukat akarták tökéletesíteni, és az orosz népet fokozatosan kiművelni, felemelni. A végső cél azonban egyesítette a két társaságot, és eltökéltségük, forradalmi eszmék iránti romantikus rajongásuk is hasonló volt.

²² GORBACSEVSKIJ 1954a. 235–236.

A lengyel kérdés

Az egyesülés során az ESZT egy dologhoz ragaszkodott, hogy a Lublinski által létrehozott, és az Egyesült Szlávokhoz teljesen hasonló elvek mentén felépített és működő lengyel társaságot is bevegyék az egyesülésbe. Besztuzsev-Rumin jelentette ezt a tényt a délieket irányító Direktóriumnak, amely felhatalmazta őt a lengyelekkel történő meg-egyezésre, azonban nem feltétel nélkül, hanem egy szerződéstervezet alapján.²³ Ennek főbb pontjai a következők voltak: a lengyel és orosz határokat újra lehet gondolni, az eloroszosított területeket vissza lehet adni Lengyelországnak, amely visszanyerheti függetlenségét, ám biztosítani kell, hogy Oroszországnak „katonai szempontból továbbra is jó határai legyenek”.²⁴ Az Orosz Társaság (értsd – az egyesült Déli Társaság) támogatni fogja a lengyeleket, „ha ügyük igazságos”, és törekedni fog arra, hogy kiirtsa a két nép közt fennálló gyűlöletet. A lengyeleknek, tekintettel arra, hogy az oroszok tudomása szerint jó európai kapcsolatokkal rendelkeznek, tájékoztatni kell az Orosz Társaságot az európai fejleményekről, és mindkét társaság tagjait szigorú titoktartás köti a másik társaság vonatkozásában. A déliek úgy tudták, hogy Anglia támogatja a lengyeleket, pénzbeli támogatást nyújt nekik, illetve olyan információik voltak, hogy Európában több helyütt is – így Csehországban, Magyarországon, Németországban – titkos társaságok alakultak, ezek közül a német Tugenbundot egyenesen példaképüknek tekintették, „mert hozzájárult ahhoz, hogy Németország Napóleon jármát lerázza magáról”.²⁵ A lengyelek számára a csatlakozás feltételeként szigorú kötelezettségeket is előírtak: mindenekelőtt meg kell akadályozniuk Konsztantyin Pavlovics nagyherceg visszatérését Oroszországba.²⁶ Ha kitör a felkelés, csatlakozniuk kell azonnal az orosz lázadókhoz, tudomásul véve, hogy alárendeltek az orosz csoportoknak; kapcsolataikat

²³ BESZTUZSEV-RUMIN 1954. 269–272.

²⁴ BESZTUZSEV-RUMIN 1954. 270.

²⁵ BESZTUZSEV-RUMIN 1954. 273.

²⁶ Ennek a követelésnek az volt a háttere, hogy a másodszüllött, közismerten lengyelbarát nagyherceg, aki Varsó kormányzója volt, I. Sándor államcsínnyel történő eltávolítása után visszatérvén Szentpétervárra, jogot formálhatott volna a trónra.

felhasználva összeköttetést kell teremteniük az európai titkos társaságok és az orosz szervezetek között. El kell továbbá fogadniuk a köztársasági államformát, ha szükséges, meg kell támadniuk a Litván Hadtestet, amennyiben az a felkelők ellen fordul. A szerződés fenti pontok alapján történő megkötésére a déliek Besztuzsev-Rumint és Szergej Muravjovot jelölték ki, a lengyelek közül Grodziecki és Czarkowski feladata lett volna a hitelesítés, Pesztyel a déliek vezetője ennek érdekében személyesen találkozott Jablonowskival, akit a lengyel társaság első számú vezetőjének tartottak. A kontraktus megkötésére azonban nem került sor, mert az írásbeli tervezetet a lengyelek visszaküldték olyan kifogással, hogy titkos társaságok között írásbeli érintkezés nem lehetséges. Ezután mindkét fél gyanakvóvá vált, és a lengyel szervezet gyakorlatilag felfüggesztette működését, az oroszok pedig árulástól tartottak. Pesztyel maga is bizalmatlanná vált, mert az egyik lengyel vezető, Kryzanowski úgy nyilatkozott előtte, „hogy soha egyetlen lengyel vezető kezét sem festette pirosra cári vér”.²⁷ Ezt úgy értékelték, hogy a lengyelek nemcsak hogy nem értenek egyet a cári család kiirtásának gondolatával, hanem nem hajlandók részt venni a felkelésben, így gyakorlatilag a két szervezet közt a kapcsolat megszakadt, az Egyesült Szlávok azon elképzelése, hogy a lengyel társaságokat is bevonják a szervezkedésbe, meghiúsult.

Utójáték:

A csernyigovi ezred lázadása és a dekabrista katekizmus

Az Egyesült Szlávok Társasága történetének utolsó, egyben véres epizódja volt a *csernyigovi ezred lázadása*, amely ukrán területen főként a szláv tisztek irányítása alatt állt, és már a szentpétervári események lezárulása után fegyveres ellenállással próbálkozott.

A fellázadt csernyigovi ezred ideológiai meggyőzését szolgálta a „*dekabrista katekizmus*”. Ezt Sz. I. Muravjov-Apostol dolgozta ki és 1825. december 30-án Vaszilkovóban Danyiil Kejszer lelkész olvasta fel a katonáknak.²⁸ A fellázadt tisztek tisztában voltak vele, hogy vallásos, cárhű szellemben

²⁷ BESZTUZSEV-RUMIN 1954. 272.

²⁸ DOLMÁNYOS 1955. 29–31.

nevelt katonákat, ha az isteninek tekintett cár atyuskájuk ellen kívánják fordítani, akkor teológiaiilag kell meggyőzni arról, hogy a cárok nem Isten törvénye szerint járnak el, így a fellépés ellenük jogos és erkölcsös, Istennek tetsző cselekedet. A katekizmusforma azt szolgálta, hogy egyszerű kérdések feltételével, és az azokra adott válaszokkal rávezessék a műveletlen katonatömegeket a „dekabrista igazságra”. „A cárok nem szolgálták a népet, hanem sanyargatták”, állítja a katekizmus így „tisztá szívvel fel lehet kelni ellene”.²⁹ Isten nem szereti a cárokat, mert az Ő törvénye szerinti kormányzatban nincsenek uralkodók, Isten egyenlőnek teremtett mindenkit. Ezért a cárnak tett eskü érvénytelen, a templomokban pedig a papok az uralkodó becstelen parancsára becsapják a népet. „Ezért a Krisztus-szerető orosz katonának” egy igaz feladata lehet, „sínylődő családjuk és hazájuk felszabadítása”.³⁰ A szöveg érvelése, bár dogmatikailag támadja a rendszert, a felvilágosodás szellemiségéből táplálkozik, John Locke társadalmi szerződése és Rousseau népfel ség elve köszön vissza „az uralkodónak szolgálnia kell az Isten által egyenlőnek teremtett népét, és ha nem teszi, akkor a közösség lázadása ellene jogos” típusú gondolatmenetekkel.

A katonák hitték is, meg nem is a tisztek lázító szavait, mindenesetre a fellázadt ezred Gorbacsevszkij visszaemlékezései³¹ szerint mintegy 970 katonából és 5 tisztből állt, illetve velük voltak a dekabrista vezérek, Besztuzsev-Rumin, M. Muravjov-Apostol és I. Muravjov-Apostol. Az ezred Kovaljovkából Trileszi felé haladt, ahová be kívánták venni magukat, az út lerövidítése érdekében a sztyeppén vágtak keresztül. Mintegy 6 versztányit haladtak, amikor Geiszmár tábornok erős tüzéséggel megtámogatott huszáralakulataiba ütköztek. Bár a csernyigovi ezredet még hadrendbe tudták állítani, de a tüzéségi fölény, a kartácstűz percek alatt eldöntötte az ütközetet, tulajdonképpen még mielőtt elkezdődött volna, a tisztek is valamennyien megsebesültek vagy meghaltak. Az ütközetben mintegy 60 katona esett el, és 12 paraszt azok közül, akik szekereken a tisztek holmiját szállították. Január 3-án a fogoly dekabrista tiszteket Trileszibe szállították, majd onnan immáron bilincsbe ver-

²⁹ DOLMÁNYOS 1955. 30.

³⁰ DOLMÁNYOS 1955. 30–31.

³¹ GORBACSEVSZKIJ 1954b. 247–251.

ve Belaja Cerkovba, ahol január 5-én megkezdődött ellenük a vizsgálat. A Boriszov-testvéreket, az ESZT megalapítóit a cár büntetőbírósága 1826-ban fővesztésre ítélte, amelyet kegyelemből örökös kényszermunkára változtattak, majd 1839-ben mindkettőjüket száműzték Szibériába.³²

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy az Egyesült Szlávok Társasága a dekabrizmusnak egy sajátos külön válfaját jelenti. Földrajzi környezetük, tagságuk összetétele és vagyoni helyzete alapvetően tért el a másik két nagy társaságtól, különbözőségeik részben ebből fakadnak, bár esetükben is a tisztikar egy része bontott zászlót. Jó szándékú, naiv, itt-ott polgári, demokratikus és egy erkölcsösebb-szabadabb értékrendet tükröző, a korabeli amerikai alkotmányból és francia liberális elvekből merítkező, német társaságokat példának tekintő elgondolásaik keveredtek harcias esküvessel, egyszerű szabadkőműves szimbólumokkal és eleve kudarcra ítélt radikális elgondolásokkal, mint például a cár elrablása. Sokat emlegetett pánszlávizmusukkal csak részben voltak előfutárai a Balkánon kialakuló, és onnan Oroszországba visszakerülő összsláv gondolatnak.³³ Ők ugyanis kétségtelenül egy erős orosz szupremácia mellett – amelyben tovább élt a birodalmi gondolkodás –, de demokratikus módon, egyesített és föderatív elven működő, a műveltség és gazdaság erejére építő szláv közösséget képzeltek el, szintén erősen utópisztikus módon. A hatalom megszerzésének módját illetően realistábbak voltak a másik két társaságnál, a fokozatosságban és a műveltség erősítésében, a nép felkészítésében látták volna a szükséges változások útját, miután azonban „feloldódtak” a Déli Társaságban, elgondolásaik nagy része is feledésbe merült, még a lengyelekkel való együttműködést sem sikerült megvalósítani. S bár a három nagy irányzat közül egyes szélsőséges megnyilvánulásaik ellenére a legmérsékeltetebbet alkották, figyelemreméltó, hogy még a szentpétervári felkelés vérbefojtása és a Déli Társaság tagjainak letartóztatása után is fegyveres ellenállással próbálkoztak, s ennek érdekében külön teológiát dolgoztak ki a műveletlen katonatömegek megnyerésére.

³² NIEDERHAUSER 1954. 315.

³³ I. BEBESI 2005.

Bibliográfia

Források

- BESZTUZSEV-RUMIN 1954 BESZTUZSEV-RUMIN, M. P. 1826 januárjában tett vallomásából. In: Dekabristák válogatott írásai. Szerk. Niederhauser Emil. Budapest, 1954. 265–274.
- BORISZOV 1954a BORISZOV, P. I. Vallomásaiból. In: Dekabristák válogatott írásai. Szerk. Niederhauser Emil. Budapest, 1954. 211–220.
- BORISZOV 1954b BORISZOV, P. I.: Az Egyesült Szlávok esküje. In: Dekabristák válogatott írásai. Szerk. Niederhauser Emil. Budapest, 1954. 243–244.
- BORISZOV 2007 BORISZOV, P. I.: Az Egyesült Szlávok Társaságának Szabályai. In: Az Újkori orosz történelem forrásai, XIX. század. Szerk. Filippov Szergej. Budapest, 2007. 124–125.
- FILIPPOV 2007 FILIPPOV Szergej (szerk.): Az újkori orosz történelem forrásai, XIX. század. Budapest, 2007.
- GORBACSEVSZKIJ 1954a GORBACSEVSZKIJ, I. I.: Emlékirataiból. In: Dekabristák válogatott írásai. Szerk. Niederhauser Emil. Budapest, 1954. 221–240.
- GORBACSEVSZKIJ 1954b GORBACSEVSZKIJ, I. I.: A csernyigovi ezred felkelése. In: Dekabristák válogatott írásai. Szerk. Niederhauser Emil. Budapest, 1954. 247–252.
- GORBACSEVSZKIJ 2007 GORBACSEVSZKIJ, I. I.: Feljegyzéseiből. In: Az újkori orosz történelem forrásai, XIX. század. Szerk. Filippov Szergej. Budapest, 2007. 122–123.
- NIEDERHAUSER 1954 NIEDERHAUSER Emil (szerk.): Dekabristák válogatott írásai. Budapest, 1954.

Szakirodalom

- BEBESI 2005 BEBESI György: Oroszország, a pánszlávizmus és a Balkán, a 19. sz. utolsó harmadában. In: A Balkán és a keleti kérdés a nagyhatalmi politikában. Szerk. Bodnár Erzsébet. Budapest, 2005. 89–95.
- BEBESI 2021 BEBESI György: A pre-bolsevizmus gyökereinél. A dekabristák és egy radikális alkotmánytervezet az 1820-as évekből. In: Pécsi Történeti Ruszisztika. MOSZT Könyvek 20. Szerk. Bene Krisztián. Pécs, 2021. 143–187.
- Dolmányos 1955 Dolmányos István: A Dekabristák. Budapest, 1955.
- Font et alii 1997 Font Márta – SZVÁK Gyula – NIEDERHAUSER Emil – KRAUSZ Tamás: Oroszország története. Budapest, 1997.
- HELLER–NYEKRICHS 1996 HELLER, Mihail – NYEKRICHS, Alexandr: Az Orosz Birodalom története. Budapest, 1996.

Könnyűlovasok a kukoricásban

Glazenap altábornagy visszaemlékezése az 1849. augusztus 2-i debreceni ütközetre

HERMANN RÓBERT

Absztrakt

A forrásközlemény az 1849. évi magyarországi orosz intervenció egyik összecsapásának, az augusztus 2-án vívott debreceni ütközetnek a történetével kapcsolatban ad közre egy eddig publikálatlan orosz forrást. Vlagyimir Grigorjevics Glazenap altábornagy egy lovashadosztály parancsnoka volt az orosz jobbszárnyon, és az ütközetet követően azzal vádolták, hogy elmulasztotta időben megtámadni a visszavonuló magyar csapatokat, és így teljessé tenni azok vereségét. Glazenap egy francia nyelvű cikkben válaszolt a vádakra, melyből kiderül, hogy ő maga már az ütközet elején kezdeményezte hadosztályának bevetését, azonban közvetlen felettese, Kuprijanov altábornagy leintette, Ivan Fjodorovics Paszkevics tábornagy, a fővezér pedig egyszerűen megfedkezett nemcsak az ő hadosztályáról, de az egész orosz jobbszárnyról is. Az eset jól példázza az orosz hadsereg merev parancsnoklási struktúráját, amely lehetetlenné tette a rugalmas reagálást a harcmezőn.

Kulcsszavak: orosz intervenció 1849, magyar szabadságharc, 1849 nyári hadjárat, debreceni ütközet, Vlagyimir Grigorjevics Glazenap, Ivan Fjodorovics Paszkevics

Az 1849 júniusában Magyarországra bevonuló, Ivan Fjodorovics Paszkevics tábornagy által vezetett orosz főszereg a főhadszíntéren nem aratott látványos sikereket. 1849. július 15–17-én Vácnál ugyan szembe került Görgei Artúr tábornok feldunai hadseregével, de Görgei kicsúszott a halálos ölelésből, és csapatait a Felvidékre vezetve, alaposan felborítva ezzel Paszkevics számításait. A Sajó és a Hernád vonalán vívott ütközetekben Paszkevics részenként vetette harcba hadosztályait, amelyeket a magyar csapatok vissza is vertek, majd július 29-én Tokajnál a magyarok átkeltek a Tiszán. Ezt követően augusztus 2-án Paszkevics személyesen vezette azt a támadást Debrecennél, amelynek során súlyos vereséget mért a vele szemben álló, Nagysándor József vezérőrnagy vezette I. had-

testre, amelyet Görgei a Tiszán történt átkelést követően oldalvédként különített ki a feldunai hadseregből.

Nagysándornak kb. 12 500–13 000 embere és 47 lövege volt, míg a Paszkevics által felvonultatott orosz hadsereg önmagában legalább 62 500 fő lehetett, 301 löveggel. A vereség igen súlyos volt (a magyar sereg állományának kb. 15%-át elveszítette, és az oroszok kezére került 4, illetve működésképtelen lett 8 löveg), ugyanakkor tekintve a bevetett erők arányát, az orosz fővezér sem lehetett elégedett csapatai teljesítményével. Túlereje élőerőben közel ötszörös, tüzérségét tekintve több mint hétszeres volt. Ekkora túlerő birtokában (önmagában a lovassága majdnem akkora volt, mint az egész magyar I. hadtest) kész csoda, hogy a magyar veszteség csak ekkora volt.¹

Pedig az orosz fővezér a magyar balszárny időben történő megtámadásával és vonalainak áttörésével nagyobb győzelmet is arathatott volna, csakhogy ez elmaradt. Ezt 1849-ben a félhivatalos „Österreichische Militär-Almanach” című évkönyv névtelen szerzője szóvá is tette a magyar szabadságharc hadtörténetét áttekintő összefoglalójában, és néven nevezte az elmaradt támadás felelősét, az orosz II. hadtest 2. könnyűlovas hadosztályának parancsnokát, Vlagyimir Grigorjevics Glazenap (Otto Woldemar von Glasenapp) altábornagyot: „Az orosz tábornagy rendelkezései még fényesebb eredménnyel jártak volna, ha a Glasenapp tábornok alatt a jobb szárnyon álló négy lovasezred a roham pillanatát nem hagyja kihasználatlanul.”² A szöveg 1850-ben önálló kötetben, némileg átdolgozott francia fordításban is megjelent, azaz, nemzetközi nyilvánosságot is kapott.³

Az ugyanebben az évben megjelent, Wilhelm Ramming von Riedkirchen ezredes, Julius Haynau tábornokszernagy tábornoki főnöke által írott/szerkesztett hivatalos osztrák összefoglaló valamivel tapintatosabban fogalmazott: „Annak érdekében, hogy elvágja az ellenséget a dél felé futó visszavonulási vonalától, a tábornagy most azt a parancsot adta Glasenapp altábornagynak, hogy a 2. könnyűlovas hadosztállyal kerül-

¹ RAMMING 1850. 404–407; MENYKOV 1851. III. 58–63; ROSONCZY–KATONA 1988. 252–254, 313–320, 358–361, 589–590; OREUSZ 2003. 322–327; SCSEBATOV 1984. 124–127; GYALÓKAY 1927. 48–82.

² SKIZZE [1849.] 207.

³ ESQUISSE 1850.

je meg az ellenséges állás balszárnyát. Úgy tűnik, hogy a 4 lovasezreddel végrehajtott döntő hadmozdulat kivitelezése késedelmet szenvedett vagy akaratlanul is késett, mert nem hajtották végre.”⁴

Áttérve az orosz forrásokra, Leontyin Pavlovics Nyikolai báró, cári szárnysegéd szemtanúként írta le naplójában a debreceni ütközetet. Ebben maga is értetlenségének ad hangot, hogy az orosz csapatok az iszonyatos erőfölényüket miért nem használták ki. A 2. lovashadosztályról és Glazenapról csak annyit ír, hogy a csata végén azt az utasítást kapta, „hogy az ellenséget egy mérföld távolságon keresztül üldözze, s aztán álljon meg a legközelebbi falunál”.⁵

1851-ben oroszul, majd németül a hivatalos orosz összefoglaló is napvilágot látott Pjotr Kononovics Menykov alezredes tollából. A mű – mint ezt Rosonczy Ildikó kutatásaiból tudjuk – Paszkevics személyes felügyeletével és instrukciói alapján készült, így nem csoda, hogy az orosz hadsereg számára kínos epizódokat és tényeket hallgatással mellőzte.⁶ Így járt el a debreceni ütközetnél a 2. könnyűlovas hadosztály elmaradt támadását illetően is. Miután ebben az esetben Paszkevics személyes felelőssége is felvethető volt, Menykov inkább hallgatással mellőzte az egészet. Az érdeklődő olvasó csak annyit tudhatott meg, hogy a hadosztály – az aznap már megtett 23 versztányi menetet követően – 7 versztányi távolságra üldözte az ellenséget.⁷

Andrej Mihajlovics Fatyjejev zászlós 1864-ben megjelent visszaemlékezése szerint „Jól ismert egy eset, ami a maga idejében nagy port vert fel: a Debrecen melletti csata idején a főhadiszállás segédtisztjei és futártisztjei nem tudtak előkeríteni egy lovas hadosztályt, amelyet a döntő pillanatban fel kellett volna használni, hogy megtámadja a magyar frontvonal bal szárnyát, mert a parancsnoka, hogy az ellenséges tűz elől elrejtse, egy kukoricásba vezényelte.”⁸

Dmitrij Szoncov, Paszkevics egyik segédtisztje, aki a tábornagy mellett volt Debrecennél, 1871-ben megjelent emlékiratában arról ír, hogy a magyar balszárny még az orosz támadás kibontakozása előtt megkezdte

⁴ RAMMING 1850. 405.

⁵ ROSONCZY-KATONA 1988. 319.

⁶ ROSONCZY 2021. 349–381.

⁷ MENYKOV 1851. III. 62.

⁸ FATYJEV 2011. 135.

a visszavonulását (amiben téved), „és nyugodtan vonult el 2. lovashadosztályunk mellett. Ezt a hadosztályt parancsnoka, Glazenap az egész katonaságát tökéletesen elrejtő sűrű kukoricásban állította fel – nyilván, hogy jobban lásson. Erről a jobbszárnyunkat képező hadosztályról nem tudtunk semmit, [Mihail Dmitrijevics] Gorcsakov [vezérkari főnök] sem, de még a főszállásmester, [Robert Friedrich] Freytag sem tudta, hol lehet. Mikor előre kellett volna küldeni, hogy a magyarok visszavonulásának útját állja, nem találták meg. Végül valami segédtsízt azzal a hírral futott be, hogy az ellenség megkerüli őket. Az illető Glazenap segédtsíztje volt; a hadosztály előkerült és parancsot kapott, hogy üldözze az ellenséget. A parancs azonban megkésett, a magyarok alaposan megelőztek bennünket.”⁹

1880-ban jelent meg Ivan Ivanovics Oreusz altábornagynak a magyarországi hadjáratról írott, komoly levéltári anyagot is hasznosító összefoglalója. Rosonczy Ildikó feltételezése szerint Oreusz a 2. könnyűlovashadosztály huszárdandárjának volt dandársegédtsíztje. Oreusz az összefoglalóban kemény szavakkal ostromozza a 2. lovashadosztály tétlenségét. „A legsűrűbb kukoricásba állítva, az ellenség elől tökéletesen el volt rejtve, de maga sem látott semmit. Amikor keresni kezdtük, hogy a magyarok útját elvágassuk vele, alig találtuk meg. A hadosztály parancsnoka utasítások hiányával magyarázta tétlenségét – és ez a kifogás teljes mértékben rávilágít arra, hogy akkoriban beosztott parancsnokaink, különösen azok, akik olyan parancsnok alá voltak beosztva, mint Paszkevics herceg, mennyire híjával voltak a kezdeményezőkézségnek, és mennyire féltek mindenféle önálló vállalkozás felelősségétől.” Röviddel odébb „kritikán aluliak”-nak nevezi az ütközetben kiadott taktikai utasításokat, majd ismét kitér arra, hogy a 2. lovashadosztály, amelyet a csapatok előnyomulásával egy időben a nagyváradi út elvágására kellett volna küldeni „nem tudni, milyen céllal egy átláthatatlan és alig járható kukoricásban kapott elhelyezést, ahol egyáltalán nem volt mihez kezdenie”. Holott, ha a nagyváradi úton lett volna, „talán a huszárok kivételével, Nagysándor egész hadteste megsemmisült volna”. Ugyanakkor érdekes módon Oreusz tartózkodik Glazenap megnevezésétől – ami arra mutat, hogy talán mégsem őt tartotta az elmaradt támadás fő felelősének.¹⁰

⁹ ROSONCZY-KATONA 1988. 253–254.

¹⁰ OREUSZ 2003. 325–326.

O. Sztrengnek, a II. hadtest első segédtisztjének 1889-ben megjelent emlékirata szerint Glazenap a Debrecen felé történő felvonulás közben „azt a parancsot kapta, hogy az országútról, melyen mi vonultunk, térjen le jobb felé, rendezze csapatait és várjon újabb utasításra. Balszerencsénkre az országúttól jobbra az egész vidék szinte közvetlenül a városig kukoricával volt bevetve, s a kukorica ebben az évszakban már olyan magasságú, hogy még az ulánusok pikájának hegye is alig látszott ki belőle. Elmondhatjuk, hogy itt eltűnt egy egész hadosztály, és ha a tábornagy egyenesen a hadosztályparancsnoknak küldött valamilyen utasítást, hadseregünk egy részére nem volt könnyű rábukkanni.”¹¹ Az ütközet leírásának végén kimondottan védelmébe veszi Glazenapot, mondván, hogy a 2. lovashadosztálynak szóló parancsot, „ha jött ilyen egyáltalán, miért nem a hadtestparancsnokon keresztül továbbították? A hadtestparancsnok alig néhány száz méternyire tartózkodott a lovasságától, megvolt a lehetősége, hogy több futárt is küldjön, következésképpen hamarabb megtalálta volna hadosztályparancsnokát a sűrű kukoricásban.”¹²

Andrej Ivanovics Delvig báró a hadsereg közlekedési ügyeinek felügyelőjeként volt jelen a debreceni ütközetben. Emlékirata szerint ha Glazenapnak a kukoricásban elhelyezett hadosztálya megtámadja a menekülő magyarokat, valamennyiüket élve elfogja. A tétlenkedő Glazenapról aztán olyan karikatúrák jelentek meg, amelyek a fején kukoricacsuhéból font koszorúval ábrázolták. Általában mindenki keményen bírálta.” Delvig nem vette magának a bátorságot, hogy ítéletet mondjon arról, Glazenap „milyen mértékben volt hibás azért, mert a diszlokáció értelmében nem mozdult a kukoricából. Az előnyomulásra ugyanis feletteseitől, akik valamennyien igen közel voltak hozzá, nem kapott semmiféle parancsot.”¹³

Mihail Dormidontovics Lihutyin, az orosz IV. hadtest törzsének tisztje nem volt jelen a debreceni ütközetben. 1875-ben megjelent emlékiratában hallomás alapján írt arról, hogy „a magyarok visszavonulási útjához megkerülő hadmozdulatra kiküldött lovashadosztályunk az út közelében egy kukoricásban harcrendben várakozott”. A magas kukoricából még

¹¹ ROSONCZY-KATONA 1988. 359.

¹² ROSONCZY-KATONA 1988. 361.

¹³ ROSONCZY-KATONA 1988. 590.

a dzsidások pikái sem látszottak ki. A hadosztály mozdulatlanul állt, nem támadott, „pedig az ellenség a közelében vonult el”. Lihutyin szerint az általa meg nem nevezett hadosztályparancsnokot elítélték a tétlensége miatt, de azzal védekezett, hogy hiába várta a parancsot.¹⁴

Pjotr Vlagyimirovics Alabin, a IV. hadtest 22. (kamcsatkai) vadász-ezredének ezredsegédtisztje 1888-ban megjelent visszaemlékezésében arról ír, hogy az orosz lovasságnak nem volt módja arra, „hogy megvív hasson Európa mindmáig legjobbnak tartott huszáraival, s ezzel növelje jó hírét...” Sőt, a debreceni ütközetben Glazenap tábornoknak „már odáig fajult a tehetetlensége, a bátortalansága, mondhatnánk gyávasága, hogy Nagysándor mellettük visszavonuló, a főszeregünk által már megvert hadoszlopait sem merte oldalba támadni. Megsemmisíthette volna az ellenséget, ehelyett ő, a kockázattól félve, s kihasználva, hogy a magasra nőtt kukoricásból nem látszanak ki a katonái, jobbnak látta csendben meghúzódní.”¹⁵

Végezetül roppant tanulságos Paszkevicz tábornagy életrajzírójának, Alekszandr Petrovics Scserbatovnak az eljárása. A tábornagy működését hat vaskos kötetben összefoglaló történeisz a debreceni ütközet kapcsán diadalmas hadvezérként mutatja be Paszkevicset, az orosz jobbszárny és a 2. lovashadosztály tétlenségét pedig jótékony hallgatással mellőzi; csupán a végjáték kapcsán ír annyit, hogy a tábornagy azért a 32. doni kozákezeredet küldte a futó magyarok üldözésére, mert a 2. könnyű-lovashadosztály „akkor még hátrább volt”.¹⁶

Az Österreichische Militär-Almanachban megjelent írás francia fordítása eljutott magához Glazenap altábornagyhoz is, aki szükségesnek látta, hogy válaszoljon a – szerinte – becsületébe gázoló állításra. A szöveg az osztrák Kriegsarchivban, a magyarországi hadjárat katonai iratanyagában maradt fenn.¹⁷ Érdekes módon nem egy, hanem két kéz írása, és az egyik írnok időnként csak egy-egy félmondatot írt be a szövegbe. Nem tudjuk, hogy maga a szöveg napvilágot látott-e valahol, mi az irodalomban nem leltük nyomát. Bizonyos, hogy Glazenap nem a Militär-Almanachban

¹⁴ ROSONCZY-KATONA 1988. 775.

¹⁵ ROSONCZY-KATONA 1988. 203–204.

¹⁶ SCSEBATOV 1984. 127.

¹⁷ Kriegsarchiv, Wien. Alte Feldakten. Krieg in Ungarn. Karton 1843. Hauptarmee unter Haynau 1849-13-27. „Aufsatz des G. Glasnapp [sic!] über die Schlacht von Debrezin.”

megjelent német, hanem az önálló kötetben megjelent francia változatra kívánt reflektálni, ugyanis a 2. bekezdésben egyértelműen ebből idéz.

„Egy osztrák lap, a *Militär-Almanach*, vázlatos beszámolót közölt a magyar háborúról, amelyben megdöbbenve találjuk a következő passzust:

»Az orosz tábornagy rendelkezései a felkelő oszlop teljes megsemmisítését eredményezték volna, ha Glazenap tábornok [aki a jobbszárnyon állt négy lovasezreddel] megragadja az alkalmas pillanatot, hogy döntő csapást mérjen az [visszavonuló] ellenségre.«¹⁸

Nem tudjuk, hogy a lap szerkesztője milyen minőségében vagy milyen indíttatás hatására engedi meg magának, hogy a legsúlyosabb katonai kérdésekben ilyen módon döntsön. Ha, mint ahogyan azt hinni szeretnénk, megjegyzése nem a legsötétebb aljasság gyümölcse, akkor is el kell ismerünk, hogy első osztályú képtelenségről tanúskodik, amivel kapcsolatban jó, ha egyetértünk. Amikor egy szent dologról van szó, mint a hírnév, az erkölcsi élet, a katona kincse, akkor egy könnyelmű állítás nagyon sajnálatos dolog, de ez a könnyelműség bűncselekmény, amikor a kérdéses katona negyvenkét évig feddhetetlenül szolgált, és amikor egy bátor és hűséges tiszt hírneve soha nem szenvedte a legkisebb csorbát sem.

Igen, kétségtelen, hogy a debreceni ütközet eredménye a legragyozóbb lett volna, ha a hadtestparancsnokom, aki a hadsereg jobbszárnyát irányította, a 2. hadosztályt, amely parancsnokának lenni szerencsém volt, támadásra küldte volna. De mivel nem szokásom elemezni előljáróim cselekedeteit és a cselekedeteiket kiváltó okokat, nem teszem fel ezt a kérdést, hanem egy olyat teszek fel, amely elsődleges: egy hadosztályparancsnoknak van-e vagy nincs hadtestparancsnoka, aki a hadsereg egy részét érintő ügyekben irányítja cselekedeteit, és mi lenne a katonai alárendeltséggel, hol lenne a főparancsnok, ha minden hadosztályparancsnok a saját akarata és kombinációi szerint cselekedne?

Ezt kellett volna látnia a szerkesztőnek, a szolgálatnak erre a sarkalatos alapjára, az alárendeltnek a vezetőivel szembeni kötelességeire kellett volna visszavezetnie elmélgését, ha megvan benne az a kényes figyelem, hogy egy becsületes nevet megkíméljen az indokolatlan sérelem igazságtalanságától.

¹⁸ A kapcsos zárójelben lévő részeket Glazenap az eredeti francia szövegből idézi.

De talán (amit nem szívesen hiszünk) azt akarta elhíttetni velünk, hogy nem teljesítettem a nekem adott parancsokat? Ha ez így lenne, akkor már nem is hiba lenne, amit elkövetett, hanem egy feddhetetlen katona megrágalmazásának büntetést követte volna el, és egy olyan magatartás gyalázatos voltát tulajdonítaná neki, amelyet a katonai törvények könyörtelensége halállal büntet. És ez a könyörtelenség érthető, hiszen nincs katonai rend e vak alárendeltség, e passzív engedelmesség nélkül, amely nem engedi meg senkinek, nem mondjuk, hogy ne hajtsa végre a kiadott parancsokat, azt sem, hogy akár egy másodpercre is késleltesse azok végrehajtását.

Most pedig, mondja ki a szerkesztő, lehet-e egy olyan rangú ember, mint én, olyan hírnévvel, amelyet méltán szereztem, félig-meddig bűnös? Nem, természetesen nem, de mivel túlságosan is nyilvánvaló, hogy minden alap nélkül, a tények legcsekélyebb ismerete nélkül cselekedett, ezért természetes, hogy csak hibázhatott, és ez az, ami miatt büntudatot kell éreznie.

A katonai vezetők cselekedeteinek értékeléséhez bizonyára tudatosságra¹⁹ és tudományra egyaránt szükség van. Ebből az elvből kiindulva joggal állíthatom, hogy ha a szerkesztő minden információval felvértezte volna magát, minden részletet elemzett volna, pontos képet alkotott volna a nekem kijelölt helyről, a nekem adott parancsokról, végül az egész ügy lefolyásáról, akkor minden kétséget kizáróan meg lenne győződve arról, hogy ez a Glazenap tábornok, az ő rágalmainak tárgya, nemcsak mindent megtett, ami tőle függött, hanem talán még túl is teljesítette a kötelességét. Ehelyett a szerkesztő kényelmesebbnek találta, hogy ne kelljen mindezen információk után kutatnia, amelyeket ráadásul nagyon könnyen megszerezhetett volna azoktól, akiket az osztrák kormány a hadosztályomhoz csatolt, és ez az eszköz volna, azt hiszem, a legillendőbb és a legkönnyebben követhető.

Ezen, jóhiszeműséggel jelzett eljárás követésével megtudhatta volna, hogy hadosztályomat több mint egy órán át vezették, azon sűrű kukoricások egyikében, ameddig a szem ellát, amelyek mindenütt megtalálhatók Alsó-Magyarországon, s amelyeknek vastagsága és magassága olyan, hogy tíz lépés távolságban tökéletesen elrejtene egy lovast a lovával együtt.

¹⁹ Az eredetiben *conscience* szerepel, ami lelkiismeretnek és léleknek is fordítható.

Ugyanakkor azt is mondják, hogy az ütközet kezdetén kötelességemnek tartottam, hogy ezt a kukoricást egész hadosztályommal együtt elhagyjam, csak azért, hogy lehetőségem legyen a nyílt terepen, ahol a tűz akkor igen nagy volt, az ellenség ellen fellépni, de amint csapatomat csatarendbe állítottam, hadtestparancsnokom, Kuprijanov tábornok, sürgető kérésem ellenére megparancsolta, hogy azonnal térjek vissza a kukoricásba, amelyet az imént elhagytam. Később ugyanez a tábornok és néhány pillanattal előtte Plautyin tábornok főhadsegéd jöttek megnézni az általam elfoglalt állást, és ez utóbbi még azt is javasolta, hogy a Hannoverhuszárezreddel, amely a hadosztályom élén csatarendbe állt, frontálisan támadjam meg az ellenséget. Kuprijanov tábornok azonban nem osztotta ezt a véleményt, és a gyalogságához, Plautyin tábornok pedig a 3. lovas-hadosztályhoz ment. Mivel így elszigetelve láttam magam, anélkül, hogy sejtettem volna, milyen célból tartanak ebben a kukoricásban, kötelességemnek tartottam, hogy magam is felderítsem az ellenség helyzetét, amely a csapatom előtt állt. Ez a felderítés csak negyedórát tartott, és garantálom, hogy lelkiismeretesen, tapasztalt katonaként és a legpontosabb módon végeztem, mivel az a megtiszteltetés ért, hogy ezt a herceg tábornagy offenszégének²⁰ tudtára adjam; de mivel ez az egész összecsapás két és fél óra alatt befejeződött, a harc további része csak nagyon rövid ideig tartott.

Mire a hadsegédek, akiket parancsokért küldtem, visszatértek, már elhagytam a kukoricást, és ekkor kaptam a herceg tábornagtól azt a szóbeli parancsot (az egyetlen fennmaradt parancsot, amelyet az ügy során kaptam), hogy távolabb, Derecske falu irányában menjek előre, hogy megtudjam, nincs-e ott az ellenség, és hogy elkergessem, ha a legkisebb ellenállást is tanúsítaná. A már odaküldött kozákok semmit sem fedeztek fel, én magam pedig, amikor hadosztályommal megérkeztem arra a helyre, amelyet Offensége nagyon pontosan megjelölt nekem, láttam, hogy a Nagyvárad felé vezető úton, amelyet az ellenség elfoglalt, egyetlen gyalogos sem maradt, akik, mint később meggyőződtem róla, a legnagyobb rendetlenségben vonultak vissza az előttem hatalmas területen elterülő kukorica fedezékében.

²⁰ Paszkevicsnek

Mivel azonban a megbízhatóbb tájékoztatást akartam adni, felmásztam egy meglehetősen meredek magaslatra, amely a jobb oldalamon volt, és mintegy két lánc távolságban egy védsánc közepén és ugyanabban az irányban felfedeztem az ellenséges lovasság roncsait, amelyek a tüzéség egy részével együtt sietve vonultak vissza. Nyilvánvaló volt, hogy elérni azt lehetetlenség volt, annál is inkább, mivel a nap kezdett lenyugodni. Ráadásul pontos parancsot kaptam, hogy ne nyomuljak a számomra kijelölt helyen túl, és ha erről a helyről azonnal előre küldtem néhány száz kozákot, ez olyan döntés volt, amelyet, úgy véltem, az előőrs vezetőjeként meg kell hoznom, hogy az ellenséget zaklassam és szorosan kövessem, hogy a szükséges adatokat megszerezsem a hátráló mozgulatairól.

Természetes, hogy mindezeket a részleteket azonnal közöltem a herceg tábornaggal, és másnap a kozákjaimtól megtudtam, hogy az ellenség olyan sietve vonult vissza, hogy egész éjszaka egyetlenegyszer sem állt meg.

Ez a részletek és tények valós bemutatása. A legszigorúbb bírák is elfogadják ismerni, hogy kötelességemet lelkiismeretesen teljesítettem, sőt talán túl is teljesítettem; egyszóval, egyet fognak érteni abban, hogy a helyszínt minden ponton gondosan felderítettem, az ellenség helyzetét felfedtem, jelentésemet azonnal és a legpontosabban elkészítettem.

Nem érdekel egy tudatlan és elfogult kritikus ítélete, aki a tények ismerete nélkül, lelkiismeretes vizsgálat nélkül, de csak személyes indítékoktól vagy talán gyűlölettől vezérelve nem habozik megtámadni a saját becsületét. Azt mondom, hogy a saját becsületét, mert a becsület és lelkiismeretes ember hírneve a vagyonom és az egyetlen elégtételem. Igen, ez az egyetlen elégtételem: mivel méltóságom érzete túl nagy ahhoz, hogy abból a *Militär Almanach* szerkesztőjétől akarnék venni; nem akarok abból semmit, csak a durva és igazságtalan hibák miatt neheztelek, amelyeket hagyott becsúszni egy olyan folyóiratba, amelynek irányzatát szeretném becsülni.”

A szövegre az eddigi szakirodalomban egyedül a kiváló hadtörténész, Gyalókey Jenő utalt a debreceni ütközetről szóló tanulmányában, azzal, hogy Glazenap tétlenségének okairól „ebből se tűnik ki semmi, Glasenapp meg se érthető tétovázásán kívül”.²¹

²¹ GYALÓKEY 1927. 69.

Véleményem szerint Gyalókaynak nincs igaza: alighanem nem olvasta végig a szöveget, talán mert untatta őt Glazenap terjengős fejtegetése a katonai becsület fontosságáról és az előljárók iránti engedelmesség mibenlétéről. A szöveg ugyanis fontos adatokat tartalmaz. Kiderül belőle, hogy Glazenap felismerte azt, hogy a lovashadosztály időben történő bevetése milyen hatással lehetne (lehetett volna) a visszavonuló magyar seregére. Időben szólta is hadtestparancsnokának, Pavel Jakovlevics Kuprijanov altábornagynak, a II. hadtest parancsnokának – azonban az leintette, dacára annak, hogy Nyikolaj Fjodorovics Plautyin altábornagy, főhadsegéd, a 3. gárda könnyűlovas hadosztály parancsnoka maga is pártolta Glazenap javaslatát. Kuprijanov aztán a harcvonalba ment, akárcsak Plautyin, valamint Alekszandr Ivanovics Usakov altábornagy, a II. hadtest vezérkari főnöke is. Kuprijanov rövidesen megsebesült, a hadtest parancsnokságát pedig Ivan Mihajlovics Labincov altábornagy, az 5. gyalogos hadosztály parancsnoka vette át. Labincov maga is engedélyt kért Paszkevicstől az előnyomulásra, de ezt nem kapta meg. Az előnyomulási parancs – Sztrenge emlékirata szerint – csak este hat óra tájban érkezett meg.²² Ezt Nyikolai báró naplója is megerősíti, aki szerint Paszkeviccs csak Debrecen megszállását követően rendelte előre a jobbszárnyat.²³

Összességében tehát Glazenap – ha a védőiratnak hinni lehet – úgy viselkedett, ahogy azt a fővezér egy alárendelt orosz tábornoktól elvárta. Kapott egy parancsot, aminek eleget tett, s miután hadtestparancsnoka nem mutatott hajlandóságot arra, hogy a fővezér utasítása nélkül küldje őt támadásra, tudomásul vette a helyzetet és engedelmeskedett. Kuprijanov megsebesülése miatt a közvetlen felettese ideiglenesen kiesett, az ideiglenes hadtestparancsnok Labincov pedig ugyanúgy járt Paszkeviccsele, ahogy korábban Glazenap Kuprijanovval – a tábornagy leintette, amikor a jobbszárnyon álló hadtest előnyomulását javasolta. A védőirat kitétele alapján még azt is feltételezhetjük, hogy a saját elhárításából felderítésre induló Glazenap maga jelentette Paszkeviccsnek a magyarok visszavonulását, és a tábornagy ennek hatására adta ki a II. hadtest előnyomulását végre elrendelő parancsot. A fővezér – aki

²² ROSONCZY–KATONA 1988. 360–361.

²³ ROSONCZY–KATONA 1988. 318–319.

a július 15–17-i váci csatából azt a következtetést vonta le, hogy jobb, ha nem engedi szabadon ténykedni a hadtestparancsnokait – egymaga irányította a debreceni ütközetet, és az engedelmességhez szokott és szoktatott hadtest- és hadosztályparancsnokok óvakodtak attól, hogy öntevékenységgükkel magukra zúdítsák a tábornagy haragját.

Más kérdés, hogy így a szép alkalom elillant. A szövetséges cs. kir. hadseregben egy rámenős lovassági parancsnok (pld. Franz Ottinger) aligha szalasztotta volna el az alkalmat, hogy parancs nélküli támadással megpróbáljon kiérdemelni egy Mária Terézia Katonai Rendet. A feltétel nélkül engedelmességre épülő orosz hadseregben ez elképzelhetetlen volt. Ahogy modern katonai nyelvezettel mondják: a parancsorientált vezetési modell győzött a feladatorientált modell felett. Megjegyzendő, hogy Paszkevicznek a tétlenül maradt jobbszárnyon kívül még így is mintegy 40.000 ember állt a rendelkezésére 179 löveggel – azaz, még így is háromszoros élőerő- és négyszeres tüzérségi fölénnel rendelkezett – de hát valakit mégiscsak felelőssé kellett tenni a kudarcért.

Glazenapon aztán rajta maradt a szégyen és a kudarc. Miután élő bizonyága volt a tábornagy hadvezéri alkalmatlanságának, le is váltották a hadosztály éléről.²⁴ Emellett joggal feltételezhetjük, hogy maga a védőírat sem jelent meg, hiszen alázatos kitételei ellenére mégiscsak komoly kritikát tartalmazott előljáróival, a súlyosan megsebesült Kuprijanovval és az ütközetet vezénylő Paszkeviccsel szemben.

²⁴ I. Miklós – Paszkevic, Carszkoje Szelo, 1849. nov. 5/17. magyar fordításban közli SCSEBATOV 1984. 337–338; ROSONCZY–KATONA 1988. 775.

Bibliográfia

Források

- FATYEJEV 2011 FATYEJEV, Andrej: Világostól – Krímig. Egy magyar-barát orosz huszártiszt emlékeiből. Ford. Horváth Iván és Zsatkovics Kálmán. Budapest, 2011.
- ROSONCZY–KATONA 1988 A magyarországi hadjárat 1849. Orosz szemtanúk a magyar szabadságharcról. S. a. r. ROSONCZY Ildikó és KATONA Tamás. Ford. Rosonczy Ildikó és Gerencsér Zsigmond. (Bibliotheca Historica). Budapest, 1988.

Szakirodalom

- ESQUISSE 1850 Esquisse de la Guerre de Hongrie en 1848 & 1849. Traduite de L'Almanach Militaire Autrichien. Vienne, 1850.
- GYALÓKAY 1927 GYALÓKAY Jenő: A debreceni ütközetről (1849. augusztus 2.) *Hadtörténelmi Közlemények* 28. (1927), 48–82.
- MENYKOV 1851 III. [MENYKOV, Pjotr Kononovics]: Bericht über die Kriegsoptionen der russischen Truppen gegen die ungarischen Rebellen im Jahre 1849. Berlin, 1851. I–III.
- OREUSZ 2003 OREUSZ, Ivan Ivanovics: Oroszország háborúja a magyarok ellen 1849-ben. Fordította, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Rosonczy Ildikó. Budapest, 2003.
- RAMMING 1850 [RAMMING, Wilhelm]: Der Feldzug in Ungarn und Siebenbürgen im Sommer des Jahres 1849. Pesth, 1850.
- ROSONCZY 2021 ROSONCZY Ildikó: Paszkevics tábornagy és a hadtörténész Menykov az 1849-es magyar hadjáratról. *Hadtörténelmi Közlemények* 134. (2021), 349–381.
- SCSERBATOV 1984 SCSERBATOV, Alekszandr Petrovics: Paszkevics Magyarországon. Ford. Gerencsér Zsigmond. S. a. r. Katona Tamás. (Bibliotheca Historica). Budapest, 1984.
- Skizze [1849] Skizze des Feldzuges in Ungarn 1848-1849. In: Oesterreichischer Militär-Kalender für das Jahr 1850. Erster Jahrgang. Hrsg. Hirtenfeld und Meynert. Wien, [1849.]

„Arad és Szentpétervár”: az orosz „alternatíva” 1849 nyarán

CSORBA LÁSZLÓ

Absztrakt

1849 nyarán, a szabadságharc végnapjaiban a magyar kormányzat azzal is igyekezett megosztani az osztrák és az orosz hadsereg nyomasztó túlerejét, hogy felajánlotta a magyar koronát a cári család valamelyik tagjának. Abban bíztak, hogy a közép-európai dinasztikus térfoglalás hatalmpolitikai vonzereje szembefordíthatja a szövetségeket egymással, miközben a 48-as törvények mint alapfeltétel (alkotmányos monarchia) érvényesülése garantálja a magyar nemzeti önrendelkezést. Ám erősebb volt az abszolutista uralkodók konzervatív szolidaritása és a „lázadókkal” szembeni ellenszenv, így a tárgyalásokat elutasították. Az orosz „alternatívához” kapcsolódó álhírek, alaptalan illúziók, várakozások és remények azonban elterjedtek a Délvidéken összezsúfolódó katonaság és a menekülő tömegek soraiban, hozzájárulva ahhoz a csalódáshoz, majd vándorláshoz, amellyel ezek körében a világosi fegyverletételt fogadták.

Kulcsszavak: 1848/49, szabadságharc, önrendelkezés, cári túlerő, koronafelajánlás, fegyverletétel, árulási vád

Az az elképzelés, hogy az önvédelmi háborúját vívó, független magyar állam képviselői az osztrák császári hatalmat megsegítő orosz cári haderővel esetleg politikai (!) kérdésekről is tárgyalhatnának, minden jel szerint Pesten, az 1849. június 26-án tartott minisztertanácson merült fel először. A hadügyminiszter, Görgei Artúr tábornok az orosz benyomulás hírei kapcsán – többek között – nemcsak azt javasolta, miszerint a kormány „[i]smerje el annak lehetetlen voltát, hogy meglévő eszközeinkkel egyszerre győzedelmeskedjünk mind az orosz, mind az osztrák hadsereg felett”, továbbá „máris vonja össze valamennyi seregünket a Duna jobb partjára, az Ausztria elleni utolsó csapásra”, de azt is, hogy

„az orosz hadsereg előrehaladását [...] békés alkudozások megkísérlésével próbálja meg késleltetni”.¹

Vajon miről szólhatnának ezek a „békés alkudozások”? A körülmények úgy hozták, hogy a közelebbi „témakör” megjelölésére is a tábornoknak nyílt alkalma először. Történt ugyanis, hogy a nyári hadjárat során, miközben a főhadsereg egy részét Komárom várából a délvidéki összpontosításra vezette, az egyik üldöző orosz seregarancsnok, „[Alekszander Sztjepanovics] Hruljov ezredes július 20-án Losoncra ért, s itt közvetlenül szemben találta magát egy körülbelül 9000 emberből és 40 ágyúból álló magyar haderővel (I. hadtestünkkel Apátfalván), tehát abban a nyilvánvaló veszélyben forgott, hogy megtámadják és tönkreverik, hiszen többnapj járóföldnyire volt minden segítségtől. A veszélyből Hruljov ezredes hadikövetek küldésével iparkodott szabadulni.”²

A hadicsel ősi eszköze a háborúnak, így amikor Görgei, az először Nagysándor József tábornoknál, majd Rimaszombatnál járt, jelentkező hadi követektől, Kotljarovszkij kapitánytól és Rüdiger főhadnagytól hiába kérte az írásos felhatalmazást, és így rögtön átlátott a szitán, nem „sértődött” meg a próbálkozáson, hanem igyekezett azt előnyére fordítani. A beszélgetés során nemcsak az orosz üldöző csapatok helyzetéről nyert értesüléseket, de világossá vált számára, hogy az azonnali fegyverszüneti javaslat „célja [...] nem lehet más, mint visszavonulásunk késleltetése”. A hadi követek Görgei felszólítására írásba is foglalták az „ajánlatot”, ami a hadsereg megadása esetén kizárólag a legénység és a tisztek további sorsára vonatkozóan tartalmazott jövőbeli garanciákat. A tábornok emlékirataiban ugyanakkor megjegyzi, „[f]igyelmeztettem gróf Rüdiger [fő]hadnagyot, hogy a hadseregnek mindenekelőtt az ország jövőjére nézve kellenek biztosítékok”, mire „[ő] úgy vélekedett,

¹ GÖRGEI 1988. 190. – Horváth Mihály nem említi Görgei előadásának ezt a részletét, de ez természetesen nem jelenti azt, hogy nem hangzott el, lásd HORVÁTH 1865. 217–219, vö. HERMANN 2009. 378–381.

² GÖRGEI 1988. 290. – A hadi követek jelentkezését Alekszandr Petrovics Scserbatov herceg, cári altábornagy is – aki a Paszkevics hercegről készített monumentális életrajzában megírta a magyarországi hadjárat történetét – a szorult helyzetből következő improvizálásnak tekintette, megemlítve I. Miklós cár erre vonatkozó megjegyzését: „Hruljov felettből mulatságos dolgot művelt.” lásd SCSEBATOV 1984. 112–113.

az ország érdekében megígérheti, hogy a cár szószólója lesz ügyünknek az osztrák császárnál.”³

A valóságban azonban Görgei még tovább ment a célozgatással. A helyzetet arra használta fel, hogy megpróbálja Iván Fjodorovics Paszkevics herceget, az orosz fővezért kifejezetten politikai irányban informálni a tárgyalások lehetséges irányáról. Visszaküldve a hadi köveket, rájuk bízott levelében nemcsak azt jelezte, hogy a fegyverszünetet egyelőre nem fogadhatja el, mert arról előbb tábornoktársaival és hadparancsnokaival tanácskoznia kell, hanem azt is, hogy „[n]ézetimet egész Magyarország lehető megbékéltetése iránt Katlaroff⁴ kapitány úrral négy szem közt közöltem”. Amikor pedig e levelének másolatát a közben a délvidéki összpontosítás helyszínére, Szegedre tartó magyar kormánynak is megküldte, ehhez a ponthoz a következő értelmező magyarázatot fűzte: „A kormánynak felvilágosító irányzól szolgáljon, hogy a negyedik pontban említett közlés abból állott, hogy Magyarország a maga szorongatott helyzetében hajlandóbb lenne egy orosz, mint egy osztrák fejedelmet elfogadni, s hogy Paszkevics ez iránt a magyar kormánnyal alkudozásba léphetne.”⁵

Íme, csírájában előttünk áll az, amit a címben orosz „alternatívának” neveztünk: egy olyan politikai perspektíva koncepciója, amely a végzetes katonai helyzetben nemcsak éket verne a független Magyarország elnyomására szövetkező abszolutista nagyhatalmak közé, de – kellően kidolgozva – mintha valamiképp „megoldást” kínálna arra az alapvető problémára is, amely miatt a magyar önvédelmi háborúra egyáltalán sor került. Nehéz, sőt kétségbeesett helyzetben váratlan, merész javaslatok születhetnek, és ha nem is oldják meg azonnal a problémát, már maga a fölvetésük időt nyerhet, újabb mozgásteret nyithat a legnehezebb helyzetben lavírozóknak. Az orosz „alternatíva” mérlegelése több szinten is kaphatott ilyesféle értelmet az élethalálharcát vívó magyar katonai és politikai vezetők szemében. Ha hadicsel volt Hruljov ezredes időhúzó békeajánlata, éppúgy bizonyos értelemben „hadicsel” lehetett megcsil-

³ GÖRGEI 1988. 287–288.

⁴ Katlaroff vagy Kotlaroff: a Kotljarovszkij név korabeli átírata.

⁵ HORVÁTH 1865. 336–337.

lantani egy szélesebb hatalompolitikai perspektívát azon orosz hadvezetés előtt, amelynek az osztrákokkal kialakuló súrlódásairól ekkoriban már kaptak bizonyos híreket a magyar oldalon is.

Görgei valóban körbekérdezette tisztikarát a Hruljov–Kotljarovszkij–Rüdiger-féle ajánlatról, majd újabb levélben arról tájékoztatta az orosz fővezért, hogy serege szerint az 1848 tavaszán szentesített törvényekhez ragaszkodás bármely fegyverletétel előfeltétele.⁶ Ezt a második levelet még július 22-én megbízottai, Batthyány László gróf és Mednyánszky Ede báró századosok juttatták el Hruljov ezredeshez, aki a helyzetről minden bizonnyal tájékoztatta felettesét, Fjodor Vasziljevics Rüdiger lovassági tábornokot.⁷ Ám a jelek arra utalnak, hogy a III. orosz hadtest parancsnoka közben maga is gondolkodhatott azon, amire Hruljovék időnyerő hadicselből kényszerültek: vagyis, hogy Görgei leleményes hadmenetét esetleg tárgyalások kezdeményezésével lehetne lassítani. Számára ugyanis súlyos csalódást okozott a váci orosz kudarc: az, hogy nem sikerült megsemmisíteni a magyar főseregnek a Délvidékre tartó, jelentős átcsoportosítását. Saját akcióját ugyanakkor – amiként Rosonczy Ildikó meggyőzően bizonyítja – alighanem egy idealista honleány, özv. Bory Miklósné Hellenbach Karolina bárónő unszolására döntötte el, aki szeretett volna segíteni abban, hogy véget érjen a vérontás, és fel is ajánlotta, hogy titokban elviszi üzenetét és választ is hoz rá.⁸ A július 19-én, Balassagyarmaton kelt levelet az asszony 24-én reggelre valóban letette a közben már Alsózsoltán tartózkodó magyar seregvezér asztalára. E levélben Rüdiger egyfelől elismerő szavakkal méltatja ellenfele vitéz és becsületes „katonai jellemét”, másfelől utal szerinte kilátástalan katonai helyzetére, majd így folytatja: „teljes bizalommal kínálom fel önnek,

⁶ HORVÁTH 1865. 367.

⁷ GÖRGEI 1988. 296. – Rosonczy Ildikó teljes joggal felveti, hogy erősen kérdéses, vajon a hadi követek által írásban „fölgajánlott” feltételeket Hruljov egyáltalán közölte-e Rüdiger tábornokkal, mivel azok szöges ellentétben álltak a szövetségeseeknek azzal az 1849. június 10-i megállapodásával, hogy a hadifogságba kerülőket származási hely szerint ki kell adniuk egymásnak. Lásd ROSONCZY 2019. 161–162. – Mivel e „feltételeket” Görgei nem ismételte meg válaszeleveleiben, így ez utóbbiakat viszont az orosz ezredes nyugodtan továbbbíthatta előjáróinak.

⁸ GÖRGEI 1988. 476. – Rüdiger dilemmáit, helyzetét részletesen bemutatja ROSONCZY 2019. 167–168.

uram, a tárgyalások útját. Kérem, tudassa velem azokat a föltételeket, amelyek mellett lehetők tartaná az önre nézve most már egyenlőtlen küzdelemnek véget vetni; s én sietek őfőméltóságának, az orosz császári hadsereg fővezérének erre vonatkozó rendelkezéseit kikérni.”⁹

Görgei tábornok nem kezdett önálló útkeresésbe, így elegánsan visszafordította Rüdiger gesztusát. Leszögezte, hogy „Magyarország megmentéséről van szó, melynek politikai létét az osztrák császár és közvetlen környezete meg akarja semmisíteni, [és így] [...] nekünk mindaddig küzdenünk kell, amíg békés polgártársainkat meg nem mentjük a leigáztatás veszélyétől, vagy amíg az egyenlőtlen küzdelemben el nem vérzünk.” Ám épp ezért „kötelességemnek tartom a Magyarország ideiglenes kormánya és herceg Paszkevics orosz tábornagy közti titkos tárgyalások útját megnyitni és egyengetni, ha ez utóbbi jónak látná tudatni velem, milyen feltételek mellett köthetne Magyarország öfelségével, az orosz császárral békét; és hogy ebben az esetben én Oroszország részére még Magyarország tökéletes leigáztatásánál is kedvezőbb eredményt helyezhetek remélhetőleg kilátásba”.¹⁰

Ha a magyar–orosz érintkezés e pontján megállunk egy pillanatra, megállapíthatjuk, hogy még ha fel is bukkant korábban a magyar oldalon az a gondolat, hogy az orosz hadsereggel legalább időnyerés céljából fel kellene venni a kapcsolatot, valójában két véletlen (Hruljov katonai hibája, illetve Boryné fellépése miatt az ingadozó Rüdiger váratlan, egyéni akciója) eredményezte azt, hogy erre végül az orosz oldal kezdeményezése révén került sor. És miközben Görgei nagyon helyesen megragadta a kínálkozó lehetőséget, hiszen nem tudhatta, milyen valóságos esély rejlik mögötte, az már a helyzet jóformán akaratlan következménye volt, hogy a tárgyalások hírei hamarosan terjedni, sőt dagadni kezdtek, hamar egybekapcsolódva különféle alaptalan vágyakkal és reményekkel. A tábornok – ahogy emlékirataiban is utalt rá – végig nyilvánosan tárgyalt a hadi követekkel, és lényegében semmit sem titkolt e lépésekből, már csak azért sem, mert ezzel vélte a legjobban cáfolni a róla terjedni

⁹ GÖRGEI 1988. 304. – Paszkevics fővezérnek ugyan voltak fönntartásai Rüdiger eljárását illetően, és erről a cárt is értesítette, de nem akadályozta meg beosztottja akcióját. Lásd CSERBATOV 1984. 111.

¹⁰ GÖRGEI 1988. 305–306.

kezdő gyanúsításokat.¹¹ Horváth Mihály is jelzi, hogy „Görgey főhadiszállásának tisztjei már szélteben kezdtek volt beszélni, hogy a magyar koronát az orosz cárnak Konstantin nagyherczeg, vagy Leuchtenberg herczeg számára kellene felajánlani.”¹² A tábornok arra is felfigyelt, hogy „a tudvalévő pisztolycsere”¹³ híre is elterjedt Szegeden. Jelentőségét túlbecsülték. Azt újságolták, hogy én máris a legjobb egyetértésben vagyok az oroszokkal; megbízottaik állandóan ott járnak főhadiszállásomon; a parancsom alatt álló hadsereg tisztjei fraternizálnak az orosz tisztekkel; a háború már csak színleg folyik tovább, és ha nekem szabad kezem lenne a kormánytól, Magyarország és Oroszország már régen békét kötött volna, a kormánnyal azonban az oroszok nem állnak szóba; a haza megmentése már csak békés úton képzelhető el, és csakis én általam; mert csak én velem – az 1849. április 14-i függetlenségi nyilatkozat nyílt ellenzőjével – tárgyalnának akár az osztrákok, akár az oroszok; és így tovább.”¹⁴ Az orosz „alternatíva” tehát mint híresztelés is elindult a maga útján, még hozzá szorosan hozzákapcsolódva a Görgei tábornok személyéhez tapadó illúziókhoz, mindinkább elterjedve abban a közegben, amely az események résztvevőit, környezetét, a velük érintkezőket egyre tágulóbb gyűrűkben körbevette.

A rimaszombati tárgyalásokról és az ezzel kapcsolatos saját lépéseiről szóló üzenet (Bonis Sámuel kormánybiztos részletes jelentése és annak okmánymellékletei) közben valóban utolérte a Szegedre érkező kormányt, és a július 30-i minisztertanács megvizsgálta a tábornok in-

¹¹ GÖRGEI 1988. 306–307.

¹² HORVÁTH 1865. 338. – Az utalás Konsztantyin Nyikolajevics nagyhercegre (1827–1892), I. Miklós cár fiatalabbik fiára, illetve a cár vejére, Maximilien de Beauharnais leuchtenbergi hercegre (1817–1852) vonatkozik, aki Marija Nyikolajevna nagyhercegnőnek, a legidősebb cárléánynak volt a férje.

¹³ A katonadiplomáciai érintkezésben az ellenfelek között a szolgálati felszerelési tárgyak, fegyverek stb. cseréje mondhatni évezredek óta a kölcsönös nagyrabecsülés jele; a Hruslov-féle hadikövetek, majd Görgei küldöncei is a maguk és parancsnokaik nevében részt vettek e szokásban (kancsukák, szolgálati övek, pisztolyok cseréje). Lásd GÖRGEI 1988. 207, 478. Ám megjegyzendő, hogy amikor Paszkevicz tábornagy erről tudomást szerzett, szigorúan megtiltotta, mert úgy vélte, ellentétes a cári hadsereg magyarországi „küldetésének” erkölcsi beállítással (lázadó alattvalók nem lehetnek morálisan egyenrangú cserepartnerek stb.). Lásd ROSONCZY 2019. 166. – A fegyverek emiatti visszaküldését Görgei is említi. Lásd GÖRGEI 1988. 357–358.

¹⁴ GÖRGEI 1988. 351.

tézkedéseit. Nem csodálkozhatunk azon, hogy bizalmatlanságot keltett a seregvezérnek az az eljárása, miszerint „az orosz fővezérnek adott válaszában a volt király által jóváhagyott 1848 évi törvényekre, mint a harcnak a jelen stádiumban is végcéljára hivatkozik”, amit pedig már a tavasz óta felülírt az április 14-iki *Függetlenségi Nyilatkozat* új közjogi realitása.¹⁵ Ebben a helyzetben Szemere Bertalan miniszterelnök és Batthyány Kázmér külügyminiszter „Görgei táborába küldetnek a végre, hogy minden fenforgó kérdéseket a felső tábor és Görgei hadvezér irányában a haza érdekében, az egyetértés és törvényes függés szilárd biztosításával intézzenek el.”¹⁶

És vajon mit szolt a minisztertanács az orosz „alternatívához”? Nos, e vonatkozásban a kormány egyértelműen azon az úton lépett tovább, amelyet Görgei nyitott meg. A minisztertanácsi határozat ugyanis így folytatódik: „a kormány szükségesnek tartja az oroszok által nyújtott közlekedési fonalat felfogni s magának ez úton az orosz udvar Austria és Magyarország iránti politicája felől tájékozást szerezni. – Ez okból a két kiküldött ministert e tárgyban is megbízva olly utasítással látja el, miszerint ha Görgei táborába érkeztek akkor akár közvetlenül, akár felügyeltek alatt a megkezdett ösvényen rés nyitattának előttök a magyar nemzet politikai helyzetéről és szándékairól az orosz hatalom organumaival értekezni, ebbeli eljárásunknak alapjául és kiindulópontjául tekintsék azt, hogy a magyar nemzet [...] függetlenségét s területi épségét tüzte ki véres küzdelmeinek céljául – de azzal az ország jövőendő kormányrendszere nézve semmit előre nem határozott, sőt kezeit szabadon tartotta meg arra nézve is, hogy a körülményekhez képest önállóságának alapján akár fejedelmet is válasszon más uralkodóházból, kirekesztettnek csak az ausztriai tekintvén.”¹⁷

Görgei tábornok Vámospércsen, augusztus 2-án találkozott a miniszterekkel, és tőlük arról értesült, hogy a politikai cél immár a magyar

¹⁵ A minisztertanácsi döntést hasonlóan értékeli HERMANN 2020. 122. – Mivel a végnapokban a fegyverletétel problémái a legszorosabban összefonódtak az orosz „alternatíva” alakulásának részleteivel, így Hermann írása ez utóbbi témakörben is a legújabb eredményeket összegező elemzésnek tekinthető.

¹⁶ Minisztertanácsi határozat, 1849. július 30. KLÖM XV. 1955. 300.

¹⁷ Minisztertanácsi határozat, 1849. július 30. KLÖM XV. 1955. 300.

korona felajánlása lehetne a cári dinasztia, a Romanov-ház valamelyik tagja számára. Ennek kapcsán emlékirataiban komoly igyekezettel próbálta cáfolni azt a beállítást, mintha az ő egykori, június 26-i minisztertanácsi javaslata (időhúzó alkudozások kezdése az oroszokkal) lett volna az egyedüli előzménye ennek a fordulatnak. Állította, hogy „Kossuth már jóval 1849. április 14-e előtt a haza megmentése felől már akkor kétségbeeső hazafiakat azzal a biztatással vigasztalta, hogy ő már megkezdte a diplomáciai tárgyalásokat a külföldiekkel avégett, hogy a legrosszabb esetben – azzal a kötelezettséggel, hogy Oroszország protektorátusa alatt alkotmányosan kormányoz – Leuchtenberg herceg foglalja el a magyar királyi széket.”¹⁸

Bár ez a kossuthi állítás Görgei előadásában mint kérdés és személyvesztés jelenik meg, vagyis röviden: hazugság – ám ebben a tábornok tévedett. A magyarellenes osztrák–orosz együttműködés első tényleges jelei láttán a magyar oldalon már nagyon korán felbukkant a szövetségesek közötti zavarkeltés gondolata is, elsőik között éppen a cár francia–német vejéhez fűződő kombináció megszellőztetésével. Amikor 1849 februárjában arról szóltak a hírek, hogy Brassó körül esetleg orosz katonákkal csaptak össze a székely határőrök, az Országos Honvédelmi Bizottmány elnöke parancsba adta Csány László kormánybiztosnak: „Az orosz kormányval minden esetre méltóztassék diplomaticai érintkezésbe lépni. [...] Használja ezen alkalmat a kormány nevében országos biztos úr a muszka udvarnak ügyünket fővonásokban előterjeszteni. [...] Szóval – de írásban nem – ha biztos követe leend Önnek, óvatosan említhetné a Leuchtenberg nevet.”¹⁹

Görgei ugyanakkor tudatosan is vállalta a – bizonyos mértékig a véletlen által neki juttatott – szerepet. Bár jelentősnek ítélte az orosz „alternatíva” és egy esetleges lengyel fővezér kinevezése között feszülő ellentétet, hozzátette: „[e]zzel azonban korántsem azt akarom mondani, hogy én az oroszokkal való békekötés eszméje fölött föltétlenül pálcát törtem. Sőt ezt az eszmét – ha megvalósítható – még ma is az egyetlen

¹⁸ GÖRGEI 1988. 348–349.

¹⁹ Kossuth Lajos (Debrecen, 1849. február 23.) – Csány Lászlónak, KLÖM XIV. 1988. 536. – Vö. KOSÁRY 1999. 61.

eszmének ismerem el, mellyel az akkori körülmények közt az Ausztria ellen fegyverben álló hazai pártok mindegyike egyetértett.”²⁰ A következő napokban azután a két miniszter együtt utazott Görgei hadoszlopával Nagyvárad felé, és több ízben eszmét cseréltek arról, milyen üzenettel lehetne mielőbb kipuhatolni az oroszok föltételezett és remélt tárgyalási hajlandóságát. A tábornok – fenti nyilatkozatával összhangban – azt tanácsolta, „a kormány úgy intézze a kérdést az oroszokhoz, hogy ha *nem* érkezik felelet, *az is* érthető felelet legyen. Tessék a cárt egyenest megkínálni a magyar koronával: ha erre nem kap a kormány semmiféle választ, akkor is tudni fogja, amit tudni kíván.”²¹ Szemere miniszterelnök ennek ellenére diplomáciailag finomabb tónusban fogalmazta az augusztus 5-i államiratot, és a hangsúlyt a magyar nemzetet ért sérelmekre, az ezek miatt jogos önvédelemre helyezte.²² Ám közben megérkezett Kossuth levele, amely szintén a bátrabb kérdésfeltevést ösztönözte: „[M]it mondanak egy orosz fejedelmi házbóli uralkodóhoz az 1848-ik alkotmánynyal? – Emlékeztetés a párisi, bécsi békekötésekre, melylyeknél az Autocratia nem mutatkozhat szenvedelmes ellenségnek az alkotmányosság irányában.”²³ – [...] Ha Paskievicsnek erre nincs felhatalmazása, adjon salva gvardiát [oltalomlevelet] s útlevelet egy pár követünknek, kik egyenesen Pétervárra mehessenek a csárhoz.”²⁴ Erre fel a misszióra önként vállalkozó Poeltenberg Ernő vezérőrnagy és kísérfője, Beniczky Lajos ezredes – az újabb államirat átadása mellett – „szóbeli azon utasítást kapták, hogy az ausztriai házon kívüli király elfogadását megemlíthetik.”²⁵

²⁰ GÖRGEI 1988. 354.

²¹ GÖRGEI 1988. 361. – Kiemelés az eredetiben.

²² Ezt a szöveget Mihail Ivanovics Cseodájev tábornok útján küldték meg Paszkevicsek. Lásd A magyar kormány újabb jegyzéke a cári fővezérséghez az esetleges fegyverszünet feltételei ügyében: KLÖM XV. 839.

²³ Utalás arra, hogy a bécsi kongresszuson 1815-ben hozták létre – az Orosz Birodalom védnöksége alatt – az autonóm, alkotmányos Lengyel Királyságot (közismert nevén: „Kongresszusi Lengyelország”), amely alkotmányos monarchiaként perszónálunióban állt az Orosz Birodalommal, mert a lengyel királyi címet a mindenkor orosz cár viselte; 1831-ig őrizte meg különálló státuszát.

²⁴ Kossuth Lajos (Arad, 1849. augusztus 4.) – Szemere Bertalannak és Batthyány Kázmérnak, KLÖM XV. 821.

²⁵ Szemere Bertalan (Nagyszalonta, 1849. augusztus 7.) – Kossuth Lajosnak, SZEMERE 1990. 592. – Az augusztus 10-i minisztertanács meghallgatta Szemere és Batthyány beszámolóját és egy újabb, még teljesebb államiratban formulázta a koronafelajánlási szándékot

Poeltenbergék augusztus 8-án találkoztak Rüdiger tábornokkal Ártándon, és mialatt Paszkevics tábornagy válaszára vártak, hogy továbbutazhatnak-e hozzá, igen kedvező benyomásokat szereztek arról a nagyrabecsülésről, amellyel az orosz tisztek a magyar sereget, és annak élén Görgei tábornokot megtisztelték. Ilja Sztjepanovics Frolov tábornokkal, Rüdiger vezérkari főnökével teázva ismét latolgatták az esélyeket, és nem zárhatjuk ki, hogy a vendéglátó maga is elhitte, amivel a vendégeit kapacitálta: „[b]ízzák úgy a saját, mint országuk sorsát Uramra, a Cárra, a nagy Oroszország lovagias uralkodójára és a jövő meg fogja győzni önöket, hogy a feltétlen megadás általi elért eredmények legmerészebb reményeiket is felülmúlандják”. A beszélgetést lejegyző Beniczky ezredesben azonban joggal ébresztett kételyt, miszerint egyenes kérdésére Frolov „kijelentette, hogy az osztrákoknak való kiszolgáltatás elhárítását nem tudja garantálni”.²⁶

Mielőtt végül a Paszkevics hercegtől megérkező válasza térnénk, érdemes röviden elhelyezni a cárnak szóló magyar ajánlatot – az orosz „alternatívát” – a 19. századi hazai polgárosodási és önrendelkezési törekvések összképében is. Kiindulópontunk az, hogy a nemesi eredetű hazai közjogi szemlélet az 1790. évi X. törvénycikk alapján vallotta azt a fikciót, hogy a magyar állam függetlensége akkor is töretlenül érvényesül, ha közben a Pragmatica Sanctio révén hazánk perszonálunióval kapcsolódik a Habsburg Birodalomhoz. Ezt az alaphelyzetet az 1848-as törvények is átvették, és rugalmasan egybekapcsolták az emberi jogi gondolkodással és a népszuverenitással, amelynek következtében a lényeges mozzanatnak elsősorban az önrendelkezést tekintették: ebben nyilvánkozik meg a szabadság – akkor vagyunk szabadok, ha magunkról szabadon rendelkezünk. Mivel pedig a népképviselői úton megválasztott parlament tagjai a modern jogfelfogás szerint így cselekszenek,

(„Die Völker Ungarns wünschen als Gründer einer neuen Dynastie, die gerecht und stark genug ist die constitutionel staatliche Existenz des Länder-Complexes der königl. ung. Krone zu garantiren und zu erhalten, einen Prinzen aus der erhabenen Familie Seiner Majestät des Kaisers von Russland” stb.), de ennek elküldésére már nem került sor, lásd A magyar kormány újabb jegyzéke a cári fővezérséghez az esetleges fegyverszünet feltételei ügyében. KLÖM XV. 840–843.

²⁶ BENICZKY 1924. 185.

ezért az országot a többi államokkal összefűző legkülönbébb kapcsolatok (föderáció, konföderáció, perszonálunió, reálunió stb.), vagy akár az államforma kérdései (monarchia, köztársaság) ehhez képest mindig másodlagos kérdéseknek tekinthetők. Ugyanis, ha az ezekre vonatkozó döntésünk mindig szabadon megmarad, akkor ezek valójában nem korlátozzák szabadságunkat – csak külső formák, amelyeket mindig aszerint érdemes változtatni, ahogyan az a konkrét érdekviszonyoknak éppen megfelel. E szemléletet alkalmazta Kossuth 1848 februárjában, amikor Csáynak szóló javaslatát fogalmazta. A király uralkodik, de nem kormányoz – ez a parlamentáris demokrácia hatalmi képlete. Így akár a leuchtenbergi herceg is nyugodtan lehet a mi alkotmányos királyunk, mert ha a 48-as törvények érvényesülnek – márpedig érvényesülnek! –, akkor az alkotmányos monarchiában mindenképpen a magyar nemzet kormányoz – és ezért tkp. mindegy, ki is uralkodik... Abból a konkrét okból pedig valóban érdemes a Habsburgok helyett éppen a leuchtenbergi herceget választani, mert ezzel az orosz cár mint hatalmi ellenfél semlegesíthető a háború porondján... Bármennyire is egy nehéz helyzetben felmerülő, merész ötletről volt tehát szó, megfogalmazói valójában nem árulták el azokat az emberi jogi és nemzeti önrendelkezési eszméket, amelyeken az egész 1848/49 ethosza nyugodott. Az összes kombinációnak ugyanis mindig a 48-as törvények mint alapfeltétel elfogadása volt a nélkülözhetetlen kiindulópontja.

Visszatérve Paszkevics tábornagy debreceni főhadiszállásának asztalához, augusztus első napjaiban immár összegyűltek rajta mindazok az akták, amelyek tartalmazták az orosz „alternatíva” esélyében biza-kodó magyar kezdeményezések összes dokumentumait. Ekkori valódi perspektívájukat azonban világosan kirajzolta a megjegyzés, amelyet a herceg a hozzá intézett Görgei-level szélére írt: „Semmit nem válaszolni erre az arcátlanságra. Csodálkozom azon, hogyan lehetett ezt a levelezést elkezdeni.”²⁷ E véleményén a Szemere-féle államiratok sem változtattak: elutasította a hadi követek fogadását, és Rüdiger tábornokkal augusztus 9-i levelében megíratta Görgeinek, hogy a hadsereg csak a feltétel nélküli megadást választhatja, illetve „ha ön törvényes uralkodójának való

²⁷ ROSONCZY 2019. 166.

meghódolásáról óhajt alkudozni, az osztrák hadsereg parancsnokához kell fordulnia, aki az evégre szükséges teljhatalommal hihetőleg el van látva”.²⁸ Kételementes döntésének hátterét az adta, hogy az „ajánlat” tartalmi részéről nagyjából már előre ismerte a cár véleményét, hiszen a szóbeszéd – utaltunk már rá – sok mindent megelőlegezett abból, amit az államirat tartalmazott. A kulcselemet például I. Miklós így kommentálta július 28-i levelében: „A magyarok Kosztyával”²⁹ kapcsolatos ötlete, vagy az, hogy a mi fennhatóságunk alá tartozzanak, csupán értelmetlenségük bizonyítékeként érdekes, lám, ebben a lengyelekhez hasonlítanak; éppen elég lesz hát megfelelő erők és az ország helyzetének kellő ismerete nélkül újból rendet csinálnunk. Ez legalább annyi erőfeszítést kíván, mint a háború.”³⁰

Röviden: a cár a konzervatív autokraták középkorias szolidaritását választotta a hatalompolitikai térnyerés modernebb szempontjával szemben. A végnapokban született, merész elképzelés tehát végül nem járt sikerrel. „Arad és Szentpétervár” – szép, szimbolikus távlat... amelyből a valóságban jóval szerényebb dimenzió: csupán „Szeged és Debrecen” lett... De éppen azért választottam címnek a „nagyotmondó” változatot, hogy jelezzem: az orosz „alternatíva” nemcsak azzal befolyásolta e rövid időszakban az események menetét, amit a hatalmi tényezők valóban megcselekedtek érte, hanem azzal is, amit a szélesebb tömegek hittek róla. Akaratlanul is hozzájárult ugyanis egy lényegében tőle független, de a magyar történelemben szintén nevezetessé váló másik eseménysorozat felerősödéséhez is.

Már utaltunk az oroszokkal zajló tárgyalások körül a politikai fantáziavilág gyors kivirágzására, a vágyteljesítő gondolatoknak a tájékozatlan, de a háborús világvégében csodára vágyó tömeg körébeni sebes felfutására, amely kezdettől Görgei nevéhez kötődött és része lett a vele kapcsolatos, fokozott várakozásoknak. Amiatt, hogy a végnapokban a teljhatalom birtoklására volt szüksége ahhoz, hogy a küzdelem méltó befejezésére vonatkozó terveit megvalósíthassa,³¹ csak tovább ajzot-

²⁸ Idézi HERMANN 2020. 127.

²⁹ Az említett Konsztantyin nagyherceg, a cár fiatalabbik fia.

³⁰ I. Miklós (Varsó, 1849. július 28.) – Paszkevicsnek, lásd SCSEBATOV 1984. 303.

³¹ Mindezt részletesen bemutatja HERMANN 2020. 164–204.

ta az alaptalan reményeket. Ez a túlfeszített elvárás a gesztuserejű, de mégiscsak feltétel nélküli fegyverletétel megvalósításával természetesen alapjait veszítette, így Görgei akaratlanul is szélesebb tömegek számára okozott előbb félreértést, majd hatalmas csalódást.³² Ezek körében pedig már azelőtt formálódni kezdett az „árulás” vádja, mielőtt a menekülő kormányzó – immár a bolgár Duna partján, száműzetésének első szeptemberi napjaiban – nekiült volna a nevezetes, ún. viddini levél megírásához, abból a célból, hogy mitikusan áthangolja és a küzdelem új igényeihez igazítsa a szabadságharc végnapjainak egész történetét.

Bibliográfia

Források

BENICZKY 1924	BENICZKY Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezredes visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-iki szabadságharcról és a tót mozgalomról. Szerk. Steier Lajos. Budapest, 1924.
GÖRGEI 1988	GÖRGEY Artúr: Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben. Bev., jegyz. Katona Tamás. II. Budapest, 1988.
KLÖM XIV	Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. II. 1849 január 1. – április 14. S. a. r. Barta István. (Kossuth Lajos Összes Munkái XIV.) Budapest, 1953.
KLÖM XV	Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai 1849. április 15. – augusztus 15. S. a. r. Barta István. (Kossuth Lajos Összes Munkái XV.) Budapest, 1955.
SCSERBATOV 1984	SCSERBATOV, Alekszandr Petrovics: Paszkevincs Magyarországon. Budapest, 1984.
SZEMERE 1990	SZEMERE Bertalan: Politikai jellemrajzok a magyar szabadságharcból. Gróf Batthyány Lajos, Görgei Artúr, Kossuth Lajos. Okmánytár. Budapest, 1990.

³² Hajnal István is utal arra, hogy a viddini menekültek körében – a világosi fegyverletétel híre után is – egy ideig még milyen erősen élt a Görgei orosz orientációjába vetett bizakodás- HAJNAL 1927. 39, 45, 48–49, 159–160, 167.

Szakirodalom

- HAJNAL 1927 A Kossuth-emigráció Törökországban. Szerk. bev. HAJNAL István. I. Budapest, 1927.
- HERMANN 2009 HERMANN Róbert: 1849. június 26. A komáromi összpontosítás. In: 1848–1849. A forradalom és a szabadságharc képes története. Szerk. Hermann Róbert. Budapest, 2009. 378–381.
- HERMANN 2020 HERMANN Róbert: A fegyverletétel problémái. In: Görgei Artúr, „a tiprott hős”. Válogatás a 2016. és 2018. évi Görgei-konferenciák előadásából. Szerk. Balogh Ádám, Bobay István, Hermann Róbert. Budapest, 2020. 119–222.
- HORVÁTH 1865 HORVÁTH Mihály: Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben. III. Genf, 1865.
- KOSÁRY 1999 KOSÁRY Domokos: Magyarország és a nemzetközi politika 1848–1849-ben. Budapest, 1999.
- ROSONCZY 2019 ROSONCZY Ildikó: Egy 1849. augusztus 20-ai Rüdiger-levél előzményei és eredménytelensége. *Hadtörténelmi Közlemények* 132. (2019), 1: 161–162.

„Szerencsétlen, vak öngyilkos”

FILIPPOV SZERGEJ

Absztrakt

A 19–20. század fordulóján a terrorizmus az orosz politikai-társadalmi küzdelmek szinte megszokott kísérőjelenőségévé vált. Az orosz terroristákat a szakirodalom a modern politikai terrorizmus első hírnökeinek tartja. Ebből a szempontból megkülönböztetett figyelmet érdemel az egyik legelső „szakosított” modern terrorista szervezet, az orosz „Népakarat” (1879–1883) tevékenysége. Ugyanakkor e csoport létrejöttének is voltak egészen az 1860-as évekig visszanyúló előzményei, amelyek érdekes adalékokkal szolgálnak arra vonatkozóan, hogy egy véletlennek tűnő, általánosan elítélt jelenségből milyen körülmények között lesz a rendszerellenes harc meghatározó irányzata, a „szerencsétlen, vak öngyilkos” pedig hogyan válik a forradalmi mozgalom hőségévé, az új harci módszer példamutató alakjává.

Kulcsszavak: Oroszország története, II. Sándor, radikális mozgalom, politikai terrorizmus, Dmitrij Karakozov

1866. április 4-én két orosz költő, Pjotr Vejnbereg és Appolon Majkov békésen beszélgetett irodalomról az utóbbi lakásán, amikor is Vejnbereg visszaemlékezése szerint egyszer csak berohant a szobába Dosztojevszkij. „Rettenetesen sápadt volt, falfehér arccal reszketett, mintha a hideg rázná. »Rálőttek a cárra!« – kiáltott oda nekünk köszönés nélkül, erős idegességtől akadozó hangon. Felugrottunk a helyünkről. »Megölték?« – kiáltott fel Majkov valamiféle – erre nagyon jól emlékszem – nem embe-ri, vad hangon. »Nem... szerencsésen... megmentették... De rálőttek... rálőttek... rálőttek...« És Dosztojevszkij egyre csak ezt a szót ismételve, szinte hisztérikus rohamban a díványra omlott...”¹

¹ VEJNBereg 1906. 299–300.

A hír által kiváltott döbbenet érthető. Ez volt az első eset, amikor egy orosz cárt fényes nappal, a város kellős közepén, a járókelők szeme láttára próbáltak meggyilkolni. Ugyanakkor Dosztojevszkij „historikus”, zaklatott viselkedése azzal is magyarázható, hogy a célt tévesztett lövés többet jelentett számára egyszeri, szenzációs eseménynél. Az író az 1860-as évek eleje óta feszült figyelemmel kísérte és minden erejével igyekezett megérteni az orosz radikális fiatalok körében terjedő új világképet és értékrendet, amelyet Turgenyev *Apák és fiúk* című regényének megjelenése óta csak nihilizmusként emlegettek. Az anarchisták vezéralakja, Pjotr Kropotkin szerint a nihilizmus „mindenekelőtt a civilizált élet úgynevezett konvencionális hazugságainak üzent hadat. Ennek nevében utasították el a nihilisták – és ezt megkövetelték másoktól is – a babonákat, az előítéleteket, a szokásokat, a beidegzettséget, amelyeknek létjogosultságát az ész nem igazolhatta.”²

A kor „hagyományos” konzervatív publicistáitól eltérően Dosztojevszkij nem vonta kétségbe a „konvencionális hazugságok”, a társadalmi igazságtalanság elleni lázadás jogosságát, sőt, a lázadók szándékainak tisztaságát és őszinteségét sem. Ugyanakkor attól félt, hogy a vallásban gyökerező, „örök” erkölcsi értékek megkérdőjelezése a jó és a rossz közötti határ elmosódásához fog vezetni, a tiszta szándékok és helyes törekvések pedig végül alávaló, de racionális okoskodással „igazolható” cselekedetekben vagy akár bűncselekményekben ölhetnek testet. Éppen 1866 januárjában kezdett megjelenni folytatásokban a *Bűn és bűnhődés*, amelynek cselekménye egy „elméletileg megindokolt” és a gyakorlatban végrehajtott gyilkosság köré épül. A fiktív gyilkosság és a valóságos merénylet különös kapcsolatba került egymással. A cár meggyilkolására tett kísérlet merőben új történelmi háttérrel szolgált a regény értelmezéséhez, egyúttal nem várt aktualitást és további ösztönzést kínált Dosztojevszkij töprengéseihez.

Nem felejtette el Dosztojevszkij az április 4-ei merénylet, bizonyos Dmitrij Karakozovot sem. Az *Ördögök* című regényéhez tervezett előszóban „szerencsétlen, vak öngyilkosnak” nevezte a fiatalembert, aki azonban mindvégig meg volt győződve az igazáról, és képes volt felál-

² KROPOTKIN 1966. 313–314.

dozni magát érte.³ Az addigra már régóta halott terrorista személye még másfél évtizeddel később is annyira foglalkoztatta az író, hogy egyes beszámolók szerint utolsó (és fájdalmasan korai halála miatt befejezetlenül maradt) regényének főszereplője, Aljosa Karamazov a folytatásban mintegy megismételte volna a sorsát. Alekszej Szuvorin, a híres újságíró és kiadó egyik naplóbejegyzése szerint 1880 februárjában Dosztojevszkij arról a tervéről számolt be, hogy krisztusi tisztaságú hőse a szenvedélyes igazságkeresés során a kolostorból a forradalmárokhoz verődne. Később Aljosa politikai bűncselekményt követett volna el, és végül vesztőhelyen fejezte volna be az életét.⁴ Ez is jelzi, hogy az 1880-as évek elejére a politikai merénylet figurája már jól ismert típussá vált, amely kiválóan példázza az orosz radikális ifúság tragikus sorsát és az orosz társadalom veszélyesen beteges állapotát.

A hatvanas évek közepén azonban a cár elleni merénylet még egészen elképesztő, értelmezhetetlen és példa nélküli botránynak számított. A történeteket eleinte maga a „célpont”, II. Sándor sem volt képes megérteni. Tíz nappal a célt tévesztett lövés után így emlékezett vissza a történetekre: „Éppen készültem beszállni a hintóba, és a tömegtől elfordulva felhúztam a köpönyegem. Egyszer csak meghallottam a lövést. Az meg sem fordult a fejemben, hogy valaki rám lőtt. Megfordultam, és láttam, hogy egy ember elesik, azt hittem, lelőtte magát. Odamentem, és akkor elmondták, mi történt. Ekkor felé fordultam, és azt kérdeztem tőle: »Ki vagy?« Az első szava ez volt: »Orosz vagyok«, azután a többiekhez fordult, rám mutatott, és ezt mondta: »Azért lőttem rá, mert mindnyájatokat becsapott«. Hogy én becsaptam őket...”⁵

Egyáltalán nem véletlen, hogy a cár kérdésére a merénylet rögtön a nemzetiségét hangsúlyozta. Más kortársak egyenesen úgy emlékeznek, hogy a kérdés valójában így hangzott: „Lengyel vagy?”⁶ Ez azért nem lephetett meg senkit, mert amióta csak az 1815. évi bécsi békerendezés Lengyel Királyság néven Oroszországnak ítélte a lengyel területek jelentős részét, az ottani helyzet folyamatos fejfájást okozott az orosz

³ DOSZTOJEVSZKIJ 1974. 303.

⁴ SZUVORIN 1990. 391.

⁵ FILOSZOV 1904. 656.

⁶ HUGYAKOV 1983. 322.

vezetésnek. Az I. Sándor által kezdeményezett alkotmányos kísérlet sikertelennek bizonyult, és 1830-ban kitört a lengyel felkelés, amelynek leverése után az alkotmányt visszavonták, az európai fővárosokban pedig egymás után alakultak az oroszellenes lengyel emigráns körök. Amikor II. Sándor még trónörökösként több hetet készült eltölteni Londonban, apja, I. Miklós majdnem lefújta az utazást, amikor a londoni orosz követségtől egy nap aggasztó figyelmeztetés érkezett, hogy a lengyel emigránsok merényletet készítenek elő az orosz nagyherceg ellen.

A lengyelek aktívan részt vettek az európai forradalmi mozgalmakban, amit Pétervárott átfogó nemzetközi oroszellenes összeesküvésnek értelmeztek – ennek részeként fogták fel például az 1848–49-es magyar forradalmat és szabadságharcot is. Trónra lépését követően II. Sándor a lengyelekkel kapcsolatban visszatért ugyan az óvatos engedmények és kompromisszumok politikájához, kísérlete azonban rövidesen kudarcba fulladt. 1863 januárjában néhány orosz helyőrség megtámadásával újabb felkelés vette kezdetét, amely minden nemzetközi támogatás ellenére hamar vereséget szenvedett. Megtorlásként a lengyel területek minden, addig megmaradt adminisztratív különállását felszámolták. Még a „Lengyel Királyság” megnevezést is megszüntették, amelynek helyét a „Visztula menti tartomány” megjelölés vette át. Megkezdődött a lengyel területek ruszifikálása: az ügyintézésben és az iskolákban bevezették a kötelező orosz nyelvet.

A lengyel forradalmárok korábban is több ízben folyamodtak a partizántaktikához és terrortámadásokhoz: 1862-ben például Varsóban pisztolylövés sebesítette meg a frissen kinevezett lengyel helytartót, a cár öccsét, Konsztantyin nagyherceget. II. Sándor ezért logikusan – és nem egyedül – azt feltételezte, hogy merénylője az orosz elnyomó politikáért bosszút álló lengyel lehet, hiszen – gondolta – miképp és mi okból is vetemedhetne egy orosz arra, hogy rálőjön az uralkodójára? 1866. április 7-i vezércikkében a befolyásos szerkesztő-újságíró, Mihail Katkov az alábbi jellemző, finom dezinformációtól sem mentes szavakat írta le: „Most kaptunk magántáviratot egy tiszteletreméltó forrásból, ez áll benne: »A gonosztevő neve Olsevszkij, ő lengyel«. Nem, az április 4-ei aljas merénylet elkövetője semmiképpen sem lehet orosz. Még ha kiderülne is, hogy tetteivel mégis egy tősgyökeres orosz nevet gyalázott meg, mi akkor is ugyanolyan határozottan jelentenénk ki: ez a személy nem lehet

orosz. Nem az ember származása a lényeg – a lényeg az, hogy létezhet-e egyáltalán olyan orosz ügy, amelyből nemhogy ez a merénylet, de bármilyen hasonló is következhetne.”⁷

Az 1860-as évek közepén II. Sándor teljes joggal érezhette magát sikeres uralkodónak. Minden túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a trónra lépését követő tíz év alatt Oroszországban több előremutató változás ment végbe, mint a 19. század első ötvenöt évében. Ugyanakkor mindvégig erős ellenszélben kellett tevékenykednie. A konzervatívok szerint túl radikális volt, a liberálisok ízléséhez pedig nem kellően határozott és következetes. 1856. január 21-én Marija Alekszandrovna cárné udvarhölgye, Anna Tyutseva a következőt írta a naplójába II. Sándorról: „Kimondhatatlanul sajnálom őt, amikor azt látom, milyen hatalmas erőkkal és félelmetes elemekkel kell harcolnia, amelyek természetét nem érti.”⁸ Akkoriban még aligha lehetett előre felmérni a későbbiekben bekövetkezett változások nagyságrendjét és tartalmát, Tyutseva szavai mögött pedig valószínűleg inkább az épp elvesztett krími háború miatti keserűség és csalódás, valamint a bizonytalan jövő keltette szorongás sejlik fel. Ugyanakkor a naplóbejegyzés utóbb pontos jóslatnak bizonyult: a cárnak valóban olyan erőkkal kellett szembeszállnia, amelyeket aligha mérhetett fel reálisan.

A jobbágyreform előkészítése az 1850-es években, majd a következő évtizedben – és nem minden kacsringó nélkül – végrehajtott, „felülről” irányított kompromisszumos reformok újabb és újabb megoldás után kiáltó problémákat szültek, ami végül nagyban hozzájárult a radikális ellenzéki mozgalom létrejöttéhez. A radikális gondolkodókban már a hatvanas évek legelején felmerült a cárgyilkosság gondolata. 1863-ban alakult meg az egyetemistákból álló, Nyikolaj Isutyin (1840–1879) által vezetett „Szervezet”. Ennek célja az volt, hogy előkészítse a szociális népi forradalmat, amelyre – derűlátó számításaik szerint – öt éven belül kerülne sor. Arra az esetre, ha a kormány elutasítaná a forradalmárok követeléseit, megszületett a cárgyilkosság ötlete, amelyet a „Pokol” elnevezésű titkos kör tagjai követtek volna el. Isutyin később, az ügyét

⁷ KATKOV 1897. 202–203.

⁸ TYUTCSEVA 1929. 107.

vizsgáló bizottság előtt tett, sokszor megdöbbenő és hihetetlennek tűnő vallomásában a következőt mondta erről: „Szükség esetén a »Pokol« tagja köteles volt gondolkodás nélkül feláldozni az életét, ahogy azokat is, akik akadályozzák az ügyünket, zavaró befolyást fejtenek ki ránk. Valakinek a meggyilkolásakor a »Pokol« tagja tartson magánál egy kiáltványt, amely magyarázattal szolgál a gyilkosság okára. Eközben legyen nála egy durranóhiganyból készült golyó is, amelyet a gyilkosság elkövetésekor tartson a fogai között, utána pedig harapjon rá, amitől a durranóhigany felrobban, és halált okoz, méghozzá úgy, hogy a felismerhetetlenségig elcsúfítja a gyilkos arcát. A többi tag biztonsága megköveteli, hogy így járjanak el. A »Pokol« tagja köteles álnéven élni és eltépní minden családi köteleket, nem nősülhet meg, el kell hagynia régi barátait, és általában kizárólag egyetlen célnak kell áldoznia az életét. Ez a cél a határtalan hazaszeretet, a haza iránti hűség, a haza üdvé... Így gondolkodtunk mi akkor.”⁹

Már ennyiből is világos, hogy itt tömegterrorról van szó. Ezt támasztja alá egy másik vallomás is: „[a »Pokol«] tagjai kötelesek reszgeskedni és paráználkodni, hogy még a gyanúját is elhárítsák annak, hogy bármiféle politikai meggyőződéssel rendelkeznenek. A társaság tagjai legyenek jelen minden kormányzáságban, ismerjék ki a parasztok hangulatát és az elégedetlenségüket kiváltó személyeket; kötelességük megölni, megmérgezni ezeket a személyeket, utána pedig nyomtatott kiáltványokban megmagyarázni a meggyilkolásuk okát.”¹⁰ Az 1870-es években nem volt olyan forradalmi irányzat, amelynek kezdeményei ne jelentek volna meg már valamilyen formában az Isutyin-körben: próbálkoztak termelő közösségek létrehozásával, iskolák alapításával, propaganda-hadjáratot terveztek a parasztok körében, és végül a terror gondolatáig is eljutottak.¹¹ Az idézett vallomásokból olyan terrorista különítmény kissé ijesztő képe rajzolódik ki, amelynek feladatai között a „belső elhárítás”, a többi forradalmár megfigyelése és a „helyes útról leért” társak likvidálása is szerepelt.

⁹ ISUTYIN 1926. 119–120.

¹⁰ JURASZOV 1926. 123.

¹¹ KARAKOZOV 1928. V.

A cárgyilkosság gondolata először 1865-ben vetődött fel komolyabban, amikor a körhöz csatlakozott Isutyin unokatestvére, Dmitrij Karakozov (1840–1866). A hallgatag, zárkózott, hangulatingadozásokra hajlamos fiatalember nem jeleskedett az ideológiai vitákban, viszont egy szép napon határozottan kijelentette, hogy megöli a cárt. Úgy tűnik, a társai eleinte próbálták lebeszélni, mert túl korainak tartották a vállalást. Úgy vélték, a forradalmárok még nem lennének képesek kihasználni a cár halálát, a nép között pedig a cárgyilkosság kimondottan ellenszenvet és felháborodást válthat ki. Ennek ellenére 1866. április 4-én Karakozov Pétervár egyik rakpartján rálőtt az éppen ebéd utáni sétáját végző cárra; a golyó csak hajszállal süvített el a célpont mellett. Karakozov, akit rögtön elfogtak, azzal magyarázta tettét, hogy a cár 1861-es reformjával „becsapta a parasztokat”. Mint utóbb kiderült, Karakozov vállalkozása totális kudarc volt, és nem csak azért, mert II. Sándor túlélte a merényletet. Ennél is fontosabb, hogy a kísérlet „kommunikációs” szempontból is katasztrófának bizonyult.

A terrorcselekmény mint politikai tett egyik legfontosabb, meghatározó eleme az, hogy üzenetet hordoz: elkövetője közölni akar valamit a társadalommal. Karakozov esetében azonban az üzenet megfejthetetlen maradt.¹² Már szó esett róla, hogy kezdetben a „lengyel nyom” tűnt a legkézenfekvőbbnek, ám hamar kiderült, hogy a merénylő orosz nemes. A politikai rendőrség természetesen megpróbált megfelelni a hatalom elvárásának: bizonyítottnak tekintette, hogy „Karakozov és társai elszigetelt jelenségnek tekinthetők [...], és a merényletben mindössze maroknyi számú, jelentéktelen ember vett részt, nagyrészt oroszok, akik ugyanakkor a lengyel propaganda hatására és céljainak megfelelően tevékenykedtek.”¹³ Ez igencsak távol állt a valóságtól, de kétségtelen, hogy a cár megmenekülésének hírére spontán hazafias, nem ritkán lengyelelles demonstrációk kezdődtek: az emberek mindenfelé az orosz himnuszt énekelték, a templomokban hálaadó istentiszteleteket tartottak, üdvözlő táviratokkal halmozták el az uralkodót, akit az ország minden részéről érkező küldöttségek együttérzésükről és hűsé-

¹² Erről lásd pl. BARANOV 2004. 78–79.

¹³ ROSSZIJA 2006. 654.

gükről biztosítottak, a lelkes alattvalók pedig sűrűn emelték poharukat II. Sándor egészségére. A határtalan eufóriával magyarázható az is, hogy az ortodox egyház vezetésének kezdeményezésére az uralkodó elrendelte: minden év április 4-én országszerte tartsanak ünnepélyes, harangszótól kísért körmeneteket. Igaz, olyanok is akadtak, akik a moszkvai metropolitához hasonlóan – és nem alaptalanul – kételkedtek benne, vajon valóban érdemes-e évente emlékeztetni rá a népet, hogy kezét lehet emelni a cárra – ami azelőtt nemcsak lehetetlennek, de egyszerűen elképzelhetetlennek is tűnt volna.¹⁴

Dmitrij Karakozovnak szilárd meggyőződése volt, hogy tetteivel harcra fogja sarkallni a becsapott, szenvedő népet. Állítólag így kiáltott a rárontó, lincselésre készülő tömegre: „Ostobák! Hiszen értetek csináltam, ti pedig fel sem fogjátok!” A nép valójában nem csupán „nem fogta fel” Karakozov szándékát, de az egyszerű emberek körében éppenséggel egy „logikusabbnak” tűnő, érthetőbb verzió kezdett terjedni az esetről, amely szerint a nemesi származású, földbirtokos merénylő a jobbágyok felszabadítása miatt akart bosszút állni az uralkodón. Ráadásul egy jól sikerült PR-akció is ezt a verziót erősítette. A merényletet követő örömnépnepnek ugyanis II. Sándoron kívül volt még egy hőse: egy Oszip Komisszarov nevű, paraszti származású kalaposmester-segéd, akinek a cár állítólag az életét köszönhette. A bírósági vádirat hivatalos változata szerint a tömegben ácsorgó Komisszarov, „miután meglátta a császári felségre irányított pisztolyt, meglökte a bűnöző könyökét, aminek következtében a golyó elrepült őfelsége feje fölött”.¹⁵ Egyetlen szavahihető szemtanú sem tudta minden kétséget kizáróan megerősíteni ezt a történetet, sőt a merénylet után mások mellett magát Komisszarovot is azért kísérték be a csendőrségre, hogy tisztázzák szerepét. Ekkor a véletlenül épp a tett színhelyén tartózkodó Totleben tábornok, a krími háború egyik hőse kijelentette, hogy látta, ahogy Komisszarov megakadályozta a gáztetet. Ezek után a tábornok elvitte „felfedezettjét” a cári palotába, és bemutatta II. Sándornak, aki az összegyűlt előkelő társaság előtt átölelte „megmentőjét”, mintegy hitelesítve annak hősi tettet.

¹⁴ ZAHAROVA 1994. 194–195.

¹⁵ KARAKOZOV 1928. 6.

Kis idő múltán Komisszarov már előszeretettel mesélgette, hogy rögtön felkeltette a gyanúját a cár kocsija közelében sűrűsödő tömegben előrenyomuló, lökdösődő fiatalember, akit ezért mindjárt figyelni kezdett, és csakis éberségének köszönhetően sikerült észrevennie, amint a gonosztevő célba vette a cárt, majd megakadályozni a halálos lövést.¹⁶ Ezek után Komisszarovból nemzeti hős lett: kitüntetésekkel és ajándékokkal halmozták el, és egy másik ismert népi hőssel, a legendás Ivan Szuszanyinnal kezdték együtt emlegetni, azzal az egyszerű paraszttal, aki az ellenőrizhetetlen hitelességű hagyomány szerint 1613-ban élete árán mentette meg a lengyel katonáktól a frissen megválasztott új cárt, I. Mihályt, a Romanov-dinasztia első uralkodóját. Kész is volt a hatásos mítosz a nép egyszerű gyermekeiről, akik minden pillanatban készek megvédeni a parasztok sorsát a szíven viselő cárt az életére törő, saját önző érdekeiket védő nemesektől. Ebből a szempontból kissé mulatságos fejlemény, hogy Komisszarov első jutalma a cár által ünnepélyes keretek között neki adományozott, örökletes nemesi cím volt.

Karakozov kudarcát súlyosbította, hogy még a radikálisok vezéralakjai sem értettek egyet a merénylettel. Tette – mintegy „a korát megelőzve” – talán elsőként vetette fel komolyan a terrornak mint a forradalmi harc legitim, politikai célok elérése érdekében alkalmazandó eszközének elméleti és gyakorlati problémáját. Az „orosz szocializmus” megalkotója, az ekkor már közel két évtizede emigrációban élő Alekszandr Herzen, következetesen kitartott amellett, hogy a társadalmi haladás csakis a tömegek aktív tevékenységének eredménye lehet, a politikai terror pedig megengedhetetlen: „Az április 4-ei lövés nem tetszett nekünk. Szerencsétlenségeket vártunk tőle, nyugtalanított bennünket, mekkora felelősséget vállalt magára valami fanatikus. [...] A történelmet csak a vad és az elaggott népeknél csinálják gyilkosságokkal.”¹⁷ A nagy gondolkodó tehát forradalmi elméletéből teljességgel kizárta a terror lehetőségét.

Némileg árnyaltabban tekintett a kérdésre egy másik legendás emigráns, az anarchista Mihail Bakunyin, aki így válaszolt Herzennek: „Én,

¹⁶ Ezt a történetet tartalmazza az esemény kapcsán kiadott brosúra: KOMISSZAROV 1866. 4–5.

¹⁷ RUDNYICKAJA 1984. 40–52; GERZEN 1960. 58. (Az idézet magyar fordítása: PIRUMOVA 1979. 257.)

akár te, nem várok semmi hasznosítást egy cárgyilkosságtól Oroszországban, sőt, hajlandó vagyok egyetérteni azzal, hogy ez kifejezetten káros, mert egy ideiglenes reakciót vált ki a cár mellett, de korántsem csodálkozom azon, hogy nem mindenki osztja ezt a véleményt, és hogy az elviselhetetlennek mondott jelenlegi helyzet súlya alatt akadt valaki, aki filozófiai vonatkozásban kevésbé képzett, mint mi, ezzel szemben erélyesebb is nálunk, és azt gondolta, hogy a gordiuszi csomót egy csapással el lehet vágni. Elméleti hibája ellenére nem tagadhatjuk meg tőle tiszteletünket...”¹⁸ És úgy tűnik, ezt a megengedőbb vélemény osztotta a radikálisok újabb, fiatal nemzedéke is.

Karakozovot elítélték és felakasztották. Az eleinte ünnepelt Komisszarovról néhány hónapon belül megfélemedtek. Később katonatiszt lett belőle, úgy hírlott, hogy keményen ivott, mígnem végül halálra itta, mások szerint felakasztotta magát. A valóság prózaibb: leszerelt, és végleg visszavonult jutalomként kapott birtokára, ahol kertészkedett, méhészkedett, majd 1892-ben mindenfajta feltűnés nélkül meghalt.

Az április 4-ei merénylet mélyen megrázta és elkésérítette II. Sándort. Addigi reformlendülete megtört: az esemény hatására több személycserét is végrehajtott a hatalom csúcspozícióiban, és a reformok folytatásának ellenzőivel vette körül magát.

Hamarosan kiderült, hogy a Karakozov lengyel származását feltételező előítélet önbeteljesítő jóslat volt. 1867-ben III. Napóleon meghívta az orosz cárt a párizsi világkiállításra. A látogatás nem volt veszélytelen: a „lengyel fenyegetés” nem múlt el, a cár azonban elfogadta a meghívást, hiszen Párizsban alkalma nyílt találkozni külföldön tartózkodó, fiatal szeretőjével, Jekatyerina Dolgorukaja hercegnővel. A francia rendőrség nagy erővel vigyázott a cár biztonságára, a baj azonban így is bekövetkezett. Egy katonai díszszemlét követően egy Anton Berezovszkij (1847–1916) nevű lengyel terrorista rálőtt a francia császárral egy kocsiban ülő II. Sándorra, ám a golyó ezúttal is célt tévesztett. Ez már a második merényletkísérlet volt – később azonban kiderült, hogy csupán a nyitánya volt a cár kálváriájának.

¹⁸ PIRUMOVA 1979. 257–258.

Bibliográfia

Források

- DOSZTOJEVSZKIJ 1974 Dosztojevszkij, F. M.: Polnoje szobranijje szocsinyenij i piszem v 30 tomah. XI. Leningrad, 1974.
- FILOSZOFOV 1904 Iz zapiszok D. Filosofova. *Russzkaja sztarina* (1904. december), 654–656.
- GERCEN 1960 GERCEN, A. I.: Irkutszk i Petyerburg (5 marta i 4 aprlja 1866). In: GERCEN, A. I.: Szobranijje szocsinyenij v tridcatyi tomah. XIX. Moszkva, 1960. 58–65.
- HUGYAKOV 1983 HUGYAKOV, I. A.: Opit avtobiografii. (Zapiszki karakozovca). In: Sturmani buduscsej buri. Vozspominanyija ucsasztnyikov revoljucionnovo dvizsenyija 1860-h godov v Petyerburge. Leningrad, 1983. 314–359.
- ISUTYIN 1926 Iz pokazanyija Isutyina 29 maja 1866 g. In: Krasznij arhiv. IV. Moszkva–Leningrad, 1926. 118–122.
- JURASZOV 1926 Pokazanyije Juraszova 31 maja 1866 g. In: Krasznij arhiv. IV. Moszkva–Leningrad, 1926. 122–124.
- KARAKOZOV 1928 Pokusenyije Karakozova. Sztyenograficseskij otcsoť po gyelu D. Karakozova, I. Hugyakova, N. Isutyina i dr. I. Moszkva, 1928.
- KATKOV 1897 KATKOV, M. N.: Szobranijje predovih sztatyej „Moszkovszkih vedomosztjei”. 1866 god. Moszkva, 1897.
- KOMISSZAROV 1866 Oszip Ivanovics Komisszarov-Kosztromszkoj, szpaszsij zszizny carja 4-go aprlja 1866 goda. Bivsij kosztromszkoj kresztjanyin, a ninye dvorjanyin. Moszkva, 1866.
- KROPOTKIN 1966 KROPOTKIN, P. A.: Egy forradalmár feljegyzései. Budapest, 1966.
- ROSSZIJA 2006 Polityicseszkoje obozrenijje vnutrennyevo szosztojanijja imperii v 1866 godu. In: Rosszija pod nadzorom. Otcsoť III Otyyelenijja 1827–1869. Moszkva, 2006. 652–668.
- SZUVORIN 1990 SZUVORIN, A. C.: Iz dnyevnyika. In: F. M. Dosztojevszkij v vozspominanyijah szovremennyikov, tom vtoroj. Moszkva, 1990. 390–391.
- TYUTCSEVA 1929 TYUTCSEVA, A. F.: Pri dvore dvuh imperatorov. Dnyevnyik 1855–1882. Moszkva, 1929.
- VEJNBERG 1906 VEJNBERG, P. I.: 4-je aprlja 1866 g. (Iz moih vozspominanij). *Biloje* (1906) 4: 299–303.

Szakirodalom

- BARANOV 2004 BARANOV, A. SZ.: Tyerrorizm i grazsdanszkoje mucsenyicsesztvo v jevroejszkoj polityicseszkoj kulture Novovo i Novejsevo vremenji. *Obscsesztvennije nauki i szovremennoszty* 2004/1. 77–88.
- PIRUMOVA 1979 PIRUMOVA, N.: Bakunjin. Budapest–Uzsgorod, 1979.
- RUDNYICKAJA 1984 RUDNYICKAJA, Je. L.: Russzkaja revoljucionnaja miszl. Gyemokratyicseszskaja pecsaty 1864–1873. Moszkva, 1984.
- ZAHAROVA 1994 ZAHAROVA, L. G.: Alekszandr II. In: Rosszijszkije szamogyerzsci. Moszkva, 1994. 159–214.

I. Péter a dualizmuskori magyar történelemtankönyvekben

DINNYÉS PATRIK

Absztrakt

A 20. század végi és 21. századi magyar történetírás kiváló I. Péter-kutatója Szvák Gyula professzor. Az általa írott és szerkesztett, I. Péterről szóló munkák nemcsak az egyetemi hallgatók sikeres vizsgázását segítik elő, hanem tudomány-népszerűsítőként a téma iránt érdeklődő közönséget is szolgálják. De mi a helyzet a korábbi időszakkal, amikor önálló munkák a híres uralkodóról magyar nyelven még nem, vagy csak alig jelentek meg? Az I. Péterről alkotott kép a magyar társadalomban korábban vélhetően az iskolai, azok közül is leginkább a középiskolai ismeretekből formálódott. Ennek megfelelően gondoltuk vizsgálat alá venni a dualizmuskori történelemtankönyveket: hogyan ábrázolták a tankönyvírók 150 évvel ezelőtt a cárból lett császárt, a IV. Iván utáni legjelentősebb orosz uralkodót, a reformátort, aki egyrésztől felforgatta, másrésztől nagyhatalommá tette az egykori moszkvai orosz államot?

Kulcsszavak: I. Péter, dualizmus kora, történelemoktatás, tankönyvek

Minden túlzás nélkül állítható, hogy Szvák Gyula a tudománynak és a felsőoktatásnak szentelte az életét. Jelen tanulmányban – kutatási területének egyik fő témájához kapcsolódva – egy olyan témát kívánunk körüljárni, amely bár közvetlenül nem a fent említett két színtéren mozog, mégis valamiféleképpen azokból építkezik: ez nem más, mint a közép-szintű oktatás történelemtankönyveinek I. Péter-képe. Ez a ráhatás egyértelműbb abból a szempontból, hogy a felsőoktatásból kikerülők lesznek majd azok, akik a középiskolákban oktatnak. Természetesen az adott egyetem vagy főiskola korszakos kurzusának mindenkori tantervétől is függ, hogy a 17–18. század fordulójának Oroszországa milyen mértékben kerül említésre, de ha napjaink kiadható I. Péter-szakirodalmát nézzük, akkor magyar nyelven Szvák Gyula az élvonalas. Az sokkal ke-

vésbé követhető vissza, hogy egy-egy tankönyvíró milyen munkák alapján állította össze tananyagát, de például Bihari Péter 1996-os tankönyvében¹ az ajánlott szakirodalomban felsorolt öt tételből három éppen az ünnepezt munkája volt.²

A téma kiválasztása után rövid idő alatt nyilvánvalóvá vált, hogy 150 év történelemtankönyveinek áttekintése, majd az ezekre adott reflexiók (kellő számú példával való) rögzítése messze meghaladja egy rövidebb tanulmány terjedelmi korlátait. Két lehetőség merült fel: vagy megpróbáljuk a teljes időszakot szinte csak vázlatosan feldolgozni, vagy kijelölünk egy időszakot, és azt mutatjuk be alaposabban. Mivel munkánk fő erősségének a konkrét példák szerepeltetését és összevetését tekintjük, az előbbi nem jöhetett szóba. Ebből kifolyólag, a kronológia elvét követve, végül a dualizmus korszakát jelöltük ki vizsgálódásunk időkeretének. Talán azért is szerencsésebb ez az eljárás, mert így az alapokkal kezdjük a munkát.

A befoglaló fejezeteket sokszor határozta meg a történelemtanterv. Ennek megfelelően az 1879-es gimnáziumok számára kiadott tanterv szerint az általunk vizsgált időszak a nyolcosztályos rendszerben a VI. osztályban, *A fejedelmi abszolutizmus* fejezet alatt keresendő.³ A következő, 1899-es tantervben, már a VII. osztály vonatkozásában, egy ennél sokkal általánosabb, az egész korszakra megadott tananyagot találunk: *Egyetemes történet a magyar nemzet történetével kapcsolatosan 1648-tól 1874-ig*.⁴ A két világháború között a 17–18. századi egyetemes történelmet tárgyaló fejezetek *A nagyhatalmak megalakulásának kora* címet viselik, ahogy az a középiskolák 1924-es, vagy a gimnáziumok 1938-as történelemtantervében is szerepel.⁵ Ezzel szemben a második világháború utáni tantervekben a hangsúly már nem a nagyhatalmon van. Az 1950-es tantervnél, immár négy évfolyamos felosztásban a III. osztályban *Egyetemes történelem az angol polgári forradalomtól a párizsi kommunig* című tananyagban belül nincs külön alleckeként

¹ BIHARI 1996. 56.

² SZVÁK 1982; SZVÁK 1988; SZVÁK 1989.

³ SZABOLCS–KATONA 2006. 589.

⁴ SZABOLCS–KATONA 2006. 590.

⁵ SZABOLCS–KATONA 2006. 594, 597.

megemlítve Kelet-Európa.⁶ Az 1957-es tananyagbeosztásban, a szintén III. osztályos egyetemes történelem az Újkori egyetemes történet 1640-től 1849-ig címet viseli, amelyen belül I. Péter *Az újkor kezdete* témakör alatt található.⁷ Az 1962-es történelemtantervben a korszak egy évfolyammal lejjebb, a II. osztályba került, a tananyag címe pedig *A feudalizmus bomlása. Az első polgári forradalmak (XVI–XVIII. század)* lett.⁸ Az „osztályszemlélet” megmaradt 1978-ban is, de az osztálybeosztás visszatért a III. osztályba: *A kapitalizmus kialakulása és győzelme. A munkásmozgalom kezdetei (1640–1849)*.⁹ 1990-ben aztán visszatértek a témasemleges kategóriák, esetünkben: *Az újkor (XVI–XVIII. század)*.¹⁰ 1995-től kezdődően napjainkig a Nemzeti Alaptanterv határozza meg a történelem tárgy főbb témaköreit is. Ennek legújabb változata a 2020-as, amelyben I. Péter és kora megint a II. osztályba került, a befoglaló fejezet címe pedig *A felvilágosodás kora*.¹¹

A dualizmus időszakában az egyetemes és magyar történelem tanítása olyannyira elvált egymástól, hogy külön-külön tankönyvekben tárgyalták őket. Ebből az időszakból mi elsősorban az egyetemes történelem tankönyveket vettük vizsgálat alá, időnként egy-egy magyar történelmi tankönyvet is. Fontos azt is megjegyezni, hogy nem minden esetben tudtuk a tankönyvek első kiadásait vizsgálni, elképzelhető, hogy a kronológiai sorrend akkor más lenne.¹²

Az első, Batizfalvy István 1879-es *Egyetemes történelem* kézikönyve. A III. részben a vesztfáliai béke és a francia forradalom közti időszakot tárgyaló fejezetben találkozhatunk I. Péterrel. A korszakhoz tartozó orosz történelem közel 10 oldalt kapott, ami felülreprezentált a többi államhoz képest.¹³ Az összesen 3 leckében külön részt alkot a Nagy Péter

⁶ SZABOLCS–KATONA 2006. 601.

⁷ SZABOLCS–KATONA 2006. 604.

⁸ SZABOLCS–KATONA 2006. 607.

⁹ SZABOLCS–KATONA 2006. 609.

¹⁰ SZABOLCS–KATONA 2006. 610.

¹¹ https://www.oktatas.hu/koznevelas/kerettantervek/2020_nat/kerettanterv_gimn_9_12_evfletoltes_ideje: 2022. 05. 27.

¹² Köszönettel tartozunk az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum munkatársainak, akik minden segítséget megadtak a tankönyvek felderítéséhez és használatához.

¹³ Például Franciaország 10, Poroszország 7, Anglia 5, Lengyelország 4 és az Oszmán Birodalom csupán 1 oldal, de még a Habsburgok egyetemes történelmi vonatkozású emlí-

előtti és a kezdeti időszak (50. lecke), a nagy északi háború (51. lecke), Nagy Péter uralkodásának vége és az utódai (52. lecke). I. Péter fellevezetése egyben komoly értékítélet is: „I. vagy nagy Péter (1689–1725) egyike volt a legnagyobb zsarnokoknak, mindazáltal Oroszország neki köszönheti jelen nagyságát és miveltségét.”¹⁴ Batizfalvy szerint egyébként „nagyszerű ujitásokat tett birodalmában”,¹⁵ amelyeket bizalmasai és nyugati útjai révén szerzett. Említésre kerül még a sztreclec lázadás (de a megtorlás kegyetlensége, illetve az uralkodó személyes részvétele nem), a nemesség és az egyházi rend befolyásának visszavetése. „Ujitásait a legnagyobb zsarnoksággal, rohamosan vitte keresztül, nem tekintve népe szellemére s a történelmi fejlődésre.”¹⁶

A következő leckében a nagy északi háború kapcsán a törökökkel kapcsolatban éppen csak megemlíti, hogy sikereket ért el, a kudarcokat kifelejtve. A svéd–orosz háború igen részletesen kerül bemutatásra, II. Rákóczi Ferencet azonban nem említi. A narvai csatánál ötszörös orosz túlerőt ír, de megjegyzi, hogy egyesek szerint tízszeres volt. Érdeemes megemlíteni, hogy I. Pétert nem is annyira a svéd nagyhatalmosság lerombolójának tekinti, hanem mint aki saját hazájának és szerzett területeinek inkább csak sikeres őrzője: azaz nem egy, már az európai politikában is befolyást szerző uralkodó.¹⁷ Ezzel szemben a következő leckét éppen azzal vezeti fel, hogy a cár a birodalmat tengeri hatalmasaggá, az országot európai nagyhatalommá tette. Sőt, „annak jólétét az ipar, kereskedelem és hajózás emelése által magas fokra emelé”.¹⁸ Fiát, aki ellenezte újításait, halálra íteltette, de azt nem tudni – írja Batizfalvy –, hogy végrehajtották-e rajta az ítéletet, vagy a börtönben halt-e meg. Megjegyzi, hogy a cár utódja az „élete körülményeiről nevezetes második neje” lett.¹⁹

tése is csak 5 oldal (a fejezet végén 5 leckében, 17 oldalon történik a Habsburgok magyarországi vonatkozású említése). BATIZFALVY 1879. II.

¹⁴ BATIZFALVY 1879. 144.

¹⁵ BATIZFALVY 1879. 144.

¹⁶ BATIZFALVY 1879. 145.

¹⁷ BATIZFALVY 1879. 145–148.

¹⁸ BATIZFALVY 1879. 148.

¹⁹ BATIZFALVY 1879. 148.

Vaszary Kolos világtörténelmének 1892-ben jelent meg a harmadik kötete.²⁰ Ennek negyedik, *A nagyhatalmak megalakulása és az állami élet kifejlése* című fejezetében, *Az északkeleti államrendszer kifejlése* című leckében esik szó Oroszországnak a svédek és lengyelek rovására történő felemelkedéséről. Nagy Péter nővére, Zsófia, hogy régensi uralmát könnyebben gyakorolhassa, két testvérét „a gyöngé-elméjű Ivánt és a nagytehetségű Pétert egyszerre kiáltatta ki csároknak [...] Midőn Péter lángelméje jeleit adá, nővére föllázította ellene a strelitzeket; az ifju Péter azonban korát fölülmuló erélyt tanusított.”²¹ A kezdeti pozitív kép később árnyalódik: „Péter lángelméje daczára nyers, miveetlen barbar vala s egyike a legnagyobb zsarnokoknak, kiket a történelem fölmutathat, de Oroszország mégis neki köszönheti jelen nagyságát s míveltségét.”²² A mondat záró része erősen hasonlít Batizfalvy fentebb idézett megállapítására. Sőt, a következő mondat is, amelyben szintén zsarnoksággal, tekintet nélkül a szellemre és a történelmi fejlődésre siettetette a reformokat, mivel Oroszországban még akkor is – és ez már csak Vaszarynál szerepel – „az ázsiai tudatlanság s barbar erkölcsök sötét éjjele honolt.”²³ Itt már említésre kerül, hogy I. Péter is segédkezett a második sztrelec lázadás megtorlásában, illetve röviden, de szó esik a lázadást megelőző nyugati útról, az európai szokások fegyverekkel való meghonosításáról.²⁴

A következő lecke a nagy északi háborúról szól, kezdve a lengyel-orosz-dán szövetséggel, folytatva a narvai vereséggel (XII. Károly 8000 svédje I. Péter 80 000 oroszával szemben), ami után Péter „vasakarrattal hozta helyre veszteségeit. Egész seregét a művelt európai államok katonaságának mintájára szervezte.”²⁵ A poltavai csata és az azt követő események külön alleckét képeznek, majd röviden egy másik alleckében Oroszország belső állapotáról olvashatunk. Itt is a nemesség és az egyházi rend megtöréséről, a rendőrség felállításáról, a gazdaság terén végzett

²⁰ VASZARY 1892. Ez akkor már a negyedik kiadás volt.

²¹ VASZARY 1892. 108.

²² VASZARY 1892. 108.

²³ VASZARY 1892. 108.

²⁴ VASZARY 1892. 108.

²⁵ VASZARY 1892. 110.

újításairól esik szó. Ezeket az újításokat ellenző fiát „agyonkinoztatta”, és elrendelte, hogy mindenkori utódját a cár saját maga nevezheti ki. Érdekes, hogy egy alkalommal császárnak nevezi Pétert, de nincs rá utalás, hogy miért. Inkább mintha csak elírás lenne.²⁶

Mangold Lajos 1902-ben ötödik kiadásként megjelent tankönyvében hasonló fejezetcímeket (*A nagyhatalmak megalakulása és az állami élet kifejlése/Az észak-keleti államrendszer kifejlődése*) találhatunk, mint Vaszary Kolosnál. A sok azonossághoz képest újdonság, hogy először olvasható a „nagy északi háború” mint megnevezés az 1700–1721 közötti konfliktussal kapcsolatban, illetőleg hogy a sztreleceket itt kifejezetten a papok lázították fel.²⁷ I. Péter, Mangold jellemzése szerint, „mindvégig ázsiai jellemű, durva s erőszakos ember maradt, vad szenvedélyeinek rabszolgája, kire csak külsőleg ragadt a nyugoteurópai műveltség máza; de ha az állam érdeke szóba került, lénye szinte átalakult és ekkor csakis a józan ész szavára hallgatott”.²⁸ Az állam érdekében pedig „barbár népet bevezette, jobban mondvá, beleuszította az európai művelt nemzetek sorába”.²⁹ Utazás, reformok, ellenszegülők, kivégzések és megtorlások, amelyek még fiát is utolérték. Ezt követi a külpolitika, különösen a nagy északi háború, szintén tízszeres túlerőben lévő narvai vereséggel. Ami viszont új megfogalmazás: „A poltavai diadal Péternek kezébe szolgáltatta az Észak fölötti hegemoniát és ünnepelt hőssé avatta föl a kortársak szemében.”³⁰ Poltava után kerül külön említésre II. Rákóczi Ferenc, akinek a lengyel koronát ajánlotta fel I. Péter, majd az alakuló keleti kérdés összegzése és jövőjének előrevetítése.³¹

Varga Ottó 1904-es tankönyvében egy új képet rajzol I. Péterről, amikor úgy fogalmaz, hogy „intézkedései közt sok volt fölösleges, a keresztülvitel módja sokszor volt durva, erőszakos: de fájának, nemzetének lángoló szeretete menti hibáit, mert hibái is ez erényből származtak”.³² Emellett

²⁶ VASZARY 1892. 109–112.

²⁷ MANGOLD 1902. 57.

²⁸ MANGOLD 1902. 55–56.

²⁹ Itt szerepel is egy I. Péternek tulajdonított idézet: „emberré tette baromcsordáját”. MANGOLD 1902. 55.

³⁰ MANGOLD 1902. 59.

³¹ MANGOLD 1902. 59–61.

³² VARGA 1904. 50–51.

már nemcsak mint az egyház befolyásának rendszabályozója, hanem egyúttal azt mindenféle eretnek mozgalmaktól való császári oltalmazó is szerepel.³³ A külpolitika az eddigi legrövidebb, mindösszesen pár sor.³⁴

Sebestyén Gyula 1906-os tankönyvében a külpolitikára, a nagy északi háborúra fektetett nagyobb hangsúlyt, igaz, a bevezetőnek szánt gyermekkor bemutatása is az eddigi legrészletesebb. Elmaradnak a túlzottan dicsérő vagy elmarasztaló jelzők mind I. Péter személyével, mind reformjaival kapcsolatban.³⁵ „Eleven eszű gyermek volt, s gyors felfogásának, jó megfigyelő tehetségének és ügyességének korán adta bizonyosságait.”³⁶ Máshol: „erős akarata, szenvedélyes természete nem ismert akadályt [...] azonnal türelmetlenül, szenvedélyesen hozzálátott az újításokhoz.”³⁷ Erőszakosságát a nép ellenszenvével magyarázza: „mivel látta, hogy a nép mennyire bizalmatlan az idegenek irányában, kíméletlenül megtámadta a nép szokásait, hagyományait, élete ősi berendezését és erőszakkal kényszerítette a nyugati szokások elfogadására.”³⁸ A mérsékelt szimpátia a zárósorokban válik egyértelművé: „Nagy Péter a maga barbárságában is egyik legnevezetesebb egyénisége korának. Nincs kortársai közül egy sem, akinek nevéhez nagyobb tettek emléke fűződnek, mint az övéhez.”³⁹

Szölgyény János világtörténeti tankönyve címe szerint különös figyelmet szentel a magyar történelem párhuzamba állításának. Ennek megfelelően azt vártuk, hogy I. Péter kapcsán kiemelten szerepel majd II. Rákóczi Ferenc. Ahogy azonban kézbe vesszük a kötetet, láthatjuk, hogy külön fejezet szól II. Rákóczi Ferenc felkelése és a spanyol örökösödési háború viszonyáról, de sem ebben, sem az ezt követő fejezetben nem olvashatunk a Rákóczi–Péter kapcsolatról. Gyakorlatilag csak az évszámok utalnak arra, hogy ez a két háború (spanyol örökösödési és a nagy északi) egy időben zajlott, egymásra való hatásukról semmi-

³³ VARGA 1904. 50.

³⁴ VARGA 1904. 51.

³⁵ SEBESTYÉN 1906. 88–94.

³⁶ SEBESTYÉN 1906. 89.

³⁷ SEBESTYÉN 1906. 89.

³⁸ SEBESTYÉN 1906. 89.

³⁹ SEBESTYÉN 1906. 95.

lyen szó nem esik.⁴⁰ Ettől eltekintve Szölgyémy I. Péter-képe kiegyensúlyozott. Egyrésztől kortársaitól eltérően, sokatmondóan már „csak” „félbarbárnak” tekinti az orosz uralkodót, de nem titkolja, hogy fiára ellenszegülése miatt halálbüntetés várt volna – ha meg nem hal előtte.⁴¹ Szám szerint is szerepel, hogy 200 gyárat alapított, illetve ami eddig (és jó ideig ezután) sehol sem: a nagy északi háborúban aratott sikeréért „a szenátus Pétert Nagynak és minden oroszok cárijának” nevezte.⁴² A többi tankönyvben ha előkerül a „Nagy” cím, mindig csak az utókornak tulajdonítják ezt a címet, itt azonban már kiderül, hogy életében viselte az uralkodó. A „minden oroszok cáija” egyébként pontatlan, ugyanis ezt a címet már azelőtt is viselték az orosz uralkodók, 1721-től a „minden oroszok császára/imperátora” az új.

Zárásképpen pedig egy már éppen nem dualizmuskori, de még nem is a két világháború közötti tankönyvet vizsgáltunk. Mika Sándor 1919-es munkájában *A nagyhatalmak megalakulásának kora* című fejezetben külön leckét szánt Oroszország felemelkedésének. Rövid előzmények után röviden rá is tért I. Péter reformjaira (utazások, egyházi hatalom megszüntetése, hadi reformok), majd hosszabban az északi háborúra.⁴³ A narvai csatánál 8000 és 40 000 fős seregekről írt, ami után „Péter cár a narvai csorbát fényesen kiköszörülte”.⁴⁴ Az eddigiekhez képest eltérő információ, hogy amíg a korábbi szerzők a pruti vereség kapcsán nem mulasztották el megemlíteni, hogy I. Péter felesége, Katalin fontos szerepet játszott a megmenekülésben, Mikánál Katalin egyáltalán nem szerepel.⁴⁵

A tankönyvekről elmondható, hogy sokszor bőségesen és részletesen szólnak I. Péterről. Néhány megközelítési mód általánosságban jellemző minden munkára. Így például, a jórészt egy időben zajló spanyol örökösödési háború és a nagy északi háború egymásra hatásának akár csak megemléke is minduntalan elmarad. Ahol esetleg mégis előbukkan, az nem az egyetemes történelmi szál, hanem II. Rákóczi Ferenc szabad-

⁴⁰ SZÖLGYÉMY 1914. 29–37.

⁴¹ SZÖLGYÉMY 1914. 33–37.

⁴² SZÖLGYÉMY 1914. 36.

⁴³ MIKA 1919. 43–46.

⁴⁴ MIKA 1919. 46.

⁴⁵ MIKA 1919. 47.

ságharca. Összességében el lehet mondani, hogy a dualizmuskori tankönyvek pozitívan tekintenek I. Péterre, sokszor nem megfélelkezve az árnyoldalakról sem. Gyakori a témafelvezetésben az uralkodó rendkívüli jellemének említése, amely szokatlan viselkedési módja és reformatori tevékenységének szélsőségessége által jelenik meg. Különböző mértékben és hangsúllyal, de ezek jóformán mindenhol szerepelnek. A külpolitikával általában külön allecke foglalkozik, ezekben egyöntetűen a svédek (esetleg lengyelek) hanyatlásán való felülemelkedés a legfőbb hívószó, ellenben az orosz–török viszonyról alig olvashatunk. Ennek ellenére is elmondható, hogy a dualizmus kori diákok igen gazdag képet kaphattak I. Péter orosz uralkodóról.

Bibliográfia

BATIZFALVY 1879	BATIZFALVY István: Az egyetemes történelem kézikönyve. Középiskolák felsőbb osztályai számára és magánhasználatra. III. rész. Az újkor története. Budapest, 1879.
BIHARI 1996	Bihari Péter: A befejezetlen múlt 4. A régi rend fénykora és válsága, 1640–1815. Budapest, 1996.
JÁNOSSY 1939	JÁNOSSY István: A középkor és az újkor története 896–4789-ig a középiskolák V. osztálya számára. Debrecen, 1939.
MANGOLD 1902	MANGOLD Lajos: Világtörténelem középiskolai használatra. Újkor 1648 óta a legújabb kor. Ötödik, átdolgozott kiadás. Budapest, 1902.
MIKA 1919	MIKA Sándor: Világtörténet az új tanterv alapján a középiskolák felső osztályai számára. III. kötet. Új-kor és legújabb kor. Budapest, 1919.
SEBESTYÉN 1906	SEBESTYÉN Gyula. Egyetemes történet a középiskolák felső osztályai számára. III. kötet. Újkor (1648–1871) Budapest, 1906.
SZABOLCS–KATONA 2006	SZABOLCS Ottó – KATONA András: Történelem tantárgy-pedagógiai olvasókönyv. Dokumentumok a történelemtanítás történetének és módszertanának tanulmányozásához. Budapest, 2006.
SZÖLGYÉMY 1914	SZÖLGYÉMY János: Világtörténet főtekinettel a magyar nemzet történetére 1648–1913-ig. III. kötet. Budapest, 1914.
SZVÁK 1982	SZVÁK Gyula: Cárak és kalandorok. Budapest, 1982.

- SZVÁK 1988 SZVÁK Gyula: Moszkóvia és Nyugat. Budapest, 1988.
- SZVÁK 1989 SZVÁK Gyula: Furkósbotl Európa? Budapest, 1989.
- VARGA 1904 VARGA Ottó: Világtörténelem tanterv és utasítások alapján a középiskolák számára. Harmadik kötet: Új-kor. Harmadik javított kiadás. Budapest, 1904.
- VASZARY 1892 VASZARY Kolos: Világtörténelem középiskolák számára. III. kötet – Új-kor. Negyedik kiadás. Budapest, 1892.

Az 1918 előtti szlovák ruszofilizmus (oroszbarátság) vázlata

HALÁSZ IVÁN

Absztrakt

A tanulmány a szlovák nemzeti mozgalom oroszbarát érzelmeivel foglalkozik és azok hatásával a különböző politikai koncepciókra. 1848 előtt ugyan már léteztek az orosz–szlovák kapcsolatok, de eléggé sporadikusak voltak, és a szlovákok akkor még inkább a megreformált Ausztrián belül képelték el a jövőjüket. A helyzet a levertt forradalom után változott meg, főleg Ludovít Štúr oroszbarát írásainak és saját csalódottságának köszönhetően. Az egész folyamat a dualizmus idején csúcsosodott ki, amikor a szlovák ruszofilizmus vezéralakja Svetozár Hurban Vajanský realista író és konzervatív politikus lett, aki hosszú évtizedekre meghatározta a reményvesztett szlovák politikai diskurzust. Az egész azonban inkább álom volt, mintsem valóság. Idővel azért megjelentek kritikusabb hangok is, főleg a Prágában tanuló realistább ifjúság körében és az ortodoxiát elutasító katolikus néppártiak között. Az első világháború alatt még élt egyfajta oroszbarátság, de ez inkább csak a nemzeti értelmiséget jellemezte, amelynek egy része viszont szintén már kevésbé idealista módon látta az orosz valóságot, és nemcsak a cárizmust, hanem a bolsevizmust is elutasította.

Kulcsszavak: ausztroszlávizmus, cárizmus, köztársaság, légiók, Oroszország, szlávság

A modern szlovák nemzeti identitás kialakulása – sok más közép-európai nemzethez hasonlóan – a 18. század végén kezdődött el. Ebben a folyamatban számos olyan hatás játszott közre, amelyek gyökereit éppen a felvilágosodásban kell keresni. Annak eszméivel a szlovák értelmiség általában német közvetítéssel ismerkedett meg, hiszen különösen az evangélikusok körében megszokottak voltak a németországi egyetemi tanulmányutak (először Wittemberg, majd Halle, Jena stb.). Emiatt nem tűnik túlzásnak Dušan Kováč szlovák történész azon megállapítása, hogy a Kelet igazából Herderrel lépett be a szlovák politikai gondolko-

dásba.¹ A közismert herderi jóslat² volt az a tényező, amely a katolikus-protestáns kultúrkörhöz tartozó, nyugati szlávnak számító szlovákok körében felerősítette a szláv identitást, sőt részben a szlovákokat tette a szláv kölcsönösség fő hirdetőivé. Itt elég csak a pesti evangélikus lelkész Ján Kollárra, a nyelvújító politikus Ludovít Štúrra vagy a liberális és ökumenikus érzelmű katolikus papra, Ján Palárikra gondolni.

A szláv szolidaritás és kölcsönösség hirdetése azonban még nem volt azonos az oroszbarátsággal, illetve a nyílt és kifejezett ruszofilizmussal. 1848 előtt ugyanis a legtöbb közép-európai szláv gondolkodó még a Habsburg Birodalom által megszabott kereteken belül gondolkodott, ami inkább az ausztrósláv koncepcióknak kedvezett. Sokan pedig apolitikusak voltak, és legfeljebb egy-két költeménybe szőttek bele erősebb utalásokat. Ján Kollár preromantikus költő – aki földi pályafutását a bécsi egyetem tanáraként fejezte be 1852-ben – is inkább ebbe a kategóriába tartozott, és többször is hangsúlyozta a dinasztikus hűséget. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a Közép-Európában élő, többnyire katolikus és protestáns nyugati szláv népek akkoriban az oroszok számára sem voltak különösebben érdekesek. Ugyan az értelmiségiek között már megtörtént az első kapcsolatfelvétel, de annak nem volt még mélyebb hatása. Ez nem jelenti azt, hogy az orosz történelem és kultúra iránt ne létezett volna érdeklődés, és azt sem, hogy az orosz irodalom ne hatott volna a szlovák kultúrára: itt inkább a politikai szál gyengeségéről volt szó.

Az 1848. júniusi első szláv kongresszus is inkább az ausztrósláv eszmék jegyében szerveződött, az orosz hatás pedig minimális volt. Némi változást e téren csak az 1848-as forradalmak és reformtörekvések bukása hozott. A nemzetiségi jogokra, illetve követelésekre koncentráló szlovák nemzeti mozgalom ugyan elvileg a győztesek (azaz a Habsburgok) oldalán fejezte be a polgárháborúként is felfogható szabadságharcot, de a reakció győzelme számukra sem hozta el a várva-várt eredményeket, hiszen az országot nem osztották újjá a nemzetiségi szempontok szerint, és ennek következtében szlovákok sem váltak az összbirodalomban önálló koronatartománnyá. Ugyan a szlovák nyelv közigazgatási, illetve

¹ Kováč 2000. 123.

² Johann Gottfried Herder ugyanis különleges civilizációs szerepet tulajdonított a természethez közel álló szlávoknak.

iskolai lehetőségei némileg javultak, és több szlovák aktivista pozíciókat kapott az új rendszer alsó és középső szintjein, de mindez messze elmaradt a korábbi elvárásoktól. A csalódás részben az ausztrioszláv eszméktől való elfordulásban manifesztálódott. A Habsburg-dinasztia iránti hűség is csökkent: ehelyett a szlovák politikai elit egy része a jövőben inkább a magyarokkal való közvetlen kiegyezésben reménykedett, a másik része pedig Oroszország felé fordult. Ez volt akkoriban az egyetlen önálló szláv állam, amelynek ráadásul nagyhatalmai státusa is volt.

Az oroszbarát fordulatot leginkább a Ludovít Štúrnak *A szlávság és a jövő világa* című írása alapozta meg, amelyet 1853/1854-ben németül írt meg, aztán kicsempészte Oroszországba, ahol hamar lefordították és viszonylag népszerűvé vált a szlavofil irányultságú konzervatív-nacionalista körökben. Maga a szerző egyébként nemsokára meghalt, tehát nem nagyon volt tisztában műve távlati hatásával. Szlovákul a teljes írás csak a rendszerváltás után jelent meg. Štúr ebben a könyvben egyrészt sokat foglalkozott Európa általános eszmetörténeti és politikai helyzetével, másrészt felvázolta a közép-európai szlávok előtt álló lehetőségeket. Csalódásai súlya alatt többé már nem látta megoldásnak az ausztrioszláv koncepciót, de a közép-európai szlávok demokratikus összefogását, föderációját sem tartotta reálisnak. Ahhoz ugyanis túl sok volt az egyes szláv népek közötti vallási, kulturális, mentális, politikai és főleg nagyságbeli különbség. Ehelyett inkább a szláv nagyhatalmat megtestesítő cári Oroszországgal való összefogást, majd egyesülést tartotta a leginkább kívánatosnak. Viszont ő is tisztában volt az ottani rendszer némileg taszító politikai jellegével, társadalmi visszasságaival és problémáival, ezért abban reménykedett, hogy a szlávok egyesítése irányában nyitott Oroszország legalább részben megreformálja magát és felszámolja a jobbágyságot, illetve jobban ügyel majd az önkormányzatiságra. A kisebb szláv népeknek pedig nagyobb érdeklődést kellene mutatni az orosz nyelv és irodalom iránt. Az igazi szláv vallást leginkább az ortodoxiában látta,³

³ Egyébként az ortodoxia ilyen típusú elfogadása korábban is megjelent már a szlovák táborban, mégpedig a szerb szimpátián keresztül. Sok szlovák romantikus értelmiségi számára ugyanis éppen a Habsburg Birodalom szomszédságban élő és a török iga alatt sínylő szerbek képviselték az igazi hős nemzetet. Igaz, a katolicizmustól és még kevésbé a protestantizmustól való patetikus és gesztusértékű elfordulás nem volt jellemző a rendszerint mélyen vallásos szlovák evangélikusokra és katolikusokra, de az ortodoxia „szláv többségéről” hajlamosak voltak elgondolkodni.

de a saját vallási gyökereivel sem szándékozott szakítani: végső soron jelentős részük evangélikus lelkész, tanító vagy katolikus pap volt.

Az írás akkoriban ugyan még nem jelent meg szlovákul, de a nemzeti táborban sokan tudtak róla és ismerték a legfontosabb szlovák nemzet-ébresztő új nézeteit. Azok pedig hosszú távon komoly hatást gyakoroltak a szlovák politikára. Egyebek mellett a soron következő lengyel–orosz konfliktus (nevezetesen az 1863/1864. évi lengyel felkelés) idején nagyon sok konzervatív-nemzeti érzelmű és többnyire evangélikus kötődésű szlovák aktivista inkább az oroszokkal szimpatizált. Igaz, a liberálisabb katolikusok egy része (köztük Ján Palárik, az Új Szlovák Iskola nevű politikai irányzat egyik alapítója is) a szabadságukért harcoló lengyeleknek adott igazat, de a szlovák oroszbarátság most markánsabb volt, mint az 1830-as években. Akkor néhány szlovák fiatal értelmiségi még azon gondolkodott, hogy személyesen is csatlakozik a lengyel szabadságharc-hoz, és harcolni fog az elnyomó orosz despotizmus ellen.

Az előbb említett *Új Szlovák Iskola* az 1860-as évek elején lépett színre. A *Régi Szlovák Iskolával* szemben alapvetően már nem az uralkodótól (azaz Béctől) várta el a szlovákok helyzetének megoldását, hanem inkább a magyar liberalizmussal keresett kiegyezési lehetőségeket: azaz Bécs helyett inkább Pestet preferálta. Az „újak” távlatilag szintén a nemzeti alapú területi autonómia platformján álltak, de rövid távon megelégedtek volna a municipális autonómiák megerősödésével is, mert szerintük azokon keresztül fokozatosan megerősödhetett volna a szlovák társadalom, gazdaság és politika. Az Új Iskola politikusai általában véve is inkább a graduális fejlődésben és taktikában hittek. Az, hogy a vezetőik többsége a katolikusok közül került ki, inkább a szlovák belső fejlődés sajátosságaival függött össze. A romantikus irodalom gerincét és az 1848/1849-es szlovák politikai vezetőréteg többségét adó evangélikusokat ugyanis jobban kötötték a korábbi tradícióik és a vezetőik világnézeti súlya. A programadó Štúr is evangélikus volt, ahogyan az 1848/1849-es fegyveres szlovák felkelés legfőbb vezetője, Jozef Miloslav Hurban is. Az egyre konzervatívabb Hurban egyébként jócskán túlélte barátját, és még 1860, illetve 1867 után is aktívan befolyásolta a politikát. A „régiek” még mindig nagyon bizalmatlanok voltak nemcsak a magyarokkal, de a modernebb eszmékkel szemben is. Az „újak” szervezési területen is innovatívabbnak bizonyultak, azaz nemcsak

a fővárosi újságjukra és a parlamenti képviseletre koncentráltak, hanem megpróbálták létrehozni a nemzeti demokrata klubok hálózatát is.

A magyar liberális politikának az osztrák–magyar kiegyezés utáni nacionalista fordulata viszont megghiúsította a liberálisabb szlovákok reményeit, és emiatt fokozatosan marginalizálódtak. Az 1870-es években ezért igazán csak a régiek maradtak porondon, akik úgy látták, hogy a fejlemények igazolták a félelmeiket. Nemcsak újságjuk szerkesztőségét, hanem egész központjukat áttették Pestről a távoli, északi és kicsi Turócszentmártonba, amely aztán hosszú évtizedekre a szlovák nemzeti konzervatív politika szimbóluma lett. Itt jelent meg a *Národné noviny* (*Nemzeti Újság*) nevű politikai lapjuk, ahogyan a többi kulturális-irodalmi folyóiratuk, és itt működött a Szlovák Nemzeti Párt vezetősége is. A párt többször megpróbálta bejuttatni képviselőit a budapesti Országgyűlésbe, de nem járt sok sikerrel, ezért egy idő után választási passzivitásba vonult. Ezzel egy reményvesztett időszak kezdődött el számukra, amelyben előtérbe kerültek olyan konzervatív értékek, mint a szláv messianizmus vagy oroszbarátság. Az utóbbit az 1877/1878. évi orosz–török háború eredményei is felerősítették, hiszen az orosz győzelemnek köszönhetően több balkáni szláv nemzet nyerte el függetlenségét és helyzetének javulását.

Ebben az időszakban Svetozár Hurban Vajanský volt a szlovák nemzeti politika és publicisztika központi alakja. A származása is vezető szerepre predesztinálta őt, hiszen Jozef Miloslav Hurban fia volt. Már a neve is jelezte szláv elkötelezettségét és a magyarosítással szembeni dacos magatartását. A jogász végzettségű Vajanský, aki a szlovák realista próza és költészet legelső képviselői közé tartozott, egy ideig ügyvédként dolgozott, aztán váltott, és teljes mértékben az újságírásnak, irodalmi kritikának és szerkesztésnek szentelte magát. Soha nem volt parlamenti képviselő, de a különböző sajtóperek miatt többször börtönbe került. Alapvetően nemzeti konzervatív beállítottságú volt, irodalmi műveiben a szlovák nemzeti értelmiség és a felső-magyarországi köznemesség összeolvadásában reménykedett, a szlovákok legfőbb ellenségeit pedig az elmagyarosodott szlovák renegátokban és a zsidókban vélte megtalálni. Utóbbiakban a nemzeti elv tagadását látta, és műveiben következetesen negatív színekkel ábrázolta őket. Bár szlovák evangélikusként hagyományosan közel állt a csehekhez és kultúrájukhoz, politikájában inkább

Oroszországban reménykedett, amelynek, szerinte, saját érdekében kell nemzeti alapú politikát folytatnia. A cári birodalomban a szláv nemzetek életének és fejlődésének garantálóját látta.⁴ Azzal ő is tisztában volt, hogy az oroszokat főleg a balkáni ortodox szlávok érdeklik, de más támasz híján mégis ragaszkodott orosz orientációjához, amelyet tulajdonképpen az egész turócszentmártoni nemzeti érzelmű értelmiségre ki tudott vetíteni.⁵ Oroszbarátsága erősen konzervatív és szlavofil jellegű volt, hiszen ebben látta a bomlasztó nyugati eszmékkel szembeni védőgátat. Intenzív oroszországi kapcsolatokkal rendelkezett, amelyek azonban meglehetősen egyoldalúak voltak és a nacionalista konzervatív orosz értelmiségre korlátozódtak. Többször meglátogatta Oroszországot és gyakran írt az ottani újságokba (főleg a *Moszkovszkije vedomosztyi* című lapba).

Vajanský és az általa vezetett nemzeti mozgalom ugyan sok lelki és anyagi támogatást kapott Oroszországból (főleg az ottani szláv jótékonyági bizottságoktól), illetve az orosz sajtó lehetőséget biztosított nézetei terjesztésére, de ez csak töredéke volt annak, amit az oroszok a balkáni szlávok megtámogatására szántak.⁶ A nyugati szlávok (a lengyeleket leszámítva) csak marginálisan érdekelték az orosz nacionalista értelmiséget és birodalmi politikát, amivel a lelkük mélyén a szlovák politikusok is tisztában voltak.

Vajanský szláv szolidaritásának is voltak azonban korlátai. Általában nagyon kritikus volt az „egységbontó” lengyelekkel szemben, de a galíciai ukránokban is az osztrák és német politika játékszerét látta.⁷ A csehekkel, és különösen azok modernebb, pragmatikusabb (azaz realistább) szárnyával, amelynek élén Tomáš Garrigue Masaryk állt, szintén sok vitája volt. Leginkább a balkáni szlávokkal szimpatizált és romantikus őseihez hasonlóan rendszerint a hősies ortodox szerbeket emelte ki. Ebben is megnyilvánult orosz olvasmányainak hatása.

⁴ KODAJOVÁ 2010 150.

⁵ HRUŠOVSKÝ 1957. 251.

⁶ Daniela Kodajová szlovák történésznő az orosz levéltárakban például kikutatta, hogy a *Národné noviny* csak körülbelül egytized részét kapta annak, amit az oroszok a balkáni szlávok újságjainak, lapjainak, alapítványainak és kolostorainak kiutaltak. A könyvküldemények is szimbolikusak voltak inkább. KODAJOVÁ 2010. 146.

⁷ VAJANSKÝ 1977. 23–24.

Az orosz segítség igazából nem tudta megoldani a problémáikat, viszont a magyar többségi közvéleményben tovább erősítette a pán-szlávizmus és az orosz intrika vádját: ennyiben akár kontraproduktív-nak is mondható. A gyakorlati politikában egyébként a szlovákoknak sokkal inkább a többi magyarországi nemzetiséggel kellett együttműködni, akikkel később egy közös parlamenti nemzetiségi klubot is létrehoztak. A csehekkel való együttműködés is gyümölcsözőbb volt, amelyet főleg a Prágában tanuló fiatal szlovákok ismertek fel. Többségük később a szociális reformer *Hlas (Hang)* című folyóirat köré csoportosult, amely komoly kritikával illette a turócszentmártoni konzervatívok oroszbarát politikáját. Először a Zichy-féle Katolikus Néppárton belül szerveződő, majd önállóvá vált szlovák katolikus néppárti mozgalom sem volt különösebben oroszbarát. A Szlovák Nemzeti Párt holdudvarába tartozó értelmiségiek szellemi befolyásával azonban sokáig nem tudtak versenyezni. Ők egyébként eleinte a magyarországi országos politika platformján keresték a kibontakozás lehetőségét, de nem tagadták szláv kötődéseiket sem: egyszerűen mások voltak a prioritásaik, a szláv ortodoxia sem hatotta meg őket. A szlovák szociáldemokraták pedig szintén az országos szociáldemokrácián belül politizáltak, ami meghatározta a mozgásterüket. A Milan Hodža későbbi csehszlovák miniszterelnök kezdeményezésére szerveződő szlovák agráriusok sem voltak különösebben oroszpártiak, annál realisabban látták viszont a Monarchia politikai helyzetét. A trónörökös Belvedere köréhez tartozó vezetőjük már akkor is inkább a közép-európai birodalom nemzetiségi alapon történő átalakításában látta a Duna menti térség jövőjét. Hodža egyébként később is a Németország és Oroszország közé szorult térség belső együttműködésében látta a jövőt, amiről a második világháború alatt megszületett Közép-Európa föderációs tervei is tanúskodnak.

Mindez nem jelenti, hogy az oroszbarátság, illetve egyszerűen csak a szláv alapú szimpátia a legnagyobb szláv nemzet iránt ne hatott volna a szlovák értelmiség mélyebb rétegeire. Nem szabad elfelejteni, hogy a turócszentmártoni csoport nagyjából azonos volt az akkori szlovák realista irodalommal, amely nap mint nap alakította a szlovákok kulturális kódját. Ez a csoport szociálisan meglehetősen homogén volt – többnyire evangélikus lelkészekről, tanítókról, ügyvédekről és orvosokról volt szó, akik gyakran rokoni kapcsolatban is álltak egymással. Néhányan ugyan

éreztek, hogy a Vajanský-féle ruszofília már kissé elavult, de ők is többnyire az orosz (valamint nyugat-európai) romantikus és realista irodalmon nevelkedtek. Többen pedig megjárták Oroszországot is. Közismert tény, hogy Lev Nyikolajevics Tolsztoj háziorvosa Dušan Makovický volt, aki éppen ebből a rétegből érkezett.

Egyébként Oroszországban éltek különböző szlovák vállalkozók és kisiparosok, köztük a híres drótosok, növénygyűjtők, egyéb szakemberek. Miután külföldi állampolgároknak számítottak, különösebben nem aktivizálódtak az orosz közéletben, de nyilván a körükben a szlovák átlagnál erősebb volt az oroszok iránti szimpátia. Jelentőségük inkább az első világháború kitörése után nőtt meg, ami nehéz helyzetbe hozta őket. Többnyire a cár iránti lojalitást választották, és az Oroszországban működő függetlenségi érzelmű cseh és szlovák emigráció mögé sorakoztak fel. Az is igaz, hogy ezen réteg valódi nézeteit nehéz nyomon követni, mert nem egy értelmiségi csoportról volt szó, amely velük szemben sok írásbeli nyomot hagyott volna maga után. Tény viszont, hogy Oroszország lett a csehszlovák emigráció egyik bázisa. Többségük még nem volt republikánus érzelmű, és néhányan a cseh Karel Kramář koncepciói nyomán el tudtak volna képzelni egy Romanov herceget a cseh, illetve csehszlovák szatellitállam élén. Az orosz cári hatóságok azonban nem rajongtak a csehekből és szlovákokból toborzott önkéntes légiók ötletéért, amely egyébként a nyugati emigrációból indult ki. Végül, akarva-akaratlanul, belementek az ötletbe, de igazából csak 1916 végén és 1917-ben álltak fel komolyabb csehszlovák katonai egységek, soraikban főleg a volt hadifoglyok szolgáltak. Érdekes, hogy az oroszországi csehszlovák légiókban arányosan jóval kevesebb volt a szlovák, mint a Franciaországban szerveződő, egyébként jóval kisebb létszámú egységeknél. Ott ugyanis viszonylag sok amerikai szlovák szolgált, akik többsége az USA-hoz kötődött és nem hatották meg őket az oroszországi ábrándok.⁸

Az oroszok és szerbek ellen vívott első világháború egyébként nem volt túlzottan népszerű a szlovák nemzeti érzelmű értelmiség körében. A Nemzeti Párt, annak érdekében, hogy elkerüljék a különböző lojalitási

⁸ MICHL 2008. 101–102.

nyilatkozatokat és a hatósági vegzálásokat, inkább felfüggesztette a tevékenységét. Bár a szlovák kiskatonák többsége fegyelmezetten bevonult az osztrák–magyar hadseregbe, néhány öntudatosabb szlovák a fronton inkább az önkéntes hadifogságot választotta. Köztük volt a szlovák kritikus realista irodalom két neves alakja, Jan Jesenský és Jozef Gregor Tajovský írók. Miután mindketten 1874-ben születtek, nem voltak már nagyon fiatalok, és a háború előtti szlovák aktivitásuk miatt a hatóságok sem nagyon bíztak meg bennük. Otthon egyébként mindketten a nemzeti mozgalom kritikusabb szárnyához tartoztak, és tisztában voltak a Vajanský-féle ruszofilizmus korlátjaival. Sőt, demokratikus gondolkodásuk miatt nem is rajongtak különösebben a cárizmusért, és közelről látták az oroszországi hétköznapiak gyötrelmeit is.

A hadifogságban mindketten a légiókhoz csatlakoztak, tiszti rangot is kaptak, de koruk miatt a frontra már nem kerültek. Inkább újságíróként és propagandistaként szolgálták a csehszlovák ügyet, amely akkoriban már egyértelműen republikánus és demokrata érzelmű volt. Ennek megfelelően a bolsevik forradalomról sem voltak jó véleményekkel, aminek a háború után íródott – egyébként objektivitásra törekvő – műveikben is hangot adtak. Szerették az orosz kultúrát és embereket, de a demokratikus Csehszlovákia elkötelezett híveiként nem aktivizálódtak az akkori oroszbarát akciókban. Azok egy része – nem szláv, hanem internacionalista alapon – már a radikális baloldalhoz kötődött, a másik része pedig a tradicionalista cseh polgári jobboldalhoz, amelynek egy szegmense még a faszizmushoz is közel került. Ez azonban már egy teljesen más korszak volt, amely egy külön fejezetet igényelne.

Bibliográfia

KODAJOVÁ 2010

KODAJOVÁ, Daniela: Fenomén rusofilstva v minulosti Slovákov. In: *Východná dilema strednej Európy*. Eds. Ivantyšinová, Tatiana – Kodajová, Daniela a kollektív. Bratislava, 2010. 134–155.

HRUŠOVSKÝ 1957

HRUŠOVSKÝ, Ján: *Starý Martin v živote a ľuďoch. Črty a spomienky*. Bratislava, 1957.

KOVÁČ 2000

KOVÁČ, Dušan: „Slaviofili” a „západníci” v slovenskom politickom myslení. (Krátky historický náčrt). In: *Historik v čase a priestore*. Laudatio Ľubomírovi

MICHL 2008

VAJANSKÝ 1977

Liptákovi. Eds. Kamenec, Ivan – Mannová, Elena – Kowalská, Ewa. Bratislava, 2000. 121–128.

MICHL, Jozef: Leginári a Československo. NV, 2008.

VAJANSKÝ, Hurban Svetozár: Listy z Uhorska. Martin, 1977.

Károlyi Mihály elképzelései és lépései egy esetleges magyar–oroszcózeledéssal kapcsolatban

PETER PASTOR

Absztrakt

Majdnem két évvel az első világháború kitörése előtt, Károlyi Mihály függetlenségi politikus lépéseket tett, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája közelebb kerüljön az antantszövetséges Oroszországhoz. Vállalkozása irreális volt, mert az 1908-as boszniai krízis után a cári Oroszország engesztelhetetlen ellensége lett a Monarchiának, és annak a feldarabolását tűzte ki célul.

Kulcsszavak: Károlyi Mihály, Osztrák–Magyar Monarchia, Oroszország, antant, hármas szövetség

Hajdu Tibor 2012-ben kiadott, átdolgozott és rövidített Károlyi Mihály életrajzában megjegyezte, hogy a tudatlanok, de még sokan azok is, akik ismerik Magyarország huszadik századbeli történelmét, igazságtalanul teszik meg Károlyit bűnbaknak. „Károlyira akarják hárítani az első világháborút lezáró összeomlás, kapituláció, a forradalmak, és Trianon felelősségét...”¹ Hajdu azt is jelezte, hogy egyes szaktörténészek és publicisták, akik az árral utaznak, tudományos köntösbe ültetvén véleményüket, szintén Károlyit teszik felelőssé a történetekért. Ők naivnak, tájékozatlannak és befolyásolhatónak festik le a politikus Károlyit, habár hat kötetben megjelent levelezése is az ellenkezőjét bizonyítja.² Hajdu megállapításai nem fedik fel azonban Károlynak a cári Oroszországgal kapcsolatos elképzeléseit és lépéseit, amelyek azt tanúsítják, hogy ezek bizony utópisztikusak voltak.

¹ HAJDU 2012. 7.

² HAJDU 2012. 7–8.

Mint aktív politikus vagy mint a liberális emigráció vezéralakja, Károlyi mindig hangsúlyozta a külpolitika jelentőségét a magyar belpolitikában. Mint az arisztokrácia képviselője, politikai pályafutása 1905 januárjában kezdődött, amikor pártonkívüli függetlenségi jelöltként választást nyert az alsóházba. A választáson a többséget az ellenzékiek szereztek meg, az úgynevezett „nemzeti koalíció”, amelyben a Függetlenségi Párt vállalt vezető szerepet.³ A nyári választásokon már nem indult, és maga 1909-et adta meg mint politikai pályafutása kezdetét, amikor is megválasztották az OMGE elnökének.⁴ 1910-ben újra ringbe szállt, és a kápolnai kerületből jutott a képviselőházba mint pártonkívüli függetlenségi, habár a korteskedés során kijelentette, hogy a Függetlenségi és 48-as Párt programját fogadja el. Károlyi 1913-ig maradt pártonkívüli, és amikor a két függetlenségi párt, amely 1909-ben szakadt ketté, újra egyesült, belépett az Egyesült Függetlenségi és 48-as Pártba, amelynek 1913 júniusában ügyvezető elnöke lett.⁵

Mint függetlenségi politikusnak, a Monarchia külpolitikája is figyelmének középpontjába került. Ahogy Jászi Oszkár később összefoglalta vele kapcsolatban: „Korán át volt hatva a meggyőződéstől, hogy a Kossuth-program, most már a forradalom utáni Kossuth új programja lett, mely antihabsburgizmust, antifeudalizmust és szlávbarátságot jelentett. Az események egyre inkább megerősítették őt ebben a meggondolásban.”⁶ Ezért Károlyi úgy látta, hogy az 1879-ben parafált Hohenzollern–Habsburg katonai szövetség, a Zweibund, Bécs hatalmát erősíti a kettős monarchiában, amelyet csak a német szövetséggel való szakítás és az Oroszországgal való közeledés gyengíthetne meg. A cári Oroszországgal való közeledést Oroszország fő szövetségesének, Franciaországnak a közbenjárásával próbálta elérni.⁷ Ezért 1912 november végén egy kéthetes látogatásra Párizsba utazott, hogy bel- és külpolitikai gondolatainak francia támogatókat találjon, és Raymond Poincaré miniszterelnököt is megnyerje terveinek.

³ HAJDU 2012. 31; JEMNITZ–LITVÁN 1977. 31.

⁴ KÁROLYI 1965. 32, 34.

⁵ HAJDU 1978. 86, 89–90, 139–140.

⁶ JÁSZI 1995. 57.

⁷ KÁROLYI 1965. 65.

Károlyi Oroszországgal kapcsolatos elgondolásai diplomáciai forradalomnak tekinthetők, hiszen 1907-ben már egy kétpólusú katonai szövetségi rendszer működött, amelynek tagjai az európai nagyhatalmak voltak. Az egyik oldalon a hármass antant állt, amely Franciaországot, Oroszországot és Nagy-Britanniát hozta össze egy tömbbe, egy összefonódó szövetségbe. A másikon pedig Németország, Ausztria–Magyarország és Olaszország a hármass szövetség nevű blokkba tömörült. A két katonai védelmi rendszer megváltoztatta a tradicionális geopolitikai szisztémát, amelyben a fent említett országok mint szuverén nagyhatalmak saját érdekeiket figyelembe véve, egyénileg is tudtak szerepelni a nemzetközi porondon.⁸ Az antant közös céljai között pedig nem szerepelt egy olyan program, amely ösztökelte volna Ausztria–Magyarország kiválását a Hármass Szövetségből. E helyzetből kifolyólag, Károlyi Oroszországgal kapcsolatos tervének kivitelezése utópisztikus volt, mivel Oroszország külpolitikája Ausztria–Magyarország felé lényegesen megváltozott az 1908-as boszniai krízis eredményeként.

Korábban a két nagyhatalom baráti kapcsolatban állt egymással. 1897 áprilisában például Ferenc József Szentpétervárra utazott uralkodói látogatásra, és a jó kapcsolatot tükrözte a Balkánról szóló közös megegyezés is, az 1897-es Goluchowski–Muravjov-paktum, amely a balkáni status quo politikáját volt hivatott képviselni, és amelyet 1903-ban megerősítettek a műrzségi egyezményben.⁹ Ugyanakkor 1900-ban Ugron Gábor függetlenségi politikusnak egy eredménytelen tárgyalása volt Théophile Delcassé francia külügyminiszterrel a célból, hogy Delcassé járjon közbe annak érdekében, hogy a Habsburg–Romanov-barátság szövetségi jelleget is öltön.¹⁰ A barátság korszaka a két birodalom között akkor fejeződött be, amikor Ausztria 1908. október 6-án végrehajtotta Bosznia–Hercegovina annexióját, és egyben ejtette a kettős monarchia külügyminisztere, Alois Aehrenthal által beígért támogatást arra vonatkozóan, hogy az orosz hadihajók a Fekete-tengerről a Boszporuszon át a Földközi-tengerre hajózhassanak át, amelyet addig nemzetközi egyezmény tiltott.¹¹

⁸ CLARK 2013. 288.

⁹ DEMETER 2007. 29–32.

¹⁰ DIÓSZEGI 1984. 236; BERTÉNYI 2001. 47.

¹¹ McMEEKIN 2011. 28.

Ez a lépés egy valóságos Habsburg–Romanov–hidegháborúhoz vezetett, mivel az orosz vezetés Oroszország becsapásaként és megszegényítéséeként élte meg azt. II. Miklós cár szerint Bosznia-Hercegovina bekebelezése „beteggé teszi az érzelmeket”. Végül, hogy elkerüljön egy hasonló megaláztatást, Oroszország megerősítette katonai és diplomáciai kapcsolatait szövetségeseivel, Franciaországgal és Nagy-Britanniával.¹²

Annak ellenére, hogy Károlyi Bosznia annektálását elítélte,¹³ a nemzetközi helyzet alakulása 1908 után szinte lehetetlenné tette Károlyi Oroszországgal kapcsolatos terveit, amelyek 1912-ben kristályosodtak ki, és amelyeket az első világháború kitöréséig sem adott fel. A balkáni háború, amely 1912 októberében tört ki, egy orosz–osztrák–magyar háború kitörésével is fenyegetett. November 23-án Szentpétervárott II. Miklós cár hadügyminiszterének, Vlagyimir A. Szuhomlinovnak a tervét, a Monarchia elleni mozgósítást latolgatta, és bár ettől a lépéstől elállt, miután azt a Korona Tanács megvétőzta,¹⁴ az orosz–osztrák–magyar határ a diplomáciai figyelem középpontjába került.¹⁵

Miközben egy esetleges orosz–osztrák–magyar katonai összetűzés a napirenden volt, Károlyi Párizsban járt, és ha nem is pártja nevében, de a maga számára próbált egy meghallgatást kieszközölni a francia miniszterelnöknél, Raymond Poincarénál. Célja, mint emlékiratában írta, az volt, hogy „önálló, s hozzá a Ballplatzéval ellenkező irányú külpolitikai akcióra készítetem a Függetlenségi Pártot”.¹⁶ A háború után írott sorai szerint: „Nemcsak az oroszokhoz, hanem bármilyen nehezen hihetőnek látszik, saját szlávjainkhoz is Párizson keresztül vezetett út.”¹⁷

Az 1912. november 18-ára dátumozott Poincaréhoz írott levelében, amelyben meghallgatását kérte, saját magát mint az ellenzék egyik vezérét tüntette fel. Állítása nem volt pontos. 1912-ben ugyan befolyásos tagja volt a politikai elitnek, de még nem volt a függetlenségiiek egyik hivatalos vezetője. Találkozásának célját a levélben így fogalmazta meg:

¹² LIEVEN 1983. 34–37.

¹³ HAJDU 1978. 144.

¹⁴ McMEEKIN 2011. 25.

¹⁵ CLARK 2013. 267–268.

¹⁶ KÁROLYI 1965. 66.

¹⁷ KÁROLYI 1965. 66–67.

„beszelnék Önnek a magyar politikáról, szoros összefüggésben a külpolitikával és ezzel kapcsolatban igen fontos mondanivalóim lennének Franciaországot és Magyarországot illetően”.¹⁸ A találkozásra készülve Károlyi egy memorandumot tervezett átadni, amelyben részletezte saját maga politikai szerepét és programtervét. Mint írta: „Most új program kialakításán fáradozom, mely által a mostani ellenzéki pártok megszűnnének, és egyetlen pártba tömörülnének. Szeretném, ha ez az új párt a hármas szövetség ellen és a hármas antant felé fordulna. Megszabadulni a német befolyástól s a balkáni államokkal való megegyezésre törekedni: ez a tervezett új program alapja.”¹⁹ Károlyi azonban azt is felhozta, hogy a programja csak akkor lenne kivitelezhető „ha erre a lépésre Franciaországtól és Oroszországtól bátorítást kapnék”.²⁰ Azt is megemlítette, hogy magyar–francia és magyar–orosz kereskedelmi szerződések elősegítenék Magyarország függetlenségi törekvéseit. Terveihez magát Poincarét kérte fel, hogy segítsen kapcsolatot teremteni Oroszországgal: „Arról van szó, hogy az Ön révén szeretném felvenni a kapcsolatot a szláv, pontosabban az orosz politikával.”²¹ A memorandumot azonban nem sikerült átadni Poincarénak, mivel a francia miniszterelnök nem fogadta Károlyit.

Hajdu Tibor, Károlyi Mihály életrajzírója szerint a találkozót azért nem történhetett meg, mert „Franciaország és a Monarchia között túlságosan kényes volt a viszony ahhoz, hogy a miniszterelnök bizalmasan fogadjon egy ellenzéki képviselőt, akiről keveset tudhatott”.²² De Poincaré biztosan azzal is tisztában volt, hogy a Monarchia közös külügyminisztere nem tartozott felelősséggel a parlamenti képviselőknek,²³ és így Károlyi lépései nem befolyásolhatták a Monarchia külpolitikáját. Sikertelensége lehetett annak az oka, hogy 1913 őszéig nem is próbálkozott az orosz kapcsolatok kiépítésével. 1913 októberében *Magyarország* című lapjában

¹⁸ LITVÁN 1978. 62.

¹⁹ LITVÁN 1978. 65.

²⁰ LITVÁN 1978. 65.

²¹ LITVÁN 1978. 66.

²² HAJDU 1978. 144.

²³ DIÓSZEGI 1984. 229.

kijelentette, hogy „Oroszországgal kell kibékítő politikát keresnünk”.²⁴ Ennek módját egy december végi újságcikkben úgy vélte megtalálni, hogy Ausztria–Magyarország és Oroszország érdekszférákra osszák fel a Balkánt.²⁵ Ez a megoldás, amely Goluchowski–Muravjov-paktum *entente*-jére emlékeztet, ekkorra már idejét múlta, tehát hiányzott belőle minden realitás. A balkáni háborúk következtében 1913-ra ugyanis a Balkán már nemcsak Oroszország és a Monarchia, de a szövetségi rendszer összes tagjának érdeklődési szférájába került. Oroszország pedig úgy tekintett Ausztria–Magyarországra mint első számú ellenségére. II. Miklós cár 1913 áprilisában kijelentette az angol nagykövetnek, hogy „az osztrák birodalom szétesése csak idő kérdése”.²⁶ Az orosz külügyminiszter, Szergej D. Szazonov a világháború után írt emlékiratában megerősítette, hogy a balkáni háborúk után „a cári udvarban és a katonai vezetésben egy mély meggyőződés létezett, hogy egy kedvező időpont közeledik az Ausztria–Magyarországgal való leszámolásra az aerenthali politika bűneiért”.²⁷ Oroszország revanspolitikája, amint azt a diplomata és 1918 októberében egy hétig külügyminiszter Andrássy Gyula írta, „a Balkánból kilökött minket”.²⁸

Károlyi 1914 elején újra felvetette pártjában a magyar–orosz közeledés gondolatát. Ezért márciusi párizsi tartózkodása alatt Alekszandr P. Izvolszkij orosz követtel, a volt külügyminiszterrel próbált találkozni. Az orosz diplomata hajlandó volt erre, de a találkozó dátumát, amelyet megadott, Károlyi nem tudta elfogadni, mert aznap kellett egy New Yorkba induló hajóra ülnie. Károlyi április 23-a körül érkezett vissza Budapestre, és akkor egy szentpétervári utat tervezett kapcsolatépítés céljából. Erre az utazásra az ürügy az lett volna, hogy meg kívánja látogatni nővérét, akinek férje, Szapáry Frigyes gróf Ausztria–Magyarország követe volt az orosz fővárosban.²⁹ Mivel Károlyi pártbéli frakciójának egyes tagjaival utazott volna, egyhamar közhírré lett, hogy az út igazi cél-

²⁴ HAJDU 1978. 150.

²⁵ HAJDU 1978. 150.

²⁶ McMEEKIN 2011. 22.

²⁷ SZAZONOV 1928. 78.

²⁸ ANDRÁSSY 1990. 29.

²⁹ DOLMÁNYOS 1963. 169.

ja nem a rokonlátogatás lett volna. A függetlenségi párt vezetősége azonban ellenezte ügyvezető elnökének terveit és az utat hamarosan levették a napirendről.³⁰ Figyelemreméltó, hogy a füstbe ment terv a bécsi orosz követnek, Nyikolaj S. Sebekónak sem tetszett, és diplomáciai jelentésében ellenezte azt, mivel úgy látta, hogy az a magyar belpolitika érdekeit szolgálná, és nem változtatná meg a Monarchia orosz külpolitikáját.³¹

A történész Diószegi István 1972-ben megjelent tanulmányában korrektül mérte fel Károlyi radikális külpolitikai gondolatait és terveit: „Irreális volt az az elképzelés is, hogy a Monarchiát németellenes tartalommal Oroszország és az antant mellé lehet állítani.”³² Ugyanakkor, mivel tudatában volt annak, hogy e nézete már nem volt politikailag korrekt a hetvenes évek elejére, amikor Károlyit a Kádár-rendszer államférfinak tartotta, a történész hozzáadott ehhez egy történetileg pontatlan magyarázatot, amelyben egy 1919-es, nem létező magyar–orosz szövetséget vázolt fel: „A kirobbanó világháború ugyan a hagyományos felfogást igazolta, de hogy Károlyi Mihály koncepciójában is volt időszerűség, az megmutatkozott Tanács-Magyarország és Szovjetoroszország közös Románia elleni háborújában.”³³

Károlyi megítélése az államszocialista rend párttörténészei által az 1960-as évek elejére változott meg. A Rákosi-korszakban a hivatalos történetírás Károlyit a munkásosztály árulójának titulálta. Mód Aladár 1951-ben megjelent könyvében a következőket írta: „A magyar burzsoázia balszárnyának képviselője, Károlyi, hogy az uralkodó osztály katasztrófáját megakadályozza, kísérletet tett Magyarország elszakítására a német szövetségtől. A tömegek forradalmi mozgalmainak a leszerezésére azonban az ellenzék parlamenti fellépése üres szalmacséplés maradt...”³⁴ Károlyi megítélésével kapcsolatban 1962 volt a fordulat éve.³⁵ Újratemetése a magyar földben és elismerésének fő magyarázata Hajdu Tibornak az 1963-ban megjelent „Az őszirózsás forradalom”

³⁰ DOLMÁNYOS 1963. 186.

³¹ HAJDU 1978. 163–164.

³² DIÓSZEGI 1984. 253.

³³ DIÓSZEGI 1984. 255–256.

³⁴ MÓD 1951. 391.

³⁵ CSUNDERLIK 2020. 20.

című könyvében is megtalálható. Ebben a munkában a Károlyi névével fémjelzett 1918-as őszirozsás forradalmat úgy értelmezte, hogy „október, március prologusa volt”.³⁶ Ugyanezen év közepén jelent meg Dolmányos István cikke a *Történelmi Szemlében*, „Károlyi Mihály és a »szentpétervári út«. Az orosz–magyar szövetség gondolata 1914-ben” címmel. Dolmányos nyilvánvalóan a Kádár-rendszert, amelyet az 1956-os szovjet beavatkozás segített hatalomra, úgy kívánta legitimálni cikke révén, hogy írásával igazolta a magyar–orosz barátság történelmi folytonosságát, és Károlyi Oroszországgal kapcsolatos tervei szolgálták bizonyítékkul tézisére. Ugyanakkor a cikk megerősítette a magyar politikus rehabilitálását és befogadását a magyar történelmi panteonba. Dolmányos írása bevezetőjében bizonyíték nélkül ezt állította: „Az a ma már kevésbé ismert tény, hogy hazánkban egy orosz-ellenes háború küszöbén ismert politikai tényezők és számottevő tömegek körében oroszbarát hangulat mutatkozott, önmagában véve is vonzó kutatói feladatokra utal.”³⁷ A Kádár-kori történetírás doyenje, Molnár Erik által szerkesztett 1967-es kétkötetes „Magyarország története” című műben, amely az akkori hivatalos történelemfelfogást jelenítette meg, a Hanák Péter által írt fejezetben, Károlyi már a „demokrácia erőit” képviselte: „Károlyi a belpolitikában a radikálisok, a külpolitikában az antant felé való orientációt juttatta érvényre. Élesen támadta a Hármasszövetséget, Párizs és Pétervár felé kezdett kapcsolatokat építeni.”³⁸

A Kádár-rendszer alkonyán, 1987-ben kiadott monográfiában, a *Magyarország külpolitikája 896–1919* című műben a szerző, Herczegh Géza, visszatért Diószegi kritikájához: „Az a körülmény, hogy Károlyi a fordulatot Ausztria nélkül, sőt Ausztria ellenében, kizárólag Magyarországgal akarta megvalósítani, azt bizonyítja, hogy túlbecsülte Magyarország politikai lehetőségeit.”³⁹ A rendszerváltás után a konzervatív történetírásban is megjelent ugyanez a bírálat. Ifj. Bertényi Iván cikkében Károlyi orosz szövetségével kapcsolatban megjegyezte:

³⁶ HAJDU 1963. 195.

³⁷ DOLMÁNYOS 1963. 168.

³⁸ MOLNÁR 1967. 255.

³⁹ HERCZEGH 1987. 308.

„Nagyszabású koncepciója azonban teljesen irreális volt.”⁴⁰ Életrajzírója, Hajdu Tibor, a 2012-es Károlyi életrajzban pedig revideálta korábbi álláspontját amikor azt írta, hogy „Károlyi emlékirataiban erősen eltúlozta [...] nyugati útjai és tárgyalásai jelentőségét, és mindezt olyan hatásosan adta elő, hogy megtévesztette mind híveit, mind ellenségeit, sőt, egyes történetírókat, köztük engem is.”⁴¹ Saját maga mentésére Hajdu ezt hozta fel Károlyi esetében: „Ha eredmény nélkül is, mindenesetre ekkor indult el a háború elleni harc útján.”⁴² Ezt a magyarázatot azonban az vonja kétségbe, hogy a világháború kitörése után Károlyi hazafias kötelességének tartotta, hogy 1915 áprilisában bevonuljon, és a galíciai és bukovinai frontra menjen harcolni a cári Oroszország katonái ellen.⁴³ Károlyi jelenléte a fronton az Oroszországhoz való közeledés gondolatának és lépéseinek végső kudarcát szimbolizálta.

Bibliográfia

Források

ANDRÁSSY 1990 [1921]	ANDRÁSSY Gyula: Diplomácia és világháború. Budapest, 1990 [1921].
KÁROLYI 1965	KÁROLYI Mihály: Egy egész világ ellen. Budapest, 1965.
LITVÁN 1978	LITVÁN György (szerk.): Károlyi Mihály levelezése. I. 1905–1920. Budapest, 1978.

Szakirodalom

BERTÉNYI 2001	BERTÉNYI, Iván (Ifj.): Szövetség életre-halálra vagy érdelemmentes érékközösség? A magyarok Németország-képe 1848-tól az első világháborúig. In: Újrakezdések Krónikája 1867–2001. Magyar–német diplomáciai kapcsolatok. Szerk. Újváry Gábor – Pröhle Gergely. Budapest 2001.
CLARK 2013	CLARK, Christopher: The Sleepwalkers. How Europe Went to War in 1914. New York, 2013.

⁴⁰ BERTÉNYI 2001. 51.

⁴¹ HAJDU 2012. 57.

⁴² HAJDU 2012. 57.

⁴³ KÁROLYI 1965. 120–124.

- CSUNDERLIK 2020 CSUNDERLIK Péter: A száműzött Károlyi. In: Csupa hajdani eszelős. Írások az 1900–1945-ös Magyarországról és emlékezetéről. Budapest, 2020.
- DEMETER 2007 DEMETER Gábor: Kisállami törekvések és nagyhatalmi érdekek a Balkán-háborúk idején. Debrecen, 2007. http://real.mtak.hu/102824/1/KISALLAMI_TOREK-VESEK_konyvDGjav.pdf (letöltés 2022. febr. 4).
- DIÓSZEGI 1984 DIÓSZEGI István: A magyar ellenzéki pártok és a közös külpolitika. In: A magyar külpolitika útjai. Tanulmányok. Budapest, 1984.
- DOLMÁNYOS 1963 DOLMÁNYOS István: Károlyi Mihály és a 'szentpétervári út'. Az orosz-magyar szövetség gondolata 1914-ben. *Történelmi Szemle* 6. (1963), 2: 167–194.
- HAJDU 1978 HAJDU Tibor: Károlyi Mihály. Politikai életrajz. Budapest, 1978.
- HAJDU 2012 HAJDU Tibor: Ki volt Károlyi Mihály? Budapest, 2012.
- HAJDU 1963 HAJDU Tibor: Az őszirózsás forradalom. Budapest, 1963.
- HERCZEGH 1987 HERCZEGH Géza: Magyarország külpolitikája 1896–1919. Budapest, 1987.
- JÁSZI 1995 JÁSZI Oszkár: Károlyi Mihály történelmi szerepe. *Világosság* 36. (1995), 55–59.
- JEMNITZ – LITVÁN 1977 JEMNITZ János – LITVÁN György: Szerette az igazságot. Károlyi Mihály élete. Budapest, 1977.
- LIEVEN 1983 LIEVEN, D. C. B.: Russia and the Origins of the First World War. New York, 1983.
- MC MEEKIN 2011 MC MEEKIN, Sean: The Russian Origins of the First World War. Cambridge, Massachusetts, 2011.
- MÓD 1951 MÓD Aladár: 400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért. Budapest, 1951.
- MOLNÁR 1967 MOLNÁR Erik, szerk.: Magyarország története. II. Budapest, 1967.
- SAZONOV 1928 SAZONOV, Serge D.: Fateful Years 1909–1916. London, 1928. https://archive.org/stream/in.ernet.dli.2015.186530/2015.186530.Fateful-Years-1909-1916_djvu.txt (letöltés 2022. febr. 10).

Borisz Paszternak levele Balázs Bélához, 1938

SCHILLER ERZSÉBET

Absztrakt

Borisz Paszternak német nyelvű leveléből kikövetkeztethető, hogy a moszkvai emigrációban élő Balázs Béla 1938-ban az akkor már neves orosz költőhöz fordult, hogy az fordítsa le egy hosszabb versét németből (Mein Haus), amely németül és magyarul is megjelent Moszkvában a Das Wort, illetve az Új Hang című folyóiratokban. Paszternak visszautasította a felkérést. A levél első magyar nyelvű közlése mellett a kérés és a visszautasítás hátterét és közegét igyekszik feltárni a cikk.

Kulcsszavak: Balázs Béla, Borisz Paszternak, moszkvai emigráció, 1938

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kéziratára őriz egy rövid német nyelvű levelet Borisz Paszternaktól.¹ A címzett Balázs Béla, az ő kézírataival kerülhetett a könyvtár állományába a világhírű orosz író, költő válasza. Az ekkor szovjet emigrációban élő Balázs levele nem lelhető fel, de tartalma könnyen kikövetkeztethető: szeretné, ha Paszternak lefordítaná egy versét németből.

„Lieber Genosse Balazs!

Verzeihen Sie mich, dass ich Ihnen so spät antworte. Grossen Dank für das »Wort« mit Ihrem Gedichte. »Mein Haus« hat mir sehr gefallen, ich las das ausdrucksvolle Gedicht mit zunehmender Rührung und Sympathie.

Sie haben recht: das Gedicht sollte unbedingt übersetzt werden. Schade deshalb, dass ich so beschäftigt bin und auf Ihren Antrag verzichten muss. Aus demselben Grunde, trotz meiner grössten Schätzung

¹ MTA KIK Ms. 5021/310

und ungeachtet eines Kontrakts mit dem Gosslitizdat bleiben Weinerts Gedichte unübersetzt und auch manches andere.

Lassen Sie mir die Hoffnung, dass wenn ich mehr Zeit habe und nach Moskau übersiedele (ich schreibe Ihnen aus Переделкино), Sie mir Ihren liebenswürdigen Vorschlag zu benutzen erlauben und ich Sie dann passiv, als Leser und Zuhörer mehr und näher kennen lerne.

Leben Sie wohl.
Ihr B. Pasternak”

„Kedves Balázs elvtárs!

Bocsásson meg, hogy ilyen megkésve válaszolok Önnek. Nagyon köszönöm a Wortot a versével. A Mein Haus nagyon tetszett, növekvő meghatottsággal és rokonszenvvel olvastam ezt a kifejezésekben gazdag verset.

Igaza van: ezt a verset feltétlenül le kellene fordítani. Éppen ezért kár, hogy annyira elfoglalt vagyok, és le kell mondanom felkéréséről. Ugyanezen okból, nagyrabecsülésem és a Goszlitizdattal kötött szerződésem ellenére lefordíthatlanul maradnak Weinert versei és sok minden más is.

Engedje remélnem, hogy ha több időm lesz és átköltözöm Moszkvába (most Peregyelkinóból írok Önnek), élhetek kedves ajánlatával és akkor Önt passzívan, olvasóként és hallgatóként jobban és közelebről megismerem.

Üdvözlettel addig is.
Az ön B. Paszternakja”

A levél első látásra meglehetősen semmitmondó. De ha megvizsgáljuk a háttérét, nemcsak egy magyar–oroszl kapcsolattörténeti kudarc bontakozik ki belőle, hanem a szovjetunióbeli kommunista magyar emigráció életére, törekvéseire is fény vetül egy sajátos nézőpontból.

Egy orosz író válaszol egy másik, nem orosz anyanyelvű író levelére, és az ideje szűkösségére hivatkozva nem vállalja el, hogy lefordítsa az e célból küldött verset. Egyébként pedig minden rendben lévőnek látszik, hiszen mindkét író azzal foglalkozik, amit szeret és amihez ért, és ugyan nyilvánvalóan fájó egy visszautasítás, de ennek minden alkotó mindig ki van téve. Hogy ha még vizuálisan is elképzeljük a levél

5. XI. 38. Nr. 5021/340

Lieber Herr Balázs!

Verzeihen Sie mich, dass ich Ihnen so spät antworte. Großen Dank für das "Wort" mit Ihrem Gedichte. "Mein Haus" hat mir sehr gefallen, ich las das ausdrucksvolle Gedicht mit zunehmender Rührung und Sympathie.

Sie haben recht: das Gedicht sollte unbedingt übersetzt werden. Schade deshalb, dass ich so beschäftigt bin und auf Ihren Antrag verzichten

Borisz Paszternak német nyelvű levele Balázs Bélához

feladójának és címzettjének a tartózkodási helyét, akkor már végképp egy idilli helyzetet láthatunk magunk előtt. Paszternak az írók Moszkva melletti településén, Peregyelkinóban, az azóta híressé vált dácán, Balázs Béla pedig szintén Moszkva mellett, egy frissen megvásárolt isztrai házban dolgozott (a ház áldozatául esett a második világháború német támadásának).

muss. Aus denselben Gründe,
trotz meiner größten Schätzung
und ungeachtet eines
Kontrakts mit dem Gosslotsdat
bleiben Weinerts Gedichte
unübersetzt und auch manche
andere.

Lassen Sie mir die Hoffnung,
dass wenn ich mehr Zeit
habe und nach Moskau
übersiedele (ich schreibe
Ihnen aus Stepeferrauk),
Sie mir Ihren liebenswürdi-
gen Vorschlag zu benutzen
erlauben und ich Sie
dann passiv, als Leser und
Zuhörer mehr und näher
kennen lerne.

Leben Sie wohl.

Ihr B. Pasternak

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

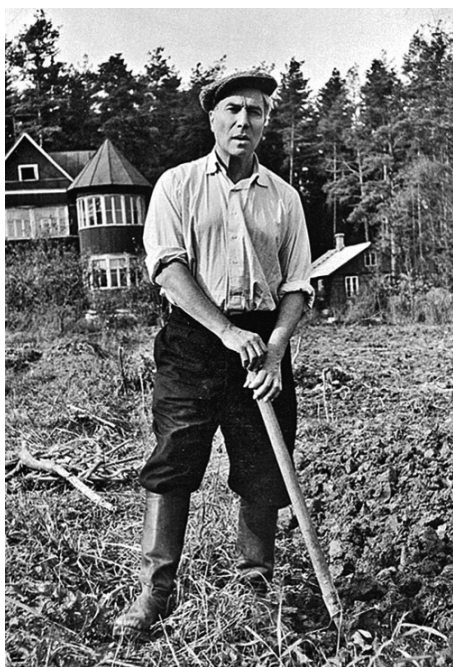
Borisz Paszternak német nyelvű levele Balázs Bélához

A levél keltezése: 1938. november 5. A házakban, a kívülről nem lát-
ható terekben nem honolt ilyen nyugalom a szovjet korszak egyik leg-
fenyegetőbb időszakában. Paszternak különben valóban nehezen talált
volna időt Balázs meglehetősen hosszú versének a lefordítására, mivel
a levelében felsorolt munkák mellett ekkor prózaíróként is dolgozott:

azon a télen már megjelent néhány részlet a *Zsivago doktorból*.²

Balázs Béla helyzete összetettebb. Hosszú, kitérőkkel teli út állomása a Paszternakhoz írott levél. A Tanácsköztársaság bukása után Balázs Bécsbe menekült, gazdag szépirodalmi munkásságot hagyva maga után (benne a Bartókot megihlető *A kékszakállú herceg vára* című misztériumjátékot és *A fából faragott királyfi* című táncjátékszövegkönyvet). 1926-ban Berlinbe költözött, ahol filmstúdiók számára dolgozott, forgatókönyvet írt a később hírhedtté vált Leni Riefenstahl számára, akivel

minden bizonnyal intim viszonyba is került.⁴ Németországban kapcsolatban állt a baloldali munkásmozgalommal, be is lépett a német kommunista pártba. Ausztriai és németországi tartózkodása idején írta a legfontosabb elméleti munkáit, amelyekkel nevet szerzett magának: *Der sichtbare Mensch oder die Kultur des Films* (Wien–Leipzig, 1924),

Borisz Paszternak a peregyelkinói háza előtt³

² Vö. PASZTERNAK, Je 1989. 539.

³ pastvu.com (Valójában ebbe a házba Paszternak csak 1939-ben költözött, 1936-tól egy másik nyaralót bérelt Peregyelkinóban, az 1933-ban, a szovjet írók számára alapított nyaralótelepülésen. A képen látható, az író halála után múzeummá alakított házat eredetileg egy Alekszandr Maliskin nevű író bérelte, akit ebben a házban tartóztattak le 1938-ban – nemsokára ki is végeztek. Paszternakék első háza hatszobás, verandás épület volt, amelyet túl nagynak tartottak, az erdőben állt, így sötét volt, és a hozzá tartozó telek sem tetszett nekik. Paszternak eredetileg azért választotta, mert akkoriban arra számított, hogy a szülei hazatérnek külföldről. Vö. PASTERNAK, Je. 1989, 539–540.)

⁴ Vö. pl. ALTORJAY 2000.

Balázs Béla az isztrai háza előtt⁵

Der Geist des Films (Halle, 1930). Utóbbi azon nyomban le is fordították oroszra,⁶ mielőtt Balázs megérkezett a Szovjetunióba.

Balázs feleségével, Hamvassy Annával 1931-ben a Mezsrabpomfilm⁷ stúdió meghívására utazott Moszkvába. Illés Béla *Ég a Tisza* című regényéből készültek filmet forgatni, Balázs Bélát kérték fel a forgatókönyv megírására. A filmet, amelyet Naum Lojter rendezett, sohasem mutatták be, de Balázs – Hitler hatalomra jutását követően – a Szovjetunióban maradt. Moszkvában élt, aztán Isztrában, a háború alatt Kazahsztánba evakuálták. Számos szovjet filmstúdióknak dolgozott – így került többek között Odesszába és Tbiliszibe is –, de elsősorban írónak, költőnek tartotta magát.

Mivel Berlinben belépett a német kommunista pártba, a szovjet emigrációban a Szovjet Írószövetség Külföldi Bizottsága Német Szekciójának

⁵ ZSUFFA 1987.

⁶ BALÁZS 1935.

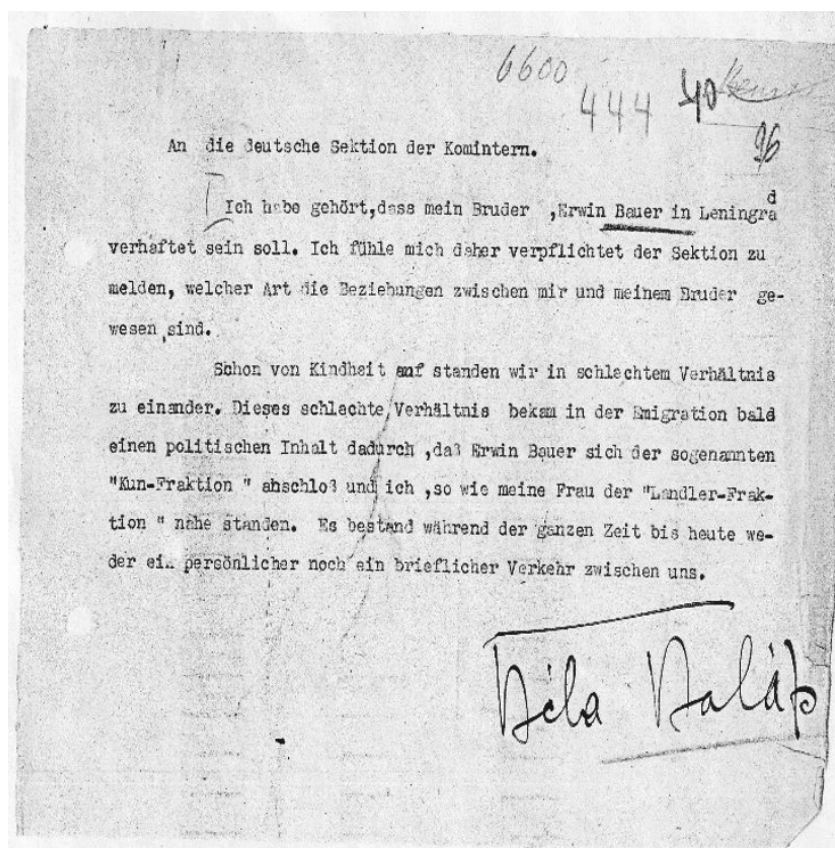
⁷ A Nemzetközi Munkásgegy filmstúdiója; 1936-tól Szojuzgyetfilm néven működött, majd 1948-ban a Gorkij Filmstúdió nevet kapta.

lett a tagja. Nem ő volt az egyetlen magyar, aki német írónak számított, ez történt fiataalkori barátjával, Lukács Györggyel is, vagy a Balázsnál korábban, 1925-ben Bécsből érkezett Barta Sándorral, aki a Német Szekció elnöke is volt (kivégzéséig). Az egyszerű adminisztratív okok mellett azért is történhetett meg mindez, mert ezek az írók gyakorlatilag két-nyelvűek voltak. Balázs Béla német nyelvtudását otthonról hozta (nem volt ritka a német nyelvű kommunikáció a századforduló idején a zsidó családokban). 1902-ben a budapesti bölcsészszkaron magyar–német szakra iratkozott be, majd emigrációja első évtizedét német nyelvű közegben élte le. Egész életében, bármely országban is élt, magyarnak tartotta magát, a Szovjetunióban publikált magyarul (elsősorban az Új Hang című lapban) és németül egyaránt, de a magyar nyelvhez és a számára a legotthonosabb magyar irodalomhoz a Szovjetunióban tért vissza a harmincas évek végén, a negyvenes évek elején. Ahogyan ő fogalmazott egy Rákosi Mátyásnak szóló kétségbeesett levelében (1942. április 15.): „nemcsak a magyar pártba tértem haza, hanem mint magyar kommunista író a magyar témakörbe is, amelyben kérem segítő gyámságát”.⁸

Balázs filmesztétaként kivívott magának némi ismertséget, hiszen számos, oroszra is lefordított elméleti írása mellett előadásokat tartott a moszkvai filmművészeti főiskolán (VGIK), de íróként, költőként, dramaturgként kevésbé sikeresen zajlottak a szovjet emigráció évei. A filmet, amely miatt Moszkvába hívták, nem mutatták be. Éveken át igyekezett a filmkészítés közelébe kerülni, számos forgatókönyvet írt, drámákat, ezek közül az egyiket (*Mozart*) már próbálták egy moszkvai színházban, de végül mégsem tűzték műsorra.⁹ Kapott ugyan munkát néhány filmstúdióban, de film nem lett belőlük – egyetlen kivétellel: az odesszai filmstúdióban leforgatott *Karl Brunner* című film hatalmas sikert aratott. (A filmen az első kockákon gördülő stáblistán nem szerepel Balázs neve, de cikkekben, archívumokban egyértelműen látható, hogy Balázst tekintik a forgatókönyv szerzőjének.) Ez volt az egyik első szovjet gyerekfilm. A cselekmény 1934-ben játszódik Berlinben, a főhősök illegális kommunista szülők gyerekei. A film sikerével élve,

⁸ SCHILLER 2015.

⁹ Vö. pl. RGALI, f. 2049, op. 2, gy. 39.

Balázs Béla levele a Komintern német szekciójához¹⁰

Balázs a forgatókönyvből írt egy azonos című regényt, amelyet még néhány Karcsi-történet követett. A regényeket lefordították oroszra, mindegyik több kiadást is megélt a Szovjetunióban – és természetesen, a háború után Magyarországon is.

¹⁰ „A Komintern német szekciójának. Hallottam, hogy fivéremet, Erwin Bauert letartóztatták Leningrádban. Kötelességemnek érzem, hogy beszámoljak a szekciónak a fivéremmel való kapcsolatomban természetéről. Gyermekkorunktól kezdve rossz viszonyban voltunk egymással. Ez a rossz viszony az emigrációban hamarosan politikai tartalmat kapott, mert Erwin Bauer az úgynevezett Kun-frakcióhoz csatlakozott, míg én, csakúgy mint a feleségem, a Landler-frakcióhoz álltunk közel. Egész idő alatt, egészen a mai napig nem érintkeztünk sem személyesen, sem levélben.”

Az 1938-as év, mikor Borisz Paszternak és Balázs Béla levélváltása zajlott, a magyar emigráció életének is súlyos időszak volt. A több százezer meghurcolt ember között nemcsak az 1938 augusztusában kivégzett Kun Béla szerepelt, hanem ez év januárjában gyilkolták meg Leningrádban Balázs Béla öccsét, Bauer Ervin biológust és annak feleségét is. Amennyire ezt tudni lehet, a testvérek akkor már hosszú ideje nem tartották a kapcsolatot egymással.¹¹ Bauer Ervin bátyjánál jóval korábban, 1925-ben érkezett a Szovjetunióba. Leningrádban élt, és tudósként komoly nevet szerzett magának. Mikor bátyja Moszkvában hírért vette a letartóztatásának, megírta azóta elhíresült levelét a Komintern német szekciójának. Ebben beszámol arról, hogy letartóztatott testvérével sohasem voltak jó viszonyban, kapcsolatuk az emigrációban még inkább megromlott, mivel öccse a Kun-frakció mellett foglalt állást, Balázs és felesége pedig a Landler-frakció híve volt. Az öccsétől elhatárolódó levéllel Balázs már nem tudott ártani, nyilván nem is akart volna. A szöveg ugyanakkor annak a rettenetes félelemnek az egyik bizonyítéka, amelyben Balázs élt azokban az időkben.¹²

Ugyanebben az évben költözött el feleségével Isztrába, a fővárostól úgy két órányi vonatútra. Az az érzésem – amelyet nem tudok ugyan bizonyítani –, hogy ez sem véletlen: Balázs úgy gondolhatta, hogy kevésbé veszélyes a központtól távol élni.

A *Mein Haus* című vers, amelyet Balázs Paszternak figyelmébe ajánlott, 1938 szeptemberében jelent meg a Moszkvában kiadott, német nyelvű *Das Wort* nevű lapban.¹³ Ezzel nagyjából egy időben jelent meg a magyar nyelvű változata is az *Új Hangban*, más címmel: *Díszítem a házam*¹⁴ (majd az 1940-ben megjelenő verseskötetben a *Május elsején*

¹¹ Vö. pl. GERÉB 2011.

¹² Nem tudható biztosan, hogy mikor is keletkezett Balázs Bélának ez a levele, amelyben megtagadja a testvérét. Van, aki szerint Bauer Ervin már meghalt, amikor testvére elhatárolódott tőle (bár a halála időpontját nem tudhatta), mások szerint Balázs szinte azonnal értesült öccse letartóztatásáról, és azonnal lépett – én is így gondolom: a levél egyik változatán szerepel ugyanis egy 1937. november 23-i dátum – RGASZPI, f. 495, op. 199, gy. 172. (Nem perdöntő érv, mert egy másik példányon más dátum szerepel.)

¹³ BALÁZS 1938b

¹⁴ BALÁZS 1938a

címet kapta,¹⁵ ez a cím maradt az 1958-as gyűjteményes kiadásban¹⁶ is). Balázs saját maga írta meg mindkét nyelven a verset. Valószínűleg először magyarul, de valódi fordításról ez esetben nem beszélhetünk: a két szöveg formáját és a mondanivaló hangsúlyait tekintve is erősen eltér egymástól. (A német versben például beszél az identitásáról: „Warst du denn nicht ein ungarischen Dichter?”¹⁷ a magyar változatban ezt nem tartja szükségesnek. Ez a sor szintén nem szerepel a magyar változatban: „mein unglückliches, liebes, liebes Wien”. A példák még sorolhatóak.) A vers arról szól, hogy egy emigráns magyar költő a Moszkva melletti Isztra városában május elseje tiszteletére – szomszédaihoz hasonlóan – feldíszíti a házát. Közben arra gondol, milyen csodálatos, hogy hosszú bujdosás után van egy saját kertje, háza. De ezért a földdarabért mások harcoltak meg, mások ontották vérüket: azok az apák, akiknek gyerekei a szomszéd házakban laknak, a partizánok. A hála érzése itatja át a hosszú szakaszokat, és a biztos tudata annak, hogy az áldozat nem volt hiábavaló: a vörös zászló elhozta a boldogságot.

A vers aligha tetszhetett Paszternaknak. Ugyanakkor lehet őszinteség abban, mikor „növekvő rokonszenvről” ír a levelében. A kontextusból talán következtethető, hogy ez a rokonszenv annak az embernek szól, aki régóta idegenben él. Erről a helyzetről pedig Paszternak igen sokat tudott, hiszen szülei, testvérei és számos barátja emigrált. Esetleges rokonszenve ugyanakkor nem feledtethette a vers erőszakosan agitatív hangját, amely idegen volt Paszternak verseitől. Nyilvánvalóan kitalálhatatlan, hogy az orosz költő valójában miért is utasította vissza Balázs kérését. Nem tudható, hogy hatással volt-e a visszautasításra, hogy Balázst ugyan nem ismerte személyesen, de más magyarokat igen. 1936-ban Hidas Antal megtámadta őt Minszkben az Írószövetség ülésén, aztán a moszkvai írók vitáján. Bár Paszternakkal szomszédok voltak a Tverszkij bulváron álló Herzen-házban a harmincas évek elején, ez nem akadályozta meg Hidast abban, hogy formalizmussal vádolja az orosz költőt.¹⁸ Az addigra már a Gulágot megjárta Hidas Antallal és főként feleségével,

¹⁵ BALÁZS 1940

¹⁶ BALÁZS 1958

¹⁷ BALÁZS 1938b

¹⁸ Vö. FLEISHMAN 1984; PASZTERNAK, Je. 1989

Kun Ágnessel a háború után Paszternak sokat dolgozott magyar versek fordításain, amelyeket az asszony nyersfordításai alapján készített el. Jóval korábban, 1934-ben megismerkedett Illyés Gyulával, aki a Szovjet Írószövetség első kongresszusára érkezett Moszkvába. Vele haláláig jó kapcsolatban maradt. Balázs Bélával sohasem találkozottak.

MÁJUS ELSEJÉN

Moszkva alatt kicsi Isztra városában,
Május ünnepére díszítem a házam.
Csodálatos dolog!
Hogy az én házam ez, melynek tetejében
Lám, vörös zászlóval, hüs szarmata szélben,
Boldogságom lobog.

Voltál egyszer kivert, koldus magyar költő,
Harcos bujdosásban folyt el emberöltő
És fehér a hajad.
Íme most ez portád, tulajdon te kerted.
Annyi vihar verten — végül fészked verted,
Orosz nyírfák alatt?

Hát nem gyanús volt-e a tulajdon tető,
Becsületes munkán meg nem szerezhető,
Békéltető bármi?
Fészek melege is nem émelyített-e?
Lázadó szivedet nem-é kivetette
Országutat járni?

Saját ajtód előtt megállsz, vonakodva.
Mintha önmagadhoz betévedtél volna.
Álmélkodva nézel.
Szomszédod is éppen kitűzte a zászlót.
Lakatos. Az imént mosolyogva átszólt
Kedves köszöntéssel.

Hogyha kérdik — mondja — honnan ez a dácsa,
Felelem (bár más volt) apám volt az ácsa.
Partizán volt hajdan.
Meghalt azért, hogy itt oly világ lehessen,
Keze munkájával házat szerezhessen
Az ő fia majdan.

Az én házam ára is az apád vére.
De sok jó proletár vére folyt el érte,
Hogy a költő álma,
Bárha száll is, szól is, becsületes dallal,
Igazat idéző dalos viadallal,
Hajlékot találna.

Partizán rohamok fergetege hozta,
Hogy csendes kertemben, könyvemet lapozva,
Rügyfakadást várok.
S szemem elrévedez felhőjáték árnyán.
Fölöttem, megannyi bombavető sárkány:
Szovjet-aeroplánok.

Tűzzel terhes, bűgő, veszedelmes fellegi
Őrzi ott mosolygó, gazdag kolhozkertek
Erős csemetéit.
S költők álma felett vasköreit húzza,
Hogy szépség kelhessen dusan, mint a buza
Szabad nép földjén itt.

Köszönöm apádnak, ki ilyet nem látott,
S nekünk a vérével szerzett jobb világot
És szentül ígérem,
Nem feledem apád régen hullott véré,
Sem azt, amely ma is ömlik a kenyérért,
Annyi csatatéren!

Percre sem ringat el viola illatja,
Soha zenemélyü csend el nem altatja
Figyelő szívemet.
Mert én látom, Madrid uccáin én látom:
Vörös sebek nyílnak kis gyerekhullákon,
Mig itt bimbó nevet.

Mert fehér nyírfáim szelíd ágbogán át,
Katalán tűzvésznek szöryü lángolását
Látom, látom, látom!
Hallom én az ostort burzsuj-börtön mélyén,
Hallom a kínai kulik énekét én
Dacos barrikádon.

De esküszöm: soha harag, keserűség,
Örömömnek fényét be ne felhőzhessék.
Fogszorítva állom.
Vér- könnyzivatarban, magosra, magosra
Lobogjon, mint zászlóm gyönyörű pirossá,
Konok boldogságom.

Világító torony messzeszóró fénye,
Örömöm ragyogjon sok kietlen éjbe
Jelenteni partot.
Jelzőrakétaként sötétségbe gyújtson,
Lankadó harcosnak bizodalmát nyújtson,
Hogyha erre tartott.

Ti szenvedve küzdők, mind nézzetek erre,
Vörös zászló alatt derülő reggelre.
Derül nektek egyszer.
Lássátok: valóság. Lássátok: nem álom.
Van ilyen boldogság itt Szovjetországon.
Ezért verekedtek.

Örömet éneklek gyűjtő énekembe,
 Ha szorul is szivem dühöngő ökölbe,
 Mégis, mégis, mégis!
 Fojtsa bár könny torkom, énekelem nektek,
 Az élet szépségét, melyért verekedtek.
 Azért is! Azért is!

Bibliográfia

Források

MTA KIK	Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár
RGALI	Goszudarsztvennij arhiv literaturai i isszkusztva
RGASZPI	Rosszijszkij goszudarsztvennij arhiv szocialno-polityicseszkij isztorii

Szakirodalom

ALTORJAY 2000	ALTORJAY Gábor: Leni és Balázs. <i>Filmvilág</i> 43. (2000), 6: 34–39.
BALÁZS 1935	BALAS, Bela: Duh filmi. Moszkva, 1935.
BALÁZS 1938a	BALÁZS Béla: Díszítem a házam. <i>Új Hang</i> 1. (1938), 5: 3–5.
BALÁZS 1938b	BALAZS Bela: Mein Haus. <i>Das Wort</i> , 1938. szeptember, 53–55.
BALÁZS 1940	BALÁZS Béla: Tábortűz mellett. Moszkva, 1940.
BALÁZS 1958	BALÁZS Béla: Az én utam. Budapest, 1958. 166–168.
FLEISHMAN 1984	FLEISHMAN, L. S.: Borisz Paszternak v tridcatije godi. Jerusalemben, 1984.
GERÉB 2011	GERÉB Anna: Árnyaltan. <i>Élet és Irodalom</i> 55. (2011. jan. 7.), 2.
KWIATKOWSKI 2010	KWIATKOWSKI, Aleksander: Balázs Béla és Leni Riefenstahl. <i>Ex Symposion</i> , 2010. okt. 1.
PASZTERNAK, Je. 1989	PASZTERNAK, Je. B. Borisz Paszternak. Matyeriali gylja biografii. Moszkva, 1989.
SCHILLER 2005	SCHILLER Erzsébet: Kedves Rákosi elvtárs! Balázs Béla és Rákosi Mátyás levélváltása a Szovjetunióban. <i>2000</i> 27. (2015) 10: 20–33.
ZSUFFA 1986	ZSUFFA, Joseph: Balázs Béla, the man and the artist. Berkeley, Los Angeles, London, 1986.

Orosz kutyák, rossz kutyák

Egy motívum irodalmi és művelődéstörténeti kontextusa Nabokov műveiben

HETÉNYI ZSUZSA

Absztrakt

Cikkem tárgya a kutyamotívum történeti értelmezése specifikusan az orosz kultúrában, elsősorban az irodalomban. A kutyamotívum konnotációi között a keleti kultúrákban még napjainkban is sokkal hangsúlyosabbak a korai civilizációs korszak mítoszaira visszanyúló, majd az arra alapuló folklórelemek jelentései, mint a nyugati kultúrákban. A negatív vagy démoni pólus túlsúlyában szerepe van a történeti múltnak, az opricsnyik szervezetnek is. Nabokov a szimbolizmus korának egyik örököse abban, hogy vezérmotívumokat használ nemcsak egyes szövegein belül, hanem az életművében, amelynek domináns koncepciója egy sajátos halálfelfogás, amely a másik világok egyikének tartja a másvilágot. A kutya ehhez kapcsolódó mitopoétikus motívuma a baljós, démoni, ugyanakkor Hermész-féle (vagyis kétarcú, hamis és segítő) lélekvezető utalásait egyesíti, a másvilág katalizátorának szerepét tölti be. A mítoszi és folklór elemekhez Nabokov életművében szervesen csatlakoznak az orosz népi kultúra máig élő archetipikus képzetei a kutya figurájáról.

Kulcsszavak: kutyamotívum, lélekvezető, Nabokov, mitopoétika, halálmotívumok,

Legyen kint kutya hideg vagy kutya meleg kánikula (kicsinyítőképzős *canis*, ami latinul kutyát jelent), a kutató konferenciára készül. Kutyaftutában eszik, estére már kilóg a nyelve, mint egy kutyának, és kutyaéhes is. Ráadásul a publikáció is bizonytalan, mint a kutya vacsorája, és a kollégákhoz is amolyan kutya-macska barátság fűzi, hiszen akadémiai kutyából sem lesz szalonna. No de pénz beszél, kutya ugat, karaván halad, még ebben a kutya világban is.

A széles körben ismert frazeológiai kifejezések e halmaza is csak megközelítőleg érzékelteti a kutyamotívum szemantikai körének nagyságrendjét, amelynek vizsgálatára először Bulgakov *Kutyaszív* című

műve¹ és a kutya allegorizálásának és antropomorfizálásának problémája készített, később Vladimir Nabokov kutyamotívumai.² A kutya kulturális reprezentációs elemzésnek természetesen semmi köze a valóságos kutyákhoz, mert a motívum azok másodlagos modellje: a fikciós valóság gondosan leválasztandó az életvalóságról. Például a Nabokov család tacsók kutya Csehov kutyájának leszármazottja volt, ám ettől független az, milyen jelentést hordoz a kutyamotívum Vladimir Nabokov műveiben.

A kultúrtörténeti múlt, így a kutyával kapcsolatos is, szervesen épül be a mindig megújuló modern tudatba, így történetének áttekintése alapozza meg a lelkiismeretes irodalmi elemzést. A szűkebben vett szépirodalmi szövegmúlt szinte határtalan. Ha csupán az emberjellemű (azaz antropomorf) kutyákra szorítkozunk, vagy összegyűjtjük az író, olvasó és beszélő kutyákat, akkor is óriási a kutató rendelkezésére álló példák száma. Szinte mindegyik kutyahősnek az a funkciója, hogy kutyaszerű magatartáson és elbeszélésmódon keresztül az emberi világot mutassa be, és ez az allegorikus feldolgozási mód a népköltészethez (mesékhez) vezethető vissza, sőt a mítoszokig.

Szorosabban vett témám egyik fő kérdése, honnan is ered a jó és a rossz ambivalenciájának jelensége a kutya motívumában. A kép kettőssége a legrégebbi korokig nyúlik vissza, amikor a háziasított állatot pozitív emberi tulajdonságokkal ruházták fel, amelyek valóban kifejlődtek az idők során a jól nevelt egyedekben, ám a hűség, kedves, ragaszkodó, megbízható és önzetlen állat fajtamúltja a vad farkasé is, és állandóan ott kísért benne a vérengző és kegyetlen vadállat. Utóbbihoz kötődik a mitologikus olvasatok baljós jelentéskapcsolása. A köztudatban élő elképzelések felfejtéséhez, a kutya szemiotikájának nyomon követéséhez a kulturális hagyományokhoz kell fordulnunk, a kutya azon konnotációihoz, amelyek egykor a kutya archetípust létrehozták.

A kutyának már az asztrális szimbolikája is kettős: egyrészt a téli napfordulóhoz kapcsolódik, a pillanathoz, amikor az élet halálba fordul és a halál életbe, másrészt a kánikula (a kutyák nyári élénksége, azaz a „kutya

¹ HETÉNYI 1990.

² Hetényi 2010

hőség”) a nyári hónapokhoz kötődik. Az ellentétes pólusok, a hőség és a fagy, az élet és a halál kapcsolatában ismét találkozunk a kutya mitológiai bináris funkciójával: a halottak lélekvezetője (pszichopomposza) egyrészt tisztátalan és démoni, másrészt védő, útmutató, nehézségeken átsegítő (pásztorol, terel, mint a pásztorkutya). Később a kettősség szétválik a pozitív kutya és a negatív farkas ellentétpárjára. Fontos megemlíteni a Szíriuszt, a Nagy Kutya csillagképben lévő csillagot, amely az egyiptomi szent naptárban központi helyet foglal el, mert Egyiptomból nem egész évben látható, felkelte a nyár közeledtét jelzi.³

A kutya az orosz kultúrában, a népköltészetben sokféle jelentéssel szerepel, és a pogányság mitológiáját tükrözi a mindennapi élet folklórjában, egyben a nemzeti mentalitás sztereotípiáit erősíti a nyelvben. A kutya az orosz népi ábrázolásokban gyakran rendelkezik ördögi szimbolikával, démoni vonásokkal. Elterjedt hiedelem, hogy az ördög és a vámpír is kutya képét ölti fel. Egyes mesékben egy varázsló kutyává változtatja az embert, egy boszorkány vagy egy házi manó (*domovój*) kutyává változik. Kutyaként jelenhet meg a vízi manó (*vogyanój*, amely egyébként kettős természetű, ártó vagy segítő), a mezei manó (*polevoj*) vagy a fürdőház szelleme (*bánnnyik*). A kutya képes meglátni, sőt elijeszteni a gonosz, tisztátalan erőket (*nyecsisztaja szíla*). A kutyavonítás szerencsétlen események előjele, halált, betegséget, éhséget, háborút, tüzet, lopást és szegénységet is jelezhet.⁴ Hasonló népi hiedelmek terjedtek el széles körben az európai kultúrában is, lásd Otto Weininger híres cikkét, *A kutyát*, amelyben a szerző nemcsak a kutya és a halál szoros kapcsolatát feltételezi, de a kutyaarcú embereknek negatív kutyatermészetet tulajdonít.⁵

A szláv mesékben ritkán jelenik meg segítőként a kutya, ezt a szerepet inkább egy ló vagy madár tölti be, bár vannak olyan jelenetek, amikor a hős a kutya hátán úszik át a folyó túlsó partjára.⁶ A kutya azonban az orosz káromkodások fő és leggyakoribb eleme, gyakran felcserélhető más alantas szavakkal, mert asszociálja a tisztátalanságot, mindent, ami

³ Nem véletlen, hogy Sirius Black a *Harry Potter*ben fekete kutyává változik.

⁴ GRUSKO–MEDVEGYEV 1995. Az ismeretterjesztő mű forrásként azért alkalmas ebben az esetben, mert éppen az általános, elterjedt hiedelmeket, azok közkeletű konnotációit mutatja be.

⁵ WEININGER 1904. 85, 87.

⁶ PROPP 1986. 214.

nem keresztény (vonatkoztatják tatárra, törökre, zsidóra),⁷ kutyának nevezik például a török szultánt a zaporozsjei kozákok híres gúnyolódó levelükben. Kutya minden, ami nem pravoszláv, vagy a keresztények üldözője.⁸ A tolvaj- és lágerszlangban pedig a „szuka” a hazaárulás, a besúgás fogalmával társul. A szitokszavakban a kutya szó rituális varázsigék erejével jelenik meg. A „szuka” pedig etimológiailag latin és görög lexikai analógiákra vezethető vissza, mert a latin *canis* szó nemcsak „kutya”, hanem „vulva” is, ahogy a görög *küón* is.⁹

Az írott népi egyházművészet megőrizte és feldolgozta a folklór elemeit és képeit. Az orosz apokrif „Legenda arról, hogyan teremtette meg az Úr Ádámot” (12. század) szerint Isten ördögi mocsokból teremtett egy kutyát, hogy az megvédje az ördögtől az embert.¹⁰

„És elment az Úr, hogy a naptól hozzon neki szemet, és egyedül hagyta Ádámot, aki a földön feküdt. Hát nem odajött az átkozott Sátán és bekente ürülékkel, hínárral és nyálkával. És visszajött az Úr Ádámhoz, és be akarta tenni a két szemét. És meglátta az Úr, hogy az ő embere csúnyán be van mocskolva. Megdühödött az Úr a Sátánra és így kezdett beszélni: »Megátalkodott Sátán, te átkozott, vajon nem érdemled meg, hogy meghaljál? Mi célból tettél rosszaságot ennek /az embernek/, miért kented rá a mocskot? Átkozott leszel te ezért.« És a Sátán eltűnt, mint a villám, a föld nyelte el, az Úr színe elől. Az Úr meg leszedte róla, (az emberről) a sátán rosszaságait. És ebből az Úr kutyát csinált és összekeverte Ádám könnyeivel. Gyaluval letisztogatta Ádámot minden mocsoktól, és olyan lett Ádám, mint a tükör. Odarakta az Úr a kutyát, és ráparancsolt, hogy védelmezze Ádámot.”¹¹

Az apokrif legenda olyan népi vallási hiedelmet közvetít, amelyben a kutya kettős természetű: Isten teremtette, de piszkos dolgokból, a Sátántól származó anyag keverékéből, valamint az első ember könnyeiből. A kutya Mefisztóhoz hasonló szintetikus lény, van benne ördögi, emberi és isteni, de az embert nem tudja megvédeni.

⁷ JAKOBSON 1966.

⁸ TOPOROV 2007. 107.

⁹ USZPENSZKIJ 1996. 124–125.

¹⁰ HETÉNYI 2008.

¹¹ Hetényi 2008.

Az orosz folklórhagyomány magába szívta az ősbibb európai (mediterrán) mitológiai archetípusok elemeit, amelyek az irodalmi művek látens vagy nyílt intertextuális forrásaivá váltak, a kutyamotívum szemantikájának dekódolható archetípusaiként formálták a műveltség-anyagot és az irodalmi tudatot.

Anubisz az ókori egyiptomi mitológiában a túlvilági istene, a holtak lélekvezetője az egyiptomi vallás korai időszakában sakál- vagy kutyaszerű istenség. Széthet, Ozirisz ellenséges testvérét, a Káosz és a halál istenét szintén kutyafejfel ábrázolták.

A görög és római mitológia Anubiszt Hermésszel azonosította, aki egy kutyafejű lélekvezető (Seelenführer).¹² A görög és római mitológia számos kutyája közül leginkább Kerberosz érdemel figyelmet.¹³

Héraklész hőstettei három fő típusba sorolhatók: a szörnyek megfékezése a mitológia népi és mesebeli eredetét tükrözi; katonai hőstettei epikus hősökéhez hasonlítanak; és az isten ellen lázadásai is mitológiai tetté magasztosulnak. (Ez a felosztás gazdag anyagot nyújt Nabokov regényeinek mitopoétikai elemzéséhez.) Utolsó, tizenkettedik hőstette az volt, hogy leereszkedett az alvilágba, ahonnan kivezette a háromfejű kutyát, Kerberoszt, az alvilág őrét, és ez a tett a halál feletti győzelmet szimbolizálja.

Héraklész hőstetteiről Nabokov *Tündöklés* című regényének eredeti címe, a *Podvig* (Hőstett) jut eszünkbe. A regénynek, akár a mítosznak is központi gondolata, hogy a legfőbb hőstett az, hogy az ember az alvilágba (az ismeretlenbe) utazik, ahonnan vissza kell térnie, vagyis legyőzi a halált. Héraklész/Herkules neve is azt jelenti, megdicsőült, elhíresült, vagyis nevében hordozza a regény magasztos címét. Alakját Nabokov meg is jeleníti a regényben, mert Martin kétszer is elmegy a szobra mellett Berlinben. Még patetikusabb a szerzői angol címfordítás, a *Glory* (amelyet az angol kiadás előszavában a szerző magyaráz is).

A Hádész küszöbe, a halál és az élet közötti határ nem földi, nem vonalszerű, hanem mozgó és áramló, mert folyók képezik, a Léthé, az Acheron és a Sztüx. A folyón való átkelés először is megvalósítja

¹² KERÉNYI 1942.

¹³ Ugyanakkor Mitrász perzsa-asszír mítoszában a kutya segítő a gonosz erők legyőzésében.

a születés vagy a keresztség rítusának ellentétét, mert nem éleszt újjá, azonban megtisztít, eltávolítja a múlt súlyát, kitorli emlékét. Másodszor, ez nem egy bizonyos vonal egyszerű átlépése, hanem egy lassú átkelés, amelynek során személyiségváltás történik, és erre megvan a kellő idő is. Harmadszor, az átkelés nem lehetséges egyedül, szükség van egy segítőre, a kompra, Kháron ladikjára (lásd alább Szent Kristóf alakját).

Az alvilági mítosz római változatában Hádész urát kifejezetten egy kutyaival azonosították, manapság a Plútó az egyik leggyakoribb kutya-név (rajzfilmekben és képregényekben is).

A kutya szó köznyelvi használata a görögben nemcsak kettős, hanem allegorikus jelentésre is utal. Platón *Gorgiasz* dialógusában megtaláljuk Szókratész szenvedélyes bevezető fordulatait: a „Hérára esküszöm” és „Az istenekre esküszöm” mellett ezt is olvashatjuk: „a kutyára esküszöm”, később konkrétabban: „a kutyára, az egyiptomiak istenére mondom...”¹⁴ Amikor egy kutya helyettesíti egy istenség nevét, az a tabu árnyalatán kívül a halálhoz kapcsolódó kutyakép isteni jellegét is magában hordozza. A görög mitológiában a Hádész kapujában álló Kerberosz Anubisznak felel meg.

A kutya a Bibliában ritkán előforduló, de egyértelmű trópus. A héber Biblia természetesen elutasítja mind a mitológiai, mind a totemisztikus allegóriákat (még kevésbé a rabszolgaság földjéről, Egyiptomból származókat). A zsoltárok metaforája a tisztátalanságot jelző általános szófordulatot használja: „Mert ebek vettek körül engem, a gonoszok serege körülfogott; átlukasztották kezeimet és lábaimat.” (Zsolt 21,17 vagy 16). Az újszövetségi hagyomány megőrzi, sőt még fokozza is ezt a negatív konnotációt, amely már közel áll az ördögéhez: „Kívül maradnak az ebek, a varázslók és a paráznák, a gyilkosok és a bálványimádók, és mindenki, aki szereti és cselekszi a hazugságot!” (Jelenések 22:15); „Ne adjatok menedéket a kutyáknak, és gyöngyeiteket ne dobjátok a disznók elé” (Máté 7:6); „Őrizkedjetez az ebektől, őrizkedjetez a gonosz munkásoktól” (Filippi 3:2).

¹⁴ (Platón *Gorgiasz*. I. szakasz 482. b. http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszett/mmi.elte.hu/szabadbolcseszett/mediatar/bevezetes_a_gorog_bolcseletbe/platon_gorgiasz_481_486.pdf)

Az újabb keresztény hagyomány része a kutyafejű Szent Kristóf története. A legenda első változata Reprobusról szól, aki megkeresztelkedése után emberi alakot öltött (az ördöghöz képest fordított metamorfózis), és kutyafejű óriássá vált. A második változatban Kristóf, aki néma volt, azt a célt tűzte ki maga elé, hogy a föld leghatalmasabb urát fogja szolgálni. Addig keresett patrónusokat, amíg el nem jutott az ördöghöz. Egy nap azonban észrevette, hogy az ördög fél az Úr keresztjétől, és ekkor (még az Offerusz nevet viselve) megkeresztelkedett, nyomban képes lett a beszédre, és teherhordó lett. Egyszer átvitt egy kislányt (Krisztust) a folyón, de az út közepén rájött, hogy nem tud továbbmenni, mert túl nehéz a terhe. Kérdésére Krisztus azt válaszolta, hogy az egész világ súlyát hordozza. Így lett Offerusból Szent Kristóf (Krisztoforosz, a. m. Krisztus-hordozó). Jellemző, hogy a keresztény kontextusban a szent kutya történetében egyesül egyfelől a kutyafejű hordozó ember, aki hasonlít a mesebeli segítőkre, másfelől mitológiai lélekvezető, aki a vízen átgázolva a halottak kísérlője. Kristóf összeköt más pólusokat is – az ördög néma szolgájából az isteni Ige szolgájává válik, és elnyeri a prédikálás adományát. Ébredése, fizikai átalakulása párhuzamba állítja Pál apostollal, ugyanakkor botja úgy virágzik ki, mint Áronnak, a papi törzs ősenek vesszeje.

A Hermészhez hasonlóan kutyafejjel ábrázolt Kristóf motívuma Nabokov *Tündöklésében*, Gruzinov alakjában összpontosul, ahogyan azt a beszélő neve, benne a *gruz*, magyarul teher jelzi. A Kristóf-legenda értelmében Martin egyik olyan segítőtje lesz, aki látszólag nem segít, ahogyan a regényben még több más alak sem, akik Martint ily módon taszítják közelebb a halálhoz, a végső hőstetthez. Gruzinov viseli Oroszország összes „terhét” és gondjait.¹⁵ Egyik attribútuma a bot (mint Kristófnak és Hermésznek): egyedül ő tud megbirkózni az erdőben rájuk támadó kutyával, és mintha megértené a kutya viselkedését, el tudja űzi a botjával. Martinnak is készít egy botot, hogy könnyebben tudjon járni a hegyekben, amikor küldetésére indul. A regényben az orosz határ menti

¹⁵ Az orosz emigráció szovjetellenes, a fehér hadsereghez fűződő személyiségei Nabokov olvasatában a pátoz és az irónia váltakozásában jelennek meg, amiben Nabokovnak a politikai elvek iránti szépsze és a Berlinben meggyilkolt apja egykori kollégái iránti tisztelet és csodálat egyszerre van jelen.

erdőkbe, majd a halálhoz vezető út több főpróbája is lejátszódik (például a sziklaperem jelenetben). Gruzinov kissé sátáni alak is, és egyben újabb lélekvezető is, általa Martin alakja felmagasztosul, mert újabb krisztusi vonásokkal ruházza fel, amit a végső áldozat igazol: a halál és az élet határát akarja átlépni.¹⁶

Az irodalomtörténet számára emblematicus hatás a Dante-kód, amely az orosz irodalomban az intertextualitás különleges glóriáját nyerte el a szimbolisták Dantéhoz fűződő kultikus viszonyában. A mitológiai és ősi szövegekben a kutya mint köznév szerepel, de idővel a kutya fajta is jelentőséget kap. Az *Isteni színjáték* kutyája egy agár, és agárra hasonlít Nabokov másik hőse, Godard, a francia vidéki múzeum igazgatója, aki kutyamódra nyalogatja a száját a *Múzeumlátogatás* című elbeszélésben (magyar fordítása: *A múzeumban*). Godard egy újabb csalóka hermészi segítő kalauz, kettős szerepű lélekvezető segítő (vele az elbeszélő „átlépheti a határt”, túlléphet a tér határain, mert hirtelen Oroszországban találja magát). Hamis segítőnek is bizonyul, aki egy labirintusba csalja az elbeszélőt, és magára hagyja egy ellenséges és veszélyesen megelevenedő világban. Önkényes teljhatalma hasonlít az opricsnyikok erőszakosságához. Amikor Godard a lebélyegzett szerződést borítékba teszi és a szemétkébe dobja, abszurd gesztusa a múzeumot olyan örvénytölcsérsékként mutatja be, amelyben csak egy irányba lehet haladni; amely beszippant, és amelyből nincs kiút vissza a világba, az életbe. Egy poligenetikus metafora áll előttünk, amely utal az Anubisz-féle lélekvezetőre és Hermész kutyatermészetére, valamint a fausti ördögfigurára is, mivel a szerződést vörös tintával, a vér színével írták alá. Egy új elem jelenik meg az agár megnevezésével, mert Dante ezzel az *Aeneis* szerzőjére utal a *Pokol* első énekében, ahol a fehér agár Vergilius próféciájában azért jelenik meg, hogy legyőzze a pokol bejáratát őrző farkast (az agár a farkasölő kutyák egyik fajtája, oroszul *volkodav*). A fausti szubtextus, Godard külsője és neve is kettős, démoni-isteni természetére utal, utóbbi jelentésére még visszatérek.

A Dante-kód lehetővé teszi számunkra, hogy tisztázzuk és feloldjuk azt a lényegi és alapvető kettősséget, amely minden kutyaszemantika

¹⁶ „Litvániából átmegyek illegálisan a határon Oroszországba, csak egy napra, és aztán szépen visszasétálok.” (NABOKOV 2007a. 245)

ambivalenciájának és binaritásának mélyén rejlik. Vergilius látomásában a fehér agár (Róma allegóriája) legyőzi a Hádész kapuját őrző farkast (a halált vagy a Káoszt), azaz a jó kutya legyőzi a vad és gonosz kutyát.

A *Tündöklés* utolsó berlini jelenetében, a végzetes útra indulás előtti napon Martin egy parkban megrémül, mondhatni halálra rémül a játszadózó kutyák láttán, és felkiált: „Mi a baj, az isten szerelmére? – gondolta. – Mi közöm nekem ehhez? Tudom, hogy visszajövök. Biztos, hogy visszajövök.”¹⁷ A későbbi angol fordításban Nabokov a hős magabiztosságát kifejező szavakat használ: „What’s the matter, for *goodness*’ sake? I know I’m going to return. I must return...”,¹⁸ ahol egy új szó szerepel, hogy az isteni (*god*) jóságra (*goodness*) utalás ellensúlyt teremtsen a halál előérzetének. A halál és Isten gondolatát a kutyák idézik fel, egy ördögi uszkar utoléri a törékeny kis olasz (!) agarat, amely félelmében reszketve néz.

A *Meghívás kivégzésre* lapjain kopóképű katonák támogatják Cincinnatust, hogy ne essen el az akasztófához menet. A bulldogpofájú hóhér, Pierre az államhatalom szolgájaként szintén hamis lélekvezető, mert kezdetben úgy tesz, mintha Cincinnatus segítő börtöntársa lenne, valójában azonban a halálba, egy másik világba segíti át. A bulldoghősök a *Lolitában* is megtalálhatók.

Az egyik kutyakód, amelyre egy korábbi cikkemben utaltam,¹⁹ Goethe „Faust”-jához kapcsolódik, méghozzá az alakváltó ördöghöz, hiszen Mefisztó uszkar képében oldallog be Faust házába, és ott változik át emberré, vagyis emberalakú ördöggé. Viszont Faust mágikus pentagrammája ki már nem engedi a Mefisztó-kutyát a küszöbön, hiszen ők egyenrangúak: a kutya maga is a legkülönbébb mitológiákban szinte élő küszöb, őrzi a küszöböket, bejáratokat és átjárókat.²⁰

A kutyából lett Mefisztó kettős szerepű, igen összetett irodalmi toposzá vált. Veszélyes kétségek démoni forrása, tehát ellenfél, ugyanakkor segítő, útmutató, intellektuálisan vonzó vitapartner, új gon-

¹⁷ NABOKOV 2007a. 232.

¹⁸ NABOKOV 1990. 196.

¹⁹ HETÉNYI 2010.

²⁰ Küszöb a régi és az új világ közti határ, valamint a múlt és a jövő, az élet és a halál között, és őrzőiket vagy le kell győzni, vagy el kell fogadni őket segítőként a küszöb átlépéséhez. A küszöb ölhet is, ahogyan Dágon ószövetségi történetében (1Sámuel 5:5).

dolatokra és felfedezésekre ösztönző filozófus, akinek félrevezető elképzeléseiről kiderül, hogy hazugságok, délibábok. Mefisztó ambivalenciája minden bizonnyal közelebb áll az emberi természethez, mint antagonista, az isteni egyértelmű tisztaság.

Az uszkár, a pudlifejjel díszített sétapálca vagy -bot olyan részletek, amelyek hagyományosan Fausthoz kapcsolódnak, erre egyértelmű utalás jelenik meg több 20. századi orosz regényben (Mihail Bulgakov: *A Mester és Margarita*, Ilja Ehrenburg *Julio Jurenito* és Nabokov *Meghívás kivégzésre*).

Az orosz történelemben a kutyafej az opricsnyikekhez kapcsolódik. Az opricsnyina nem állt fenn sokáig, de mély nyomot hagyott az orosz kulturális tudatban. Rettegett Iván opricsnyinája az állam alaptörvényén kívül működött, különleges vészhelyzeti hatáskörrel felruházva, hogy felkészítse az országot egy új történelmi szakaszra. Az opricsnyikok egy kutyafejet erősítettek a nyergükre, amely jelképükké vált, kifejezve egyfelől hűségüket (a cárhoz) másfelől keresztényellenes, démoni eredetüket (a zemscsina irányában).²¹ A modern opricsnyikok, az erős egyeduralkodók, például Rettegett Iván és Sztálin támogatói tudatosan megtartották és használták a kutya szimbólumát. A szépirodalomban ezek lenyomata Georgij Vlagyimov *Hűséges Ruszlánja*, Vlagyimir Szorokin műve, *Az opricsnyik egy napja*, és implicit módon megjelenik Nabokovnál, mint láttuk, a *Meghívás kivégzésre* című regényében az operettdiktatúra katonái „a szabályzat szerint kutyamaszkot” viselve katonák vezetik Cincinnatust a kivégzésre.²²

Az említett Nabokov-művek alapján nem tévedünk, ha arra következtetünk, hogy a kutya, ez az ambivalens nabokovi invariáns mindig mitológiai közvetítőként, lélekvezetőként jelenik meg a túlvilág felé vezető úton. Ha figyelembe vesszük, hogy Nabokov a halált úgy értelmezi, mint a szentségekbe való beavatást, a kutya ambivalens, démoni-isteni konnotációja még inkább felerősödik.

Nyilvánvaló, hogy a *Tündöklés* olyan mitológiai teret mutat be, amely elmosza a határokat a valóság és a túlvilág között, de ezt a motívumot

²¹ PANCSENKO–USZPENSZKIJ 1983. 11.

²² NABOKOV 2007c. 193.

a kritikai irodalom csak felületesen írja le.²³ A szöveg konkrét részletek alapján történő elemzése feltárja, hogy a beteljesületlen szerelem és maga Szonja, „a kis szuka”²⁴ a közvetítő, a közvetítő és a halálba való átmenet oka. Barátja, Darwin szintén ambivalens, kettős arcú segítő, aki Berlinben elfordul Martintól, és ezzel tovább löki a halálba vezető úton. A tréfamester Vagyim pedig Martin és Darwin párbajjelenete előtt a csónakos Kháron baljós alakját ölti magára: „egy szent rítust hajtott végre”, „a navigáció misztériumába feledkezett”.²⁵ Az angol szövegben is nyilvánvaló a hajós szerepe: „now performed a sacred rite”, „mystique of navigation”, „mysteriously ennobled by his love of navigation”.²⁶

A kutya motívuma Nabokov prózájában ezzel még korántsem merült ki,²⁷ de végezetül megfejtethetjük, miből is áll egy kutya. A kérdést Nabokov narrátora teszi fel a *Kétségbeesés*ben, amikor egy álkutyáról álmodik kellemetlen és végtelen álmot, amelyből nem tud felébredni, mert az egyik áloból felébredve a következőben találja magát. Így magyarázza a szóasszociációs játékok iránti szeretetét: „Otkuda tomat v avtomate? Kak iz zubra sdelat’ arbuz?” Az angol önfordított változatban Nabokov tetézi a szójátékot: „What is this jest in majesty? This ass in passion? How do God and Evil combine to form a live dog?”²⁸ Isten és a Gonosz egyesülnek egy tükörolvasatban, amely nem más, mint egy „élő kutya”, „live dog”. Ebben a szójátékos pseudo-palindrómában fejeződik ki az isteni-sátáni kutyaszemantika kettőssége, amely a mítoszokban és az ősi kultúrákban testet ölt, és amely Nabokov életművében invariánsként folyamatosan jelen van. Godard múzeumigazgató neve is kettős, isteni és démoni név, mert az angol isten szó fordított olvasata – kutya.

Alighanem itt van a kutya eltemetve.

²³ BUKHS 1998. 77.

²⁴ A regényben van egy gúnyversike, amelyben Martin kollégiumi társa, Vagyim így nevezi Szonját, amikor kifigurázza a szerelemi háromszöget Darwin, Szonja és Martin között. „Priятно zret’ / kogda bolsoj medveg’ / vegyot za rucsku / malenykuju szucsku.” Az angol fordításba bekerült a szókimondó befejezés, oroszul, átírásban: „chtob eyó poét” (NABOKOV 1991. 70).

²⁵ NABOKOV 2007a. 147, 149.

²⁶ NABOKOV 1971. 115, 116, 119.

²⁷ A motívum több mint 50 előfordulásáról lásd HETÉNYI 2015: 915.

²⁸ NABOKOV 1989. 46. Magyarul: „Miért is dög az ördög? És Isten hova siet?” (NABOKOV 2007b. 58)

Bibliográfia

- BUKHS 1998 BUKHS, Nora: Esafot v hrusztalnom dvorce. Moszkva, 1998.
- GRUSKO–MEDVEGYEV 1995 GRUSKO E. A – MEDVEGYEV JU. M.: Szlovar szlavjanszkoj mifologiji. Novgorod, 1995.
- HETÉNYI 1990 HETÉNYI, Zsuzsa: Fatal Hearts of the 1920s. On Mikhail Bulgakov's Story *The Heart of a Dog*. *Scottish Slavonic Review* 14, July (1990) 181–190.
- HETÉNYI 2008 HETÉNYI Zsuzsa: Legenda arról, hogyan teremtettem meg az Úr Ádámot. Kommentár. Fordította HETÉNYI Zsuzsa: *Holmi* (2008), szeptember.
- HETÉNYI 2010 HETÉNYI Zsuzsa: Iz csevo szosztojit zsvaja szobaka? Po krovnoj linyiji nabokovszkih pszov. In: Representations de l'animal dans la culture russe. Actes du colloque de Lausanne 2007 / L. Heller, Vinogradova de la Fortelle, A. Lausanne–Szankt-Petyerburg, 2010. 131–146.
- HETÉNYI 2011 HETÉNYI Zsuzsa: Prival ocsarovannih ohotnyikov v Lolitye i ostrov Circeii... Poligenetyiceszkije paralleli. *Russian Literature*, LXIX-I, 1 January (2011) 39–55.
- HETÉNYI 2015 HETÉNYI Zsuzsa: Nabokov regényösvényein. Budapest, 2015.
- KERÉNYI 1942 KERÉNYI Károly: Hermes und Eros. In: Hermes, der Seelenführer. Zürich, 1942.
- JAKOBSON 1966 JAKOBSON, Roman: Sobaka Kalin-Car. In: Selected Writings, IV. The Hague, 1966. 63–79.
- NABOKOV 1989 NABOKOV, Vladimir: Despair. New York, 1989.
- NABOKOV 1990 NABOKOV, Vladimir: Glory. New York, 1990.
- NABOKOV 2007a NABOKOV, Vladimir: Tündöklés. Budapest, 2007.
- NABOKOV 2007b NABOKOV, Vladimir: Kétségbeesés. Budapest, 2007.
- NABOKOV 2007c NABOKOV, Vladimir: Meghívás kivégzésre. Budapest, 2007.
- PANCSENKO–USZPENSZKIJ 1983 PANCSENKO A. M. – USZPENSZKIJ B. A.: Ivan Groznij i Pjotr Velikij: koncepciji pervogo monarha. *TODRL XXXVII*. Leningrad, 1983. 54–78.
- PROPP 1986 PROPP, Vlagyimir: Isztoriceszkije kornyí volvebnoj szkazki. Leningrad, 1986.
- TOPOROV 2007 TOPOROV V. K.: Interpretaciji bilini „Putyesesztvije Vavili szo szkomorohami. In: Imia. Szemantycieszkaja aura. Moszkva, 90–112.
- USZPENSZKIJ 1996 USZPENSZKIJ, Borisz. Mifologicseskij aszpekt ekspresszivnoj frazeologiji. Jazicseskij szubsztrat obszcennogo mira. In: Izbrannije trudi, II. Moszkva, 1996. 67–161, 124–125.
- WEININGER 1904 WEININGER, Otto: Der Hund. In: Über die letzten Dinge. Wien–Leipzig, 1904. 85–88.

A Moszkvai Művész Színház emigráns társulatának magyarországi vendégszereplései a két világháború között a korabeli magyar sajtó tükrében

KOLONTÁRI ATTILA

Absztrakt

A Moszkvai Művész Színház emigráns (prágai) társulata 1925 és 1929 között közép-európai turnéi során több ízben szerepelt Budapesten. Fellépéseiket mai szóhasználattal élve kiemelt médiafigyelem övezte, neves publicisták, írók, színikritikusok formáltak véleményt az oroszok játékaról, készítettek interjút a társulat tagjaival. Jelen tanulmány a hazai sajtóanyag segítségével a rendelkezésre álló terjedelmi keretek között kísérletet tesz a szintársulat magyarországi vendégszerepléseinek vázlatos rekonstruálására. A kérdéskör vizsgálata érdekes adalékokkal szolgál az orosz irodalom és színművészet magyarországi percepciójához. Ugyancsak érdemes és tanulságos nyomon követni azt a polémia, amely a magyar és orosz színjátszás, színészi hivatástudat és szerepfelfogás közötti különbségek kérdésében bontakozott ki a lapok hasábjain.

Kulcsszavak: orosz emigráció, Moszkvai Művész Színház, prágai társulat, Sztanyiszlavszkij, Germanova

Az orosz forradalom és polgárháború az orosz művészvilágot is részekre szakította. Volt, aki Szovjetországra maradt és próbált alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez, mások még a polgárháború éveitől emigráltak, de voltak olyanok is – különösen az 1920-as évek első felében –, akik a szovjet hatóságok által engedélyezett egy-egy külföldi turnét használták ki arra, hogy külföldön maradjanak. Némelyeknél ez tudatos politikai döntés volt, másoknál inkább egzisztenciális okok játszottak közre.

A külföldre került orosz művészek továbbra is az orosz kultúra hordozóinak, letéteményeseinek tekintették magukat. „Mi nem elhagytuk

Oroszországot, hanem magunkkal vittük” – fogalmazott Roman Gul, az emigráció krónikása.¹ „Nem száműzetésben, hanem küldetésben vagyunk”² – ezzel a hol Dmitrij Merezszkovszkijnek, hol Zinaida Gippiusznak tulajdonított kijelentéssel lehet a legjobban leírni az orosz tudományos és művészeti elit emigrációba szorult képviselőinek szerepfelfogását. A küldetés kettős természetű volt: megőrizni és továbbfejleszteni az emigráns közeg és a jövő Oroszországa számára az 1917 előtti orosz kultúra és művészet tradícióit, továbbá megismertetni a világgal ezen kultúra értékeit.

A Moszkvai Művész Színház neve az 1920-as években már ismerősen csengett Európában. A Konsztantyin Sztanyiszlavszkij és Vlagyimir Nyemirovics-Dancsenko által 1898-ban alapított teátrum és a köré épülő szakmai műhely a színházművészet megújítására tett kísérletként szerzett hírnevet, népszerűséget és követőket világszerte. A bolsevik hatalomátvételt követően a társulat egy része Vaszilij Kacsalov vezetésével Kijevbe utazott (nem annyira politikai megfontolásokból, mint a sanyarú moszkvaihoz képest jobb ellátás reményében), majd dél-oroszországi turnéba kezdett. Ennek grúziai végállomásán vetődött fel egy balkáni körút lehetősége, úti célként elsősorban az ottani szláv országok, Bulgária, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság jöttek szóba. Egy orosz–olasz vállalkozás pedig itáliai filmezésre hívta a csoportot, megfinanszírozva az utazást is. Bár az olaszországi filmezés kútba esett, a társulat európai turnéba kezdett.³

A vándoréletmód körülményei között bizonyos állandóságot jelentett, hogy Prágában Tomáš Masaryk államelnök pártfogásának és a csehszlovák kormány „orosz akciójának” köszönhetően otthonra leltek a Vinohradech Színházban, innen indultak vendégszereplésre Európa különböző városaiba.⁴ A társulat összetétele folyamatosan változott. Néhányukat (például a csoport eredeti vezetőjét, Kacsalovot) sikerült visszacsalogatni Szovjetoroszországba, másokat nem hívtak, de voltak olyanok is, akik a hívó szó ellenére is inkább az emigrációt választották.

¹ BERJOZOVAJA 2002. 46.

² BERJOZOVAJA 2001. 125.

³ VAGAPOVA 2007. 97.

⁴ VAGAPOVA 2007. 133–134.

Megint mások, például Alekszandr Virubov, vagy a híres orosz festőnek, Valentyin Szerovnak a fia, Jurij Szerov már külföldön csatlakoztak a csoporthoz.⁵ A Moszkvai Művész Színház prágai társulataként emlegetett csoport művészeti vezetői az első időszakban Marija Germanova és Nyikolaj Masszalatyinov voltak. Ők állították össze a repertoárt, rendezték a darabokat, és maguk is játszottak bennük.

A Művész Színház 1925 és 1929 között több alkalommal vendégszerepelt Budapesten. Egyrészt közép-európai turnéik során „logisztikai szempontból” is érdemes volt nekik Prága, Bécs, Belgrád, Zágráb, Bukarest között átutazóban néhány napos megállót beiktatni a magyar fővárosban, másrészt, mint a korabeli sajtótudósításokból kiderül, művészetükre Magyarországon is komoly közönségigény mutatkozott, és a magyar színészársadalommal is sikerült jó kollegiális kapcsolatokat kialakítaniuk. Szereplésüket nagy sajtófigyelem kísérte, neves publicisták, írók, költők írtak méltató kritikákat az előadásokról, készítettek interjút a társulat tagjaival. Az előkelő névsorból példaként említhetjük Kosztolányi Dezsőt, aki Costo néven írta szorgalmasan tudósításait a Pesti Hírlap hasábjain az orosz színészek vendégjátékáról, Szántó Rudolfot, aki még prágai tudósítói éveiből ismerte a társulat tagjait, vagy éppen Németh Antalt, aki akkor fiatal egyetemistaként a Magyarság színházi rovatvezetője volt.⁶

Germanováék első ízben 1925 májusában léptek fel Magyarországon a Fővárosi Operettszínház színpadán. Hírnevük megelőzte őket, a sajtóbeharangozók Sztanyiszlavszkij színészeiként, Sztanyiszlavszkij-társulatként emlegették őket és szenzációs vendégszereplést ígértek.⁷ Összesen 8 előadással érkeztek, benne orosz klasszikusokkal, Csehovval (*Cseresznyés kert*, *Ványa bácsi*), Gogollal (*Házasság*), Gorkijjal (*Éjjeli me-*

⁵ VAGAPOVA 2007. 148.

⁶ Szántó Rudolf író, műfordító, újságíró, Prágában külpolitikai tudósító, 1926-tól 1939-ig a Pesti Napló munkatársa, 1943-ban munkaszolgálatosként a keleti fronton vesztette életét. Németh Antal színháztörténész, rendező, 1935 és 1944 között a Nemzeti Színház igazgatója; az SZFE Németh Antal Drámaelméleti Intézet névadója.

⁷ AE 1925. máj. 16. 13, NŰ 1925. máj. 17. 21. A későbbiek során is szinte minden cikkben Sztanyiszlavszkij-társulatként, Sztanyiszlavszkij-színházként, vagy Sztanyiszlavszkij tanítványaiként emlegették őket. Bár a mesterrel évekkorábban megszakadt minden kapcsolatuk, neve sajátos védjegyként végigkísérte őket. NŰ 1929. febr. 1. 11.

nedékhely), Dosztojevszkij (Sztyepancsikovo és lakosai), valamint egy-egy Ibsen-, Euripidész- és Rabindranath Tagore-darabbal.⁸

A mintegy harmincfős társulatban olyan nevekkal találkozunk, akik előkelő helyet foglalnak el az orosz és egyetemes színháztörténet lapjaiban: Marija Germanován és Nyikolaj Masszalatyinovon kívül feltétlenül meg kell említeni Marija Krizsanovszkaja, Vera Grecs, Polikarp Pavlov, Pjotr Sarov, Alekszandr Virubov, Szergej Komisszarov nevét. Sarovval, Komisszarovval és Germanovával Szántó Rudolf készített gyorsinterjút megérkezésüket követően a szálloda halljában. Szántó első benyomása a hallban nyüzsgő csoportról kisebb civilizációs és mentalitástörténeti eszmefuttatásnak is beillik: „Fáradtak – s ugyancsak hiába keresné rajtuk az ember a pesti színész uniformissá merevedett eleganciáját. Ha nem is tudnók róluk, hogy hová tartoznak s micsoda múlt áll mögöttük, akkor sem lenne nehéz felismerni: ezek az emberek nem születtek bele Európába s mindazt, ami e világ rész számára érték, az orosz ember vágyakozásának olthatatlan szomjúságával csak utóbb fedezték fel. Szüntelen munka és ernyedetlen tanulás vezetett ehhez a felfedezéshez, mert az orosz Nagy Péter óta tanulja az európai leckét s még mindig nem tudja könyv nélkül...”⁹

Az orosz művészeket leginkább az foglalkoztatta, lesz-e sikerük Budapesten, „meghódítják-e a közönséget”. Ha emiatt aggódtak, aggodalmuk feleslegesnek bizonyult. A kényes ízlésű budapesti színikritika már az első előadás, Csehov Cseresznyészkertje után igen elismerően nyilatkozott az oroszok játékaról, éppen azokat az elemeket emelték ki, amelyek a Sztanyiszlavszkij-iskolát más irányzatoktól megkülönböztették. A színpadon a színészek nem játszottak, hanem a való orosz életet jelenítették meg. Külön méltatták összeszokottságukat, a rengeteg próba során szinte tökéletesre csiszolt előadásmódot, a nézők mintha nem is színpadi jelenetet látnának, hanem egy kulcslyukon lesnének be egy szobába, ahol az események történnek.¹⁰ A 8 Órai Újság tomboló közön-

⁸ PN 1925. máj. 17. 18. Későbbi útjaik során a repertoár további orosz darabokkal bővült még: Tolsztoj *Az élő holttest*, *A sötétség hatalma*, Dosztojevszkij *Karamazov testvérek*, Osztrovszkij *A szegénység nem bűn*.

⁹ AE 1925. máj. 23. 10.

¹⁰ PN 1925. máj. 23. 13, NÚ 1925. máj. 23. 11, máj. 24. 10.

ségsikerről, 10 percig tartó vastapsról számol be, melynek során: „A magyar kultúra és az orosz művészet találkozott a színpadi élmény csúcán e pillanatban és ezek az egymásra talált kultúrerek ölelkezve ünnepelték egymást.”¹¹ Hasonló fogadtatásban részesült a többi fellépésük is, különösen a *Ványa bácsi* és az *Éjjeli menedékhely* előadásairól írtak a lapok szuperlatívuszokban.¹²

A siker másik mutatója az volt, hogy a Művész Színház budapesti vendégszerepléseit, amikor programjuk lehetővé tette, rendre néhány nappal meghosszabbították. 1925-ös májusi itt tartózkodásukkor két ízben is sor került erre, előbb a pünkösdi ünnepekre, majd újabb négy napra prolongálták vendégszereplésüket, több előadásukat is megismételték.¹³

Az első turné során külön figyelmet szenteltek az újságok Marija Germanovának, akit nem egyszerűen a prágai orosz társulat kiemelkedő alakjának, de egyenesen az orosz Dusénak neveztek. (Eleonora Dusét, az 1924-ben elhunyt olasz színésznőt a kortárs színjátszás legnagyobb női művészenek tekintették.) A Germanova–Duse párhuzam nem magyar „találmány” volt, Germanova egész színházi pályafutását végigkísérte korai éveitől kezdve. A Pesti Naplóban Ambrus Zoltán próbálta tételelesen felsorolni a két színésznő közötti hasonlóságokat és különbségeket. Mindenekelőtt Duséra emlékeztette őt Germanova egész megjelenése, meleg tekintete, szomorú mosolya és a lényéből áradó melankólia. Hangja azonban kevésbé lágy, emiatt igazából nem is Csehov finom lelkű, szenvedésüket magukba fojtó hősnőinek megformálásakor van elemében, hanem Euripidész *Médeiójának* címszerepében.¹⁴ A Színházi Élet című folyóirat a címlapon közölte Germanova fotóját, a fénykép beállítása tudatosan emlékeztet Eleonora Duse egyik híres fotójára.¹⁵ A Pesti Napló hosszabb interjút készített vele, melyben Germanova részletesen mesélt családi háttéréről, arról, hogyan lett színész, miként került a társulat Gyenyikin visszavonulását követve Dél-Oroszországba, majd Grúziába: „és két választásunk volt. Visszatérni Oroszországba,

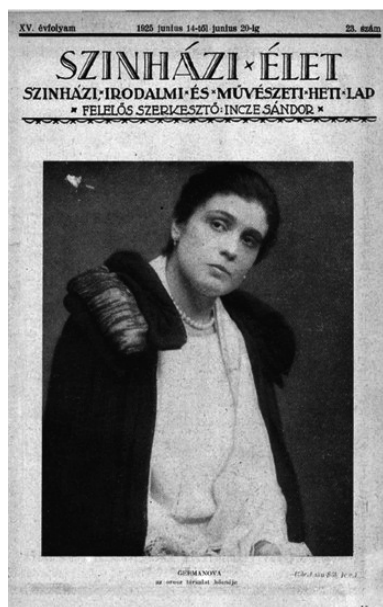
¹¹ 8ÓÚ 1925. máj. 24. 12.

¹² 8ÓÚ 1925. máj. 26. 9.

¹³ M 1925. máj. 31. 9.

¹⁴ PN 1925. máj. 27. 13. Ambrus Zoltán író, kritikus, műfordító, színigazgató, 1917 és 1922 között a Nemzeti Színház igazgatója volt.

¹⁵ SZÉ 1925. 28. sz. jún. 14–20.

Marija Germanova a Színházi Élet (1925. 23. sz.) címlapján és Eleonora Duse fotója

vagy Európába jönni. Európát választottuk.” Néhány szakmai kulisszatitkát is megosztotta a magyar olvasókkal, elmondta, hogy minden egyes szerepére alapos előtanulmányokkal kezdi a felkészülést: „Medeához [sic] elsajátítottam a görög vázákön látható mozdulatokat és könyvben, képben, versben, beleéltem magam a hellén kultúrába, muzeális, irodalmi és történelmi tanulmányokon keresztül.” A Médeia az 1920-as években Germanova kedvenc szerepe volt, magát a darabot is ő rendezte. Az ő alakján keresztül tudta leginkább feldolgozni azt a kataklizmát, amit a hagyományos világ összeomlása jelentett akkor milliók számára Európában: „Ez az egyedül lehetséges művészet a ma számára: a nagy tragédia. Ma [...] csupán a nagy szenvedélyek sötét útjain keresztül juthat el az emberi lélek az igazság világosságához.”¹⁶

¹⁶ PN 1925. jún. 7. 19. Színházi szakírók Germanovának ezt a szerepét, rendezését a Sztanyiszlavszkij-iskolától való eltérés első megnyilvánulásának tekintik, ahol a realiztikus, naturalisztikus ábrázolásmód helyett a stilizálás kapott nagyobb szerepet. VAGAPOVA 2007, 155.

Vasziljev, Duvan-Torcov, Szerov és Komisszarov, a Moszkvai Művész Színház prágai társulatának színészei a pesti Korzón (Színházi Élet 1926. 19. sz.)

1926 áprilisában a társulat Germanova nélkül érkezett Magyarországra. Távollétét betegségével magyarázták, de már ekkor megjelentek a sajtóban azok a hírek, melyek a társulat és a művésznő között meglévő koncepció-nális nézeteltérésekről szóltak. Pjotr Sarov a Pesti Hírlap tudósítójának kifejtette, hogy Germanova csak klasszikus drámákat akart játszani, Médeiát, Phaedrát, Shakespeare-t, esetleg Ibsent, de a társaság többi része elsősorban orosz darabokat szeretett volna színre vinni.¹⁷

A sajtótudósításoknak két, rendre visszatérő eleme van, melyekre érdemes külön is kitérni: az egyik a nyelv kérdése, a másik az oroszok játékanak állandó összehasonlítása a magyar színészek teljesítményével.

Drámai műfajról lévén szó, a hangzó szöveg tartalmának megértése különösen fontos az előadás befogadása szempontjából. A Művész Színház prágai társulatának színészei oroszul játszottak a magyar közönség előtt. Ennek volt némi visszatartó ereje, hiszen a beszámolók szerint nem mindig volt telt ház, ugyanakkor a cikkírók megjegyzik, azok jártak rosszabbul, akik távol maradtak, minden előadás vastappsal és az orosz

¹⁷ PH 1926. ápr. 24. 11.

színészek lelkes ünneplésével végződött.¹⁸ Az eltérő nyelvi közeg plusz feladatokat rótt színészekre, szervezőkre és a közönségre is. A szervezők a könnyebb érthetőség kedvéért az előadások előtt a szokásosnál részletesebb, a darab cselekményét és a szereplőket bemutató programfüzetet bocsátottak a nézők rendelkezésére. Kosztolányi Dezső beszámolóját a közönség összetételéről érdemes hosszabban idézni: „Természetesen sokan akadnak olyanok is, akik értenek oroszul. Ez akkor ismerszik meg, mikor a nézőtér egy tréfás megjegyzésen fölkacag, vagy a csodálkozás moraja fut végig a széksorokon. Volt hadifoglyok ülnek itt, akik elhozták feleségeiket is, s hosszú idő múltán hallgatják azt a nyelvet, amelyet öt éven át tanultak meg, keserves lecke pénz árán és most egy-egy rég nem hallott fordulat emlékezetükbe idézi életük valamelyik elhomályosult eseményét. Minden este megjelenik az orosz kolónia is. Többnyire hátul látni őket, az olcsó helyeken, előkelőségek, tábornokok, nagybirtokosok, akik körünkben arcuk verejtékével keresik kenyerüket. Halkan beszélgetnek egymással a felvonásközökben. Nekik kispesti, vagy albertfalvai otthonukból a színházig az út zarándokút, az előadás pedig ünnep. Elveszett hazájukat lelik meg itten, pár órára.”¹⁹

A közönség oroszul nem tudó részének segítségére volt, hogy korábban már olvashatta, illetve magyar változatban láthatta az oroszok által színre vitt darabokat. A nyelvi nehézségekkel az orosz színészek is tisztában voltak, elmondásuk szerint tudatosan erőteljesebb gesztusokkal, mimikával, hanglejtéssel igyekeztek átadni a darab hangulatát és tartalmát.²⁰

A kor magyar–orosz színház- és kultúrtörténeti kapcsolatrendszerében a leginkább figyelemreméltó az a polémia, ami a magyar és orosz színészek játékának, szerep- és művészetfelfogásának kérdésében bontakozott ki a magyar sajtó hasábjain. Általánosságban elmondható, hogy az összehasonlítást az oroszok nyerték. Számos cikkíró egyenesen úgy fogalmaz, hogy a magyar színészeknek tanulniuk kellene orosz kollégáiktól. „Amit az orosz színészek hoztak, nem múlhat el nyomta-

¹⁸ Az Est tudósítása szerint az *Éjjeli menedékhely* előadása után a közönség harmincszor tapsolt vissza az orosz színészeket a színpadra. AE 1925. máj. 27. 13.

¹⁹ PH 1929. febr. 2. 14.

²⁰ AE 1926. ápr. 29. 12.

lanul, ennek a művészetnek új célok, új utak és nagyobb eredmények elérésére kell serkentenie a magyar színjátszás kissé megállapodott ambícióját.”²¹ „Tanulni kell tőlük, meg kell kísérelni, hogy a magyar színész talentuma ezt a felsőbbes művészetet kövesse. Rendezőnek, színésznek, színházak szellemének föl kell emelkednie abba a kultúrába, amit az orosz színpad kisugárzik és ami nélkül komoly művészetről szó sem lehet.”²² Mariay Ödön, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tanácsosa Bajcsy-Zsilinszky Endre lapjában, a Szózatban méltatta az oroszok művészetét. Az oroszok világraszóló sikerének titkát abban vélte megtalálni, hogy művészetük az igazi orosz nemzeti kultúrában gyökerezik, minden szavuk, mozdulatuk az orosz embert, az orosz lelket testesíti meg. Majd a szerző azon óhajának adott kifejezést, bárha a magyar színészek is megértenék, hogy az igazi, teremtő művészet csak nemzeti színi lehet, csak nemzeti talajból szökkenhet szárba.²³

Kosztolányi a következőt írta játéktílusukról: „Az oroszok színpadi felfogása, amint vendégszereplésük során tapasztaltuk, főképp abban különbözik a szokványos-elcsépelttől, hogy az írókat helyezik előtérbe, a színjáték szellemét igyekeznek tolmácsolni, inkább az alakok iránt érdeklődnek, mint a cselekmény kattogása iránt. Ezt nyilván nagy íróiktól tanulták. Nincs is 'érdekesítő' cselekmény, csak azok számára, kiknek képzeletük oly szegényes, hogy bármi meglepheti őket. A gazdagság a jellemekben van, az érdekesség az emberfejekben, ennél fogva a színészek is itt időznek, nemzeti mivoltukból fakadó realizmussal mintáznak meg egy arcot, sokszor áhítatos tisztelettel, sokszor pepecselő aprólékos-sággal, nem hajszolják az 'ütemet'...”²⁴

A magyar és orosz színészek kölcsönösen elismerően nyilatkoztak egymás teljesítményéről, ezt vélhetően a kötelező udvariassági formulákon túl is így gondolták. Az orosz társulat 1925-ben kedves gesztusként egy jótékonyssági előadást is szervezett a magyar színésztársadalom számára. Az *Éjjeli menedékhely* két felvonását és a *Karamazov testvérek* egy

²¹ 8ÓÚ 1925. máj. 29. 7.

²² 8ÓÚ 1925. máj. 27. 9.

²³ SZ 1925. jún. 3. 1. Mariay Ödön író, a Szépművészet c. folyóirat szerkesztője, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium irodalmi és képzőművészeti osztályának vezetője.

²⁴ PH 1925. jún. 4. 13.

*A Moszkvai Művész Színház prágai társulatának színészei megkoszorúzzák
Jókai Mór szobrát (Pesti Hírlap, 1925. máj. 26.)*

felvonását adták elő. Az előadás teljes bevételét pedig a Magyar Színészek Szövetségének ajánlották.²⁵ Előfordultak egyéni színházlátogatások is. Jászai Mari például megtekintette Germanova Médeia-alakítását, az előadás végén pedig páholyából lelkesen ünnepelte a darabot és a színésznőt.²⁶ Germanova a Vígszínházba látogatott el, ahol Hegedűs Gyulára volt kíváncsi Szenes Béla *Csirkefogó* című bohózatában. A szünetben Germanova az öltözőben kereste fel a művészt, és gratulált neki.²⁷

1929 februárjában az orosz színészek ellátogattak a Nemzeti Színházba, ahol *Az élő holttest* előadását nézték meg. Meglepetésükre Mészáros Sándor, a Nemzeti Színház titkára ékes oroszszággal köszöntötte őket. Mint kiderült, Mészáros éveket töltött szibériai hadifogságban, ahol tökéletesen elsajátította az orosz nyelvet. Magáról az előadásról

²⁵ 8ÓÚ 1925. máj. 29. 7., PH 1925. máj. 28. 11–12.

²⁶ M 1925. máj. 27. 12. A látogatásnak külön érdekessége, hogy Médeia alakjának megformálása Jászai Marinak is egyik nagy szerepe volt a sok közül.

²⁷ ÚN 1925. máj. 28. 10.

Gorkij: Éjjeli menedékhely – a báró (A. Virubov), a színész (P. Sarov), Luka, a vándor (N. Pavlov), Natasa (M. Bahareva) (Tolnai Világlapja, 1926. máj. 12.)

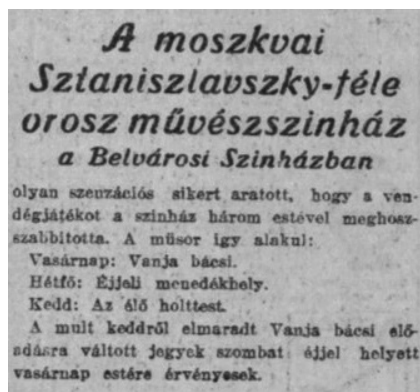
egyébként az volt a véleményük, hogy „szépen játszanak a magyarok – de nem Oroszországot viszik a színpadra”.²⁸

Az „oroszság”, az orosz lélek megjátszása és megjátszhatósága állandó témája volt a korabeli színházi kritikáknak. Kosztolányi, aki rövid idő alatt három különböző feldolgozásban látta Tolsztoj *Az élő holttest* című darabját, így ír a főhőst megformáló színészek teljesítményéről: „A magyar színész lírai volt, elomló, [...] a német, minden mondatát kiesztergályozta, minden szavát gömbölydeden ejtette le, kiszámítottan és jelentősen mozgott, úgyhogy taglejtései mögött érezhessük Tolsztoj egész érzelme- és gondolatvilágát. Virubov, az orosz, nem törődik azzal, mint idegen kartársai, hogy ‘nagyon oroszos’ legyen és – amint írni szokták – ‘áradjon belőle az orosz levegő’. Neki erre igazán nincs szüksége. A lényege orosz. Ennélfogva nem is hangsúlyozza túlságosan az alak álmatagságát, züllöttségét, csak azt, ami valóban döntő, a társadalomkívüliséget.”²⁹

A cikkírók figyelmét leginkább az orosz társulat játékaának sajátos kollektívizmusa ragadta meg. Az orosz színészeket soha nem az egyéni teljesítmények, hanem az egész, a darab összehatása érdekli. Számukra nincsenek fő- és mellékszerepek, a lényeg, mindegyikben a művészi tökéletességre törekedni. Krizsanovszkáját egy ízben megkérdezték, hogy Germanova távozá-

²⁸ AE 1929. febr. 5. 12. Mészáros Sándor László színész. Az I. világháborúban tartalékos hadnagyként orosz fogságba esett. A krasznnojarszki hadifogolytáborban tiszt színházat szervezett. 1923–1935 között a Nemzeti Színház titkára. 1945 és 1951 között a Színművészeti Akadémia főtitkára.

²⁹ PH 1929. febr. 2. 14.

Nemzeti Újság, 1929. febr. 2.

csak addig érdekli, amíg saját karrierjét építheti, amíg a közönség őt isteníti: „nálunk a legtöbb színésznek beleidegződött tulajdonsága a hiúság, az önteltség, az önreklamírozás [sic]”.³¹ Ezt a mentalitásbeli különbséget vélik felfedezni még a tapsrendben is. Ellentétben a magyar színészekkel az oroszok nem ünnepeztetik magukat a felvonások között, nem várják el, hogy a színész pusztá belépőjével kiváltsa a közönség tetszésnyilvánítását. Mindössze az előadás legvégén jelennek meg mindannyian együtt a színpadon, egyetlen sorban, egyik sem tolakszik a másik elé.³² Miképp Pjotr Sarov kifejtette: „A mi társulatunknál [...] mind a huszonnyolcan, akik együtt dolgozunk, testvérek vagyunk a művészetben és a hitben. Nálunk nincs első és utolsó színész. [...] Az egyéni kiemelkedni vágyás köztünk ismeretlen fogalom, mi vagyunk a világ legharmonikusabb színházi együttese, nemcsak játékunkban, de lelkünkben is.” Aki egyik nap főszerepet játszik, másnap épp csak bejelenti a színpadon, hogy „tálalva van” – fűzte hozzá.³³

A témakört boncolgató újságcikkek többsége nem lép túl ezen a kissé felületes megközelítésmódon. A két színházmodell és színészi szerepfelfogás tudományos igényű összevetését Somogyi Gyula végez-

sa után most ő-e a társulat sztárja: „Nálunk nincsen star, nálunk csak együttes van” – hangzott a felelet. „Ezt a választ nálunk a színházak színészbejárata fölé kellene írni, aranybetűkkel” – vonta le a konklúziót a cikkíró.³⁰

Az együttesben feloldódó orosz színészekkel összevetve a szigorú tollú hazai kritika leginkább a túltengő egyéni ambícióért bírálta a magyar színészeket, mondván, többségüket a darab

³⁰ PH 1926. ápr. 24. 11.

³¹ 8ÓÚ 1926. máj. 9. 16.

³² 8ÓÚ 1925. máj. 24. 12.

³³ TV 1926. máj. 12.

te el a Nemzeti Újság hasábjain. A két modellt korabeli szóhasználattal „ensemble-rendszernek” és „star-rendszernek” nevezték. Az első lényege egy összeszokott, viszonylag nagy létszámú társulat fenntartása, amivel a színháznak határozott arculatot lehet adni, tradíciót, iskolát lehet teremteni. Erre a Sztanyiszlavszkij által vezetett Moszkvai Művész Színház a legjobb példa. A másíknál a színház minden egyes szerepre az arra éppen legalkalmasabbnak gondolt színészt szerződteti, a darabot a húzónevek „adják el”. Ez állandó versenyhelyzetet teremt a színházak és színészek között. Minden darab nyereségorientált pénzügyi vállalkozás. Ennek a modellnek az őshazája az Egyesült Államok. Mindkét modellnek vannak előnyei és hátrányai, mindkettőt lehet jól és rosszul is működtetni. A magyar színházi élet krízisének legfőbb oka – fejtette ki Somogyi – éppen abban van, hogy nálunk a két rendszer valamiféle keverékét próbálják működtetni. A világot járó orosz társulatok sikerének okát Somogyi nem annyira az összeszokottságban látta, hiszen ezek tagjait az emigráció hullámai sodorták egybe. Sokkal inkább a színészi fegyverzettség, alázat, tehetség és a kiváló rendezői munka eredményezi a briliáns összjátékot és a tökéletesség érzését, melyet a közönség annyira kedvel az oroszok játékában. Ezen feltételek megléte esetén pedig mind a „star-rendszerben”, mind az „ensemble-modell” keretei között is kiváló színházat lehet csinálni.³⁴

A magyar és orosz színjátszás összevetéséről a sajtó hasábjain folytatott polémiába időnként a kenyérharc elemei is belekeveredtek. Az orosz színészek magyarországi vendégszereplése egybeesett Magyarország pénzügyi és gazdasági konszolidációjával, melynek során számos, a hazai színházi életet is fájdalmasan érintő intézkedésre került sor. A kor neves publicistája, Rákosi Jenő 1925-ben a Pesti Hírlap hasábjain vezércikkében kelt ki a külföldi társulatok vendégszereplése ellen, olyan helyzetben, amikor a hazai színházakat a teljes tönkremenetel fenyegeti: „...kora tavasz óta nem hallunk és nem olvasunk egyebet, mint nemzetközi inváziókat, hogy ne mondjam rablóhadjáratokat, melyek Budapest közönségét sarcolják. Két bécsi színtársulat játszott már

³⁴ NÜ 1925. jún. 27. 5-6. Somogyi Gyula író, újságíró, színműíró, a *Fekete Péter* c. operett egyik szövegírója.

itt, egy francia és most hosszabbította meg vendégjátékát egy orosz művészársaság.” Véleménye szerint a tarthatatlan helyzet kialakulásában az önálló ízlés és értékrend nélküli hazai közönséget és az idegenek előtt kritikátlanul hajbókoló, művészetüket aránytalanul feldicsérő kritikusokat terheli a felelősség. Ha a magyar közönség anyagi erőforrásait megvonja a hazai színházaktól és külföldi együttesek támogatására költi, akkor Magyarország idegen nemzetek kultúrgyarmata lesz, ami az első lépés a nemzeti lét megszűnése felé.³⁵

A Moszkvai Művész Színház prágai emigráns társulatának fénykora az 1920-as évekre tehető. 1927-ben Marija Germanova végleg búcsút vett a társulattól, Párizsba helyezte át székhelyét. A társaság másik motorja, Nyikolaj Masszalatyinov még 1925-ben elfogadta a bolgár Nemzeti Színház állásajánlatát a színház főrendezői posztjára. Pjotr Sarov 1927-től Düsseldorfban, majd 1929-től Olaszországban dolgozott rendezőként. A társulat történetét kutató Natalja Vagapova szerint az 1920–1930-as évek fordulóján több jelentős változás állt be a színház életében, melyek a színvonal fokozatos eséséhez vezettek. A kibontakozó gazdasági világválság körülményei között a csehszlovák kormány már nem tudta finanszírozni a társulatot, amely így Belgrádba tette át székhelyét (az emigráns színház fennállásának 10 éves jubileumát már itt ünnepelték 1930-ban). A vendégszerelések során egyre kevésbé tudtak állandó összetételben játszani, egy-egy turnéra sokszor olyan színészek is csatlakoztak hozzájuk, akik korábban nem tartoztak a Művész Színházhoz. Mindeközben a társulat szakítva a sztanyiszlavszkiji hagyományokkal, a korabeli nyugati színházak mintájára kezdett áttérni az „ensemble-modellről” a „sztárrendszerre”.³⁶ Ennek nyomát a magyar sajtóanyagban is felfedezhetjük. Polikarp Pavlov a Budapesti Hírlap tudósítójának adott interjújában arról beszélt, hogy a társulat kvázi részvénytársaságként működik, a befolyt tiszta jövedelemből a tagok a rájuk eső egységek arányában kapnak részesedést (az egységek egytől három és félig terjednek).³⁷ Vagyis a színészek közti korábbi egyenlőség már a múlté.

³⁵ PH 1925. május 30. 1.

³⁶ VAGAPOVA 2007. 155–162. A színház irányításában ekkor már a Pavlov–Grecc házaspár játszott meghatározó szerepet.

³⁷ BH 1929. febr. 2. 18.

Az 1930-as évekre a Moszkvai Művész Színház emigráns társulata veszített korábbi vonzerejéből, voltak még kisebb-nagyobb fellángolások, mint például Mihail Bulgakov *A fehér gárda* című regényének színpadra vitele. A magyar sajtóanyagban egyelőre nem sikerült adatot találni arra, hogy a társulat 1929 után fellépett volna Magyarországon. 1925–1929-es vendégszerepléseik azonban érdekes színfoltját jelentik mind a hazai, mind az orosz színháztörténetnek.

Bibliográfia

Források

8ÓÚ	8 Órai Újság
AE	Az Est
BH	Budapesti Hírlap
M	Magyarország
NÚ	Nemzeti Újság
PH	Pesti Hírlap
PN	Pesti Napló
SZ	Szózat
SZÉ	Színházi Élet
TV	Tolnai Világlapja c. folyóiratok 1925., 1926. és 1929. évi számai

Szakirodalom

BERJOZOVAJA 2001	BERJOZOVAJA, L. G.: Kultura russzkij emigracii (1920–1930-e godi). <i>Novij isztoricseszkiy vesztnyik</i> 2001/3. 120–173.
BERJOZOVAJA 2002	BERJOZOVAJA L. G.: Kultura russzkij emigracii (1920–30ie gg.) In: <i>Ocserki antibolsevisztszkij emigracii 1920–1940 gg.</i> red. Alekszejeva, E. V. et alii. Moszkva, 2002.
VAGAPOVA 2007	VAGAPOVA, N. M.: Russzkaja tyeatralnaja emigracija v Centralnoj Jevrope i na Balkanah. Szankt-Petyerburg, 2007.

Szekfű Gyula és Oroszország

GYÓNI GÁBOR

Absztrakt

A 20. század egyik legnagyobb magyar történésze, Szekfű Gyula életében már csak idősebb korában vált meghatározóvá Oroszország, illetve a Szovjetunió. A kiváló történész 1945 előtt – a jelek szerint – felületes ismeretekkel rendelkezett Oroszországról, a második világháború után azonban nagykövetként és közéleti szerepet vállaló értelmiségiként abba a helyzetbe került, hogy a Szovjetunióról származó hazai értesülések egyik legfontosabb és legtekintélyesebb forrása lett. Ebben a tevékenységében kiemelkedik a Moszkvában íródott *Forradalom után* című műve, amely az általános közvélekedés szerint Szekfű soron következő politikai igazodásának az emléke. Ennek a könyvnek *Az új szomszéd* című fejezete a Szovjetunió valószínűtlenül negédes magasztalása, de a szöveg figyelmesebb olvasása arról győzheti meg az olvasót, hogy Szekfű nagyon is reális képpel rendelkezett a Szovjetunióról, és stilisztikailag briliáns módon tömjenező dicséretbe csomagolva fogalmazott meg őszinte véleményt az országról.

Kulcsszavak: Szekfű Gyula, Oroszország, Szovjetunió, Forradalom után

Szekfű Gyula Oroszországról 1945 előtt

Szekfű Gyula úgy lett – már hatvanéves korán túl – a második világháború után Magyarország első moszkvai nagykövete a hazánk számára elsődleges fontosságúvá váló Szovjetunióban, hogy korábban semmilyen viszony nem fűzte Oroszországhoz, és a jelek szerint a második világháború előtt nem is táplált se különösebb érdeklődést, se különösebb vonzalmat a távolinak tűnő keleti országhoz, és oroszul sem tudott.

Ezért témánk szempontjából a „korai” korszaknak az 1945 előtti periódus tekinthető. Szekfű Gyula élete első hatvan évében alig írt Oroszországról, csak elszórt morzsákból rekonstruálható, hogy milyen elképzelései lehettek a keleti nagyhatalomról.

Szekfű a pályája elején Bécsben töltött hosszú éveket, és későbbi munkássága során is a magyar történelmet a „nagy-magyarnak” nevezett, katolikus-aulikus látásmódban értelmezte. A történelemszót közismertté tevő *A száműzött Rákóczi* (1913) bevallottan egyetemes történeti vonatkozású munka, „a száműzött politikai törekvéseinek az akkori európai diplomáciai mozgalmak közé való beállítása”.¹ Ebben a könyvben Oroszország csak mellékesen jelenik meg, a diplomáciatörténeti szűzsé elmosódott háttereként, és nem is maga az ország, mint inkább a „világhírű barbárnak” nevezett I. Péter, aki az európai etikett nem ismeretével keltett mosolyt, megbotránkozást nyugati útjain.²

Szekfű talán a bécsi „Thallóczy-körtől” kaphatta első benyomását Oroszországról. A befolyásos Thallóczy Lajos élénken érdeklődött Oroszország iránt, bár könyve³ jórészt statisztikai adatok halmaza, személyes benyomásait rögzítő útinaplója az 1880-as évek Oroszországaról inkább felületes, a felszínt karcolgató rajzolat. Ha ebben a körben érte valamilyen hatás az ifjú Szekfű Gyulát Oroszországról, az meglehetősen közhelyes lehetett.⁴ S ez csakugyan kiviláglik munkáiból.

A Horthy-rendszer legjelentősebb konzervatív ideológusának tartott Szekfűtől nem meglepő, hogy a szovjethatalomról negatívan nyilatkozott az 1920-as években. Szerinte a „kommunista lázalom” ahhoz vezetett, hogy az orosz értelmiséget kiirtották, és a szovjetek „országukat körülbelül arra a színvonalra süllyesztették vissza, mint mikor az oroszok felett néhány százezer tatár uralkodott a fegyver és félemlítés eszközeivel”.⁵

Az 1930-as években írt *Magyar Történet*ben az „oroszkérdés” megjelenését II. Rákóczi Ferenc korához köti (azt nem tisztázza, mit is jelentene tulajdonképpen az „oroszkérdés”), és ez a szöveg tele van az Oroszországra vetített olyan kitételekkel, nyelvi játékokkal, amelyek általában kiadják az Oroszországot hírből ismerőket: „most pedig egyszerre feltűnik a Kárpátok ormán az északi kolosszus, legbrutálisabb és legönzőbb képviselőjében, Péter cárban.” „Péter cár barbár étvágásával

¹ SZEKFŰ 1913. VII

² SZEKFŰ 1913. 129.

³ THALLÓCZY 1884.

⁴ KENDE 2000. 51–53; GLATZ 2016. 334.

⁵ SZEKFŰ 1924. 20–21.

maga sem tudta, mily területeket fog még felfalni.” Péter „ma már tudjuk, hogy követei által szláv kétszínűséggel intrikált Bécsben Rákóczi ellen”.⁶ Figyelemre méltó, hogy Szekfű e „korai” munkáiban I. Péter állandó, szinte elmaradhatatlan jelzője a „barbár”.

A 19. századi Oroszországot a zsarnokság hazájának tekintette, derül ki az 1849-es orosz intervencióról írott soraiból. Az orosz beavatkozást nem mellékesen a lengyel kérdés provokálta ki. Szentpétervárt aggodalommal töltötte el, hogy az 1830–1831-es lengyel felkelés vezetői, Dembiński és Bem vezető szerepet töltenek be Magyarországon, és Kossuthnak is voltak tervei, hogy a magyar hadműveleteket áthelyezi Galíciába, ahogy Szekfű írja, „a lengyel szabadság és az orosz zsarnokság küzdelmébe beleszólandó”.⁷ 1849-ben a magyarok az oroszokkal könnyebben szót értettek, mint az osztrákokkal, ezért is vetődött fel augusztus elején, már a bukás küszöbén Kossuth és Görgei részéről az a pánikszzerű ötlet, hogy felajánlják a magyar koronát egy Romanovnak, és valamiféle „orosz szövetség” gondolata is felmerült.⁸

A második világháború idején a szláv és keleti világ iránt megmutatókozó igényt jelezte, hogy 1942-ben a nagy tekintélyű Szekfű Gyula lett a szerkesztője *A magyarság és a szlávok* című reprezentatív szánt tanulmánykötetnek. Ebben a kötetben a főleg Erdély történetével és a magyar–lengyel kapcsolatokkal foglalkozó Lukinich Imre írta meg az *Orosz-ukrán történet* című fejezetet, ami egy intelem is arra vonatkozóan, hogy milyen lehet az orosz történelem magyar polonista szemmel, bár ne feledjük, a cikkben olvashatók az oroszokra tett kultúrasszista megjegyzések („Az orosz ösztönösen ragaszkodik a múlt emlékeihez és szokásaihoz, nem érzi azoknak elavult voltát, mert nincsenek kulturális igényei.” „Ebből a népből, bár fiai között kivételes tehetségek akadnak, hiányzik a haladás érzéke...” „Az oroszoknak nincsenek magasabb vágyai, amelyek talán kizökkentenék megszokott pályájáról, nem is érti azt a kultúréhséget, amely a Nyugat fiainak életét olyan zajossá, nyugtalaná

⁶ HÓMAN–SZEKFŰ 1935. IV. 306.

⁷ Ennek a megjegyzésnek a történeti kontextusa homályos. Kossuth galíciai betörési terve áprilisban született, még az osztrák segítségkérés előtt. Galícia pedig nem Oroszország. HÓMAN–SZEKFŰ 1936. V. 428, 432.

⁸ HÓMAN–SZEKFŰ 1936. V. 437–438.

és olyan változatossá teszi.”)⁹ olyan közegben születtek, amikor országaink hadban álltak egymással.

Szekfű 1943-ban, érezve az elkerülhetetlen bukást, Angliába akart emigrálni.¹⁰ Az emigrálási terv nem valósult meg, az idős történész-professzor 1944-ben, a nyilas uralom idején bujkálni kényszerült, és a felszabadulás után – ha nem is éppen úgy, mint 1919 után, de – az új rend egyik „arca” lett.

Szekfű Gyula és Oroszország 1945-től

Szekfű kapcsolata Oroszországgal (a Szovjetunióval) 1945 után vált sorsszerűvé. 1945. április 19-én a kommunista pártlap *Szabad Népben* jelent meg Révai József *Szekfű Gyula útja* című írása, ami üdvözölte és örömtelinek tartotta Szekfű „megtérését” – hogy egy nyilvános előadásán elítélően nyilatkozott az előző rendszerről –, de inkább csak azért, hogy ez mások számára is útmutató legyen.¹¹

1945 tavaszán részt vett a Magyar–Szovjet Baráti Társaság szellemi előkészítésében (az alakuló ülésen is jelen volt 1945. június 9-én az ELTE Élettani tanszékén).¹² Nem pusztán az új hatalomhoz való igazodás lehetett Szekfű motivációja, hogy a két legutóbbi után a soron következő kurzusnak is valahogy gyorsan felesküdjön; hanem – mint látni fogjuk – meggyőződése, hogy ez az ország érdeke, másrészt Szekfű számára, talán nem túlzás ezt állítani, egy új tanulási folyamat kezdetét is jelezte ez a lépés, az ismerkedést egy, nem is olyan régen még homályba vesző, de most az életünkre nagy súlyával ráhúzódó, megkerülhetetlen országgal.

1945 júniusában Szekfű részt vett a Szovjet Tudományos Akadémia fennállásának 220. évfordulóján tartott ünnepen. A kéthetes ünnepségsorozatra több mint 1200 tudóst hívtak meg 16 országból. A rendezvény fénypontja a június 30-án a Kremlben tartott fogadás volt, amelyen Sztálin és Molotov is részt vett.¹³

⁹ LUKINICH 2000. 65.

¹⁰ SZEGEDY-MASZÁK 1996. 227–229; DÉNES 2001. 7.

¹¹ RÉVAI 1945.

¹² BARÁTH 2014. 53.

¹³ SZOBOLJEV 2020. 794–798.

Szekfű ekkor, 62 éves korában járt először Oroszországban. A Szabad Népek adott interjút benyomásairól. Elmondta, hogy Moszkva közeliében laktak akadémiai szállodában, és az oroszok vendégszeretete csodálatos. Ott volt a Vörös téren tartott nevezetes győzelmi parádén 1945. június 24-én, amikor a német zászlókat a győzők lába elé hajították. A magyar–szovjet tudományos együttműködés kapcsán a magyar őstörténet-kutatást emelte ki, ahol különösen perspektivikus lenne a közös munka. Szekfű szerint imponáló, hogy a Szovjetunióban milyen nagy megbecsülés övezi a tudományt. Megjegyezte, szükség lenne az orosz nyelvtudás terjesztésére, az oktatás keretein belül is.¹⁴

A *Világ* című lapban is megjelentetett egy írást szovjetunióbeli útjáról, már a Kijevben és Leningrádban látottakról is beszámolva. Kijevben romok, Leningrád környékén a pusztítás nyomai. A *Leningrád* című cikk Szekfű érdekes írása, de nem is annyira az orosz vonatkozások miatt. Sajnálkozását fejezte ki, hogy a magyar vezetés 1944 márciusában nem az ellenállást választotta a németekkel szemben, „a magyar történet legnagyobb és legvégzetesebb gonosztettének” nevezte Budapest ostromát. Budapest behódolt, a város mégis inkább tönkrement az ostromban, mint Leningrád a hősie ellenállásban – írta kicsit kétértelműen. A hősiesség anyagilag is jobban megéri, mint a „gyáva meghunyászkodás” – mondja Szekfű.¹⁵

A tudóst az 1945-ös nyári útra felesége is elkísérte. Az ő élménybeszámolója az *Új Magyarországnak* jelent meg. Az asszonyt leginkább a szovjet tudósok kiváltságos helyzete fogta meg. A számukra fenntartott zárt boltok, ahol csokoládét, kávé, és más, *az egyszerű polgároknak nem járó* dolgokat vehetnek. A feleség beszámolójából az is kiderül, amiről Szekfű nem beszélt, hogy látták Sztálint a Kremlben tartott pompázatos fogadáson.¹⁶

Szekfű Gyula hivatalosan 1945. október 15-étől Magyarország moszkvai nagykövete, de csak 1946 márciusában foglalta el állomás-

¹⁴ SZEKFŰ 1945a.

¹⁵ SZEKFŰ 1945b.

¹⁶ SZEKFŰNÉ 1945. Szekfű Gyuláné beszámolója persze formálisan udvarias, de kétélű is, amikor például arról beszél, hogy az orosz nők nem törődnek a külsejükkel, mert a tanulás és a belső értékek nekik fontosabbak; vagy hogy Moszkvában egyáltalán nincsenek virágok.

helyét. Egy magánlevelében azzal indokolta a pozíció elfogadását, hogy azt akarta, a szovjetek lássák: a polgári, értelmiségi, katolikus réteg is nyitott felénk.¹⁷

Már kinevezett nagykövetként 1946 januárban Leninről tartott előadást a budapesti Operában (Lenin halálának évfordulóján). Itt elmondta, a magyar közvélemény nem ismeri Oroszországot, és ami eljutott hozzánk keleti szomszédunkról, az a propaganda terméke volt. A Szovjetunió honvédő háborúja 1917 eszméinek védelme is volt.¹⁸ Szabó Zoltán visszaemlékezése szerint Szekfű a beszéd után elájult, és csak a barát, Haynal Imre professzor rántotta vissza az életbe.¹⁹

Szekfű 1946. március 16-án érkezett meg Moszkvába nagykövetként. A szovjet pártlap, a *Pravda* egy rövid jelentésben számolt be arról, hogy Molotov külügyminiszter március 21-én fogadta Szekfű Gyula magyar nagykövetet, akitől átvette megbízólevelét.²⁰

Szekfű is tagja volt annak a delegációnak, Nagy Ferenc, Szakasits, Gerő, Gyöngyösi mellett, amely 1946. április 9–16. között tárgyalta a békeszerződésről és a magyar területi igényekről Romániával szemben (április 9-én Molotovval, április 10-én Sztálinnal). A jegyzőkönyv szerint a delegációból Szekfű volt az egyetlen, aki nem szólalt meg ezen tárgyalások alkalmával.²¹

Moszkvai nagyköveti megbízása 1948 őszéig tartott, amikor is újra egy történész, Molnár Erik költözhetett be a Povarszkaja utcai reziden-ciába.

Dénes Iván Zoltán szerint Szekfű nagyköveti tevékenysége során lelkiismeretesen, precízen dolgozott, bár a nagykövetség személyi állománya 1946 és 1948 között háromszor is teljesen kicserélődött.²² Lázár György viszont finoman arra utal, hogy Szekfű objektív okok miatt nem tudott magas színvonalú munkát végezni, egyrészt az állomány folyamatos rotálása miatt (lavinaszerűen növekvő ügyszám mellett), másrészt

¹⁷ DÉNES 2015. 374–375.

¹⁸ SZEKFŰ 2001. 136–140.

¹⁹ SZABÓ 1992. 19–20.

²⁰ PRAVDA 1946. 03. 22.

²¹ LÁZÁR 1998. 6.; VIDA 2005. 191–193, 196–206.

²² LÁZÁR 1998. 11; DÉNES 2015. 378.

maga Szekfű tapasztalatlan volt a külügyi munkában, és nem is tudott oroszul. Lázár szerint előfordult, hogy Budapest egyáltalán nem is reagált Szekfű jelentéseire, észrevételeire. Ismert az is, hogy Szekfű elől iratokat rejtegettek a követség munkatársai. A nagykövet érzékelte, hogy „magára hagyták”, és egyedül vergődik a számára minden értelemben idegen közegben a Povarszkaja utcában.²³ Szekfű Gyulát mintha csak „kirakatként” rakták volna Moszkvába, miközben a magyar–szovjet (szovjet–magyar) kapcsolatok legfontosabb csatornája a jelek szerint ekkor nem a szokásos diplomáciai ügymenet talajába volt fektetve.

Szekfű követi jelentéseiben számunkra most nem is az aktuális kérdések, folyóügyek a fontosak (a csehszlovákiai és a romániai magyarok sorsáról szóló érzelmes megnyilatkozások, a hadifoglyok problémája), hanem az, hogy ő maga milyen tudást szerzett Oroszországról. 1946 április végén kelt bizalmas jelentésében az ortodox húsvétról számolt be: „Kétségtelen tehát, hogy a mai szovjet kormány nemcsak hogy nem üldözi a görögkeleti egyház életének megnyilvánulásait, de azokat a nyilvánosság előtt az utcára is kiengedi.” Majd megjegyzi, hogy az ortodox egyház mindig is „államegyház” volt, mostani kitüntetett szerepe tehát egy orosz történelmi folytonosság a mai Szovjetunióban.²⁴ A jelentés gyakorlati üzenete: lám, a Szovjetunióban nem üldözik a vallást.

1946 májusában kezdeményezte a Szovjetunióba hurcolt magyar civilek elengedését és Bethlen István szabadon bocsátását.²⁵ 1946 májusi jelentésében a magyar őstörténet-kutatást nevezte meg, mint a legperspektivikusabb területet, amelynek révén el lehet mélyíteni a magyar–szovjet tudományos együttműködést (Ligeti Lajost javasolta kiküldeni a Szovjetunióba).²⁶

²³ LÁZÁR 1998.11–13; BARÁTH 2014. 83. Az 1946 májusában kiadott körözhvénye szerint egyesek csak valami jutalomkirándulásnak tekintik a moszkvai hivatalt, és nem hajlandóak dolgozni. A körözhvényből egy teljesen züllött szervezet képe bontakozik ki, a Szekfűvel szembeni szabotázs, udvariatlanság közege. LÁZÁR 1998.13, 199.

²⁴ LÁZÁR 1998. 38.

²⁵ LÁZÁR 1998. 47–48.

²⁶ LÁZÁR 1998. 54–55.

1947 februári jelentésében a *Nahimov admirális* című film okán azt fejtegette, hogy a sztálinizmus egyfajta orosz nemzeti kommunizmusnak tekinthető.²⁷

Szekfű Gyulának az 1945 utáni rendszer melletti elköteleződését demonstrálta a *Forradalom után* (eredeti címe: *Forradalom közben*) című műve, amely Moszkvában íródott.²⁸

Számvetés ez az 1945 előtti Magyarországgal, és intelem a jövő számára. Sokan Szekfű újabb köpönyegfordítását látták a könyvben, amely azonban jóval sokrétűbb annál, mint az elsőre tetszhet.

Szekfű megállapítása szerint a második világháború kimenetele, az ország szovjet érdekszférába kerülése elvágta Magyarország eddig csak felemás sikereket felmutató nyugatos ambícióit: a '48-asok nagy nemzedéke és követőik nyugatosok voltak, de sorozatos kudarcot vallottak. A nyugatos modell „soha nem tudott igaz mivoltában meggyökerezni nálunk”, legfeljebb olyan satnya és torz módon, mint a dualizmus korában.²⁹ 1944-re „az állam szétesett, a társadalom szétrohadt”. Egy dicstelen, szégyenletes korszak ért véget a Horthy-rendszerrel.³⁰

A szovjetek nagylelkűen viszonyultak Magyarországhoz, nem akarják bekebelezni az országot. Moszkva mintegy a parlamentarizmus pártfogójának tűnt Szekfű számára is 1947 elején. Szekfű szerint a Szovjetunióknak csak és kizárólag önvédelmi céljai vannak Kelet-Európában. Sztálin uralma alatt óriási fejlődés ment végbe. „A népek, mint gyermekek hallgatták a háborzongató történeteket és el sem tudták képzelni, hogy a fal mögött majdnem 200 millió ember halad lassan, de biztos tervszerűségben a jobb, emberi lét felé.” Szekfű szavaiból az is kiderül, hogy nem tartotta Európa részének a Szovjetuniót: „Mindaddig azt hittük, hogy Árpád vezér nyugatra helyezett bennünket, örökre elszakítva minket azon keleti népektől, melyek között nőttünk önálló nemzetté; – most már tudjuk, hogy ez a felismerés is csak relatív igazságot tartalmaz: Eurázsia újra elérte bennünket...”³¹

²⁷ LÁZÁR 1998. 136–137.

²⁸ LÁZÁR 1998. 11; DÉNES 2001. 13.

²⁹ SZEKFŰ 1983. 8–9.

³⁰ SZEKFŰ 1983. 75.

³¹ SZEKFŰ 1983. 80–88, 121.

A Szovjetunióval *Az új szomszéd* című fejezet foglalkozik részletesen. Talán nem túlzás azt állítani, hogy az egész Szekfű-életmű egyik legérdekesebb szövege ez az első látásra felszínes, közhelyes, nyilvánvalóan a hatalom tetszését elnyerni igyekvő leírás.

Ismert, hogy Szekfű a magánbeszélgetéseiben a szovjet megszállást új hódoltsággént értékelte, egy várhatóan hosszan tartó történelmi periódus kezdeteként.³² A *Forradalom után* vonatkozó fejezetében is jól tetten érhető ez az elgondolás: innentől fogva minden álmodozás az „osztrák–magyar, Habsburg–államrendszerről” idejét múlttá vált, akár csak a „lengyel–magyar–horvát–olasz vonal”. Magyarország komposzta szerepe megszűnt, 1945-től a Kelet melletti elköteleződés ideje jön.³³ Az egyetlen ésszerű politika magyar részről Moszkva bizalmának megnyerése, ehhez azonban ismerni is kellene az „új szomszédot”.

Szekfű újfent bírálja a korábbi évtizedek orosz- és szovjetellenes propagandáját, amely elvakította az embereket, és így nem kaphattak reális képet az orosz helyzetről. A szövegben utal a szovjet csapatok magyarországi viselkedésére, ami sok sebet okozott, célozgat a tömeges nemi erőszakra, de szerint ezen túl kell lépni, „itt is az idő segít, mely begyógyítja a sebeket és elfelejteti a sérelmeket”.³⁴

A továbbiakban a szovjet mindennapok és politikai rendszer bemutatása döbbenetes olvasmány. Egy középkori krónikában lehet felfejteni olyan mély rétegeket, mint Szekfűnek a Szovjetuniót bemutató soraiban. Mert egyrészt mézesmázos szavakkal dicséri és rendületlenül magasztalja a Szovjetunió berendezkedését, de éppen ezekből az émelyítően édes sorokból derül ki, hogy a Szovjetunióban nincsenek szabadságjogok;³⁵ hogy az alkotmány által formálisan garantált szabadságjogok a valóságban nem érvényesülnek;³⁶ a választások alternatíva nélküliek

³² DÉNES 2015. 366.

³³ SZEKFŰ 1983. 120., 122.

³⁴ SZEKFŰ 1983. 124–126.

³⁵ „Lenin sem tartotta véglegesnek a diktatúra fenntartását és később be akarta hozni a szabadságjogokat. Sok jel mutat arra, hogy a mai kormányrendszer is komolyan mérlegeli mikor lehetséges ez anélkül, hogy az elért eredmények veszedelembé kerüljenek.” SZEKFŰ 1983. 132.

³⁶ A háború „nemcsak a szovjet birodalomban, de a nyugati demokratikus országokban is félretolta a szabadságjogokat”. SZEKFŰ 1983. 133.

(egy ravaszul megfogalmazott mondatban nem utasítja el a felvetést, hogy a szovjet választások „bohózatnak minősíthetők”);³⁷ a szovjet szellemi élet dogmatikus jellegű;³⁸ a gazdaság erősen militarizált;³⁹ a szovjet emberek szinte rongyokban járnak, túlszűfolt kommunális lakásokban laknak;⁴⁰ a lakásviszonyok még Moszkvában is rosszak; jegyre lehet ruházatot és élelmiszert kapni, ami bőségesen van, kivéve amikor nincs, és hatalmas sorok tekerőznek tejért és kenyérért az üzletek előtt;⁴¹ továbbá, a Szovjetunióban normálisnak tekinthető, amikor az értelmiségieket, nőket is, nehéz fizikai (köz)munkára fogják be.⁴²

Érdekes, hogy a következő, az orosz (szovjet) népről szóló alfejezetben már nincs meg ez a kétfenekű beszéd. Érezhető, hogy Szekfű őszinte érdeklődéssel igyekezett megismerni az oroszokat, akik jó benyomást tettek a magyar professzorra. Az oroszok⁴³ sokat dolgoznak, de nem divatos náluk a panaszkultúra; nagylelkűek; humoruk mentes a cinizmustól, rosszmájúságtól; ellentétben Magyarországgal nem tolerálják a kicsinyes hétköznapi csalókat; a családok összetartanak; vallásosak („egy vasárnap a főtemplomba alig tudtam bejutni, mert egész déli egy óráig tele volt hívekkel” – írja zagorszki látogatásáról); patrióták.⁴⁴

³⁷ „A szovjet választásokról gyakran mondták, hogy egyetlen jelölőlistájuk miatt csak bohózatnak minősíthetők, - én inkább a közép- és keleteurópai államokban száz éve szokásos »demokratikus« választási rendszert tartanám felelőtlen játéknak a legfőbb államérdekkel.” SZEKFŰ 1983. 137.

³⁸ „A szovjet életben nincsenek világnézeti viták, a szellemi vonalak nagyjában meg vannak vonva...” SZEKFŰ 1983. 137.

³⁹ „Sztálin is inkább vajat adott volna a népének, mint ágyút, de nem adott...” SZEKFŰ 1983. 137.

⁴⁰ „...az idegeneknek ma is elsősorban az oroszoktól hordott ruhanemű divattól elmaradt, kopottas volta, s azután a lakások túlszűfoltága tűnik fel annyira, hogy sokan ebből tényből szeretik megállapítani a szovjet civilizáció alacsonyabb voltát.” SZEKFŰ 1983. 140.

⁴¹ „A jegyre kapható árucikkek, élelmiszer, ruhanemű, szintén feltűnően olcsó és olyan esztendőkből, mint a békeévek, vagy amikor nem volt elemi csapás, aszály, bőségesen kapható. Amikor pedig éppen ilyen bajok, rossz termés esetén, nehézségek vannak, átmenetileg mindenki egyformán sort áll a tej, vagy kenyérüzletek előtt.” SZEKFŰ 1983. 142.

⁴² „Így látható úttestjavításoknál Moszkvában sok értelmiségi ember, férfi és nő, mert az ilyen sürgős munkákban az úttest mellett épült házak lakói meghatározott számban kénytelenek részt venni az ásásban vagy lapátolásban, tekintet nélkül foglalkozásukra.” SZEKFŰ 1983. 144.

⁴³ Szekfű szovjet népről ír, de nyilvánvaló, hogy jelen esetben az oroszokról/országiakról van szó.

⁴⁴ SZEKFŰ 1983. 146–156.

A végén Szekfű el is magyarázza, hogy miért írta azt, amit: „Akitől fiatal korában elvették az illúziót az őszinte szó és írás hatását illetőleg, az öreg korában sem esik vissza ily illúziókba.”⁴⁵ Ezen önleplezéssel felérő mondat után írja: muszáj jóban lenni a Szovjetunióval.

Azt hiszem, Szekfű kritikusai, mint Márai, aki naplóbejegyzésében ezt a könyvet egy alamuszi, gyáva, megalkuvó ember újabb árulásának tartotta; vagy Bibó István, aki szerint Szekfű mérhetetlen gyávaságának újabb bizonyítéka a *Forradalom után*,⁴⁶ igazságtalanok voltak. A *Forradalom után* Új szomszéd fejezete komplex, mélyrétegű írás, amely dicséretbe csomagolva „leplezi le” a szovjet rendszer árnyoldalait – stílusát tekintve figyelemre méltóan hasonló ahhoz a fentebb idézett 1945-ös lapinterjúhoz, amit Szekfű Gyuláné adott a házaspár szovjetunióbeli útjáról, és amely szintén dicséret formájában tárja az olvasó elé a szovjet mindennapok visszás oldalait (zárt boltok, áruhiány).

A *Forradalom után* szovjet fejezete tehát ebben az értelemben nagyon is őszinte, és elgondolásai más forrásból is igazolást nyernek. A „realista” Szekfű Haynal Imrének azzal indokolta konformista magatartását, hogy engedelmesnek kell lenni: „hogy a szovjet nagyhatalom szibériai fogságba ne hurcolja az egész magyarságot, ahogy ez megtörtént a krími tatárokkal”.⁴⁷ Ez arra utal, hogy Szekfűnek a legcsekélyebb illúziói sem voltak a sztálini hatalom természetét illetően – és sikerült megértenie Oroszországot.

Bibliográfia

BARÁTH 2014

BARÁTH Magdolna: A Kreml árnyékában. Tanulmányok Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatainak történetéhez 1944–1990. Budapest, 2014.

DÉNES 2001

DÉNES Iván Zoltán: Egy konzervatív magyar tudós metamorfózisa és önazonossága In: Szekfű Gyula. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést írta Dénes Iván Zoltán. Budapest, 2001. 7–34.

⁴⁵ SZEKFŰ 1983. 156–157.

⁴⁶ DÉNES 2015. 388–391.

⁴⁷ DÉNES 2015. 405.

- DÉNES 2015 DÉNES Iván Zoltán: A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus. Budapest, 2015.
- GLATZ 2016 GLATZ Ferenc: Konzervatív reform. Budapest, 2016.
- HÓMAN–SZEKFŰ 1935. IV. HÓMAN Bálint – SZEKFŰ Gyula: Magyar történet IV. Budapest, 1935.
- HÓMAN–SZEKFŰ 1936. V. HÓMAN Bálint – SZEKFŰ Gyula: Magyar történet V. Budapest, 1936.
- KENDE 2000 KENDE Tamás: Kelet-Európai közhelyeink történetéhez. Oroszország. *Világtörténet* 2000. tavasz–nyár (2000), 42–59.
- LÁZÁR 1998 LÁZÁR György: Szekfű Gyula követ és a moszkvai magyar nagykövetség jelentései (1946–1948). Budapest, 1948.
- LUKINICH 2000 LUKINICH Imre: Orosz–ukrán történet In: A magyarság és a szlávok. Szerk. Szekfű Gyula. Budapest, 2000. 65–78.
- PRAVDA 1946 PRIJOM V. V.: Molotovim Poszlannjika Vengriji g-na Gyula Szekfű. *Pravda* 1946. 03. 21.
- RÉVAI 1945 RÉVAI József: Szekfű Gyula útja. *Szabad Nép* 1945. 04. 19.
- SZABÓ 1992 SZABÓ Zoltán: 1956. Budapest, 1992.
- SZEGEDY-MASZÁK 1996 SZEGEDY-MASZÁK Mihály: Az ember ősszel visszanéz... Egy volt magyar diplomata emlékirataiból. Budapest, 1996.
- SZEKFŰ 1913 SZEKFŰ Gyula: A száműzött Rákóczi. Budapest, 1913.
- SZEKFŰ 1924 SZEKFŰ Gyula: Történetpolitikai tanulmányok. Budapest, 1924.
- SZEKFŰ 1945a SZEKFŰ Gyula: A magyar tudomány elsőrendű érdeke, hogy megismerje a szovjet tudomány eredményeit. Szekfű professzor beszámolója moszkvai útjáról. *Szabad Nép* 1945. 07. 04. 3.
- SZEKFŰ 1945b SZEKFŰ Gyula: Leningrád. *Világ* 1945. 07. 08. 3.
- SZEKFŰ 1983 SZEKFŰ Gyula: Forradalom után. Budapest, 1983.
- SZEKFŰ 2001 SZEKFŰ Gyula: Lenin In: Szekfű Gyula. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést írta: Dénes Iván Zoltán. Budapest, 2001. 136–139.
- SZEKFŰNÉ 1945 SZEKFŰ Gyuláné: A mosolygó Moszkva. Beszélgetés a Moszkvából hazatért Szekfű Gyulánéval. *Új Magyarország* 1945. 07. 10. 1–2.
- SZOBOLJEV 2020 SZOBOLJEV V. Sz.: Prazdnovanyije 220-letyije Rosszjiszkov Akagyemiji Nauk. *Vesztnyik RAN T.* 90. (2020), № 8. 794–798.
- THALLÓCZY 1884 THALLÓCZY Lajos: Oroszország és hazánk. Budapest, 1884.
- VIDA 2005 Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez 1944 október – 1948 június. Dokumentumok. Szerk. Vida István. Budapest, 2005.

Német–szovjet rivalizálás a Balkánon, 1939–1941 Jugoszláv perspektívából

BÍRÓ LÁSZLÓ

Absztrakt

A Párizs környéki békék során létrehozott európai biztonsági rendszer az 1930-as évek közepére felbomlott, és új rend kezdett kibontakozni, amelyben Németország nagyobb befolyásra kívánt szert tenni. A Balkánon rivalizálás alakult ki az egyéb területek tekintetében megállapodásra jutott Németország és Szovjetunió között. Németország a balkáni országokkal kötött szerződésekkel elzárta az utat az inkább a Fekete-tenger medencéjében érdekelt Szovjetunió előtt, és elutasítva a szovjet kezdeményezéseket, komoly tárgyalásokra sem volt hajlandó a Szovjetunióval. A Balkán legkevésbé stabil állama Jugoszlávia volt. Külpolitikáját nagymértékben befolyásolta a veszély tudata, hogy bármikor széteshet, ezért a mindenkori kormányzatok olyan szövetségest kerestek, amely garantálja az állam egységét. A kisantant felbomlásával, a világháború kitörésével Jugoszlávia is kényszerpályára került. Az ambiciózusabb uralmi törekvéseket megfogalmazó Németországnak 1941. március végén Jugoszláviát sikerült is bevonnia a háromhatalmi egyezménybe, amit viszont a jugoszláv politikai elit egy része nem fogadott el, és megdöntötte az egyezményt aláíró kormányt. A Szovjetunióhoz csak a közvetlen háborús fenyegetettség közepette fordult Jugoszlávia.

Balkán, érdekszféra, háború, nagyhatalmi rivalizálás, szövetségi szerződések

Az 1930-as évek második felében a Balkán feletti nagyhatalmi gyámkodásért folyó verseny új szakaszába lépett. Németország egyre nagyobb nyomást helyezett a közép-európai és balkáni kisállamokra, kezdetben számukra is előnyös kereskedelmi kapcsolatokat kialakítva, majd elérte, hogy döntőbíró legyen mind a területi viszályok esetében, mind a szövetségi rendszer kialakításában. Az évtized második felében a német és az olasz területszerző akciók nagymértékben befolyásolták a balkáni viszonyokat. Az 1939. augusztus 23-i német–szovjet megneemtámadási szer-

ződés (Molotov–Ribbentrop-paktum) pedig jelezte: újra meghatározzák az európai érdekszférákat. A paktum titkos záradéka Délkelet-Európa tekintetében csak annyit tartalmazott, hogy elismerte a Szovjetunió érdekeltségét a térséghez sorolt Besszarábia esetében, mégis új viszonyokat vetített előre: elvben szövetséges államok együttműködését és egyidejű rivalizálását. Aleksandar Cincar-Marković jugoszláv külügyminiszter a jugoszláv diplomáciai képviselőknek küldött táviratában úgy értékelte: Oroszország az események forgatagában komoly szerephez jutott a Balkánon, és „meg fogja kísérelni, hogy megszerezze Bulgáriát, Jugoszláviát és Törökországot, [...] és a balkáni országok megpróbálnak támaszt keresni Oroszországban, hogy csökkentsék a német nyomást”.¹

A Szovjetunió is reflektált a nemzetközi viszonyokban bekövetkezett változásokra. Németország megerősödését látva, az európai területi változásokat követően és a német–szovjet érdekszféra-tárgyalások idején a Szovjetunióban megfogalmazták az igényt, hogy a Balkánon is meg kell erősíteni az ország stratégiai befolyását. 1940 nyarán a Szovjetunió úgy vélte, hogy a délkelet-európai problémákat a német–olasz–szovjet „háromszög” tárgyalásain kell megoldani. Vjacseszlav Molotov szovjet külügyminiszter különböző diplomáciai jegyzékekben és tárgyalásokon jelezte: a Szovjetuniónak elsősorban a Fekete-tenger melletti országok esetében vannak érdekei a Balkánon (leginkább Bulgáriát támogatva Romániával szemben, utóbbi esetében területi követeléseket is említve), Jugoszláviáról azonban, azonkívül hogy fejleszteni kell a kapcsolatokat, feltűnően nem tett említést.² A Szovjetunió 1940 nyarán még meg volt győződve, hogy Németországnak is érdeke a baráti viszony fenntartása a két állam között, ily módon a Németországgal való együttműködés keretében képzelte el a külpolitikai kérdések rendezését (noha a tényleges szándékaikat elfedő németek Berlinben már másképpen ítélték meg a dolgot).³

1940 nyarára–őszére megjelentek a balkáni problémák a világpolitika színpadán. Megkezdődtek a tárgyalások a területi igényekről a magyar–román, illetve a román–bolgár viszonylatban. 1940. augusztus 30-án

¹ Idézi: PETROVIĆ 2014. 602. A korszakra még: HOPTNER 1962.

² VOLKOV–GIBIANSZKIJ 1999. 246–247. Az 1939–1941. évi események különböző interpretációi: SZLUCS 2007.

³ VOLKOV–GIBIANSZKIJ 1999. 262.

megszületett a második bécsi döntés, amely esetében a Szovjetuniót kész tények elé állították, noha az 1939. évi szovjet–német paktum előzetes tárgyalásokat irányzott elő a Szovjetunió érdekeit is érintő kérdésekben. A döntés meghozatalának módja egyben jelezte a szovjet–német viszony kétarcúságát, továbbá a szándékot, hogy Németország a balkáni ügyek rendezéséből ki akarja szorítani a Szovjetuniót. Moszkva tiltakozott is, kifejezve, hogy nem adott felhatalmazást, kizárólagos érdekeltséget Németországnak a Duna-medencében.⁴ A félsziget déli részén pedig kieleződtek a görög–olasz ellentétek (mi több, 1940. október 28-án Olaszország háborút indított Görögország ellen).

Molotov 1940. november 12–13-án Berlinben Hitlerrel és Ribbentroppal találkozott. A tárgyalást előkészítő dokumentumok tanúsága szerint két dolgot igyekezett elérni: meg kívánta ismerni a háromhatalmi egyezmény aláíróinak az „új Európával” kapcsolatos szándékait (többek között Görögország és Jugoszlávia esetében), valamint jelezni a Szovjetunió érdekeit (főképpen a Duna és a Fekete-tenger térségében), amelyek figyelembevétele egy újabb német–szovjet szerződés (érdekszféra-kijelölés) alapjául szolgálhat. Molotov jelentése szerint az első napi meleg fogadtatás és lelkesedés – amit annak érdekében mutattak, hogy a Szovjetunió negyedik országgént működjön együtt a háromhatalmi egyezmény államaival – a második napon, a konkrét kérdések megvitatásakor elillant, és végül a tárgyalások „nem vezettek a kívánt eredményre”, mivel a németek arra hivatkoztak, hogy olyan fontos ügyeket, mint Törökország, Románia, Bulgária kérdése, nem lehet „itt tíz perc alatt megoldani”.

Mint Molotov jelentéséből kitűnik: a németek azzal érveltek, hogy a politikai érdekük a Balkánon az, hogy bizonyos nyersanyagokhoz jussanak, de ez katonai szempontból nem egyszerű, mivel nem kívánatos, hogy hadsereget hagyjanak ezer kilométer távolságra. Ugyanakkor elfogadhatatlan, és nem szabad hagyni, hogy az angolok Görögországban berendezkedjenek. Németország – állították a német vezetők – nem érdekelt a balkáni és fekete-tengeri problémákban, azok a feladatok „Oroszország” előtt állnak, ugyanakkor nem engedhetik, hogy Szalonikiben, mint

⁴ VOLKOV–GIBIANSZKIJ 1999. 265–268.

az előző háborúban, angolok állomásozzanak. A német delegáció érve szerint a Szovjetunió így is szabadon kijut a Fekete-tengerre.⁵

Ezzel egy időben Németország titokban olyan katonai terveket készített (többek között görög szárazföldi területek elfoglalását Bulgáriából kiindulva, Törökország nyomás alá helyezését), amelyek nem vették figyelembe a Szovjetunió érdekeit.⁶ 1940. november 25-i jegyzékében Molotov kifejezte, hogy a Szovjetunió kész együttműködni a három-hatalmi egyezmény államaival, de szigorú feltételeket támasztott: el akarta ismertetni saját érdekeit Németországgal (tengeri bázisok a Boszporusz és a Dardanellák térségében, befolyás Bulgáriában, és ennek keretében Bulgária területének növelése). A jegyzékre viszont Németország nem válaszolt, és Bulgária is elutasította a szovjet elképzeléseket.⁷ Majd néhány nap múlva, 1940. december 18-án Hitler kiadta 21. számú hadművelleti utasítását, amelyben megparancsolta a Szovjetunió elleni totális háború terveinek részletes kidolgozását. A német–szovjet közös tervek, együttműködés és az érdekszférák kölcsönös tiszteletben tartásának korszaka gyakorlatilag véget ért. 1941 elején már a Szovjetunióban is úgy látták, hogy a Balkán a német–szovjet érdekösszeütközés egyik fontos terepe lesz. Nem kívánták, hogy a háború kiterjedjen a félszigetre is, hasonlóképpen ellenezték, hogy valamilyen nagyhatalom egyedül domináljon a térségben.⁸

Jugoszlávia a többi balkáni országhoz képest csak később jelent meg mint lényeges tényező a szovjet külpolitikában. Egyrészt földrajzi elhelyezkedése miatt, mivel a délszláv állam nem volt határos a Szovjetunióval, másrészt pedig Jugoszlávia – a több balkáni országhoz képest – csak jóval később vette fel a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval. Emellett a szovjet államnak nem is voltak különösebb érdekei a Nyugat-Balkánon, nem úgy, mint (láthattuk) a Földközi-tenger mentén és a Balkán keleti részén.⁹

⁵ DVP t. XXIII. kn. 2. cs. 1. 44–46.

⁶ VOLKOV–GIBIANSZKIJ 1999. 272–278.

⁷ VOLKOV–GIBIANSZKIJ 1999. 290–292.

⁸ ROMANENKO 2011. 313.

⁹ VOLKOV–GIBIANSZKIJ 1999. 405–504.

A jugoszláv diplomácia irányítói 1939–1940-ben azzal számoltak (azt remélték), hogy a Szovjetunió a status quo fenntartásában érdekelt a Balkánon, és nem engedi, hogy Olaszország feldarabolja a délszláv államot. Reményüket alátámasztotta, hogy a külföldön szolgáló diplomaták jelentéseikben arról számoltak be, hogy a Szovjetunió azt szerette volna, hogy a Balkánon ne menjenek végbe jelentős területi változások, a félsziget maradjon semleges,¹⁰ ugyanakkor arról is hírek érkeztek, hogy a Szovjetunió önállóan semmit sem szándékozik tenni a Balkánon, főleg hogy (ha) az nem áll Németország érdekében.¹¹ 1940 nyarán annak is tudatában voltak, hogy a nyugati front összeomlása után megváltoztak a nemzetközi erőviszonyok, így Olaszországgal szemben csak Nagy-Britanniára és esetleg a Szovjetunióra támaszkodhatnak (ez vezetett a szovjet–jugoszláv fegyverszállítási tárgyalásokhoz, majd végső soron a diplomáciai kapcsolatok felvételéhez), valamint hogy a Szovjetunió is jelentősebb szerepet kíván (illetve lesz kénytelen) majd játszani a térségben.¹²

A Szovjetunió és Jugoszlávia közötti diplomáciai kapcsolatok felvételét az ideológia ellentétek, valamint a kölcsönös bizalmatlanság sokáig megakadályozta. A szovjet politikát hosszú ideig két szempont határozta meg: egyrészt a külügyminisztérium igyekezett a szokásos diplomáciai keretek között mozogni, másrészt a kommunisták illegális tevékenysége, amelynek során – többek között a Komintern segítségével – a világforradalmat propagálták, illetve meghirdették a balkáni munkás-paraszt föderációt. Utóbbi célok nem keltettek bizalmat Belgrádban. Az 1920-as évek közepére azonban Moszkvában megbékéltek azzal, hogy a Balkánon nem tör ki semmiféle forradalom, majd Hitler hatalomra jutása után a jugoszláv állam egyben tartását tartották hasznosabbnak. Ekkortól kezdve törekedtek a diplomáciai viszony létrehozására.¹³

A hivatalos diplomáciai kapcsolat felvételére a jugoszláv kormány ellenkezése miatt azonban 1940-ig kellett várni. Csak az 1930-as évek közepén – Németország megerősödése után – indult meg a közeledés: 1933-ban, Londonban mindkét ország aláírta az agressziót meghatározó

¹⁰ PETROVIĆ 2014. 614.

¹¹ Ivo Andrić berlini jugoszláv követ táviratát idézi: PETROVIĆ 2014. 648.

¹² PETROVIĆ 2014. 661.

¹³ ROMANENKO 2011. 153–251.

nemzetközi jogi megállapodásokat, majd a kisantant államai hamarosan elismerték a Szovjetuniót, de Jugoszlávia nem követte példájukat. 1940. május 11-én kereskedelmi szerződést kötöttek, a diplomáciai kapcsolatok felvételére 1940. június 24-én került sor, egy olyan helyzetben, amikor az olasz és német agressziótól tartó Jugoszlávia szinte bármilyen áron szövetségest keresett.¹⁴ Ivan Majszkij, a Szovjetunió londoni követe Ivan Subotićsal folytatott beszélgetése után úgy látta: március végére már az egész jugoszláv politikai elit a diplomáciai kapcsolatok felvételét támogatta, „nemcsak a kormány, hanem Pál herceg és V. Maček is. A fordulat oka Jugoszlávia veszélyes helyzete, különösképpen Olaszország fenyegető magatartása.” Subotić kifejtette, hogy a jugoszlávokat „egy dolog egyesíti, az, hogy elkerüljék a háborút”.¹⁵

A Szovjetuniónak is érdeke volt Jugoszlávia függetlenségének fenntartása, többek között azért is, mert a többi balkáni országban sem rendelkezett nagy befolyással, és aggasztotta azok, illetve a közép-európai országok közeledése, majd csatlakozása a tengelyhatalmakhoz. A szovjet külpolitika 1940 őszién arra törekedett, hogy amennyire lehet, akadályozza a német szövetségi rendszer gyors kiépülését, de úgy, hogy közben se a szovjet–német viszony ne romoljon meg, se Anglia ne szerezzen nagyobb befolyást a Balkánon.¹⁶ A Szovjetunióban a magyar–jugoszláv örökbarátsági egyezményt úgy értékelték, hogy az nem más, mint engedmény Németországnak, valamint egy újabb lépés a tengelyhatalmakhoz sodródásban, illetve hasonló célokat szolgált a német–jugoszláv kereskedelmi egyezmény is.¹⁷

Jugoszlávia is dilemma előtt állt, hogy kit és milyen módon válaszson patrónusának, kiben bízhat területi épsége megőrzése érdekében. A Szovjetunió messze volt a Balkántól, szemben a délszláv állam közelébe jutó németekkel, ráadásul Belgrádban úgy vélték, Moszkva inkább a rivális Bulgáriára támaszkodik balkáni politikájában (ennek ellenére 1940. október–novemberben tárgyalások folytak a Szovjetunió

¹⁴ ŽIVKOVIĆ 2016.

¹⁵ Idézi: ROMANENKO 2011. 304–305.

¹⁶ VOLKOV–GIBIANSZKIJ 1999. 414–415.

¹⁷ VOLKOV–GIBIANSZKIJ 1999. 430.

és Jugoszlávia között fegyverek vásárlásáról).¹⁸ Anglia, legalábbis úgy tűnt, még a számára fontosabb Görögországot is aligha tudja megmenteni (Jugoszlávia pedig mindössze ellenállásra buzdító szavakat kapott).

Mindeközben német részről nagy nyomás nehezedett Jugoszláviára, hogy csatlakozzon a háromhatalmi egyezményhez: 1940. november 28–29-én Cincar-Marković külügyminiszter látogatást tett Berghofban. A tárgyalások során Hitler Jugoszlávia tengelyhatalmakhoz való csatlakozását követelte, ennek fejében viszont felvillantotta annak lehetőségét, hogy teljesíti a régi jugoszláv vágyat, és átengedi Jugoszláviának Szalonikit. A döntés meghozatalánál arra is gondoltak a jugoszláv vezetők, hogy ne kerüljenek hátrányba a többi környező kisállammal szemben a német döntéseknél.¹⁹

Hosszas diplomáciai nyomás után a jugoszláv koronatanács abban a meggyőződésben, hogy a „kisebbik rosszat” választja, úgy döntött, hogy Jugoszlávia csatlakozik a háromhatalmi egyezményhez (tiltakozásul három miniszter lemondott). 1941. március 25-én a jugoszláv kormány képviselői Bécsben aláírták a csatlakozási megállapodást a háromhatalmi egyezményhez.²⁰ A megállapodás négy titkos pontot is tartalmazott: Német- és Olaszország tiszteletben tartja a jugoszláv állam szuverenitását, területi egységét, Jugoszláviát nem vonják be akarata ellenére háborúba, nem követelnek tőle katonai segítséget, nem kérik még a német és az olasz seregek átengedését sem az ország területén, valamint a balkáni határrendezések során figyelembe veszik Jugoszlávia érdekeit (főképpen Görögországban).²¹ Eközben Anglia megpróbálta a Szovjetuniót Jugoszlávia mellé állítani, de a Kreml nem kívánt beleavatkozni, mert eldöntött ügynek vélte a jugoszláv csatlakozást a tengelyhez, a kommunistáknak viszont titokban megüzente, hogy készüljenek az ellenállásra.²²

Az aláírást követően 1941. március 26-áról 27-ére virradó éjszaka Belgrádban Dušan Simović és Borivoj Mirković tábornokok vezetésével

¹⁸ A jugoszláv dilemmákról és a jugoszláv missziók tárgyalásairól a szovjetekkel: BJELAJAC 2006. 41–66.

¹⁹ ŽIVOJINOVIĆ 511–512.

²⁰ ŽIVOJINOVIĆ 513–514.

²¹ VOLKOV–GIBIANSZKIJ 1999. 455. A magyar szakirodalomból: MAJOR 2005. 37–43.

²² VOLKOV–GIBIANSZKIJ 1999. 460.

katonai fordulatot hajtottak végre: megdöntötték a régenstanács uralmát és Dragiša Cvetković kormányát. Simović tábornok vezetésével új kormány alakult.²³ Az új kormány sem mondta fel azonban a csatlakozást a háromhatalmi egyezményhez, ennek ellenére a Szovjetunióban pozitív fejleménynek értékelték, hogy németellenes fordulat történt Jugoszláviában, és az új vezetés tartózkodóbb a tengellyel szemben. Ugyanakkor Moszkvából azt tanácsolták az új kormánynak, törekedjen arra, hogy ne adjon okot a közvetlen német beavatkozásra. Egyes szovjet elgondolások azonban azzal is számoltak, hogy a jugoszláv fordulat azt eredményezheti, hogy Németország először Görögország ellen fordul, és így a Szovjetunió ellen várható német támadás később következik be.²⁴

A belgrádi kormányváltást követően március 27-én este Hitler döntött: 25. számú utasítása a Jugoszlávia elleni támadásról és a jugoszláv állam megsemmisítéséről rendelkezett. Németországban a belgrádi „puccsot” az angol titkosszolgálat művének tekintették (amelyben esetleg a szovjet is szerepet játszott), az új kormányban nem bíztak. Nagyobb súllyal esett latba, hogy a Kelet-Európa vonatkozásában nagyobb szabású terveket dédelgető Hitler nem hagyhatta, hogy a Balkánon bármi is megzavarja a háterszág nyugalma. Már 1940 decemberében kidolgoztatta a Marita-tervet Görögország elfoglalására, amelynek végrehajtását a bizonytalan hűségű Jugoszlávia megzabolázása mellett az is sürgette, hogy a külpolitikai céljai tekintetében mindig ambiciózus Olaszország nem volt képes győzelmet aratni Görögországban.²⁵

A hírszerzők jelentései német csapatmozgásokról számoltak be, a jugoszláv kormány elkeseredett lépéseket tett, hogy valamilyen módon feltartóztassák a németeket. A jugoszláv diplomácia az egyre kilátástalanabbnak tűnő helyzetben a Szovjetuniótól remélt segítséget. Április 3-án a Moszkvában tartózkodó jugoszláv diplomaták azzal a javaslatlal álltak elő, hogy olyan katonai szerződést kössenek, amely katonai segítségnyújtási kötelezettségvállalást tartalmaz egy harmadik ország támadása esetén (ennek értelmében a Szovjetunió gyakorlatilag védel-

²³ TERZIĆ 1982. 457–486.

²⁴ DVP t. XXIII. kn. 2. cs. 2. 511–518; ROMANENKO 2011. 312.

²⁵ STAVRIANOS 2005. 715–720.

mébe venné a jugoszláv államot). A szovjet vezetők úgy vélték, hogy Jugoszlávia függetlenségének megőrzése egybeesne politikai céljaikkal, egyúttal megerősítené a Szovjetunió pozícióit a Balkánon, ugyanakkor tisztában voltak azzal is, hogy semmilyen szovjet lépés nem jelent kellő garanciát arra, hogy a tengely országai nem támadják meg a délszláv államot. Mindezt figyelembe véve a Szovjetunió csak barátsági és megnem-támadási szerződést ajánlott, mivel a szovjet vezetés el kívánta kerülni az összeütközést Németországgal, és nem akarta elsőként megszegni az 1939. évi egyezményt.²⁶ A Szovjetunió csupán azt vállalta, hogy semleges politikát folytat, nem támogatja az agresszort.²⁷ Végül április 5-éről 6-ára virradó éjjel írták alá a barátsági és megnemtámadási szerződést.²⁸

Molotov tájékoztatta Friedrich Schulenburg moszkvai német követet is a szerződésről. A német követ megjegyzésére, miszerint feszült a helyzet Németország és Jugoszlávia között, kifejtette, hogy a szerződés célja a béke megőrzése, ami Németországnak is érdeke, valamint hogy nincs hivatalos tudomásuk arról, hogy Jugoszlávia felmondta volna csatlakozását a háromhatalmi egyezményhez.²⁹

A szerződésnek végül – tekintettel az április 6-án reggel bekövetkező Jugoszlávia elleni német támadásra – érdemi jelentősége nem lett. Felmerülhet a kérdés: mi készítette a szovjet vezetést egy olyan szerződés aláírására, amely kiélezhetette a német–szovjet viszonyt. Egyrészt Sztálin abban reménykedett, hogy ezzel a lépéssel ráveheti Hitlert, hogy Németország tartózkodjon Jugoszlávia megtámadásától, illetve tárgyalásokon döntsenek a fekete-tengeri-balkáni vitás kérdésekről.³⁰ Másrészt viszont a Szovjetunió szempontjából látszólag kedvezőnek tűnhetett, ha a német támadás nem kelet, hanem a Balkán felé indul. Ezekben a napokban azonban – annak köszönhetően, hogy hírek érkeztek a Szovjetunió megtámadására vonatkozó tervekről – bizonyos fordulat állt be a szovjet politikában. A szovjet vezetők azzal a lehetőséggel

²⁶ VOLKOV–GIBIANSZKIJ 1999. 480.

²⁷ ROMANENKO 2011. 316–318.

²⁸ CVETKOVIĆ 1991. 11–26. A jugoszláv–szovjet kapcsolatok dokumentumai: PETRANOVIĆ 1996.

²⁹ DVP t. XXIII. kn. 2. cs. 2. 518–521.

³⁰ GIBIANSZKIJ 2014. 253.

számoltak ugyanis, hogy Görögországban és Jugoszláviában – részben angol segítséggel – Németország-ellenes akciókat lehet majd végrehajtani.³¹ A Szovjetunió is javasolta a moszkvai tárgyalások után a jugoszlávoknak, hogy vegyék fel a kapcsolatokat az angolokkal, illetve a szovjet fegyverszállításokról szóló megbeszéléseket is sürgette.³²

A Szovjetunió nem várta, hogy Németország ilyen gyorsan megtámadja Jugoszláviát. Nem helyezte Németország balkáni lépéseit, de emiatt nem szándékozott elállni az 1939-ben megkötött szerződéstől, és Anglia oldalára állni (ugyanakkor a balkáni hadművelet a Szovjetunió szempontjából azt jelentette, hogy semmiféle német–angol kompromisszum nem jöhetett létre). A gyors német győzelmet látva, a szovjet diplomácia hasznosabbnak vélte a jugoszlávokkal való tárgyalás és egyezmény miatt Németországgal keletkezett feszültségeket feloldani, így a Szovjetunió nem tett ellenvetést a Görögországgal és Jugoszláviával szembeni agresszió miatt, és tudomásul vette a területi változásokat a Balkánon.

Molotov 1941. június 21-én, Schulenburggal való tárgyalása során (a találkozó oka, hogy német repülőgépek megsértették a Szovjetunió légterét) kifejezte, hogy a német kormánynak nincs oka arra, hogy a szovjet–jugoszláv szerződés miatt elégedetlen legyen a Szovjetunióval, és nem kell, hogy az kihasson a kölcsönös kapcsolatokra. Másnap, amikor Schulenburg átnyújtotta Molotovnak a jegyzéket, „ami véleménye szerint a háború kezdetét jelenti”, Molotov megkérdezte: „Miért kötött Németország megnemtámadási szerződést, amikor olyan könnyen megszegte?” A találkozó végén Schulenburg megemlítette, hogy az elmúlt hat évben jó kapcsolat alakult ki közöttük, zárásként – bizonyára az új, immár háborús német–szovjet viszonyra utalva – hozzátette, hogy a sorsát senki sem kerülheti el.³³

Jugoszlávia megtámadásával és kapitulációjával a Szovjetunió elvesztette a Balkánért folytatott rivalizálást Németországgal szemben, és mivel Románia és Bulgária már korábban – 1940. november 23-án, illetve 1941. március 1-jén – csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez, el-

³¹ VOLKOV–GIBIANSZKIJ 1999. 484.

³² GIBIANSZKIJ 2014. 254.

³³ DVP t. XXIII. kn. 2. cs. 2. 751–754.

vágták a Balkántól. A háború kitörése azonban új kezdetet is jelentett: a Szovjetunió új szövetségeseire lelt a németellenes erőkhöz. Pár év múlva, a hadi helyzet alakulása következtében már más körülmények között, új partnerekkel kezdődött meg a gondolkodás a térség sorsát illetően.

Bibliográfia

Forrás

- DVP 1998 Dokumenti vnyesnyej politiki SZSZSZR. T. XXIII. 1940 – 22. június 1941 g. B 2 kn Kn. 2, cs. 1. 1. nojabrja 1940 g. – 1. mártus 1941 g. cs. 2. 2. mártus 1941 g. – 22. június 1941 g. Moszkva, 1998.

Szakirodalom

- BJELAJAC 2006 BJELAJAC, Mile: Pokušaj strateškog oslanjanja na SSSR 1939–1941. *Vojnoistorijski glasnik* 56 (2006) 41–66.
- CVETKOVIĆ 1991 CVETKOVIĆ, Slobodan: Jugoslovensko-sovjetski pregovori 1941. o zaključenju ugovora o prijateljstvu i nenaćadanju. *Vojnoistorijski glasnik* 41 (1991) 11–26.
- GIBIANSZKIJ 2011 GIBIANSZKIJ, Leonid: A Szovjetunió elleni hitleri agresszió küszöbén. A nemzetközi politikai válság utolsó fázisa a Balkánon és a Szovjetunió. In: Háború és nemzeti önismeret. 70 éve támadta meg a náci Németország a Szovjetuniót. Szerk. Bartha Eszter – Krausz Tamás. Budapest, 2011. 44–70.
- GIBIANSZKIJ 2014 GIBIANSZKIJ, L. Ja.: Szovjetszkij Szozuz i szerbszkij vojennij perevorot 27. mártus 1941. goda: Isztoricseszkaja gyejsztvityelnoszty, mifi, zagadki. In: Iz isztorii Szerbii i ruszsko-szerbszkih szvjazej: 1812–1912–2012. Red. Nyikiforov, K. V. Moszkva, 2014. 210–264.
- HOPTNER 1962 HOPTNER, J. B.: Yugoslavia in Crisis 1934–1941. New York, 1962.
- MAJOR 2005 MAJOR Nándor: Jugoszlávia a második világháborúban. *Múltunk* 50. (2005), 33–88.
- PETRANOVIĆ 1996 Odnosi Jugoslavije i Rusije (SSSR) 1941–1945. Dokumenti i materijali. Prired. Petranović, Branko. Beograd, 1996.
- PETROVIĆ 2014 PETROVIĆ, Dragan: Jugoslovenska politička javnost i SSSR 1922–1941. [Doktorska disertacija.] Novi Sad, 2014. (<http://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/>

- 123456789/8137/Disertacija9352.pdf?sequence=1&is-Allowed=y.)
- PETROVIĆ 2017 PETROVIĆ, Dragan: Kraljevina Jugoslavija i SSSR 1935–1941. Beograd, 2017.
- ROMANENKO 2011 ROMANENKO, Sz. A.: Mezdsu «proletarszkim internacionalizmom» i «szlavjanszkim bratsztvom». Roszszijszko-jugoszlavszkie otnosenyija v kontekszte etnopoliticseszkih konfliktov v Szredneyej Jevrope (nacsalo XX veka – 1991 god). Moszkva, 2011.
- STAVRIANOS 2005 STAVRIANOS, Leften: Balkan posle 1453. godine. Beograd, 2005.
- SZLUCS 2007 SZSZSZR, Vosztocsnaja Jevropa i Vtoraja mirovaja vojna. 1939–1941. Diszkuszzii, komentarii, razmislenija. Red., szoszt. Szlucs, Sz. Z. Moszkva, 2007.
- TERZIĆ 1982 TERZIĆ, Velimir: Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza. Beograd 1982.
- VOLKOV–GIBIANSKIJ 1999 Vosztocsnaja Jevropa mezdsu Gitlerom i Sztalinim 1939–1941 gg. Red. Volkov, V. K. – Gibianszkij, L. Ja. Moszkva, 1999.
- ŽIVKOVIĆ 2016 ŽIVKOVIĆ, Alelsandar: Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1939–1941. godine. Beograd, 2016.
- ŽIVOJINOVIĆ 2011 ŽIVOJINOVIĆ, Dragoljub R: Knez Pavle Karadordević između Londona i Berlina. In: Živojinović, Dragoljub R.: Nadmeni saveznik i zanemareno srpstvo. Britansko-srpski odnosi (1875–1941). Beograd, 2011. 495–515.

Sáskaraj az országunkban

A magyar megszállók és a partizánháború egy szovjet röplap tükrében

FÓRIS ÁKOS

Absztrakt

A második világháború időszakában a szovjet katonai és politikai vezetés nagyarányú tájékoztató- és propagandatevékenységet végzett a megszállt területek lakosságának körében. Az Ukrajnai Kommunista Párt és a szovjet partizánok által a megszállt területek lakosai között szétszórt röplapok közül egy olyat ismerünk, ami kifejezetten a magyar csapatok jelenlétére reflektál. A tanulmány közli és elemzi ezt a dokumentumot. A Hojnyiki járás lakosságának szóló 1943. júliusi röplap egyszerre mutat rá a magyar megszálló politikára, s a helyi viszonyokra. 1943 nyara a Hojnyiki térségében végzett partizánellenes hadműveletek legintenzívebb szakasza, amikor a német megszállók előbb szlovák, majd magyar egységek bevetésével próbálták felszámolni az ellenállást és annak hátszágát. Tanulmányomban rámutatok arra, hogy mind a megszállók, mind a partizánok számára milyen központi jelentőségű volt a térség mezőgazdasága, milyen módon rombolták egymás agrárinfrastruktúráját, valamint hogy ezek a célok hogyan jelennek meg a vizsgált röplapon.

Kulcsszavak: Honvédség, második világháború, megszállás, partizánmozgalom, propaganda

A második világháború ellenállási mozgalmainak igazi jelentőségét nem azok felderítő, esetlegesen szabotázs tevékenységében találjuk meg, hanem abban, hogy egy alternatív autoritást közvetítettek a lakosság, illetve a szövetséges hatalmak irányába, meggyengítették az ellenesség hátszágát, társadalmi támogatottságát. Ezt felismerve, a szovjet had-, illetve politikai vezetés kiemelt szerepet szentelt annak, hogy röplapokon, sajtótermékeken, sőt 1943-tól filmekben és mozgatható vetítőgépeken keresztül is befolyásolják a német megszállás alatt élő lakosságot. Ennek keretében az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság megszállt területein csak 1941-ben 277 millió röplapot szórtak le vagy osztottak ki a lakosság körében. A partizáncsoportok a későbbiekben

is kiemelt figyelmet szenteltek a propagandaanyagok előállításának és terjesztésének.¹

Az ukrán területeken ledobott és kiosztott röplapok legátfogóbb gyűjteménye a kijevi Ukrajna Társadalmi Egyesületeinek Központi Állami Levéltárában (CDAHO) található. A vonatkozó opisz több mint 1500 őrzési egységet tartalmaz, viszont kutatásaim során csupán egy olyan, a helyi lakosságot megszólító röplap került napvilágra, ami kifejezetten a magyar megszálló csapatok jelenlétére mutatott rá.² Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy a szovjet partizánmozgalom hogyan mutatta be a magyar csapatokat a Hojnyiki járás lakossága számára, és mit várt el a helyi lakosságtól a megszállók elleni küzdelemben.

„A Hojnyiki³ és más járások lakosságához
Elvtársak!

A német hóhérok helyett a városainkba és falvainkba azok szolgálai, a magyarok érkeztek. Ezek a csavargók hátrahagyták hazájukat, családjukat és idejöttek gyönyörködni a mi nyomorúságunkban, a falvaink hamvaiban, fosztogatni azt, amit a németek nem fejeztek be.

Mit jelent számunkra országunknak e sáskaraj által történő előzőnlése? Erről szólnak a magyar lomizók a parancsaikban. Nem adod oda az utolsó szelet kenyeret – kivégzés, tüzet gyújtasz – kivégzés, megkondul a kasza vagy a lapát – kivégzés, éjjeli szállást adsz a testvérednek – kivégzés, kimész este a budira – kivégzés. A mindezeknek történő engedetlenségért még egyszer kivégzés.

A magyar gazemberek azt követelik, hogy ti mindannyian rabokként dolgozzatok, bekerítve éljete, mint az állatok, mindent adjatok oda nekik és mindezt engedelmesen hajoljatok meg előttük. Nem lesz ilyen!

Az első naptól kezdve a magyar fene szétszéledt a falvainkban, mint az ocsmány testükön lévő tetvek. Visznek mindent, ami kezük ügyébe

¹ GOGUN 2005. 195–200.

² Hasonló eredményre jutott Alexander Gogun is. GOGUN 2005. 203.

³ Belorusz Szovjet Szocialista Köztársaság, Poleszja terület; a német megszállás alatt: Reichskommissariat Ukraine, Generalbezirk Shitomir, Retschiza Kreisgebiet; Ma: Fehéroroszország, Gomeli terület.

kerül, tejtől, tojástól, a kertben lévő éretlen krumplitól kezdve és fehérneművel, női ruhával, harisnyával befejezve. A nőket, az időseket és az ifjakat lovak helyett fogják igába, és föld hordására kényszerítik őket.

Ezek a csirkefogók ijedősek, akár a tolvajok. Mint a tűztől, úgy félnek őket a bosszúálló partizánoktól. A megsemmisülésüket sejtve a magyarok senkinek sem ígérnek annyi agyonlövétést, mint nekünk, partizánoknak. De mi nem ijedünk meg Hazánknak semmilyen ellenségétől sem. Mi bosszút fogunk állni minden gaztettükért, az utolsóig irtani fogjuk őket.

Testvérek! Ne engedjük meg, hogy mindenféle jöttmentek büntetlenül tapossák a földünket. A Vörös Hadsereg naponta hitleristák ezreit semmisíti meg. Csak három nap folyamán, július 5-én, 6-án és 7-én, több mint 30 ezer német katona és tiszt, 1535 harcokcsi, 649 repülő és sok egyéb fegyverzet lett megsemmisítve.⁴ Segítsünk vitéz katonáinknak megsemmisíteni az ellenséget.

A német szolga magyarokat ugyanazzal a gyűlölettel, lenézéssel és harccal kell fogadnunk, mint azok urait, a németeket.

Harcra mindenki a megszálló fosztogatókkal szemben! Kergessétek el a magyarokat udvaraitokról, mint a tetves kutyákat. Forró vízzel öntsétek őket szembe! Ne adjatok nekik egy csöpp tejet, egy falat kenyeret sem! Mindent rejtsetek el előlük. Ne adjatok utánpótlást a fosztogató hadseregüknek. Semmisítsétek meg [a táplálékot], de ne adjátok oda az ellenségnek. A falu egészével védekezzetek a fosztogatástól és jelentsétek ezeket a partizánoknak.

Minden lehetséges módon segítsetek a partizánoknak. Vegyétek el a magyaroktól a fegyvereiket, s magatok is legyetek partizánná.

Halál a német megszállókra és azok szolgálára, a magyarokra!

Éljen a szabad Szovjet Államunk!

1943. július.

VÖRÖS PARTIZÁNOK”⁵

⁴ Utalás az 1943. júliusi kurszki csatára. A német veszteségekre vonatkozó adatok rendkívül túlzóak, a Zitadella-hadművelet egésze alatt nem szenvedtek ilyen veszteségeket. Vö. TÖPPER 2018. 151–165. A szovjet partizánröplapok az ellenség veszteségeire vonatkozó túlzásairól lásd GOGUN 2015. 201–202.

⁵ CDAHO F. 56. Op. 1. Szpr. 799.

A Pripjaty és a Dnyeper között elhelyezkedő, a Szovjetunióban a Belorusz Szovjet Szocialista Köztársaság Poleszja területéhez tartozó, a német megszállás alatt viszont a Reichskommissariat Ukraine Generalbezirk Shitomir alá rendelt Hojnyiki és környéke 1942 késő őszétől a szovjet partizántevékenység egyik központjává vált. A Hojnyiki járásban az erős partizánjelenlétet nem csupán a gerillaharchoz ideális földrajzi viszonyok tették lehetővé,⁶ hanem hogy stratégiai jelentősége is volt, ugyanis a Pripjaty folyó ezen szakaszán lehetett könnyen átkelni,⁷ ezzel betörve a korábban szinte partizánmentes jobb parti ukrán területekre. A Sztálin-portya⁸ keretében 1942 novemberében a Csernyigov és Szumi területekről kiszorított szovjet-ukrán partizánalakulatok nyugat felé előretörve előbb a Dnyeperen, majd Pripjatyon is átkeltek, azután pedig betörték a Rovnói és Zsitomiri területre is. Az egyhónapos hadművelet egyik legnagyobb eredménye az volt, hogy – ha időlegesen is –, először sikerült jelentősebb, német vagy szövetséges állomáshellyel rendelkező, ezerfős lélekszámnál nagyobb településeket elfoglalni, köztük Hojnyikit is.⁹ Utóbbiban Alekszandr Szaburov partizánegysége november 14-ről 15-re virradó éjszaka támadta meg a szlovák helyőrséget, és csupán a német erősítéssel sikerült felmenteni a települést.¹⁰

Bár a térségben 1942–1943 telén is folyamatosak voltak az összecsapások, a partizántevékenység 1943 tavaszán fokozódott ismételten. Április első felében a szumi partizánegység a Hojnyiki járásban átkelt a Pripjatyon, és támadásokat intézett egy német folyami konvoj ellen. Április 11-én pedig Melnyik, Kovpak és Fjodorov csapataival együtt sikeres támadást hajtott végre a szomszédos kerületi központ, Bragin helyőrsége ellen.¹¹ Erre reagálva az illetékes SS parancsnokok – elsősorban a zsitomiri SS- és rendőrségi vezető, Willy Tensfeld SS vezérőrnagy

⁶ HL II. 1537. 19. gyalogezred hadi naplója (a továbbiakban: 19. gy. e. hn.) 363. (1943. augusztus 16.)

⁷ HL II. 1537. 19. gy. e. hn. 121. (1943. július 2.)

⁸ Szidor Kovpak és Alekszandr Szaburov vezette partizánművelet, amelynek közel 30 napja alatt (1943. október 26. – november 28.) a szovjetek hat egykori szovjet területen keresztül 800 km-t tettek meg a brjanszki Sztaraja Gutától a Zsitomiri terület északi határánál fekvő Glukovicsig.

⁹ BAZSAN 2001. 56; GOGUN 2015. 63–65.

¹⁰ MIČIANIK 2008. 166–168.

¹¹ BAZSAN 2001. 51.

és a dél-oroszországi magasabb SS- és rendőrségi vezető, Hans-Adolf Prützmann SS tábornagy – koordinálásában 1943 májusától átfogó partizánellenes hadműveletekre került sor a Generalbezirk Shitomir északi részén.¹² Ebben előbb az itt állomásozó szlovák csapatokat, majd azok alacsony megbízhatósága miatt¹³ a területre frissen kiszállított magyar alakulatokat vetették be.

A partizánellenes hadműveletek elsődleges célja viszont már nem a partizáncsoportok felszámolása volt, hanem a partizánmozgalom háttországának megsemmisítése – mindezt a német gazdasági érdekekkel koordinálva. 1942 végétől a Reichskommissariat Ukraine vezetői részéről olyan tervek jelentek meg, amelyek szerint azokon a területeken, amiket nem sikerült biztosítani a szovjet partizáncsoportoktól, a településeket fel kell számolni, a lakosságot pedig a Német Birodalomba kell deportálni. Mivel Poleszja mocsaras, kevésbé termékeny területei nem voltak gazdaságilag értékesek, így szabad folyást engedtek az itteni partizánellenes hadműveleteknek. Az SS vezetésével végrehajtott 1943. május–júliusi nagy akciók során mintegy 10 ezer embert öltek meg, és 30 ezer főt telepítettek ki.¹⁴ Ezek a hadműveletek súlyos veszteségekkel jártak a Hojnyiki járásban is. 1943 szeptemberéig 29 településen 4000 portát, a járás összes portájának 40%-át pusztítottak el. A megszállók 790 helyi polgári lakost öltek meg, 2993 főt pedig német kényszermunkára hurcoltak.¹⁵

Hojnyikiban a magyar csapatok megérkezése már a röplap kiadását megelőzően megtörtént. A 18. könnyűhadosztály részeként a 19. gyalogezred már 1943. június 26-án megkezdte az állomáshelyek átvételét a szlovák 102. gyalogezredtől a városban és a környező településeken.¹⁶ A járásban ezeknek a pusztításoknak a döntő hányada már a magyar csapatok megérkezése előtt megtörtént,¹⁷ ez viszont nem jelenti

¹² GERLACH 1999. 943.

¹³ A szlovák csapatok itteni tevékenységéről: MIČIANIK 2008. 176–241.

¹⁴ GERLACH 1999. 943, 989–991, 1018–1032.

¹⁵ GRIVENICS 2011. 221.

¹⁶ HL II. 1537. 19. gy. e. hn. 106. (1943. június 26.)

¹⁷ A hojnyiki német csendőrpárancsnokság 1943. június 23-i jelentése rámutat arra, hogy a fentebb említett 29 település közül 26-ot eddigre – tehát a magyar csapatok megérkezését megelőzően – már felégették. GRIVENICS 2011. 178. A 19. gyalogezred hadi naplója is beszámol a felégetett falvakról. HL II. 1537. 19. gy. e. hn. 159–160. (1943. július 13.)

azt, hogy ebben az időben a Generalbezirk Shitomir északi részén ne vettek volna részt magyar csapatok nagyobb partizánellenes hadműveletekben.¹⁸ A Hojnyiki járásban állomásozó magyar csapatok elsősorban a partizánok mozgását nehezítő infrastrukturális rombolásokban, partizántáborok és hidak felégetésében működtek közre.¹⁹

A lakosság körében folytatott propagandatevékenység egyik legfőbb célja az volt, hogy a gyűlöletpropaganda eszközeivel minél sötétebbre fesse az ellenséget. Habár az ukrán területeken is több ország hadereje látott el megszálló feladatokat, az ellenséget szinte kizárólag a németekkel azonosították. A legtöbb, a partizánok által kiadott röplapon és újságon megtalálhatjuk a „halál a német megszállókra” jelmondatot, a német katonák jellemzése a „német gazemberektől” a „hitleri-német korcsokig” terjed.

A közölt röplap magyar katonákról adott jellemzését viszont nem feleltethetjük meg egy az egyben a németek megítélésének. A magyarok pejoratív megnevezéseinek jelentős hányadát megtalálhatjuk a németeket bemutató rölapoknál is – így például a sáskajárás motívuma a német mezőgazdasági vezetők esetében –, mégis egy alapvetően más attitűd, a lenézés nyilvánul meg. Amíg a németek kapcsán „szadista német precizitásról” írtak, addig a magyarok esetében egy szélsőséges brutalitásra képes, de mégiscsak gyáva német szolga képe jelenik meg.²⁰

A magyar katonák fentebbi jellemzése nem csupán nyilvános propagandaanyagokban, hanem a szovjet partizánok belső jelentéseiben is megjelenik. A magyar csapatok „gyávasága” a valóságban elsősorban a magyar csapatok motiválatlanságát jelentette, amelyről – a szovjetek mellett – a német parancsnokságok és az UPA²¹ jelentései is beszámoltak. A megszálló csapatok alacsony morálja több tényezővel is magyarázható. A legénység kiképzetlensége, a tartalékosállomány magas aránya, az alacsony és elavult fegyverzet, valamint az ellátásbeli nehézségek mellett 1943-ra a háború megváltozott menete is rányomta a bélyegét a magyar

¹⁸ Az SS koordinálásában végrehajtott partizánellenes hadműveletekről lásd FÓRIS 2021. 97., UNGVÁRY 2015. 366–367.; Az Ovrucs térségében végrehajtott magyar partizávadászatokról: KRAUSZ–VARGA 2013a. 205–210.; UNGVÁRY 2015. 367–370.

¹⁹ HL II. 1537. 19. gy. e. hn. 267–268. (1943. augusztus 2.); 437. (1943. augusztus 30.)

²⁰ Vö. GOGUN 2015. 202–203.

²¹ Ukrán Felkelő Hadsereg (Ukrajinszka povsztanszka armija): ukrán nacionalista politikai formáció és paramilitáris haderő 1942 és 1960 között.

csapatok működésére.²² Hasonlóképpen, miközben ténykérdés a magyar csapatok német alárendeltsége, nem igazolhatók azok a szovjet jelentések, amelyek a magyar katonák körében a németek által végrehajtott kivégzésekről vagy német záróosztatok felállításáról számolnak be.²³

A röplap a magyar megszállási rendszer azon jellegzetességére is rámutat, hogy a biztosítás részeként rendkívül szigorú, a mindennapi élethez rugalmatlan és embertelen rendszabályokat hoztak.²⁴ E rendszabályok alapját elsősorban a felettes német parancsnokságok utasításai, valamint a szomszédos német megszálló alakulatok tapasztalatai adták, több alkalommal viszont ezeknél is szigorúbbak és rugalmatlanabbak voltak. Egyfelől ez abból fakadt, hogy a fegyverzetben, kiképzettségben, tapasztalatban és létszámban fennálló hiányosságokat embertelenül szigorú rendszabályokkal kísérelték meg ellensúlyozni. Másfelől, a magyarok mint a katonai közigazgatás működéséből kizárt fél, motiválatlanok voltak a német gazdasági érdekek fenntartásában, és gyakran a lakossággal való kiegyezéssel kapcsolatban is.²⁵

Ugyancsak jól érzékelték a szovjetek, hogy egyes német parancsnokságok megengedőbb álláspontjával szemben a magyarok szigorúbb bánásmódot pártoltak a partizánokkal és a partizánsegítő személyekkel szemben. 1942-től kezdve egyes német alakulatok úgy próbálták bomlasztani a partizáncsoportok ellenállását, hogy lehetővé tették a partizánok számára az átállást, valamint részletesen elkülönítették egymástól a fegyveres partizánokat és a partizánsegítőnek vagy -gyanúsna minősített személyeket. 1943-ra viszont a magyar csapatok gyakorlatában is megjelenik ez a megkülönböztetés.²⁶ A Hojnyikiban állomásozó magyar gyalogezred gyakorlata az volt, hogy a partizángyanúsna minősített személyeket átadták a németeknek – vagy a helyi csendőrpáncsnokságnak, vagy a szomszédos megszállási területen állomásozó 33. SS-rendőr lövészezrednek. Ezzel párhuzamosan a fegyverrel elfogott partizánokat kivégezték.²⁷

²² FÓRIS 2021. 171–172; UNGVÁRY 2015. 389., 400–401.

²³ Ilyeneket idéz: DERZSALUK 1978. 186–187.

²⁴ FÓRIS 2021. 212–218.

²⁵ Vö. FÓRIS 2021. 274–283.

²⁶ FÓRIS 2021. 173–183; UNGVÁRY 2015. 51–58.

²⁷ Például HL II. 1537. 19. gy. e. hn. 397. (1943. augusztus 25.); A Hojnyikiba érkezés előtt, 1943. július 1–7. között a Zsitomir térségében végrehajtott partizánvadászat során is a

A fosztogatások végigkísérik a magyar csapatok működését a szovjet területeken. Már a Szovjetunió elleni háború elején „osztrák hunokként” hivatkoztak a magyar csapatokra a fosztogatások miatt. A német gazdasági érdekeket sértő fosztogatások miatt a megszálló csapatoknak is állandó konfliktusai voltak a német parancsnokságokkal, többek közt amiatt, mert ezeket az eseteket felhasználhatta a szovjet propaganda. A magyar csapatok fosztogatásai azok ellátási és fegyvermezési problémáira, valamint az önálló katonai igazgatás hiányában a német megszállók gazdasági érdekei és a lakosság létfeltételeivel szembeni érdektelenségre vezethetők vissza.²⁸ A helyben állomásozó magyar csapatok felléptek az önkényes beszerzések, harácsolások ellen – az ilyen eseteket a helyi lakosok jelenthették is az ezredparancsnokság számára.²⁹ Azontúl, hogy 1943-tól a honvédségen belül szigorúbban felléptek a fosztogatási esetekkel szemben,³⁰ a harácsolások visszaszorítása mögött a magyar megszállók és a német gazdasági szervek megváltozott kapcsolatát is felfedezhetjük. A 19. gyalogezered szoros kapcsolatot alakított ki a helyi német gazdasági felügyelővel, a magyarok a cséplési munkák felügyeletében is közreműködtek.³¹ Emiatt a magyarok jobban figyelembe vették a területek intézményes, német szerveken keresztül való kihasználását. Ettől függetlenül a megszállási rendszabályok tükrében a helyi lakosságtól itt is kikényszerítettek „ajándékokat”.³²

A röplapon ugyan egy, a magyar csapatokkal szemben semmilyen könyörületet nem gyakorló partizánmozgalom képe tárul a kutató elé, a megtörtént atrocitások mellett is a partizánok pozitívabban viszonyultak a magyar foglyokhoz, mint a németekhez.³³ A fehérorosz partizánmozgalom kifejezetten támogatta a magyarok átállítását.³⁴ Szaburov partizáncsoportja több, magyar katonáknak szóló röplapot is kiadott.³⁵

hadműveletet irányító SS parancsnokságoknak adták át a foglyokat.

²⁸ FÓRIS 2015. 255–267; UNGVÁRY 2015. 125–131.

²⁹ HL II. 1537. 19. gy. e. hn. 134. (1943. július 5.); 464–466. (1943. szeptember 2.)

³⁰ FÓRIS 2021. 266; UNGVÁRY 2015. 147–148.

³¹ HL II. 1537. 19. gy. e. hn. 318–319. (1943. augusztus 10.)

³² HL II. 1537. 19. gy. e. hn. 135. (1943. július 5.)

³³ GOGUN 2015. 139–140.

³⁴ GRIVENICS 2011. 223.

³⁵ DERZSALUK 1978. 190–192.

A legnagyobb eredménynek alighanem a 19. könnyűhadosztály alá rendelt 5001. (szerb) munkaszolgálatos század 150 tagjának dezertálását lehet tekinteni.³⁶

Az ellenség bemutatásán túl a dokumentum meghatározza a helyben élők feladatait is. A 19. gyalogezrednek is feltűnt, hogy a szovjetek „röplapok ledobásával buzdítják a népet e téren a [mezőgazdasági munka terén – F. Á.] szabotázsra és a gabonanemű felgyújtására”.³⁷ Ivanovkán a településre bevonult partizánok pedig meg is fenyegették a helyieket, hogy ne merjenek a megszállóknak élelmiszert adni.³⁸

A legjelentősebb eredményeket a szovjet partizántevékenység a német mezőgazdasági igazgatás megbénításában érte el,³⁹ amely megmutatkozott Hojnyiki térségében is. A korábban zavartalan mezőgazdasági tevékenység a Reichskommissariat Ukraine területén 1943 januárjában véget ért, 1943 tavaszán a volhíniai-podóliai és zsitomiri mezőgazdasági vezetők is jelentős mértékű terményvesztésekkel számoltak.⁴⁰ A 19. gyalogezred hadi naplója alapján is a partizánok támadásai a főbb útvonalak aláaknázása mellett alapvetően a mezőgazdasági termékek megszerzésére vagy megsemmisítésére irányultak.

A Vörös Hadsereg visszavonulása során alkalmazott felperzselt föld taktikája helyett – ami nem csupán a helyi lakosság egy részét fordította szembe a szovjet hatalommal, hanem a partizáncsoportokat is megfosztotta a helyszíni beszerzés lehetőségétől – 1942 augusztusától a támadások célpontjában elsősorban nem a szántóföldek, hanem a mezőgazdasági infrastruktúra, például malmok, raktárak és gépálmások álltak. Ennek megfelelően a polgári lakosságot is elsősorban a termény elrejtésére, és nem megsemmisítésére biztatták.⁴¹

A magyar jelentések szerint a partizánok szabotázsra való felhívása sikertelen volt. Mindezt az „új agrárrend” keretében kiosztott föl-

³⁶ UNGVÁRY 2015. 329.

³⁷ HL II. 1537. 19. gy. e. hn. 319–320. (1943. augusztus 10.)

³⁸ HL II. 1537. 19. gy. e. hn. 217. (1943. július 23.); Krisicsi falu elfoglalásánál is röplapoztak a partizánok. HL II. 1537. 19. gy. e. hn. 180. (1943. július 16.). Sajnos a dokumentumhoz 61. sz. mellékletként csatolt röplapok nem maradtak fenn.

³⁹ GERLACH 1999. 866–868; MUSIAL 2009. 264.

⁴⁰ GERLACH 1999. 1021; GOGUN 2015. 66.

⁴¹ MUSIAL 2009. 264; GERLACH 1999. 866–867; GOGUN 2015. 112–113.

dek miatt a lakosság mezőgazdasági termelésben való érdekeltségével magyarázták.⁴² Korábban pedig a magyar haderő egyfajta paternalista beállítódás keretében a „barátságos” lakosság védelmezőjeként láttatta magát, amely biztonságot nyújt „a garázdálkodó banditák ellen”.⁴³ Az ezred katonáinak a hadi napló és a háború utáni eljárások alapján is bizonyítható hatalmaskodásai, kínvallatásai és a partizánokkal „cimbóroló” helyi lakosságnak a rendszeres aknatapostatása és aknaboronáltatása sem segíthette elő olyan kapcsolat kialakulását, mint amelyet a magyar katonai források bemutatnak.⁴⁴

A lakossági szabotázs hiányát inkább magyarázhatja az, hogy más szovjet röplapokhoz hasonlóan⁴⁵ a partizánok olyan agresszív, szervezetlen ellenállást követeltek meg a lakosságtól, ami a gyakorlatban kivitelezhetetlen volt. A megelőző hónapokban végrehajtott falufelégetések is jelezték a lakosság számára, hogy az ellenállás milyen következményekkel járna. A magyar parancsnokság egy hirdetményben egyértelművé is tette, hogy aki nem teljesítette „pontosan és vonakodás nélkül” az élelmiszer-beszolgáltatást a német hatóságoknak, az partizángyanúsának minősül.⁴⁶ Amint a 19. gyalogezred parancsnoka egy eligazítás alkalmával elégedetten megállapította: „...az esetleges megtorlástól való félelem miatt [...] a starosták és a lakosság maga vigyáz arra, hogy partizán tevékenység ne fordulhasson elő”.⁴⁷ A röplap ígéretével szemben, a partizánok itt sem tudták megvédeni a megszállóktól a helyi lakosságot, csupán az erdőbe menekíthették őket. Erre utal, hogy partizánvállalkozások alkalmával a partizántáborokban sok nőt és „nyomorúságos ruházatban” lévő férfit találtak.⁴⁸

A fentebbiek viszont nem jelentik, hogy ne érte volna partizántámadás a mezőgazdasági rendszert. A betakarítás megakadályozása érdekében Hojnyiki térségében a partizánok kétféle módon léptek fel. Azokon a Hojnyikitől délre fekvő területeken, ahol a településeket korábban fel-

⁴² HL II. 1537. 19. gy. e. hn. 319–320. (1943. augusztus 10.)

⁴³ HL II. 1537. 19. gy. e. hn. 132. (1943. július 5.), 158. (1943. július 11.)

⁴⁴ FÓRIS 2021. 251–252; UNGVÁRY 2015. 570–375.

⁴⁵ GOGUN 2015. 203.

⁴⁶ HL II. 1537. 19. gy. e. hn. 463. (1943. szeptember 1.)

⁴⁷ HL II. 1537. 19. gy. e. hn. 222. (1943. július 24.)

⁴⁸ HL II. 1537. 19. gy. e. hn. 141. (1943. július 7.); UNGVÁRY 2015. 372–373.

égették a németek, és az őszi és tavaszi vetést közvetlenül a német mezőgazdasági rendszer vette kezelésbe,⁴⁹ ott a gazdaságok elpusztítására törekedtek. 1943 augusztusára az említett térségben már három alkalommal fosztották ki és égették fel a német kezelésben lévő gazdaságokat.⁵⁰ Azokon a településeken, ahol a megszállók a lakosoknak juttatott földekről begyűjtés útján szerezték meg a mezőgazdasági terményeket, ott a partizánok rendszeres rekvirálásokat tartottak.⁵¹

A mezőgazdasági termelés elleni szabotázs mellett a lakosságot a partizánokhoz való csatlakozásra is felszólították. Az Ukrajnai Partizántörzs értékelése szerint Poleszja területen a lakosság kifejezetten a partizánok mellett volt,⁵² így a novemberben ide betörő szovjet partizáncsoportok megkezdték – akár kényszerítéssel is⁵³ – a területen történő toborzást. 1943 szeptemberére több mint 7000 főre nőtt a Poleszja területen megszervezett partizáncsoportok létszáma, igaz, ezek tagjainak csupán 5%-át tudták fegyverrel ellátni.⁵⁴

A magyar hadsereg jelenléte 1943 őszén szűnt meg a térségben. A 18. könnyűhadosztály egységeit a Pripjaty folyó mentén nyugatra vonták ki az előrenyomuló szovjet csapatok elől,⁵⁵ magát a járást pedig november 23-án szabadította fel a Vörös Hadsereg.⁵⁶

⁴⁹ HL II. 1537. 19. gy. e. hn. 159–160. (1943. július 12.)

⁵⁰ HL II. 1537. 19. gy. e. hn. 324. (1943. augusztus 11.)

⁵¹ Például: HL II. 1537. 19. gy. e. hn. 157. (1943. július 10.); 180. (1943. július 16.); 269, 271. (1943. augusztus 2.); 324. (1943. augusztus 11.); 380. (1943. augusztus 21.)

⁵² GOGUN 2015. 18.

⁵³ Ivan Vetrovnek, a Poleszje területi pártbizottság titkárának a Pantelejmon Ponomarenkonak, a Szovjet Partizánmozgalom Központi Törzse főnökének küldött, az ukrán és moldáv partizánegységek magatartására vonatkozó 1943. október 11-i panaszát idézi MUSIAL 2009. 324.

⁵⁴ MUSIAL 2009. 324–327.

⁵⁵ UNGVÁRY 2015. 375.

⁵⁶ Hronika osvobodzenija Belaruszi: 23 nojabrja 1943 goda <https://peramoga.belta.by/ru/chronicle/?id=272581> (letöltés: 2022. júl. 1.)

Bibliográfia

Források

- CDAHO Centralnij derzsavnij arhiv hromadszkich objednany Ukrajini, m. Kijiv Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ
- HL Hadtörténelmi Levéltár
- KRAUSZ–VARGA 2013 A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok 1941–1947. Szerk. KRAUSZ Tamás – VARGA Éva Mária. Budapest, 2013.
- GRIVENICS 2011 Tragedija beloruszskih dereveny 1941–1944. Dokumenti i materiali. Red. GRIVENICS, E. M. et alii. Minszk, 2011.

Szakirodalom

- BAZSAN 2001 Ukrajna partizanszka. Partizanszki formuvanja ta orhani kerivnictva nimi (1941–1945. rr.). Naukovo-dovidkove vidanja. Összeáll. BAZSAN, O. V. Kijev, 2001.
- DERZSALUK 1978 DERZSALUK, Ny. Sz.: Magyarok a szovjet partizánmozgalomban. *Történelmi Szemle* 21. (1978), 185–201.
- FÓRIS 2021 FÓRIS Ákos: A magyar megszálló politika a szovjet területeken 1941–1944. Doktori disszertáció. Budapest, 2021.
- GERLACH 1999 GERLACH, Christian: Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944. Hamburg, 1999.
- GOGUN 2015 GOGUN, Alexander: Stalins Kommandotruppen 1941–1944. Die ukrainischen Partisanenformationen. Stuttgart, 2015.
- MİČIANIK 2008 MİČIANIK, Pavel: Slovenská armáda v ťažení proti Sovietskemu zväzu (1941–1944) II. Zaistovacia divízia a železniční pionieri. Banská Bystrica, 2008.
- MUSIAL 2009 MUSIAL, Bogdan: Sowjetische Partisanen 1941–1944. Mythos und Wirklichkeit. Paderborn, 2009.
- TÖPPEL 2018 TÖPPEL, Roman: Kursk 1943. The Greatest Battle of the Second World War. (Modern Military history no. 4) Warwick, 2018.
- UNGVÁRY 2015 UNGVÁRY Krisztián: Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944. Esemény – elbeszélés – utóélet. Budapest, 2015.

Szovjet történészek a magyar történészkongresszuson (1953)

BARÁTH MAGDOLNA

Absztrakt

A magyar történettudományban a változások 1948-ban kezdődtek, amikor napirendre került a Magyar Tudományos Akadémia és az egyetemek átszervezése, és létrejött a Tudományos Tanács. Ettől kezdve a szovjet befolyás – habár kisebb mértékben, mint a politikai életben vagy a gazdaságban – a történetírásban is éreztette hatását. A történeti folyóiratokban egyre gyakrabban jelentek meg a szovjet történészek műveiről szóló ismeretetések, az egyetemi oktatásban pedig megkezdődött a magyarra lefordított szovjet egyetemes történeti tankönyvek használata. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége Agitációs és Propaganda Bizottsága javasolta 1952 végén a magyar történészek kongresszusának összehívását a következő év tavaszára, amelynek egyik célja a Szovjetunió és a „népi demokratikus” országok történeteivel az együttműködés kialakítása, a másik a magyar történészeknek történő segítségnyújtás volt, amelynek a kongresszus eleget is tett.

Kulcsszavak: szovjet befolyás, történészkongresszus, marxista történetírás, kapcsolatépítés

A második világháborút követően Magyarországon megindult demokratikus átalakulás hatása alól a történettudomány sem vonhatta ki magát, noha – kivéve a politikában erőteljesen exponált szakembereket – a régi professzorok és a Teleki Pál Intézet munkatársainak döntő többsége folytatta a tevékenységét. A változások 1948 folyamán kezdtek körvonalazódni, amikor a kommunista hatalomátvétel közeledtével napirendre kerültek az Akadémia és az egyetemek átszervezésével kapcsolatok tervek.¹

¹ A történetírás „gleichschaltolásáról” az átmenet éveiben lásd ROMSICS 2011. 356–377; továbbá a Magyar Tudományos Akadémia átszervezéséről gazdag bibliográfiai és levéltári hivatkozással PÓTÓ 1994. 79–110.

A politikai életben és a gazdaságban folyamatosan növekvő közvetlen szovjet befolyás, ha jóval szerényebben is, de 1948-tól a történetírásban is éreztette a hatását. Ebben az évben látogatott Budapestre B. D. Grekov akadémikus, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának alelnöke, aki három előadást tartott az egyetemes történet témaköréből. Mindezen túl a Századok 1950-ben megjelent 1949-es évfolyama összevont 1–4. számának vezető írását – „Sztálin és a történettudomány” címmel – ugyancsak ő jegyezte.² A folyóirat, amelynek átalakult szerkesztőbizottságában több korábbi szovjet emigráns (Andics Erzsébet, Bolgár Elek, Czóbel Ernő, Nemes Dezső) kapott helyet, már ekkor megkezdte a szovjet szerzők műveinek ismertetését. A következő évfolyamokban rendszeressé vált nem csupán a recenziók, de a tanulmányok közlése is, és így láttak napvilágot a Századokban és a „megújított” Történettudományi Intézet Értesítőjében Grekov, Tretyakov, Nyifontov, Turok, Uszpenszkij és más szovjet történészek írásai, a könyveikről írott ismertetések. Ennek a szakmai bázisát erősítette, hogy 1949-ben létrejött a Történettudományi Intézetnek a Szovjetunió és a népi demokratikus országok történetével foglalkozó osztálya I. Tóth Zoltán, a megszűnt Kelet-Európai Tudományos Intézet munkatársa vezetésével. 1951-ben az Intézet munkájának megújításával kapcsolatban ismét Grekov akadémikus véleményét kérték, aki levélben tette meg javaslatait, mindenekelőtt a tudományos munka tervezését és a kutatási tematikát illetően. A szovjet befolyás közvetett erősödését jelentette a történészképzésben a Lenin Intézet létrehozása 1952-ben az ELTE Bölcsészettudományi Karán, ahol a magyar egyetemi tanárrá kinevezett szovjet oktatók folyamatosan figyelemmel kísérték a Történeti Intézet munkáját is.³ Ezekben az években kezdődött meg a szovjet egyetemes történeti tankönyvek lefordítása és használata a magyar egyetemeken, miközben több oktatásmódszertani munkát, egy-egy fontosabb történeti eseményről készült ismeretterjesztő munkát is megjelentettek.

A politikai és ennek nyomán a személyi változások fényében, amelyek biztosították a történettudományi kutatások elvárt irányváltását, termé-

² GREKOV 1949. 3–23.

³ Ember Győző előadása a történészkongresszuson. LUKÁCS 1954. 577–624.

szetes volt, hogy előbb-utóbb mind erőteljesebbé válik a szovjet és „népi demokratikus” országokkal való kapcsolatok bővítése, programba foglalása. Így, amikor 1952 végén felvetődött a történészkongresszus megszervezésének gondolata, ez a kapcsolatépítés központi helyet kapott az elképzelésekben. Az erre vonatkozó javaslatot az MDP KV Agitációs és Propaganda Bizottsága 1952. december 5-én tárgyalta meg. A kongresszus összehívását 1953. május–június folyamán tervezték, a MTA éves nagygyűléséhez kapcsolódva. Célját az előterjesztés a következőképpen fogalmazta meg: „Az újabb kori orosz-magyar történelmi kapcsolatoknak, különösen a Nagy Októberi Szocialista Forradalom ‘magyarországi kisugárzásának’ (Rákosi Mátyás), a Szovjetunió hatásának, segítésének vizsgálata hazánk fejlődése szempontjából”, illetve „az élenjáró szovjet történettudománnyal, valamint a népi demokrácia országainak történettudományával való kapcsolat elmélyítése, az együttműködés konkrét módozatainak a megtárgyalása.”⁴

A tervek szerint a bevezető előadást Révai József tartotta volna „A magyar történettudomány állása és legközelebbi feladatai” címmel. Őt kronológiai sorrendben egy-egy kiemelt – a magyar–orosz/szovjet kapcsolatokat vizsgáló – téma összefoglalásával követték volna az előadók, közöttük döntően az „új korszakban” az egyetemi történelem-oktatásban, az akadémiai intézetben, a munkásmozgalom-történeti intézetben szerephez jutott történészek, de felbukkant egy-egy „politikus-történész” személye is.

A történeti gondolkodás formálásában ekkor már kiemelkedő szerepet játszó Mód Aladár (nem mellesleg a Társadalmi Szemle szerkesztője) az előterjesztéshez fűzött megjegyzésében azonban éppen azt kifogásolta, hogy a kongresszus ezt az egyetlen kérdést, a magyar–orosz, illetve magyar–szovjet történelmi kapcsolatokat kívánja vizsgálni. Módnak az volt a véleménye, hogy ez lesz az első történészkongresszus 1945 után, fontos tehát, hogy „helyesen tükrözze az új marxista történetkutatás döntő célkitűzéseit, munkásságának eredményeit és fő irányát.”⁵

⁴ MNL OL M-KS 276. f. 86/110. ő. e. Feljegyzés Magyar Történész Kongresszus rendezéséről.

⁵ MNL OL M-KS 276. f. 86/110. ő. e. Mód elvtárs megjegyzése az 1952. dec-ben [sic!] rendezendő országos történész kongresszus anyagához, 1952. december 3.

Fontosnak tartotta, hogy a magyar–orosz történeti kapcsolatok tárgyalása mellett beszélni kellene a magyar történelem egy vagy két fontosabb kérdéséről, ami javaslata szerint a „munkásosztály szerepe nemzeti történelmünkben” lett volna.⁶

Nem ismert, hogy javaslatának mekkora szerepe volt a kongresszus tematikájának részbeni megváltoztatásában. Az MDP KV Agitációs és Propaganda Bizottsága végül 1953. május 29-i ülésén hallgatta meg a történészkongresszus előkészítéséről szóló beszámolót, és döntésében láthatóan figyelembe vette Mód véleményét. A határozat szerint a kongresszus előadásait három átfogó téma köré kell csoportosítani, nevezetesen a függetlenség védelmében vívott küzdelmekre, a baráti szomszéd népekkel közösen vívott harcokra, illetve az orosz/szovjet nép forradalmi harcainak a magyar történelem alakulására, a magyar nép sorsára gyakorolt hatására.⁷

A kongresszusra ilyen előkészületek után már Sztálin halálát követően, de még az ő „árnyékában”, 1953. június 6. és 13. között került sor a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Történelmi Társulat rendezésében. A központi pártlap, a Szabad Nép belső vezércikkben üdvözölte a tanácskozást, hangsúlyozta annak „határkö jelleget” a történettudomány fejlődésében, és nem mulasztotta el, hogy ne hangsúlyozza ebben Sztálin „korszakalkotó műveinek”, a „bölcst tanítómeseter” Rákosi útmutatásainak jelentőségét.⁸

A kongresszusra a Szovjetunióból és a „népi demokrácia országából” vártak küldöttségeket. A legnagyobb figyelem természetesen a szovjet delegációra irányult, amelynek vezetője Anna Mihajlovna Pankratova, az SZKP Központi Bizottságának tagja, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának levelező tagja⁹ volt, tagjai pedig a nem-

⁶ MNL OL M-KS 276. f. 86/110. ő. e. Mód elvtárs megjegyzése az 1952. dec-ben [sic!] rendezendő országos történész kongresszus anyagához, 1952. december 3.

⁷ MNL OL M-KS 276. f. 86/118. ő. e. Az Agit. Prop. Bizottság 1953. május 29-i ülésének jegyzőkönyve.

⁸ Szabad Nép 1953. június 6. (2) A magyar történészkongresszus elé.

⁹ A. M. Pankratova, egykor pártmunkás, 1926-tól különböző főiskolák és egyetemek oktatója, 1939-től a Történettudományi Intézet munkatársa, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának levelező tagja. Az ő irányításával írták meg a Szovjetunió történetét feldolgozó – 1950-ben magyarul is megjelent – háromkötetes monográfiát, illetve a közép-

zetközi hírű J. V. Tarle akadémikus, többek között a francia forradalom történetének kutatója és P. N. Tretyakov, a történettudományok doktora, egyetemi tanár, a Szlavisztikai Intézet igazgatója, 1953 nyaráig a meghatározó történeti folyóirat, a Voproszi Isztorii főszerkesztője. Mindezek fényében érthető, hogy a magyar politikai vezetők és a történettudomány magas rangú képviselői megkülönböztetett személyes tisztelettel fogadták őket, de legfőképpen Pankratovát, ami kifejezésre jutott a protokolláris külsőségekben is éppúgy, mint a Szabad Nép egy héten át tartó tudósításaiban.

Lengyelország, Csehszlovákia és Románia történészeit két-, illetve háromtagú küldöttségek képviselték, mindhárom esetben a nemzeti történettudomány magas rangú vezetőinek¹⁰ részvételével, ami a kongresszus egyik meghatározó célja – az együttműködés kialakítása és magas szintre emelése – szempontjából különös jelentőséggel bírt. Nem volt ez másként valójában a bolgár és keletnémet küldött esetében sem, hiszen Bulgáriát a Tudományos Akadémia alelnöke, a Német Demokratikus Köztársaság történettudományát pedig a hallei egyetem rektora képviselte.

A kongresszus során a három megjelölt témakörben 38 nagyobb előadás és korreferátum hangzott el, amelyből nyolcat a külföldi vendégek tartottak. Az előadók között ott voltak az előző években átszervezett egyetemi és akadémiai történeti intézetekben, az újonnan alapított munkásmozgalom-történeti intézetben „felnőtt” kutatónemzedék tagjai, vezető beosztású munkatársai, a levéltárak vezetői. A kong-

iskolai történelemtankönyvet. Ekkor Sztálin-díjjal tüntették ki. Az 1905–1907-es orosz forradalomról írott könyvét 1950-ben ugyancsak kiadták Magyarországon. Szakmai tevékenységét a politikai vezetés is méltatta, amikor 1952-ben a XIX. pártkongresszuson az SZKP Központi Bizottsága tagjává választották. Röviddel a budapesti út előtt 1953 júniusában a központi történeti folyóirat, a Voproszi Isztorii főszerkesztőjévé nevezték ki, októberben pedig az Akadémia rendes tagja lett. Karrierje a XX. kongresszus után megbicsaklott, 1957-ben meghalt. Nem érthető, hogy a magyar sajtó miért hagyta figyelmen kívül Pankratova fontos funkcióját, az SZKP KB tagságát, amely történészi munkássága mellett predestinálta őt a delegáció vezetésére.

¹⁰ Lengyelországot egy történész akadémiai levelező tag és a Történettudományi Intézet helyettes igazgatója, Csehszlovákiát a cseh és szlovák történettudományi intézetek igazgatói és a csehszlovák munkásmozgalom-történeti intézet igazgatója, Romániát egy történész-akadémikus és a Történettudományi Intézet igazgatója képviselte.

resszus deklarált céljának elérését, az együttműködés hosszú távú megteremtését a tudományos programon kívül a külföldi delegációk és a hazai történettudomány vezetőinek részvételével szervezett két átfogó munkamegbeszélés és az egyes intézetekben tett látogatások, fogadások alkalmával folytatott eszmecserék segítették.

A megnyitó ülés, amelyen megjelent az MDP KV Politikai Bizottságának két tagja, Nagy Imre és Révai József (majd a második napon Rónai Sándor PB-tag), továbbá ott voltak az MTA vezetői, a szovjet és a kínai nagykövetek, mutatta a legfelső pártvezetés figyelmét. Molnár Erik akadémikus, külügyminiszter megnyitója után A. M. Pankratova a szovjet küldöttség nevében üdvözölte a kongresszust, és egyúttal kijelölte a történettudomány által követendő fő kutatási irányt is, az osztályharcnak, mint a társadalom fő mozgató erejének, a társadalmi fejlődés objektív törvényeinek a kutatását.¹¹

A több napon át tartó programban az említett három témakörben nem csupán előadások és korreferátumok követték egymást, hanem megemlékeztek a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 250. évfordulójáról is, amelyhez a szovjet küldöttség nevében J. V. Tarle szólott hozzá, aki kiemelte Rákóczi és Nagy Péter szövetségének jelentőségét, a magyarok és nem magyarok közös harcát a közös ellenség, azaz a Habsburgok ellen.

A kongresszus második nagy témakörében – a szomszédos népekkel vívott közös küzdelmekről – tartotta meg előadását J. V. Tarle az 1514-es magyar parasztfelkelésről, kiemelve annak beágyazódását a 16. századi antifeudális európai parasztmozgalmakba.

A harmadik témakörben kapott szót Pankratova, aki az 1905-ös orosz forradalomnak a jelentőségét méltatta. A szakmai előadásokon kívül két megbeszélésre is sor került. Először „A népi demokratikus országok történeti intézeteivel való együttműködés kérdéseiről” tanácskoztak, amelyre az előzetesen szétosztott referátumot az MTA Történettudományi Intézete Szovjetunió és Népi Demokratikus Osztálya munkatársainak közreműködésével I. Tóth Zoltán készítette.¹²

¹¹ LUKÁCS 1954. 5.

¹² LUKÁCS 1954. 535–543.

A szerző bírálta a polgári történettudományt, mert elhanyagolta a „dolgozó nép” történetét, és „soviniszta ideológiával elmérgesítette az egymás mellett élő népek közötti viszonyt”. Meghatározó fontosságúnak nevezte a „népi demokratikus” országok történelmében lévő párhuzamoknak és összefüggéseknek a feltárását és román, cseh-szlovák, lengyel és bolgár vonatkozásban számba vette azokat a feladatokat, amelyek megoldása közös erőfeszítést igényel. Foglalkozott a referátum az együttműködés szervezeti kérdéseivel, miután a széles körű és rendszeres kapcsolatok kiépítése folyamatos kölcsönös tájékoztatást, közös projektek szervezését teszi szükségessé. Ez a gyakorlatban egymás tudományos eredményeinek ismertetését, közzétételét, kiadványok cseréjét hozná magával, alkalmanként személyes találkozókat jelentene.

Az elnöklő Révai József elsőként A. M. Pankratovának adta meg a szót. Ő egyetértett I. Tóth gondolataival és kiemelte: a történészek feladata a „burzsoá történettudomány” állandó bírálata, a haladó hagyományok feldolgozása, azoknak a közös érdekeknek a feltárása, amelyek a múltban összekötötték a közös ellenség ellen harcoló szomszédos népeket. Ennek jegyében javasolta, hogy a „népi demokratikus” országok történészei mindenekelőtt tanulmányozzák a munkásosztály, a munkásmozgalom és a kommunista párt történetét, amelyhez a Szovjetunió Történettudományi Intézete és a szovjet történészek is segítséget nyújtanak. Indítványozta, hogy a kongresszus folyamán dolgozzanak ki konkrét programot erre vonatkozóan, és erre meg is tette az első javaslatot – egy közös tanulmánykötet megjelentetését 1955-ben az 1905-ös orosz forradalom évfordulója kapcsán.¹³ Tretyakov professzor hozzászólásában ezt kiegészítette azzal, hogy minden résztvevő ország állítsa össze javaslatait, amelyhez azonnal több évszázadot átfogó hét témát ajánlott a jelenlévők figyelmébe.¹⁴ Tarle akadémikus ehhez képest aktuálpolitikai ajánlásokat tett, amikor a „német imperializmus” újjáéledésére hívta fel a figyelmet, és a keleti terjeszkedés (Drang nach Osten) történeti vonatkozásainak tanulmányozására biztatta a kutatókat.¹⁵ (Tarle erre egy

¹³ LUKÁCS 1954. 544–546.

¹⁴ LUKÁCS 1954. 550–552.

¹⁵ LUKÁCS 1954. 552–554.

másik megbeszélésen, amelyre a Történettudományi Intézetben került sor, ismételten visszatért.)¹⁶

Természetesen sor került a szovjet történészek által a magyar történettudomány fejlődéséhez nyújtott segítség különböző mozzanatainak számbavételére is, amiről Ember Győző, az MTA levelező tagja készített nagyon alapos és részletes áttekintést.¹⁷ Az összeállítást korábban minden bizonnyal megvitaták az illetékes pártszervek is, mivel több eleme felbukkan egy Révai József titkársági iratai között fennmaradt feljegyzésben is.¹⁸

Ember Győző úgy vélte, hogy a magyar történettudomány területén a fordulat mindenekelőtt a szervezeti megújulásban, az akadémiai intézetek létrehozásában jelentkezett, amely a szovjet tapasztalatok felhasználásával történt. Figyelme kiterjedt arra is, hogy nem csupán a múltbeli kapcsolatokról szóljon, hanem előre tekintve – jószerével ötleteket adva – felsorolja mindazon hiányosságokat, amelyeknek a megszüntetéséhez a szovjet történészek további segítségére lesz szükség. A hiányosságok közé tartozott véleménye szerint többek között az új- és legújabb kori témák elhanyagolása és a feudális korszak kutatásának túlsúlya. A referátum szerint nem volt a magyar történelemnek olyan korszaka és kérdése, amelynek kutatója ne értékesíthette volna valamilyen vonatkozásban a szovjet történettudomány eredményeit. Úgy vélte, hogy az addig kapott segítség további kiszélesítését és elmélyítését az biztosította volna a magyar történettudomány számára, ha útmutatást kaptak volna arra vonatkozóan, mely szovjet könyveket és tanulmányokat fordíttassanak magyarra. A jövőt illetően támogatást kért azoknak a magyar munkáknak a lektorálásához, amelyeknek orosz, illetve szovjet vonatkozásaik vannak. Szükségesnek tartotta levelezés útján a személyes kapcsolat kialakítását a hasonló témakörben kutató magyar és szovjet történészek között, illetve szovjet történészek gyakoribb magyarországi látogatását és tapasztalatátadását, de mindenekelőtt azt, hogy programot készítsenek

¹⁶ LUKÁCS 1954. 670.

¹⁷ LUKÁCS 1954. 571–594.

¹⁸ Ember Győző vélhetően felhasználta Pach Zsigmond Pálnak Orosz-magyar történelmi kapcsolatok címmel 1952. március 31-én tartott előadását is, amely megjelent a MTA Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának Közleményei 1953. évi II. kötetében (199–205).

a magyar–oroszl és magyar–szovjet történeti kapcsolatok kutatására, illetve a magyar levéltárakban található orosz–szovjet és a szovjet levéltárakban őrzött magyar levéltári anyag cseréjére. Referátumát azzal a felajánlással zárta, hogy a magyar történetírás terveiről és eredményeiről időnként összefoglaló anyagot készítenek szovjet kollégáik számára, és arról várják utóbbiak kritikai észrevételeit.¹⁹

A referátumról szóló vita során P. N. Tretyakov, aki elsőként szolt hozzá a témához, a szovjet segítségnyújtásról rajzolt képet „némileg szépitettnek” tartotta, mert szerinte a szláv államok történetéseivel sokkal szorosabb kapcsolatuk alakult ki az előző években. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy felelősséget éreznek a magyar történészek iránt, és hazatérésük után konkrétan kidolgozzák az együttműködéssel kapcsolatos kérdéseket.²⁰

A sort Pankratova folytatta, aki megerősítette a referátumban elhangzottakat, és a jobb tájékozódás és tájékoztatás érdekében azt javasolta, hogy legyen a történész folyóiratoknak egy önálló rovata, amelynek címe „A népi demokráciák és a Szovjetunió történészfrontja”. Indítványozta azt is, hogy több recenziót és bírálatot jelentessenek meg, és legyen szervezettebb az akadémiai intézetek közötti könyvcseré. Kíváncsnak tartotta, hogy tájékoztassák egymást arról, milyen műveket fordítanak le oroszra, illetve milyen nagyobb összefoglaló munkák jelentek meg oroszul, amelyek más országok történetéseit is érdekelhetik. Pankratova is felhívta a figyelmet arra, hogy a nyomtatott anyagok cseréje mellett nem szabad elhanyagolni a személyes kapcsolatokat sem.²¹

A szovjet delegáció tagjai mindezen túl módszertani megbeszéléseket folytattak a magyar kutatók egy-egy csoportjával a munkásmozgalom–történetírás, a tankönyvírás problémáiról, a forráskiadás „veszélyeiről”,²² a régészeti kutatásokról²³ is. A szovjet tankönyvkészítés

¹⁹ LUKÁCS 1954. 593–594.

²⁰ LUKÁCS 1954. 595.

²¹ LUKÁCS 1954. 617–619.

²² Pankratova felhívta a figyelmet az „ellenforradalmi rendszer” dokumentumainak publikálásával járó veszélyekre, miután azok lehetőséget adnak a hamis értelmezésre. LUKÁCS 1954. 618.

²³ Erre az aquincumi múzeum meglátogatásakor került sor. LUKÁCS 1954. 673,

folyamatáról Tretyakov professzor részletes tartalmi és módszertani eligazítást tartott.²⁴ A találkozókön elhangzott felszólalásokból a Szabad Nép szükségesnek tartotta kiemelni Pankratovának a Munkásmozgalmi Intézetben mondott szavait, amelyeket csaknem teljes terjedelemben közölt. Itt olyan kérdések mielőbbi tanulmányozását ajánlotta a magyar történészek figyelmébe, mint az 1945 utáni átalakulás kérdései, az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetiségi problémái, a kapitalista viszonyok kialakulása, a munkásmozgalom létrejötte.²⁵

A megbeszéléseken a szovjet delegáció kezdeményezésére megállapodtak olyan rövidebb és hosszabb távon feldolgozandó témákról, amelyeket a „népi demokráciák”, valamint a Szovjetunió történései együttes munkával, közös kiadványokban – többek között egy évkönyvben – publikálnának. Ötlet szintjén merült fel a „felszabadulás” 10. és a „Nagy Októberi Szocialista Forradalom” 40. évfordulója alkalmából készítendő tanulmánykötet és forráskiadvány.

A kongresszus záróülésére 1953. június 13-án került sor. A befejező előadást Molnár Erik tartotta, aki a Sztálin nevével jegyzett „A szocialista közgazdaság problémái a Szovjetunióban” című munkával és az ebből a magyar történettudományra háramló feladatokkal foglalkozott. Természetesen Pankratova is szót kapott az ülésen, összefoglalta a tapasztalatokat, amelyeket nagyon pozitívan értékelt, de nem mulasztotta el, hogy elmondja kritikai megjegyzéseit és tanácsait is. Hiányolta a kongresszuson a magyar történettudomány helyzetét áttekintő előadást, és felhívta a figyelmet a polgári történetírás határozott bírálatának szükségességére, illetve az 1945 utáni korszak történetével való foglalkozásra. Nem maradt el a formális elismerés és köszönet sem a kitűnő programért, a szervezőmunkáért, a gazdag sajtóviasszhangért, amelyet Pankratovát követően Tarle akadémikus tolmácsolt.²⁶

Nem érdektelen, hogy zárszavában Andics Erzsébet – miközben kijelentette, hogy a Kongresszus sikerében „a nagy tudású baráti történészeké az orosz lánrrész” – a hiányosságokra helyezte a hangsúlyt, és közöttük

²⁴ LUKÁCS 1954. 604–605.

²⁵ Szabad Nép 1953. június 9. (3). A magyar történész kongresszus.

²⁶ LUKÁCS 1954. 672.

is aláhúzta „a sovinizmus leleplezésének” és az elméleti kérdésekkel való foglalkozás hiányát. Révai József a külföldi résztvevőkkel folytatott beszélgetésre készített jegyzetében lényegében ugyanígy fogalmazott: „A mi kongresszusunk egyik célja volt: népünk elé tárni történettudományunk új eredményeit, hozzájárulni népünk hazafias és nemzetközi neveléséhez. De másik – nem kevésbé fontos – célja volt: megbeszélni barátainkkal a közös munkát. *Segítséget akarunk tőlük* [Kiemelés az eredetiben. – B. M.], mert enélkül bizonyos kérdéseket meg sem tudunk oldani. Számunkra ez fontosabb, mert a mi történetírásunknak talán még jobban, mint másutt – döntő feladata a sovinizmus elleni harc.”²⁷

A következő hónapokban több fórumon sor került a Kongresszus értékelésére. Sajátos módon a Voproszi Isztorii 1953. 7. számában a három résztvevő neve alatt megjelent beszámolót a hazai történeti folyóiratok két változatban – kisebb fordítási eltérésekkel – közölték. Az egyiket a Történettudományi Intézet folyóiratában egyedül Pankratova neve alatt, a másikat a Századokban az eredeti formában.²⁸ A szerzők részletesen beszámoltak a szakmai programról, de ismét szóvá tették, hogy az előadásokról nem folyt vita, és azt is kifogásolták, hogy nem hangzott el egy összefoglaló előadás a magyar történészek munkájának eredményeiről és további feladatairól. Megállapításuk szerint Molnár Erik előadása arról tanúskodott, hogy a magyar történészek ugyan egyre nagyobb érdeklődést mutatnak az elméleti kérdések iránt, de ez a munka még éppen csak elkezdődött. „A magyar történettudomány alkotó sikerei attól függenek majd, hogy a magyar történészek milyen mélységben sajátítják el a marxista-leninista elméletet, amely lehetővé teszi a történelmi fejlődés igazán tudományos kutatását.”

Elfogadva Anna Pankratovának a történészkongresszuson tett javaslatát, a Századokban külön rovatot indítottak „A Szovjetunió és a népi demokráciák történészfrontja” címmel. Ennél messzebb mutatók voltak azok az értékelések, amelyek néhány héten belül a Társadalmi Szemlében (Hanák Péter tollából)²⁹ és az Irodalmi Újságban (Simon

²⁷ PIL 793. f. 12. ő. e.

²⁸ PANKRATOVA 1953. 10–12; TARLE–PANKRATOVA–TRETYAKOV 1953. 453–462.

²⁹ HANÁK 1953. 715–724.

Péter tollából)³⁰ jelentek meg, és az értelmiségi közvéleménnyel ismertették a Kongresszus eredményeit, méltatták a szovjet történészek addigi támogatását, de nem utolsósorban az elvárt „önkritikának” megfelelően rámutattak a magyar történetírás vélt „hiányosságaira” is. Az értékelés folytatódott a szakmai fórumokon, elsősorban a Századok kibővített szerkesztőbizottsági ülésein³¹, ahol vitaindítóként Elekes Lajosnak, a Magyar Történelmi Társulat főtítkárának „összegzése” szolgált, amelyet a folyóirat is publikált.³² Ily módon a kongresszus közvetlen hatásként kétségkívül hozzájárult ahhoz, hogy hosszú évek óta először megindult az eszmecsere a történettudomány feladatairól. Ennek elemzése azonban már a hazai historiográfia újabb fejezetét képezi.

Érdemes annyit megjegyezni, hogy a Kongresszuson elhatározott program egyetlen konkrét eleme, az 1905–1907-es orosz forradalom nemzetközi hatásáról szóló terjedelmes tanulmánykötet, amelyben Hanák Péter képviselte Magyarországot, 1956-ban immár szovjet, román, finn, bolgár, albán, jugoszláv történészek részvételével jelent meg, miként közreadták Hanák feldolgozását is a forradalom magyarországi hatásáról.³³

³⁰ SIMON 1953. 6.

³¹ A szerkesztőbizottság két alkalommal kibővített ülésen a történettársadalom széles körének bevonásával tárgyalta Elekes referátumát. Lásd A Századok szerkesztő bizottságának vitaülése. *Századok* 87 (1953) 648–671. és A Századok kibővített szerkesztőbizottságának ülése *Századok* 88 (1954) 148–188.

³² ELEKES 1953. 621–647.

³³ Az 1905–1907-es orosz forradalom és a nemzetközi forradalmi mozgalom I. (Szikra, 1956) és HANÁK 1956.

Bibliográfia

Források

- MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
 PIL Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár
 Magyar történész kongresszus Magyar történész kongresszus 1953. június 6–13. Szerk. Lukács Lajos. Budapest, 1954 577–624.

Szakirodalom

- ELEKES 1953 Elekes Lajos: A magyar történettudomány helyzete és feladatai. *Századok* 87. (1953), 621–647.
- GREKOV 1949 Grekov, B. D.: Sztálin és a történettudomány. *Századok* 83. (1949), 1–4: 3–23.
- HANÁK 1953 Hanák Péter: A magyar történészkongresszus tanulságai. *Társadalmi Szemle* 8. (1953), 715–724.
- HANÁK 1956 Hanák Péter: Az 1905–1907-es orosz forradalom nemzetközi jelentősége és magyarországi hatása. Budapest, 1956.
- PANKRATOVA 1953 Pankratova, A. M.: A magyar történészkongresszus. *Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Értesítője* 4. (1953), 10–12: 280–290.
- PÓTÓ 1994 Póto János: Harmadik nekifutásra. A Magyar Tudományos Akadémia „átszervezése”, 1948-1949 c. tanulmányát. *Történelmi Szemle* 36. (1994), 1–2: 79–110.
- ROMSICS 2011 Romsics Ignác: Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Budapest, 2011.
- SIMON 1953 Simon Péter: A magyar történészkongresszus. *Irodalmi Újság* 1953. június 20. (6)
- TARLE–PANKRATOVA–TRETJAKOV 1953 Tarle, J. V. – Pankratova, A. M. – Tretyakov P. Ny.: A magyar történész kongresszus. *Századok* 87. (1953), 453–462.

Marxizmus a magyar középkorkutatásban

PÓK ATTILA

Absztrakt

A tanulmány a magyarországi középkorkutatás néhány példájával érvelve azt állítja, hogy a marxista indíttatású válaszok a magyar történelem számos alapkérdésére nemcsak dogmatikus leegyszerűsítések voltak, hanem gondolatébresztő, termékeny vitákat kiváltó művek születését is elősegítették. Két nemzedék néhány középkorkutatójának munkásságát tekinti át. Különösen fontosnak minősíti Makkai László és Pach Zsigmond Pál munkáit a magyarországi feudalizmus és a feudalizmusból a kapitalizmushoz vezető kelet-közép-európai út sajátosságairól. Értékelése szerint nem a marxista társadalomelmélet, hanem a szakmai kibontakozást nem egyszer akadályozó kommunista politikai gyakorlat volt leginkább negatív hatással szakmánkra. A rövid írásban említett egyes történészek munkássága több ponton kapcsolódott az európai történettudomány fő vonulataihoz és historiográfiai örökségünk kitörölhetetlen része.

Kulcsszavak: marxizmus és történettudomány, magyar középkorkutatás, kommunista tudománypolitika

E tanulmány korábbi, terjedelmesebb változata eredetileg angolul íródott egy Dusan Zupka által szerkesztett, a Brill kiadónál megjelenő *Marxism in Medieval Studies* című kötet számára. Azért választottam ezt a szöveget, mivel ebben a témakörben találkozok szakmai érdeklődésem az ünnepelt kutatási területével. Összekapcsol minket a szakmai örökség kritikus, de elismerést és tiszteletet sem nélkülöző számbavétele.

I.

A kommunista politikai rendszerek nagy jelentőséget tulajdonítanak annak, hogy ideológiáikba belefoglalják általában a történelem és különösen a nemzeti történelmek újraértelmezését. A teleológiának itt nagy szerepe van: a kommunista társadalmi és politikai rendszerek létrejöttét

egy hosszú távú történelmi fejlődés előre meghatározott befejező lépéseként mutatják be. A marxizmus legelterjedtebb felfogása szerint ennek a folyamatnak a törvényei meghatározhatóak, és minden régióra és társadalomra alkalmazhatóak. A leegyszerűsített marxista társadalomelméletben két alaptörvény létezik: a gazdasági tényezők meghatározó (bár nem kizárólagos) szerepe a történelmi fejleményekben, valamint az osztályharcok, mint a történelmi változások fő mozgatórugójának értelmezése. A klasszikus dogmatikus marxista értelmezés szerint az „egy méret mindenkinek megfelel”, vagyis a marxista elemzés ezen alapelveit minden régió és minden kor történetére lehet és kell alkalmazni. A történelmi materializmus arra is tanít bennünket, hogy amikor a termelőerők növekedése elér egy bizonyos pontot, akkor azok a termelési viszonyok átalakulását váltják ki, ami viszont egy új termelési módhoz vezethet.¹

A történeti folyamatokban a folytonosságok és megszakadások feltárása kötelező feladat a történészek számára, ha a múlt bármely aspektusával, így saját szakmánk történetével is foglalkoznak. A marxizmus hatása a múlt értelmezésének különféle formáira régióként, országonként, időszakonként nagyon eltérő, de ezt senki sem tagadhatja, hogy így vagy úgy, a történelmi materializmus, mint a marxizmus egyik kulcsfontosságú alkotóeleme, az egész világon formálta, befolyásolta a történeti gondolkodást és a történettudományt.²

II.

Így volt ez Magyarországon is, ahol a történelmi materializmus első tükröződései liberális, szociáldemokrata, majd kommunista szerzők munkáiban már a 20. század első két évtizedében megtalálhatóak.³ Legtöbbjük a történelmet politikai célokra használja fel: fő indíttatásuk a politikai,

¹ E megközelítés klasszikus példája a Szovjet Tudományos Akadémia által 1955 és 1965 között kiadott, E. M. Zsukov főszerkesztésében megjelent tízkötetes Világtörténet, amelyet 1984-ben kiegészítettek az 1945–1949 közötti időszakot áttekintő 11. kötettel. A 10 kötetet magyarul a Kossuth Könyvkiadó publikálta 1962 és 1966 között.

² Minden historiográfiai kézikönyv hosszú fejezetet szentel a marxizmus hatásának a történetírásra. Így például legújabban WANG 2021.

³ Így például Jászi Oszkár, Révai József, Szabó Ervin, Szende Pál munkái.

gazdasági, társadalmi változások történelmileg meghatározott előfeltételeinek megismerése, a marxista fogalmak és a marxista szemszögből fontos témakörök (így például osztályharc, gazdasági-társadalmi formációk, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet stb.) alkalmazhatósága politikai programjaikban. A marxizmus hatása alatt álló első magyar történészek nemigen foglalkoztak részletesen a középkorral, nem annyira a feudális struktúrák kialakulása, hanem inkább azok hanyatlása keltette fel e történészek, társadalomtudósok és politikusok érdeklődését. 1945 előtt a marxizmus, a marxista történelemértelmezések nem voltak hatással a főáramú magyar történettudományra, 1948-ra azonban a politikai nyomás hatására a marxizmus leegyszerűsített, vulgarizált felfogása (a korabeli gyakran használt terminológiával Marx, Engels, Lenin és Sztálin korszakalkotó tanításai) domináns helyzetbe került. Erős politikai elvárás volt a „reakciós burzsoá” történetírás ellenpontjaként a magyar történelem átfogó marxista mesternarratívájának kidolgozása. Az ideológiai keret nagyon egyszerű volt: a magyar dolgozó nép tömegei vállalva harcoltak szabadságukért a feudális és a kapitalista uralkodó osztályok elitje általi kizsákmányolása ellen. Az uralkodó osztályok manipulációi miatt a dolgozó nép nem vette észre, hogy ezek az elitek, és nem a többi nemzet és nemzetiség dolgozó népe Magyarországon és környékén az igazi ellenségük. Egyes birodalmak – így a mongolok, az oszmánok, a németek – terjeszkedő politikája is veszélyt jelentett a magyarságra és a magyar államra. Ez a dogmatikus marxista érvelés minden korszakra vonatkozott. Haladás-értelmezése szerint a progresszió elősegítői az uralkodó osztályok olyan kivételes személyiségei voltak, akik képesek voltak átlépni osztálykorlátaikat, és a kizsákmányolt dolgozók tömegeivel együtt (sajnos csak átmenetileg) sikeresen megvédték Magyarország szuverenitását. E történetfelfogás középkor-vonatkozású pilléreit Magyarországon kevés ember dolgozta ki, akik önkényes meghatározásom szerint két generációhoz tartoztak.

Az első generáció tagjai közül a legnagyobb hatású Molnár Erik (1894–1966), a legfelkészültebb és legtehetségesebb Léderer Emma (1897–1977), a legeredetibb és leginnovatívabb Hajnal István (1892–1956). A fiatalabb generáció vezéralakjai: Ember Győző (1909–1982), Elekes Lajos (1914–1982), Makkai László (1914–1989), valamint a néhány évvel fiatalabb Karácsonyi Béla (1919–1995) és Pach Zsigmond Pál (1919–2001).

Ezeknek a nagyon eltérő személyiségeknek közös nevezője volt, hogy alaposan ismerték a marxista irodalmat, de nagyon eltérő módon reagáltak a marxizmusra. Molnár, Léderer és Pach esetében a marxista tudomány iránti elkötelezettség együtt járt (amennyire nem tudományos írásaikból, leveleikből, kollégáik emlékeiből megítélhetjük) az igaz és őszinte lelkesedéssel a kommunista ideológia és politika iránt. Hajnal és Makkai számára a történelmi materializmus hasznos, segítő módszertanként jelent meg, de a kommunista politikai tevékenység nem vonzotta őket. Elekes számára a marxizmus vonzereje nagy mértékben a kommunista rendszerben való tudományos karrierépítés lehetőségét jelentette.

Amikor marxista szemszögből próbáltak rávilágítani a magyar történelem fő vonalára, akkor az osztályharcok és a haza függetlenségének védelméért folytatott harcok összefüggéseit vették irányadónak. Ebből a szempontból az alapvető történelmi kérdés az volt, hogy miért és hogyan omlott össze a középkori magyar nagyhatalom: mélyen beágyazott belső tényezők, vagy csak a külső ellenségek, különösen az Oszmán Birodalom terjeszkedése okozta a tragédiát? A magyar csapatok veresége az 1526-os mohácsi csatában még az írástudatlan magyarok számára is a végletes katasztrófa szimbólumává vált. A magyar marxista értelmezés szerint a Magyar Királyság 1456-os nagy sikere, amikor meg tudta állítani a hatalmas oszmán hatalom terjeszkedését Nándorfehérvárnál, a társadalom összefogásának, erejének és lelkesedésének volt köszönhető, a paraszti tömegek hőiesen harcoltak hazájukért. A bukás, szólt a marxista értelmezés, leginkább azért következett be, mert a nándorfehérvári diadalt a kizsákmányolt parasztnak elégedetlenségének megnyilvánulása követte. 1514-ben zajlott a magyar parasztháború az alacsony rangú, de szabad, bátor hivatásos katona, Dózsa György vezetésével. A felkelést a „feudális uralkodó osztály” rendkívüli kegyetlenséggel nyomta el, a földesurak bosszúja legyűrte az erős parasztságot, amely 1456-ban hőiesen megmentette az országot a végső veszélytől. A továbbiakban – ahogyan Elekes Lajos fogalmazott 1963-ban – az önző érdekektől elvakított uralkodó elit lebontotta a nagy reneszánsz király, Corvin Mátyás (1458–1490) centralizációs vívmányait, és így megásta a középkori magyar nagyhatalom sírját. Erős metafora következik ezután Elekesnek a középkori magyar állam történetéről írt könyvében: ez az elit a Dózsa Györgyöt követő kivégzett parasztnak csontjaiból síremléket is állított, és rövidesen a nyitott

sírba zuhant az ország.⁴ Erős, de valójában igaz a metafora: a középkori Magyar Királyság több mint 150 évre eltűnt a térképről, északnyugati részei beépültek a Habsburg Birodalomba, a központi részek az oszmán-törökök uralma alá kerültek, a keleti Erdély pedig a két nagyhatalom között egyensúlyozva próbált fennmaradni. Innentől kezdve a magyar állam és a magyar nép története nem fedte egymást, és a főáramú marxista felfogás szerint a magyar történelem központi kérdése az lett, hogy az osztályharcok hogyan befolyásolják a függetlenségért folytatott folyamatos harcot. A marxista gondolkodás ezen irányvonala mentén ugyanis a haladás (a marxista érvelésben nagyon fontos fogalom, ebben az összefüggésben „a feudális maradványok” felszámolását, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet megnyitását jelenti) csak szuverén országban valósítható meg teljes mértékben. Az így kibontakozó „polgári átalakulás” végső soron egy kizsákmányolás nélküli szocialista-kommunista társadalom létrejöttének feltételeit készíti elő...

III.

A korai és középkori magyar történelem legátfogóbb és legterjedelmesebb marxista értelmezését Molnár Erik dolgozta ki, 1941-től kezdve.⁵ Ezekben az eredetileg esszéstílusban, kevés lábjegyzettel, szisztematikus historiográfiai bevezető nélkül írott könyvekben Molnár a magyar történelem újraértelmezésével állt elő a legkorábbi időszakoktól az első magyar királyi dinasztia, az Árpádok uralmának 1301-ig tartó végéig. Azt próbálta bebizonyítani, hogy a történelmi fejlődésnek a marxizmus klasszikusai által meghatározott törvényei megfelelően alkalmazhatók a magyar történelemre is. Ezen általános törvények szerint a matriarchátust és a patriarchátust, a katonai demokráciát a magántulajdon, az osztálytársadalom és az állam létrehozása követte. A rabszolgatartás hiánya miatt a korai magyar történelem fő vonalát értelmező marxista paradigmába azonban nem volt teljesen beilleszthető ez az elmélet. Molnár ezt a problémát úgy próbálta kiküszöbölni, hogy a hiányt

⁴ ELEKES 1963. 290.

⁵ MOLNÁR 1941; MOLNÁR 1943; MOLNÁR 1943A.

magyar sajátosságként definiálta, és a rabszolgatartás és a feudalizmus fogalma helyett inkább a prefeudális társadalom fogalmát vezette be. A prefeudalizmus az ő terminológiájában „barbár” feudalizmust jelentett. A prefeudalizmustól az ő terminológiájával „civilizált” feudalizmusig vezető társadalmi folyamatban nagy jelentőséget tulajdonított azoknak a tapasztalatoknak, amelyeket a magyarság a magyarok bejövetele előtt a Kárpát-medence területére megtelepedett szláv lakosságtól szerzett. Molnár szerint a szellemtörténeti történelemértelmezés, amely a két világháború közötti magyar történetírás nagy részét befolyásolta, eszmetörténeti és kulturális jelenségekre helyezte a hangsúlyt, és így nem tudta megragadni a történelem „lényegét”, vagyis az osztályharcok jelentőségét a történelmi haladás folyamatában. E gondolatmenet szerint az osztályharcok dinamikája teszi ugyanis lehetővé az előre mutató átmenetet egyik gazdasági-társadalmi formációból a másikba. Ez a megközelítés valamennyi történelmi korszak marxista kutatóira jellemző volt, a fő kérdésnek azonban a feudalizmusból a kapitalizmusba történő átmenet számított. Ebben az értelmezési keretben helyeztek el olyan szellemtörténeti, kultúrtörténeti fogalmakat, mint a kereszténység, reneszánsz, barokk, felvilágosodás. A magyar történelem 1960-as évek közepe óta tervezett tízkötetes szintézisét előkészítő, a kronológiai korszakok elhatárolásáról szóló igen érdekes vita betekintést enged a hatvanas–hetvenes évek magyar történészcséhének elitjében folyó eszmecserékbe.⁶ Az elvárás az volt, hogy az alkalmazandó történelmi periodizáció ráhúzható legyen az „alap és a felépítmény” minden jelenségre, azaz a gazdasági, politikai, társadalmi és kulturális életre egyaránt.

Érdekes, hogy a máig legismertebb, legolvasottabb magyar történeti szintézis szerzői látszólag ugyanazt a célt tűzték ki maguk elé: a nemzeti történelmet ne szegmensekre bontsák, hanem az egész történelmet egyetlen szerves folytonosságként mutassák be.⁷ Az alapvető különbség a szellemtörténeti és a marxista megközelítés között természetesen az átfogó vezérelvek meghatározása: Hóman és Szekfű azt állította, hogy az emberiség története az emberi lélek története, tehát a magyar történe-

⁶ VITA 1967.

⁷ HÓMANN–SZEKFŰ 1928.

lem a magyar lélek története. A történeti narratívákat ugyan lehet és kell szegmensekre bontani, de a nemzeti lélek történetének megszakíthatatlan folytonossága van, és a történész számára a legnagyobb kihívás ennek a folytonosságnak a bemutatása. A marxizmus az osztályharcokra helyezi a hangsúlyt, amelyek a kizsákmányolók és kizsákmányolók közötti „antagonisztikus” konfliktusokat tükrözik, és ezek a konfliktusok előre mozdítják a haladás folyamatát a feudalizmustól a kapitalizmuson át a szocializmus és kommunizmus felé.

IV.

A marxizmus bővületében élő magyar középkorkutatók az Európa keleti és nyugati részei közötti különbségek magyarázata során a feudalizmus regionális sajátosságainak vizsgálatát állították előtérbe. Pach Zsigmond Pál úgy érvelt, hogy Nyugat-Európában az „érett”, virágzó feudalizmust a hanyatlás kora, a feudalizmus bomlása követte, míg Kelet-Közép-Európában a „késői” feudalizmus más volt, sajátos megkülönböztető jegyekkel rendelkezett. E sajátosságok közé tartozott a kommutációs folyamat (azaz a feudális munka- és termékjáradék átváltása pénzjáradékká) lassúbb üteme, továbbá az, hogy a kelet-közép-európai régiók nem vettek részt a tengerentúli felfedezésekben és a gyarmatosításokban. Kelet-közép-európai sajátosság volt az is, hogy a 15. század végétől kb. a 17. század elejéig ez a régió tömegfogyasztású élelmiszerek értékesítésével és ipari fogyasztási cikkek vásárlásával kapcsolódott a nemzetközi kereskedelemhez. E mezőgazdasági fellendülés kiaknázása érdekében Kelet-Közép-Európa földbirtokosai mindent megtettek termelésük növelésére. Ennek eszközeként a pénzjáradékról visszatértek a munka- és terményjáradékra, és kibővítették majorsági (allodális), tehát közvetlen földesúri irányítás alatti birtokaikat. Pach Zsigmond Pál értelmezése szerint így a magas mezőgazdasági árak és a kedvező cserearányok rövid távú előnye hosszabb perspektívában hátrányt jelentett a kelet-közép-európai országok számára, amelynek részeként a jobbágysági kötöttségek megerősödtek.⁸

⁸ PACH 1963; PACH 1990. 186.

Körülbelül az 1960-as évek közepétől az 1980-as évek közepéig a feudális kötelékek erősödése, az úgynevezett „második jobbágyság” és általában a kelet-közép-európai gazdasági és társadalmi fejlődés „elkanyarodása” a nyugat-európai gazdasági-társadalmi fejlődés fő modelljétől (és ennek politikai következményei) a kelet- és közép-európai elmaradottság, fejletlenség eredetével foglalkozó magyar történetírás kulcskérdései voltak. Amikor Budapesten jártam egyetemre (1968–1973), rengeteg vita zajlott a szocializmus megreformálásának lehetséges módjairól és eszközeiről, valamint a kétpólusú világ történelmi gyökereiről. Az egyik nagy történelmi kérdés az volt, hogy Magyarország középkori nagyságának összeomlását mennyiben és leginkább milyen arányban okozták külső (elsősorban az Oszmán Birodalom terjeszkedése) és belső (gazdasági, politikai társadalmi) tényezők.

Gyáni Gábor lényegre törő értelmezése szerint ez az „elkanyarodás gyökereit” vizsgáló megközelítés „két külön világot” hasonlított össze az Elba két partján: e felfogás szerint az Elbán túli társadalmakat (különösen Kelet-Európában) a porosz típusú mezőgazdasági fejlődés, az iparosítás megkésettsége, az etatizmus térhódítása és mindennek megkoronázásaként a gyengén fejlett civil társadalmak, az autokratikus jogelv uralma, a rendeleti kormányzás, valamint a nyelvi és felekezeti pluralitás jellemezte.⁹

A középkorra vonatkozó kutatások szemszögéből egy jelentős kapcsolódó probléma a centralizáció szerepe a középkori Magyarországon. Mályusz Elemér, aki már az 1920-as évek közepétől szakmánk egyik legrangosabb személyisége volt, és marxista kollégái „polgári” történészként jellemezték, hajlandóságot mutatott a 15. századi magyarországi centralizációs politika történetében a marxista és a „polgári” megközelítés összeegyeztetésére. 1960-ban azzal érvelt, hogy a marxista és a „burzsoá” történészek egyetértettek abban, hogy a 15. század döntő fontosságú az európai államok kormányzati struktúráinak alakításában. Mindkét értelmezés nagyra értékeli Anglia, Franciaország és Spanyolország vívmányait az abszolutizmus felé vezető úton. Nagyra értékelik a központi hatalom megerősödését, az a különbség a marxista

⁹ GYÁNI 2001.

és a „burzsoá” történészek között az, hogy előbbiek a folyamat mélyebben fekvő társadalmi alapjait keresik, utóbbiak az uralkodók személyiségének sokoldalú elemzésére helyezik a hangsúlyt.¹⁰ Mályusz könnyedén integrálta írásaiba a marxista sztereotípiákat anélkül, hogy munkája tudományos értékét veszélyeztette volna. Például amikor plébániai tizedekről írt, egyszerűen csak hozzátette a cikk címéhez a kizsákmányolás szót.¹¹ Ez azonban nem volt elfogadható a keményebb marxista mag számára. Ahogy egyikük fogalmazott: az egyházkritika itt álmarxista módszer, ugyanis a parasztságot a kizsákmányolást eltűrő társadalmi osztályként ábrázolta, nem pedig, ahogyan egy marxistának kellett volna, a történelem aktív szereplőjeként. A centralizáció kérdése politikailag is igen érzékenyebb probléma volt, mivel a leegyszerűsített történelmi materializmus két axiómáját kellett egyeztetni, ha marxista szemszögből vizsgáltuk. Nevezetesen a bölcs, zseniális vezető kultuszát és a dolgozó nép kultuszát, amelynek, akiknek igazi szövetségesei és barátai nem uralkodóik, kizsákmányolóik, hanem a többi elnyomott nép.

A marxista társadalomelmélet azt tanította, hogy valódi sikereket akkor lehet elérni, ha a kiemelkedő vezető személyiségek átlépik osztálykorlátaikat, és a társadalmi haladás és a nemzeti szabadság felé vezetik az elnyomott osztályokat. A nemzeti szuverenitásért folytatott küzdelem kiemelt helyet kapott a kommunista politikai és történeti állásfoglalásokban. Elekes Lajos a Magyar Történészek Országos Kongresszusán 1953-ban elhangzott előadása szerint az oszmán-török hódítás idején a feudális termelési mód Magyarországon és a legtöbb délkelet-európai népnél végső fázisában volt. Elekes szerint a feudalizmus felbomlása és a kapitalizmus kialakulása sokkal gyorsabb lehetett volna Magyarországon, ha a török hódítás nem lassítja le. A nagy ívű általánosításoktól nem visszariadó Elekes arra a következtetésre jutott, hogy a termelőerők és a termelési viszonyok kötelező szinkronja a Habsburg Monarchia által támogatott feudális urak ellenállása miatt csak nagy nehézségek árán valósulhatott meg Magyarországon.¹²

¹⁰ MÁLYUSZ 1960.

¹¹ MÁLYUSZ 1953.

¹² ELEKES 1954. 15–39.

Elekesnél sokkal árnyaltabb volt a magas szintű forráskritikára épülően kifinomult elemző Makkai László kísérlete a feudalizmustól a kapitalizmushoz vezető út marxista magyarázatára. Makkai azzal érvelt, hogy nem továbbfejleszteni szükséges, hanem tovább kell folytatni a feudalizmus felbomlásának marxi értelmezését. Ugyanis a földbirtokosok és a parasztság közötti viszony osztályharcként való bemutatása elemző-logikai megközelítés, ezzel párhuzamosan viszont genetikai-történeti megközelítés is alkalmazható. Utóbbi azt állítja, hogy a feudalizmus felbomlása nemcsak a társadalom belső, antagonisztikus osztályellentéteiben gyökerezik, hanem a feudális járadékok fokozódó mértékű pénzre váltása miatt is. Ennek a kommutációnak köszönhetően a gazdasági élet irányítását fokozatosan egy új uralkodóosztály, a kapitalista burzsoázia vette át, és ez a folyamat a feudalizmus hanyatlásának egy másik, ugyanilyen fontos tényezője. Makkai arra a következtetésre jutott, hogy az analitikai-logikai és a genetikai-történeti megközelítések együttesen tükrözik a társadalmi változások magyarázatának marxi módszerét.

V.

Számos más kísérlet is történt a marxista társadalomelmélet dogmatikus értelmezése merevségének enyhítésére anélkül, hogy a doktrína lényegét megkérdőjelezték tettek volna. Elekes és Makkai többször érvelt azzal, hogy nem egyszerűen az osztályharcok rombolták le a rabszolgatartást és a feudális termelési módokat, hanem a dolgozók többletmunkája kisajátítási formájának átalakulása is lényegesen hozzájárult a változashoz. Az osztályharcok szerepe az volt, hogy határt szabjanak a feudális járadékok túlzott növelésének, helyreállítsák az egyensúlyt a kizsákmányolók és a kizsákmányolók igényei és elvárásai között. Az érvelés szerint az osztálytársadalmak története kétségtelenül az osztályharcok története, de az nemcsak gazdasági jellegű, hanem a társadalmi élet minden területét átható jelenség. Makkai többek között ahhoz a vitához szólt hozzá, hogy a középkori városok létrejötte a feudális struktúrán belüli fejlemények eredménye, vagy a folyamat inkább külső tényezők hatására zajlott. Azzal érvelt, hogy Marxnak nagyon világos álláspontja van ebben a kérdésben: a kereskedelmi tőke a feudális járadék átalakított formája. A távolsági kereskedelem hatására való hivatkozások sem

cáfolják ezt a megállapítást, mivel a más termelési módok területeiről importált árukért a feudális pénzjáradékra épülő jövedelemből fizettek.

Makkai Perry Andersonnal párhuzamosan hangsúlyozta, hogy Európa keleti és középső részén az antik és barbár társadalmak szintézi-se eltér a nyugati modelltől: a kelet- és közép-európai típus a személyes függőség durvább formáit mutatta, beleértve az örökös jobbágytságot és a korlátozott árutermelést.¹³ Makkai nagyon jó kapcsolatokat ápol az Annales-körrel, kitűnő személyes viszonyba került Fernand Braudellel. Az a marxista szándék, hogy megragadja a történelmi jelenségek összetettségét, az átfogó összehasonlítások során nemzetek feletti regionális sajátosságokra mutasson rá, nem állt távol az Annales-iskola *histoire globale* szemléletétől. Természetesen voltak lényeges különbségek: az Annales-történészek nem akarták a történelem rétegeinek hierarchi-áját felállítani, míg a legtöbb marxista ragaszkodott a gazdaság elsőbbségéhez, a történelem minden más területével szembeni meghatározó befolyásához. Figyelemre méltó az is, hogy Braudel szerint a majorsági gazdálkodás térnyerése a kapitalista világ gazdaság igényei által kiváltott, a feudalizmustól a kapitalizmus irányába mutató jelenség volt. Makkai, bár felismerte a kapitalista világpiac kihívásainak jelentőségét, feudális maradványként határozta meg az allodiális uradalmak terjeszkedését. Makkait megelőzően, e problémakörrel foglalkozva a fiatalabb nemzedékhez tartozó, Wittmann Tibor (1923–1972) meggyőződéses marxistaként hasznosította már 1957-ben Braudel műveit, és Braudel két Wittmann-műre is hivatkozott.¹⁴

További példa a dogmatikus marxista sztereotípiák és az elsődleges források sokirányú kritikai elemzése alapján levont következtetések összeegyeztetésének nehézségeire a 14. század közepe és a 15. század közepe közötti oszmán török terjeszkedés okainak értelmezése. A gazdasági tényezőkön alapuló egyszerű magyarázat nem tűnt meggyőzőnek, így például Bartha Antal érvelése szerint marxista meggyőződése ellenére vallási tényezőkre is kell hivatkoznia, mivel a politikát nemcsak gazdasági érdekek uralják. Idézve Sztálin jól ismert álláspontját a külső

¹³ MAKKAI 1983.

¹⁴ MAKKAI 1972.

támadások és a centralizációs politika kapcsolatáról, Bartha Antal odáig ment, hogy szerinte ez a sztálini gondolat nem segített tisztázni a közép-kori magyar centralizáció problémáit. 1968-ban, 15 évvel Sztálin halála után azonban ez a kritika nem volt túl bátor, de figyelemre méltó, hogy Sztálin történelemszemlélete még ebben az időben is viszonyítási pontot jelentett egy elismert magyar középkorkutató számára¹⁵.

VI.

Ez a terjedelmi korlátok közé szorított rövid vázlat csak felvillantani tudta a marxizmus hatását a magyarországi középkorkutatásra. Csak negatív volt ez a hatás a magyar történettudományra vagy gazdagította is diszciplinánkat? Véleményem szerint nem a marxista társadalom-elmélet, hanem a kommunista politikai gyakorlat volt az, ami leginkább negatív hatással volt szakmánkra. Ha a politikai gyakorlat nyitottabb lett volna, a mérleg pozitívabb lenne. Még akkor is, ha sok marxista indíttatású válasz a magyar történelem olyan alapkérdéseire, mint az államalapítás körülményei, Magyarország 16. század közepi nagyhatalmi összeomlásának okai, Magyarország gazdasági, politikai, társadalmi fejlődésének sajátosságai európai összehasonlításban dogmatikus és leegyszerűsítő volt, gondolatébresztő, termékeny vitákat kiváltó művek is születtek. A rövid írásomban említett történészek munkássága több ponton kapcsolódott az európai történettudomány fő vonulataihoz és historiográfiai örökségünk kitörölhetetlen része.

¹⁵ BARTHA 1968. 121.

Bibliográfia

- BARTHA 1968 BARTHA Antal: A magyar történelem problémái 1526-ig. *Történelmi Szemle* (1968) 1–2: 121.
- ELEKES1954 ELEKES Lajos: A magyar nép szövetségesei és ellenségei a török hódítókkal vívott harcban. Magyar Történész-kongresszus, 1953. június 6–13. Budapest, 1954. 15–39.
- ELEKES 1961 ELEKES Lajos: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Budapest, 1963.
- GYÁNI 2001 GYÁNI Gábor: Hungary's Sonderweg. A review of Péter László: Az Elbától Keletre. Budapest, 1998. *Budapest Review of Books* 8. (2001), 1–4: 68.
- HÓMANN–SZEKFŰ 1928 HÓMAN Bálint – SZEKFŰ Gyula: Magyar történet I–VIII. Budapest, 1928.
- MAKKAI 1983 MAKKAI László: Marx és a feudalizmus, *Történelmi Szemle* 26. (1983), 3–4: 439–440.
- MAKKAI 1972 MAKKAI László: Wittmann Tibor tudományos életműve. *Acta Historica* 76. (1972), 13–23.
- MÁLYUSZ 1953 MÁLYUSZ Elemér: Az egyházi tized-kizsákmányolás. In: Székely György (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században. Budapest, 1953.
- MÁLYUSZ 1960 MÁlyusz Elemér: Zsigmond király központosítási törekvései Magyarországon. *Történelmi Szemle* 3. (1960), 2–3: 162–192.
- MOLNÁR 1941 MOLNÁR Erik: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Budapest, 1941.
- MOLNÁR 1943 MOLNÁR Erik: Magyar őstörténet. Budapest, 1943.
- MOLNÁR 1943a Molnár Erik: A magyar társadalom története az őskortól az Árpádokig. Budapest, 1943.
- PACH 1963 PACH Zsigmond Pál: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Budapest, 1963.
- PACH 1990 PACH, Zsigmond Pál: The East Central European Aspect of the Overseas Discoveries and Colonization. In: The European Discovery of the World and Its Economic Effectss on Pre-Industrial Society, 1500–1800. Papers of the Tenth International Economic History Congress. Ed. Hans Pohl. Stuttgart, 1990.
- VITA 1967 Vita a feudális kori magyar történelemperiodizációjáról. Budapest, 1967.
- WANG 2021 WANG, Q. Edward: Historiography. Critical readings. London, 2021.

A második szovjet–jugoszláv vita

JUHÁSZ JÓZSEF

Absztrakt

A tanulmány az 1956–61-es szovjet–jugoszláv viszonyt mutatja be. Áttekinti a kapcsolatok legfontosabb eseményeit (a hazai szakirodalomban széleskörűen tárgyalt magyar aspektusokat csak érintve), a két fél indítékait, és a historiográfiában „második szovjet–jugoszláv vitaként” számon tartott konfliktus kimenetelét. Összegzése szerint a jugoszláv és a szovjet szándékok eltérései kizárták a kapcsolatok szorosra fűzését (vagyis ezúttal sem sikerült Jugoszláviát visszaterelni a szocialista táborba), de az érintkezései lehetővé tették (a félbeszakadt 1955–56-os kibékülési kísérlettől eltérően és egyes későbbi konfliktusok ellenére) a szovjet–jugoszláv viszony tartós normalizálását, a gazdasági együttműködést és az azonosan vagy hasonlóan megítélt nemzetközi kérdésben a két ország külügyi kooperációját.

Kulcszavak: Szovjetunió, Jugoszlávia, külpolitika, Hruscsov, Tito

A hidegháború árnyékában lezajlott szovjet–jugoszláv „kis hidegháború” első szakasza, az 1948-ban kirobbant Kominform-konfliktus jól ismert és a szakirodalomban gyakran tárgyalt téma.¹ A rövid békülési periódust követő második szakasz viszont kevesebb figyelmet kapott.² Ez bizonyos fókig érthető, mert az 1956–61-es konfliktus élessége és nemzetközi hatásai elmaradtak az 1948–53-as szembenállástól. A jugoszláv külpolitika-törté-

¹ A hazai, illetve magyarul elérhető irodalomból lásd GIBIANSZKIJ 1994; Izsák 2012; JUHÁSZ 2012; LIPKOVICS 1990; SZÉKELY 2000. Továbbá: ANIKEJEV 2002; JAKOVINA–PREVIŠIĆ 2020; KAČAVENDA–TRIPKOVIĆ 1999; PETKOVIĆ 1998; ULAM 1971; VUCINICH 1982.

² A magyar aspektusokra ez nem vonatkozik. Közismert, hogy Belgrád és Moszkva újabb csatározása részben a magyar '56 körüli konfrontálódásból nőtt ki, ezért a hazai szakirodalom sokat foglalkozott a konfliktusnak ezzel a szálával (BÍRÓ 2007; HEGEDŰS 2010; KISS–RIPP–VIDA 1995/1997; RAINER 1999; RIPP 1994), de külföldi szerzők is taglalták (DIMIĆ 1998; GRANVILLE 1998; KOVAČEVIĆ 2010; MIŠKOVIĆ 2013; SZTIKALIN 2015). Ezért jelen írásban a magyar vonatkozásokat csak minimálisan érintjük.

netben és a két ország viszonyában azonban a második szovjet–jugoszláv vita fontos határkőnek bizonyult.³ Ezzel zárult le Belgrád külpolitikai útkeresése, és kötött ki Jugoszlávia végleg az elnemi kötelezettség platformján, és ennek következtében vette tudomásul Jugoszlávia különutasságát (szocialista, de a szovjet tömbön kívüli státuszát) a Szovjetunió.

Joszif V. Sztálin 1953. március 5-i halála után megnyílt a lehetőség a szovjet–jugoszláv kapcsolatok rendezésére. Elhalkult a kelet-európai antititoista propaganda, megszűntek a határincidensek, feloszlatták a kominformista emigránsszervezeteket, és viszonzásul Belgrád is visszafogottabb lett a saját antikominformista kampányában.⁴ Már 1953 júniusában nagyköveti szintre emelték a diplomáciai kapcsolatokat, majd a Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) első titkárának, Nyikita Sz. Hruscsovnak a teljes rendezést javasló 1954. június 22-i levelével, valamint az arra adott (óvatos, de pozitív) belgrádi válasszal felgyorsult a békülési folyamat. 1955. május 26-án Hruscsov vezetésével szovjet küldöttség látogatott Jugoszláviába, és a tárgyalások eredményeként kiadott június 2-i Belgrádi Nyilatkozattal a szuverenitás és egyenlőség tiszteletben tartása, a baráti együttműködés és a szocializmusba vezető utak többféleségének elismerése alapján rendezték az államközi kapcsolatokat. Az SZKP sorsfordító XX. kongresszusa után (1956. február 14–25.) Josip Broz Tito jugoszláv pártfőtitkár-kormányfő 1956. június 1–23. közötti szovjet körútján a Moszkvai Nyilatkozattal (június 20.) hasonló elvek alapján újra indították az SZKP és a JKSZ (Jugoszláv Kommunista Szövetség) kapcsolatait is.

Ebben az 1955–56-os időszakban Jugoszlávia nagy reményeket fűzött a szovjet és általában a kelet-európai változásokhoz. Üdvözölte a Kominform feloszlását (1956. április 17.), a jugoszláv áldozatokra és a kelet-európai antititoista koncepciók perekre is kiterjedő rehabilitációkat, és

³ A vita alapvető dokumentumai: BENEŠ–BYRNES–SPULBER 1959; MUJEZINOVIC 1968. A kérdést tárgyaló feldolgozások: BOGETIC 2006, 2008; RAJAK 2011; ROMANYENKO 2011; TRIPKOVIĆ 2013.

⁴ Részben erre vezethető vissza Milovan Đilas leváltása (III. KB-plénium, 1954. január 16–17.). Tito látni akarta, merre haladnak a fejlemények a Szovjetunióban, és a két ország között amúgy is meglévő szakadékokat nem akarta tovább mélyíteni azzal, hogy teret ad az egyre radikálisabban megnyilatkozó Đilasnak (de azt a kezdeti szovjet törekvést elutasította, hogy Lavrentij Beriját és Đilast tegyék meg együttesen az 1948-as szakítás felelőseinek).

a desztalinizációt dicsérő gesztusokkal igyekezett Hruscsov segítségére lenni az SZKP belharcaiban. Kibontakozóban volt egy „Hruscsov–Tito-reformtengely”, amelynek jegyében (illetve a kommunista mozgalom egészét illetően a Hruscsovval és az Olasz KP vezetőjével, a mozgalom policentrizmusát meghirdető Palmiro Togliattival kialakítani remélt trió révén)⁵ Tito belevetette magát a szocialista közösség ügyeibe.

Belgrád minimálisan azt akarta, hogy a desztalinizáció eredményeként csökkenjen a Jugoszláviára nehezedő keleti nyomás. Hosszabb távon azonban azt remélte, hogy a változások lehetővé tehetik a JKSZ és Jugoszlávia visszatérését a nemzetközi kommunista mozgalomba és a szocialista államok közösségébe – de nem függő pártként, illetve országgént a tömbpolitika értelmében vett szovjet táborba, hanem egyenrangú, sőt, mintaadó partnerként egy desztalinizált együttműködésbe.

A jugoszlávok a sztálinizmussal az önigazgató modell (persze idealizált) példáját állították szembe, és azt remélték, hogy a szovjet befolyáson lazítani akaró szocialista országok Belgrádhhoz közeledhetnek, ők visszaszerezhetik azt a hangadó szerepet, amelyet a népi demokráciák körében 1945–48 között élveztek. A jugoszláv szocializmus számos elemének valóban volt inspiráló hatása a kelet-európai reformtörekvésekre (a szovjetekkel szembeni függetlenség kivívása, a vállalati munkástanácsok létrehozása, a kollektivizálás feladása, piaci eszközök beépítése a gazdaságirányításba). Hamar kiderült persze, hogy a belgrádi vezetők túlbecsülik befolyásukat és modelljük vonzerejét, de a kezdeti illúziók táplálták az újrakezdéshez fűzött reményeket. Ilyenformán akkoriban a jugoszláv külpolitika is útkeresésben volt és többféle opciót latolgatott. Egyaránt lehetségesnek tűnt számukra a nyugati kapcsolatok (és azon belül a jugoszláv–görög–török kooperáció) preferálása, a tömbön kívüliség továbbépítése (Tito, Dzsavaharlal Nehru indiai kormányfő és Gamel Abdel Nasszer egyiptomi elnök 1956. július 18–19-i brioni találkozója), a kommunista pártok és szocialista országok közösségébe való visszatérés, illetve a különböző irányok és kontaktusok közötti lavírozás és egyensúlyozás.

⁵ Az ilyen kooperációhoz annál nagyobb reményeket fűztek, hogy a trieszti kérdés lezárásával (a Tieszti Szabad Terület végleges kettéosztása Jugoszlávia és Olaszország között 1954-ben) és a Kominform első ülésén a „megalkuvó” OKP-nak címzett jugoszláv bírálatok régmúlttá válásával komoly akadályok hárultak el a két párt együttműködésének újtájból.

A kapcsolatfelvételt eredetileg a szovjet vezetés kezdeményezte. Úgy látták, hogy az „új kurzus”, a desztalinizáció részeként elengedhetetlen a nemzetközi kommunista mozgalom egészére nézve káros szakadás felszámolása. Jugoszlávia kiközösítése különösen ártott a Szovjetuniónak, mert elvesztettek egy jelentős katonai potenciállal bíró államot és megnőtt az USA balkáni befolyása. Azt is aggasztónak tartották, hogy a párt- és államközi egyenlőséget és a szocializmus formagazdagságát hirdető jugoszláv retorikával megjelent egy veszélyes „ideológiai vírus” a kommunista pártok és a szocialista országok világában.⁶ Mindezt azzal akarták semlegesíteni (és ebben nem volt különbség Hruscsov és riválisai között), hogy Jugoszláviát visszatérítik az egységes és szovjet domináns szocialista táborba, a visszaédesgetés és a visszakényszerítés eszközeit egyaránt bevetve.

Ahogy már utaltunk rá, effajta visszatérésre Jugoszlávia nem volt hajlandó. Praktikus okokból sem (nehogy elveszenek az 1948 utáni nyugati kapcsolatokból szerzett előnyök), de elvileg is elvetette azt: az államközi kapcsolatokat a szocializmus világában is a békés koegzisztenciára kívánta alapozni, nem a „proletár internacionalizmusra és testvéri szolidaritásra”, ahogyan azt Moszkva a kommunista mozgalom egyetemességére hivatkozva akarta. A két fél eltérő (részben kompatibilis, részben viszont ellentétes) szándékai előre beprogramozták a későbbi fejleményeket, az 1955–56-os első kibékülés tiszavirág-életűségét, majd (részben már más alapokon) az 1961–62-es másodiknak a sikerét. Az inkompatibilitások már 1956 végén nyilvánossá váltak, amikor az új szovjet–jugoszláv barátkozást a magyar forradalom és Nagy Imre menedékügye kapcsán kirobbant konfliktus látványosan lehűtötte. A következő hónapokat a gyakran háromoldalúvá (szovjet–jugoszláv–magyar) fajult jegyzékháború uralta. 1957 közepén, Hruscsov pozíciójának megerősödése (a Molotov-csoport júniusi bukása) után, javulás következett be: az augusztus 1–2-i bukaresti Hruscsov–Tito-találkozón a felek megerősítették az 56-os nyilatkozatok érvényességét és a kapcsó-

⁶ Mégpedig elsőként jelent meg, mert egyes periférikus kísérletektől eltekintve (pl. IV. Internacionálé) az 1948-as „jugoszláv lázadás” jelentette az első eltávolodást a kommunista mozgalomnak az 1920-as években kialakult sztálinista paradigmáitól és monolitizmusától.

latok javítására vonatkozó akaratukat. Az októberi forradalom 40. évfordulójának alkalmából összehívott moszkvai értekezlet azonban újabb ideológiai ütésváltáshoz vezetett.

A JKSZ elutasította a részvételt a szocialista országok kommunista pártjainak november 14–16-i tanácskozásán, így magától értetődően el sem fogadta a revizionizmus veszélyeiről és a szocialista építés „általános törvényszerűségeiről” szóló közös nyilatkozatot. A dogmatizmus megtestesülését látta benne, és csak a tágabb körben, 64 párt részvételével megtartott 16–19-i értekezlethez és annak békeдекларációjához csatlakozott.⁷ Ezt a hozzáállást a szovjetek és nyomukban az egész szocialista tábor elítélte, 1958 tavaszán pedig a JKSZ programtervezetének apropóján indítottak heves kampányt a „revizionizmuson és nacionalista egoizmuson” alapuló titói politika ellen.

A tervezet nem tartalmazott lényeges újdonságokat a már ismert jugoszláv ideológiai tételekhez képest, csak rendszerbe foglalta azokat, hivatalos pártprogrammá emelés céljából (papíron még a sztálinista szellemű 1948-as program volt érvényben). Arra viszont alkalmat adott, hogy a „világ kommunistái kifejezzék csalódásukat” amiatt, hogy a JKSZ nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, „nem tért vissza a marxista-leninista alapokra”, sőt, hogy a tervezet külföldi terjesztésével konkurenciát állított az 1957. novemberi nyilatkozatnak. Ezért a szocialista országok pártjai bojkottálták a JKSZ-nek a programot elfogadó VII. kongresszusát (1958. április 22–26.), és folytatták az ideológiai hajszát. 1958 júniusában Hruscsov a bolgár pártkongresszus szószeréről a rá egyébként is jellemző impulzivitással támadta az „imperializmus trójai falovát”, amelyet Tito egy labini nagygyűlésen a pulai beszéd stílusában utasított vissza.⁸ Folytatta a sort a kommunista pártok 1960. novemberi moszkvai világértekezlete is, amely szerint a résztvevők, összesen 81 párt „...egyöntetűen elítélik a nemzetközi oportunizmus jugoszláv válfaját, amely a mai revizionisták 'elméleteinek' tömény kifejezője”.⁹ Az értekezletre meg sem hívott JKSZ egy 1961. februári

⁷ KARDELJ 1981. 166–167.

⁸ A két beszédet ismerteti: BOGETIĆ 2008. 61–64.

⁹ JOHANCSEK 1977. 59.

határozattal válaszolt, a hegemonizmus és a monolitizmus megnyilvánulásainak minősítve a vádakát.

Különösen nagy hangon vett rész a kampányban a kínai és az albán párt. A KKP VIII. kongresszusának 1958. májusi második ülészaka külön határozatot szentelt a JKSZ bírálatainak (jóllehet 1956 novemberében még a Kominform hajdani eljárását kritizálták), és a KKP volt a fő szorgalmazója az 1960. novemberi elítélésnek is. Akkoriban néhány évig, a szovjet–kínai vita nyilvánossá válásáig, a titoizmus volt a maoizmus kedvenc revizionista céltáblája. Mao Ce-tung persze akkor sem a jugoszláv, hanem (az úgymond a jugoszlávok iránti engedékenységen is megmutatkozó) „szovjet revizionizmussal” állt harcban – csak akkor még Titónak címezte a Hruscsovnak szóló vádjait. Az albán pártot maoizmusa és a koszovói kérdés mellett az a félelem vitte bele az újabb antititoista propagandaháborúba, hogy Hruscsov a Titóval való megbékélés érdekében „feláldozhatja őket”, és Albánia visszaeshet az 1948 előtti, „hetedik jugoszláv köztársasági” helyzetébe. A többi párt közül a bolgár vett még részt nagyobb intenzitással a kampányban, főképp a macedón kérdésben fennálló bolgár–jugoszláv nézeteltérések miatt.

Az 1953-tól felengedő keleti nyomás újjáéledése annál nehezebben érintette Jugoszláviát, hogy akkoriban a nyugati kapcsolatai is romlottak. A szovjet–jugoszláv békülés hűvösebbé tette az amerikai–jugoszláv viszonyt (kölcsonösen, mivel Belgrád is távolodni akart), Angliával és Franciaországgal azok gyarmati politikája miatt kerültek viszályba (a harmadik világbeli kapcsolatokat építő Jugoszlávia elítélte a szuezi háborút és támogatta az algériai felkelést), az NSZK a Hallstein-doktrína szellemében megszakította a diplomáciai kapcsolatokat az NDK-t 1957 októberében elismerő Jugoszláviával (majd csak 1968-ban állította helyre), és a Ciprus körüli görög–török viták életképtelenné tették az 1953-as Balkán-szövetséget. Az pedig kifejezetten kínosan érintette a JKSZ-t, hogy a VII. kongresszust a nyugati baloldal is bojkottálta.¹⁰

¹⁰ A szociáldemokrata pártok a másként gondolkodók elnyomása elleni tiltakozásul mondták le a részvételt (Dilas kétszeri elítélése 1956–57-ben a magyar párti nyilatkozatai és az „Az új osztály” miatt negatív visszhangot keltett a köreikben), a kommunista pártok közül pedig csak az olasz képviseltette magát, de csupán megfigyelői szinten. Államilag,

Ezek a körülmények Titót arra készítették, hogy kerülje a viszály elmélyülését, és „nyitva tartsa a kaput” Moszkva felé. Tisztában volt vele, hogy a jugoszláv szocializmus létének egyik garanciája egy európai szocialista nagyhatalom megléte. Annyira azonban nem érezte sarokba szorítva magát, hogy diktátumoknak engedjen. Bírta a hazai közvélemény támogatását, és a szovjeteknek való visszamondogatásokkal azt is bizonygatni akarta a Nyugat felé, hogy Jugoszláviában nincs konzervatív fordulat. Így ismét megszakadtak a pártközi, és meglazultak az államközi és gazdasági kapcsolatok. 1958 májusában Moszkva „elhalasztotta” Kliment Vorosilov államfő belgrádi látogatását, és felfüggesztette az 1956-ban megkötött 285 millió dolláros iparfejlesztési hitelszerződést (már másodszor, mivel a „magyar revizionizmus támogatása” miatt 1956 decemberében is megtette).¹¹ Ezután 1961 júliusáig, *Koča Popović* jugoszláv külügyminiszter moszkvai útjáig szüneteltek a két fél közötti magas szintű érintkezések.

Az 1956-os magyar és lengyel válság, a szovjet vezetésen belüli rivalizálás, valamint az újabb jugoszláv ellenes ideológiai kampány a belgrádi vezetők számára világossá tette, hogy a szocialista világban a desztalinizáció erői korántsem olyan befolyásosak, mint ahogy ők remélték. Azt is felismerték, hogy a desztalinizációról vallott szovjet és kelet-közép-európai elképzelések (nem is beszélve a militáns kínai álláspontról!) nem mutatnak annyi közös pontot a jugoszláv felfogással, mint amennyire ők szeretnék; sőt, hogy a konfliktus újabb fenyegetést jelent a jugoszláv pártpolitikai és állami szuverenitásra. Ilyenformán az új antititoista kampány, bár nem süllyedt le az 1949–53-as mélységekbe (ez sem Moszkvának, sem Belgrádnak nem állt érdekében), véget vetett az 1950-es évek közepén megfigyelhető közeledésnek, és a jugoszlávokat végleg az elnemkötelezettség irányába fordította. Tito ezután ismét nagyobb figyelmet szentelt a tömbön kívülieknek, és igyekezett ennek az igen heterogén országcsoporthoz valamilyen szervezettséget és határozottabb, antiimperialista nemzetközi profilt adni. Ennek jegyében

nagykövetségi megfigyelőkkel egyébként néhány szocialista ország is megjelent, köztük a Szovjetunió és Magyarország.

¹¹ MIĆUNOVIĆ 1990. 285, 403–404; BOGETIĆ 2008. 61.

tartották meg 1961. szeptember 1–6-án Belgrádban 28 ország részvételével az immár végérvényesen elnemkötelezettnek nevezett mozgalom alapító csúcsertekezletét, amelyen Titót – mint a házigazda állam vezetőjét – megválasztották a mozgalom első főtitkárának.

Ezzel párhuzamosan az 1958-ban még heves ideológiai kampány fokozatosan elhalt: a desztalinizáció fonalát újra felvevő XXII. SZKP-kongresszus (1961. október 17–31.) már nem is foglalkozott a „jugoszláv ügygel”. A szovjet–kínai konfliktus elfajulása után Hruscsovnak nem volt már szüksége arra sem (különösen, hogy a JKSZ az SZKP-vel volt szolidáris), hogy a KKP-nak tett engedményként maga is harciaskodjon a titoizmussal szemben, belpolitikailag pedig már 1958 óta nem volt annak értelme (a kormányfői poszt márciusi átvételével teljessé vált a hatalma). A nemzetközi enyhülés mint átfogó külpolitikai cél szintén mérsékleltre intett. Ezek a körülmények – és persze az, hogy Jugoszláviát másodszorra sem sikerült bevonni a szocialista táborba – pragmatikusabb és realistább politikához vezettek.

Leonyid Brezsnyevnek még államfőként tett, 1962. szeptember 24-én kezdődött kilencnapos jugoszláviai látogatásán megerősítették az 1956-os Belgrádi és a Moszkvai Nyilatkozatot, december 5–20-án Tito tett szovjet körutat, majd 1963. augusztus 20-án Hruscsov utazott két hétre (hivatalosan nyaralás céljából) Jugoszláviába. Ezzel normalizálódtak a kapcsolatok, és azok jellege, ideológiai és politikai alapjai 1991-ig már nem is változtak.¹²

A saját külpolitikai identitását az elnemkötelezettségben végleg megtaláló Jugoszlávia megvédte szuverenitását, viszont felhagyott az 1945–48-ra és 1956–57-re jellemző kelet-európai aktivizmusával; a Szovjetunió pedig tudomásul vette Jugoszlávia nemzetközi státuszát és az európai erőegyensúlyban betöltött szerepét. Konfliktusok később is akadtak, főleg az 1968-as csehszlovákiai és az 1979-es afganisztáni intervenciók kapcsán, amelyeket Jugoszlávia elítélt, miként 1981-ben a lengyel szükségállapot bevezetését is. Belgrád ugyancsak Moszkva ke-

¹² Pontosabban 1988-ig, amikor Mihail Gorbacsov március 14–18-i jugoszláviai látogatása új korszak ígérétét hordozta, de a két állam 1991-ben bekövetkezett felbomlása miatt ez csak ígélet maradt.

zét látta azokban a (főleg kubai) törekvésekben, hogy az elnemkötelezetteket és a szovjet tömböt egy nyugatellenes szövetségbe tömörítsék. Ugyanakkor Moszkva nem kísérletezett többé azzal, hogy visszakényszerítse Jugoszláviát a szocialista táborba.¹³ Bár devianciának tartotta a jugoszláv szocializmusmodellt, megértette, hogy annak alapjai szovjet típusúak (egypártrendszer stb.), és hogy a harmadik világ felé még hasznos is lehet, hogy az elnemkötelezettek egyik hangadója egy szocialista állam. Ezért a szovjet politika arra koncentrált, hogy Jugoszlávia ne távolodjék tovább, ne váljék a Nyugat részévé se társadalmi rendszerét, se külpolitikáját illetően.

Összegezve a vita tanulságait és kimenetelét: a jugoszláv és a szovjet érdekek eltérései kizárták a párt- és államközi kapcsolatok ismételt szorosra fűzését,¹⁴ de az érintkezései lehetővé tették a szovjet–jugoszláv viszonyban a békés egymás mellett élésen (vagyis a jugoszlávok szerint univerzális, szovjet szemmel viszont csak a különböző társadalmi rendszerű országok kapcsolataira vonatkozó elven) alapuló tartós normalizálását, a gazdasági kapcsolatok erősítését és az azonosan, vagy hasonlóan megítélt nemzetközi kérdésekben a két ország külpolitikai együttműködését.

¹³ Az 1971-es horvátországi válság idején Tito egyik érve az volt, hogy Brezsnyev felajánlotta a Szovjetunió segítségét a rendteremtéshez (amelyet ő elutasított). Ezt tekinthetjük a Brezsnyev-doktrína alkalmazási kísérletének, de lehetséges, hogy csak Tito trükkjéről volt szó: a fenyegetettségérzet felkeltésével akarta a meghátrálásra kényszeríteni a reformpolitikásokat (az eltérő visszaemlékezésekről lásd BILANDŽIĆ 1999. 591–593).

¹⁴ A két dimenzió között volt bizonyos különbség: a pártközi viszony hűvösebb maradt az államközínél. A JKSZ a nemzetközi kommunista mozgalom részének tekintette magát, de az elnemkötelezettek körében is megjelenő maoizmus elítélését leszámítva tartózkodott az átfogó, közös ideológiai platformoktól.

Bibliográfia

Források

- BENEŠ–BYRNES–SPULBER 1959 BENEŠ, Václav L. – BYRNES, Robert F. – SPULBER, Nicolas (eds.): *The Second Soviet-Yugoslav Dispute: Full Text of Main Documents, April-June 1958, with an Introductory Analysis*. Bloomington, 1959.
- JOHANCSEK 1977 JOHANCSEK János et alii (szerk.): *A nemzetközi kommunista mozgalom dokumentumai 1945–1976*. Budapest, 1977.
- KARDELJ 1981 KARDELJ, Edvard: *Visszaemlékezések*. Újvidék, 1981.
- KISS–RIPP–VIDA 1995/1997 KISS József – RIPP Zoltán–VIDA István (szerk.): *Top secret I–II. Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956, 1956–1959*. Budapest, 1995/1997.
- MICUNOVIC 1990 MICUNOVIC, Veljko: *Tito követé voltam. Moszkva 1956–1958*. Budapest, 1990.
- MUJEZINOVIC 1968 MUJEZINOVIC, Dževad (szerk.): *A JK SZ a nemzetközi munkásmozgalomban 1948–1968. Dokumentumok*. Újvidék, 1968.

Szakirodalom

- ANIKEJEV 2002 ANIKEJEV, Anatolij: *Kak Tito ot Stalina usel: Jugoszlavija, SSSR i SSA i nacsalnij period „holodnoj vojni” /1945–1957*. Moszkva, 2002.
- BILANDŽIC 1999 BILANDŽIC, Dušan: *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb, 1999.
- BÍRÓ 2007 BÍRÓ, László: *Die Sowjetunion und die jugoslawisch-ungarischen Beziehungen 1956*. In: *Osteuropa vom Weltkrieg zur Wende*. Hrsg. Mueller, Wolfgang und Portmann, Michael. Wien 2007. 241–256.
- BOGETIC 2006 BOGETIC, Dragan: *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*. Beograd, 2006.
- BOGETIC 2008 BOGETIC, Dragan: *Drugi jugoslovensko-sovjetski sukob. Sudar Titove i Hruščovljeve percepcije politike miroljubive koegzistencije*. In: *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961. Zbornik tradova*. Ur. Selinić, Slobodan. Beograd, 2008. 49–65.
- DIMIĆ 1998 DIMIĆ, Ljubodrag: *Josip Broz, Nikita Sergejevič Hruščov i Mađarsko pitanje 1955–1956. Tokovi Istorije 1–4*. (1998), 23–59.

- GIBIANSZKIJ 1994 GIBIANSZKIJ, Leonyid: Az 1948-as szovjet-jugoszláv konfliktus és a Kominform. *Múltunk* 39. (1994), 4: 111–144.
- GRANVILLE 1998 GRANVILLE, Johanna: Josip Broz Tito's Role in the 1956 'Nagy Affair'. *The Slavonic and East European Review* 1998/4. 672–702.
- HEGEDŰS 2010 HEGEDŰS Attila: Az 1956-os magyar forradalom és Jugoszlávia. Zenta, 2010.
- IZSÁK 2012 IZSÁK Lajos: A Kominform magyarországi értekezlete. In: Háborúk, békék, terroristák: Székely Gábor 70 éves. Főszerk. Majoros István. Budapest, 2012. 299–308.
- JAKOVINA–PREVIŠIĆ 2020 JAKOVINA, Tvrtko – PREVIŠIĆ, Martin (eds.): The Tito–Stalin Split 70 Years After. Zagreb–Ljubljana, 2020.
- JUHÁSZ 2012 JUHÁSZ József: A Kominform és Jugoszlávia. In: Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves. Főszerk. Majoros István. Budapest, 2012. 319–328.
- KAČAVENDA–TRIPKOVIĆ 1999 KAČAVENDA, Petar – TRIPKOVIĆ, Đoko (urs.): Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine. Zbornik tradova. Beograd, 1999.
- KOVAČEVIĆ 2010 KOVAČEVIĆ, Katarina: Jugoslavija i Mađarska kriza 1956. godine. In: Jugoslavija u Hladnom ratu. Zbornik radova. Ur. Životić, Aleksandar. Beograd, 2010. 127–148.
- LIPKOVICS 1990 LIPKOVICS Károly: A szovjet–jugoszláv viszony és a Tájkóztató Iroda. *Múltunk* 35. (1990), 1: 5–32.
- MIŠKOVIČ 2013 MIŠKOVIČ, Nataša: Tito, Nehru, Chruschtschow und der ungarische Volksaufstand 1956. Blockfreies Krisenmanagement im Kalten Krieg. *Südost-Forschungen* 72. (2013), 158–197.
- PETKOVIĆ 1998 PETKOVIĆ, Ranko et alii: 1948 – Jugoslavija i Kominform: pedeset godina kasnije. Beograd, 1998.
- RAINER 1999 RAINER M. János: Nagy Imre. 1953–1958 (Politikai életrajz II.). Budapest, 1999.
- RAJAK 2011 RAJAK, Svetozar: Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War. Reconciliation, Comradeship, Confrontation, 1953–1957. London–New York, 2011.
- RIPP 1994 RIPP Zoltán: Belgrád és Moszkva között. A jugoszláv kapcsolat és a Nagy Imre-kérdés (1956. november – 1959. február). Budapest, 1994.
- ROMANYENKO 2011 ROMANYENKO, Sz.: Mezdsu «proletarszkim internacionalizmom» i «szlavjanszkim bratsztvom». Rosz-szijszko-jugoszlavszkije otnosenyija v kontyeksztije

- etnopolityicseszkih konfliktov v Szredneye Jevrope (nacsalo XX veka – 1991 god). Moszkva, 2011.
- SZÉKELY 2000 SzÉKELY Gábor: A Kominform 1947–1949. In: Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949. Szerk. Feitl István, Izsák Lajos, Székely Gábor. Budapest, 2000. 62–74.
- SZTIKALIN 2015 SZTIKALIN, Alekszandr: Az 1956-os magyar forradalom és a szovjet–jugoszláv viszony 1956–1957. *Világtörténet* 5. (2015), 4: 645–665.
- TRIPKOVIĆ 2013 TRIPKOVIĆ, Đoko: Jugoslavija – SSSR 1956-1971. Beograd, 2013.
- ULAM 1971 ULAM, Adam B.: Titoism and the Cominform. Westport, 1971.
- VUCINICH 1982 VUCINICH, Wayne S. (ed.): At the Brink of War and Peace: the Tito-Stalin Split in a Historical Perspective. New York, 1982.

Válságkezelés felsőfokon

A kenyérgabona-kérdés a magyar és a szovjet pártvezetés napirendjén az 1960-as évek első felében

VARGA ZSUZSANNA

Absztrakt

Magyarországról köztudott, hogy olyan éghajlati és talajadottságokkal rendelkezik, amelyek igen kedvezőek a búza termesztéséhez. A magyar búzaexport jelentős múltra tekint vissza, fontos szerepet töltött és tölt be mai napig is a magyar külkereskedelem szerkezetében. Volt azonban egy olyan időszak a 20. században, amikor Magyarország több egymást követő évben gabonaimportra szorult. Ez a gabonakrízis azért is érdemel figyelmet, mert nem háborús konfliktus időszakára esett, hanem az erőszakos kollektivizálás többször megszakított, egy évtizedig elhúzódó folyamatával függött össze. A tanulmány azt vizsgálja, hogy miként igyekezett rövid és hosszabb távon kezelni ezt a problémát a magyar párt- és állami vezetés a kollektivizálás befejezését követő években. A forrásbázisát az a „Kenérgabona-levelek” című, „Szigorúan titkos” dosszié képezi, amely Apró Antal miniszterelnök-helyettes dokumentációjában maradt fenn.

Kulcsszavak: kollektivizálás, kenyérgabona, szocialista mezőgazdaság, Magyarország, Szovjetunió

Magyarországról köztudott, hogy olyan éghajlati és talajadottságokkal rendelkezik, amelyek igen kedvezőek a búza termesztéséhez. Manapság 1–1,1 millió hektáron termesztik a búzát, és az időjárástól függően az országos termésmennyiség 4–5 millió tonna körül alakul. Ennek egyharmada rendszeresen külföldön kerül értékesítésre. A magyar búzaexport jelentős múltra tekint vissza, fontos szerepet töltött és tölt be mai napig is a magyar külkereskedelem szerkezetében.¹ Volt azonban egy olyan időszak a 20. században, amikor Magyarország több egymást

¹ Magyar Mezőgazdaság 1851–2000. CD-ROM. KSH, 2008.

követő évben gabonaimportra szorult. Ez a gabonakrízis azért is érdekel figyelmet, mert nem háborús konfliktus időszakára esett.

A háttérben az erőszakos kollektivizálás többször megszakított és több mint egy évtizedig elhúzódó folyamata állt. 1948-tól felgyorsult a szovjetizálás a kelet-közép-európai térségben. A mezőgazdaságban a sztálini modell azt jelentette, hogy a mezőgazdaságot teljesen alárendelték a nehéz- és hadiipar-fejlesztés érdekeinek, és egyúttal a modernizációra hivatkozva a kisüzemi mezőgazdaság helyén szovjet típusú nagyüzemeket akartak szervezni. Mindez a kistulajdonos termelők óriási ellenállásába ütközött. A gazdasági, jogi és adminisztratív kényszerítő eszközök rövid idő alatt szétzilálták a termelést. 1952-től kezdve Magyarország gabonaimportra szorult. A kollektivizálás befejezése 1959 és 1961 között újra kiélezte ezt a problémát. A közel három évig folyó átszervezés alatt felborult a termelési tényezők összhangja, a mezőgazdasági termelés 1959–61 között jelentősen visszaesett. A helyzetet súlyosbította az 1961. évi aszály.²

A szélesebb közvélemény előtt a gabonaválság rejtve maradt, ugyanakkor a magyar–szovjet kapcsolatokban kiemelt jelentőséggel bírt. Bizonyítja ezt a „Kenyérgabona-levelek” címet viselő, „Szigorúan titkos” dosszié, amely Apró Antal miniszterelnök-helyettes dokumentációjában maradt fenn.³ Ő miniszterelnök-helyettesként 1957 májusától 1971-ig felügyelte a magyar–szovjet gazdasági kapcsolatokat. A hivatkozott dossziében azok a levélváltások maradtak fenn, amelyek a párt- és állami vezetés legfelső szintjén e témában keletkeztek. Így tekintést engednek abba a folyamatba, ahogyan ezt a nem pusztán gazdasági, hanem kiemelt politikai jelentőséggel bíró kérdést rövid és hosszabb távon kezelni igyekeztek az 1960-as évek során.

Ahogyan a tanulmány elején utaltam rá, a kollektivizálás befejezése alatti termelés-visszaesés miatt a Kádárék által felvállalt jóléti paktum biztosításához egyre növekvő élelmiszerimportra volt szükség. Annak érdekében, hogy ne növeljék tovább az ország nyugati eladósodottságát,

² Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején, 1958–1962. Budapest, 1963. 147–173.

³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) XIX-A-2-gg. 147. d.

1961-ben a Politikai Bizottság úgy döntött, a hiányzó 620 ezer tonna gabona ügyében a Szovjetunióhoz fordul. Kapóra jött, hogy 1961. június–július folyamán éppen Moszkvában tárgyalt egy magas szintű delegáció a második öt éves terv (1961–1965), valamint a magyar–szovjet gazdasági együttműködés fejlesztésének kérdéseiről. Magyar részről Apró Antal miniszterelnök-helyettes vezette a tárgyalásokat. Hazatérésük után így számolt be a Politikai Bizottságnak. „A különböző tárgyalásokon újból és újból szóvá tettem a kenyérgabona-kérést és a válasz mindig az volt, hogy csak a termés ismeretében tudnak nyilatkozni. Az egyezmény 7. pontjába végül is olyan szöveg került be, hogy az 1962–63-as években szállítandó kenyérgabona kérésünket 1961. október–novemberében pótlólag megvizsgálják.”⁴

A szovjet reakció érthető volt, hiszen a magyar fél egy évvel korábban, amikor az 1961–65 közötti időszakra szóló árucsereforgalmi egyezmény sarokpontjait alakították ki, évi 200 000 tonna gabonaimport-igényt jelzett.⁵ A halogató szovjet válaszról értesülve, a magyar fél tárgyalási stratégiát váltott. Már korábban is előfordult, hogy az állami gazdaság-irányító szervekkel (tervhivatal, külkereskedelmi minisztérium) folytatott tárgyalás elakadt, ilyen esetben magasabb szintre, a kormány vagy a pártvezetés szintjére helyezték át a kérést. Kádár János ekkor még egy személyben volt a párt első titkára és a miniszterelnök is. A magyar gabonakérést azonban nem kormányfőként látta elintézhetőnek, hanem a párt vonalán. Így az SZKP Központi Bizottság (KB) főtitkárához, Hruscsovhoz fordult. A közöttük kialakult különleges politikai barátság már korábban is számos ügy elintézését könnyítette meg.⁶

Az 1961. szeptember 19-én kelt, szigorúan titkos minősítésű levél elején Kádár azt hangsúlyozta, hogy hatékony intézkedéseiknek köszönhetően kenyérgabonából a tervezett 300 ezer tonna helyett csak 200 ezer tonnára lesz szükségük. Ezután tért rá a június óta tartó szárazság

⁴ MNL OL M-KS 288. f. 5/237. ő. e. Jelentés a Politikai Bizottság számára az 1961. június 20. és július 19. között folytatott szovjet–magyar gazdasági tárgyalásokról.

⁵ MNL OL M-KS 288. f. 23/1960/3. ő. e. A Külkereskedelmi Minisztérium előterjesztése a Gazdasági Bizottsághoz az 1961–1965. évi magyar–szovjet hosszú lejáratú árucsereforgalmi tárgyalások előkészítéséről. 1960. január 11.

⁶ FÖLDES 2001. 88–94.

következményeire, többek között arra, hogy a várható takarmányhiány 700 ezer tonna.⁷

Igen érdekes az érvelés további része, ezt szó szerint idézem: „A Magyar Népköztársaság kormánya sürgős intézkedéseket hozott annak érdekében, hogy maximálisan feltárja saját forrásait és növelje a takarmányokkal való takarékoskodást. De ez csak a takarmányhiány viszonylagos csökkentését eredményezheti.

A Magyar Népköztársaság a kapitalista országok viszonylatában fennálló fizetési mérlege nem teszi lehetővé, hogy ezekből az országokból származó importból fedezzük a kenyér- és takarmánygabona hiányt, [...] mivel az 1961. évi terv már amúgy is a kapitalista országokkal szembeni adósságunk 50 M USD-vel történő növekedését tartalmazza.

Ilyen helyzetben a Magyar Népköztársaság kormánya azzal a kéréssel fordul a Szovjetunió kormányához, hogy vizsgálja meg kb. 200 E t kenyérgabona és kb. 500 E t takarmánygabona (árpa, kukorica) szállításának lehetőségét. Ebből a mennyiségből 1961 második felében 100 E t takarmánygabonát, 1962 első felében 200 E t kenyérgabonát és 400 E t takarmánygabonát kérünk szállítani.

*Meggyőződésünk, hogy a Szovjetunió kormánya megértéssel lesz a szárazság miatt a mezőgazdaságunkban kialakult nehézségek iránt, és mint mindig, most is segíteni fog problémáink megoldásában.”*⁸ (Kiemelés – Varga Zs.)

Ha nem is teljesült teljes egészében a magyar fél kérése, de a Szovjetunóból érkező gabona mennyisége megduplázódott 1960-hoz képest (416 ezer tonna). A kivételes bánásmód még inkább kiderül abból, ha összehasonlítást teszünk a többi szocialista országgal. Mindegyik „baráti országnak” kevesebbel kellett beérnie 1961-ben, mint 1960-ban. Az a tény, hogy egyedül a Magyarországnak juttatott gabona mennyisége emelkedett, jól mutatja Kádár János stratégiájának sikerét.⁹

⁷ Kádár János, az MSZMP KB első titkárának levele Ny. Sz. Hruscsovnak, az SZKP KB főtitkárának a Magyarország számára az 1961. évi rossz termés miatt nyújtandó segítségről. 1961. szeptember 19. In: FIZIKER 2017. 340.

⁸ FIZIKER 2017. 340–341.

⁹ A siker másik eleme az volt, hogy a magyar kérést figyelembe véve a Szovjetunió által exportált 294 ezer tonna 80%-át a takarmánygabona tette ki.

Nem véletlenül említettem a többi szocialista országot. Ahogy már volt róla szó, a mezőgazdaság kollektivizálását a térség országai nagyjából egyszerre fejezték be, így a problémáik is egyidejűleg jelentkeztek.¹⁰ Ezekben az években a szovjet vezetés tulajdonképpen belekerült a „gazdag nagybácsi” szerepébe, akit a rokonai folyamatosan ostromoltak kéréseikkel. Különösen nagy importigénye volt az NDK-nak és Csehszlovákiának.¹¹ Ráadásul ez a két ország a fejlett iparának köszönhetően vonzó termékekkel tudta ellentételezni a Szovjetunióból érkező gabonaszállítmányokat.

Ezt a tényezőt a szovjet tervhivatali és külkereskedelmi vezetők többször és nyomatékosan tudtára adták a magyaroknak, így azok kénytelenek voltak reagálni erre. Annál is inkább, mert az 1961-es 700 ezer tonnás igény után, 1962-ben a magyar fél majdnem ugyanennyit akart újra kérni. A megoszlás azonban módosult: 1962-ben 450 000 tonna étkezési búza és 150 000 tonna takarmánygabona (árpa, kukorica) volt a magyar igény. Annak érdekében, hogy ezt az újabb nagy mennyiséget megkapják, új tárgyalási stratégiára volt szükség. Ebben az évben Apró Antal miniszterelnök-helyettes volt a kenyérgabona-levél feladója. A címzett pedig Mikojan, a Szovjetunió Minisztertanácsának első elnökhelyettese.¹²

Apró Antal sietett a levél elején világossá tenni az új tárgyalási kiindulópontot: „Tudatában vagyunk annak, hogy kérésünk teljesítése a Szovjetunió Kormánya részére nehézséget jelent, ebből kiindulva a kért gabona teljes ellentételezésére olyan árukat ajánlunk fel, amelyek véleményünk szerint Szovjetunió részére szükségesek és ez megkönnyítheti kérésünk teljesítését.”¹³

Milyen árukkal remélték felkelteni a szovjet partner érdeklődését? 10 ezer tonna hús, 5 ezer tonna baromfi, 2 millió pár cipő, 20 millió m² pamutszövet, 3 millió Rbl értékű kötöttáru, 10 millió Rbl értékű konfekció, 2 millió Rbl értékű bútor. Konkretizálták a szállítás időzítését is:

¹⁰ SWAIN 2014. 501–539.

¹¹ FEITL 2016. 158–160.

¹² Apró Antal levele Mikojannak kenyér- és takarmánygabona ügyben. 1962. július. MNL OL XIX-A-2-gg. 147. d.

¹³ MNL OL XIX-A-2-gg. 147. d.

„Kormányunk 1962. év második felében és 1963. év első felére az alábbi áruk szállítását ajánlja fel, amelyből mintegy 40% 1962. évben, a fennmaradó rész pedig 1963. első felében kerül szállításra.”¹⁴

1962-ben egymás után érkeztek a szovjet párközpontba a testvérpártok hasonló jellegű levelei. Minden korábbinál többet kért az NDK, és Csehszlovákia is tovább növelte importigényét. Bulgária is beállt a kenyérgabonát kérők sorába, és érdekes mód itt találjuk Lengyelországot is, amely pedig nem is kollektivizálta a mezőgazdaságát.¹⁵

A Szovjetunió úgy tudott eleget tenni mindennek, hogy hozzányúlt az aranykészleteihez, és Kanadából, Ausztráliából vásárolt gabonát, amelyet azután továbbított a kelet-európai szocialista országokba. Mindeközben a Szovjetunióban különböző korlátozásokat vezettek be annak érdekében, hogy jegyrendszer nélkül visszafogják a belső fogyasztást.¹⁶ Mindez azáltal vált komoly problémává a szovjet belpolitikában, hogy Hruscsov még 1961-ban meghirdette a fejlett tőkés országok utolérésének és túlszárnyalásának programját, amely nemcsak az iparfejlesztés, hanem a fogyasztás terén is látványos fejlődést ígért.¹⁷

1963-ban az időjárás Magyarországon továbbra sem kedvezett a gabonatermesztésnek. A téli kifagyás és a júliusi szárazság következtében kenyérgabonában a tervezett 2 650 000 tonnás termés helyett a tényleges terméseredmény csak 1 780 000 tonna lett. Az Élelmezésügyi Minisztérium arra az álláspontot helyezkedett, hogy szigorú takarékosági rendszabályok bevezetése esetén is legalább 550 000 tonna kenyérgabona behozatalára lesz szükség. Hozzá tették azt is, hogy az ország takarmánygabona mérlege 300 000 tonnás hiányt mutat.¹⁸

1963. július 10. és 22. között magyar párt- és kormányküldöttség tett látogatást a Szovjetunióban. Már ekkor jelezték a várható súlyos problé-

¹⁴ MNL OL XIX-A-2-gg. 147. d.

¹⁵ FEITL 2016. 172–179.

¹⁶ Például csökkentették a kenyérféleségek választékát, szabályozták a liszt és a kásadara eladását, stb. NOVE 1975. 333–335.

¹⁷ Az SZKP azt a célt tűzte ki, hogy 20 év alatt el kell érni a nép olyan életszínvonalát, amely magasabb lesz, mint bármelyik tőkés országban. A kommunizmus építőinek kongresszusa, 1961. október 17–31. Részlet az SZKP XXII. kongresszusának anyagaiból. Budapest, 1961.

¹⁸ Az Élelmezésügyi Minisztérium jelentése a közellátásban várható zavarokról. MNL OL M-KS 288. f. 28/1963/16. ő. e.

mákat, amelyeket Kádár János maga is megemlített Hruscsovnak a nyári szabadsága idején, amelyet a Szovjetunióban töltött.¹⁹ Mindennek ismeretében a Politikai Bizottság úgy vélekedett, hogy az lesz a legcélravezetőbb, ha újra Kádár János ír egy levelet Hruscsovnak. A nyári előzmények felelevenítése után, a levél központi része így szólt: „Megismétlem a szóban már előadott kérésünket: Az 550.000 tonna kenyérgabona hiányának pótlásában segítsen nekünk a Szovjetunió Kormánya olyan módon, hogy vásároljon Magyarország részére is kenyérgabonát, a jelzett mennyiségből annyit, amennyi csak lehetséges.

Tekintve a kérdés különleges fontosságát, az időtényező nagy szerepét, kérjük a Szovjetunió Kormányát, fogadjon Moszkvában a kérdés konkrét megbeszélése, a fizetési feltételek tisztázása céljából sürgősen egy, az ügyben illetékes magyar miniszterelnök-helyettest.”²⁰

Arra már volt korábban is példa, hogy hónapokig késett a szovjet reagálás, azonban olyan tartalmú választ még sosem kapott a magyar vezetés, mint ami 1964 február közepén érkezett. A 7 oldal terjedelmű levélnek csak a címezése volt egyedi, a tartalma egyformán szólt az összes szocialista ország pártvezetőinek, akik a magyarokkal egyidejűleg szintén megkapták. Érdekes a levél legfontosabb részeit szó szerint idézni:

„Az utóbbi két év időjárási viszonyokat tekintve, különösen kedvezőtlen volt a Szovjetunió mezőgazdasága számára. A gabona és más mezőgazdasági termékek betakarítása szükségleteinknél kevesebbet adott. Ez arra kényszerített bennünket, hogy külföldön vásároljunk búzát, főleg Kanadában és Ausztráliában és részben az Amerikai Egyesült Államokban. Bizonyos mennyiségű gabonát más kapitalista országokban is vásároltunk. Az utóbbi időben a testvérpártok vezetőivel lefolytatott beszélgetéseinkben már informáltuk az elvtársakat a kialakult helyzetről.

[...] A kenyér- és takarmánygabonának szárazság által okozott alacsony termése negatívan hatott az állami és a kolhoz állattenyésztés állapotára. Mindez természetesen nemkívánatos jelenség.

¹⁹ FÖLDES 2015. 59–60.

²⁰ Kádár János, a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány elnökének levele Ny. SZ. Hruscsovnak, a Szovjetunió Minisztertanács elnökének a kenyérgabona felvásárlásához nyújtandó segítségről. 1963. szeptember 30. MNL OL M-KS 288. f. 9/1963/12. ő. e.

Jól ismeretes, hogy a Szovjetunió mindig támogatta a testvér-országokat a gabona, a gyapot és más mezőgazdasági termékekben felmerülő szükségleteik kielégítésében.”²¹ A szovjet fél beillesztett a levélbe egy táblázatot is arról, hogy mennyi gabonát exportált a KGST-országokba.

	(ezer tonna)						
	1953.	1957.	1958.	1959.	1960.	1961.	1962.
NDK – összesen	924	1861	1747	1689	1848	1787	2186
Ebből búza	301	1095	1298	1366	1489	1227	1251
Csehszlovákia- összesen	875	1632	1176	1829	1661	1176	1451
Ebből búza	504	1298	956	1649	1399	768	903
Lengyelország – összesen	107	1215	328	852	847	604	862
Ebből búza	–	1124	236	852	749	303	505
Magyarország – összesen	120	436	152	224	195	416	294
Ebből búza	20	301	80	224	195	386	40
Bulgária – összesen	–	170	23	140	135	5	108
Ebből búza	–	170	23	140	132	5	94
Románia –összesen	–	508	193	–	101	–	–
Ebből búza	–	456	193	–	101	–	–
Gabona összesen	2026	5822	3619	4734	4787	3988	4901
Ebből búza	825	4444	2786	4231	4065	2689	2793

A fenti táblázatból világosan kiderül, hogy 1957-ben közel 6 millió gabonát exportált a Szovjetunió a baráti országokba, amelyeknek az importéhsége 5 év után sem igazán csökkent, 1961-ben majd 5 millió tonnát tett ki összesen.

Összesített adatként a levél arra utalt, hogy hét év alatt 27.850 ezer tonna gabonát szállítottak a „testvér-országoknak”. Kiemelték, hogy

²¹ MNL OL M–KS 288. f. 23/1964/ 2. ő. e. Az SZKP Központi Bizottság levele az MSZMP Központi Bizottságának kenyérgabona-ügyben. 1964. február 5.

1963-ban a rossz termés és az ezzel kapcsolatos jelentős nehézségek ellenére a Szovjetunió lényegében teljesítette a kereskedelmi egyezményekben vállalt kötelezettségeit a testvérországok iránt.

„Az utóbbi években mindenkor olyan mennyiségű búzát gyűjtöttünk be, amely elegendő volt a saját szükségleteink kielégítésére és a gabona-tartalékok létrehozására. Azonban mivel kötelezettséget vállaltunk, hogy elég nagy mennyiségben a testvér-országokba is szállítunk gabonát, ez nemcsak megnehezítette a tartalékok létrehozását, de a meglevő tartalékok felhasználására is kényszerített bennünket, úgy, hogy 1963-ra ezek a tartalékok egészen minimálisra csökkentek. Természetesen mi jól tudtuk, milyen következményekhez vezethet ez, de teljesítve a barátok kéréseit, minden egyes esetben »liberalizmust« tanúsítottunk, arra számítva, hogy a soron következő jó termés lehetővé teszi a tartalékok feltöltését. Azonban az utóbbi évek körülményei kedvezőtlenül alakultak és lényegében igazi tartalékok nélkül maradtunk.

Az élet meggyőzően megmutatta, hogy olyan ország, mint a Szovjetunió, nem maradhat tartalékok nélkül. Képzeld el, hogy olyan rossz termés, mint amilyen 1963-ban volt, egybeesett volna a karibi válsághoz hasonló eseményekkel, amely válságot az Egyesült Államok agresszív lépései váltották ki. Nem kétséges, hogy az imperialisták igyekeztek volna kihasználni nehézségeinket, hogy fokozzák a nyomást a Szovjetunióra és más szocialista országokra. Ez mindannyiunknak nagy kárt okozott volna. Ezért igyekszünk kijavítani a kialakult helyzetet és rövid időn belül megteremteni az elegendő tartalékokat kenyér- és takarmánygabonában, húsban, gyapotban és más mezőgazdasági termékekben.

A tartalékok létrehozása minden ország belső ügye, de hasznosnak tartanánk, ha a testvéri szocialista országoknak lennének tartalékaik, mert ezek nélkül nem lehet sikeresen folytatni tervszerű szocialista gazdálkodást.”²²

Ez volt tehát az első fontos üzenet. A folytatásban részletesen ismertették, milyen intézkedéseket hozott az SZKP Központi Bizottsága és a szovjet kormány, hogy elérjék a termés hozamok növekedését, fokozzák a gabona és más növények begyűjtését. Különösen részletesen foglalkoztak a műtrágyagyártás nagyarányú fejlesztésével.

²² MNL OL M-KS 288. f. 23/1964/ 2. ő. e.

Ezt követte az üzenet második része: „Azt reméljük, hogy az idén és a jövő évben a mezőgazdasági termelésünk biztosítja az ország belső szükségleteit, sőt valószínűleg lesznek bizonyos feleslegek is. Azonban a legközelebbi 3-4 évben nem tudunk kötelezettséget vállalni, hogy gabonát és állati terméket szállítunk a testvéri szocialista országokba, mert a tartalékok létrehozására a legszigorúbb intézkedéseket kell megvalósítani.”²³ Hozzá tették azt is, hogy gyapotból sem tudják egyelőre kielégíteni a testvérországok igényeit.

„Mindezt egyenesen és becsületesen megmondjuk a testvérpártoknak, mert biztosak vagyunk abban, hogy helyesen értenek meg bennünket. Tisztában vagyunk azzal, milyen nehézségek merülhetnek el a testvéri országok számára, különösen a Német Demokratikus Köztársaság és a Csehszlovák Szocialista Köztársaság számára az általunk megtervezett lépésekkel kapcsolatban, de ennek ellenére nem látunk más kiutat. Ezért az SZKP KB elhatározta, hogy elküldi ezt a levelet, időben tájékoztatja a testvér-országokat a kialakult helyzetről, hogy idejében lehessen megfelelő intézkedéseket tenni.”²⁴

Egy ilyen levélre illett gyorsan válaszolni. Most következzen teljes terjedelmében az a levél, amelyet az MSZMP Központi Bizottsága küldött az SZKP Központi Bizottságának.

„Kedves elvtársak!

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága kézhez vette 1964. február 5-én kelt levelüket, amelyben vázolják a gabonatermelés területén kialakult helyzetet és ezzel összefüggésben a tervbe vett intézkedéseket. Politikai Bizottságunk behatóan foglalkozott a felsorolt kérdésekkel és az a vélemény alakult ki, hogy teljes mértékben megértjük azokat a körülményeket, amelyek – figyelembe véve a szocialista országok nemzetközi érdekeit is – arra készítetik Önöket, hogy mezőgazdasági termékekben tartalékot képezzenek és ezért néhány éven keresztül nem vállalhatnak kötelezettséget gabona és állati termékek kivitelére a testvéri szocialista országokba.

²³ MNL OL M-KS 288. f. 23/1964/ 2. ő. e.

²⁴ MNL OL M-KS 288. f. 23/1964/ 2. ő. e.

Levelüket, kedves elvtársak, úgy értelmezzük, hogy elvtársi módon jó előre felhívják figyelmünket az objektív helyzetre és a várható nehézségekre. Tudomásul vesszük azt, és levonjuk abból a saját helyzetünkre vonatkozó következtetéseket, ugyanakkor tudatában vagyunk annak, hogy a kilátásba helyezett intézkedések nálunk nem okoznak olyan nehézséget, mint a Német Demokratikus Köztársaságban és a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban.

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága és a Magyar Népköztársaság Kormánya a maga részéről már az elmúlt évben is egy sor intézkedést határozott el és még továbbiakat tervez azért, hogy országunk kenyérgabona szükségletét saját termelésből fedezze és jelentősen növekedjék takarmánygabona-szükségletünk hazai fedezettsége. Az ehhez szükséges műtrágya és más anyagi eszközök előteremtése, a legkedvezőbb agrotechnikai feltételek kialakítása és a megkívánt vetésterület biztosítása nagy erőfeszítéseket követel. Központi Bizottságunk ez év februárjában részletesen megtárgyalta a mezőgazdasági termelés fejlesztésének legfontosabb kérdéseit és átfogó határozatot hozott a termelés növelésére. Bízunk abban, hogy intézkedéseink már az 1964. évben meghozzák a várt eredményeket. Emellett még normális időjárás esetén is takarmány behozatallal kell számolnunk tőkés országokból. Ami a gyapotkérést illeti, őszintén meg kell mondanunk, hogy a szovjet szállítások csökkentése igen súlyosan érintené népgazdaságunkat. Országunkban ezt a terméket nem tudjuk termelni, szükségletünk kielégítése csak behozatal útján lehetséges. Szükségleteink mintegy 60 százalékát eddig a Szovjetunióból, a többit tőkés országokból szereztük be. Magyarország számára tőkés fizetési mérlegének jelenlegi helyzetében nagy megrázkódtatást jelentene, ha ugrásszerűen növelni kényszerülnénk tőkés országokból a gyapotbehozatalunkat. Ezért arra kérjük Önöket, hogy 1970-ig – a korábban kilátásba helyezett növeléssel szemben – megkaphassuk a nemrég aláírt 1964–1965. évi áruforgalmi jegyzőkönyvben 1965-re biztosított év 39 ezer tonna gyapotot.

Azzal kapcsolatban, hogy több szocialista ország a következő években növelni fogja – az előállott helyzet következtében – a tőkés országokból származó mezőgazdasági behozatalt, szükségesnek tartanánk, ha már most hatékony intézkedések történnének a KGST-ben ezeknek

a beszerzéseknek az összehangolására. Ezzel mindenképpen csökkenteni lehetne a külkereskedelmi nehézségeket.

Eltvársi üdvözlettel: az MSZMP KB-a”²⁵

A magyar vezetés tehát azt a taktikát követte, hogy a gabonaimport ügyét félretette, és mindössze egy kéréshez ragaszkodott. Ez pedig a gya-pot volt. S e téren fenntartotta az eredeti importigényt. A válaszlevél ugyanakkor nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy kifejezze: Magyarország is a Szovjetunióhoz hasonló eszközökkel keresi a kenyérgabona-kérdés megoldását.

Zárógondolatként érdemes felidézni, hogy 1964 februárjában az MSZMP Központi Bizottsága valóban több napos ülésen foglalkozott a mezőgazdasággal.²⁶ A kezdeményezés egyértelműen a Fehér Lajos-féle csoport kezében volt, amely ekkorra már jelentős lobbierővel és számos szövetséggel bírt. Plusz erőforrásokat szereztek a mezőgazdaság gépesítéséhez, s a vegyipar felé is jól lobbiztak az ágazat műtrágya- és gyomirtószer-igényeinek teljesítése érdekében.²⁷

Az agrárlobbi tehát egy komplex programmal bírt a gabonaönellátás elérése érdekében. Hamarosan megmutatkoztak az eredmények, 1965-ben büszkén jelenthette a pártvezetésnek: nincs szükség kenyérgabona-importra. A következő nagy siker 1969-hez kötődik: Magyarország újra gabonaexportőrre vált.²⁸

²⁵ Az MSZMP Központi Bizottság válasza az SZKP Központi Bizottságának. 1964. február. MNL OL M-KS 288. f. 23/1964/2. ő. e.

²⁶ Fehér Lajos helyét ekkor már az egyik fontos híve, Dimény Imre vette át a pártközpont Mezőgazdasági Osztályának élén, és ő volt az előterjesztője a mezőgazdaság fejlesztését célzó javaslatoknak. MNL OL M-KS 288. f. 4. cs. 66–67. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Központi Bizottság 1964. február 20–22-i üléséről. 2. napirend. Mezőgazdasági politikánk kérdései.

²⁷ Bővebben lásd: VARGA 2013.

²⁸ BALLA 2004. 221–222.

Bibliográfia

- BALLA 2004 BALLA László: A magyar búzatermesztés története. In: Falvak, földek, földművesek. Agrárpolitikai, agrártörténeti, településfejlesztési tanulmányok. Szerk. Pócs Gyula. Budapest, 2004. 221–222.
- FEITL 2016 FEITL István: Talányos játszmák. Magyarország a KGST erőterében, 1949–1974. Budapest, 2016.
- FIZIKER 2017 FIZIKER Róbert (szerk.): Magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok. Budapest, 2017.
- FÖLDES 2001 FÖLDES György: Barátság felsőfokon. Kádár és Hruscsov. In: Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról. Szerk. RÁCZ Árpád. Budapest, 2001. 88–94.
- FÖLDES 2015 FÖLDES György: Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai I. Budapest, 2015.
- NOVE 1975 NOVE, Alec: An Economic History of the U.S.S.R. London, 1975.
- SWAIN 2014 SWAIN, Nigel: Eastern European Collectivisation Campaigns Compared, 1945–1962. In: The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements. Eds. IORDACHI, Constantin – BAUERKÄMPER, Arnd. Budapest–New York, 2014. 501–539.
- VARGA 2013 VARGA Zsuzsanna: Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában. Budapest, 2013.

Ismeretek a Szovjetunióról Egy 1977-es közvélemény-kutatás tanulságai

FARKAS ÁDÁM

Absztrakt

1977. december 3–19. között az Ifjúsági Lapkiadó Vállalat Sajtó- és Közvéleménykutató Osztálya omnibusz-típusú kérdőíves közvélemény-kutatás során 1000 14–30 év közötti fiatal véleményét kérdezte meg aktuális politikai kérdésekről. A minta a hasonló korú fiatalokat reprezentálta, a feldolgozott kérdőívek száma 886 volt. A kérdések egy része a Szovjetunióra vonatkozott, azon belül is annak kultúrájára és történelmére. Ez az írás ennek a dokumentumnak egy részleges forrásközlése. 1945–1989 között azonban nem ez volt az egyetlen közvélemény-kutatás, amely közvetlenül vagy közvetetten kérdezett rá a magyar–szovjet kapcsolatokra, az orosz nép jellemzésére, a Szovjetunióval kapcsolatos érzelmekre. E kutatások a tabutéma és így a kérdezők által sokszor az elvártnak gondolt válaszadásaik ellenére is komplex eredmények bemutatására alkalmasak voltak. A jelentések alapján a szovjet propaganda sem tudta legyőzni az előítéleteket és a kulturális felsőbbrendűség érzését. Ezt azonban differenciálja az életkor, iskolázottság, lakhely és a személyes találkozások oroszokkal.

Kulcsszavak: 1960–1980-as évek, közvélemény-kutatás, Magyarország, orosz-kép, Szovjetunió, történelmi ismeretek

I. Közvélemény-kutatások az 1960–1980-as években

A közvélemény-kutatás Magyarországon 1968-ban indult újra.¹ Ennek politikai-gazdasági okai is voltak: az Új Gazdasági Mechanizmussal járó liberalizmusnak köszönhetően létrejöhetett egy új társadalomkutató intézet is, illetve a rendszer kíváncsi volt arra, hogyan fogadja a változásokat

¹ 1945–1949 között működött a Magyar Közvéleménykutató Intézet. Erről lásd BÉKÉS 1971. 745–757; LÉNÁRT 2005. 146–175.

a társadalom.² A Tömegkommunikációs Intézet (TK) 1971-re készítette el *A Szovjetunióhoz való viszony: Véleményvizsgálat három város körében* című jelentést. Maguk a kutatók is beismerték, hogy ez egy tabutéma, így megpróbálták különbséget tenni az elvárt és őszinte válaszok között. A válaszok közötti ellentmondásokra rámutat a jelentés, de mély elemzésbe nem ment bele (feltehetőleg szándékosan), pedig arra képesek lettek volna. Így olyan általános megállapítások születtek, hogy a fiatal generáció (1945 után születettek) jobb véleménnyel volt a Szovjetunióról, vagy hogy a társadalom a magyar–szovjet kapcsolatokat jobbnak gondolta 1965-ben, mint 1945-ben. Az ellentmondásoknál a szimpla bemutatásnál megálltak. Itt rámutattak arra, hogy a többség szerint a politikai kapcsolatoknak nem szabad hatással lenniük a gazdasági kapcsolatokra vagy hogy a többségnek „van olyan barátja”, aki ellenzi a túl szoros szovjet kapcsolatokat. Az is kiderült azonban többek között, hogy a gazdasági kapcsolatoknak van támogatottsága, amíg azzal Magyarország jól jár.³

1970-ben adta ki a Szabad Európa Rádió a külföldön tartózkodó (emigrált, turista, családot látogató stb.) magyarok között végzett közvélemény-kutatásának eredményeit. A magyarok önképére és a kínai, amerikai, német, román, orosz képére kérdeztek még rá. Az eredmények alapján a felettebb hízelgő önkép mellett kulturális felsőbbrendűséget éreztek az oroszokkal szemben. Az oroszokkal kapcsolatban szinte csak negatív jelzők álltak (kegyetlen, uralkodó, beképzelt, fejletlen). A negatív előítéletek ellenére itt is kijött az az eredmény, hogy a fiatalabb generáció kevésbé volt rossz véleménnyel az oroszokról – inkább gondolta őket bátornak és békeszeretőnek. A román és a kínai kép azonban még az orosznál is negatívabb volt. Ez egyben többek között rávilágít a ‘nemzet’ és ‘kormányzat’ jellemzésének felcserélhetőségére, illetve a keletnyugat ellentétpar gondolkodásrendszerre.⁴

Szintén 1970-ben készítette el az MTA Szociológiai Kutató Csoport a *Szovjetunióban végeztek...* c. jelentést, amely a szovjet ösztöndíjasok tapasztalatait vizsgálta. Ez alapján itt is az mondható el, hogy az idő eltelte

² VÁSÁRHELYI 2016. 93.

³ HU OSA 420-2-2:12/2.

⁴ Hoover Institution Library & Archive. Radio Free Europe/Radio Liberty Corporate Records, Audience Research Reports (1954–2006), Box 486, Folder 6, No. 262.

és az (ösztöndíjas) rendszer megszilárdulása javította a tapasztalatokat a Szovjetunióval kapcsolatban. A volt ösztöndíjasok a legrosszabb véleményrel a Szovjetunió általános viszonyaival kapcsolatos előkészítés színvonaláról voltak. A nyelvi előkészítést szintén elégtelennek találták, még az 1964–1965-ben végzetek is. A legszínvonalasabbnak azok tartották, akik az Oleg Kosevoj Iskolában tanultak – azonban az 1954-ben megszűnt. A szovjet életkörülményeket szintén elmaradottnak tekintették. A legjelentéktlenebb nehézségnek viszont épp a jó személyes kapcsolatok kialakításának problémája bizonyult. A hazai adaptációt (gyanakvás, ellenszenv érzése, elhelyezkedés stb.) a kiutazás után viszont még nehezebbnek ítélték meg, mint a fentebb említett nehézségeket (ez az idő haladtával szintén csökkent).⁵ Ez már rávilágít arra, hogy a szovjet viszonyok és kultúra ismeretlennek számítottak. Az orosz nyelvoktatás akkori helyzetéről szintén lehet következtetni ezekből az eredményekből. A kulturális és életszínvonalbeli különbségeket azonban ellensúlyozni tudták a személyes kapcsolatok.

1973-1975-1981-1991-ben a TK a magyarok önképét vizsgálta, ehhez azonban használt nemzet- és ország-összehasonlító módszereket is.⁶ Az USA és a Szovjetunió szuperhatalma elismert volt, illetve a magyar önkép túlbecsülése itt is jelen volt. A Szovjetunió azonban a kötelezőnek gondolt említések ellenére a kultúrával és műveltséggel kapcsolatos kérdéseknél így is alulmaradt. A társadalmi osztályok, generációs különbségek, illetve a főváros-vidék különböző hozzáállása a Szovjetunióhoz szintén kivehető volt a válaszok alapján. A TK 1981-ben és 1991-ben pedig magukat a nemzeteket hasonlította össze. 1981-ben a legnépszerűbb nemzet a szovjet volt (szintén a válaszolók által kötelezőnek gondolt válaszok alapján) – ám azok belső szerkezete a legnépszerűtlenebb románéval egyezett meg. 1981-ben itt is kimutatható volt a kulturális felsőbbrendűség érzése: a szovjeteket nem tartották sem intelligensnek, sem népszerűnek. 1991-ben a rendszerváltás után nem meglepő módon az orosz nemzetnél volt a legnagyobb értékcsökkenés, de az így is előzte a román-képet.⁷

⁵ HU OSA 420-2-1:1/8.

⁶ HU OSA 420-2-2:13/6. HU OSA 420-2-2:14/6. HUNYADY 2003. 78–88.

⁷ HUNYADY 2003. 101–123.

Ebbe a kontextusba illik bele az 1977-es közvélemény-kutatás is. Ami azonban megkülönbözteti ezt a többitől, hogy ez nem ország-ra vagy a nehezen meghatározható nemzetkarakterológiára kérdezett rá, hanem az orosz-szovjet kulturális és történelmi ismeretekre. Ez a közvélemény-kutatás azért is sokatmondó, mert a kérdést megelőző hetekben zajlottak az 1917-es októberi forradalom 60. évfordulójának ünnepségei, vagyis az iskolákban, munkahelyeken és a médiában is fokozott figyelmet kapott. Elmondható, hogy a magyar fiatalságnak sok esetben nemhogy a szovjet, de még a klasszikus orosz kultúráról sem volt fogalma. A válaszok alapján az ismeretek leegyszerűsödtek az iskolában elhangzott kötelező leckékre, így például Lenin, Gorkij vagy az 1917-es októberi forradalom még ismertebb volt, de a többségnek már meggyűlt a baja, amikor a februári forradalomra vagy Hruscsov személyére kérdeztek rá. De például a válaszadók 27%-a gondolta Lev Tolsztojt, 22%-a pedig Alekszandr Puskind szovjetnek. A szovjet íróknál olyan neveket is megemlítettek, mint például Lenin, Marx, Thomas Mann, Balzac, Mikszáth Kálmán, Anyegin, Csingiz, Tolsztojevics. Ez a közvélemény-kutatás annyiban vált nyilvánossá, hogy 1979-ben az *Ifjú Kommunista* lapban Szabó Ildikó közölt részleteket belőle, mintegy figyelmeztetve azaz iskola szerepére és a propaganda felelősségére.⁸

Az 1960-as évektől a szovjet propaganda, a Szovjetunióról való ismeretek leegyszerűsödtek kötelező iskolai tananyagra, évfordulókra, kulturális és sporteseményekre, az már nem volt a mindennapi élet része. A Szovjetunióval, a szovjet néppel szemben továbbra is létezett a kulturális felsőbbrendűség érzése – annak ellenére, hogy annak kultúrájáról, történelméről a megkérdezettek nagy része nem sokat tudott. A túlnyomó negatív érzelmek mellett azonban kimutatható volt a javulás (elsősorban a fiatalabb generációnál) és bizonyos jó tulajdonságok és fejlettségi szint elismerése is. Szintén visszatérő elem volt a magyar önkép folyamatos dicsérete és túlbecsülése – a másokról kialakított sztereotípiák nem egy esetben többet árulnak el azok használóiról.

A közvélemény-kutatások segítik árnyalni az orosz képet, ám a kiengesztoltabb értékelést egyértelműen segítené, ha a korszakban

⁸ SZABÓ 1979. 38–41.

elő emberek mindennapi története is feldolgozásra kerülnének annak érdekében, hogy a társadalmi beágyazottság valóságos mértékéről dokumentálhatóbb képet kapjunk. Ezek egymás mellé helyezése és elemzése segíthet választ adni annak a látszólagos ellentmondásnak az okára, hogy az orosz-szovjet kultúra miért nem tartozott egyetlen korban sem a hatalom kegyeltjei közé.

II. Dokumentumközlés

*Ismeretek a Szovjetunióról (Tanulmány az 1977-es Omnibusz IV. kutatásából)*⁹

1. Ismeretek az 1917-es oroszországi eseményekről

Arra a kérdésünkre, hogy mi történt 1917. februárjában Oroszországban, jóval kevesebben tudtak válaszolni, mint arra, hogy mi történt 1917. novemberében.

11. tábla: Mi történt 1917 februárjában és novemberében Oroszországban?
(százalékban)

	Februári események /N=886/	Novemberi események /N=886/
Csak jó válaszmotívumok	26	61
Jó és rossz válaszmotívumok	4	4
Csak rossz válaszmotívumok	25	10
Nem tudja	45	25
Összesen	100	100

Táblázatunk szerint nemcsak a „nem tudom” válaszok aránya magasabb az első oszlopban, hanem a téves válaszok aránya is. Összességében azt mondhatjuk, hogy az interjúalanyok 70%-a nem tudja, illetve rosszul tudja, hogy mi történt 1917 februárjában Oroszországban, 35%-uk pedig nem tudja, illetve rosszul tudja, hogy mi történt 1917 novemberében.

Megjegyezzük, hogy a jó válaszmotívum kritériumát a minimálisnak feltételezett ismeretekhez igazítottuk: nem fogadtuk el a választ, ha a polgári demokratikus és a szocialista forradalmat egymással (vagy valami mással) összetévesztették, illetve, ha ezeket, mint „forradalmakat” határozták meg.

⁹ Ezt a dokumentumot egyben Szvák tanár úrnak köszönhetem. A forrásközlés csak a harmadik részt, a történelmi ismereteket mutatja be.

Azt, hogy többen voltak tisztában a novemberi eseményekkel, mint a februáriakkal, bizonyos fokig természetesnek kell tekintenünk: a két esemény jelentősége közötti különbségen túl az iskolai oktatás, a politikai képzés és a tömegkommunikációs eszközök is elsősorban a novemberi eseményekkel foglalkoznak részletesebben.

A válaszokat a legjobban az iskolai végzettség osztja meg: a legmagasabb iskolai végzettségűek közül négyszer annyian tudják helyesen, hogy mi történt 1917 februárjában, mint a legalacsonyabb iskolai végzettségűek közül.

13. tábla: Az 1917. februári és novemberi események ismertsége iskolai végzettség szerint (százalékban)

	8 általános alatt /N=47/	8 általános /N=333/	Szaktan- képző / N=192/	Középiskola /N=269/	Főiskola, egyetem / N=43/	Összesen / N=886/
Februári események						
Csak jó válasz	13	20	22	35	53	26
Jó és rossz válasz	2	2	2	4	7	3
Csak rossz válasz	13	25	33	24	23	25
Nem tudja	72	53	43	37	17	46
Összesen	100	100	100	100	100	100
Novemberi események						
Csak jó válasz	28	51	59	77	86	61
Jó és rossz válasz	6	2	5	5	2	4
Csak rossz válasz	13	16	8	6	-	10
Nem tudja	53	31	27	13	12	25
Összesen	100	100	100	100	100	100

Az átlagosnál kevésbé ismerik mindkét eseményt a 8 általánost vagy ennél kevesebbet végzetek és a szaktan-képzőt végzetek. A rossz válaszok aránya másképpen alakult a két ismeretkérdésnél: az első kérdésnél a szaktan-képzőt végzetek csoportjával bezárólag emelkedik a rossz válaszok aránya, majd csökken. A második kérdésnél az iskolai végzettség szintjének az emelkedésével fokozatosan csökken a rossz válaszok aránya. Összességében kétszer annyian rendelkeznek téves ismeretekkel a februári forradalomról (28%), mint a novemberi forradalomról (14%).

A leggyakoribb válaszmotívumok a következők voltak:

1. Mi történt 1917. februárjában?	százalékban
– polgári demokratikus forradalom	23
– a cárizmus megdöntése	11
– (Kerenszkij-) Ideiglenes Kormány	8
– kettős hatalom	4
– egyéb válaszmotívumok (jó)	1
– forradalom volt	12
– összetéveszti a nov. 7-i eseményekkel	8
– egyéb téves értelmezhetetlen válasz	8
2. Mi történt 1917. novemberében?	százalékban
– szocialista forradalom, NOSZF. stb.	52
– Lenin vezető szerepének említése	14
– a proletárdiktatúra megteremtése	12
– bolsevikok/kommunisták/munkások/ proletárok/dolgozók vezető szerepe	8
– a Téli Palota ostroma	7
– az Aurora említése	7
– az első szocialista állam létrejötte	5
– a Szmolnij említése	2
– forradalom volt	7
– egyéb téves, értelmezhetetlen válasz	7

Néhány példa a téves válaszokra:

A februári eseményekről: „véres vasárnap”, „vérvörös csütörtök”, „áprilisi tézisek”, „őszirózsás forradalom”, „a KISZ megalakulása”, a „két párt egyesült”, „ekkor történt a megállapodás, hogy kilépünk a háborúból” stb.

A novemberi eseményekről: „most volt halálának 150. évfordulója (!)”, „megdöntötték a cárt”, „kikiáltották a Tanácsköztársaságot”, „felszabadultak a Hitleréktől”, „felszabadulás” stb. „A II. világháború győzött Lenin vezetésével”.

A februári eseményekre vonatkozó téves válaszok jórészt olyan sztereotip megfogalmazásokból állnak, amelyeknek a nyelvi alakja bizonyos „naptári” utalást tartalmaz: „vasárnap”, „csütörtök”, „április”, „őszirózsás” stb. Feltűnők a nyilvánvaló formai ellentmondások egyrészt a kérdésben és a válaszban szereplő időpontok, másrészt a helyszínek között (kérdésünk ugyanis kifejezetten Oroszországra vonatkozott). A novemberi eseményekre vonatkozó téves válaszok – úgy tűnik – általában kiemelkedőbb, sorsdöntőbb eseményekre utalnak (felszabadulás, II. világháború stb.), mint az előző kérdésre adott téves válaszok, amelyek a nagy történelmi eseményekhez képest inkább epizódjellegűek.

Úgy véljük, hogy a téves ismeretek e két csoportjának eltérő nagyságrendjében a februári és a novemberi forradalmak jelentőségében lévő különbségek tükröződnek, mint egyedül integrált történelmi értékek. Az események felcserélésén alapuló téves ismeretek mindenekelőtt a következő – egymással összefüggő – dolgokat bizonyítják:

1. A tévesen válaszolók nem tudnak a történelemben, mint időfolyamatban tájékozódni, hiszen a két esemény (a kérdezett és a válaszolt) közül nem tudják, hogy melyik volt előbb, és melyik utóbb.
2. Nem tudnak a történelemben, mint térben sem tájékozódni, hiszen a két esemény (a kérdezett és válaszolt) közül nem tudják, hogy melyik volt itt (Magyarországon) és melyik ott (Oroszországban).
3. Akik tévesen tudják, hogy mi történt 1917-ben Oroszországban, azok nem rendelkeznek helyes ismeretekkel a Tanácsköztársaságról, a II. világháborúról, a felszabadulásról stb. sem – tehát azokról az eseményekről sem, amelyekre válaszaik vonatkoznak.
4. Mindezek alapján úgy véljük, hogy a téves ismeretekkel rendelkezők a történelmi ismereteket egyrészt valamiféle végső általánosításokban integrálják („forradalom, „nagyon nagy esemény” stb.), másrészt emlekezetük megőrzi bizonyos konkrét nyelvi sztereotípiákat, mint önállósult – tehát tartalmukat, sőt értelmüket veszített – formákat, ez utóbbi azonban egymással szinte teljesen felcserélhetők, esetlegesek.

Következő kérdésünkben arra kértük interjúalanyainkat, hogy mondják meg a Nagy Októberi Szocialista Forradalom néhány vezetőjének nevét. A három kérdés közül erre válaszoltak a legtöbben helyesen. A kérdezettek 76%-a csak helyesen válaszolt, 7%-uk jó és rossz neveket egyaránt mondott, 1%-uk csak rossz választ adott. A kérdésre 16% nem tudott válaszolni.

Az összes kérdezett 77%-a (a kérdésre válaszolni tudók 92%-a) Lenint említette. Az összes említések száma 1073 volt, ennek 64%-át Lenin neve jelentette, 22%-a egyéb helyes válaszokból állt, és az említések 14%-a téves volt.

A helyes válaszok a következők voltak:

	/abszolút számokban/
Lenin	683
Sztálin	96
Dzerzsinszkij	42
Trockij	40
Szverdlov	14
Csicserin	12

Tíznel kevesebben említették Molotov, Zinovjev, Kamenyev, Buharin, Lunacsarszkij, Ordzonokidze, Frunze, Kirov és Plehanov nevét.

A 155 téves említés közül a leggyakoribbak voltak:

	/abszolút számokban/
Csapajev	19
Marx	13
Engels	12
Krupszkaja	10
Kun Béla	9
Brezsnyev	8

Ezekon kívül még további 40 név között oszlottak meg a válaszok. A tévedések egyik, jól elkülöníthető csoportját azok jelentik, akik a „másik oldalon” álltak: Kolcsak, Gyenikin, Kerenszkij – a válaszolók 4%-a említett ilyen neveket.

A másik csoportot úgy jellemezhetnénk, hogy az eseményekhez időben közelálló, politikusi múltú, forradalmár, illetve katonai tevékenységet folytató személyiségek alkotják, akik egyúttal szovjetek: Hruscsov, Vorosilov, Zsukov, Malinovszkij, Gorkij stb. A válaszolók 4%-a említett ilyen típusú neveket.

A harmadik csoportot azok alkotják, akik valamilyen kapcsolatban álltak a munkásmozgalommal, illetve politikusok, de tevékenységük 1917 utánra esik és nem szovjetek: Kádár János, Gierék, Gustáv Husák, Dimitrov, Szamuely Tibor, Kun Béla, Rózsa Ferenc, Martos Flóra, Hámán Kató, Kilián György, Ságvári Endre, Korvin Ottó. Ilyen neveket találunk a válaszolók további 4%-ánál.

Végül megkülönböztethetjük a téves válaszoknak azt a csoportját, amelybe az 1917 előtt élt, klasszikusoknak számító nagy emberek, forradalmárok, egyértelműen „pozitív hősök” stb. tartoznak: Kutuzov, Marx, Engels, Petőfi, Kossuth, Ady, Bem József stb.

3. Történelmi személyiségek

Arra kértük interjúalanyainkat, mondják el: mit tudnak Leninről, Sztálinról és Hruscsovról. Azt is megkérdeztük, hogy tudomásuk szerint mikor halt meg Lenin és Sztálin.

A helyes és a téves ismeretek aránya a következőképpen alakult:

14. tábla: Helyes és téves ismeretek Leninről, Sztálinról és Hruscsovról
(százalékban)

	Lenin /N=886/	Sztálin /N=886/	Hruscsov /N=886/
Helyes válasz	63	52	37
Helyes és téves válasz	5	6	5
Téves válasz	1	6	12
Értelmezhetetlen	14	5	6
Nem tudja	17	31	42
Összesen	100	100	100

A legtöbben tehát azt tudják, hogy ki volt Lenin. Azt, hogy ki volt Hruscsov, a megkérdezetteknek már kb. csak az egyharmada tudta. Lenintől Hruscsovig nem csak a „nem tudom” válaszok aránya növekszik meg, hanem a téves válaszoké is: Leninről összesen 6% mondott téves válaszokat (is). Sztálinról 12% és Hruscsovról a kérdezettek 17%-a.

A helyes és a téves ismeretek iskolai végzettség szerinti alakulása azt mutatja, hogy az egyetemi, főiskolai végzettségűek kivételével Lenintől Sztálinon át Hruscsovig egyre csökken a helyes ismeretekkel rendelkezők aránya:

16. tábla: Ismeretek Leninről, Sztálinról és Hruscsovról az iskolai végzettség szerint (százalékban)

	8 általános alatt /N=47/	8 általános /N=333/	szakmun- kasképző /N=192/	középiskola /N=269/	főiskola, egyetem /N=43/	összesen /N=886/
Lenin						
Helyes ismeretek	51	52	64	75	77	63
Helyes és téves ismeretek	-	5	6	4	7	5
Téves ismeretek	2	2	1	-	-	1
Értelmezhetetlen	11	18	13	11	12	14
Nem tudja	36	23	16	9	5	17
Sztálin						
Helyes ismeretek	23	42	50	64	77	51
Helyes és téves ismeretek	2	5	6	9	9	6
Téves ismeretek	4	7	6	5	-	6
Értelmezhetetlen	4	7	6	3	2	5
Nem tudja	66	40	33	17	9	31
Hruscsov						
Helyes ismeretek	11	21	39	53	74	37
Helyes és téves ismeretek	2	3	4	7	9	5
Téves ismeretek	8	14	14	9	5	12
Nem tudja	77	55	39	26	12	42

Az interjúalanyok 14%-a csak Leninről tudott, 4%-uk csak Sztálinról és 2%-uk csak Hruscsovról. 32%-uk mindhárom személyiségről rendelkezett ismeretekkel, 22%-uk viszont egyikükről sem tudott semmit.

4. Az ismeretek tartalma

Nézzük meg, hogy konkrétan milyen ismeretelemeket hívtak elő kérdéseink. Azt találtuk, hogy a leggazdagabb válaszokat a Leninre vonatkozó kérdéseinkre adták a megkérdezettek.

Először a helyes ismeretelemeket ismertetjük, gyakorisági sorrendben
Ismeretelemek Leninről (százalékban)

1.	NOSZF irányítója, vezetője	59
2.	Utalás elméleti munkásságára, műveire	29
3.	Szellemi, politikai tevékenységének <u>pozitív</u> értékelése	27
4.	Nyugat-Európában élt emigrációban	19
5.	Szibériába száműzték	16
6.	Forradalmi műveket, Marxot olvasott	9
7.	Utalás családjuk forradalmár légkörére, bátyjára	7
8.	Korán megismerte a nép nyomorát	7
9.	Utalás származására	7
10.	Utalás Krupszkajára	4
11.	Utalás emberi arcára	4
12.	Utalás 1917 utáni tevékenységére (a szovjet állam kiépítése, GOELRO-terv stb.)	3
13.	Utalás az illegális mozgalommal való kapcsolatára	2

Ismeretelemek Sztálinról (százalékban)

1.	Nevéhez fűződik a személyi kultusz	35
2.	Lenin utóda volt	32
3.	A II. világháborúban a SZU katonai vezetője volt	19
4.	Érdemei a II. világháború megnyerésében	16
5.	A szocializmus építésében elkövetett <u>hibáit</u> említi	24
6.	Tevékenységének, személyiségének <u>negatív</u> értékelése	21
7.	Tevékenységének, személyiségének <u>negatív és pozitív</u> értékelése	8
8.	Tevékenységének, személyiségének <u>pozitív</u> értékelése	5
9.	Koncepciók perek, fogolytáborok említése	4
10.	A szocializmus építésében elkövetett <u>érdemeit</u> említi	3
11.	Holttestét kirakták a mauzóleumból	3

Ismeretelemek Hruscsovról (százalékban)

1.	Funkcióinak említése	36
2.	Sztálin utóda volt	28
3.	Nevéhez fűződik az enyhülési politika kezdeményezése	27
4.	Tevékenységének, személyiségének <u>pozitív</u> értékelése	16
5.	Utalás a XX. pártkongresszusra, a személyi kultusszal való szembefordulására	17
6.	Utalás a politikai életből való távozására	6

7.	Anekdotikus mozzanatok (ötösfogatot kapott ajándékba, az ENSZ-ben a cipőjével verte az asztalt, utalás a külső megjelenésére stb.)	3
8.	Tevékenységének, személyiségének <u>negatív</u> értékelése	1
9.	Tevékenységének, személyiségének <u>pozitív és negatív</u> értékelése	1

Láthatjuk, hogy életrajzi elemeket kizárólag Leninnel kapcsolatban említettek a kérdezettek. Ez megfelel a kérdezett személyiségekről való hivatalos informálás struktúrájának, amelyben életrajzi vonatkozásokat csak Leninnél találunk. (Más kérdés, hogy egyéb információkat is főként Leninnél nyerhettek interjúalanyaink intézményes keretek között).

A 16. táblából kiderül, hogy Lenintől Sztálinon át Hruscsovig általában növekedett a téves válaszok aránya, és különösen is növekedett a 8 általánost vagy ennél kevesebbet végzetek és szakmunkásképzőt végzetek között.

Összesen a megkérdezettek 6%-ánál fordultak elő téves ismeretek Leninnél, 12%-uknál Sztálinról és 16%-uknál Hruscsovról. (Ezekben belül hasonló módon növekedett az összetévesztések aránya, azoké az eseteké, amikor felismerhetően egy másik személyiség jellemzőit tulajdonítják az általunk kérdezett személyeknek). Nézzünk néhány jellegzetes téves ismeretet:

Téves ismeretek Leninnél: „Ő írta a Hitel, Világ, Stádiumot” (egyéb szellemi dolgozó), ő írta a Tőkét, jó barátságban volt Marxszal, jó barátságban volt Engelsszel, író volt, parasztfelkelő volt, földügyminiszter volt stb.

Téves ismeretek Sztálinról: „Ellenségünk volt, hatalma alá akart vonni” (szakmunkástanuló), „56 után visszavonult és jött Brezsnyev” (középiskolás), „Mártír, ő ment elől a Magyarországra való bevonuláskor, s társaival együtt lelőtték” (középiskolás), „56-os ellenforradalomban vett részt, vezetője volt” (egyéb szellemi dolgozó), „benne volt a Lenin elleni merényletben” (szakmunkás), költő volt, „először elítélték, aztán rehabilitálták” (szakmunkás), „Kormányzója volt Magyarországnak a sztálini rendszer idején” (szakmunkás), „az amerikaiaknak volt a vezetője”, „A régi Oroszország hadvezére” (szakmunkás), „terrorista ember volt”, „revizionista politikát folytatott”, „az angolok valamilyen vezetője volt”, „A németek fővezére, a végén fejbőlötték” (szakmunkás), „Nagy közgazdász volt, felállította a piaci szocializmus elvét” (egyetemi hallgató) stb.

Téves ismeretek Hruscsovról: „Cseh államfő”, „az USA miniszterelnöke” (középiskolás), „személyi kultusz alakult ki nála” (alkalmazott), „az első úrhajós”, „valami költő-féle”, „Rákosi-forma politikus (szakmunkástanuló), „marsall, a SZU által megszállt Magyarország ideiglenes kormányzója” (szakmunkástanuló), „az első csoportos úrhajózás résztvevője”, „a magyar munkásosztály párttitkára vagy első főtitkára” (szakmunkás), „kivégezték” (szakmunkás), „kolhozelnök lett belőle” (szakmunkás), „az USA elnöke a 60-as években” (szakmunkás) stb.

Megjegyezzük, hogy a válaszolók 2%-a úgy tudja, hogy Hruscsov katonai tevékenysége révén ismert (tábornok, marsall, partizán stb.), továbbá 2%-uk pedig úrhajósként ismeri. Többen úgy tudják, hogy az általunk kérdezett személyiségek angol, amerikai, német politikusok (Sztálint egyenesen Hitlerrel tévesztik össze), illetve a cári Oroszország vezetői.

Bibliográfia

Források

Farkas Ádám birtokában

SZABÓ ILDIKÓ: Ismeretek a Szovjetunióról /Tanulmány az 1977-es Omnibusz IV. kutatásából. 1978.

Hoover Institution Library & Archive at Stanford University

Radio Free Europe/Radio Liberty Corporate Records, Audience Research Reports (1954–2006).

Box 486, Folder 6, No. 262. The Hungarian Self-Image and the Hungarian Image of Americans, Russians, Germans, Rumanians, and Chinese (Munich: Radio Free Europe. Audience and Public Opinion Research Department, January 1970).

Vera and Donald Blinken Open Society Archives (HU OSA)

HU OSA 420, Collection on the Hungarian Institute for Public Opinion Research

2-1:1/8. A Szovjetunióban végeztek...

2-2:12/2. A Szovjetunióhoz való viszony: Véleményvizsgálat három város körében, 1971

2-2:13/6. Nézetek a hazafiasságról, a magyarságról és az internacionalizmusról, 1974

2-2:14/6. Nézetek a szocialista hazafiasság időszerű kérdéseiről, 1975

Szakirodalom

BÉKÉS 1971

BÉKÉS Ferenc: Adalékok a hazai intézményes közvélemény-kutatás történetéhez. *Statisztikai Szemle* 49. (1971), 7: 745–757.

HUNYADY 2003

HUNYADY, György: Stereotypes During the Decline and Fall of Communism. New York, 2003.

LÉNÁRT 2005

LÉNÁRT András: „Nevet nem szabad kérdezni!”: közvélemény-kutatás Magyarországon 1945 és 1949 között. In: A demokrácia reménye: Magyarország, 1945. Budapest, 2005. 146–175.

SZABÓ 1979

Szabó Ildikó: Téves ismeretek kialakulása az ifjúsági közvéleményben. *Ifjú Kommunista* 23. (1979), 7: 38–41.

VÁSÁRHELYI 2016

VÁSÁRHELYI Mária: Média- és közvélemény-kutatás a Kádár-korszakban. *Médiakutató* 17. (2016), 1: 93.

A Szovjetunió válsága és felbomlása az 1990 után megjelent magyarországi középiskolai történelemtankönyvekben

MEZEI BÁLINT

Absztrakt

A rendszerváltást követő három évtizedben kiadott magyarországi középiskolai történelem-tankönyvek mindegyike foglalkozott a '70-es évtized végére nyilvánvaló válságba jutott Szovjetunió fennállásának utolsó korszakával, különös figyelmet fordítva az előbbire választ kínáló reformer pártvezető, Mihail Gorbacsov „programjára”. Utóbbi ismertetését a tankönyvszerzők általában, hasonlóan a korszakot kutató történészek többségéhez, a peresztrojka és a glasznoszty hívószavakra fűzték fel. Jelen írás a legelterjedtebb tankönyvek vonatkozó fejezeteinek elemzésén keresztül azt vizsgálja, hogy léteztek-e akár árnyalatnyi különbségek az egyes szerzői narratívák között, illetve az idő előrehaladtával – egyre távolodván a gorbacsovi periódustól – változott-e a nevezett korszak tankönyvi bemutatása.

Kulcsszavak: Szovjetunió, Brezsnyev, Andropov, Csernyenko, Gorbacsov, peresztrojka, glasznoszty, „augusztusi puccs”, tankönyvek, rendszerváltás

A rendszerváltást követően majd' két évtizedig szabad, alapvetően piaci elvek mentén működő magyarországi tankönyvpiac kiváló szerzők számára adta meg annak lehetőségét, hogy küllemükben modernebb, míg tartalmukban a múlt eseményeit tabuktól mentesen bemutató, minél inkább pártatlan-elfogulatlan, tényyszerű értékelésekre építő tankönyveket alkossanak. A valóban objektív narratívák létrehozására jelentős társadalmi igény is mutatkozott, amit sok esetben a kiadott tankönyvek könyvpiaci – tehát az iskolai ellátáson-szállításokon túlmutató – sikere is alátámasztott. Különös érdeklődés kísérte – egyebek mellett – az orosz-szovjet történelem új szemléletű bemutatását, ráadásul már a '90-es években tankönyvi engedélyt kapott munkák is foglalkoztak

a Szovjetunió felbomlásával. A vonatkozó tankönyvi narratívák mindeképp érdeemesek az alaposabb, kritikai ismertetésre, de fontos tisztáznunk, hogy nem változatlan oktatáspolitikai környezetben születtek – elég csak a Nemzeti Alaptantervek körüli vitákra gondolnunk –, illetve különböző iskola- és osztálytípusok számára készítették őket. Ez eleve meg is magyaráz bizonyos tartalmi eltéréseket. A tankönyvek szerkezete is eltérő: a '90-es évtized tanári témakifejtésre építő köteteinek hosszabb, adatgazdag szerzői főszövegeit hiába keresnénk a kétezres évek derekától elterjedő, új szemléletű, forrásközpontú történelemtankönyvekben.

A budapesti Eötvös József Gimnázium szaktanárai által írott hatrészes tankönyvsorozat utolsó kötete a koszigini reformok bemutatásával nyitja a Janus-arcú Brezsnyev-kor ismertetését. A tankönyvi szöveg kitér a központilag irányított tervlembontásos rendszer piaci elemekkel való vegyítésének alapvető ellentmondásaira, mindenekelőtt a monolit egypárti politikai berendezkedés megváltoztathatatlanságának súlyos terhére is. A „szovjet »jóléti állam«”¹ – mint a szerzők megjegyzik – „hatalmas feszültségekkel küzdött”, ami gazdasági és társadalmi síkon is kiütközött. A hadiipari high tech és az innovációktól elzárt társadalmi tömegtermelés között tátongó szakadék, a '70-es évtized olajárrobbanásaiból származó jelentős, ám rosszul befektetett többletbevétel, a tőkés világ gazdaságba másodrendű félként, energiahordozók, nyersanyagok és félkész termékek exportőreként, illetve gabonaimportőrként való becsatlakozás és az akkoriban ezzel együtt járó kiszolgáltatottság, a megrekedt társadalmi mobilitás és a pártvezetést eluráló „gerontokrácia”, a munkások nevében, de a gyakorlatban nélkülük birtokolt államhatalom a '80-as évekre hathatósan erodálták a „csekély fejlődést” felmutatni képes brezsnyevi korszak szerény eredményeit. Mindezt tetézte a hivatalosan megoldottnak tekintett, a valóságban mély törésvonalak szabdalta nemzetiségi kérdés, és részben ehhez kapcsolódóan egyes vallási csoportok ébredése, főként a muzulmán többségű Közép-Ázsiában, ami a deklaráltan ateista szovjet államhatalom gyengülését és hanyatló lokális befolyását mutatta.

¹ Másodlagos idézőjeleket használok jelen tanulmányban minden olyan esetben, amikor az idézett fogalom, jelzős szerkezet vagy mondat(rész) az eredeti tankönyvi szövegben is idézőjelbe került (vö.: *szovjet »jóléti állam«*).

A Brezsnyevet követő, „mindenben változtatni akaró” Andropov szándékait a szerzők kissé túlbecsülték, vagy legalábbis nem említették azok megvalósíthatatlanságát. Legyünk igazságosak! Utóbbival Andropov – korai halála miatt – nem szembesülhetett, ám a szovjet típusú gazdasági és politikai berendezkedés demokratizálásának, illetve a piaci ösztönzők beépítésének terve messze túlmutatott az államszocialista rendszer kijavításán, hiszen következetes végrehajtása az egypárt-rendszerbe integrált tervgazdaság felszámolásával lett volna egyenlő. Hozzá kell tennünk: éppen ezt láttuk Gorbacsov példáján, még akkor is, ha a *peresztrojka* folyamata sokkal inkább tűnt ad hoc döntések lazán kapcsolódó sorának, mintsem egy mesterterv következetes realizálásának. Andropov reformjainak értékét tehát a politikai utódjának tekintett és akként is kezelt Gorbacsov, valamint az ő átalakítási kísérletének kudarca határozzák meg. Andropov történelmi igazsága az alapproblémák felismerésében rejlik, ahogy a tankönyvszerzők is írják, feltette a kérdéseket, de érdemben megválaszolni már nem tudta őket. Plasztikus példája a „pedellusi” reformoknak² az alkoholkorlátozás, amellyel a munkahelyi normák teljesítését veszélyeztető alkoholizmus ellen kíséreltek meg fellépni.

Gorbacsov a tankönyv szerint tehát „ott folytatta, ahol Andropov abbahagyta”, de „nem mondhatott le a »forradalom felülről« elvről”. S éppen ezzel – mutatnak rá igen helyesen a szerzők! – vált az állami bürokrácia, a „betonerőd” foglyává. Már ebből is kitűnik, hogy a vonatkozó fejezetben rövid, ám nagyszerű összefoglalását kapjuk a *peresztrojka* éveinek. Előkerül a munkás-önigazgatás víziója mint a *glasznoszty* melletti másik „fegyver”, amellyel a fiatal főtítkár az engedetlen apparatcsikréteg elleni harcát kívánta megvívni. De olvashatunk a tulajdon problémájának tisztázatlanságáról is – a tankönyvi értékelés szerint a *peresztrojka* fő nehézségéről (!) –,³ amely pár éven belül a reformok tényleges kerékkötőjévé vált. Sőt, megtudhatjuk azt is, hogy a Szovjetunió Népi Küldöttei névre hallgató tulajdonképpeni szuperparlamentet a párt demokratizálásának céljával hozták létre, ugyanakkor az intézmény Gorbacsov személyes

² Vö. Sz. BÍRÓ 2003. 17–18.

³ Vö. KRAUSZ 2003.

hatalmát is növelte, különösen, amikor 1990 márciusában az összféderációs kongresszus a Szovjetunió elnökévé választotta őt. Mindez azonban a *peresztrojka* erősen leszálló ágában történt, amikor a reformok hazai és külföldi megítélése már élesen elvált egymástól.⁴ S éppen erre utal a tankönyvi szöveg is:

„A változásokat a Nyugat ujjongva fogadta, a szovjet lakosság és politikai vezetés pedig eltérően értékelte az eseményeket.”⁵

Ezenfelül a szerzők finoman érzékeltetik Gorbacsov dilemmáit, ha úgy tetszik vezetői befolyásolhatóságát is. Őt a föderációt egybetartani igyekvő államelnöknek festik le, aki kereste az apparátus konzervatívabb erői és a liberálisok, illetve a tömeges sztrájkmozgalmak és a hatalmi elit érdekeinek képviselői közötti kompromisszumot. A felbomlófélben lévő Szovjetunió felett – legalábbis a már idézett szerzői főszöveg alapján – a megerősödő és „bürokratikus apparátus” fölé magasodó nemzeti mozgalmak hirdettek végső ítéletet. A valóság azonban ennél összetettebb volt, hiszen a sajátos nemzeti szeparatizmusok a tagköztársaságok nagyobbik részében épp hogy nem a *szojuzból* való kiválás irányába mutattak.⁶

A Műszaki Könyvkiadó gondozásában megjelent, szintén hatrészes tankönyvsorozat záró kötetében a „Keleti tömb utolsó évtizedei (1968–1999)” c. fejezeten belül „A birodalom alkonya” alfejezet tárgyalja a Szovjetunió felbomlását. A tankönyvi gondolatmenet szerint a „szokásos vezérkultusz” körbelengte brezsnyevi pangás („konzervatív stagnálás”) a „sztálini tisztogatások és a hruscsovi ötletrohamok” után nyugalomra vágyó apparátus igényeit szolgálta ki. A megtorlásokkal szembenéző, a rendszer ellen nyíltan fellépő ellenzékeiket – például Szolzsenyicint vagy Szaharovot – „már nem lőtték föbe, mint Sztálin alatt tették volna”,⁷ ugyanakkor „elbocsátásra, zaklatásra, lágerre, börtönre, elmeógyógyintézeti kezelésre – vagy külföldön is ismert személyiségek esetében – száműzésre” számíthattak, amennyiben a rendszer demokráciadeficitjét firtatták. Némileg az az olvasó benyomása, mintha

⁴ Vö. ZINOVJEV 1990. 121–125, 134–140.

⁵ HERBER et alii 1997. 338.

⁶ HERBER et alii 1997. 337–338.

⁷ REPÁRSZKY–DUPCSIK–UJVÁRI 2001. 256.

a disszidens hangok kétségkívül vállalhatatlan elnyomásán, a burjánzó hiánygazdaságon (melynek hívószavai: a „szervezetlenség”, a „pazarlás”, a „selejt”, az „alacsony munkamorál” és a „korrupció”), és azonfelül az elszabadult alkoholizmuson kívül a brezsnyevi közel húsz esztendőben semmi más nem történt volna. Nem esik szó Kosziginről, az általa kezdeményezett, a fogyasztás növekedését célzó reformokról, viszont üdítő módon írnak az importhelyettesítő iparosítási kísérletekről nemcsak a Szovjetunió, hanem a teljes KGST vonatkozásában.⁸ Andropovra és Csernyenkóra mindössze egy bővített mondat jut, igaz, előbbivel a fejezethez kapcsolódó, Kolontári Attila által is méltatott⁹ műhelyleckében („A Gorbacsov-jelenség”) kétségkívül részletesebben foglalkoznak, hangsúlyozva az egykori KGB-elnök személyes befolyását „földije” kiválasztásában. A gorbacsovi *peresztrojka*ról és *glasznoszty*ról szólva pedig találóan állapítják meg: az új főtitkárnak és munkatársainak „fogalma sem volt arról, hogyan is lehetne ezeket az értékeket átfordítani az intézmények valóságába”.¹⁰ Az említett műhelylecke keretében a tétova reformer, az „új stílusú szovjet vezető” Mihail Szergejevicsről adott jellemzés – még a 2020-as évek elején is – igen helytállónak, hovatovább frappánsnak tűnik:

„Gorbacsov egy megreformált, liberalizált, de a kommunista párt által irányított Szovjetuniót akart, egy baráti, de némileg szabadabb Kelet-Európával. Nem mérte azonban fel, milyen erejű szellemet ereszt ki a palackból, s nem is tudott mit kezdeni ezekkel az erőkkal. [Egy bekezdéssel lejjebb pedig:] Zseniális kommunikátor volt, az első kommunista vezér, aki tudott bánni a modern médiával.”¹¹

Mindemellett a Repárszky Ildikó és Dupcsik Csaba jegyezte, igen alapos fejezet egyik nagyszerű érdeme, hogy a téma hagyományosnak nevezhető tantárgy-terminológiai elemei – a *peresztrojka* és a *glasznoszty* – mellett szerepelteti az *uszakorenijje* fogalmát is, mint a reform harmadik fontos pillérét. A szerzők továbbá utalnak a *peresztrojka* tartalmi definiálatlanságára is, idézve magát Gorbacsovot, aki a megújulási-megújí-

⁸ REPÁRSZKY–DUPCSIK–UJVÁRI 2001. 277.

⁹ KOLONTÁRI 2019. 72.

¹⁰ REPÁRSZKY–DUPCSIK–UJVÁRI 2001. 256

¹¹ REPÁRSZKY–DUPCSIK–UJVÁRI 2001. 262.

tási folyamat harmadik évében még mindig a koncepció kidolgozásáról beszélt. Néhány oldallal később pedig az erjedés „legérdekesebb fejleménye”, az orosz függetlenedés kérdése kerül elő, amellyel egyes orosz értelmiségiek az »elnemzetietlenedés« csapdáját kívánták elkerülni.

A rendkívüli állapotot és vele együtt a puccsistákat elítélő Borisz Jelcin a parlament épülete előtt, tankokra felmászva olvasta fel nyilatkozatát. Harcra nem került sor, a puccs összeomlott; 1991-ben már nem ismétlődhetett meg az 1962-es novocserkasszki tragédia – szögezi le a szerzőpáros. A teljesség igénye mindazonáltal a Jelcin-kép árnyalására sarkall bennünket: ne felejtjük el, hogy a teátrális gesztusokat egyáltalán nem megvető Borisz Nyikolajevics 1993 őszén lelkiismeret-furdalás nélkül, adott hatalmi érdekei mentén lövette szét a moszkvai *Bjelij Dom* épületét, és az 1996-os elnökválasztás sem volt mentes az anomáliáktól.

Visszatérve az augusztusi három napra, a nyolcak kudarcában hangsúlyos elem, hogy „a modern információs technikákkal szemben tehetetlenek voltak.” Ők – véli Repárszky és Dupcsik – „...számolhattak azzal, ha erőszakot alkalmaznak, azt órákon belül az egész világ látja az esti híradókban”.¹² Jelcin a puccs bukása után betiltotta az SZKP-t, és átvette az Oroszország területén állomásozó összes szovjet katonai alakulat feletti irányítást. Az augusztus 18. után történtek lassan rávezették Gorbacsovot egykori hatalma elvesztésére, noha ezt még a december 8-án sugárzott televíziós interjújában sem ismerte el. Jelcin viszont épp ezen a napon írta alá a Szovjetunió felbomlasztásáról szóló megállapodást az ukrán és a belarusz elnökkel (Kravcsukkal és Suskevicszel), amelyet a FÁK létrehozása követett. (A dolog szépséghibája, hogy ezen aktushoz a három államfő semmilyen rendkívüli felhatalmazással nem rendelkezett.)¹³

A Reáltanoda Alapítvány gondozásában megjelent tankönyvhöz hasonlóan e kötet is releváns információkat közöl a tulajdoni viszonyok kérdéséről, amelyre a „felemás reformok” nem adtak megnyugtató választ. E helyett – olvashatjuk – a szövetkezetinek álcázott magántulajdon aránya nőtt, ami nem változtatta meg lényegesen a gazdaság szerkezetét.¹⁴ Értékelésük alapján a legnagyobb hatást a cenzúra zsilipjét felhúzó

¹² REPÁRSZKY–DUPCSIK–UJVÁRI 2001. 258.

¹³ GRÚBER 2010. 84.

¹⁴ REPÁRSZKY–DUPCSIK–UJVÁRI 2001. 256.

glasznoszty váltotta ki, amelynek nyomán „a szovjet lakosságra zuhogni kezdtek a kommunista korszak addig eltitkolt szörnyűségeinek részletei”. A szovjet rendszer megállíthatatlan erjedése kapcsán idézik a híres, 2020-ban elhunyt orosz disszident, Jurij Orlovot, aki 1991-ben ekképp fogalmazott:

»...a Lenin által megtervezett rendszer olyan, hogy ha egy téglát kihúznak belőle, akkor az egész darabokra hullik.«

A fentiekhez annyit mindenképp hozzá kell tennünk, hogy a szovjet politikai rendszer megbontott struktúrájának stabilizálása csakugyan lehetetlen vállalkozásnak bizonyult – ebben Orlovnak kétségtől igaza volt –, ám az államszocializmus alapjait nem Lenin, hanem Sztálin fektette le, Gorbacsov pedig az állampárti bürokrácia elleni küzdelmében épp a lenini tanokhoz kívánt visszatérni. A tankönyv „bűnök és hibák” sorozatának nevezi a szovjetunióbeli szocializmus hét évtizedét, és kiemeli, hogy a kiábrándult tömegek egyre kevésbé hittek a párt és a rendszer önkorrekciós képességében. Eközben a szovjet vezetés megkezdte visszavonulását „birodalmi »hadállásaiból«, kihátrált Afganisztánból, drasztikusan csökkentette a harmadik világbeli szövetségeseinek juttatott segélyeket és „a kelet-európai szocialista tábor összeomlása után” feladta Közép-Kelet-Európát is.¹⁵

Repárszky és Dupcsik is kitérnek az 1989-es képviselőválasztásokra, amely – és ez új információ más tankönyvekhez képest – immár többes jelölésű volt, a hivatalos kommunista jelöltek egy jelentős része be sem került be a törvényhozásba.

Salamon Konrád szerint a Szovjetunió 1975-ben a helsinki záróokmány aláírásával „rendezte az európai térség ügyeit”, ennél fogva teljes figyelmét a harmadik világ felé fordíthatta. Ezzel azonban kiváltotta az amerikaiak haragját, és a reagani politika sarokkövének tekinthető, az USA sebezhetetlenségét szavatolni hivatott úrpajzs – a tankönyvi főszöveg alapján – a ’80-as évtized közepén „készzen állt a gyakorlati megvalósításra”, miközben az amerikaiak pörgette fegyverkezési hajsza gazdaságilag teljesen kimerítette a nemzetközi diplomáciában egyre többször a „vádoltak padjára” kerülő Szovjetuniót:

¹⁵ REPÁRSZKY–DUPCSIK–UJVÁRI 2001. 257.

„A fegyverekre támaszkodó világalpolmi törekvésekbe ölt rubel-milliárdok hiányát a szovjet üzletek tátongó üressége mutatta. [...] Etiópiában – ahol felállították Afrika első, s valószínűen utolsó Lenin-szobrát – éhínség tombolt, Afganisztán megszállása pedig egyre hatalmasabb összegeket emésztett fel.”¹⁶

Az antagonisztikus ideológiák vetélkedéseként is felfogható hidegháborús fegyverkezési hajszátálalásakor azonban kevésbé tekinthető tárgyszerűnek a tankönyvi fekete-fehér séma (a jó USA és a gonosz Szovjetunió párviadala az emberiség jövőjéért), hiszen a valóságban két agresszíven terjeszkedő, reálérdekei függvényében független országokat megszálló és akár terroristákat is támogató szuperhatalomról beszélünk.¹⁷ Hasonló, bizonyos fokig sematikus megközelítéssel találkozunk Rubovszky Péter (Salamon Konrád és Kovács Gábor lektorálta) magtankönyvében is.¹⁸

Az elaggott szovjet vezetés, írja Salamon, „elszámította magát”, majd a Brezsnyev halálát követő „hároméves utódlási küzdelem” – Andropov és a „tehetetlen öregember” Csernyenko halálát követően – hatalomba emelte a „fiatalabb és tetterős” Gorbacsovot.¹⁹ Az új főtitkár egy megreformált Szovjetuniót kívánt átvezetni a 21. századba, a belső reformokhoz való forrásokat pedig elsődlegesen a fegyverkezési verseny visszafogásával tervezte előteremteni. Ennek okán kereste az együttműködés lehetőségét a nyugati hatalmakkal, mindenekelőtt Washingtonnal, ehhez azonban engedményeket kellett tennie. A szovjetek korábbi ellenséges magatartása a kényszer hatására fokozatosan „együttműködési készséggé” enyhült. Ennek értelmében Gorbacsov lemondott a „túlterjeszkedett birodalom távoli »tartományairól«”, ám – legalábbis a leszerelési tárgyalások kezdetén –, ragaszkodott a „Varsói Szerződésben testet öltő eurázsiai birodalom” megtartásához. Szavahihetőségét mégis kikezdte az „elavult technológiával épült” csernobili atomerőműben történt katasztrófa, miután a szovjet vezetés előbb megpróbálta eltitkolni a baleset tényét, majd igyekezett relativizálni annak súlyosságát.

¹⁶ SALAMON 2001. 273.

¹⁷ UJLAKY 2005. 13.

¹⁸ RUBOVSZKY 2002. 58–63.

¹⁹ SALAMON 2001. 258–262.

Salamon érveléséből kiindulva a START-I megállapodást aláíró Egyesült Államokat és szövetségeseit meglepték az 1989–91 között lezajlott kelet-közép-európai „forradalmi változások”. (Utóbbi helyett talán célszerűbb lett volna az államszocializmus rapid összeomlását, a fennálló állampárti rendszerek radikális megváltoztatását írni.) S bár a nyugati hatalmak a folyamat legelején a nemzetközi egyensúly fenntartására törekedtek, összességében mégis „örömmel szemlélték a moszkvai birodalom széthullását”. A szerző az augusztusi puccs megghiúsulásával összefüggésben a moszkvai tömegek ellenállását és Jelcin „bátor személyes” fellépését emeli ki.²⁰

Salamonnal közel megegyező módon, ám leegyszerűsítve mutatja be a Brezsnyevtől Gorbacsovon át Jelcinig elvezető periódust ifj. Lator László, aki az SZKP utolsó főtitkárát a »reformcárok«-hoz hasonlítja.²¹ Ruboszky pedig „művelt, fiatal”, „a szabad világ szemében is határozottan »szalonképes«” politikusnak nevezi őt, és ír a »Gorbi-kultusz«-ról, a saját hazájában népszerűtlen állampárti vezetőért való észak-amerikai és nyugat-európai „rajongás”-ról.²²

A sokak által a Salamon Konrád jegyezte tankönyv szakmai ellenpontjának tekintett,²³ és *de facto* riválisaként pozicionált, a Magyar Lajos Alapítvány által felkért, neves történészekből, egyetemi oktatókból álló munkaközösség 1994-ben kiadott, interdiszciplináris megközelítésű tankönyvének ötödik, átdolgozott kiadásában „A szovjet birodalom összeomlása” címet viselő fejezet a brezsnyevi pangás éveitől a gorbacsovi kísérlet kudarcáig tárgyalja a Szovjetunió és a szocialista tömb fennállásának utolsó életszakaszát. A nagyobb geopolitikai összefüggések bemutatására, alaposabb elemzésekre törekedő szerzők megállapítása szerint a szovjet reformok az 1968-as csehszlovákiai intervencióval akadtak meg végleg, a „hatalmi tömbökön kívül álló” Afganisztánba való bevonulás pedig „súlyos károkat okozott a Szovjetunió nemzetközi tekintélyének”. Ekkor a szocialista világhatalom vezetése már évek óta „béna volt”, mely állapot az „idős” Andropov és Csernyenko rövid főtitkársága idején is

²⁰ SALAMON 2001. 273–276.

²¹ IFJ. LATOR 2005. 170–178.

²² RUBOVSKY 2002. 63.

²³ VÖ. KRONSTEIN 1994.

fennállt. A „világgazdasági kihívás” viszont éppen ebben az időszakban érte Moszkvát, és a katonai erőfölényért, illetve a harmadik világ feletti befolyásért folytatott verseny hatalmas terheket rótt az amerikaihoz képest feleakkora szovjet gazdaságra. Gorbacsov – olvashatjuk a tankönyvben – felmérte, hogy a reformok megindításához csökkenteni kell hazája „nyomasztó nemzetközi terheit”, ezért számolt a kelet-európai befolyási övezet elengedésével, valamint utóbbival összefüggésben deklarálta a Brezsnyev-doktrína feladását és a régióban jelen lévő szovjet fegyveres erők kivonását, amivel „erkölcsi támogatást nyújtott a több ország uralkodó kommunista pártjában már érlelődő reformmozgalmaknak”.

A tankönyv esztendőre pontosan szerepelteti a *glasznoszty* (1986) és a *peresztrojka* (1987) meghirdetését, és egyedüliként ír a kelet-európai „szovjet övezet” dezintegrációs folyamatairól, amelyekkel a '60-as évektől egyre erőteljesebb nyugat-európai gazdasági-politikai integráció, a Közös Piac sikerét állítja szembe. Kiemelendő, hogy az elemzett tankönyvek közül kizárólag e kötet szerzői minősítették *legalább* „tisztázatlan”-nak az augusztusi puccskísérlet részleteit, finoman árnyalva a Gorbacsov áldozatiságára, Jelcin hősiességére és a puccsista nyolcak (a GKCSZ) álnokságára építő kissé egysíkú narratívákat.

A budapesti Alternatív Közgazdasági Gimnázium (AKG) tanárainak a kétezres évek derekán kiadott kiváló kötetében – egyedüliként a vizsgált tankönyvek közül – mindvégig államszocializmus(ok)ról, illetve szocialista (világ)rendszerről olvashatunk. A következetesen precíz fogalomhasználat különösen üdítően hat a gorbacsovi reformok tárgyalásakor, és ez már a fejezet címadásában („A rendszerváltások”) is visszaköszön. A vonatkozó részeket jegyző Dr. Hantos István értelmezésében a „változás lehetősége” az elődeihez képest „fiatal, dinamikus” Gorbacsov főtípkárrá választásával kezdődött. A *reáltanodás* tankönyvhöz fogható szakmai éleslátással megrajzolt, objektív képet kapunk a reformokat fékező, a kezdődő nehézségek (munkanélküliség, infláció, áruhiány stb.) szította lakossági elégedetlenséget taktikusan kihasználó, öncélú pártapparátusról és bürokráciáról. A külpolitikai síkján pedig – Hantost idézve – Gorbacsov „elvetette a nemzetközi osztályharc elavult doktrínáját”, és ezzel szinkronban „új alapokra helyezte a csatlós országokkal való kapcsolatait”. Ugyanakkor vitatható azon szerzői megállapítás, miszerint 1990-re a Szovjetunió „egybetarthatatlanná vált”;

valamint hiányzik (legalább) az 1991. márciusi népszavazás tényének rögzítése az augusztusi puccs említése előtt. Utóbbit – a tankönyvi főszöveg alapján – Jelcin mint az „Oroszországi Föderáció vezetője” akadályozta meg. A Szovjetunió – és ezt csak megerősíthetjük – ekkor már valóban „menthetetlen” volt.

Hantos egyedüli szerzőként ír részletesebben a szovjet rendszerváltás súlyos ellentmondásairól, egyebek mellett a „szabályozatlan privatizáció következtében” a pártelit befolyásos csoportjai által magánosított maszszív állami vagyonelemekről és a '90-es éveket eluraló, korrupt, szervezett bűnözéssel mélyen átítatott „vadkapitalizmus”-ról. Sőt, kitér arra is, hogy az új orosz berendezkedést „hatalmas kölcsönökkel” segítő Nyugat szemet hunyt Jelcin antidemokratikus fordulata,²⁴ a „törvényesen megválasztott orosz parlament” erőszakos feloszlata fölött²⁵ (is).

A Száray Miklós és Kaposi József által írott tankönyv a Szovjetunió válságát és a „szocialista rendszerek” Nyugathoz mért gyors ütemű lemaradását a '70-es évekbeli olajárrobbanások következményeire vezeti vissza. A megváltozott környezethez – a jóval magasabb energiaköltségekhez – gyorsabban alkalmazkodó piacgazdaságok, rövid visszaesést követően, ekkor szilárdították meg vezető helyüket a világkereskedelemben, műszaki-technológiai fejlesztéseik pedig egyenesen vezettek a „szocialista tábor” ipari termékeinek leértékelődéséhez, a cserearányok drasztikus romlásához. Ráadásul a Szovjetunió és „csatlós országai” a korábbi évtizedek részleges elszigeteltségét követően egyre több szálon kapcsolódtak a globális gazdasághoz, amelyet jól mutatott kemény devizában jegyzett fokozódó eladósodásuk. Mindez együttesen a '80-as évtizedre gazdasági, majd politikai összeomláshoz vezetett, először Lengyelországban, ahol a „kommunista diktatúrát” többé már nem lehetett konszolidálni.²⁶

Az amerikai »csillagháborús terv« jelentőségét pedig a szerzők némileg túlértékelik, hiszen az nem fenyeget(het)ett a két tömb közti katonai egyensúly felbomlásával. Tagadhatatlan persze, hogy a folyamatosan magas hadiipari kiadások (a „mértéktelen fegyverkezés”), a több konti-

²⁴ Vö. MOSES 1996.

²⁵ HANTOS–BÍRÓ 2005. 327–329.

²⁶ SZÁRAY–KAPOSI 2013. 167.

nensen való egyidejű katonai és politikai jelenlét csak mélyítette a szovjet gazdaság akut válságát, ugyanakkor interkontinentális rakétái, atom-arszenálja és a hagyományos fegyverzetben meglévő szembeötlő túlsúlya katonai síkon legyőzhetetlenné tette Moszkvát.²⁷ S a Szovjetunió összeomlása sem egy katonai vereség következménye lett; a szovjet grande armée pedig nem lépett fel a föderáció védelmében.

A hidegháború végét és a kelet-európai rendszerváltásokat feldolgozó leckében („A kétpólusú világ összeomlása”) a Brezsnyev halála utáni „hatalmi harcokból” győztesen kikerülő Gorbacsov belső reformjairól kapunk információkat. (Andropov és Csernyenko még említés szintjén sem kerülnek elő.) Az átalakítás moszkvai politikája – mint olvashatjuk – nem hagyta érintetlenül a „kelet-közép-európai szocialista rendszer”-eket: „oldódott a szorítás”, amely annak idején „bekényszerítette őket a szovjet blokkba”.²⁸ A „szocialista tömb” felbomlását elfogadó Gorbacsov, aki „a számára egyre kedvezőtlenebb folyamatokkal nem szegült szembe” – írja Száray és Kaposi – végül beleegyezését adta Németország újraegyesítésébe (is). Lényegében ezzel teljesedett be a szatellitállamok, „Kelet-Közép-Európa felszabadulása”,²⁹ de a baltikumi önállósodási törekvésekkel (és – tegyük hozzá – a föderáció szétesésével...) szemben Moszkva már fegyveresen lépett fel. A patthelyzetet végül – „akaratuk ellenére” – a puccsisták oldották meg, vereségük pedig egyebek mellett a balti államok függetlenségének elismeréséhez vezetett. A lecke végén a szerzők röviden kitérnek az „orosz befolyás fenntartása érdekében” létrehozott FÁK-ra, illetve az oroszországi gazdasági rendszerváltás teremtette vagyoni egyenlőtlenségekre.³⁰

A Száray–Kaposi-tankönyvre rimelő narratívát kínál a legújabb („újgenerációs”) 12. évfolyamos történelemtankönyv is. Ebben teret kap az 1991. márciusi népszavazás eredeti céljának rögzítése (közös ál-

²⁷ Vö. KOTKIN 2001. 3–4.

²⁸ Fontos kiemelni, hogy a szerzők itt nem a korábbi leckékben bevezetett „Köztes-Európa” terminust használják.

²⁹ A térség 20. századi történelmét bemutatva csak az 1989/90-es események kapcsán kerül elő a „felszabadulás” kifejezés.

³⁰ SZÁRAY–KAPOSÍ 2013. 173. (Szinte ugyanez az érvelés szerepel a tankönyv átdolgozott, 2016-ban megjelent változatában is, ugyanakkor Kelet-Közép-Európa helyett végig Köztes-Európáról olvashatunk. Vö. BORONKAI et alii 2016. 93–98.)

lamfő, honvédelem és külpolitika), ugyanakkor a szerzők – valamelyest zavaró módon – néhány oldallal előbb még „szocialista országok”-ról és „kommunista rendszer”-ről írnak,³¹ ami *ab ovo* ellentmondást szül. Bizonyos terminológiai átrendeződésre utal a vonatkozó fejezet címe is – „Rendszerváltoztatások és átalakulás Kelet-Közép-Európában”.³²

Az elemzett tankönyvi narratívák alapján kijelenthető, hogy Gorbacsov személyét, a peresztrojka folyamatát, majd a Szovjetunió felbomlását a magyarországi tankönyvszerzők, ha nem is egyformán, de meglehetősen hasonlósággal mutatják be. Tapintható különbséget „csak” a szovjet rendszer ábrázolása és a kapcsolódó fogalomhasználat rejt; a szerzők szakmai álláspontja leginkább utóbbiban tükröződik. Mindössze két kritikai megjegyzést tennénk.

A nemzetközi szakirodalomban többnyire pangásként azonosított brezsnyevi bő másfél évtized a maga technikai-műszaki vívmányai-val, a szociális infrastruktúrát javító beruházásaival, a szovjet történelem kontextusában jólétinek és kiváltképp kiszámíthatónak nevezhető mindennapjaival még ma is sokszor relatív „aranykorként” tűnik fel a halványuló posztszovjet emlékezetben – természetesen nem mindenhol! –, amelyet a modern historiográfia szerencsére rögzít. Példaként említhetjük a Susanne Schattenberg, a Brémai Egyetem professzorának friss nagymonográfiáját.³³ Ez a mozzanat, a relatív jólét kérdése és a különböző európai államszocialista rendszerek eltérő megítélései azonban rendszerint kívül maradtak a magyarországi tankönyvek látóterén.

A lokális elitek függetlenedési szándéka leginkább a Baltikumban, illetve részben a Kaukázusban és Moldovában tükrözte a tömegek tényleges akaratát. Stephen Kotkin találóan állapította meg, hogy a *szojuz* egyébiránt „nem elkerülhetetlen” felbomlása „formailag nemzeti, tartalmilag opportunistá” folyamat volt.³⁴ Jól mutatta ezt az 1991. márciusi, Gorbacsov kezdeményezte, demokratikus lebonyolítású népszavazás, amely a három szláv tagköztársaság és Közép-Ázsia tekintetében markáns föderációpárti többséget eredményezett. Persze ekkor

³¹ BORHEGYI–BÓDY–KOJANITZ 2018. 116–118.

³² BORHEGYI–BÓDY–KOJANITZ 2018. 120.

³³ VÖ. SCHATTENBERG 2021.

³⁴ KOTKIN 2001. 105–106.

nem az államszocialista rendszerről, sem pedig a gazdasági-társadalmi reformokról szavaztak, „mindössze” a Szovjetunió mint államalakulat fennmaradásáról nyilvánítottak véleményt. Igaz, ezt elsöpörte az operettpuccs, vagy maga a történelem. Egy azonban biztosnak tűnik: a kérdés eldöntéséhez a 2022. augusztus 30-án elhunyt Gorbacsovtól nem kaptunk érdemi segítséget.³⁵

Bibliográfia

Források

HERBER et alii 1997	HERBER Attila – MARTOS Ida – MOSS László – TISZA László: Történelem 6 (1914-től 1990-ig). Budapest, 1997.
REPÁRSZKY–DUPCSIK–
UJVÁRI 2001	REPÁRSZKY Ildikó – DUPCSIK Csaba – UJVÁRI Pál: A befejezetlen múlt 6. A globális világ felé (1930–). Budapest, 2001.
SALAMON 2001	SALAMON Konrád: Történelem IV. – A középiskolák számára. Budapest, 2001.
BENKES et alii 2002	BENKES Mihály – BORSÁNYI György – KENDE János – KRAUSZ Tamás – RAVASZ István – RIPP Zoltán – ROZSNYÓI Ágnes – SIPOS Péter – STANDEISZKY Éva – SZARKA László – SZÉKELY Gábor: Történelem IV. Budapest, 2002.
RUBOVSKY 2002	RUBOVSKY Péter: Történelem IV. (2. kötet) Vázlatok a XX. század történetéről. Budapest, 2002.
HANTOS–BÍRÓ 2005	HANTOS István – BÍRÓ Gábor: Történelem IV. (Ember és társadalom) Korunk története – XX. század. Budapest, 2005.
IFJ. LATOR 2005	IFJ. LATOR László: Történelem IV. A középiskolák 12. évfolyama és a felnőttoktatás számára. Budapest, 2005.
SZÁRAY–KAPOSI 2013	SZÁRAY Miklós – KAPOSI József: Történelem IV. – Középiskolák, 12. évfolyam. Budapest, 2013.
BORONKAI et alii 2016	BORONKAI Szabolcs – KAPOSI József – KATONA András – SZÁRAY Miklós: Történelem 12 – A középiskolák számára. Budapest, 2016.
BORHEGYI–BÓDY–
KOJANITZ 2018	BORHEGYI Péter – BÓDY Zsombor – KOJANITZ László: Történelem 12. Eger, 2018.

³⁵ Vö. GORBACSOV 2013. 394–397.

Szakirodalom

- ZINOVJEV 1990 ZINOVJEV, Alexander: Katasztrófica. Budapest, 1990.
- KRONSTEIN 1994 KRONSTEIN Gábor: Miből tanítsuk a XX. század történelmét? *Köznevelés* 32. (1994), 14.
- MOSES 1996 MOSES, Jonathon W.: Borisz Jelcin brumaire tizennyolcadikája. *Eszmélet* 29. (1996), 165–181.
- KOTKIN 2001 KOTKIN, Stephen: Armageddon Averted. The Soviet Collapse 1970–2000. Oxford–New York, 2001.
- KRAUSZ 2003 KRAUSZ Tamás: A peresztrojka és a tulajdonváltás. Politikai koncepciók és történelmi valóság. In: Peresztrojka és tulajdonáthelyezés. Szerk. Krausz Tamás, Sz. Bíró Zoltán. (Ruszsztikai Könyvek XII.) Budapest, 2003. 52–102.
- Sz. BÍRÓ 2003 Sz. BÍRÓ Zoltán: Politikátörténeti vázlat a késői Szovjetunióról. In: Peresztrojka és tulajdonáthelyezés. Szerk. Krausz Tamás, Sz. Bíró Zoltán. (Ruszsztikai Könyvek XII.) Budapest, 2003. 11–51.
- GRÚBER 2010 GRÚBER Mihály: A szovjet-országi rendszerváltás fordulópontjai. In: Rendszerváltás és történelem. Szerk. Krausz Tamás, Mitrovits Miklós, Zahorán Csaba. (Kelet-európai tanulmányok 6.) Budapest, 2010.
- GORBACSOV 2013 GORBACSOV, Mihail: Szemtől szemben önmagammal. Visszaemlékezések és töprengések. Budapest, 2013.
- KOLONTÁRI 2019 KOLONTÁRI Attila: Oroszország és a Szovjetunió 1945 utáni történelme az ezredforduló utáni magyar középiskolai történelem-tankönyvekben. *Könyv és Nevelés* 1. (2019), 51–75.
- SCHATTENBERG 2021 SCHATTENBERG, Susanne: Brezhnev: The Making of a Statesman. London, 2021.
- UJLAKY 2005 Ujlaky István: A 20. század a magyar történelem tankönyvekben. *Iskolakultúra* 1. (2005), 3–20.

Megjegyzések a mai ruszo- és szovjetofóbia természetéről¹

KRAUSZ TAMÁS

Absztrakt

A történelmi fejlődés folyamán a ruszofóbia sokféle változáson ment át és különféle ideológiai alakzatokban jelent meg a korai brit hagyománytól a náciizmuson át a „demokratikus” ruszofóbia mai formaváltozatáig. A ruszofóbia kiinduló helye és „fejlődési” jellemzői szorosan kapcsolódnak a világrendszer nyugati centrumához. Kelet-Európa mint történelmi régió a ruszofóbia jelenségének gazdag tárházával rendelkezik, az egyes nemzetek felismerhető sajátosságokat kölcsönöznek a jelenségnek, amelyek érdemesek a tanulmányozásra, mert a politikai harcoktól az emlékezetpolitikáig igen különböző területeken bukkannak fel.

Mindezeket a formaváltozatokat – történelmileg változó módon és eszközökkel – egy közös motívum kapcsolja össze: a geopolitikai verseny és az államok versengése a világrendszer hierarchikus struktúrájában. Mindez különösen abban a küzdelemben mutatkozik meg, amelyet a nagyhatalmak és szövetségeseik folytatnak a piacok, a kereskedelmi utak, az energia- és nyersanyagforrások, valamint az érdekszférák ellenőrzéséért, végső soron a tőke felhalmozási struktúráiért. A ruszofóbia valójában a „kollektív Nyugat” geopolitikai expanziójának egyfajta ideológiai igazolása, ami a demokrácia zászlaja alatt ösztönzésül szolgálhat a vad, autoriter etnonacionalizmus és/vagy egyfajta pronácizmus ukrainai–kelet-európai reneszánszához, amely egyidejűleg erősítheti a nemzeti kohéziót a régió kis és nagyobb államaiban, mindenekelőtt természetesen Oroszországgal szemben.

Kulcsszavak: ruszofóbia, szovjetofóbia, geopolitika, kelet-európai emlékezetpolitika, Oroszország, Ukrajna

¹ Ez az írás a Szvák Gyula által szervezett ruszisztikai konferencián (2021. szeptember 30. – október 1.) elhangzott előadás szerkesztett, magyar nyelvű változata, amely szöveg a 2022. február 24. óta zajló orosz–ukrán háború előtt született.

Mi is az a ruszofóbia?

Ha a ruszofóbia jelenségét a mai – történelmileg meghatározott – események kontextusába szeretnénk beilleszteni, akkor a rendszerváltás idejét kétségtelenül vízválasztóként kell értékelni (1989–91), hiszen ezekben az években a ruszofóbia jelensége merőben új színezetet kapott. A Szovjetunió, majd a kétpólusú világrend felbomlása után Oroszország helye a világban radikálisan megváltozott mind közvetlen szomszédai, mind a nemzetközi politikai szcéna szereplői felől nézve. A globalizáció eredményeképpen az egész kelet-európai régióban restaurált kapitalizmus neoliberais világában az új évszázad kihívásaira adott válaszok az új idők, az etnonacionalizmus szellemében fogalmazódtak meg.²

A ruszofóbia újbóli szárba szökkenése ennek a szellemnek volt az egyik furcsa megnyilvánulása, elszabadulása. A mai ruszofóbiának természetesen megvannak a maga történelmi előzményei.³ Már a megjelenésekor a történelem valós erői, a nagyhatalmak geostratégiai, geopolitikai érdekütközései formálták meg, vagyis a gazdasági és politikai konku-renciaharc egyik kikristályosodása, amely harc a helyi fejlődés sokrétű és sokfajta alakzatain keresztül hatott. Másrészről, az elmúlt 30 évben gyökeret vert Kelet-Európában és a Szovjetunió utódállamaiban a ma ismert ruszofóbia, Oroszország demonizálása, a gonosz birodalmaként való aposztrofálása. Oroszország az új hatalmi-politikai szövetség szellemi reprezentációja lett, azé a szövetségé, amely Oroszországot korábban is, most is a nemzetek felvirágozásának és békés egymás mellett élésének fő akadályaként láttatja, a legfőbb kerékkötőjének, és azt várják tőle is, hogy „csatlakozzon a Nyugathoz” és „érjék utol” azt.

A fordulópont, az „ösbűn”, a Szovjetunió összeomlása lett Oroszország új elszigetelődésének kiindulópontja, amely „izoláláshoz” a Nyugat már a 90-es évek elején megtette az első lépéseket. Több mint szimbolikus eseményláncolatnak bizonyult a több lépcsőfokban megvalósuló NATO-bővítés, a katonai szervezet előrenyomulása keletre, egészen Oroszország határáig, jóllehet Németország egyesítésekor a nyugati

² JUHÁSZ–KRAUSZ 2009; KRAUSZ 2019. 23–27.

³ GLEASON 1950.

hatalmak vezetői nyilvánosan lemondták a NATO keleti irányba való bővítéséről.⁴ Ebben az értelemben a ruszofóbia a helyi kelet-európai populista, etnonacionalista hatalmi rezsimek és az őket támogató és a társadalmi berendezkedés leváltását véghez vivő csoportok közös politikai és ideológiai eszköze, illetve olyan nyugati liberális hatalmak politikai osztályaié, mint amilyen mindenekelőtt az amerikai, kanadai, brit. Az Oroszországot ellenségnek kikiáltó ideológiában visszhangra találunk meghatározott állami erőcentrumok, intézetek és társadalmi csoportok fontos törekvései. Oroszország „visszafogása” háttérbe szorítja azt a tényt, hogy a Nyugat jelentős gazdasági és katonai fölényben van Oroszországgal szemben, mivel Oroszország a Szovjetunióval összevetve jóval kisebb gazdasági és politikai súllyal bír a világban. Természetesen világos és ezt hangsúlyoznunk is kell, hogy a „ruszofóbia” fogalmával vissza lehet élni és vissza is élnek az orosz(országi) nacionalizmus talaján⁵ (ahogy az is evidens, hogy ebben az értelemben visszaélésre ad okot és vissza is élnek minden politikához köthető fogalommal, mint pl. az antiszemitizmussal, iszlámfóbiával és másokkal, de emiatt ostobaság lenne megkérdőjelezni a létezésüket).

A történelmi evolúciója során a ruszofóbia számos változáson ment át, és különböző változatokban jelent meg kezdve a korai brit hagyománytól és a faszizmustól/nácizmustól egészen a mai, a világrendszer nyugati centrumában létező „demokratikus” ruszofóbiáig, amely a kultúrrassizmus „törvényeinek” megfelelően a Nyugat kulturális felsőbbrendűségét sugallja Oroszország és az oroszok felett. A kelet-európai régió nemzeti sajátosságai a ruszofóbia különösen sok formáját

⁴ Ezt a fordulópontot, ezt a „botrányos tényt” még az az elemző is elismeri, aki a német hatalmi elit érdekeit képviseli, hiszen a kutatók előtt megnyitott CIA dokumentumtárral a források gazdag tárháza áll a rendelkezésünkre. Lásd <https://www.spiegel.de/international/world/nato-s-eastward-expansion-is-vladimir-putin-right-a-bf318d2c-7aeb-4b59-8d5f-1d8c94e1964d>

⁵ Erről lásd pl. <https://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2018/12/24/790192-rusofobiya>. A vallási eszmével átítatott etnonacionalizmus az új „demokratikus” kapitalista nemzetállamok összekötő elemévé vált gyakorlatilag az egész térségben, ahol végbement a rendszerváltás. A hatalmi elit nacionalista szárnya kompenzálni akarta a gazdasági önállóság elvesztését, „devalvációját” a politika és a kultúra terén. Az „etnonacionalista reneszánsz” az állami nacionalizmus egyik legfontosabb funkciójává vált, kizárva az osztályidentitást. Vö. https://epa.oszk.hu/01700/01739/00108/pdf/EPA01739_eszmelet_123_005-054.pdf

eredményezte, amelyet a nyílt, geostratégiaiilag meghatározott politikai harctól kezdve az emlékezetpolitikáig számos ok formált, amelyekre területi okokból most nem fogok kitérni.⁶ Mindezeket a megnyilvánulásokat történelmileg váltakozó formában és eszközökkel a már említett közös motívum köti össze: a geopolitikai konkurenciaharc, az államok versengése a világrendszer hierarchikus struktúrájában, amely konkrétan és mindenekelőtt azokban a háborúkban nyilvánul meg, amelyeket a nagyhatalmak vagy/és szövetségeseik vívnak a piacok feletti uralomért, a kereskedelmi útvonalakért, az energiaforrásokért, nyersanyagért, a befolyási övezetekért, egyszóval a tőkefelhalmozás struktúráiért. A fogalom másik tartalmi jellegzetessége, hogy magát a ruszofóbiát mint történelmi jelenséget fentről, az uralkodó elit vonatkozó intézményei generálják; de az antiszemitizmussal ellentétben a ruszofóbia egyelőre nem eresztett gyökereket tömegmozgalmakban. E tekintetben úgy tűnik csak a mai Ukrajna képez kivételt, amely láthatólag a legszembetűnőbb helye lett a ruszofóbia kirobbanásának, és különösen veszélyessé vált az Oroszország és az USA–NATO–EU közötti ellentét kiéleződésével. Ugyanakkor akármilyen tömegessé is vált a ruszofóbia Ukrajnában, alapvetően ez egy államilag szervezett politikai és katonai eszközökkel szított sokrétű történelmi jelenség, amely sajátos helyet foglalt el a nemzetállam kiépítésének folyamatában.⁷ Ami a jelenség „minőségét” illeti, annak sajátos jellege van, mivel nincsen faji megalapozottsága az antiszemitizmustól eltérően. A ruszofóbia – mint a nemzetek közötti konkurencia ideológiája – a rasszizmus egyik válfaja, azon belül pedig a civilizációs vagy kulturális rasszizmus szellemi-politikai megnyilvánulása is, mivel a nyugati kultúra felsőbbrendűségét hivatott kifejezni az orosz-szovjet kultúra felett. A ruszofóbia a dichotom gondolkodás megnyilatkozása, amennyiben a világot a „jó Nyugat” és a „gonosz Kelet” (Oroszország) oppozíciójában írja le, aminek keretében – úgy mond – a demokrácia vívja harcát az autokráciával. A tulajdonképpeni ruszofóbia a „kollektív Nyugat” geopolitikai expanziójának ideológiai igazolása. Ez az expanzió a demokrácia égisze alatt ösztönzőként hatott

⁶ Ezzel kapcsolatban a konferencián sok fontos forrást mutattunk be.

⁷ Sok mindent megvilágít: MILLER–JEFREMEŇKO 2018; MILLER–JEFREMEŇKO 2020.

a vad, autoriter etnonacionalizmus és/vagy az ukrán, sőt a kelet-európai pronácizmus ismételt elburjánzására is; egyúttal biztosítani kellett a térség kis és nagy államainak a nemzeti összetartozását – és történt ez Oroszország rovására és ellenében.

A ruszofób érvelés egyes sajátosságai

A geopolitikán alapuló mai ruszofóbia jellegzetes Oroszország-képe legpregnansabban azokban az Oroszországgal szomszédos országokban rajzolódik ki, amelyek hosszú történelmi perióduson át a legszorosabb módon kapcsolódtak Oroszországhoz, majd később a Szovjetunióhoz. Ebben a vonatkozásban fontos szerepet játszik a balti államok mellett Lengyelország. A mai ruszofób megnyilvánulásokra hivatkozva, ugyanezt a problémát fogalmazta meg egy konkrét nemzetállammal kapcsolatban Witold Modzelewski, a Fejlesztési Nemzeti Tanács tagja, a Varsói Egyetem professzora, aki a július 11-i keltezésű, a *Mysł Polskának* írt cikkében egyes lengyel politikusok ruszofób beállítottságának okairól elmélkedik. Modzelewski biztos benne, hogy ily módon a lengyel politikusok igyekeznek a „nagy oltalmazó” kedvébe járni, aki nem más, mint az USA. Modzelewski azt is kijelentette, hogy a Varsó és Washington közötti „stratégiai szövetség” oroszellenes színezetű. „Az Önök mély gyűlölete minden iránt, ami orosz vagy szovjet, abból az Önök számára egyértelmű meggyőződésből fakad, hogy a mi hatalmas védelmezőnk, a szabad világnak (és még isten tudja minek) egyetlen oltalmazója ahogy eddig, úgy a jövőben is oroszellenes pozíciót fog elfoglalni, Önöket pedig még akár meg is dicsérhetik, amiért olyan elszántságot tanúsítanak a »gonosz birodalmának« ócsárlásában” – állítja a professzor.

Modzelewski véleménye szerint az USA közeledhet Oroszország felé, és akkor a lengyel ruszofóbia hirtelen elillan. Megtörténik-e vagy sem, ezt nem tudhatjuk, ez csak feltételezés. A lengyel, balti, ukrán, egyszerűen a kelet-európai ruszofóbia nem csak mint az önérvényesítés, a nemzeti-állami rezsimek „felszabadításának” egyik sarokköve tételeződik, hanem, ahogy a fentiekben említettem, a nemzeti összetartozás elemeként is működik. Bár a legnagyobb hatást kifejtő „tudományos”, valójában a ruszofóbia publicisztikai és politikai „ideologizációja”, annak intellektuális megala-

pozása Nyugaton és a rendszerváltás utáni Oroszországban ment végbe.

Nem érdektelen megvilágítani e jelenség lényegét néhány aspektuson keresztül.

A modern ruszofóbia nem időn és területen kívüli jelenség; mindig is a lokális, konkrét történelmi helyzet része és terméke. Ilyeténképp a mai ruszofóbia megkülönböztető jegye, hogy elválaszthatatlan a szovjetofóbiától.⁸ Ezt az összenövést jól lehet illusztrálni két nagyon különböző szerző munkáján keresztül. A 60-as évektől kezdődő GULAG-tanulmányozás nem Hruscsovhoz vagy a szovjet tudósokhoz kötődik a legszorosabban, hiszen a téma végül is tabu maradt. Hanem Alekszandr Szolzsenyicin által reprezentálódott, főleg külföldön maga a jelenség, noha maga Szolzsenyicin később egy pravoszláv színezetű orosz nacionalizmus ideológusa lett. Mégis ezzel kapcsolatos irodalmi munkássága – amely „csak” szovjetofób jegyeket viselt, távol állt tőle a ruszofóbia – fokozatosan a mai ruszofóbia épületének összetartó cementjévé vált, mivel munkásságában a szocializmus és Oroszország közötti történelmi kapcsolat mindenekelőtt a GULAG szimbolikáján keresztül ábrázolódott. Ennek eredményeképpen kialakult egy szilárd gondolati konstrukció, amely önálló életre kelt a geopolitika ideológiai mezején is. Maga a GULAG mint téma pedig annyira elszakadt a történelmi valóságtól, az elsődleges források tanulmányozásától, hogy a „több tíz millió” áldozat bizonyítására már nem is kell levéltári adatokra hivatkozni. Azok az autentikus adatok, források, amelyek a peresztrojka végén a nemrég elhunyt kiváló levéltáros és történész V.N. Zemszkov kutatott fel, és Magyarországon már 1991-ben hozzáférhetővé tettünk magyarul,⁹ mára egyszerűen „lekerültek a napirendről”, a mai ruszofób propagandakurzus számára a szakszerű kutatás okafogyottá vált: ott ahol Szolzsenyicin vagy Robert Conquest van jelen, a hiteles történelmi források jelentőségüket veszítik.¹⁰

Kelet-Európában az utóbbi időben elhíresült, történész minőségében is felszólaló amerikai újságíró, Anne Applebaum, aki az újabb szakaszban ismét elvégzi az orosz történelem kriminalizálásának feladatát, minden titkok tudójaként újra a GULAG jelenségében igyekszik megtalálni

⁸ SANDERS 2021. 38–48.

⁹ ZEMSKOV 1991; <https://www.politpros.com/journal/read/?ID=783>

¹⁰ KRAUSZ 2003. <http://nol.hu/archivum/archiv-139756-119747>

az egész szovjet történelem kulcsát, amelynek segítségével kriminalizálja is azt. Anne Applebaum könyveit magyar fordításban is olvashatjuk.¹¹ Jóllehet a szerző nem ismeri a forráskritika legalapvetőbb szabályait, hatalmas média- és propaganda támogatottságot élvez, amely biztosítja „tudományos” és (emlékezet)politikai missziójának összehangolását. Tevékenysége jól mutatja, hogy a külpolitika felől jövő „megrendelés” közvetlenül hatja át a tudományos életet Washingtontól Budapestig. Applebaum igyekszik összefésülni a lengyel és magyar radikális jobboldal emlékezetpolitikáját a demokráciáról alkotott neoliberális elképzelésekkel. „Demokratizálja” a kelet-európai emlékezetpolitikát, hogy biztosítsa annak tekintélyét az amerikai mainstream világában.¹² Applebaum tevékenysége, vagy éppen Timothy Snyderé¹³ tipikus példái annak, hogy a GULAG-tematikában vagy a háborús témában a legközvetlenebb módon nyilvánul meg a ruszo- és szovjetofóbia, amelynek alapjait, bármily paradox módon is hangzik, a disszidens Szolzsenyicin fektette le.¹⁴

A ruszofóbiának tehát remek szolgálatot tesz a politikailag vezérelt történetírás. Nem ritka az olyan fogás, mikor hamis, retusált fotókkal illusztrálják a nácizmus és a „kommunizmus” egyeneműségét, azonosságát. Például a lengyel kislány haláltáborban készült régről ismert fényképét eladják, mint a GULAG áldozatának képét.¹⁵ Magyarországon is előfordult olyan eset, mikor az egyik professzor a szovjet katonák áldozataiként mutatott olyan zsidókról készült képeket, akiket nácik vagy nyilasok lőttek le a szovjet csapatok által felszabadított zsidó gettó előtt. Egy másik magyar történész Nolte szellemében analógiát von a Vörös Hadsereg és a nácik között olyképpen, hogy az utóbbiakat egy német kulturális felsőbbrendűség piedesztáljára emeli a ruszofóbia legnagyobb

¹¹ APPLEBAUM 2004.; APPLEBAUM, 2014.; APPLEBAUM 2020.; APPLEBAUM 2016.

¹² Lásd a Nationben Applebaum legújabb könyvéről (Twilight of democracy): „...she does not acknowledge how her past and present worldview—one supportive of neoliberal economics, military adventurism, and elite meritocracy—might also have created the room for the far right”. KLION Twitter January 11, 2021.

¹³ LAZARE 2010; LAZARE 2020. 199–233.

¹⁴ SZOLZSENYICIN 1997.

¹⁵ A fotókat a híres fotóriporter, haditudósító Haldej készítette. https://aif.ru/society/people/prigovorennaya_v_sssr_kak_pogibshuyu_v_osvencime_vydayut_zhertvu_gulaga

dicsőségre,¹⁶ amelyet Szvák professzor egy remek publicisztikája mint elrettentő „esetet” megőriz a későbbi a kritikai gondolkodás számára.¹⁷

A *szovjet* és az *orosz* szavak állandó és teljes mértékben következetlen felcserélése és összemosása a ruszofóbia egyik sajátos és kedvelt fogása, amely mára már, biztosan állíthatjuk, gyökeret vert a „népi előítéletek” szintjén is. Természetesen az orosz- és szovjetellenesség fogalmának összemosása nem csupán a jelen eseményeinek terméke. Épp ellenkezőleg. Elválaszthatatlan számtalan jelenségtől és ténytől, amelyek közül helyhiány miatt csak egy „hagyománnyá” szilárdult elemet emelnék ki. Köztudott, hogy a II. világháború alatt sok – a náci Németország oldalán harcoló – magyar és román katona és civil került szovjet hadifogságba. A „reális szocializmus” időszakában a hadifogság tapasztalata sokáig tabusított téma volt, és csak a nemzeti emlékezet mélyén fortyogott, hogy aztán a rendszerváltás után felszínre törjön. Ugyanakkor azokban az értelmezésekben, amelyek a regnáló hatalmat szolgálják ki, a nációkkal kötött katonai szövetség szinte észrevétlenül csúszott át a „háborús bűncselekmény” fogalmából a „nemzeti sérelem” kérdésébe. Ily módon a hadifoglyokkal való bánásmód önálló narratívában csúcsosodott ki, melyet leválasztottak a történelmi egészről. A dokumentumokkal alátámasztott, a magyar megszálló csapatok több mint hároméves terrorista, fosztogató tevékenysége, amely a Szovjetunió területén elkövetett náci népirtás történeti kontextusában értelmezendő, a hatalompárti historiográfiában továbbra is „kommunista propagandának” minősül. Mindeközben a népirtás tényét a benne részt vevő magyar tábornok, parancsnok is elismerte az 1947-ben lefolytatott perben, amelyre még visszatérek más vonatkozásban. Odáig fajult a történet, hogy a „szenvedésről szóló elbeszélés” eredményeképpen relativizálták a hőhár és az áldozat szerepeit, az össznemzeti áldozathozatal oltárán eltűnt a különbség „a jó és a rossz oldal” közt.¹⁸ De haladjunk sorban.

¹⁶ UNGVÁRY 2015. 439–440.

¹⁷ SZVÁK 2018. 348–358.

¹⁸ Tipikus torzítás, amely korszakunk mainstream szempontja szerint „kommunista” maradványként bélyegzi meg azt az álláspontot, amely a Szovjetunió elleni háborút „a hitleristák és csatlósai rablőháborújaként” írja le: az ideológiai-történeti értékelés különbségeit generációs kérdésként fogja fel valamiféle „szakmaiság” jegyében, valójában relativizálja Hitler és szövetségeseinek valódi bűneit, a megsemmisítő háború gyarmatosító jellegét. Vö. példaképpen FARKAS 2020. 5–8.

A mai ruszofóbia szálainak összefonódása három dokumentum fényében

Az ún. tábornoki perrel kapcsolatos előbb említett dokumentumban azt látjuk, hogy a Szovjetunió területén tevékenykedő magyar megszálló erők a háború alatt nemcsak a zsidók elleni népiirtásban vettek részt, hanem általában a szovjet lakosság, a Szovjetunió népei ellen is. A jelölt helyen Álgya-Pap Zoltán, a megszálló csapatok főparancsnoka azt mondta: „...elismerem, hogy a magyar Keleti Megszálló Csoport 105. hadosztályának parancsnokaként [...] részt vettem az ukrán szovjet nép kiirtásában és leigázásában”.¹⁹ A legtöbb ezzel a témával foglalkozó magyar történész nem hajlandó elfogadni a genocídium tényét, mert a nemzeti büszkeség megsértését látják ebben, és arra hivatkoznak, hogy a magyar katonák nem tudatosan vettek részt azokban az „eseményekben”.²⁰ Ez a jelenség átment ruszofóbiába, amikor elkezdték igazolni a megszállást, vagy relativizálták a háborús gaztetteket, felhasználva a szándékética érveit és módszereit. A ruszofóbia egy másik, magasabb szintje, ahogy erről a korábbiakban írtam, a szovjet és a német oldal lényegi különbségének eltörlése, sőt mi több, a németek és magyarok kulturális fölányének hangsúlyozása az orosz és szovjet kultúra felett.²¹

Ukrajnában az ilyen hozzáállás a 2019. július 16-án elfogadott ún. de-kommunizációs törvénnyel lett szentesítve.²² Az Ukrán Alkotmánybíróság elfogadta „A kommunista és nemzetszocialista (náci) totalitárius rezsimek

¹⁹ KRAUSZ–VARGA 2013. 38., 57.

²⁰ Vö. ROMSICS 2017. 420.

²¹ Lásd erről KRAUSZ 2021. Különös tekintettel az Ungváry Krisztián könyvében foglalt nézetek kritikáját. Több fiatal magyar történész munkáiban követendő és szinte kötelező hozzáállás lett, hogy míg a magyar katonák által okozott rémtetteket tárgyaló dokumentumokban, visszaemlékezésekben prekoncepciót látnak, addig fordítva, a magyar áldozatok visszaemlékezéseit minden esetben hitelt érdemlőnek, igaznak tekintik. Így áll a helyzet most itt is „a nemzeti szempontú történelemfelfogással”. Lásd pl. http://www.belvedere-meridionale.hu/wp-content/uploads/2019/02/03_%20P%C3%A9terffy_2019_02.pdf.pdf 46. Lásd még a kritikámat arra az akadémiai kiadásra, melyet a fent említett dokumentumgyűjtemény inspirált: http://epa.oszk.hu/01700/01739/00091/pdf/EPA01739_eszmelet_106_086-099.pdf

²² https://zib.com.ua/ua/141170-zakon_o_dekommunizacii-sootvetstvuyut_li_sredstva_presleduem.html

elítélése Ukrajnában és szimbólumainak betiltása” elnevezésű törvényt, és alkotmányos szintre emelte. A dokumentum nyíltan, „alkotmányosan” keveri össze a szovjet és az orosz szavakat, a szovjet emlékművek lebontásával in statu nascendi gyakorlatilag kisöpör minden orosz a szovjettel együtt, mert jogilag lehetetlen különválasztani ezt a két jelenséget. Mindez nem más, mint jogi folytatása Bandera és Suhevics heroizálásának.

Valójában ez a dokumentum nem csak a dekommunizációé, de a szovjettelenítésé is. Újra, immár jogi formába öntve mutatkozik meg az a gyakorlat, amely a ruszofóbiát a szovjetofóbiával vegyíti, hogy ily módon összekovácsolja a nemzeteket az orosz állammal szemben. Ilyen értelemben az új ukrán nemzetállam hivatalosan elutasítja, sőt, felszámolja saját közvetlen előtörténetét, amely ahhoz vezetett, hogy gyakorlatilag betiltották az orosz nyelv nyilvános használatát²³ is: az egyetlen államnyelvnek az ukránt kiáltották ki; mindez egy olyan országban, ahol a 40 milliós lakosságból kb. 17 millió orosz nemzetiségű. Ennek a nézetnek a kritikai megvilágítása már tíz éve megtörtént a történelemtudományban: az a vita, amely a *Krytika* hasábjain bontakozott ki, megmutatta, hogy Ukrajnában a liberális értelmiség jelentős része a nyugati kollégák egy részének támogatását élvezve készek elfogadni a legitimációs narratívát, amely végső soron az emberiség ellen elkövetett bűncselekmények, a holokausztban való részvétel, az etnikai tisztogatások és a fasiszta rémtettek tagadásához vezet. Ahelyett, hogy vitába szállnának az ukrán történelem hagyományos szovjet értelmezésével, inkább követik Jucsenko elnököt, aki hivatalosan elsőként nyilvánított nemzeti hősöknek fasisztákat, antiszemitéket, ezzel háborús bűnösöket állítva példaképként a fiatalok elé. Ily módon a nemzetépítés és az állam konszolidációja fontosabbak lettek, mint a demokratikus elvek vagy az UNSZ (Ukrán Nacionalisták Szervezete) és az UFH (Ukrán Felkelő Hadsereg) áldozatai.²⁴

A harmadik dokumentum, amely megvitatásra és elfogadásra került az Európai Parlamentben 2019 szeptember–októberében,²⁵ egyértelműen tükrözi azt a tényt, hogy létezik a „kelet-európai hangulat” globális

²³ <https://tass.ru/politika/11959949>; <https://www.rbc.ru/society/16/01/2022/61e26b6f9a7947e28b349d10>

²⁴ ROSSOLIŃSKI 2010. 201.

²⁵ EUROPEAN PARLIAMENT 2019.

szinten, és az Európai Unióban a ruszofóbia könnyedén becsatornázható a kelet-európai nemzetállamok hivatalos legitimációjába. Nem véletlen, hogy a cseh liberálisok e dokumentum hatására is lebontották Prága 6. kerületében található, a főváros felszabadításában kulcsszerepet játszó Konyev marsall szobrát.

Ily módon ez a dokumentum már nemzetközi szinten kínál értelmezési modellt, összeköti a helyi és központi szinteket, és olyan ideológiai struktúrát hoz létre, amely meghatározza az új korszak globális legitimációs bázisát az Európai Unió keretei között. E korszakalkotó jelenségnek az ideológiai keretei: egyfelől a Szovjetunió és a náci Németország összemosása, a nyugati szövetségesek érdemeinek túlhangsúlyozása, a szovjet katonai erőfeszítések alulértékelése, másfelől a II. világháború kezdeti eseményeinek nyílt meghamisítása. Ezek a tézisek ma már nemcsak a kelet-európai államok hivatalos emlékezetpolitikájának a közös sarokpontjai.²⁶

A kelet-európai országokban az emlékezetpolitika egésze, az ilyen tematikájú múzeumok, állami bizottságok, alapítványok és történelmi intézetek az állam ellenőrzése alatt állnak. Lvovtól Budapestig, Vilniusztól Varsóig ezek az intézmények a regnáló hatalom politikai és morális álláspontját támogatják. Nem tekinthetjük véletlennek, hogy a fentiekben említett, az Európai Parlament által elfogadott dokumentum eredendően egy litván politikus szellemi terméke.

A „litvánosított” európai emlékezetpolitika dokumentumában végül a szovjet állam, és vele együtt az Oroszországi Föderáció a náci rezsimmel kerül egy lapra, a szocializmus és a sztálinizmus közé is egyenlőségelet tettek, ezzel két csapást is véghez vittek: a sztálinizmust a nácizmussal azonosították, amely magában foglalta a holokauszt relativizálását. A Vörös Hadsereg, amely lerombolta a haláltáborok krematóriumait, közös nevezőre kerül azokkal a hadseregekkel, amelyek megtámadták a Szovjetuniót, és népiirtást hajtottak végre a Szovjetunió területén. Elmosódik a határ áldozat és hóhér között, így néz ki az európai módra szervezett emlékezetpolitika „békeszerződése”. És mind-

²⁶ Ezt már kifejtettem korábban egy nemzetközi konferencián: KRAUSZ 2019a.

ezt az oroszországi emlékezetpolitika honvédő háborúra vonatkozó koncepciója ellenében alkották meg.

Vonjuk le a végkövetkeztetést: nem lehet különválasztani a ruszo- és a szovjetofóbiát az emlékezetpolitika tükrében, mert a Szovjetunió történetében az oroszok és a többi nép történelmi sorsa elválaszthatatlanul összefonódott. Nem véletlen, hogy a Szovjetunió történelmének kriminalizálása kéz a kézben jár a ruszofóbiával, amelyet jól bizonyítanak az ilyen jellegű dokumentumok elemzései.

Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy jelen esetben Oroszország nem „áldozati” szerepben van, hiszen éppen az oroszországi tapasztalatok is mutatják, hogy az új, a „modern” emlékezetpolitika Oroszországban „dekommunizálja” a nagy honvédő háború történetét. Olyan új mítoszok születtek, amelyek szerint nem a kommunista párt és más állami intézmények szervezték a szovjet népet az antifasiszta háborúban, hanem, úgymond, az idealizált nép saját szakállára és felelősségére harcolt, egymagában. Ezek a teljesen absztrakt elképzelések egyáltalán nem veszik számításba a történelem bonyolult ellentmondásait, hatalmi érdekből instrumentalizálódik ez a történet. Másfelől még a náci kollaboráció is igazolhatóvá válik egy másfajta „absztrakció” útján, amely akár a vlaszovisták vagy a banderisták rehabilitációjához vezet... A szovjet mítoszok helyén már régesrég új mítoszok jelentek meg, antimítoszok. Több mint szimbolikus, ahogy egykoron Pivovarov akadémikus profánul közölte: a nagy honvédő háború nem létezett, az csak egy mítosz. Vagyis az új mítosz lényege éppen az volt, hogy a nagy honvédő háború maga a mítosz. És ez mára már gyökeret vert Oroszország határain túl is, ez az antimítosz lett a kis kelet-európai országok ruszofób emlékezetpolitikájának origója és nemzeti ideológiájának fontos eleme. Ez az eszme sajátos egyetértést szül nem csak a térségben, de azon túl is a liberális és konzervatív politikai áramlatok közt.

A mai orosz- és szovjetellenesség eszmerendszerében a „kisember” klasszikus mítosza áll, a kisemberé, aki a végtelenül nagy birodalmak játékszere, és megérdemli, hogy végre történelmi igazságot szolgáltatassunk

neki...²⁷ Természetesen mindezt az absztrakciót gyakran történészek is anélkül fogalmazzák meg, hogy az egészben megvizsgálják annak a világrendnek a társadalmi-gazdasági sajátosságát, amelynek centrumában a „kollektív Nyugat” áll, és amely ma is érdekelt a ruszofóbia globális elterjesztésében és fenntartásában.

Bibliográfia

APPLEBAUM 2004	APPLEBAUM, Anne: A Gulag története I–II. Budapest, 2004.
APPLEBAUM 2014	APPLEBAUM, Anne: Vasfüggöny – Kelet-Európa megtörése 1944–195. Budapest 2014.
APPLEBAUM 2016	APPLEBAUM, Anne: Kelet és Nyugat között – Európa határvidékén. Budapest, 2016.
APPLEBAUM 2020	APPLEBAUM, Anne: Vörös éhínség – Sztálin háborúja Ukrajna ellen. Budapest, 2020.
ASZTAL KÖRÜL 2019	„Asztal körül – Rendszerváltás, 1989–2019”. <i>Eszmélet</i> 31 (2019. ősz) 123: 5–54. https://epa.oszk.hu/01700/01739/00108/pdf/EPA01739_eszmelet_123_005-054.pdf
CSURGÓ 2022	Csurgó Dániel: Örültségbe rángatták bele a Budapestről kitörő német és magyar katonákat. https://444.hu/2022/02/13/orultsebbe-rangattak-bele-a-budapestrol-kitoro-nemet-es-magyar-katonakat
EUROPEAN PARLIAMENT 2019	European Parliament resolution of 19 September 2019 on the importance of European remembrance for the future of Europe. https://en.wikipedia.org/wiki/European_Parliament_resolution_of_19_September_2019_on_the_importance_of_European_remembrance_for_the_future_of_Europe

²⁷ Vö. CSURGÓ 2022. Magyarországon épp ennek szellemében történhetett meg az, hogy a fent említett történész kezdeményezésére Budapest jelenlegi vezetése és a liberális média számára a „kitörés napja”, vagyis az „SS” alakulatok „hősi” kitörése a gyűrűből, „észrevétlenül” a megemlékezés napja lett. Így néz ki, mikor a történész „emlékezetpolitikus” lesz, aki megtestesíti a „korszellemet”, a „mindenki áldozat” tézis ideológusa.

- FARKAS 2020 Farkas Tamás: On the Periphery of the Bloodlands: Hungarian Troops at War against Soviet Partisans. <https://www.duo.uio.no/bitstream/handle/10852/79152/1/Tamas-Farkas-HIS4090.pdf>
- GLEASON 1950 GLEASON, John Howes: The Genesis of Russophobia in Great Britain: A Study of the Interaction of Policy and Opinion. Cambridge, 1950.
- GULYÁS 2018 Gulyás Éva: „A genocídium fogalmának változásai. Gondolatok az 1948-as genocídium egyezmény 70. évfordulóján”. *Regio* 26 (2018) 3: 5–61.
- JUHÁSZ–KRAUSZ 2009 JUHÁSZ József – KRAUSZ Tamás: Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatások Kelet-Európában 1989 után. Budapest, 2009.
- KRAUSZ 2003 KRAUSZ Tamás: „Egy hamisítás története”. *Népszabadság*, 2003. december 19. <http://nol.hu/archivum/archiv-139756-119747>
- KRAUSZ 2015 KRAUSZ Tamás: „Egy levéltári kurzuskötet a Győzelem 70. évében”. http://epa.oszk.hu/01700/01739/00091/pdf/EPA01739_eszmelet_106_086-099.pdf
- KRAUSZ 2019 KRAUSZ Tamás: „Néhány megjegyzés a rendszerváltás ideologikumáról”, *Eszmélet* 123 (2019 ősz) 23–27.
- KRAUSZ 2019a KRAUSZ Tamás: Vojna is genocid. 2. csaszty. Matyeriali Konferenciji Insztityuta vszeobscsej isztorii Rosszjiszkoj akagyemiji nauk po szlucsaju 80-j godovscsini Vtoroj mirovoj vojni. (2–3 oktyabrja 2019 g.). Moszkva, 2019.
- KRAUSZ 2021 KRAUSZ Tamás: Történetírás és emlékezetpolitika. Budapest, 2021.
- KRAUSZ–VARGA 2013 KRAUSZ Tamás – VARGA Éva Mária: A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok 1941–1947. Budapest, 2013.
- LAZARE 2020 LAZARE, Daniel: Timothy Snyder hazugságai. Timothy Snyder: Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában. Budapest, Park Könyvkiadó, 2010. *Eszmélet* 125 (2020 tavasz) 179–233.
- MILLER–JEFREMENTKO 2018 MILLER, A. I. – JEFREMENTKO, D.: Metodologicseszkiye voproszi izucsenyija polityiki pamjatyi. Moszkva–Szankt-Petyerburg, 2018.
- MILLER–JEFREMENTKO 2020 MILLER, A. I. – JEFREMENTKO, D.: Polityika pamjatyi v szovremennoj Rossziji i sztranah Vosztocsnoj Jevropi. Aktori, insztityuti, narratyivi. Szankt-Petyerburg, 2020.
- NYEVJADOMSKIJ NYEVJADOMSKIJ, Gyenyisz: Zakon o dekkommunizaciji: zootvetstvujut li szredsztva preszleduemoj legityimnoj

- celi? https://zib.com.ua/ua/141170-zakon_o_dekommu-nizacii_sootvetstvuyut_li_sredstva_presleduem.html
- PASTOR 2019 PASTOR, Peter: „Fényképek mint történelmi dokumentumok. Jevgenyij Haldej két, Budapesten készült fotójának vizsgálata”. *Eszmélet* 121 (2019. tavasz) 105–117.
- PÉTERFFY 2019 PÉTERFFY GERGELY: Vasutasok és a szovjet megszállók, 1944–1946. *Belvedere* 2 (2019) 46. <https://doi.org/10.14232/belv.2019.2.3>
- ROMSICS 2017 ROMSICS Ignác: Magyarország története. Budapest, 2017.
- ROSSZIJA PROSZIT ROSSZIJA proszit ESPCH priznaty gyiszkriminaciej zapret russzkogo jazika na Ukrainye. <https://tass.ru/politika/11959949>
- ROSSOLIŃSKI 2011 ROSSOLIŃSKI, Gregorz: „Liebe and Per Anders Rudling, Review of Krytyka (Hrsg.): Krytyka. Hefte 3–4; 7–8; 9–10”. Kyiv, 2010, In H-Soz-u-Kult, June 15, 2011.
- RUVINSZKIJ RUVINSZKIJ, V.: Ruszofobija kak unyverszalnoje objasnyenyije. Kak y termin „ruszofobija” primenyjaetszja vo vnutrenneye i vnjesnyej polityike <https://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2018/12/24/790192-rusofo-biya>
- SANDERS 2021 SANDERS, R.: Hogyan talált otthonra Kanadában a kelet-európai hidegháborús fasizmus? *Eszmélet* 132 (2021 tél) 38–48.
- SZIDORCSIK SZIDORCSIK, A.: „Prigovorennaja v SZSZSZR. Kak pogibsju v Oszvencime vidajut za zsertvu GULAGa. https://aif.ru/society/people/prigovorennaya_v_sssr_kak_pogibshuyu_v_osvencime_vydayut_za_zhertvu_gulaga
- SZVÁK 2018 SZVÁK Gyula: Szilánkok. Vitáink – egymással, egymásért. In: Tertium datur. Szerk. JUHÁSZ József – SZVÁK Gyula. Ruszisztikai Könyvek XLIV. Budapest, 2018. 348–358.
- SZOLZSENYICIN 1997 SZOLZSENYICIN, A.: Az „orosz kérdés” a XX. század végén. Budapest, 1997.
- UNGVÁRY 2015 UNGVÁRY Krisztián: Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944. Budapest, 2015.
- WIEGREFE WIEGREFE, Klaus: NATO’s Eastward Expansion. Is Vladimir Putin Right? <https://www.spiegel.de/international/world/nato-s-eastward-expansion-is-vladimir-putin-right-a-bf318d2c-7aeb-4b59-8d5f-1d8c94e1964d> (Utolsó letöltés: 2021. január 31.)

ZEMSZKOV

ZEMSZKOV, V. NY.: O massztabah polityicseszkih repressziji v SzSzSzR. Szkvoz' debri spekuliaciji, izvrascsenyiji i misztyifikaciji. <https://www.politpros.com/journal/read/?ID=783>

ZEMSZKOV 1991

ZEMSZKOV, V. NY.: A Gulag - Tényekben, adatokban. Budapest, 1991.

A ruszofóbiáról haladóknak

KEMÉNY LÁSZLÓ

Absztrakt

A ruszofóbia olyan nemzetközi jelenség, amely évszázadok óta tart, hasonlóan a többi faji alapú, rasszista, antiszemita, szexista stb. megkülönböztetésekhez. A történelmi folyamatokkal együtt, országoként és népenként is változott a megnyilvánulási formája. A magyarok sem kivételek ebben. A II. világháború, majd a hidegháború, az azt követő kvázi kiegyezés során módosultak a kiváltó okok, de a lényeg változatlan: tartózkodás, szembenállás, végül is gyűlölet és háború mindennel szemben ami „orosz”. A 21. századba érve az emberiség a tudományos-technikai forradalommal átlépte a posztindusztriális civilizáció küszöbét. A világ számára nyitott az alternatíva: a mindent megsemmisítő 3. világháború – az oroszokat felelőssé téve a „kollektív nyugat” értékeinek tagadása miatt – a jelenlegi szembenállás kibékíthetetlenül tételével; avagy az emberiség egész történelmének során összegyűlt értékek, tudás mindenki számára elsajátíthatóvá tételével, a természetes intelligencia összekapcsolása a mesterséges intelligencia eszközeivel minden ember, népek nemzetek békés, biztonságos a természettel és egymással sikeres együttélése. Ez utóbbival esélye lehet a fóbiák, a ruszofóbia értelmetlenné válásának is.

Kulcsszavak: ruszofóbia, háború, orosz világ, 21. század, posztindusztriális civilizáció

Ezzel az írással köszöntöm 70. születési évfordulóján Szvák Gyula professzort, a történettudományok doktorát, ruszistát, aki a ruszofóbia kutatása terén is letette a névjegyet.

Szvák Gyula (írói álneven Iván Kvász) sokat tett azért, hogy tanítványait felvértezze tudományos ismeretekkel a ruszisztika területén. Ezért is mondhatnánk, csupán idézni kell a műveiből – hogy sok mindenre rávilágítsunk, ami fontos a ruszofóbia történetében, historiográfiájában: képet kapunk a ruszofóbia által okozott civilizációs, gazdasági és mentális károkról. Nem tudnám és nem is kísérelem meg újabb elemzéssel kiegészíteni az általa eddig feltártakat. Ez az esszé szóljon a „haladóknak”, akik a forrásoktól a horizontokig is el akarnak látni.

Hiszen az emberiség most, a 21. század elején átlépte a posztindusztriális civilizáció kialakulásának küszöbét. Sok más mellett, biztosan elhagyjuk a fóbiáinkat is. Miként a korábbi viszonyrendszert földindulásszerűen átrendező időkben – neolit, majd az ipari forradalom kora –, a számos új hatás mellett most is olyan reminiscenciák bonyolítják a folyamatokat, amelyek veszélyeztetik a békés átrendeződést, és mindenki számára a sikerességét. Nem részletezve ezeknek a viszonyrendszereknek a történelmünk menetéből magunkkal hordozott és meg nem oldott, összesűrűsödött konfliktusait, csupán jelzésként rögzítjük, hogy ez a civilizációs fordulat – sem az egyén, sem a közösségek, sem az emberiség egésze szintjén – nagyon nem zökkenőmentes. Mindenkinek, de kitüntetetten az emberiség egészének erőfeszítésére, élni akarásának demonstrálására hosszasan lesz szükség, hogy az átmenetben a korábbi pozíciójukat elvesztők ne hozzák ránk az „utánunk az özönvíz” szindrómát. Történelmi tapasztalat, hogy a minőségi váltásoknál valakik mindenkor találnak „kerékkötőt”, és rámutatnak a „hibásra”, az esetleges kudarc miatt „megbüntetendőre”. Nem részletezve, de így alakult ki minden háború, a másságok ellenes fóbia, a rasszizmus válfajai. Ez a feltételezés már vonatkozik azokra is, akik kitervelték a poszthidegháborús stratégiát, amelynek a következményeitől retteg az európaiak sokasága.

Ugyanis a posztindusztriális tudományos-technikai forradalom megrendítette a státus quót a nagyhatalmak között, és ennek a vége az lett, hogy „abbahagyták” a II. világháborút követő kényszerkiegyezés korrekcióját szolgáló hidegháborút. Bár nem azonos módon értelmezték a Szovjetunió és az USA megállapodását Máltán. Megszűnt a Szovjetunió, új országok jöttek létre, és összekuszálódtak a korábbi biztonságot garantáló erőviszonyok. Ebben a folyamatban az USA magának vindikálta a „világ felügyeletét”, és rámutatott a gondok forrására – Oroszországot az, mert nem állt be a sorba. Közben a „mesterséges intelligencia” új eszközei erodálták a termelési és társadalmi viszonyokat. Az ipari társadalom, a kapitalizmus bomlása és a helyére formálódó viszonyok létjogosultságának harcai nagyon sok problémát okoznak máris...

Ezek a tényezők, és az említett Oroszország „bűnössé” nyilvánítása – sok más szempont mellett – elvezetett és érthetővé tette az Ukrajnában zajló háborús szembenállás lényegét is. Itt és most sajnálatosan időszzerűvé vált, és ezért az emberek közötti viszonyoknak az egyik – történelmileg

különböző tartalmakkal és formákban érvényesülő – szörnyszülöttjének, a faji gyűlölködésnek az aktuális „alvállalkozásával”, a ruszofóbiával igyekszünk ismételtlen megvívni. Magának a jelenségnek sok évszázados története van. „A ruszofóbia története” címmel írt elemzésében, a jeruzsálemi Héber Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok Tanszékének professzora, Guy Laron kimutatta, hogy „az első nyomok a 15. századra vezethetők vissza. [...] A 19. században a dühödt oroszellenesség akkora méreteket öltött, hogy az intellektuális elit külön kifejezést talált ki rá: a »ruszofóbia« egyszerre jelöli azokat, akik irracionális félelmet táplálnak Oroszországgal szemben, valamint azokat, akik tudatosan túlozzák el a veszélyt, amellyel Oroszország fenyeget. [...] a 20. század elején érte el csúcspontját, egy olyan korszakban, amikor növekedtek a társadalmi egyenlőtlenségek, és ez maga után vonta a munkásmozgalom egyre fokozódó nyomását a helyzet javítására. Lehet, hogy a ruszofóbia csupán a vagyonos elit ravasz praktikája volt annak érdekében, hogy elkerülje a kínos témákat?”¹

A „kínos témák” pedig sokasodnak. Még vissza-vissza köszönnek a két világháború és a hozzájuk is kapcsolható társadalmi forradalmak, szélsőséges ideológiák romboló és innovációs hatásai. Nem gyógyultak be a fasiszták, a nácik okozta sebek, a velük szemben vívott háborúk fizikai és szellemi rombolásainak nyomai. A hidegháború keltette gyűlölködés is ránk kozmált. S közben a posztindusztriális fordulat előtérbe állítja az egyenlőtlen fejlődést az ipari-forradalom kibontakozása nyomán létrejött „ipari társadalom” és kapitalista termelési mód, valamint társadalmi viszonyok egyes régiókat, országokat érintő kapcsolatokban. Főként a tőkeáramlásban, a centralizációjában és koncentrációjában. Mára – Thomas Piketty kimutatása szerint – néhány bankár család vagyonaiban van a világ egészének a fejlődését befolyásolni képes tőke.² A 21. századi tőkeviszonyok elemzése kimutatja azt is, hogy megváltoztak az eddigi nagyhatalmi erő pozíciók, Kína, India, Dél-Afrika, Brazília és sorolhatnánk tovább, helyet kérnek a döntések meghozatalában a fejlődés ügyeit illetően. Az egyedüli szuperhatalomként viselkedő

¹ LARON é. n.

² PIKETTY 2015. 485

USA azonban nem kíván osztozni a többiekkel. Különösen irritálja az aktuális amerikai vezető réteget Oroszország visszakapaszkodása, hiszen ha összefog az EU-val, akkor létrejön az együttes gazdasági térség Gibraltártól Vlagyivosztokig. Sőt, ha még Kína is szerepet vállal benne, akkor az USA képtelen lenne lépést tartani velük. Miután az orosz elnök a mesterséges intelligencia kérdéséről azt fejtegette, hogy aki ezen a téren a legerősebb lesz, az uralhatja a világot, végkép megromlott a viszonyuk.³ Mindez azért is figyelemre méltó, mert megváltoztatja – bár nem ignorálja – a ruszofóbia eredeti rasszista kiinduló okát. Ugyanakkor indokoltá teszi az elemzés megújítását a vázolt szempontok alapján is.

Nem felejtethők – sőt kiemelkednek – azon jeles személyiségek, akik az adott korban vették a bátorságot, és leírták a ruszofóbia tüneteit, a terjeszkedésének történetét, a károkozásait, a harc elkerülhetetlenségét és a vele szembeni terápia eszközeit. Példaként érdemes megemlíteni a cári Orosz Birodalomnak a konfliktusát az 1830-s években a nemzetállami törekvéseket követő közép-európai népekkel – miközben maga is a nemzetté alakulással küszködött. Az akkori Európa számára mégis csupán az oroszok voltak elfogadhatatlanok. Az oroszokat elítélő európai nyilatkozatokat, Alekszandr Puskin utasította vissza élesen. Az 1831-ben megjelent, *Oroszország rágalmazóihoz (Klevetnyikam Rossziji)* címmel közzé tett versében írta:

Ti, hitvány szónokok, miért zajongtok újra?
Mért szórtok átkokat vadul orosz honunkra?
Mi háborgat vajon? A litván lázadás?
Ugyan! A szlávoké e pör, csak szláv akarja.
Ez ősi belviszályt, mit sors vetett a latra,
Mi döntjük el magunk, helyettünk senki más.

(Soproni András fordítása).⁴

³ A mesterséges intelligencia és az emberiség jövője kérdéseinek vizsgálata kapcsán idézi az amerikai tudós Vlagyimir Putyin fejtegetését („a 21. században az MI területén elért vezető szerep elengedhetetlen a globális hatalomért folyó versenyben”). Lennox, 2021. 79, 99.

⁴ <https://1749.hu/szepirodalom/vers/alekszandr-szergejevics-puskin-oroszorszag-ragal-mazoihoz.html>

A 20. századelő forradalmi idejében a ruszofóbia ismét felerősödött, de belebújt a proletárok elleni gyűlölet gúnyájába. Idézzük ide az ezt leleplező Alekszandr Blok versét 1918-ból. A *Szkitákban* (Скифы) írja:

... Oroszország - Szfinx. Öröm és bánat,

És feketén vérzik ...

Gyere, látogass meg minket! A háború borzalmaitól

Gyere békés ölelésbe!

Utoljára - térj észhez, régi világ!

A munka és a béke testvéri ünnepére⁵

Blok sorainak megértéséhez látnunk kell, hogy a cári önkényuralmi monarchia – nem kis részben a nagyorosz sovinizmus hatására –, a felbomló birodalom maga után hagyta az egymásnak feszülő nacionalizmusok rémisztő következményeit, amellyel a forradalomnak és a későbbi fejlődésnek meg kellett volna birkóznia. A történelem később ezeket a meghaladottnak gondolt ellentmondásokat kiélezte, sőt a népet a megöklő háborúba kényszerítette.

Hiszen voltak „modifikációk” később is. A polgárháborúba való nyugati intervenció beavatkozása után, a II. világháború nyílt öldöklő szembenállása során a feltámasztott ruszofóbia elrejtőzködött a „kremlefobiában”, amely egyértelműen összekapcsolódott a tőkés társadalmi rendszerek szovjetellenességével, majd a nácizmussal, a hitleri fasizmussal szemben a szovjet nép honvédő háborújához csatlakozó szövetségesek geopolitikai törekvéseiben.⁶

A hidegháború ismét fordulatot hozott: amennyiben a ruszofóbia ideológiaként teljesedett ki. A világ folyamataiból, az együttműködések-ből történt kizárásnak fontos elemei lettek a gazdasági és humán jellegű szankciók, s főként a katonai szembenállás, a fegyverkezési verseny. Másrészt, propaganda jelleggel mindkét fél a másik ellehetetlenítését és saját ideológiájának a terjesztését is célul tűzte ki. A hidegháború – mint

⁵ <https://plantu.ru/hu/dry-mixes/teksty-blok-aleksandr-skify-analiz-stihotvoreniya-skify-a-blok/>

⁶ A Winston Churchill, Allen Dulles által megalkotott szovjetek elleni tervek koncepciójának a lényege, hogy a Szovjetuniót „le kell győzni”, mint ideológiai és katonai vetélytársat. VDOVIN é. n.; PLAN MARSALLA.

ez közismert – globális geopolitikai, katonai, gazdasági és ideológiai szembenállás a Szovjetunió és szövetségesei, illetve az Egyesült Államok és szövetségesei között 1946-tól 1989-ig. Az ideológiák harcát – mint a társadalmi-gazdasági rendszerek kapitalista, illetve kommunista modellek szerinti működése összeegyeztethetlenségének következményét – tekinthetjük a konfrontáció lényegének. A végjátékban (1982-ben) mondta ki Ronald Reagan a lényeget: eljött az idő, hogy „a történelem hamudombján hagyjuk a marxizmus-leninizmust”. De előtte kiemelte, hogy a Szovjetunió a „gonosz birodalma”, vagyis az ott élők – az oroszok – a sátán ivadécai.⁷ A probléma a hidegháború „abbahagyása” utáni időktől ismét új dimenziókba került.

Fontosnak tartom felidézni a „szovjet emberrel” összefüggésben a híres filozófus Alekszandr Zinovjev tézisé a „homo sovieticus”-ról, amelyet „disszidensként”, 1981-ben Münchenben megjelentetett könyvében fogalmazott meg. Anélkül, hogy vitába bocsátkoznék vele, csupán egy megjegyzés és egy idézet álljon itt: Zinovjev miután kiábrándult a „nyugati kapitalizmus” világából, hazatért, és már otthon, Moszkvában írt műveiben cáfolta a tézisének tulajdonított „ruszofób” elméleteket. Az idézet a könyvének a „szerzői bevezetőjéből”: „Ez a könyv – a szovjet emberről, mint az ember új típusáról, a homo sovieticusról szól [...] A viszonyom ehhez a lényhez kettős: szeretem, és ugyanakkor gyűlölöm, tisztelem, és ugyanakkor megvetem, lelkesít, és ugyanakkor félelmet kelt...”⁸

Történelmi időkben nagyot ugorva azt láthatjuk, hogy a mai korban sem változott a helyzet. A szlávok lakta területeken mindenkor történt valami. A Szovjetunió „szétszedését” követő történések, és benne a ruszofóbia a kiterjedt nacionalizmusokkal szervesen mérgezte és mérgezi ma is az újonnan meglett szuverenitásukkal küszködő népek nemzetközi beilleszkedését. A küzdelemben a puskinsi reakciót idézi fel Jozsif Brodskij 1994-s verse, és ezért ide kívánczik. A Nobel-díjas költő Amerikából szólt a ruszofóbokhoz az ukrainai „szuverenitásról”, azt követően, hogy kurzust váltottak, és az „Ukrajna nem Oroszország” jegy-

⁷ Ronald Reagan 1982. június 8-án beszédet mondott a Brit Parlamentben Londonban. Itt hangzott el a hírhedt kifejezés: „a történelem hamudombján hagyjuk a marxizmus-leninizmust”. Reagan 1982.

⁸ ZINOVJEV 1981; VIZSUTOVICS 2013.

ben irányba vették a NATO-t. Imígyen értékelte «На независимость Украины»⁹ (Független Ukrajnának) címmel (miután a nyelvezete fordíthatatlan – oroszul idézve):

„...Скажем им, звонкой матерью паузы метя, строго:
скатертью вам, хохлы, и рушником дорога.
Ступайте от нас в жупане, не говоря в мундире,
по адресу на три буквы на все четыре
стороны. Пусть теперь в мазанке хором Гансы
с ляхами ставят вас на четыре кости, поганцы.”¹⁰

Itt nemcsak a sértett orosz nemzeti büszkeségről van szó, hanem a ruszofóbia fellobbantott lángjának pusztító következményeiről, amelyek az orosz nacionalizmus újbóli megerősödését is „inspirálták”.

Később, a történelmi folyamatokkal együtt, ahelyett, hogy csillapodott volna a ruszofóbia új hulláma, újabb és szinte féktelen nehézségeket okozó változatok uralkodtak el: országonként és népenként is modifikálódott, vagyis egyfajta háború bontakozott ki mindennel szemben ami „orosz”. Az uralkodó politikai ideológia az oroszokat ostoba, infantilis és naiv embereknek ábrázolja, akiknek nincs kedvük demokratikus reformok vagy a szólásszabadság megvalósításához. A nyugati „felcímkezés” szerint az oroszoknak „cárra” van szükségük, mert nem tudnak és nem is akarnak maguk, szabadon dönteni még a személyes ügyekben sem. Olyan „vezetők” kellenek, akik mindig pontosan tudják, hogy mikor kell ököllel vagy csizmával az asztalra csapni. Ugyanakkor krízishelyzetben – mint a posztszovjet térségben az új országok önazonosítása során kialakultak – már sajátos politikai dimenziók jelentek meg.

Az ukrainai államalapítás és szuverenitás három évtizedes sikertelenségért olyan külső támaszokat kerestek és találtak, amelyek a gondok

⁹ <https://www.culture.ru/poems/30468/na-nezavisimost-ukrainy>

¹⁰ Nyers fordítása:

„Mondjuk szigorúan nekik, hangos anyázással töltve ki a szüneteket:
sima utat nektek, csimbóknép, ne tartóztasson semmi,
Eridjetez tőlünk parasztcihában, ne egyenruhában,
a cím ama bizonyos hárombetűs szó, irány a világ
négy sarka. Hogy aztán kunyhóban Hansok (dajcsok)
és ljahok (polyákok) csoportosan állítsanak titeket négykézláb (hágatásra).”

okozóját az oroszokban lették meg. Az Európai Unióhoz és a NATO-hoz csatlakozás számukra „anti-Oroszország” kialakítását kívánta meg. S, ebben már nem a „klasszikus ruszofóbia” lett a meghatározó, hanem a vélt vagy valós történelmi sérelmek, felnagyítva és transzformálva szerepet játszanak a nagyhatalmi játszmákban.

Anélkül, hogy kritikátlanul viszonyulnánk az Ukrajnában kibontakozó háborús eseményekhez vagy alábecsülnénk az ukrainai lakosság háborús szenvedéseit, amelyek az invázió miatt bekövetkeztek, látnunk kell az okokat és következményeket.

Ismét felbukkant a sok évszázados lengyel sérelemérzet, a Rech Pospolit, újraélesztésének vágya. Ez már nem a ruszofóbia megszemélyesített szintje, hanem adott esetben egyfajta történelmi reváns kiereszkölése. A jelenlegi lengyel uralkodó osztály esetében az oroszok iránti történelmi gyűlölet tapasztalhatóan áttétként fertőzte meg egész politikájukat. Mateusz Morawiecki lengyel miniszterelnök rákos daganathoz hasonlította az orosz világot. A *Daily Telegraph* című brit lapnak a 2022. május 11. számában megjelent cikkében azt állította, hogy az orosz világ ideológiája rákos daganat, amely egész Európára veszélyt jelent. S felszólította a nyugati országokat, hogy fokozzák az Ukrajnának nyújtott támogatást annak érdekében, hogy végül „teljesen kiirtsák az orosz vezetés szörnyű ideológiáját”.¹¹ A lengyel államfő, Andrzej Duda pedig ezt is „überelte”, azzal, hogy az ukrainai Verhovna Ráda ülésén – ahonnan hiányoztak a közéletből kizárt ellenzéki pártok képviselői – Volodimir Zelenszkij ukrán elnököt ölelgetve jelentette be a lengyelek és ukránok egységesülését, mintha Ukrajna bekebelezése került volna napirendre. Duda teljesen nyitott határt, szabad belépést és munkát ígért az ukránoknak, Zelenszkij pedig a lengyelek számára szinte teljes körű ukrainai állampolgárságot (a szavazati jog kivételével!).¹² Ezeket az elkapkodott és indulatos lépéseket még lehetne a szomszédban kialakult háborús helyzettel és abban a szomszédos NATO országok „kényszerű” részvételével magyarázni. Ám e tekintetben figyelemre méltó, amit az USA elnöke mondott 2022. február 24-én, miután értesült az orosz hadsereg

¹¹ https://nepszava.hu/3156783_ukrajna-oroszorszag-putyin-zelenszkij-haboru-20220513

¹² https://www.youtube.com/watch?v=sLj_cIW84Gk

bevonulásáról Ukrajnába.¹³ Joe Biden – a Vlagyimir Putyin által indított Ukrajna-ellenes háború miatt – számos átfogó politikai, gazdasági és más megtorlásnak szánt szankció bejelentésén kívül olyan kijelentéseket is tett, amelyek az „oroszság” egésze ellen szólnak. „Oroszországra megsemmisítő csapást kell mérni” – mondta az amerikai elnök a sajtótájékoztatón – „valamennyi szövetséggel együttműködve és összehangoltan. Az orosz elnök választotta ezt a háborút, s ezért az országa fizeti meg a tettei árát. A G-7 és mások, mindent elkövetünk azért, hogy felelősségre vonjuk...” „Putyinnak sokkal ambiciózusabb tervei vannak” – osztotta meg a meggyőződését Biden – „újra akarja építeni az egykori Szovjetuniót.”

Oroszország azonban mint konzervatív kapitalista nagyhatalom, komoly versenytárs a posztindusztriális civilizáció 21. századi térhódításában. Lehet, hogy éppen ezért került most ilyen féktelen, bevallottan megsemmisítésre irányuló és a megalázás kifinomult pszichológiai formáit alkalmazó ösztűzbe?! A Biden által szervezett nyugati gyűlések, mintha karmesteri beintésre igyekeznének felszámolni az orosz sport, művészet, tudomány, turizmus és szórakoztatás stb. jelenlétét, sőt visszamenőleg történelmi létét és szerepét a világ sorsában. Néhány elrettentő példa: az orosz művészek látványos és tömeges kitiltása a nyugati világban kezdetben a halottakat és az élőket egyaránt érintette. Berlinben a rádió zenekara az ukrán himnusszal helyettesítette Pjotr Csajkovszkij *Szláv indulóját*; Varsóban a Lengyel Nemzeti Színház elhagyta *Mogyeszt Muszorgszkij Borisz Godunov* című operájának előadását. Ugyanakkor lemondták az oroszországi turnékat, az orosz művészeket kizárták a nemzetközi színpadokról és versenyekről, mint például az Eurovízió, a cannes-i fesztivál, a nagy zongoraversenyek... Mert igen, „ha a művészetnek nincs is hazája, a művészeknek van”. Tombol az esszencializmus. Amikor azután politikusok lépnek színre, ez átalakul: gyorsan a helyére lép az a követelés, hogy a művész bizonyítsa be, miszerint a megfelelő oldalt támogatja. Először is nyilvánítsa ki, hogy ellenzi a háborút, ahogyan azt a híres karmestertől, Valerij Gergijevtől is megkövetelték.

¹³ <https://www.dw.com/ru/prezident-ssha-bajden-objavil-o-vvedenii-sokrushitelnyh-sankcij-protiv-rossii/a-60907535>

Sajnos számtalan példával folytathatnánk az érvelést, de így is látható, hogy ezzel a bojkott indoklása egy vegyes és zavaros változat alapján alakult ki. Az egyik változat szerint az ellenséget a nemzetisége alapján azonosítják. A másik változat pedig meggyengíteni és lejáratni akarja az orosz rendszert azzal, hogy azonosítják és leveszik a műsorról azokat, akik „már régóta” támogatják azt.

A megaláztatás a sportban már jóval korábban kezdődött, mintegy előkészítve és alkalmat keresve a bojkotthoz. Az ürügy az „oroszok állami doppingja” volt. Nem belebonyolódva, de tény – lehetett „fogódzót” találni, és 2014 óta meg is találták. Az USA törvényt hozott az oroszok doppingolásáról, Donald Trump írta alá az ún. Rodcsenkov-törvényt, ettől kezdve az orosz sportolók, bár részt vehetnek olimpián, versenyeken, de nem indulhatnak a hazájuk színeiben, csak a NOB-zászló vagy a sportszövetség zászlaja alatt, és kizárólag akkor, ha bizonyíthatóan nem érintettek doppingbotrányban, vagyis külföldön edzenek és ellenőrizhetők; az orosz himnusz sem hallgatható a győzelmük esetén, hanem a nemzetközi sportvezetés választotta Csajkovszkij-zongoraverseny egy tételét. Szóval megalázás! Robert Lewandowski, lengyel labdarúgó mondta az ukrainai események kapcsán: „hogyan tudnék én véres ország játékosai ellen játszani”!

Annyi a felsorolni való, hogy lezárhatatlan lenne az összes többi terület tényeivel együtt. Ez már nem a hagyományos ruszofóbia: az „orosz világ” kiközösítése az emberiség további életéből. A ruszofóbia a szellemi bázisa volt ennek a nonszensznek!

A világ számára nyitott az alternatíva: vagy a mindent megsemmisítő 3. világháború a jelenlegi szembenállás kibékíthetlenné tételével, vagy az emberiség egész történelme során összegyűlt értékek, tudás mindenki számára elsajátíthatóvá tételével egy multipoláris világrend, amelyben a természetes intelligencia összekapcsolása a mesterséges intelligencia eszközeivel minden ember, minden nép, nemzet békés, biztonságos, a természettel és egymással sikeres együttélése, amelyben nincs elnyomó és elnyomott?

Bibliográfia

- Laron é. n. Laron, Guy: A ruszofóbia története. (Fordította: Margitai Ágnes.) <http://www.magyardiplo.hu/2849-a-ruszofobia-tortenete>
- Lennox 2021 Lennox, John C.: 2084. Budapest, 2021.
- Plan Marsalla Nacsalo Holodnoj Vojni. Doktrina Trumena. Plan Marsalla. <http://www.coldwar.ru/bases/bases1.php>
- Piketty 2015 Piketty, Thomas: A tőke a 21. században. Budapest, 2015.
- Reagan 1982 Reagan, Ronald: Address to British Parliament. The History Place Great Speech Collection. <http://www.historyplace.com/speeches/reagan-parliament.htm>
- Vdovin é. n. Vdovin, A.: Dallesz, Dallesz, Dallesz. Szvigyetyelsztva o plane gylja Rossziji i ego poszledsztvijah. <http://www.regnum.ru/news/polit/1510882.html>
- Vizsutovics 2013 Vizsutovics, V.: Mi takije zse, kak vsze. Akademik Jurij Pivovarov: „Nyikakoj oszobij puty Rossziji nye prednacsertan.” <http://rg.ru/2013/01/22/pivovarov.html>
- Zinovjev 1981 Zinovjev, A.: Gomo szovjetikus. Mjunhen, 1981. <http://www.zinoviev.ru/ru/zinoviev/zinoviev-homo-sovieticus.pdf>

„Timur és csapata” A Wagner-csoport Afrikában

BÚR GÁBOR

Absztrakt

A magánhadseregek végigkísérik az emberi történelmet, 2001 szeptembere után azonban ott is megjelentek, ahol korábban teljes volt az állami erőszak-monopólium. Oroszország számos „árnyékhadserge” közül kiemelkedő jelentőséggel bír a Wagner-csoport, amely hivatalosan nem is létezik, mégis számos bizonyíték van tevékenységére. Ukrajnai, majd szíriai előzmények után a Wagner-csoport 2015-től vetette meg a lábát az afrikai kontinensen, olyan országokban, ahol árnyékban maradó vezetője, Jevgenyij Prigozsин üzleti érdekeltségekkel bírt, elsősorban bányászati koncessziókkal. A Wagner-csoport mégis több egyszerű biztonsági vállalkozásnál, a főként a csecsen háborúk veteránjaiból verbuválódott tagjai mindenek előtt a Kreml érdekeit képviselik, ott vetik be őket, ahol Oroszország hivatalosan nem kívánja elkötelezni magát. Ez a konstelláció gyakran vezet jogsértésekhez, a csoport veszteségeivel pedig senkinek nem kell elszámolnia. Az orosz–ukrán háború azonban megkérdőjelezi a Wagner-csoport jövőjét Afrikában, sokakat már a háború megkezdése előtt visszavontak a kontinensről, és nem kívánt rivaldafény vetül a cég viselt dolgaira.

Kulcsszavak: magánhadseregek, erőszak-kiszervezés, zsoldosok Afrikában, nemzetközi fegyverkereskedelem, orosz külpolitika

Az, aki az 1950–60-as években nőtt fel, nagy valószínűséggel találkozott a fenti című, „ifjúsági kalandregény” műfaji kategóriába sorolt könyvvel.¹ Számomra élvezetes olvasmány volt, bár ahogy emlékszem, nem tartozott a kötelező iskolai penzumhoz, és ahogy pár évvel később a *Csendes Dont*, ezt is csak én olvastam az osztályban. Így nem is volt lehetőség megvitatni, „múelemezni” sem. Nem mintha ezek a műelemzések

¹ GAJDAR 1962.

túl magasak lettek volna, az *Emberi sors* esetében, amelyért Solohov éppen akkortájt kapott irodalmi Nobel-díjat, olyan fajsúlyos téma került az osztályunkban terítékre, hogy vajon képes-e az ember gyorsabban futni a páncélosnál. Évtizedekkel később a Wagner-csoport afrikai dolgai kapcsán támadt deja vu érzésem. Még a tágabb környezetemben sem akadt senki, akivel nekiállhattam volna napjaink Timurjának és becses csapata tetteinek értékeléséhez. Többen még a téma érintőleges feldolgozását sem tartották tanácsosnak, indokaik figyelemre méltóak voltak. Fontos megjegyezni azt is, hogy a címadás egyáltalán nem jelenti Timur és csapatának utólagos befektetését, kizárólag a titokban végzett jó cselekedetekre utal vissza, hiszen a Wagner-csoport is így működött egészen a legutóbbi időig, míg pénzelője és tényleges vezetője nevére nem vette a már nyíltan börtönökben is verbuváló társaságot. A jó és a rossz között kevés egyértelműbb választóvonal létezik.

Egyáltalán, ki az a Timur Wagneréknél?

Az eredeti, a szovjet–finn háború idején játszódó műben az ismeretlen jótevők kiléte a könyv végére előírásosan kiderül. A Wagner-csoport történetében ugyan még messze nem értünk a cselekmény végére, mégis furcsa, hogy a csoport vezetőjének személyét sem egyszerű megállapítani. Az biztos, hogy Oroszország magán- vagy „árnyékhadsergeinek” leghíresebbjéről, sőt talán ennyit megelőlegezhetünk, a leghírhedtebbjéről van szó. Nem mintha az ilyen árnyékhadereg orosz találmány lenne, az ókori Egyiptom óta találunk bőséggel példát az erőszak kiszervezésére, és a „kapitalizált háború” a középkortól végigkísérte az európai centrum, a periféria és a gyarmati világ évszázadait, a condottierik, pandúrok, kozákok, szipolyok csak néhány képviselői a számtalan magánhadsergnek.² Általában a hatalmon lévők eszköze volt mindig is az intézmény, de például a weimari Németországban a Freikorps éppen a hatalommal szemben szerveződött meg.³ A Freikorps azonban aligha szolgált a Wagner-csoport előképéül, más volt a történelmi helyzet, mások voltak a körülmények.

² FÜSSEL 2014. 271.

³ SAUER 2008.

Napjaink magánhadseregei sokkal inkább az 1997-ben az amerikai Navy Seals egykori tagja által alapított Blackwater USA (Nomen est omen) magán biztonsági cég sikerét másolva igyekeztek a zsíros védelmi megbízásokból minél nagyobb haszonra szert tenni. A Blackwater kétségtelen üzleti sikereit beárnyékolta, hogy tevékenysége során számtalan kétes ügybe keveredett, különösen Afganisztánban és Irakban, a helyi és az amerikai törvényekbe ütköző cselekedetekkel, kínzásokkal, civilek elleni erőszakkal vádolták meg a céget és alkalmazottait. Nem véletlen, hogy a Blackwater 2007 óta már háromszor változtatott nevet, így próbálván szabadulni negatív hírnevétől.⁴ Ez azonban nem gátolta meg a módszer elterjedését, világszerte egyre több volt katona, titkosszolgá és más, hasonló háttérű ember találta meg a számítását az erőszak magánosításában. Ezek egyike sem jobb a Deákné vásznánál. Közös probléma, hogy erőszaktevéseikért, jogsértéseikért sokkal nehezebb felelősségre vonni e cégeket és alkalmazottaikat, mint az államok hivatalos szerveit és azok tagjait. A Wagner-csoport története tehát messze nem egyedi, viselt dolgaik feltárása talán segíthet az abnormalitás felé rohanó világ visszatartásában.

Oroszországban a szíriai beavatkozás hozta el az állami erőszakmonopólium erodációját. Az ottani olajkitermelésben fontos pozíciókat szereztek orosz magánvállalkozások, a polgárháborús viszonyok között fontossá vált számukra a kutak védelme. Így került a közel-keleti országba 2013-ban néhány száz, a csecsen háborút megjárt veterán, akiket egy Hongkongban bejegyzett cég, a „Szláv Korpusz” (Славянский Корпус) fizetett, orosz viszonyok szerint roppant busásan.⁵ Már itt feltűnt az éppen abban az évben a GRU szolgálatából ezredesként visszavonult Dimitrij Valerjevics Utkin, aki a szíriai vállalkozás egyik vezetője volt. A következő évben már önálló cége volt, a Wagner (Частная военная компания Вагнера, ЧВК Вагнера). A cég kezdettől fogva katonai alegységekből és egységekből álló szervezetként funkcionált, innen a csoport elnevezés. Wagner pedig Utkin saját fedőneve (nom de guerre) volt. Arról megoszlanak a vélemények, hogy ezt szimplán a német zeneszerző iránti zeneesztétikai rajongás miatt, vagy egyszerűen csak azért

⁴ SCAHILL 2007. 422–423.

⁵ MACKINNON 2021.

választotta, mivel példaképének, Adolf Hitlernek is Wagner volt a kedvence. Biztos kapaszkodók hiányában csak találgathatunk. Hogy mégis az utóbbi magyarázat a valószínűbb, arra csupán közvetett bizonyíték szolgál: a világhálón megtalálható egy fénykép, amely Utkint náci tetoválásokkal (és csakis azokkal) mutatja.⁶ Utkin eredeti foglalkozása okán mindig is kerülte a nyilvánosságot, különösen azt hogy fényképezze (camera-shy). Az, hogy SS-kihajtókat másoló tetoválásával pózolt mégis, sokat elárul róla. A Wagner magánbiztonsági cég azonban nem volt náci ideológiájú szervezet, egyszerűen zsoldosokból álló magánhadsergként szolgál a mai napig. Az orosz törvények azonban tiltják az ilyen jellegű vállalkozásokat, ez az egyik fő oka annak, hogy erről az árnyék-hadseregről roppant kevés a biztos információ.

Még az is nehezen ellenőrizhető, vajon Utkin-e a mi Timurunk, aki láthatatlanul segít, ott, ahol kell. A 2014–15-ös ukrainai kitérő után a Wagner-csoport újra Szíriában tevékenykedett, majd 2018-tól az afrikai kontinens vált az „üzlet” fő terepévé. Feltűnő, hogy ahol a csoport megjelent, ott egy orosz oligarchának, a „Putyin séfjének” hívott Jevgenyij Viktorovics Prigozsinnak voltak üzleti, elsősorban bányászati érdekeltségei. Prigozsinnak rablásért és csalásért hosszú éveket töltött börtönben, majd szabadulása után Szentpéterváron hot dog árusból éttermessé küzdötte fel magát. Putyin is vendége volt, innen a régi kapcsolata a későbbi orosz elnökkel, aki azután az évi mintegy 250 milliárd rubeles közétkeztetést bízta rá Prigozsinra. A haszonból működtette a Szentpétervári Egyetem végzőseire épülő trollgyárat is, amelyet még a 2016-os amerikai elnökválasztásba történő sikeres beavatkozással is megvádoltak (nem bizonyítottan, ám az amerikai hatóságok Prigozsint már akkor szankciós listára helyezték).⁷

Az otthoni sikerek után Prigozsinnal komoly világpiaci szereplővé vált. A főként nemesfémek, gyémánt vagy stratégiai nyersanyagok, mint például

⁶ A képet az orosz médiában sokan hamisítványnak tartják, mivel a Lettorszában működő, ellenzéki Meduza tette közzé 2021-ben. A mai technikai lehetőségek mellett valóban nem minden esetben lehet a forrás hitelességét megerősíteni. Viszonylag egyszerű bizonyításra, nevezetesen Utkin tetoválások nélküli fotójának közzétételére azonban idáig nem került sor. Témánk, Afrika szempontjából azonban e tetoválásnak komoly jelentősége nincsen.

⁷ MACKINNON 2021.

a króm kitermelésére koncessziókat szerző oligarcha a bizonytalan, fegyveres erőszakba süllyedt afrikai államokban tudott előnyös üzleteket kötni, bányáit pedig a Wagner-csoport védte. Már 2014-ben is evidenciaszámba ment, hogy a Wagner-csoport valójában Prigozsин vállalkozása, ő pénzeli, és az ő kitűnő kapcsolatai biztosítják a feltűnően jól működő szimbiózist az állami logisztikával és katonai infrastruktúrával. Így tehát Prigozsин lenne a valódi Timur ebben a játszmában. Ő azonban nemhogy saját vezető szerepét nem ismerte el soha, hanem még a Wagner-csoport létezését is tagadja a mai napig, ellentmondva számos magas rangú orosz hivatalnok megnyilatkozásainak. Amikor például a líbiai polgárháború egyik legfontosabb hadura, Kalifa Haftar 2017-ben Moszkvában járt, és találkozott Szergej Sojgu védelmi miniszterrel, valamint Prigozsinnal, az akkor készült felvételek és a kiadott nyilatkozatok alapján Prigozsин nem tagadhatta a találkozót, ám a maga szerepét kizárólag a megbeszélés ételital fogyasztásának biztosítójaként (caterer) határozta meg.⁸

Elméletileg lenne még egy kandidátus Timur szerepére. Utkin és Prigozsин felett minden kétséget kizáróan csupán maga az orosz elnök áll, az adott konstellációban más aligha utasíthatja őket. Azonban ahhoz igencsak erős fantázia kéne, hogy elhiggyük, Vlagyimir Vlagyimirovics Putyin személyesen kéri fel a Wagner-csoport embereit a jó cselekedetekre. Így róla kizárólag mint egyfajta „Übertimurról” beszélhetünk, ami azonban nem is áll túl távol a Wagner-csoport virtuális realitásától. 2016 decemberében Utkin magas állami kitüntetést vett át személyesen az elnöktől, fénykép is készült az eseményről.⁹ A kör tehát itt bezárult, bárki is az igazi Timur, jól be van kötve a hatalomba.

Nem is annyira mesebeli Afrika

A karmester Szemjon Trofimovics Bicskov Wagner zenei világának egyik legjobb kortárs interpretálója, az 1975 óta Nyugaton élő művész koncertjei mindig teltházasak. Van azonban egy másik Bicskov, Pjotr, aki Prigozsин Afrika-szakértőjének számít, az általa adott „koncertek”

⁸ FALLING OFF THE FENCE; MURTAZIN 2018.

⁹ WHAT IS THE WAGNER GROUP 2022.

azonban üres nézőtér előtt zajlanak. Pjotr Bicskovról csak annyit tudni, hogy minden afrikai útján elkísérte főnökét, és ahol ők ketten megjelentek, oda nemsokára a Wagner-csoport emberi is megérkeztek. A szíriai „sikerek” – egyes ellenőrizhetetlen mendemondák szerint a kelet-szíriai Palmüra körül, a sivatag homokja akár több száz wagneres zsoldos és orosz katona holttestét is rejtheti... – hozták a líbiai üzletet. Először Kireneika olajkútjainak biztosítására alkalmazták a csoportot, ám hamar kiderült, hogy a kelet-líbiai hadúr, Kalifa Haftar vállalkozásához is igénybe lehet őket venni, az ENSZ és a nemzetközi közösség által elismert, Tripoliban székelő központi kormány megdöntésére. A vállalkozás nem sikerült, de a Wagner-csoportról azóta is fel-felröppennek történetek, még robbanószerkezetet rejtő gyerekjátékok szétszórásával is megvádolták őket. A teljes káoszba süllyedt Líbiában azonban ez egyáltalán nem bizonyítható. Az viszont biztosra vehető, hogy az egyébként dollármilliárdokért amerikai fegyvereket vásárló Egyesült Arab Emírségek 150 millió dollárral „megtolta” Haftar próbálkozását az USA által is támogatott líbiai központi kormány megdöntésére, és ebből a pénzből bőven jutott a Wagner-csoportnak is.¹⁰

Az egyik afrikai üzlet még le sem zárult, máris kezdődött egy másik. 2017 utolsó heteiben videók kerültek fel a Twitterre, amelyek a szudáni fegyveres erőknél Wagner-csoportbeli kiképzők megjelenését bizonyították. Mintegy 300 fős kontingenst utaztattak titokban Oroszországból Kartúmba, ottlétük azonban a videofelvételek megjelenése után sem került megerősítésre, annak ellenére, hogy az ominózus képsorokon Ural-4320 teherautókat lehetett a kiképzők mögött látni, amelyeket akkoriban kizárólag az orosz fegyveres erők, illetve a Wagner-csoport használt.¹¹ Véletlenül éppen ekkor, 2017 novemberében került sor a szudáni kormány és az orosz M Invest magáncég között aranybányászati megállapodás aláírására. Az akkori orosz miniszterelnök, Dmitrij Anatoljevics Medvegyev is megjelent az eseményen. Az M Invest Szentpéterváron került bejegyzésre, „ércek és más nemvasfémek” kitermelésére, a cég ügyvezetője pedig Andrej Mandel, Prigozsин régi barátja lett. Az, hogy

¹⁰ SUGALEJ 2019.

¹¹ RABIN 2019.

az M Invest utóbbi tulajdona, arról megint csak szóbeszéd, és nem kézzel fogható bizonyíték beszél. Az viszont biztos, hogy a bányákat a Wagner-csoport emberei őrizték, akik, ha már ott voltak a terepen, a kormányellenes tüntetések felszámolásában is részt vettek. Igaz, a kartúmi orosz nagykövetség 2018 januárjában kategorikusan tagadta, hogy „orosz szakemberek” részt vettek volna a tiltakozások elfojtásában. Az orosz külügyminisztérium szóvivője, Maria Vlagyimirovna Zaharova csak 2019 januárjában ismerte el, hogy „Szudánban orosz magánbiztonsági cégek emberei tevékenykednek, akiknek semmi közük az orosz államhoz”.¹²

Szudánból egyenes út vezetett 2018-ban a Közép-afrikai Köztársaságba. Ez szó szerint így volt, hiszen a Wagner-csoport egyes egységei orosz katonai repülőgépeken érkeztek a fővárosba, Bangui, mások azonban a fent említett Ural teherautókon a szomszédos Szudánból. A különbség az volt, hogy itt a Lobaye Invest nevű cég, az M-Invest egyik leányvállalata kapott koncessziót, és nem arany-, hanem gyémántbányászatra. Prigozsин közvetlen üzleti érdekeltségét tehát itt is homály fedi, az viszont biztos, hogy a szóban forgó gyémántmezőt a Wagner-csoport emberei biztosítják.¹³ Az egykor Közép-afrikai Császárságnak hívott országban a gyémántnak mindig is fontos szerepe volt, Napóleont utánozni próbáló uralkodója, Jean-Bédél Bokassa (1977-es koronázása az ország több, mint egy teljes évi költségvetésének közel felét elvitte) méretes drágakövekkel kenyerezte le látogatóit, Nicolae Ceausescu-tól Valéry Giscard d'Estaing francia politikusig.¹⁴ A Közép-afrikai Köztársaság azonban nem csupán gyémántban, hanem aranyban, urániumban és olajban is gazdag. Az orosz vállalkozások 2018 óta sikerrel szorították ki a polgárháborúba süllyedt országból az egykori gyarmatosító Franciaország cégeit. Ebben nagy segítséget jelentett, hogy 2018 márciusától az ország elnöke, Faustin-Archange Touadéra az addigi ruandai (ENSZ által biztosított) testőrségét félszáz orosz biztonsági emberrel egészítette ki, és a titkolódzás ellenére semmi kétség, hogy java részük „Rambó”, a Wagner-csoport tagja.¹⁵ Az elnök hatalma azonban csak az ország

¹² JOHNSTON 2019.

¹³ RABIN 2019.

¹⁴ BAT 2013, 246.

¹⁵ PLICHTA 2018.

kisebbik részére terjed ki, ezért Prigozsiné, vagy bárki, aki a nevükben tárgyalt, a felkelőkkel is megállapodott, hogy az általuk ellenőrzött területen is zavartalanul mehessen az üzlet. Ez nem zárta ki más területeken a fegyveres összetűzéseket. Mivel az oroszok az elnök mögött álltak, a korábbi pozícióikat menteni próbáló franciák a felkelők oldalán találták magukat. Sok sikert ez nem hozott Párizsnak, az ENSZ nem velük, hanem éppen Oroszországgal tett kivételt az embargó ideiglenes feloldásával fegyverek szállítására, Franciaország pedig kénytelen volt a Közép-afrikai Köztársaságban állomásozó erőit csökkenteni.

A Wagner-csoport embereit civilek elleni erőszakkal, gyilkosságokkal vádolták meg. Ezeknek az ügyeknek próbált három orosz tényfeltáró újságíró, Kirill Radcsenko, Alexander Raszorgujev és Orkan Dzsemal utána járni. 2018. július 30-án a fővárostól északra fekvő Kémo prefektúrában ismeretlen fegyveresek megállították autójukat és helyben kivégezték őket. (Helyi segítőjüknek nem esett bántódása.) Bangui először a legnagyobb felkelőcsoportot, a Selekat vádolta –a helyi szangó nyelven seleka koalíciót jelent, amelyet az északi muszlimok kötöttek egymással a déli keresztények ellen –, majd egyszerű rablógyilkosságnak nyilvánították az ügyet. Ennek ellentmondott ugyan, hogy a megölt újságírók autójában komoly értékek maradtak, de a kormány eldugta az egyetlen túlélőt, aki esetleg maga csalta csapdába az áldozatokat. A körülmények nem tették lehetővé az ügy alapos feltárását, így mindenki találgatásokra volt utalva. Az orosz külügyminisztérium fontosnak találta közzétenni, hogy a három újságíró hivatalos akkreditáció nélkül utazott a Közép-afrikai Köztársaságba.¹⁶ Nem ez volt az egyetlen a Wagner-csoporttal összefüggésbe hozható újságírói haláleset, 2018 áprilisában a Wagner szíriai veszteségeiről cikkező Makszim Borogyin esett ki véletlenül (?) lakásának erkélyéről...

Az „árnyékhadsereg” azonban soha nem reagált a gyanúsításokra. A Közép-afrikai Köztársaság hivatalos körei megbecsülték szolgálatát, 2021 novemberében Banguiban még emlékművet is állítottak az orosz „tanácsadóknak”, akik a hivatalos magyarázat szerint csupán kiképzői feladatokat láttak el, és ilyen minőségben a két ország népei

¹⁶ HIGGINS–NECHEPURENKO 2018.

közötti barátságot erősítették.¹⁷ Ezzel a narratívával nem mindenki érthetett egyet. Oroszországban tudniillik éppen az emlékműállítás évében mutatták be az Andrej Batov által rendezett *Turista (Typucm)* című háborús propagandafilemet. A kitűnő technikával forgatott, látványos alkotás mondanivalója igen egyszerű, a Wagner-csoport egyik egységét Banguitól, a fővárostól távol támadás éri, először egy helyi milícia, majd a francia követség ármánya folytán a helyszíntre érkező csádi csapatok részéről. Maroknyi wagneres megtizedeli a milicistákat, majd a félezer fős csádiak mindegyikével végez, mindössze egy saját sebesült árán. Mivel Csád az utóbbi évtizedekben inkább háborúban, mint békében élt, az ottani katonák különösen harcedzettnek, az afrikai kontinens egyik legjobb teljesítményre képes fegyvereseinek számítanak. Ezt figyelembe véve sikerült igencsak gyerekes forgatókönyvet kitalálni. A film egyébként egy olyan szentpétervári stúdióban készült, amelyben Prigozsinnak feleségének részesevé van, és ez azt a meggyőződést táplálja, hogy maga az oligarcha pénzelte a forgatást.¹⁸ Csak remélni lehet, hogy a filmet nem sokan nézik meg Afrikában, mivel a fehér felsőbbrendűség manifestálására keresve sem lehetne alkalmasabb művet találni.

A Közép-afrikai Köztársaság után a Wagner-csoport aktivitása az afrikai kontinensen csak fokozódott, emberei megjelentek Madagaszkáron (Prigozsinnak itt krómbányászati érdekeltségei lettek), majd Mozambik iszlamista felkelés által veszélyeztetett északi részén is. Utóbbi országban a régióban hagyományosan erős Dél-afrikai Köztársaság magánhad-seregeivel kellett versenyezniük, és az erőszaktevés magas szakmai színvonaláról tanúskodik, hogy be tudtak törni erre a piacra.¹⁹ 2021-ben pedig a Wagner-csoport a tíz éve anarchiába zuhant Maliban vetette meg a lábát, ahonnan Franciaország ki is vonta erőinek javát.

Az egykori Szovjetunió elévülhetetlen érdemeket szerzett az afrikai kontinens népei dekolonizációs törekvéseinek támogatásával. Napjainkban a Wagner-csoport és más orosz fegyveres magánvállalkozás az akkor felhalmozott erkölcsi tőkét használja és emészt fel. Láthatatlan,

¹⁷ AKPANRI 2021.

¹⁸ SAUER 2021.

¹⁹ PRIVATE MILITARY 2020.

arc nélküli Timurként érkezik az egyes afrikai országokba, tevékenysége egy szűk helyi hatalmi csoport, egy orosz oligarcha, és vélhetően a mögötte álló Kreml érdekei szerinti, de lámpással keresve sem fedezhető fel az adott ország és azt lakó népek érdekeinek tiszteletben tartása. Vigasznak sovány, hogy több, elsősorban frankofón országban sikerült az egykori gyarmattartó befolyását vissza-, illetve kiszorítani. Ilyen törekvéseik elsősorban a hatalmukat diktatórikusan gyakorló afrikai vezetőknek vannak, azon egyszerű oknál fogva, hogy ne legyen számonkérhető rajtuk semmiféle norma. 2015 és 2020 között Oroszország 21 afrikai országgal kötött katonai együttműködési szerződést, valamint Egyiptomban, Szudánban, Eritreában, Szomáliában, Mozambikban és a Közép-afrikai Köztársaságban katonai bázisok létrehozására törekszik. Nem véletlen, hogy a felsorolt országok többségében a Wagner-csoport is jelen van. A 2019 októberében Szocsiban megrendezett első orosz–afrikai csúcstalálkozón Moszkva újabb fegyvereladásokról kötött szerződéseket, a kontinens fegyverimportjának 40 százaléka származik már Oroszországból.²⁰ A fegyverek nyomában érkeznek a kiképzők és egyéb katonai személyzet, és ahol az orosz állam érdeke azt diktálja, mint például Maliban, a Wagner-csoport tagjai kényes esetekben is bevetethetők. Létezésük letagadható, veszteségeik a hivatásos állományénál könnyebben titkolhatóak. A 2014-ben hozott szankciók egyik mellékhatása, hogy a magánhadseregek, például a Wagner-csoport szolgáltatásai Oroszország Afrika-politikájának szerves részévé váltak.²¹

Az Afrikai Unió (AU) megalakulása után kidolgozott elvárásokat és eljárásokat, hogy elkerülje elődszervezetének, az Afrikai Egységszervezetnek sorsát, amelyet fennállásának utolsó évtizedeiben már csak „diktátorok klubjának” hívtak. Az olyan „árnyékhadseregeknek”, mint amilyen a Wagner-csoport is, függetlenül attól, honnan érkeznek, semmi keresnivalójuk nem lenne a kontinensen, ha egyszer végre sikerülne az AU és a donor országok között az alapvető etikai normákra vonatkozó szabályokban megállapodni, és ezt a megállapodást be is tartatni. Sajnos, ez ma az utópiák világába tartozik. Az viszont új fejlemény,

²⁰ SAUNT 2019.

²¹ SUKHANKIN 2020.

hogy Ukrajna megtámadása és az elhúzódó háború a Wagner-csoport erőinek Afrikából történő visszavonására kényszeríti Oroszországot, hogy „a nácizmus elleni harcban, az orosz haza és az orosz emberek védelmében” használja őket. Az orosz–ukrán háború kimenetele tehát nem csupán a gabonaszállítmányok, az elszabadult élelmiszer és energiahordozó árak ügyében befolyásolja Afrika jövőjét. A Wagner-csoport további története egyik fontos indikátora lesz annak, merre is halad az afrikai kontinens.

Bibliográfia

- AKPANRI 2021 AKPANRI, Komla: Centrafrique: l'inauguration solennelle de la statue des instructeurs russes à Bangui. *Nouvelle d'Afrique*, novembre 30, 2021. https://nouvelledafrique.com/2021/11/30/centrafrique-linauguration-solennelle-de-la-statue-des-instructeurs-russes-a-bangui/#google_vignette
- BAT 2013 BAT, Jean-Pierre : Les diamants (de Bokassa) sont éternels. *Afrique contemporaine*, No. 246, février 2013, 246.
- FALLING OFF THE FENCE Falling off the Fence: Russian Mercenaries Join the Battle for Tripoli. *Eurasia Daily Monitor Volume: 16 Issue: 138*. Jamestown Foundation. <https://www.ecoi.net/de/dokument/2018258.html>
- FÜSSEL 2014 Füssel, Marian: Panduren, Kosaken und Sepoys. Ethnische Gewaltakteure im 18. Jahrhundert zwischen Sicherheit und Stigma 181-200. In: *Söldnerlandschaft ten: Frühneuzeitliche Gewaltmärkte im Vergleich*. Hrsg. Rogger, Philippe – Hitz, Benjamin. Zeitschrift für Historische Forschung. Beihefte, Volume 49. Berlin, 2014. 181–200.
- FÜSSEL 2020 FÜSSEL, Marian: Private military contractors appear to be active in Mozambique. *DefenceWeb*, 15th Apr 2020. <https://www.defenceweb.co.za/featured/private-military-contractors-appear-to-be-active-in-mozambique/>
- GAJDAR 1962 GAJDAR, A. P.: Timur és csapata. (ford.: G. Lengyel Judit et al.) Budapest, 1962.
- HIGGINS–NECHEPURENKO 2018 HIGGINS, Andrew – NECHEPURENKO, Ivan: In Africa, Mystery Murders Put Spotlight on Kremlin's Reach. *The New York Times*, 7 August 2018.

- JOHNSTON 2019 JOHNSTON, Will: More than just oil and gold informing Russia decision to back Bashir. *The East African*, March 12 2019.
- MACKINNON 2021 MACKINNON, Amy: Putin's Shadow Warriors Stake Claim to Syria's Oil. *Foreign Policy*, May 19, 2021.
- MURTAZIN 2018 MURTAZIN, I. M: Na etoj kuhnye sto-to gotovitszja. Jevgenij Prigozsín prinijal ucsasztyije v peregovorah minyisztra oboroni Rosszii sz livijszkim marsalom. Sto bi eto znacsilo? *Novaja Gazeta*, November 9, 2018.
- PLICHTA 2018 PLICHTA, Marcel: Russia Is Back In Africa — and Making Some Very Odd Deals. In: Defense One, May 22, 2018. <https://www.defenseone.com/ideas/2018/05/russia-back-africa-and-making-some-very-odd-deals/148371/>
- PRIVATE MILITARY 2020 Private military contractors appear to be active in Mozambique. *DefenceWeb*, 15th Apr 2020. <https://www.defenceweb.co.za/featured/private-military-contractors-appear-to-be-active-in-mozambique/>
- RABIN 2019 RABIN, Alexander: Diplomacy and Dividends: Who Really Controls the Wagner Group? <https://www.fpri.org/article/2019/10/diplomacy-and-dividends-who-really-controls-the-wagner-group/>
- SAUER 2008 SAUER, Bernhard: Freikorps und Antisemitismus in der Frühzeit der Weimarer Republik. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 56. (2008), 1: 5–29.
- SAUER 2021 SAUER, Pjotr: New Movie Depicting Heroic Russian Instructors in Central African Republic Linked to 'Putin's Chef'. As Russian mercenaries are accused of human rights abuses in the impoverished African country, the film paints a rosier picture. *The Moscow Times*, May 21, 2021. <https://www.themoscowtimes.com/2021/05/21/new-movie-depicting-heroic-russian-instructors-in-central-african-republic-linked-to-putins-chef-a73973>
- SAUNT 2019 SAUNT, Raven: Putin's African power play: Russian leader boasts he has signed military agreements with 30 African countries this week – accompanied by deals for military helicopters, fighter jets and armoured vehicles. *Mailonline*, 25 October 2019. <https://www.dailymail.co.uk/news/article-7614565/Putin-boasts-signed-military-agreements-30-African-countries-summit-week.html>
- SCAHILL 2007 SCAHILL, Jeremy: Blackwater: The Rise of the World's Most Powerful Mercenary Army. New York, 2007.

SUGALEJ 2019

SUGALEJ, Makszim: Sef i povar. Cszty csetvjortaja. Rasszlédovanyije o tom, kak Rosszija ucsasztvujet v grazsdanszkoy vojnye v Livii. Komanda „Projekta” 12 szentyabrja 2019. <https://www.proekt.media/investigation/prigozhin-libya/>

SUKHANKIN 2020

SUKHANKIN, Sergey: The ‘Hybrid’ Role of Russian Mercenaries, PMCs and Irregulars in Moscow’s Scramble for Africa. The Jamestown Foundation, January 10, 2020. https://www.academia.edu/es/41596717/The_Hybrid_Role_of_Russian_Mercenaries_PMCs_and_Irregulars_in_Moscows_Scramble_for_Africa

WHAT IS THE WAGNER
GROUP 2022

What is the Wagner Group, Russia’s mercenary organisation? *The Economist*, March 7th 2022. <https://www.economist.com/the-economist-explains/2022/03/07/what-is-the-wagner-group-russias-mercenary-organisation>

Mesterség vagy hivatás? A történész szakma „ártalmasságáról”

BARTHA ESZTER

Absztrakt

Írásom műfaja esszé, amelynek elsődleges célja reflektálni Szvák Gyula tudományos munkásságának néhány elemére. Jelenkori történészként elsősorban arra törekszem, hogy rávilágítsak olyan áthallásokra, tanulságokra, amelyek a 20. században is megfigyelhetők, alkalmazhatók. Szeretném kiemelni Szvák Gyula tudományos publicisztikai munkásságát, amely mindenkor progresszív eszmék szolgálatában állt – és persze, már a 21. századhoz kapcsolódik. Amikor történelmünkben megint ordas eszmék nyomulnak, fontos – nemcsak egy köszöntő-kötetben – újra levenni a könyvespolcra Kliót, a csalfa széptevőt, aki nemcsak inspiráló múzsa, hanem sokszor bizony álnok kísértő is.

Kulcsszavak: Klió, sztálinizmus, mikrohistoriográfia, holokauszt

Tudományos művekben általában kerülni szokták a szerzők a szubjektív bevezetőt (bármit is gondolunk a társadalomtudományok „objektivitásáról”). Egy köszöntőkötetben azonban nagyobb szerepet kaphat a személyesség. Szvák Gyula professzort egyetemista korom óta ismerem, és a kezdeti tanár-diák viszony és szakmai tisztelet 2002-től új dimenziót kapott, amikor az általa alapított ELTE Történeti Ruszisztikai Tanszék szomszédságába, a Kelet-Európa Története Tanszékre kerültem egyetemi tanársegédnek. Noha jómagam nem avanszáltam ruszistává, Szvák professzor komoly tudományos és emberi érdeklődéssel kísérte egyetemi pályafutásomat, és oktatói munkámban is nagyon sokat tanultam tőle. Elsősorban mégis a történelemet ismertem meg benne, aki fiatalkorától elkötelezte magát Klió szolgálata mellett, és ennek soha nem fordított hátat – akkor sem, amikor tudomány- és intézményszervező tevékenysége, illetve a „könyvtermelés” praktikus menedzselésével járó feladatok kerültek előtérbe szakmai munkásságában. Erről az elkötelezettségről

tanúskodik Szvák Gyula *Klió, a csalfa széptevő* c. tanulmánykötete,¹ amelynek kapcsán most meg szeretnék fogalmazni néhány gondolatot.

A kötet tanulmányai 2007 és 2012 között íródtak – vagyis egy olyan korszakban, amikor a bekövetkezett politikai változások nyomán új lendületet kaptak Magyarországon az emlékezetpolitikai küzdelmek. Ebben kiemelt helye van a történetírásnak, hiszen – ahogyan egy német történész egyszer nemes egyszerűséggel megfogalmazta: a 20. század története valójában politika. Talán nem ennyire rossz a helyzet – legalábbis Szvák Gyula kötetének alapkoncepciója, hogy a történetírásban is vannak kidolgozott tudományos módszerek, forráskritika, és a koncepcióalkotás bizonyító ereje sem hiányozhat egy komolyabb történeti munkából – de ennél is fontosabb: vannak bizonyos *humánus* értékek, amelyeket Klió tanítványainak mindenkor tiszteletben kell tartani, mondhatni, azok mentén kell(ene) alakítani a történeti tudatot. Ilyen sarkkő minden körülmények között nemet mondani a 20. század történetének legtragikusabb fejezete, a holokauszt „relativizálására” tett kísérletekre, történjék az bármilyen politikai zászló alatt. Magyarország – hasonlóan más kelet-európai országokhoz (ami természetesen nem mentség!) – ráadásul súlyosan „érintett” ebben a tragédiában, hiszen – ahogyan azt minden „objektív” történésznek hangsúlyoznia kell – a magyar zsidóság legyilkolása akkor történt, amikor a németeknek már sem erejük, sem elég emberük nem lett volna az „Endlösung” végrehajtására. Magyarán: nem történhetett volna meg a magyar állam hathatós közreműködése nélkül – bárkik is ejtették „rabul” ezt az államot. Lehet itt Trianont felhozni, és valóban igaz: „Nagy-Magyarország” elvesztése élezte ki végképp a „zsidókérdést” hazánkban, hiszen a Monarchia pusztulásával egy mégoly több sebből vérző „birodalom” is szétesett. Természetesen nem lehet mindent gazdasági kérdésekre redukálni, de attól még fontos hangsúlyozni: a magyar középosztály – állami hivatalnokok, katonatisztek stb. – ekkor kerül igazán szembe a zsidó polgársággal – hiszen, míg korábban az előbbieket az államot vagy a birodalmat szolgálták, addig az utóbbiakat „megtúrták” – illetve talán a szekularizációval, a kapitalista fejlődés (felemás) kibontakozásával – el is fogadták

¹ SZVÁK 2013.

a szabad értelmiségi, kereskedelmi stb. pályákon. Trianon után – a nemzeti tragédia mellett – megkezdődik egy „vérre menő” gazdasági küzdelem (is) az első világháború által elpusztított régióban, hiszen az elcsatolt területekről elmenekült/elüldözött középréteget különösen fenyegeti a (további) lecsúszás veszélye, amelyre egyre erősebb antiszemitizmussal reagálnak. Természetesen ez nem teszi „semmissé” Trianont és a magyar tragédiát – az viszont igaz, hogy a két világháború közötti korszak nyílt antiszemitizmusa nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a magyar lakosság jelentős csoportjai közönnyel fogadták a magyar zsidók jogfosztását, kifosztását, majd végül az „Endlösungot” – amiért a felelősséget nem lehet egyszerűen „csak” a németekre hárítani. Ahogyan Christian Gerlach és Götz Aly megmutatta: a magyar politikai gondolkodásban már nagyon korán megformálódott a zsidó tulajdon elvétele – ugyanis az égető szociális problémákat a magyar politikai elit már ekkor is inkább orvosolta volna a zsidók kifosztásával, mintsem a korhadt feudális struktúrák lebontásával.²

Ennek tükrében teljesen jogos szakmailag és emberileg is Szvák Gyula indulata, amikor szenvedélyesen szembeszáll minden olyan kísérlettel, amely ezt a múltat és benne a magyar zsidók tragédiáját meghamisítani, relativizálni igyekszik. Történetileg lehet magyarázni, miért következett be mindez – de csak azért, hogy többet *ne* következzen be hasonló. A Horthy-korszak rehabilitálása – tetszik, nem tetszik – *nem* kerülheti meg 1944-et, de az előtte levő éveket sem, hiszen, és ezt *ne* felejtjük: Horthy kormányzó akkor, amikor sor kerül a magyar vidéki zsidóság deportálására és megsemmisítésére, és ezt az sem menti, hogy végül – a nemzetközi tiltakozás hatására és a várható német vereség tudatában – leállítják a budapesti deportálásokat. Így „csak” a magyar zsidóság közel kétharmada pusztult el Auschwitzban vagy munkaszolgálatosként.

A 20. századi bevezető nem pusztán szubjektív kitérő, hanem arra is választ keres, hogy *miért* van szükség Klió szolgálatára – vagy kegyeire. Szvák Gyula nem véletlenül szentelt az előszóban teret a honi, kiújult emlékezetpolitikai küzdelmeknek. Itt nem pusztán a történészlét

² GERLACH–ALY 2005.

személyes oldaláról van szó – hiszen a „nagy generációnak” éppen elég csalódás volt megtapasztalni 1989 után (eufemisztikusan fogalmazva) a hirtelen pálfordulást: amikor kortársaik, sokszor egyetemi vagy egykori katonatársaik váltottak máról holnapra elveket. Nemcsak a marxizmust „vetközték le”, hanem egymás sarkát taposva igyekeztek kriminalizálni az államszocializmus egész történetét, áldozatoknak vagy ellenállóknak beállítani magukat, „marxتانítani” nemcsak a magyar történetírást, hanem olyan történészek munkásságát is, akik – a 20. század véres tapasztalatai hatására vagy más okok miatt – elkötelezetten baloldaliak voltak és maradtak. Ez persze nem új a történelemben, de a személyes tapasztalat nyilván nagyobb keserűséget okoz, eloszlatja az illúziókat az emberi természet jellegét illetően. És ha a fiatalokra nézünk, sokszor még szomorúbb a kép(let): hiszen ők már egy olyan rendszerbe szocializálódtak bele, ahol valóban (szinte) minden árucikk.

Ezen tapasztalatok birtokában Szvák Gyula mégis elsősorban tanítani próbál, megtalálni és megmutatni a történelemben az embert és a környezet emberformáló erejét – és mindeközben megőrizni az egyetemes emberi értékeket, amelyek ma mintha valóban kimentek volna a divatból. 1968-ban az „emberarcú szocializmus” szép eszményét eltaposták a Prágába bevonuló tankok; ma mintha a globális kapitalizmus is egyre inkább levetközné emberi arcát. Szvák Gyula ebben a társadalmiszellemi kontextusban próbál meg szembemenni az árral, és felvillantani olyan mozzanatokat, tanulságokat szűken vett kutatási területéből, amelyek az emberi természet *állandóságáról* is szólnak.

A kötet első tanulmánya az orosz historiográfia nagy korszakairól és kiemelkedő történészeiről ad áttekintést, de sokkal több, mint egy egyszerű „leltár”, ugyanis még a laikus olvasó is képet kaphat arról, milyen problémák foglalkoztatták – nemcsak az orosz történészeket, hanem természetesen a központi hatalmat is, vagyis lényegében az orosz állam és birodalmi eszme fejlődését helyezi középpontba a szerző. Szvák Gyula a múltról ír, de tulajdonképpen a jelen is foglalkoztatja: miért állt Oroszország a nyugatitól eltérő fejlődési pályára, miért nem működött a kapitalizmus és a polgári demokrácia – ezen alapvető problémák megértéséhez elengedhetetlen a szellem- és ideológiatörténet. Érdeemes itt visszautalni az ELTE Kelet-Európa Története Tanszéken már jóval a rendszerváltás előtt végrehajtott paradigmaváltásra: egy olyan ruszisz-

tika létrehozására még az intézményesülés előtt, amely mind Keleten, mind Nyugaton érdekes lehetett. Keleten azért, mert ez az iskola, amelyet az ELTE-n elsősorban a szerző és Krausz Tamás neve fémjelez, szakít a sztálini történetírással, amely – amellet, hogy a Szovjetunióban is akadtak kritikusok és lázadók (az utóbbiakat utol is érte a megtorlás) – elsősorban az ideológiai dogmák szellemi alátámasztására szolgált. Ettől még lehetett a szaktudományt tudományosan művelni – azon az áron, hogy előtérbe került a faktográfia. Nyugaton pedig a hidegháború idején éppúgy folyt az ideológiai agymosás, mint Keleten³ – itt nagyon érdekes lehetett egy olyan iskola, amely *nem* a vad antikommunizmus és ruszofóbia álláspontjáról kívánta megérteni a Szovjetuniót és a homo sovieticust. Csak egy példa a totalitárius ideológiára: egy híres amerikai ruszista önkritikusan mesélte el, hogy huszonéves korában Moszkvában, egy második világháborús emlékmű előtt a fiait sirató öregasszonyt látva érezte át először igazán, hogy mit jelentett a Szovjetuniónak a náci agresszió.

Szvák Gyula a történelemben (is) kereste, keresi az alternatívákat. Az orosz historiográfiában benne volt egy másfajta fejlődés lehetősége, hiszen egykor – ahogyan a szerző megmutatja – „nyugati” színvonalon is teljesített. Az már más kérdés, hogyan formálta át a hatalom a történész szakmát és persze a megfélemlített – vagy csak szimplán karrierista – embereket a sztálini korszakban.

Ugyanez az alternatívakeresés határozza meg a szerzőnek a Rettegett Ivánról és Nagy Péterről írott, könyvtárnyi anyagra rúgó szakirodalmának értő elemzését. Itt döntött először tabut Svák Gyula, hiszen a sztálini történetírásban Rettegett Iván pozitív figura, aki a „nemzetközi trendeknek” megfelelően csak a központi hatalom megerősítésére törekedett, szemben a bojárok széthúzásával. Ebben a perspektívában az opricsnyina fékevesztett terrorját „igazolják” az állam felsőbb szempontjai. Nem tudunk nem áthallásokat felfedezni a sztálini korszak – különösen a „nagy félelem” időszakának fékevesztett terrorja és az opricsnyina sztálini „rehabilitálása” között. Svák Gyula ugyanakkor arra is rámutat, hogy az orosz fejlődésben ekkor is voltak alternatívák, az más kérdés, hogy végül a terror – és nem az ember – győzedelmeskedett.

³ Lásd ehhez GLEASON 1995.

A másik nagy történelmi személyiség, Nagy Péter historiográfiája és értékelése is ellentmondásos. Szvák Gyula arra törekszik, hogy az orosz fejlődés sajátosságaiból kiindulva értelmezze a péteri reformokat, amelyekről a közhit azt tartja, hogy modernizálták, vagy pedig egyenesen „nyugati” pályára állították Oroszországot. A szerző itt is kritikai véleményt fogalmaz meg: a terror nem a megfelelő „módszer” a modernizálásra, és Péter cár a „nyugatosodás” örve alatt éppen azokat az autokrata, önkényuralmi tendenciákat erősítette az orosz fejlődésben, amelyekért Sztálin alatt Rettegett Ivánt is „rehabilitálták”. Nagy Péter természetesen nem volt Rettegett Iván, de – ahogyan Szvák Gyula sommásan összegzi – mindent megtett azért, hogy a jobbágyszármazékok nyugvó gazdasági-társadalmi rendet és önkényuralmi államot megszilárdítsa. Vagyis strukturális értelemben Péter *nem* modernizálta Oroszországot. Érdekes azonban itt idézni a szerzőt: „Az európaiság illúzióját azonban tagadhatatlanul odavetette kortársainak és a jövő nemzedékeknek, akik és amelyek ettől fogva váltig értetlenkedhettek, hogy mégis miért nem olyanok, mint a nyugatiak, amikor pedig parókában járnak reggelente rendesen megborotválkoznak és a késsel és villával evés sem okoz különösebb gondot nekik?”⁴ Hozzátehetjük: a nyugati külsőségek „majmolása” soha nem jelentette a Nyugat utolérését, amelyet a kapitalista fejlődés kibontakozásával strukturális tényezők is lehetetlenné tettek – a kapitalista centrum oldaláról is (hiszen melyik centrum akarja, hogy utolérjék?). Szvák Gyulát itt sem Oroszország nagyhatalmi ambíciói vagy birodalmi álmai foglalkoztatják (amelyek egy részét Péter beteljesíti!), hanem az egyszerű emberek sorsa, a mindennapi történelem. És nekik bizony nem sok hasznót, viszont annál több szenvedést „hoztak” a birodalmi ambíciók.

Milyen lehetett az ellenállás az állam ilyen mértékű túlhatalmával szemben? A 20. századról bőven vannak adataink (és elképzelésünk); Szvák Gyula saját korszakában azonban nagyban kell a történész érzékenysége és empátiája ahhoz, hogy „szóra bírja” a meglévő forrásokat. Az álcárjelenség elemzése olyan eredeti kérdéseket vet fel (és részben meg is válaszol), amelyeket a jövő ruszistái is nagy haszonnal tanulmányozhatnak. De az álcárlegendák „misztériumának” felfejtése a laikus

⁴ Szvák 2013. 130.

olvasó számára is sok meglepetést tartogat. Itt csak annyit jegyzek meg, hogy az egyszerű szélhámosságra természetesen – ahogyan a szerző hangsúlyozza – egy bizonyos történelmi pillanatban „rárepültek” a tanult emberek. Így lehetett a kozákcínyből az Oroszország végét majdnem elhozó dinasztiaválság és a legitim hatalom sorozatos megkérdőjelezése. Ez azonban azt is mutatja, hogy a korszakban a kozákok jelentős történelemformáló erővel bírtak. Érdemes itt még kiemelni egy fontos mozzanatot. Az állam – bármilyen elnyomó és erőszakos volt is – valójában soha nem tudott totális ellenőrzést gyakorolni a periférián, a centrumtól távolodva egyre gyengült a tényleges kontroll. Ez a gondolat a sztálini korszak totális diktatúráját is valamelyest megkérdőjelezi, sőt, sok „revizionista” történész egyenesen úgy látta, hogy a terror fékevesztett tombolása éppen nem az államhatalom erejéből, hanem valójában a gyengeségéből fakadt.⁵ Mindenesetre, ugyan álcár nem volt, de Schmidt hadnagy fia igen: a felejtethetlen Osztap Bender alakja a népi legendáriumban is visszaköszön.

Szvák Gyula olyan korszakban szocializálódott, amikor Magyarországon is remény nyílt – a második világháború borzalmai és a sztálini időszak „önjáróvá” vált terrorja után – egy másfajta, humánusabb világ felépítésére. A kádári „gulyáskommunizmus” a történettudományban is érezte az „enyhülés” – vagy megbékéltetés – politikáját. Ebben a miliőben szolgált az ELTE Kelet-Európa Története Tanszéke nemcsak Szvák Gyula szellemi otthonául, hanem itt formálódott meg az a ruszista iskola, amelynek eredményeit itthon és külföldön is „jegyezték”. Ez az iskola nem jöhetett volna létre egy olyan történészgeneráció nélkül, akiknek az „egyetemesség” és a „baloldaliság” nem szitokszót, hanem hívószót jelentett, és akiket nem nyomorított meg a Rákosi-korszakban folyó boszorkányüldözés (ahol a bűnös éppúgy válhatott később áldozattá, mint ahogyan a feljelentőt is később minden további nélkül elvihette az ÁVH). A terror „önjáróvá” vált akkor is, ha Magyarországon ez messze nem öltött akkora méreteket, mint a Szovjetunióban, ahol a „nagy félelem” idején valóban csúcsra járt az erőszak.

⁵ Pl. THURSTON 1996.

Szvák Gyula két szeretett professzora, Ruszlan Szkrinnyikov és Perényi József pályaképeinek megrajzolásával mondja ki véleményét a kelet-európai 20. századról. Írásai emléket állítanak annak is, hogyan lehet embernek – sőt, történésznek maradni! – az embertelenségben, hogyan lehet megőrizni a humanizmusba vetett hitet akkor, amikor „tort ül” az emberi butaság, rosszindulat és gonoszság. Perényi József egy feljelentés nyomán válik az üldöztetés egyik célpontjává; igaz, végül könnyebben „megússza” (addig is kitanul egy „kétkezi” mesterséget), ám ahogyan a szerző írja, a történetek végül annyira megviselik, hogy lemond annak megírásáról, amelyet igazán tud – vagy még inkább, ismer – az orosz történelemből.

Annál termékenyebb szerző Szvák Gyula leningrádi professzora, Ruszlan Szkrinnyikov, aki szintén átéli, ahogyan hazai mesterét félreállítják és meghurcolják a Szovjetunióban, mert szembe mer menni a sztálini történetírás dogmaival (ami persze jóval többről szól, mint holmi egyetemi „csetepaté”, hiszen éppen a sztálini korszak leglényegére, az állami terror igazolására fókuszált – amelyet persze, ne feledjük el, nagyon is valóságos emberek, és nem holmi elvont „állam” hajtott végre!). Szkrinnyikov, mesteréhez hasonlóan, megőrizte intellektuális bátorságát, mint ahogyan a nemzetközi kapcsolatok kiépítésére is tudatosan törekedett akkor is, amikor a „nagy” Szovjetunióban állami szintre emelték az „idegenekkel” szembeni bizalmatlanságot (ez igaz volt még a baráti országokra is!). Szkrinnyikov, ahogyan a szerző írja, gyermeki örömmel mutogatta munkáinak külföldi fordításait, és akkor is kitörni igyekezett az izolációból, amikor a külföldi kapcsolatok „ab ovo” gyanúsak számítottak (és a megtorlás nagyon is valóságos lehetett!). Igazi európeér tudós volt, a szó legjobb értelmében – ahogyan Szvák Gyula felrajzolja portréját. Perényi nem érthette meg a rendszerváltást; Szkrinnyikov megérte, de sok öröme nem telhetett benne. Itt kell visszatérnünk a rendszer Janus-arcára. Miközben nagyon sok értelmiségit (és nem-értelmiségit) üldöztek, megnyomorítottak, elhallgattattak, a rendszernek voltak olyan eredményei, amelyek egyedülálló módon hoztak egy kis létbiztonságot, sőt, felemelkedést milliók életébe. Marad a kínzó kérdés: megtörténhetett volna ugyanez az állami erőszak nélkül? Vagy Kelet-Európában most már mindig választani kell a „szabadság”, a „haza” és a „haladás” között?

A remélt és vágyott szabadság eljövetele elhozta a Szovjetunió pusztulását, és a gazdasági-társadalmi összeomlás olyan folyamatokat indított el, amelyek a „szabadság” értékeit hosszú távon (is) megkérdőjelezték. Míg a csendes „szürkesség” világában az egyetemi emberek megélhetése biztosított volt Kelet-Európában, Szkrinnyikov professzor a jecini évek alatt arra kényszerült, hogy eladja féltve őrzött bélyeggyűjteményét – ami persze apró „csepp” az emberi szenvedés mérhetetlen tengerében, de önmagában is szomorúan mutatja az orosz „européerség” határait.

Mindez már „átvezetne” a putyini időszakba, amely természetesen nem érthető meg az orosz történelem előzményeinek ismerete nélkül, vagy mondhatni: csak egy *longue durée* perspektívában értelmezhető igazán. Az ELTE-n alapított ruszista iskolának volt rálátása ezekre a folyamatokra; mint ahogyan az sem véletlen, hogy Szvák professzor tudománysszervezési munkájába az orosz történelem, az orosz emberek – de soha nem a birodalom! – értése és szeretete is belejátszott. Ezzel megint visszakanyarodnék a saját korszakomba, és persze a jelenbe is. Ahhoz, hogy valaki megértse, mi is történik ma Kelet-Európában, a budapesti ruszista iskola adott máig érvényes „támpontokat”. Ide tartozik az orosz fejlődés „különlegessége”, pontosabban annak értelmezési keretei, kísérletei. Miért fejlődik Oroszország másképpen, mint a Nyugat, miért nem lesz nyugati típusú kapitalizmus és polgári demokrácia Kelet-Európában, és legfőképp: melyek az erre adott (vagy inkább sokszor a külső hatások által kikényszerített) helyi reakciók, lehetséges megoldási kísérletek? Itt megkerülhetetlen Krausz Tamás neve,⁶ aki a világrendszer-elméletből kiindulva vizsgálta meg, hogyan hatott a „megkésettség”, relatív gazdasági elmaradottság a régió szellemtörténetére, milyen intellektuális válszok lehettek itt eredetiek. Krausz Tamás számára axióma az „utolérő fejlődés” illuzórikus volta – elsősorban ez állította szembe a „kezdetektől” a Nyugat utolérését hirdető, liberális szellemi-politikai erőkkkel.⁷

Ma már tudjuk: mindez valóban illúzió volt, és nem egy „megveszedett” sztálinista, hanem egy nyugati baloldali gondolkodó fogalmazta

⁶ Szvák Gyula és Krausz Tamás tudományos együttműködése az 1980-as évek elején elkezdődött.

⁷ Lásd pl. KRAUSZ 1993.

meg: amit a Nyugat „tett” Kelet-Európában a rendszerváltás után, azt a régi időkben úgy hívták: imperializmus.⁸ Ez pedig a „vagyva várt” utolérés helyett az addigi szerény, de kiszámítható megélhetés, jövő elvesztését, a sok szenvedéssel megteremtett iparágak leépítését, tömeges munkanélküliséget és milliók „végső” lecsúszását jelentette Kelet-Európában. A régió természetesen ebben sem volt homogén, ahogyan Niederhauser Emil is több alrégióra osztotta Kelet-Európát.⁹ Voltak szerencsésebbek, mint Csehország és Szlovénia, amely már valóban szinte „Nyugat” – de hát ezeket Niederhauser Emil is „Nyugat”-Kelet-Európának tekintette. Miközben természetesen fennáll a kapitalista világgazdasági rendszer hierarchikus rendje és a centrumkapitalizmus „szorítása”, nem feledkezhetünk el a helyi elitek felelősségéről sem – ha csak a magyar helyzetre gondolunk, máris számos helyi tényezőt fel lehet sorolni, amelyek „belülről” is tönkretették a magyar politikai baloldalt, ami még megmaradt a rendszerváltás után.

Égészen más helyzetbe került a nagyhatalmi státuszát és birodalmát elvesztő Oroszország a szovjet összeomlás után. Kétségtelenül nem a világ legnagyobb tragédiája egy féltve őrzött bélyeggyűjtemény eladása, de ha egy vezető professzor erre kényszerül, akkor mi történhetett azokkal, akiknek végképp semmijük sem maradt? Nem az a kérdés, hogy a szocializmus jó volt-e vagy nem, hanem inkább az: milyen történeti választásai voltak az első világháború vérvizátara után Oroszországnak? Vagy milyen választást hagyott Hitler Sztálinnak – és persze Európának? Azt már nem tudjuk meg, hogy a „létezett szocializmusban” benne rejtett-e egy másfajta kibontakozás lehetősége – az 1960-as években még talán igen, de akkor a birodalmi szempontok minden alternatívát felülírtak. Gorbacsov idején pedig már a politikai hatalma elvesztésétől rettegő nomenklátúra is egy egészen másfajta fejlődés felé kacsingatott (hogy Magyarországról már ne is beszéljünk...). Beigazolódta az amerikai szociológus, David Riesman szavai: nem bombákkal kell a Szovjetuniót

⁸ GOWAN 1995. 60.

⁹ NIEDERHAUSER 1990.

térdre kényszeríteni, hanem nejlonharisnyákkal, hogy a szovjet munkások lássák és irigyeljék az „amerikai” életszínvonalat.¹⁰

A Szovjetuniót és az államszocialista rendszert végül nem a munkások fegyveres lázadása, hanem a saját elitje döntötte meg. Igaz, a nejlonharisnyáknak talán volt benne szerepe... a kapitalista jólétet ugyanis nemcsak a munkások szerették volna utánozni. Nekik ebből 1989 után még kevesebb jutott. A nómenklatúra jelentős csoportjainak átállásából és a centrum-periféria viszonyok újratermelődéséből pedig egyenesen „következett” az oligarchikus kapitalizmus, amelynek vajmi kevés köze van a Max Weber által leírt protestáns etikához. És megérkeztünk az orosz páternoszterhez, egészen pontosan: a kötet azon fejezetéhez, amely a publicisztikai írásokból ad válogatást. Szvák Gyula jó érzékkel állapítja meg: az orosz társadalmi mozgásokban nagyon is benne van a „semmiből minden leszünk” hajrája, hogy aztán a magasba emelkedett ember megint visszazuhanjon a semmibe (ha szerencséje van, és nem az életébe kerül a társadalmi felemelkedésre tett kísérlet). A Szvák Gyula által elemzett álcárjelenség bizony, itt is instruktív lehet... Két dolgot jegyeznek meg ezzel kapcsolatban. Először, bárhogyan ítéljük is meg Oroszországot és a „létezett szocializmust”, a 20. század precedens nélküli társadalmi mobilitási csatornákat nyitott meg milliók előtt.¹¹ Ez adta a sztálini korszak valódi Janus-arcát: hiszen az egyik oldalon milliók számára vált az élet valóban jobbá (ha boldogabbá nem is), és a nagyobb társadalmi egyenlőség jobban „összemixelte” az egyes társadalmi csoportokat, ami mindenképpen hozzájárult egy többrétegű, többféle társas tapasztalat és szocializáció kialakításához. Ennek lecsapódása nézetem szerint az a szocialista kultúra és művészet, amelyről talán éppen a rendszer bukása *után* derült ki igazán, milyen intellektuális erőt képviselt.

A tömegek mozgása – és persze az erőltetett iparosítás és a kollektivizálás kollektív traumája – azonban más erőket is életre hívott. A sztálini korszak neves amerikai kutatójának, Wendy Z. Goldmannak van egy olyan következtetése, amely – sajnos – korokon átívelő történelmi tanulság. A moszkvai pártgyűlési jegyzőkönyveket vizsgálva állapította meg,

¹⁰ RIESMAN 1964.

¹¹ A magyar példához lásd FERGE 2010.

hogy a „nagy terrort” közvetlenül megelőző időszak egyúttal a „tömegdemokrácia” kiszélesítésének is a korszaka: a munkásokat például egyenesen bátorították arra, hogy jelentsék fel a feletteseiket, leplezzék le a „szabotőröket” stb.¹² Ők pedig megtették... A kínai „kulturális forradalom” idején a maoisták ugyanezt a taktikát követték, bár lehet, hogy nekik (sem) kellett tanulniuk a történelemből.

A páternoszter tehát jár tovább – és nem csak Oroszországban. Szvák Gyula mély emberismerettel, derűs, elnéző emberszeretettel és mindenkor az emberi humánus értékeit szem előtt tartva szolgálja Kliót, és közben a saját és mások szórakoztatására „kiszól” a történet szerepéből, és papírra veti – olykor önironikusan, olykor keserédesen, anekdotázva vagy csak „tisztá szívvvel” elmesélve – élettapasztalatának tanulságait, egy egyetemes baloldali kutató és tudománypolitikus világlátását. Kvász Iván szórakoztat és tanít, ahogyan Szvák professzor tette az ELTE-n hosszú éveken át.

A budapesti ruszista iskola hatása messze túlterjedt az ELTE bölcsészkarának sokszor bizony tatarozásra szoruló falai határán. A kelet-európai félperiféria rendszerváltás utáni története ezt a kultúrát is sokban megtépázta (bár a „haszontalan” humaniorák elleni támadás, természetesen, globálisan kezdődött!). A világban mintha ismét tort ülne az emberi butaság, vagy sokszor egyenesen gonoszság. Egyes kritikusok szerint a kapitalizmus már nemcsak emberi arcát vetkőzte le, hanem a humanista civilizációt is pusztulással fenyegeti.

Ilyen időkben különösen fontos újraolvasni egy olyan ruszistát, aki Klióban nemcsak a száraz történettudományt látta meg (legyen az mégoly „tisztességes” mesterség!), hanem a játékos és „örök” műzsát is, aki igen sokszor kacérkodik ugyan a hatalommal, de valójában egy másik világot szolgál.

¹² GOLDMAN 2007.

Bibliográfia

- FERGE 2010 FERGE Zsuzsa: Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek. Budapest, 2010.
- GERLACH – ALY 2005 GERLACH, Christian – GÖTZ, Aly: Az utolsó fejezet. A magyar zsidók legyilkolása. Budapest, 2005.
- GLEASON 1995 GLEASON, Abbott: Totalitarianism. The Inner History of the Cold War. New York, 1995.
- GOLDMAN 2007 GOLDMAN, Wendy Z.: Terror and Democracy in the Age of Stalin: The Social Dynamics of Repression. New York, 2007.
- GOWAN 1995 GOWAN, Peter: Neo-Liberal Theory and Practice for Eastern Europe. *New Left Review* 1. (213) (1995), 3–60.
- KRAUSZ 1993 KRAUSZ Tamás: Jelcin és a jelcinizmus. Budapest, 1993.
- NIEDERHAUSER 1990 NIEDERHAUSER Emil: Előhang 1989 Kelet-Európájához. *Eszmélet* 5. (1990,) 24–42.
- RIESMAN 1964 RIESMAN, David: 'The Nylon War' in Abundance for What? And Other Essays. New York, 1964.
- SZVÁK 2013 SZVÁK Gyula: Klió, a csalfa széptevő. Budapest, 2013.
- THURSTON 1996 THURSTON, Robert W.: Life and Terror in Stalin's Russia, 1934–1941. New Haven, 1996.

Kiadja a Martin Opitz Kiadó
Felelős vezető: dr. Tóth Csaba

Nyomdai munkák: Pauker Nyomdaipari Kft.
Felelős vezető: Vértés Dániel